

МУШФИҚ КОЗИМИЙ

Қўрқинчли
Техрон

РОМАН

I ва II китоб
Ўайта нашри

ТОШКЕНТ

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1990

И (Форс.)

К 58

Биринчи китоб таржимони академик
шоир *Ғафур Ғулом*.

Иккинчи китоб таржимони *Сотиболди Йўлдошев*

Козимий, Мушфиқ.

Қўрқинчли Техрон: Роман. I ва II китоб/ [Форс тилидан Ғ. Ғулом ва С. Йўлдошевники тарж.]—Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1990,— 544 б.

«Қўрқинчли Техрон» икки китобдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил сюжетга эга бўлган алоҳида романлардир. Бош қаҳрамон Фаррухнинг сарташвиш ҳаёти ва Маҳинга бўлган соф муҳаббати икки романи бир-бирига узвий боғлаб турувчи умумий сюжет чизигини ташкил этади. Жавод ва Жалолатнинг муҳаббатлари эса Фарруҳ билан Маҳиннинг рўёбга чиқмаган гўзал орзуларини гўё ниҳоясига етказгандек бўлади.

Муаллиф ёшларнинг пок муҳаббатларини тасвирлаш орқали асримиз бошида мустабид шоҳ салтанатидаги Эрон ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга ҳаракат қилади.

Каземи, Мушфиқ. Страшный Тегеран: Роман: В 2 книгах.

И (Форс)

К $\frac{4703020000}{М 352(04) - 90}$ Доп 90

ISBN 5-635-00980-8

БИРИНЧИ КИТОВ

*Форс тилидан
Ғафур ҒУЛОМ таржимаси*

ЧАЛАМАЙДОН ҚАҲВАХОНАСИ

1330 (1916) йил шаъбон-ул муаззам ойининг 17-си, душанба куни кечга яқин дунёда қадимий маданият макони ва улуг шоирларнинг ватани бўлмиш Эрон мамлакатининг пойтахти — Теҳрон шаҳри бўм-бўш ва осойишта эди. Кучли шамол эсмоқда, кўчаларни чанг-тўзон қоплагани учун қатнов сийраклашган. Муҳтожлик уйдан чиқишга мажбур қилган, аҳён-аҳёнда учрайдиган йўловчиларгина чанг-тўзонга қарамасдан шаҳарнинг турли тарафларига қараб кетар эдилар.

Теҳрон анча катта шаҳар бўлса ҳам фақат шимолий қисмидагина извош ва кўнкалар бор; шаҳарнинг фақир хонадонлари яшайдиган жанубий қисмидаги кўчалар эса жуда тор, эгри-бугри, ўйдим-чуқур.

Бу томонда, яъни шаҳарнинг жануб тарафида Парижнинг Кур де Миракль кварталига жуда ҳам ўхшаб кетадиган Чаламайдон деб номланган бир маҳалла бор. Париждагидай, бу ерда ҳам кўп вақтлардан буён маданиятдан бутунлай четда қолганларгина эмас, балки инсоний қиёфасини тамоман йўқотган кишилар яшар эдилар. Пучак пул ва арзимаган нарса учун, масалан, ашур ойидаги диний маросимда қайси бир тўданинг туғ ва алами олдинда бориши кераклиги ҳақида баҳслашиб, бир-бировлари билан қийпичоқ бўлишга тайёр турган, қариндош-уруғларини ўлдирадиган ва тўнайди-ган кишилар шу томонда яшайдилар. Ҳатто шу кунларда ҳам бўнақанги одамларни ўша ерда, айниқса «Бобо Наврўз Али» чорраҳасига яқин жойларда кўплаб учратиш мумкин.

Бу ернинг аҳолиси сиёсатдан узоқдир. Техроннинг шимол тарафида ҳар қандай ҳодиса юз берса ҳам, ҳатто бутун оламни қизиқтирадиган ҳодиса, масалан министрлар совети ўзгарса ҳам бу ернинг аҳолиси ундан хабарсиз қолаверади.

Авахтадан қочишга муваффақ бўлган ўғри ёки жиноятчини полиция ахтариб, кўпинча шу ерлардан топарди. Бу маҳалланинг турли ерларида бирталай ҳар хил қаҳвахоналар бор. Қаҳвахоналарнинг ҳар бири жиноятчиларнинг бошпанаси эди.

Ҳикоямиз бошланган куни мазкур қаҳвахоналарнинг бирида бир туркум одамлар йиғилиб суҳбатлашмоқда эдилар. Тамаки, тарёк ва самоварнинг тутуни қаҳвахонани бутунлай қоплаб олганидан деярли чала қоронғи эди. Қаҳвахона деразасининг атиги биргина кўзида чанг босган бир ойна бўлиб, қолган уч кўзига қоғоз ёпиштирилган эди. Шу ойна солинган ягона кўздан кўчада кўтарилаётган чанг-тўзон кўриниб турарди. Ичкарида ҳаво шу қадар бузилган эдики, одатланмаган киши кириб қолгудай бўлса, кўнгли ағдарилган бўларди.

Қаҳвахонадагилар турли-туман кишилардан иборат бўлиб, диққат билан қараган одам бу ерда эфг пастки табақа ва касб-кордаги вакилларни топиши мумкин эди. Уларнинг кўпчилиги ҳар ер-ҳар ерда давра қуриб, чоғ ичмоқда, ё наяки қилмоқда ёки суҳбатлашмоқда эди. Фақат бир кишигина бир бурчакка қисилиб хаёлга чўмган ҳолда папирос чекар, гапга аралашмас эди. Бу йиғирма беш ёшларга кирган, буғдой рангли, чақноқ қўй-кўзли йигит эди. У жилмайган чоғида юпқа лаблари остидан икки қатор оппоқ тишлари кўриниб кетарди, лекин бу табассум унинг ҳазин қиёфасига унча ярашмагандай туюларди. Унинг энгил-боши тўзиган ва исқирт бўлиб, қаттиқ муҳтожликка тушиб қолганидан дарак берарди.

У хаёл дарёсига ғарқ бўлиб ўтирар экан, атрофидаги нарсаларни пайқамаетганга ўхшар, фақат аҳён-аҳёнда тевааракка кўз ташлаш учун бошини кўтарарди-ю, яна хаёлга толарди.

Сўнгги папиросини олиб чекмоқчи бўлганида унга бир киши яқинлашди. Бу қаҳвахона эгаси эди. Бу киши гавдаси беўхшов, бошига катта намат кулоҳ кийган, кўзлари шокосадай, хамак бурун, бадбашара, одам ту-

шида кўрса кўрқадиган чол эди. У қўлини йигитнинг елкасига қўйиб:

— Ҳа, Жавод, нега бугун жуда хафа кўринасан?— деди.

Жавод бошини хаёлдан аранг кўтариб:

— Ҳеч гап йўқ, амакижон. Бўлмагур хаёллар миямни қотириб турган эди. Сизни кўришим билан ёмон хаёлларим тарқаб кетди,— деб жавоб берди.

— Йўқ, Жавод, жуда ҳам унчалик бўлмаса керак,— деди чол,— бир неча кундан бери хафа кўринасан. Нима, менга ростини айтгинг келмаяптими? Юрагингдаги дардингни менга очиб айтмаслигинг яхши эмас.

— Йўқ, амакижон, айтишга арзийдиган ҳеч гап йўқ. Бир оз тобим қочиб турибди.

— Бу гапларинг ҳаммаси ёлғон. Мени яқиллатмоқчи бўласан. Қани айт-чи, нега бир неча кундан буён ишга бормай юрибсан?

Жавод қайғули овоз билан деди:

— Тўғриси айтсам, амаки, бир неча кундан бери уста билан орамиз бузилиб юрибди. Бундан кейин у билан ишлашга тобим йўқ.

Чол кулди:

— Ҳамма гап шуми? Эй иним, хоҳласанг устани шу ерга чақиртираман. Текинга бир-икки стакан чой бераман-у, сизларни яраштириб қўяман.

Жавод шошиб-пишиб:

— Йўқ, йўқ, қўйинг, асло ундай қилманг,— деди.

Чол Жаводнинг кейинги сўзларини эшитмагандай бўлиб:

— Хафалигингнинг сабаби шуми ҳали?— деди.

— Ҳа, амакижон,— деди Жавод,— ўзингиз яхши биласизки, устандан оладиган тўрт-беш қирон¹ пулга кеч-қурунлари ишдан қайтишимда нон олиб, онам, опам ва опамнинг икки боласини боқардим. Уста билан аразлашиб қолганимга уч кун бўлди. Шундан буён уйга икки қўлимни бурнимга тиқиб боряпман. Мени қайғуга солган нарса ана шу. Қанча қидирсам ҳам, ҳалигача бирорта иш тополганим йўқ. Бундан кейин ҳам иш топа оламанми, топа олмайманми, билмайман.

Бу чолнинг исми Бобо Ҳасан бўлиб, ташқи қиёфасидан яхши, раҳм-шафқатли кишига ўхшамаса ҳам, асл-

¹ Қирон — тахминан бир танга.

да жуда раҳмдил, кўнгилчан ва меҳрибон бир киши эди. Жаводнинг гаплари унга ниҳоятда таъсир қилди. Бечора Жаводнинг аҳволига қаттиқ ачинган. Бобо Ҳасан беихтиёр унинг кўлини ушлаб:

— Уғлим, сабр қил, хафа бўлма,— деди ва чўнтагидан иккита кумуш танга чиқариб, Жаводнинг кўлига берди.— Ҳозирча шу пулга бир оз нон олиб, уйингга олиб бор. Худо хоҳласа, тез фурсатда сенбоп бирор иш ҳам топиб берарман.

Жаводнинг катта кўзлари жиқ ёшга тўлди:

— Раҳмат, амакижон. Сизнинг бу одамгарчилик ва меҳрибонлигингиз эвазига нима десам экан? Бу марҳаматингиз билан мени хижолат қилиб қўйдингиз.

Бобо Ҳасан ўз ҳаяжонини сохта кулги билан яширишга уриниб деди:

— Уғлим, ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас, худо хоҳласа, яқинда сенга яхши бир иш топиб берарман, ана ўшанда...

Чол шундай дегач, устига самовар, стаканлар, чай ва қандлар қўйилган супача олдига бориб, дастёрига аллақандай йўл-йўриқ кўрсата бошлади.

Жавод ёлғиз қолди. Ҳозир ёнига оз-моз пул тушган бўлса-да, лекин ҳали ҳам қайғули хаёллари уни тарк этмаган эди.

Муҳтарам ўқувчилар ҳикоямиздаги воқеалардан батафсилроқ хабардор бўлсинлар деган мақсадда шу ерда Жаводнинг мухтасар таржимаи ҳолини баён қилиш учун ўзимда мажбурият ҳис этаман.

Тахминан бундан олти йил бурун, Техроннинг Сапгалаж деган маҳалласида, сиртдан қараганда бирор ҳунармандники бўлиши мўлжал қилинган бир уйда уч эркак, икки хотин ва икки боладан иборат бир оила яшар эди. Эркаклардан биринчиси оила бошлиги — қирқ беш ёшда, чиройли, йирик гавдали, жуссаси келишган бир одам эди. Иккинчиси ўттиз ёшларда, учинчиси эса йигирма ёшларда эди. Хотинлардан бири қирқ, иккинчиси йигирма уч ёшларда, болаларнинг бири ҳали уч ёшга тўлмаган, сўнггиси эса эмизикли эди.

Бу оиланинг тирикчилиги анча дуруст эди. Оила бошлигининг исми Уста Али, ҳунари кавушдўзлик бўлиб, Техроннинг танилган дўзандаларидан ҳисобланарди. Ўттиз ёшлардаги йигит Жаводнинг поччаси, Уста Алининг куёви бўлиб, исми Ризо эди. Болалар бўлса, Уста

Алининг набиралари, Жаводнинг жиянлари, яъни орасининг болалари эди.

Бу оила Уста Алининг дўконидан келадиган даромад ва Ризонинг кундалик топадиган пули билан ўзига тинч ва хушвақт кун кечирар эди. Жавод у пайтларда отасининг хунарнини ўрганаётган бўлиб, ҳали отасидай уста бўлиб етишмаган эди.

Бу пайтларда Техронда ичтерлама касали қутурмоқда эди. Бу касаллик ҳар кун ҳали у-ҳали бу бахтсизнинг гирибонига ёпишиб, ўлим чуқурига юмалатарди, бизнинг Уста Али ҳам шу касалга йўлиқди. Табибларнинг дори-дармонлари ҳеч қандай фойда бермади, беш кун ётиб ўлди ва бу ўлим оилани зўр мусибатга дучор қилди. Гўё бу қайғу камлик қилгандек, оилада яна бошқа бир бахтсизлик юз берди. Уста ўлгандан уч кун кейин касаллик Ризонинг ҳам ёқасига ёпишди. Хўтнлар ва Жаводнинг бу фалокатлардан қанчалик қайғу ва изтироб чекканларини ҳар ким ҳам тасаввур қила олади. Фалак буларнинг қайғу ва аламларини камайтириш ўрнига, яна бир қат ошириб тушди. Яъни, етти кундан сўнг бечора Ризо ҳам оламдан ўтди.

Қутулмаган бахтсизликлар натижасида бу оиланинг қандай аҳволга тушиб қолганини тасвир қилиш мумкин эмас. Жаводнинг оладиган иш ҳақи бу оиланинг тебранувига етарли бўлмаганидан, ҳар кун уй-рўзғор асбобларини секин-секин сота бошладилар. Бора-бора асбоблари ҳам тугади. Қашшоқликнинг шафқатсиз панжаларида эзилган бу оила, ҳар ким-ҳар кимдан қарз олмоққа мажбур бўлди. Оқибат, икки йилдан кейин Сангалаж маҳалласидаги ҳовли ҳам қарзни тўлаш учун сотилди. Келиб, шу ифлос маҳалладан икки хонали тор бир уйни ижарага олиб, кўчиб келдилар. Жавод бўлса кавушдўзлигини ташлаб, бир бинокор устанинг ёнида иш бошлади ва ҳар кун оладиган беш қирон иш ҳақи билан бу оиланинг тирикчилигини бир амаллаб тебратар эди. Шу аҳволда уч йил ўтди. Бу бахтсиз оила учун шунчалик узун бир муддатда ҳеч қандай нажот йўли очилмади. Бундан ташқари, арзимаган бир нарса устида уста Жавод билан нари-берига бориб, уни сўқди, ҳақорат қилди. Жавод бундай ҳақоратга чидаёлмай, устадан ажралди ва бир умр унинг олдига бормасликка ўз-ўзига сўз берди.

Муҳтарам ўқувчиларимиз энди бечора Жаводнинг

қаҳвахонадаги аҳволини ва нима учун бунчалик қайгули ўйларга толиб кетганининг сабабини тушунган бўлсалар керак.

Нон олишга пули бор бўлганига қарамай, Жавод қайгули хаёлларидан халос бўла олмас, гўё қотиб қолган одамлардай, кўзларини ерга тикиб ўтирар эди. Бирданига елкасига бир қўл текканини сезиб, бошини кўтарди. Қаршисида қўшни бозорчадаги боққолнинг шогирди, ўн тўрт ёшлик таниш бир болани кўрди.

— Бозорчада сизни бир киши кутиб турибди. Мени қақриб келишга буюрди,— деди бола.

Жавод ўрнидан туриб, бола билан бирга қаҳвахонадан чиқди-да, нотаниш бир йигитга дуч келди.

И б о б

МУҲТОЖ БУЛСАНГ, ҲАР ИШГА ҚУНАСАН

Нотаниш йигит рангпар юзли, қўнғир жингала сочли, қора кўзли, ингичка ва қирра бурунли эди. Унинг эғнида сардорий деб аталадиган қора камзул, бошида «кулоҳи низомий» деб аталувчи қора наMAT кулоҳ бор эди. Бу йигитга диққат билан қараган одам уни бу маҳаллалик бўлмаганлигини ва бу ерга аниқ бир тилак билан келганлигини англади; унинг биринчи қарашдаёқ кўзга ташланадиган оппоқ пахтадай қўллари ва ўзини улуғвор тутиши унинг аслзодалар хонадонига мансуб эканидан дарак берарди. Кўзлари бу йигитга тушиши биланоқ, Жавод ундан:

— Ого, менда бирор ишингиз борми?— деб сўради.

— Ҳа, шундай,— деди нотаниш йигит ва яширинча ишора қилиб, бу ерда сўзлашиш мумкин эмаслигини англади.

— Бу ерда тилагингизни очиқ айтишни истамасангиз, юринг, бизникига борамиз, ҳовлим шу яқин ўртада, нарисини билан икки юз қадамча келади. Марҳамат қилинг, ўша ерда гаплашамиз,— деди Жавод.

— Бу ерда, албатта, сўзлаша олмаймиз. Лекин сенникига ҳам бора олмаймиз, сен менинг орқамдан эргашиб келавер,— деди нотаниш йигит ва Жаводни орқасидан боришга имо қилди.

Ҳар икқовлари иккита тор ва қисқа кўчалардан

ўтиб, илгари таъзия жойи бўлганлиги кўриниб турган кенг бир майдончага етдилар.

Бу маҳал шамол бир оз тўхтаган бўлиб, ёмғир майдалаб ёғар эди. Кеч кириб қолганлигидан кишиларнинг қатновлари ҳам анча сийраклашган. Бу икков майдоннинг бир тарафига бориб, бир тош супага ўтирдилар.

Нотаниш йигит бир оз жимликдан кейин бошини кўтарди-да, Жаводнинг қўлларини қўлига олиб, кўзига диққат билан тикилди. Бир оз ўтгач, гўё ишонч ҳосил қилгандай:

— Янглишмасам, исминг Жавод бўлса керак-а?— деди.

Жавод ғамгин товуш билан:

— Тўғри, ого, исмим, айтганингиздай, Жавод,— деб жавоб берди.

— Ундай бўлса, сенга тўла ишонсам бўлар экан,— деди нотаниш йигит.

Жавод бу хилдаги гапларга унча одатланмаганидан паришонлик билан:

— Бунисини билолмадим. Агар ишонган бўлсангиз, истагингизни айтинг. Ишонмасангиз, яна ихтиёр ўзингизда— деди.

— Йўқ, йўқ! Мен биринчи кўргандаёқ сендан хотиржам бўлдим. Энди, агар тинглашни истасанг, бир оз жиддийроқ сўзлашамиз.

— Марҳамат, ихтиёр сизда,— деди Жавод.

Нотаниш йигит, ҳеч ким йўқми, деган мулоҳазада теварагига диққат билан аланглаб олгач, бошини қўли орасига олиб, чуқур ўйга ботди. Бир неча дақиқа жимжитлик чўкди. Бу орада Жавод ҳам бир сўз демасдан, ўзининг эски хаёллари билан банд бўлди. Йигит бошини кўтарган чоғида пешанасини майда тер қоплаган эди, у Жаводдан сўрай бошлади:

— Бунчалик мушкул аҳволдан бир йўла қутулиш учун мўмайгина пул ишлаб олишни истайсанми?

Жавод оғир хўрсиниб:

— Оҳ, ого, бу менинг аини муддаойим-ку,— деди.

Нотаниш йигит гапини давом эттирди:

— Мен сенинг ўтмиш турмушингдан ҳам, ҳозирги аҳволингдан ҳам яхши хабардорман. Қандай қилиб шундай бахтсизликка йўлиққанингни, етимлигингни ҳам биламан. Кеча қаҳвахона олдидан ўтар эканман,

сени кўриб, ўтиришингдан қанчалик фалокат ва бахт-сизликка йўлиққан бир одам эканлигингни англадим... Киришмоқчи бўлган ишимга сени муносиб одам деб санаганим учун қидирдим, ўтмиш ҳаётингни бўлса, кишилардан суриштириб билдим.

Жавод дарров нотаниш йигитнинг сўзини кесиб деди:

— Ого, ундай бўлса, тирикчиликда қанчалик қийналиб қолганимни ва пул топмасам, бу оғир аҳволдан чиқа олмаслигимни билган бўлсангиз керак.

— Ҳа, албатта. Демак, мен киришмоқчи бўлган ишга кўмаклашувга тайёрсан ва шу йўл билан пул топишни истайсан, шундайми?

— Шундай, ого, мен ҳар қандай буйруғингизни бажаришга тайёрман.

Йигит бу сўзлардан сўнг ҳамёнини чиқарди-да, ундан тўрт дона уч туманлик¹ қоғоз ақча олиб, Жаводга узатди.

— Ҳозирча мана шу пулни олиб тур. Иш давомида яна пул бериб тураман. Фақат шуни эсиңгдан чиқармаки, меңинг сенга буюрадиган юмушим бошқа ишларга ўхшамайди, шунинг учун ҳар нарсага тайёр бўлиб турасан. Мен нимани айтсам, шунга қараб иш тутасан.

Жавод ҳеч нима ўйламасданоқ:

— Жоним билан тайёрман,— деб жавоб берди.

Нотаниш йигит, бошқа одамларнинг кузатувидан ҳадиксираб, бир неча муддат тевааракка диққат билан кўз югуртирди ва хотиржам бўлгандан сўнг, секингина сўзлай бошлади:

— Мен одам ўғирлаш ёки битта-яримтасини вақтинча яшириш каби ишларнинг удласидан чиқа оладиган эпчил ва ботир йигитнинг ёрдамига муҳтожман, иншоолло, балки сенинг ёрдaming билан истагимга ета оларман. Лекин, бу иш ҳақида батафсил гапириб бериш учун бу ер ноқулай ҳамда вақтим ҳам етарли эмас. Ҳозирги асосий масала, менга ёрдам беришга рози бўласанми, йўқми, ана шуни билишим керак.

Қашшоқликдан қаттиқ қийналган Жавод ғамгин товуш билан деди:

— Ого, бу оғир, сиқик турмуш мени шунчалик қийнаганки, ҳатто бирорта жиной иш қилишдан ҳам той-

¹ Туман — икки сўмга тенг.

майдиган даражага етганман. Сизнинг тўғри одам эканингиз юзингиздан ҳам билиниб турибди. Шунинг учун сизга ёрдам бериш керак, балки бу иш савоб ҳам бўлар.

— Балли, Жавод! Сен менинг фикримни тўғри англадинг, ёмон ният билан бундай ишга киришмасдим. Шунингдек, бу ишни довюрраклигимни намойиш этиш учун ҳам қилаётганим йўқ. Бу — қалбимнинг амри...

— Ого, тушунтириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Мен аввалданоқ аҳволингизни англадим, ошиқсиз ва бебахтсиз!— деб хитоб қилди Жавод.

Йигит бир оз жим қолгандан сўнг, сўрай бошлади:

— Ҳа, Жавод, янглишганинг йўқ... Хўш, менга ёрдамлашувга тайёрмисан?

— Ого! Тайёрман, дейиш ҳам гапми, сизнинг истингизга етишингиз йўлида жонимни ҳам аямайман.

— Ундай бўлса, тур, онанга бориб мен бир кишига хизматга кирдим, хўжайиним сафарга тайёрланыпти, мени ҳам ўзи билан бирга олиб кетаётир, дегин.

— Ого, чиндан сафарга чиқамизми?— деди Жавод.

— Сафарга чиқишимиз ҳам мумкин. Балки эрта тонгда жўнармиз. Фақат бу сафаримиз бир-икки кундан нарига бормас. Лекин, менинг ёнимда кеча-кундуз бирга бўлишинг лозим бўлгани учун сафарга кетаётирман, деганинг яхшироқ.

— Жуда яхши, ого! Шундай бўладиган бўлса, ҳар ой оилам учун пул юбориб туриш лозим бўлиб қолади-ку?

Йигит:

— У тарафи менинг ишим, сен ҳозирча уйингга бор. Эрта билан соат олтида менинг олдимга кел!— деди ва оғзини Жаводнинг қулоғига яқинлаштириб, уйининг қаерда эканини айтди.

— Тушундингми?— деб сўради.

Жавод тушунганлигини боши билан тасдиқлади.

Қош қораймоқда эди. Жавод ўрнидан турди-да, нотаниш йигит билан хайрлашиб, жўнади. Йигит ҳам шаҳарнинг шимол томонига қараб кетди... У, бу ирkit маҳалладан чиққандан кейин, яна тахминан ўнларча майда, иккита катта кўчани ўтиб, бозор бошига келди. Қамбар номли қаҳвачининг дўкони ёнига келиб, битта извош чақирди-да, извошга тушди. Файтон шаҳарнинг шимол томонига қараб кетди. У Носирия, Лолазор ва Саъдий хиёбонларидан ўтиб, Дарвозайи давлат ёнида тўхтади. Йигит извошдан тушиб, рўпарадаги кўчага

кирди. Кўк рангга бўялган катта эшикка етиб, эшикни қоқди. Сал ўтмай эшик очилиб, нотаниш йигит ичкарига кирди. Эшик қайтадан ёпилди.

III боб

НОТАНИШ ЙИГИТ КИМ?

Бу воқеадан ўн йил бурун, кўкламнинг хушҳаволи кунларидан бир куни, туш чоғида Техроннинг шимолигарбий томонидаги киши кўнглини мафтун қиладиган баланд сарв дарахтлари билан ўралган ва сўлим қизларнинг юзлари янглиғ ранго-ранг гўзал чечаклар билан безалган бир қаср олдида бир қиз, бир ўғил — икки бола ўйнамоқда эдилар.

Қизча сариқ сочли, кўк кўзли, қирра бурун, юпқа лабли ва оқ юзли бўлиб, ўйинга ниҳоятда берилиб кетган эди.

Ўғил бола қўнғир сочи, қора кўзлари, қирра бурни ва рангсизроқ қоши билан мазкур қизалоққа ўхшаш кетарди. Қувноқлик барқ уриб турган чехрасидан ақл ва зийракликнинг нишонлари кўриниб турар эди.

Шу пайтда, қаср айвонида икки хотин болаларнинг ўйинларини томоша қилишиб, гаплашиб ўтиришарди. Уларнинг биринчиси, яъни ёши улугвор кўрингани ўрта бўйли ва рангпар юзли бўлиб, қиёфасидан у қадар фаҳм-фаросатли кўринмас ва ҳар нарсага лаққа тушиши яққол сезилиб турарди.

Иккинчиси, баланд бўйли, бугдой рангли, шахло кўзли эди. Унинг қиёфасидан турмушни яхши биладиган ва ақлли бир хотин эканлиги кўриниб турар эди.

Иккинчи хоним биринчисига қараб гапирарди:

— Ф... хоним, болалар бир-бировларини қандай севишларини кўряпсизми?

Биринчи хоним жавоб берди:

— Ростдан ҳам шундай, мен ҳам шуни ўйлаб турирман, ўғлингиз билан менинг қизим бир-бировларини жуда ҳам яқин кўрадилар. Уғлингиз бу ерга келиб кетгунича қизим Маҳян ундан бир нафас ҳам айрилгиси келмайди.

Иккинчи хоним:

— Оҳ, қани энди худо насиб этса-ю, шунчалик сеvgи, бир кун келиб, сизнинг қизингиз билан менинг ўғлим-

нинг хушбахтлигига сабаб бўлса, қандай яхши бўлар эди-я!— деди.

Ф... хоним сал калондимоғлик билан жавоб берди:
— Худо нимани хоҳласа, шу бўлади-да...

Иккинчи хоним айтган сўзига пушаймон бўлгандай, шошиб жавоб берди:

— Хоним, бекорга безовта бўлманг. Менинг ўғлим ҳеч маҳал кўнглингизни ранжитмайди, у ҳам, мен ҳам ҳеч вақт сиздан шундай илтимосни қилмаймиз.

Ф... хоним деди:

— Йўқ, хоним! Мен шу орзунинг рўёбга чиқишини истардим. Лекин эримни нима қилай, у ниҳоятда шуҳратпараст одам. Вақти келиб, бу ишга у рози бўлмай қоладими, деб қўрқаман.

Иккинчи хоним синиқ ҳозирча биров билан жавоб берди:

— Алҳамдулилло, ҳозирча бизнинг бошимизга бундай хаёл келгани йўқ. Аҳволимиз шу кўйича кетаверса, бундай хаёлга тушувимиз асло мумкин бўлмайди.

Бу гаплар Ф... хонимга жуда таъсир қилиб кетгани учун, бирданига:

— Бу масаланинг унча аҳамияти йўқ. Худо хоҳласа, вақти соати етганда ҳамма иш ўз жойига қарор топиб кетади,— деб жавоб берди. Кейин сўзнинг оҳангини ўзгартириб, меҳрибон овоз билан гапира бошлади:— Уларга қаранг, бир-бирларига шу қадар берилиб ўйнаётibdиларки, уларни бу ўйиндан ажратишга ҳеч нарсанинг ҳам кучи етмайди.

Иккинчи хоним суҳбатдоши сўзларига эътибор бермаганлиги башарасидан маълум бўлгани ҳолда:

— Тўғри!— деб ғайри шуурий равишда жавоб берди.

Ф... деб номланган хоним билан иккинчи хоним бир-бировлари билан қариндошлар. Иккинчи хоним Ф... хонимнинг акасига хотин. Демак Ф... хоним иккинчи хонимга қайинсингил бўлади.

Ф... хонимнинг эри бу кун мартабаси улуғ одамлар табақасидан саналса ҳам, ёшлик чоғларида ҳеч нимаси йўқ эди. Фақат бир қатор тубан ва виждонсизлар каби, у ҳам қонунсиз йўллар билан анчагина давлатни қўлга киритган эди. Ҳозирда эса, йилига ўн беш-йигирта минг туман даромади бор эди. Бу хилдаги одамлар, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, минг турли қийналишлар билан бўлса ҳам шундай бир мансабга етганидан сўнг ўтмиш кунларини бирданига унутиб юбордилар. Ўзла-

рини илгаридан шундай давлатли деб ҳисоблай бошлайдилар. Ҳатто турмушнинг имкон бермагани жиҳатидан давлат орттиролмаган камбағал ака-укалари билан бирга юришдан, ўтириб-туришдан ҳазар қиладилар ва уларни эсдан чиқара бошлайдилар. Улар бошқа иш билан машғул бўладилар. Энг охири, бундайлар учун бу кунги Эронда оддий бир иш деб ҳисобланган катта поралар тиқиштириш йўли билан бўлса ҳам, мамлакатнинг юқори мансабларидан бирини эгаллаб, яъни «фалон» вазирликда катта ўғрилардан бўлиб олиш, бошлиқлардан саналиш жуда ҳам аҳамиятли бир масала ҳисобланади.

Унинг хотини Ф... хоним, «буюк» эри каби хасис ва суқ бўлмаса ҳам, эронлик хотиндан бошқа бир нима эмас эди. Яъни, яшамоқ ва ижтимоий масалалардан бир нечасини билмоқ у ёқда турсин, ҳатто ўз уйининг теварагидан бошқани билмас ва эри билан ҳамкасб ва ҳамсухбат бўлган бир тўда ўғрилардан бошқа кишини одам санамаслик ва тубан кўришлик даражасигача бориб етар эди. Ҳозирги ҳолда эскиликдан қолган биттагина эсдалиги бўлса, у ҳам шу эдики, акасининг уйида яшаб турган ва ҳали ўн икки ёшда бўлган вақтида уларнинг уйига бир неча хотинлар келиб, мевалар еб, шарбат ичганларидан кейин, уни қўйиб кетишган ва уч кундан сўнг уйдаги хизматкордан бири:

— Хоним, сизга совчи келди, сизни эрга берадилар,— деган эди.

Бу гапларни эшитган Ф... хоним, ёхуд ҳақиқий оти Маликтож хоним бўлган бу аёл, бир нарса тушундими? Пешонасига нималар битилганини англадими?

Ҳар ҳолда ҳеч нима тушунмаган бўлса керак.

Никоҳ тўйида тушунмагани ҳолда «ҳа...» дегандан сўнг уч кун ўтгач, бир неча қавму қариндошлари билан биргаликда куёв томонидан келган бир неча ёт хотинлар билан барабар уни извошга ўтқазиб, эр уйига келтирадилар.

Маликтож хонимнинг бахти шу нуқтадан эдики, у тубан эрининг феъл-атворига тезда кўникиб олган, турмуш ишларида унга тугал қарам бўлган ва энг охири бир неча муддатдан сўнг чиройли қиз туғиб берган эди.

Жаҳолатда тарбия топган бу бечора хотиннинг ту-

шунчаси шу қадар тор эдики, ҳатто яшаган уйининг деворларидан ташқари ҳамма ёқдан бус-бутун хабарсиз эди.

Юқорида айтганимиздай, бир ажойиб йўл билан, ўзи буткул хабарсиз ва ризоси олинмасдан, ҳатто билмай туриб оғойи Ф... уссалтананинг¹ рафиқаси бўлиб қолган хотин ишқ ва муҳаббат нималигини билмаслиги билан баробар, икки киши ўртасида бўладиган муҳаббат ҳисларини ва уларнинг бир-бировлари суҳбатидан оладиган завқларини сезиш эмас, балки хаёлига ҳам келтира олмас эди. Чунки, завқ ва қайғунинг мазасини тотмаган киши ўзга бировларнинг завқ ва қайғусидан таъсирланмайди. Хузур, сайр-саёҳат учун автомобилга-тушиб олган бир амалдор қирқ саккиз соат оч қолган бир камбағалнинг ҳолини сезолмаслиги табиийдир.

Эндиги Маликтож хоним ҳам ўз қавм-қариндоши, эгачи-сингилларини бус-бутун ёдидан чиқариб юборган эди. Отаси ўлгандан сўнг, акасининг уйида етим яшаган пайтида кечирган оғир кунлари энди буткул ёдидан кўтарилиб кетган. Шундай гўзал ва тўқ турмуш ўтказиб тургани ҳолда, акаси ойлар бўйи унинг эсига ҳам тушмас, баъзида ёдига тушиб қолса ҳам, унинг исмини камситиш билан тилга оларди.

Қисқаси, нима бўлса ҳамки, эрига жуда ҳам муносиб бир хотин эди.

Биз ҳикоя қилаётган куни келинойиси Маликтож хонимни ва эрини кўргани келган эди. Уларнинг суҳбатларидан керакли ўринларини ўқувчиларимизга тушунтирдик. Энди уларни ўз ҳолларига қўйиб, бу икки боланинг ҳаракатларини кўздан кечирайлик.

Қизалоқнинг исми Маҳин, ўғилнинг исми эса Фаррух эди. Булар чарчашни билмасдан югурмоқда эдилар. Гоҳ ўғил бола қизалоқнинг, гоҳ қизалоқ ўғил боланинг орқасидан қувламоқда эди. Агар осмон узилиб ерга тушганда ҳам уларни ўйиндан тўхтатолмас, фақат чарчоқликкина ўйинларидан ажратиши мумкин эди.

Бироқ, ёшликда одам чарчаш нималигини билмайди.

Бу ерда ўйнаётган бу икки боланинг ҳаракатларига, айниқса Фаррухнинг ҳолига диққат билан қаралса, унинг юзида баъзида севинч, баъзида қайғу ифодаси кўзга аниқ ташланарди.

¹ ... уссалтана — ҳокимият арбоби (Эрон шоҳлиги даврида жорий бўлган қуйи вазирлик унвонларидан бири). — (Ред).

Бу нима эди?

Фаррух кичик ёшиданоқ Маҳинни севар эди десак, кўплар ўн бир-ўн икки ёшдаги болаларда севги қаерда бўлсин? деб бизга эътироз билдиришлари мумкин. Бироқ, нима бўлса ҳам бўлсин, шу пайтда Фаррух ўз қалбида Маҳинга нисбатан айрича бир майл сезмоқда эди. Чунки, Маҳиннинг севинчига севинч билан қўшилиб, у қайғурганда бунда ҳам маҳзунлик кўринар эди.

Бундай покиза ҳисга нима деб от қўяйлик?

Бунга пок ва юксак бир севгидан бошқа бир нарса дейиш мумкинми?

Фаррух ўйнар экан, Маҳиннинг теварагидан парвонадай айланар эди. Унинг қўй кўзлари қизнинг мовий кўзлари билан тўқнашар экан, электр токи урган одамдай, турган жойида бир муддат қотиб қолар, бечора бола, у пайтларда ҳеч нима тушунмаса ҳам фақат Маҳинни севарди, доим у билан ўйнашга тайёр ва фақат у билан сўзлашувни истарди. Маҳин ҳам Фаррухнинг бирга бўлуvidан жуда севинарди.

Маҳин кўп чопганидан чарчади-да, скамейкалардан бирисига келиб ўтирди; Фаррух ҳам унинг чарчаганини кўрган замон, уни суяб, бошини кўксига босиб қучоқлади.

Бу пайт Маҳиннинг заъфар сочлари қордай оппоқ юзларига тарқалиб, унга ортиқ даражада гўзаллик берар эди.

Фаррух гўзал севгилисини бу ҳолда кўргандан сўнг, юрагида аллақандай бир сезги туйди. Уни бағрига яна қаттиқроқ босиб, бошини унинг тиниқ ва чиройли юзига яқинлаштирди ва ихтиёрсиз қип-қизил лабларидан бир ўпиб олди-да, деди:

— Ох... мен сени қанчалик севишимни билсанг эди!

IV боб

НАРВОН

Орадан етти йил ўтди.

Тун. Ҳаво ниҳоятда мусаффо. Осмондаги юлдузлар элас-элас кўзга чалинарди, чунки мовий осмон ой ёғдусидан мунаввар эди.

Ана шу дилкушо кечада ноумид ошиқи шайдонинг

қалби теракнинг баргидай титрар, кўз ешлари шашқатор оқиб, юзларини юварди. У нега йиғлапти, нега бу қадар маҳзун?

Маъшуқаси висолига эришишга умид боғлай олмаган ошиқ маҳзун бўлиб йиғламайдими, ахир?

Бутун олам унга маъшуқаси учун керак-да. Жаҳоннинг завқу сафосидан ёрнинг висол базмидагина баҳраманд бўлиш мумкин. Хушқаво, тоғлар ва дашту биёбонлар ҳамда дунёдаги барча шоду хуррамлик маҳбубаси кўксига бош қўйиб турган чоғида унга лаззат бахш этади.

Ҳақиқий ошиқ маъшуқасининг хиёл жилмайишидан мамнун бўлиб, хандон ташлаб кулади, унинг андак қайғусини кўрса зор-зор йиғлайди. Маъшуқаси суҳбатидан бебаҳра ошиқ бахтсиздир. Ҳижрон маҳалидаги ойдин кечанинг ва ҳузурбахш шабаданинг унга нима кераги бор. Аксинча, у бутун олам ҳамдардлик қилиб зулматга ўралишини ва йиғлашини истарди.

19... йил баҳорининг ана шундай кечаларидан бирида катта боғ девори олдида бир йигит турарди. У гоҳ тева-рак-атрофига аланғлар, гоҳ бир неча қадам юрарди-да, турган жойига қайтиб келиб, зўр диққат билан боғ ичига қулоқ соларди.

Бу кечада, яъни қуёш ботганидан икки соат кейин атрофдан тиқ этган товуш эшитилмасди.

Шу алпозда чорак соат ўтди. Йигит деворга яқин бориб ниҳоятда зўр диққат билан ичкарига қулоқ солди, лекин бир дақиқадан сўнг яна аввалги ерига қайтиб, секингина ўз-ўзи билан сўзлаша бошлади:

«Ҳалигача келмади, билмадим, нима бўлди экан? Ё бирор ҳодиса юз бериб қолдими? Маҳин берган ваъда-сида турарди-ку, ваъда вақтидан ярим соат ўтди. Нима қилсам экан-а? Ҳали ҳам кўринмайди, менинг бўлса, боққа тушувим мумкин эмас».

Йигит яна деворга яқинлашиб, диққат билан қулоқ солиб, бирор шарпа сеза олмагани учун қайғуланди. Яна ўз-ўзига деди:

«Маҳин келмади. Албатта, бирор гап бўлиб қолган кўринади. Нега юрагим бунчалик сиқилмоқда! Жонгинам, севиклим, нима бўлди экан сенга?»

Шу пайтда аллақандай шарпа сезилди. Йигит қулоқ солди.

«Бу нима, оёқ товуши келаётганга ўхшайди. Шу ёқ-

қа қараб келяпти... Бу Маҳин бұлса керак. Ҳа, тўғри, шу тарафга келмоқда... Ана, яқинлашиб қолди».

Боғнинг ичкарасидан майин бери овоз эшитилди:

— Фаррух, жоним Фаррух! Сени жуда ҳам куттириб қўйдимми? Кечир! Тўхта, нарвонни қўяй, сўнг кечикканим сабабини сенга айтиб бераман.

Ичкаридан деворга нарвон қўйилди. Бир оздан кейин девор ортидан чиройли бир қизнинг боши кўринди. Қиз деворга ўтирди-да, йигит томонга энгашиб деди:

— Азизим! Ҳеч маҳал мени унутди ёки менга берган ваъдасини эсидан чиқарди деб ўйлама, ўзинг яхши биласан, бутун қалбим сеники, у сенинг ишқинг билан тепади, сен унинг ҳукмронисан.

Шу пайт оининг ёғдуси Маҳиннинг гўзал юзига тушиб, унинг бир хуснига ўн хусн қўшиб юборди. Майингина эсмоқда бўлган шабада, гўё жўрттага қилгандай, Маҳиннинг заъфар сочлари билан гоҳ юзини, гоҳ оламолам севги ва орзу тўла кўзларини яшириб, суратни гоятда севимли қилиб кўрсатар эди.

Фаррух ҳам йигирма ёшга етган. Авваллари Маҳин билан фақат сўзлашувгагина етиша олган бўлса, энди тўла бир иштиёқ ва ҳавас билан уни севар ва унинг висолига етишувни истар эди.

Олти-етти йилнинг орасида Фаррух билан Маҳиннинг ўрталари қандай бўлганини, нима учун ҳозирги учрашув девор устида ўтаётганини, муҳтарам ўқувчиларимизга бир оз уқтириб ўтиш керак.

Фаррух Маҳин билан боғда ўйнаган кундан бери ҳар қачон аммасининг уйига келиб-кетар эди. Бироқ бу вақтларда у, ўрта мактабда ўқийдиган бўлганидан, мактаб топшириқлари ҳам кундан-кун кўпайиб бормоқда, у бутун вақтини Маҳин билан ўйнашга сарф қила олмас, фақат бўш вақтларида Маҳинларникида бўлар, у билан кўришиб турар эди. Бу аҳвол тўрт йил чўзилди, икки бола орасида бўлган бу севги бора-бора ортиб, уларда энди бошқа сезгиларни ҳам уйғота бошлади. Илгари кўнгиллари бир ўпиш билан тасалли топадиган бўлса, энди ишқ ўтида ўртанаётган қалбларига бу ўпишлар сув сепа олмас эди.

Бир маҳал Фаррух йиллик имтиҳонга тайёрланишга мажбур бўлгани сабабли уч ҳафтагача Маҳин билан кўриша олмади. Шунча ҳижрон кунларидан сўнг, бир кун аммасиникига келгани замон, Маҳин унинг олдига

чиқмасдан, фақат хизматчиларидан биттаси унинг олдига келиб: «Маҳин хоним сизга салом айтдилар» дейишидан қай даражада таажжуб ва ҳайронликка тушганлигини тасвир қила оласизми? Фаррух ноилож ўзини гўё бу ишга эътиборсиз қарагандай кўрсатди ва: «Мендан ҳам у кишига салом айтинг» деб жавоб берди. Шу ерда қовоғини солиб ўтирган аммасини кўриб, бир умр Маҳин билан учраша олмаслигига кўзи етди.

Шундай ҳолатдан кейин Фаррух ортиқ бу ерда қола олармиди? Унинг нозик қалби бу огир зарбанинг аччиғига чидай олармиди? У Маҳин билан кўришмасдан яшай олармиди?

У уч кеча-кундуз ўйлади. Ахири, Маҳинга хат ёзиб, жуда усталик билан унга юбориш йўлини топди.

Фаррух, аммасининг-саводсизлигини ва Қазвин шаҳридаги иккинчи аммасидан келадиган хатларни ҳам доим Маҳинга ўқитишини билар эди. Шунга ишонганлиги учун, қўлига қалам олиб, Маҳинга хат ёза бошлади:

«Азиз севгилим!

Қайғу ва алам тўлқинлари ичида бўлган бир пайтда қўлимга қалам олиб, бир неча сатр хат ёзмоқчи бўлдим.

Ачиқ ва шунинг билан бирга кулгили воқеадан кейин, юрагимдаги туйғуларни тушунтирмай ва келажакда қандай йўл билан бўлса ҳам учрашиб туришимизни таъмин қилмоқ учун сени кўришим керак. Қандай бўлмасин кўришмоқ учун бир йўл, бир чора топишинг керак.

Сени ҳеч қачон унутмайдиган: Фаррух Дақиқ».

Яна бир бошқа хатни Қазвиндаги аммасининг тилидан: «Фотима бегимга, Сакина ойимга салом, бизлардан дуо деб қўясиз» каби гаплар билан тўлдириб, устига йирик ҳарфлар билан: «Бу хат қалбаки, мактубимни сенга еткази олмақ учун битилган, ҳушёр бўл» деган сўзларни ёзди ва конвертга солиб, елимлади.

Иттифоқо, ўша куни Фаррухнинг дўстларидан биттаси автомобиль билан Анзалийга кетмоқчи эди. Фаррух вақтни қўлдан бермасдан ўртоғининг ёнига борди. «Баланд даражали Маликтож хоним» номига ёзилган конвертни унга топшириб, Янги Имом бекатида почта қутисига ташлашини илтимос қилди.

Фаррух янглишмаган эди. Ун саккиз соатдан кейин почтабон Маликтож хоним боғининг эшигини қоқди.

Маҳин хатни олиб, устидаги сўзларга кўзи тушган замони бу хатни Фаррух ёзганлигини англади: очиб ўқиди. Уша куни эрталабки чойдан кейиноқ ўз уйига кириб, бу тўғрида жуда кўп ўйлади. Ахири фикрига бир нарсани келди.

Оғойи Ф... уссалтананинг Машҳадий Қозим номли қирқ етти ёшли, хушахлоқ, хушчақчақ бир боғбони бор эди. Бир куни тўсатдан унинг кўзи оғриб қолди. Бечора боғбон Техроннинг «машҳур» бир докторига мурожаат қилди. Доктор ҳам тажрибасизлигидан, керак бўлган дори ўрнига бошқа дори бериб, «қош қўяман деб, кўз чиқариш» қабилда, уни кўр қилаёзди. У рўбарўсидаги нарсаларнинг фақат сояларинигина илғай олар эди. Шу боғбоннинг ўн олти ёшли қизи бўлиб, қиз у қадар чиройли бўлмаса ҳам, отасининг ёлғиз фарзанди бўлгани учун уни жуда яхши кўрар эди. Фалокат босиб, бу қиз ҳам бир муддат иситма касалига мубтало бўлган эди, отаси бу жиҳатдан жуда қайғули ва хафа эди.

Маҳин кўп вақт бозорга ёки бошқа бирор иш билан уйдан чиқадиган бўлса, боғбоннинг йўл устидаги уйига кириб ўтар, қизнинг аҳволдан хабар олиб, унга пул ва кийим-бош ҳадя қилар эди; унинг очиқ кўнгли, севги ва марҳамати яхши натижалар ҳам берган эди.

Ота ҳам қиз Маҳиннинг ҳақиқий, содиқ хизматчисига айланган эдилар. Уларнинг ҳар иккиси Маҳиннинг бу севги ва марҳамати олдида, қачон бўлса ҳам қатта бир хизмат қилмоқчи бўлар эдилар. Фақат Маҳин шу кунгача уларнинг хизматига муҳтож бўлмаган эди.

Маҳин хатнинг жавобини юбориш ҳақида ўйлади, ўз-ўзи билан гаплашди; боғбоннинг қизидан бошқа ўн-гай ҳам қулай бир йўл топа олмади. Мактубнинг жавобини боғбоннинг қизи орқали юбориб, боғбон воситаси-ла Фаррух билан кўришмоқча жазм қилди.

Маҳин тезлик билан уйдан чиқди-да, оқсоч хотинлар турадиган уйга бориб, улардан биттасини боғбоннинг қизини чақирмоқ учун юбормоқчи бўлди, лекин, тасодифан боғбоннинг қизи шу ерда экан. Буни яхшиликка йўйиб, қизни хонасига бошлаб келди.

Маҳин қизга эътимоди зўр бўлгани учун, ундан ҳеч нарсани яширмасдан, бутун аҳволотни: ота-онасининг Фаррух билан учрашувини ман этганини айтиб, бу ишда ундан ёрдамини сўради.

Шукуфа (боғбон қизининг оти) худодан мана шун-

дай бир пайтни тилар эди. Худди шу пайтдаёқ, қандай иш бўлса ҳам жони билан бажо келтиришга тайёр эканлигини айтди. Маҳин ундан жуда хурсанд бўлди. Ҳозирча отасини учратиб, уни воқеадан хабардор қилишни ва қайси йўл билан бўлса ҳам, Фаррух билан кўришиш учун бир илож топишини илтимос қилди.

Шукуфа у ердан чиқиб, отасининг олдига кетди. Чорақ соат ўтар-ўтмас қайтди-да:

— Иш жойида, отам бунинг учун ажойиб бир йўл топди,— деди.

Маҳин юраги гурс-гурс ургани ҳолда:

— Қандай йўл экан у?— деб сўради.

— Отам менинг гапимни эшитгач: «Боғнинг кунботар тарафига бир нарвон қўяман. Ҳафтада икки-уч марта кечалари ўша ерда, деворнинг устига чиқиб кўришишлари мумкин», дедилар.

Бу фикр Маҳинга жуда ҳам маъқул тушди, у вақти ганиматда Фаррухга хат ёза бошлади:

«Азиз Фаррух!

Хатингни олдим. Мен билан кўришмоқчи бўлсанг, қош қорайгандан икки соат кейин боғнинг кунботар тарафидаги девори олдига кел. Шу ерда ҳамма нарса ҳақида гапиришамиз.

Сени севган: Маҳин».

Маҳин хатни Шукуфага бериб, Фаррух билан учрашадиган ерини тушунтирди. Шундай қилиб, ўша кечаси Фаррух келиб, Маҳин билан кўришди. Ҳафтада икки кеча девор устида, бир кун боғбоннинг уйида кўришиб турадиган бўлдилар. Фақат, боғбоннинг уйида бўладиган учрашиш кўп вақт ҳавотирли бўлганидан, у ердаги суҳбатларидан истаганча фойдалана олмас эдилар.

Икки йил шундай ўтди. Энг охири шу воқеанинг бошида ёзганимиз кеча етишди. Бу икки ёшнинг орасида бир неча дақиқа жимжитлик билан ўтгандан кейин, Маҳин гапира бошлади:

— Оҳ, Фаррух!.. Севгимизнинг оқибати нима бўлишига ақлим етмай қолди. Сени шунча куттириб қўйганлигимнинг сабабини биласанми? Буни сендан яширмоқчи эдим, лекин яширсам, бундан ҳар иккаламиз зарар кўрамиз.

Фаррух изтироб билан сўради:

— Азизим, қандай бўлса ҳам майли, ҳатто шум хабар бўлса ҳам айт! Ҳеч бўлмаса ҳар қандай куйдан

кўра ёқимлироқ бўлган овозингни эшитиб, ҳузур қилай.

Маҳин туганмас қайғу билан деди:

— Фаррух, Фаррух... Айтмоқчи бўлганим унчалик яхши хабар эмас. Бу сенинг азобланишингга сабаб бўлади. Фақат, иложи йўқ, иккимизнинг келажагимиз шунга боғлиқ бўлганлиги учун айтишга мажбурман.

Фаррух, девордан икки қадам нарида ётган тош устига чиқиб, Маҳинга яқинлашди.

— Оҳ, жоним Маҳин! Бу гапларинг билан мени бениҳоя ташвишга қўйдинг. Тезроқ айт, азиз севгилим, қандай ҳодиса сенга бунчалик таъсир этди? Ўзи нима гап?

Маҳин секингина жавоб берди:

— Бир оз яқинроқ кел, ҳаммасини айтаман.

Фаррух деворга яқинлашди.

— Айт, Маҳин! Айт. Борган сари юрагим қаттиқ урмоқда. Агар юраги сал ором олсин десанг, ўша оппоқ қўлларингни бер, бир ўпай, кўксимга босай.

Маҳин девордан энгашиб, оппоқ пахтадай қўллари-ни узатди. Фаррух дарҳол уларни ушлаб, кўзларига сурди, кейин узоқ-узоқ ўпди.

Маҳин сўзида давом қилиб деди:

— Тахминан бундан бир соат аввал, отам мени ўз ёнига чақириб, баъзи бир гапларни айтди, уларни сенга айтсам, хафа бўласан.

Фаррух Маҳиннинг сўзини бўлди:

— Йўқ, жоним, йўқ, хафа бўлмайман. Тезроқ айт.

— Шундай қилиб, отам мени чақириб айтдики, «Эшитишимча, ёш бошингдан ўзингга номуносиб баъзи ишларни қилар эмишсан. Масалан, кўпинча тоғаваччанг Фаррух тўғрисида гап очиб, биздай олий насабларнинг қизига ярашмайдиган тарзда уни мақтар эмишсан. Буларнинг маъноси нима?»

Фаррух беихтиёр сўради:

— Айт-чи, отанг буларни қаердан билибди? Балки, бизнинг учрашиб юрганлигимиздан уларнинг хабари бордир? Қани, айт, сен унга нима жавоб бердинг?

Маҳин жавоб бермоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, лекин бирдан:

— Оҳ, Фаррух... Оёқ товушини эшитяпсанми, биров келаётганга ўхшайди, вой ўлмасам, келиб мени кўрсалар, нима жавоб бераман?— деб юборди.

Оёқ товуши тобора яқинлашиб келарди. Рўбарўда

икки шарпа кўринди. Икки киши, девордан тахминан эллик қадам нарида бўлган сарв дарахлари билан ўраб олинган боғчадаги тахта скамейкага ўтиришди. Уларнинг орқалари ўтириғлиқ бўлгани ва азим туп чинор дарахти пана қилиб тургани учун Маҳинни кўра олмас эдилар.

Маҳин бошини эгиб, Фаррухга шивирлади:

— Кимлар келганини биласанми? Отам билан онам. Худди бирор муҳим маслаҳатлари борга ўхшайди. Бўлмаса, бу ерга келиб гаплашадиган одатлари йўқ эди. Агар сен ҳам буларнинг ниятларини англамоқчи бўлсанг, секин деворга чиқ.

Фаррух тез, шипшитмай, эпчиллик билан деворга тирмашиб, Маҳин билан ёндошиб ўтирди.

Икки севгили қўлларини қўлларига бериб, бошларини бошларига суяб, нафасларини нафасларига улаштириб, хаёлдан қилинган ҳайкалдай жимгина, ҳаракатсиз ўтириб, суҳбатга қулоқ бера бошладилар.

Кечаси соат уч, ҳаво тоза, ой кўкнинг энг баланд нуқтасига бориб, ерга нур сочар, сарин шабада эсмоқда. Боғни тўла жимжитлик қоплаб олган. Теваракда бу тўрт кишидан бошқа ҳеч бир бедор киши йўқ.

Эр-хотин скамейкада ўтирар эдилар. Оғойи Ф... уссалтананинг юзига диққат билан қараган киши, унинг бугун жуда хаёлчан ва диққат бўлганини пайқар эди. Оғойи Ф... уссалтана хотинининг қўлини тутиб, сўради:

— Хоним! Сизни уйқудан маҳрум қилиб, бемаҳалда бу ерга бошлаб келганимнинг сабабини биласизми?

— Йўқ, оғо, мен сизнинг бу хатти-ҳаракатингиздан гоятда таажжубдаман. Сабабини айтишингизни кутаман,— деб-жавоб берди Маликтож хоним.

— Ундоқ бўлса, қулоқ солинг, сабабини айтайин.

V 606

ОТА ВА ҚИЗ

Эр-хотиннинг суҳбатлари ва икки ёшнинг сутдек ойдин кечада девор устида учрашувларининг кейинги натижасини баён қилишдан аввал, муҳатарам ўқувчиларни бир неча соат олдин оғойи Ф... уссалтана билан қизи ўртасида ўтган сўзлар билан таништирайлик.

Маҳин девор олдига келмасдан икки соат аввал, оғойи Ф... уссалтана ҳовлисидаги ойнаванд эшиги боққа қараб очиладиган хоналардан бирида, ёзув столи ёнидаги креслода ўтириб, нималарнидир ёзарди. Лекин бирор одам унга яқинлашиб диққат билан қараса, унинг қўлидаги қаламни қоғоз устида бекордан-бекорга юргизганини ва олдидаги қоғозда кераксиз чизиқлардан бошқа ҳеч нима ёзилмаганини кўрар эди.

Уни шунчалик хаёлга чўмдирган ва ташвишга тушувига сабаб бўлган нарса нима эди?

Ҳикоямизнинг бошларида оғойи Ф... уссалтананинг шахсияти ва ахлоқи тўғрисида баён қилган фикрларимизни ёдида сақлаган ўқувчиларимиз, шубҳасиз, бундай кишиларнинг, давлатларига қиттай зарар етишини сезсалар, қанчалик хафа ва паришон бўлишларини осонлик билан тушунадилар.

Оғойи Ф... уссалтана ҳам қизи унинг илгаридан тузиб қўйган режаларига мос тушмайдиган баъзи сўзларни гапириб юрганини эшитган эди. Шу ҳолатда ярим соатдан буён шу фикр ҳақида бош қотирмоқда эди. Ахир қаддини ростлаб, ўз-ўзича гўдранди:

«Бу қиз қандай аҳмоқ-а? Мен у тўғрида қанчалик ўйлаб, келажакда унинг бахтли бўлиши учун қандай қайғурар эдим. Энди қарасам, қизим қанчалик бекорчи хаёлларга тушибди, билмайман. Бир камбағал тоғасининг ўғлини яхши кўриб, менинг барча режаларимни чиппакка чиқариб юборишга сал қолибди. Йўқ, танимда жоним бор экан, бундай бўлишига йўл қўймайман. Чунки шаҳзода К. ни қуда бўламиз деб алдаганман. Шаҳзода К. бўлса, менга ўз деҳқонларидан кўп овоз йиғиб, мени депутат қилиб сайлашга ваъда берган. Маълумки, депутат бўлмай туриб, вазир бўлишининг иложи йўқ.

Оғойи Ф... уссалтана бошини қўлига тираб, яна ўйга ботди. Унинг башараси жуда ғалати бир ҳолатга кирди. Гўё қилган барча ёмон ва чиркин ишлари ҳозир унинг юзига бўртиб чиққандай эди.

Бир неча дақиқадан кейин бошини кўтариб, стол устига ўрнатилган тугмачани босди. Эшик очилиб, пак-пакана, семиз, чўтир бир хотин кириб таъзим қилди-да, бурчакда сукут қилиб турди.

Оғойи Ф... уссалтана бошини кўтариб сўради:

— Феруза, хоним уйдами?

— Йўқ, ого! Хоним кечга яқин кетган эдилар, ҳали-гача келганлари йўқ. Лекин, Маҳин хоним ўз уйларида китоб ўқиб ўтирибдилар.

Бирдан оғойи Ф... уссалтана қаддини ростлади:

— Нима?! Китоб ўқияпти дедингми? Жуда яхши! Қанақа китоблар ўқийди?

Феруза, этаклари билан йўгон болдирларини оғосининг ҳирс билан тўла кўзларидан яширмоққа уриниб, жавоб берди:

— Ого, саводим бўлмаса қаёқдан билай... Эшитишимга қараганда, унда муҳаббат ва ошиқ-маъшуқлар ҳақида ҳикоялар бор эмиш. Масалан, фалон мадмазел¹ фалон мусьега² қандай ошиқ бўлди. Ундай китобларни ўқиш одамнинг саводини ортиради дейдилар, мен қаёқдан билай.

Оғойи Ф... уссалтана янада ғазаби қайнаб сўради:

— Балки, роман ўқиётгандир?

— Тўғри, ого, худди ўзи, роман ўқияптилар.

— Жуда яхши, бор, Маҳинни бу ерга чақириб юбор! Феруза боши билан таъзим қилиб, чиқиб кетди.

Феруза чиқиб кетгандан кейин, оғойи Ф... уссалтана яна ўз-ўзи билан гаплашмоққа бошлади:

«Бу аҳмоқ қиз нима учун шундай бемаъни гапларни гапирётганлигини энди тушундим. Китобда: фалон йигит фалон қизга ошиқи шайдо бўлибди ва шунга ўхшаш бемаъниликларни ўқиган, ўз-ўзига хаёл қилиб айтганки, нима айби бор, мен ҳам бораман-да, ўз тоғамнинг ўғлига ошиқ бўламан, деган, холос, аҳмоқлик. Эҳ, қандай замонларга қолдик. Таажжуб, бизнинг замонимизда на ошиқ, на маъшуқ, на бунга ўхшаган гаплар бор эди. «Амир Арслон», «Искандарнома» ва «Хусайнгулд» китобларидан бошқа ҳеч қанақа китоб йўқ эди. Энди билмайманки, нима бўлиб қолди, бутун суҳбатлар шу мавзулар устида. Ҳамма айб ҳозирги янги мактабларда! Мен бўлсам, умрим бино бўлиб бирорта роман деган нарсани ўқиган эмасман. Саводим оз, ҳисобдан бўлса хотиржам, тарихни ҳам билмайман, шундай бўлса нима, бир нимама камайиб қолибдими? Мен шу жиндай маълумотим билан депутат, ҳатто лидер бўла оламан. Агар қизим бахтли бўлмоқчи бўлса, «оқ» қилишимни истама-

¹ Мадмазел (мадемуазель) — хоним (франц.)

² Мусье — жаноб (франц.)

са, гапимга кириб, кимга берсам, «лом-мим» демасдан, ўшанинг ўзига эрликка ҳам оғоликка қабул қилиши керак.

Шу маҳал енгилгина оёқ товуши, унинг кетидан кийим-бошнинг шилдирагани эшитилди. Эшик очилиб, остонада Маҳин пайдо бўлди. Маҳиннинг ранги анча саниққан эди. У ичкарига кирар-кирмас, мовий кўзларини отасининг юзига тикди. Қиёфасидан жиддийлик ва қатъият сезилиб турарди. У эгнига пушти ранг ипакдан кўкраги очиқ кўйлак кийган, бошига эса, чодра ўрнига тўр дуррача ўраган эди. У салом бергандан кейин, унинг бир бурчагига бориб турди.

Бир неча дақиқа жимлик билан ўтди. Оғойи Ф... уссалтана айтадиган сўзларини бошига жамлаб, бир тартибга солмоқчи бўлаётганга ўхшарди. Ахири у бошини кўтариб:

— Қизим Маҳинжон! Нимага ўтирмайсан! Қани, ўтир,— деди.

Маҳин жавоб бермасдан, эшик ёнидаги стуллардан бирига отаси билан юзма-юз ўтирди.

Отаси сўзга бошлади:

— Қизим Маҳинжон! Сени бу ерга чақирганимнинг сабабини биласанми? Сен билан бир оз жиддий суҳбатлашмоқчиман.

Бирдан Маҳиннинг эти жимирлаб кетди. У ўз-ўзига деди:

«Отамнинг мен билан жиддий гаплашишига нима сабаб бўлди экан? Бироқ муҳим гап борга ўхшайди? Тайёрланиб турай».

— Тушундингми, қизим?— деб давом этди оғойи Ф... уссалтана.— Сен билан бир муҳим иш устида гапиришмоқчиман.

— Отажон, марҳамат қилинг, фармонингизни эшитишга ҳозирман.

— Қизим! Сен билан бир неча масала ҳақида гаплашмоқчиман. Аввало эшитдимки, вақтни бекорга исроф қиладиган, мянни суйилтирадиган ва одамни йўлдан оздирадиган бирталай бўлмағур китоблар йиққан эмишсан. Қизим! Мен сенга чинини айтсам, бу ишларинг менга маъқул эмас.

Отасининг сўзларига жуда диққат билан қулоқ бериш билан бирга унга жавоб беришга ҳам тайёрланиб турган Маҳин тап тортмасдан деди:

— Агар шу тўғрида гапирадиган бўлсангиз, эшитишга ҳеч қандай истагим йўқ. Чиқиб кетишимга ижозат беришингизни сўрайман.

Бу жавобни эшитгач оғойи Ф... уссалтана худди ўт олган бомбадай портлаб, айюҳаннос тортиб бақирди:

— Ҳой қиз! Оганг билан гаплашаётганингни унутиб қўйганга ўхшайсан-а? Ёки ўзингни билиб, билмасликка уряпсанми?

Маҳин отасининг ғазабига парво қилмай, осойишта жавоб берди:

— Йўқ, отажон, мен сизга бўлган фарзандлик бурчимни ҳеч қачон унутмайман. Лекин, сиз менинг эътиқодимга зид сўзлар экансиз, гапингиз зое кетади, мен уларга қулоқ солмайман.

Оғойи Ф... уссалтананинг ғазаби сал совиган бўлса керак, бир неча дақиқа жим қолгандан сўнг:

— Тўғри, қизим, тўғри,— деди.— Сен ҳақлисан. Бу масаланинг унчалик аҳамияти йўқ. Бу тўғрида сен билан гаплашиб тўғри иш қилмадим. Хўш, мана бу иккинчи масала тўғрисида нима дейсан?

— Отажон, мен сизнинг бу жумбоқларингиздан ҳеч нима тушунмай турибман. Муддаонгизни очиқроқ айтишингизни сўрар эдим.

Оғойи Ф... уссалтана ўрнидан туриб, Маҳинга яқинлашди-да, унинг қўлидан ушлаб, мулойим овоз билан сўз бошлаб деди:

— Қизим, мен сенга яхшиликдан бошқа нарсани раво кўрмаслигимни биласанми?.. Шундай бўлгач, нима учун менинг олдимда ўзингни шунчалик билиб, билмасликка соласан. Доимо хаёлингда сақланган фикрларни менга очиқ айтишдан тортинасан?

Маҳин ётиғи билан жавоб берди:

— Отажон, сизга мен бошда айтдимки, мен бу хилда сўзлардан муддаонгизни англаёлмай турибман... Агар менинг тўғримда сизга бошқача гап айтишган бўлсалар, марҳамат қилиб айтинг, мен ҳам хабардор бўлай.

Оғойи Ф... уссалтана қайтадан аччиқланиб кетди:

— Ҳой қиз! Ўзингни бу қадар ғофилликка солма!— деб бақирди-у.— Айтишни истамасанг, кўп яхши, айтмаёқ қўй. Мен сенга айтиб бераман! Тоғаннинг ўғли Фаррух тўғрисида айтган гапларингда нима маъно бор, қани айт, кўрай?

Бу гапларни эшитган замон Маҳиннинг юраги тез-

тез ура оешлади. Ранги бус-бутун ўзгарди. Аввали қизил, ундан кейин оқ, бора-бора оқлик ҳам йўқолиб, юзи сарғайди. Худди шу пайтда терговчи олдида ўз айбини иқроф қилмоқчи бўлган кишилар каби ўз-ўзига далда бериб деди:

— Ота... Ростини айтсам, мен шу вақтгача ўз сиримни сизга очиқ айтишни истамас эдим. Лекин энди очиқ-ойдин айтаман: мен Фаррухни севаман. У ҳам мени севади. Қани, айтинг-чи, бир-бирини севиш айбми?

Маҳиннинг тўғри ҳам ҳалол иқдорини эшитган оғойи Ф... уссалтана зардаси қайнаб:

— Маҳин!— деб қичқирди.— Мен бу гапларни ёлғондир деб ўйлаб юрардим. Энди билсам, рост экан. Сен ҳақиқатан ҳам менинг барча режаларимни барбод этмоқчига ўхшайсан. Лекин мен ҳам сенга айтиб қўяй-ки, кўзим тирик экан, бу хаёлларинг рўёбга чиқмайди! Сенинг ўйлаган ўйинг асло-асло бўлмайди.

Отасининг бу гапларини эшитган Маҳиннинг ранги янада оқариб кетган бўлса ҳам, у ўзини тутиб деди:

— Отажон, намуноча менга зарда қиласиз. Ундан кўра, нимага шу ишнинг бўлишлиги мумкин эмаслигини тушунтиринг. Сизда қандай сабаб ва далиллар бор? Мен шуларни билмоқчиман.

Оғойи Ф... уссалтана ўйлаб туриб, ўз-ўзига дерди: «Қизим менинг жаҳлимдан қўрққан бўлса керак, дарҳақиқат, у қандай қилиб менинг истагимга қарши кела олади? Албатта, энди унга бойлик ва пулнинг қадрини тушунтириб, ўз фикримни айтсам, балки, бошидаги бекорчи хаёлларни ташлаб, гапимга қулоқ солар». Кейин ўз хаёлларининг таъсири билан гапира бошлади:

— Қизим, ҳар бир ота ўз фарзандининг бахтли бўлишини тиллаганидай, мен ҳам сенинг ҳаётинг яхши бўлишини, бахтли бўлишингни иштайман. Эсингдан чиқармаганики, ҳозирги замонда дунёнинг бирдан-бир тираги пулдир. Мен мана шу эътиқодимга суюниб туриб, сенинг бахтли бўлишинг учун ҳеч нимани аямайман. Фаррух гарчи тоғангнинг ўғли бўлса ҳам, лекин сенга қараганда жуда камбағал, пули йўқ. Қизим, энди бу ҳавойи хаёлни миянгдан чиқариб ташла. Бу бўладиган иш эмас. Бундан бошқа далил учун менинг оғзимни очирма, тушундингми? Ишонаманки, отангнинг измидан чиқмаслигининг лозимлигини англаб, бўлмагур фикрларни миянгдан чиқарсан-а?

— Отажон!— деди Маҳин,— агар бошқа тузукроқ далил бўлса айтинг, балки иккинчи далилингиз бундан кўра менга кўпроқ таъсир қилар. Чунки, Фаррухнинг камбағаллиги кўнглимни ундан қайтара олмайди.

Оғойи Ф... уссалтана мийиғида кулиб деди:

— Жуда яхши! Демак, сенингча бойликнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ бўлиб чиқади. Ундай бўлса яхши, иккинчи далилга қулоқ бер, айтайин. Қизим! Бу кунларда одамларнинг кўпи ўз фарзанди, қавм-қариндошлари ёрдами билан баланд мартабаларга чиқади деса бўлади, айниқса бизнинг мамлакатда юқори мансабларни эгалламоқ буткул қариндош-уруғчиликка боғлиқ. Масалан, агарда куёвим бош вазир бўлганда эди, албатта мен вазир ёки ҳеч бўлмаганда муовин вазир бўлар эдим. Қизим, энди нима демоқчи бўлганимни тушундингми?

— Йўқ, отажон, ҳалигача айтганларингиздан бирор нарса тушунганим йўқ.

— Ажабо! Яъни нимага тушунмадинг? Қизим, инсон дарахтни мевасидан баҳраманд бўлиш учун экади, фарзанд ҳам шунга ўхшаган нарса, яъни ундан бирор манфаат кўришни истайди: тўй қилиб, набира кўргиси келади, набираларим белимга қувват бўлсин, қўлимга ҳасса бўлсин деб орзу қилади. Энди мен ҳам, қизим, сени эрга бермоқчи бўламан, сенга муносиб бир эр ҳам топиб қўйганман. Энг охири, сенинг шу тўйингдан фойдаланиб, депутат бўлмоқчиман. Қани айт-чи, сен отангнинг бу ишига кўмаклашишни истайсанми? Ё ёрдамингни аяб, отангни хафа қиласанми?

Маҳин шошилиб:

— Отажон, тушундим! Демак, мени ўз хоҳиш ва тамаингиз учун қурбон қилмоқчи экансиз-да?— деди.

— Йўқ, қизим, ундай эмас. Мен куёв танлаганда, сенинг аҳволингни ҳам назарга олганман. Сенга жуда бадавлат эр топганман.

Маҳин осойишталик билан:

— Йўқ, ота, бу далилларингиз билан Фаррухдан қўл силтаёлмайман,— деди.

Бу жавобни эшитган оғойи Ф... уссалтана ғазабни жўш уриб, қўлини бирданига юқори кўтарди-да, Маҳиннинг ўлишлар ва эркалашлар учун яратилган нозик кифтига бир мушт туширди.

Бечора Маҳин, бу муштнинг зарбидан инграб юбор-

ган бўлса ҳам, яна қилт этмай аввалги ўрнида тура берди.

Оғойи Ф... уссалтананинг аччиги бир мушт билан совимади, у Маҳинни яна бир неча марта муштлиди, кейин:

— Сен жуда ҳаддингдан ошиб кетибсан, гапимга гап қайтарадиган бўлиб кетибсан-а? Жуда яхши, мен ҳам сени меросдан маҳрум, ҳамда «оқ» қиламан!— деб бақирди.

Маҳин отасининг ваҳшийлигидан уялиб, бошини қуйи солди.

Маҳиннинг шунчалик аянч аҳволи отасининг тош юрагига таъсир этди. Дарров авзойини ўзгартириб деди:

— Ўлгунча аҳмоқ бўлибсан; тур, йўқол, кўзимга кўринма! Шунга ҳам бир билиб қўйки, сен билан Фаррухнинг тўйи ҳеч қачон бўлмайди.

Маҳин бепарволик билан секин эшикни очиб, хонасига чиқиб ҳорғинлик билан ўзини ўринга ташлади. Бошини қўллари орасига олиб, секин-секин ўз-ўзига:

«Оҳ, нима қилайин, мен уни яхши кўрсам. Йўқ, йўқ! Мен Фаррухдан кўнгил узолмайман. Ўлдирсалар ҳам ундан бошқа кишига тегмайман,» деди.

Маҳиннинг кўзлари қизарган, юзига қараган киши унинг ғоят даражада изтироб чекаётганини сезар эди.

Бирданига икки қатра кўз ёши Маҳиннинг қизил гулдай юзларидан оқиб туша бошлади. Шунда у киши юрагини эзиб юборадиган овоз билан: «Оҳ, биз бечора хотинлар, бу муҳит ичкарасида қандай бахтсизмиз!» деб фарёд чекди.

Маҳин анча вақтгача йиғлаб ётди. Фақат Фаррухнинг муҳаббати билан тепгувчи Маҳиннинг соф ва сода қалби отасининг шундай қўпол гапиришларидан ғоятда таъсирланган ва қайғурган эди. У, отасининг қай даражада пул ва бойликка муккасидан кетганини, ҳам ўз қизини тама йўлида қурбон қилишга тайёр эканлигини ўйлади; кўзлари йиғининг зўридан қизарган, ёш томчилари юзидан оқиб тушар эди. Бечора қиз нега йиғламасин? У бу мушкул аҳволдан қутулмоқ ҳақида ҳар қанча ўйласа ҳам, бирор илож топа олмас эди. Ниҳоят бирдан бошини кўтарди. Кўзи шкафчанинг устига қўйилган соатга тушди. Беихтиёр: «Вой! Ваъда вақтидан ярим соат ўтиб кетибди-ю, бечора Фарру-

хим, балки мени кутавериб чарчагандир!» деб ўрнидан турди.

Олтин сочларини тараб, бошига оқ тўр рўмолини ўраб, уйдан чиқди. Секин-секин зинапоялардан тушиб, боғнинг охиридаги деворга қараб чопиб кетди. Боғнинг қуюқ қўйнига кирган сари юраги зўр бериб урар эди. Фаррух билан учрашмоқ учун тайин қилган жойга келганда, уни ўша ерда кутиб ўтирган ҳолда топди.

VI боб

ДЕВОР УСТИДА ИККИ ОШИҚНИНГ ҚАРОРИ

Маҳин чиқиб кетгандан кейин оғойи Ф... уссалтана тахминан ярим соат аччиғидан тушмасдан, уйда айла-ниб юрди.

Ахири бориб-бориб ҳаяжони совиди, ўйлади ва ўз-ўзига деди:

«Йўқ, йўқ! Бу бекорчи хаёлларни қизнинг бошидан чиқариш керак. Қандай бўлса ҳам, бу пуч ўйлар ҳали ўзининг ёмон натижасини кўрсатмасдан илгари олдини олиш керак. Шаҳзода Қ. билан расмий суратда сўзлашиб, унга ваъда бермаган бўлсам ҳам, бундан бир неча кун илгари сўз орасида депутат бўлишим, у билан қуда бўлишимга боғлиқ эканини ишора қилиб қўйди. Мен уни қайтариб, ўзимга Фаррухга ўхшаган гадойваччани куёв қиламанми? Одамлар менга нима дейди? Бироқ, нима қилайин, сўзларимнинг ҳеч биттаси қизга таъсир этмади. Нима деган бўлсам, менинг гапим қаршида терсайиб туриб олди. Бироқ, ҳали ҳам умидсизланиш керак эмас. Мен унинг нафини ўйлаб айтган гапларимни эшитгиси келмаган бўлса, балки онасига қулоқ солар, ишнинг яхшиси шуки, онасига айтганин, унга насиҳат қилиб, ҳам менинг, ҳам ўзининг бахтли бўлишини тушунтирсин; балки уни бир йўл билан эпаккага келтирар».

Шу қарорга келиб, яна тугмачани босди. Эшик очилиб, шошилганича Феруза кирди-да, таъзим қилиб, бир бурчакда турди. Феруза оғосидан аччиқ сўз ва ғазабли буйруқларни кутган эди, аксинча, оғойи Ф... уссалтана осойишталик билан сўради:

— Феруз, хоним келдиларми?

— Ҳа, оғо, ҳозир келдилар.

— Жуда яхши. Ундай бўлса, хонимга айт, дарров бу ерга келсинлар, зарур бир масала устида гапиришмоқчиман.

Феруза яна бир марта таъзим қилгач, чиқиб кетди. Оғойи Ф... уссалтана уйнинг у бошидан бу бошига юра бошлади. Баъзан девордаги суратларга, баъзан қимматбахо гиламнинг гулларига қарар эди.

Салдан кейин Эшик очилиб, Маликтож хоним кириб келди.

Маликтож хонимнинг эғнида кўк шойи кўйлак, бошида нозик дурра бор эди. Кўзлари чақнаб турарди. У ичкарига кирар-кирмас эри истиқболига чиқиб, европаликларга тақлид қилиб, такаллуф билан қўлини ўпиб, ёнидан жой кўрсатди.

Маликтож хоним қисқагина жимликдан сўнг, эронлик хотинларга хос ишваи-ноз билан сўзга бошлади:

— Мана, мен қелдим, оғо, қандай буйруғингиз бор эди, нима учун мени шундай шошилишча қиридингиз?

— Хоним, нимасини айтасиз? Илгарйлар, эшитган гапларга қулоқ солмасдан, эътибор бермасдан юрар эдим. У қулоғимдан кириб, бу қулоғимдан чиқиб кетар эди. Энди билсам, иш ҳаддидан ошибди. Менинг аввалдан тузиб юрган режаларим барбод бўлишига сал қолибди. Балки, сиз бу ишдан беҳабар бўлганингиз учун нима демоқчи бўлганимга тушунмагандирсиз.

Бу сўзларни гапирар экан, оғойи Ф... уссалтана деразадан қараб, боғнинг ҳар тарафини ўз нури билан ёритиб турган ойни томоша қилар эди.

— Малъун қизингиз жуда қонимга ташна қилди. Қани, жоним, туринг, ҳаво яхши — ойдин, боққа кирамиз. Боғда бемалол гапиришамиз, ишнинг нима эканлигини ўша ерда тушунтираман.

Маликтож хоним ўрнидан турди. Эри билан қўл ушлашиб уйдан чиқдилар. Зинадан тушиб, Маҳин билан Фаррух учрашган деворнинг рўпарасига келишгач, юқорида айтганимиз скамейкага ўтирдилар.

Оғойи Ф... уссалтана сўзлай бошлади:

— Хоним, қизим мени жуда ҳам ташвишга солиб қўйди. Билмайманки, уни бу эгри йўлдан қандай қилиб чиқарсам экан?

Маликтож хоним мулойимлик билан сўради:

— Нима деганингизни тушунмадим, оғо. Мен, маса-

лан, алҳамдулилло, қазимда унчалик бир айб-нуқсон кўрмайман. У нима гуноҳ қилган эканки, бунчалик сизнинг таъбингизни хира қилибди?

— Хоним, сиз бу ишдан бутун беҳабарсиз. Шундан ҳам ёмонроқ бир иш бўладимики, ахир, қизингиз тоғасининг ўғли Фаррухни яхши кўрса; бунинг натижасида сиз ҳам, мен ҳам хонавайрон бўламиз-ку!

— Буни сизга ким айтди? Қандай тағи паст одам айтди? Вой худо-ей, одамлар ҳам оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган бўлиб кетган-да, қанчалик ёлғонларни тўқиб чиқарадилар,— деди Маликтож хоним.

— Пўқ, хоним, сиз янглишяпсиз, айтган одам тағи паст ҳам, ёлғончи ҳам эмас, бунинг ростлигини Маҳиннинг ўзи ҳам иқрор қилиб тургандан кейин, халқ нима десин?

Маликтож хоним ҳайронлик билан:

— Нима? Маҳиннинг ўзи сизга «мен Фаррухни яхши кўраман», деб айтдимиз?— деб сўради.

— Ҳа, хоним, Маҳиннинг ўзгинаси айтди!

— Вой ўлай, ундай бўлса, нима дедингиз? Сизнинг фикрингиз қалай?— Бу вақт оғойи Ф... уссалтана бошини хотинининг қулоғига яқинлаштириб, секингина алланамалар деди (бу гапни Фаррух билан Маҳин эшита олмадилар).

— Муҳтарам хоним, сиздан нимани ҳам яширайин, менинг... вазирликдаги мавқеим унча мустаҳкам эмас. Ҳар кун улар мени хизматдан бўшатишни ўйлайдилар. Келажакда ўзимга бир муносиб мавқени эгалламоқ учун, ҳар қанча ўйласам ҳам депутат бўлишдан бошқа чора топа олмадим. Албатта, Маҳинни ўғли Сиёвуш Мирзога сўраган шахзода К.нинг ёрдамисиз депутат бўлишим мумкин эмас. Энди, масаланинг қанчалик муҳимлигини эшитгандан кейин, тушунган бўлсангиз керак. Мен бундан бошқа чора топа олмадим.

— У қандай чора?— деб сўради Маликтож хоним?

— У чора шуки, шу фикрлар қизнинг бошидан бутунлай чиқариб ташланиши керак.

— Қандай қилиб чиқарса бўлади?

— Бу жуда осон иш: ишқ деган нарса унинг бошидан тамоман юлиб олиниши керак.

— Яъни, сиз истайсизки, бир йўлини топиб, Маҳинни севганига етиштириш керакми?

Оғойи Ф... уссалтана қаҳқаҳа уриб кулиб юборди:

— Йўқ, йўқ! Балки уларни жудо қилиш учун бир йўл топмоқ керакки, бир-бирларини унутсинлар.

Маликтож хоним бир оз жим қолиб, кейин:

— Ундай бўлса, қани айтинг, нима қилиш керак, қандай иш кўришимиз керак?— деди.

Оғойи Ф... уссалтана бир оз ўйлагандан кейин, бошини кўтариб, хотинининг қулоғига бир нималар деб шивирлади.

Маликтож хоним ҳам секингина жавоб берди:

— Жуда яхши! Сиз ҳам борасизми?

— Бу тўғрида бир оз ўйлаш керак, балки менинг боришим керак ҳам бўлмас, ҳозирча туринг, кетдик. Лекин, бу сирни ҳеч кимга, ҳатто унинг ўзига ҳам айта кўрманг.

Ниҳоят, ҳар икковлари туриб, секин-секин уй тарафга қараб кетдилар.

Ҳали уларнинг оёқ товушлари узилмаган ҳам эди, Фаррух деди:

— Жоним Маҳин! Бизнинг тўғримизда қандай фикрда бўлганликларини тушундингми?

Маҳин хаёлчан овоз билан жавоб берди:

— Эсизки, онамнинг қулоғига айтган охириги сўзларини эшита олмай қолдим, нима деганларини тушунолмадим.

Фаррух Маҳиннинг қўлларини сиқиб, ушлаб деди:

— Оҳ, жоним! Келажагимизни ғоятда ёмон аҳволда кўрмоқдаман. Улар бизни бир-биримиздан жудо қилмоқ учун аллақандай режа тузганга ўхшайдилар.

Маҳин севги билан тўлиқ, осмондай тиниқ мовий кўзлари билан Фаррухга тикилиб деди:

— Севгилим! Бекорга хафа бўлма, менинг ваъдам чин ваъда. Танимда жоним бор экан, сўзимдан қайтмайман. Сендан бошқа ҳеч кимса менга эга бўла олмайди. Бунни аниқ билиб қўй!

Фаррух беихтиёр Маҳиннинг қўлларини ўпди ва ошиқи шайдоларга хос жўшқин овоз билан деди:

— Жоним, ваъданга ишонсам бўладими? Меники бўлишликка чиндан сўз берасанми? Ҳақиқатан ҳам сен меники, мен сеникими?

— Фаррух, бу сўзни сенга неча бор айтишим керак? Мен бу кеча ҳам қасамларимни такрорладим, жоним, мен сени севаман, сени севгилим ва азиз эрим деб би-

ламан. Хотиржам бўл, сендан бошқа ҳеч киши менга эга бўла олмайди!

Маҳиннинг шунчалик иқрори Фаррух учун ортиқ ҳеч бир шубҳага ўрин қолдирмаган эди. У бирдан Маҳинни бағрига босди, лаблар бир-бирига улашиб кетди. Муҳаббат билан олинган бир ўпичнинг «чўлп» этиши тева-ракнинг жимжитлигини бузди ва бу аҳвол бир неча сония давом қилди. Икки ёшнинг нафаслари бир-бирига туташиб кетган эди. Астагина эсмоқда бўлган шаба-да Маҳиннинг сочларини юзларига тўзғитиб, секин-секин ҳаракатлар билан эркаламоқчи бўлар эди.

— Азизим, вақт алламаҳал бўлиб қолди, яна менинг бу ерда эканимни уйдагилар билиб қолмасинлар. Эрта, йўқ эрта эмас, индинга худди шу вақтда мени шу ерда кут!

Фаррух Маҳиндан айрилишни истамагани учун бу сўздан маъюсликка тушди. Уни яна бир марта бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпиб, сочларини силаб, секингина деди:

— Йўқ, Маҳин! Яна бир оз ўтир, қара, қандай чиройли кеча. Билмайман, нима учундир кўнглим гаш, худди бир ёмон ҳодиса юз берадигандек. Тўхта, жоним! Тўхта, яна бир оз дийдорингдан баҳра олиб севинайин. Йўқ! Кетма, кетма!

Маҳин мулоимлик билан севгилисига тасалли бериб деди:

— Нега бекордан-бекорга хафа бўласан? Қўй, мен кетай; индинга кечаси худди шу вақтда, яна шу ерда учрашамиз-ку! Уларнинг кейинги сўзлари ва мақсадларидан хабардор бўла олсам зора. Кўришгунча хайр, жоним....

Маҳин кета туриб, қўлини лабига тегизиб, яна бир ҳавойи ўпич ҳадя қилди-да, секин-секин у ердан узоқлашди.

Фаррух Маҳиннинг орқасидан узоқ қараб қолди. У келишган қадди-қомат хиёбоннинг охирига етиб, буткул кўздан ғойиб бўлгандан кейин ўз юрагида ажойиб бир ўзгариш ҳис этди ва ўзини боққа ташлаб, Маҳиннинг орқасидан бориб, унинг чиройли юзини яна бир марта томоша қилишига сал қолди, шунда ўз-ўзига деди:

«Билмайман, қандай хаёлот мени чулғаб олди. Оҳ, нима учун юрагим бундай безовталаниб тепади? У

бўлса, онт ичди, мендан бошқа ҳеч кимни демасликка сўз берди. У меники бўлади. Қандай йўл билан бўлса ҳам отасини рози қиламан. Демак, ташвишланиш, хафа бўлишга ўрин йўқ».

Фаррух астагина девордан тушиб, келаси учрашиш умиди билан боғдан йироқлашди.

VII 606

РАҚИБ

Бу юқорида айтганларимиз ва оғойи Ф... уссалтаннинг уйидаги ишлар бўлиб турган кечада, Техроннинг жануби-ғарбий тарафидаги маҳаллалардан бирида, яъни Дарвозайи Қазвинга яқин бир жойда, тамом бошқача ҳодисалар юз бермоқда эди.

Шу маҳалладаги муҳташам бинонинг бир хонасида икки киши суҳбатлашмоқда эди. Булардан биттаси юмшоқ креслода ўтирар, иккинчиси эса, унинг қарши-сида тик турарди.

Бу бино ғоятда ҳашаматли бўлиб, хоналари бошдан-оёқ қимматбаҳо гиламлар билан безалган эди. Бу икки киши суҳбат қилмоқда бўлган хонанинг жиҳозлари эман ёғочидан бўлган ёзув столи ва бир неча дона янги стуллардан иборат бўлиб, ёзув столида машҳур хаттот ёзган китобларнинг бир қанча танланган қўлёзмалари қўйилган эди. Ичкари кирган замон бу ернинг бир иш кабинети эканини дарров пайқаш мумкин эди.

Суҳбатлашувчиларнинг ҳар иккиси ҳам ёш эди. Ёзув столининг қаршисида — креслода уятсизларча талтайиб ўтирган, буғдой рангли, чўтир, кўзлари чақчайган, қирра бурун, мўйлови сабза ура бошлаган, новча бўйлиси жуда ёш, яъни йигирма иккиларда эди.

Бу йигитнинг исми Сиёвуш Мирзо. Отаси шаҳзода К. эл кўзида Техроннинг бадавлат ва бой кишиларидан ҳисобланса ҳам, ўзи мирқуруқ — бутун мол-мулклари гаровда эди.

Бу йигитнинг қаршисида тикка турган киши ўттиз икки ёшларда бўлиб, энгил-бошидан бойваччанинг югурдаги эканлиги билиниб турар эди. У ўрта бўйли, кўзлари кичкина, лаблари юпқа, қирра бурун, юзи сарғиш, ҳар ҳолда афт-башарасидан айёрлик ва зийраклик

асари ошкора кўриниб турарди. Бу кишининг исми Муҳаммад Тақи эди.

Улар шу қадар қизгин суҳбатлашар эдиларки, тева-
рак-атрофдан тамоман беҳабарга ўхшардилар.

Сиёвуш Мирзонинг олдига қўйилган «варшава пат-
нис» устидаги биллур графининг учдан икки қисми
оқ суюқлик билан тўлдирилган бўлиб, графиннинг ёни-
да мўъжазгина қадаҳча, бошқа бир патнисдаги косага
бодринг тўғраллиб, қаттиқ аралаштирилган эди. Сўз
орасида Сиёвуш Мирзо ҳар гал графиндаги оқ суюқ-
ликдан, яъни ароқдан қадаҳчани тўлдириб ичиб олар
эди. Сиёвуш Мирзо жуда хурсанд кўринарди. У сигара
тутатиб, юмалоқ ва чақчайган кўзларини Муҳаммад
Тақига тикиб айтар эди:

— Хўп, Муҳаммад Тақи, сенинг гапингга қараган-
да, у ерда танноз, дўндиқчалари топилар экан-да?

— Ҳа, ого,— деб жавоб берарди Муҳаммад Тақи,—
бундан бир ой бурун бир кечаси сиз билан у ерга бор-
ганимиз эсингиздами? Сиз у ерда ҳеч қайси қизни ёқ-
тирмасдан, қайтиб кетган эдингиз. Эсингиздами? Шу
вақтдан буён уй эгаси, сизнинг хотирингиз ва сиздай-
ларни ўзига тортиш учун, аҳволни тамоман ўзгартириш
хаёлига тушибди ва кеча менга одам юбориб, бир келиб
кўринг, деди. Мен бордим. Нимасини айтай энди, ого,
сизга! Билмайман, шундай чиройли нозанинларни қаер-
дан топиб у ерга йиққан экан?! Айниқса, ораларида бит-
таси бор экан, умримда бунақа қулинг ўргилсин жо-
нонни кўрган эмасман, ого!

Сиёвуш Мирзо Муҳаммад Тақининг таърифларини
эшитар экан, ўзида жуда ажойиб ҳолат сезмоқда эди.
Бир қадаҳ ароқни кўтариб, деди:

— Жуда яхши, Муҳаммад Тақи! Бу сўзларинг би-
лан иштаҳамни қитиқлаб қўйдинг. Энди бўлмаса, у
ерга қачон борсак бўлади?

Муҳаммад Тақи уни яна қизиқтириш учун:

— Ҳазратим, сиз қай вақт бораман десангиз, мен
хизматингизга тайёрман.

Сиёвуш Мирзонинг завқи келиб, ҳовлиқиб кетган эди.

— Жуда яхши, демак жўнаймиз,— деди у, кейин қў-
шимча қилди:— Лекин Муҳаммад Тақи, сен менинг
ҳамма сирларимдан воқифсан, сен билан бир масла-
ҳатим бор. Қани, шунга сен нима деяр экансан. Отам
менинг тўғримда нималар ўйлаб юрганини биласан.

ми? Кеча мени чақриб: «Ўғлим, вақт келди, энди бунақа юришинг яхши эмас, сени уйлантириб қўяман», деб қолди. Мен бўлсам, ҳали уйланмоқчи эмасман, бу менинг учун ҳозирча мумкин эмас, десам ҳам қулоқ солмасдан: «Бекор гапларни гапирма!» деди. Менга олиб бермоқчи бўлган қизи жуда чиройли бўлиши билан баробар, бадавлат ҳам эмиш. Унга уйлансам, давлатманд бўлиб кетар эмишман, отамнинг ҳам кейинги вақтларда жуда бузилиб кетган баъзи ишлари режага тушармиш. Шундан кейин, мен ҳам ўйлаб турдим-да, ўзимга айтдим: «Модомики, иш шундай экан, нима айби бор? Қизни оламан, айтганларидай бир ўқ билан уч нишонни бирдан ураман, бир томондан, эҳтиросимни шундай чиройли қизнинг суҳбати билан қондираман, иккинчи томондан, унинг давлатини сарфлаб, бошқа таннозлар билан айш-ишрат қиламан, ундан кейин отам бечорага ёрдам бераман — қашшоқликдан қутулади». Шуни ўйлаб розилик бердим. Хўш, сен қандай ўйлайсан? Ё қилган ишим чаккими?

Муҳаммад Тақи одоб билан жавоб берди:

— Ого, жуда яхши қилибсиз. Бундай уйланишдан ҳеч қандай зиён-захмат кўрмайсиз. Лекин кимнинг қизи экани ҳамда қанча давлати бор эканлигини биладингизми?

Бу саволни беришдан Муҳаммад Тақининг шахсий бир мақсади бор эди. Чунки у ўз манфаагини назардан қочирмайдиган югурдаклардан бири эди. У бир тўда ярамас ишлар воситаси билан ҳам ўзини, ҳам бошқаларнинг кўнглини овлар эди. Масалан, кимнинг уйида яшаса, ўша ердаги хотинларни бегона эркаклар билан учратишни, яъни қўшмачиликни ўзига ҳунар қилиб олган эди. Айниқса, шаҳзода К.нинг уйига келгандан буён ҳар вақт Сиёвуш Мирзодан, масалан, уни маълум жойларга олиб бориш, олиб боргандан кейин ўша жойдаги уй эгаси айтди деб Мирзодан ортиқча пул ундириб, ундан бир озини уй эгасига, кўп ҳиссасини ўзининг чўнтагига уриб қолиш сингари ишларни қойил қилар эди.

Сиёвуш Мирзо, қўлидаги олтин билан зийнатланган мундштукдаги сигарани оғзига олиб, бир тортди-да, тишлари орасидан паға-паға тутун чиқариб гапини давом эттирди:

— Мен қизнинг ким эканлиги ва давлати тўғриси»

да отамдан сўраб билмоқчи бўлсам ҳам, отам менга ҳеч нарса айтмади. Қандай бўлмасин, яқин ўртада ҳам-ма ншдан хабардор бўламан.

Уқувчиларимиз бу фикрларни ва шайтончасига ўйланган бу хаёлларни фақат Сиёвуш Мирзогагина махсус бўлганлигини тасаввур қилмасинлар, эрон йигитларининг кўплари шундай. Улар шундай хаёллар билан уйланадилар, чунки улар турмушларига шерик бўладиган хотиннинг ҳеч қачон юзини кўрмайдилар, ҳаттоки йиллар бўйича хотин бўладиган қизни қай рангда — сариқми, оқми, қорами, ориқми, семизми, паканами, новчами эканини ҳам билмайдилар. Шунинг учун ҳам кўпинча уйланиш, фақат манфаатни қўлга киргиши мақсади билан юзага келади. Ҳатто баъзилар куёвнинг уйида қорнини тўйғазиш, ёхуд никоҳ мажлисида сарупо кийиш, пул олиш нияти билан қизнинг сифатини, башарасини, бечора йигитнинг олдида шу йигитнинг табиатига қараб жуда ҳам ҳаддан ошириб, бўлмаган гаплар билан таъриф ва тавсифлар қилдилар.

Сиёвуш Мирзо ўрнидан турди, яна бир неча қадаҳ ароқни кетма-кет кўтариб:

— Хўп, жуда яхши, қани, юр кетдик!— деди.

Қора мовут пальтосини кийгач, кичкина қорақўл кулоҳини бошига қўндирди, калта ҳассасини қўлига олиб, ўзи илгариди, Муҳаммад Тақи унинг орқасида зинапоялардан боққа тушдилар. Ой тик кўтарилган, ҳаво тоза эди. Сиёвуш Мирзо ва Муҳаммад Тақи икки тарафига гулу райҳонлар экилган торгина йўлкадан ўтиб, боғнинг дарвозасига етдилар. Дарвоза яқинидаги бир ҳужрада яшовчи қари дарвозабон уларни секингина чиқариб юборди.

Соат саккизлар чамаси эди. Сиёвуш Мирзо эшикдан чиқар-чиқмас, Муҳаммад Тақига қараб:

— Демак, пиёда борар эканмиз-да?— деди.

Муҳаммад Тақи дарров жавоб берди:

— Оғо, уйнинг эгаси кечқурун соат тўққизларда келинг, деб айтган эди, ҳали саккиз ҳам бўлгани йўқ. Ҳаво тоза, ойдин, секин-секин кетсак, худди вақтида етиб борамиз.

Сиёвуш Мирзо эътироз билдирмади. Ҳар иккиси ёнма-ён кета бошладилар. Дарвозайи Қазвин хиёбонидан ўтиб, Ҳасанобод чорраҳасига етдилар. У ерда Сиё-

вуш Мирзо Боғи Шоҳ дарвозаси томон кетаётган бир хотинни кўриб, Муҳаммад Тақиға деди:

— Қани юр, шу хотиннинг орқасидан тушамиз. Бирор иш чиқаролсак, у ерга бормаи қўя қоламиз.

Муҳаммад Тақининг бу сўзга аччиғи чиққан бўлса ҳам, бир нима демади. Сиёвуш Мирзо хотиннинг орқасидан кета бошлади. Истихор хиёбони рўбарўсида у хотинга тегишиб, сўз ота бошлади. Фақат хотин: «Мен сизнинг айтган кишингиз эмасман. Балки, сиз суд маҳкамаси рансига беш туману икки қирон жарима тўламоқчидирсиз?» деганидан кейин таажжубланиб, бунақа хотинларнинг орқасидан юриш бефойда эканини тушунди. Ичидан севинган Муҳаммад Тақи билан Истихор хиёбонига кирди. Сўнгра кунчиқар тарафига айланиб, бир неча кўчаларни босиб, оғойи Ф...уссалтанинг қасри яқинига бордилар ва унга эътибор бермай ўтиб кетдилар.

* * *

Юқорида айтганимиздай, Фаррух секингина девордан тушиб, ўз уйига келмоқда эди.

Фаррух ғоятда ташвишланган, бошида минг турли хаёллар, фикрлар қайнар, бошини қуйи солиб, хаёл суриб, ўйлаб келарди. Агар биров унга жўрттага тегиб кетса ҳам, у ўз аҳволини бузмас эди. Ун беш дақиқача шу аҳволда юрди. Йўл-йўлакай ўз-ўзига дер эди:

«Шунчалик хафа бўлишнинг нима керағи бор? Одам деган матонатли бўлиши лозим. Маҳинни ҳеч қачон қўлдан чиқармайман. Мени хафа қиладиган бир нарса — поччам аммамнинг қулоғига айтган гапи, буни бўлса, Маҳин эртага билиб, менга айтади».

Бора-бора тинчланиб қадамини жадаллаштирди. Бирданига юз қадам олдинда икки киши шарпасини кўрди, улар ҳам секин-аста юриб шаҳарнинг шимолишарқий томонига қараб келишарди.

Шу маҳал Англия элчихонасининг соати тўққизга занг урди. Нодирий хиёбонида одамларнинг оёғи тортилиб қолган, кўчада ҳеч ким кўринмас эди. Техрон кўчаларининг шунчалик барвақт ҳувиллаб қолиши ажабланарли эмас. Чунки, эронликлар рамазон ойи-

дан бошқа вақтда кечалари кўчада изғиб юришни одат қилган эмаслар. Эронда кечаси деган сўз кун ботишданоқ бошланади. Фақат баъзи саёқ йигитлардан бошқа бутун аҳоли уйларидан ташқарига чиқмайдилар ва болалар бошларини онасининг тизига қўйиб, уйқуга кирадилар. Фақат дунёнинг ҳамма лаззатидан маҳрум бўлган бечора хотинлар шундай ахлоқсиз эркаклар билан кечани саҳарга улаштириб, азоб-уқубатда ҳаёт кечирадилар!

Бирдан, келаётган икки кишининг олдиндагиси сўради:

— Анови оғодан сўрайлик, шу пайтда нима қилиб юрган экан? Балки биз бораётган ерга кетаётгандир.

Иккинчиси жавоб берди:

— Оғо, бировнинг ишига аралашининг нима кераги бор?

Биринчиси бизга таниш бўлган Сиёвуш Мирзо эди. У сўзида давом қилиб деди:

— Муҳаммад Тақи! Сал сабр қил, қани кўрайлик, ким экан!— Сиёвуш кулди.

Шу маҳал Фаррух ҳам уларга етиб олган эди. Беш қадамча яқинга келар-келмас, Сиёвуш Мирзо унга юзланиб сўради:

— Муҳтарам оғо, кечаси алламаҳалда қаерга кетаётибсиз, айтишингиз мумкинми?

Фаррух рўбарўсидаги кишини девона деб ўйлади. Бирдан бошини кўтариб, таажжубланиб деди:

— Оғо! Маҳмаданагарчилигингизга қараганда, жуда ўзига бино қўйган одамга ўхшайсиз, ҳамма ўз ишидан менга маълумот бериб юришга мажбур деб ўйлайсиз чоғи?

Сиёвуш Мирзо жавобиди:

«Эҳа! Жуда баланд кетдингиз-ку, сал секинроқ гапираверинг!» демоқчи бўлган эди, айтолмади, тили гўлдираб қолди. Қайфи ошиб қолгани сезилди.

Фаррух маст йигит билан пачакилашиб қолганлигини тушуниб, ўз-ўзига:

«Қайфи бор одам билан пачакилашиб ўтиришнинг нима кераги бор», деб ўтиб кетмоқчи бўлди.

Муҳаммад Тақи ҳам жанжал бу кечаси топадиган даромадидан маҳрум қилиши мумкинлигини ўйлаб ўртага тушиб, Сиёвуш Мирзога:

— Оғо, ҳозир бу гапларнинг жойи эмас, юринг,

кетамиз! Бекорга кеч қоламиз, кеч қолсак киргизмайди,— деди.

Сиёвуш Фаррухнинг бепарво кетишига ҳам, Муҳаммад Тақининг ўртага тушишига ҳам эътибор бермасдан, бир неча қадам юриб олдинга ўтди-да, қўлидаги калта ҳассаси билан Фаррухнинг йўлини тўсиб қичқирди:

— Ҳеч ёққа кетмайсан! Сени қўйиб юбормайман! Айтиб кетасан.

Фаррух бундай бемаза, мияси айниб қолган йигитнинг қўлидан яхшилик билан қутула олмаслигини тушунганлиги учун, Сиёвуш яна тикилинч қилгудай бўлса, бир мушт тушириб, қутулиб кетишни ўйлаб деди:

— Ого, агар сиз бекорчи бўлсангиз, билмадим, лекин менинг зарур ишим бор, қўйинг, мен кетай.

Қайфли йигитларнинг таъбири билан айтганда, кайфи чоғ бўлган Сиёвуш Мирзо Фаррухни йиқитмоқчи бўлиб беихтиёр қўлини унинг ёқасига узатди. Худди шу вақтда Фаррух ҳам қўлини кўтариб, қулочкашлаб бир мушт туширмоқчи эди, лекин қўли бирданига ҳавода биллагидан ушланиб қолди. Фаррух орқасига қаради, бир қўл билан Сиёвуш Мирзони ушлаб турмоқда бўлган Муҳаммад Тақини кўрди. Улгунча кайфи ошиб кетган Сиёвуш Фаррухнинг ёқасини қўйиб юборди. Муҳаммад Тақи ўз-ўзича гўлдирамоқда бўлган Сиёвуш Мирзони судраб хиёбоннинг нариги бетига олиб ўтиб кетди. Маст одам билан жанжаллашиб ўтиришни ўзига эп билмаган Фаррух, унга эътибор қилмасдан, бепарволик билан ўз йўлига кетди.

Хиёбоннинг бир томонидан ариқча оқар эди. Ариқчада сув лиммо-лим эди. Сувда ойнанинг нури акслар, дарахтлар унга кўланка ташларди. Муҳаммад Тақи Сиёвушни шу ариқчанинг бўйига олиб бориб, бир неча ҳовуч совуқ сувни юз-кўзига сепди. Икки-уч дақиқадан кейин Сиёвуш Мирзо ҳушёр тортиб, секин сўради:

— Мен нима қилдим, у ким эди?

Муҳаммад Тақи хушомадгўйлик билан жавоб берди:

— Ҳеч гап бўлгани йўқ. Бир оз айний бошлаган эдингизу, худога шукур, ҳушёр тортдингиз. Қани, юринг, тезроқ борайлик!

Сиевуш ўридан турди, лекин оёқлари майншиб, гандираклар эди.

— Хўп, майли, қани, юр кетдик; у дунёга десанг ҳам кетавераман,— деди.

VIII боб

БЕМОР МАҲАЛЛАНИНГ ЧҶУРИЛАРИ

Техроннинг шимоли-шарқий тарафларида, яъни Давлат ва Шимроқ дарвозаларининг ўртасида, Сипаҳсолор деб аталган машҳур бир хиёбон бор. Кунботар тарафдан кунчиқар тарафгача чўзилган бу хиёбонни ўтгандан кейин Сипаҳсолор боғидан икки минг қадамча узоқлашиб Зиллисултон деган машҳур паркка етилади, ундан минг қадамча юрилгач, ярим обод маҳаллага етиладикки, бу ерда бир неча боққоллик, атторлик ва шароб дўконларидан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

Бу ерлар Оташкада хиёбони номи билан шуҳратланган. Бу хиёбоннинг тугалишида шимолдан жанубга қараб тўғри чўзилган бошқа бир хиёбон ҳам борки, у, Сенни номи билан машҳур.

Бу маҳаллада бирталай пастқам уйлар кўзга кўрингандай, уйларнинг эшикларида ҳам хира шишали кичкина фонусчалар ёниб туради. Бу хиёбоннинг пастида доим полиция айланиб юради. Бу ердан ўтқувчиларга диққат қилиб қараган киши, булардан бир қисми кўчанинг муюшида бирданига кўздан ғойиб бўлиб қолганини ва ёки шу ердаги бир уйнинг эшигини тақиллатиб турганини кўради.

У ердан ўтиб кетувчилар ҳамиша соз, камонча, орасира ашула айтмоқда бўлган хотинларнинг овозларини ҳам эшитиб қолади. Фақат рамазон, муҳаррам, сафар ойларида, кайф-сафони севадиган йигитлар айтганидай, шундай «жонни қитиқлайдиган» музыкаларни тинглашдан маҳрум бўладилар.

Нима бўлса ҳам, бу маҳаллада хаёлга сиғмайдиган, ҳам айтиб бўлмайдиган даражада бир расволик ва ҳаёсизлик кўзга ташланади. Диққат билан қараган одам бу ерга йигитлар ва чоллар, европача кийинган кишилар ва салла-каллали руҳонийларнинг шу томонга ошиқиб келишини ҳамда хотинлар эшиклардан мўралаб имошора, баъзилари махсус ҳаракатлар билан уларни

Ўз домларига илинтиришга уринишларини кўрган бўларди.

Бу маҳаллада яшовчи дўкондорлар бўлса гўё кар ва соқовга ўхшардилар, чунки шунчалик қабих сўзларни эшитсалар ва ярамас ҳаракатларни кўрсалар ҳам, ҳеч таъбирланмасдилар. Улар ўз олди-сотдилари билан машғул бўлиб, ҳеч вақт хотин билан эркакнинг нарх-тўғрисида ...жанжалларига аралашмасдилар.

Шу кечаси, яъни Сиёвуш билан Фаррух учрашган, Фаррух билан Маҳиннинг бир-бирларига олт ичган ҳам оғойи. Ф... уссалтана билан хотинининг ошиқ-маъшуқларни жудо қилмоқ учун режа тузган кечаси, бу машҳур маҳалланинг Оташқада хиёбонида, эшиги кўк рангга бўялган уйнинг саҳнида бир неча хотин янги ва гўзал бир гилам устида суҳбатлашиб ўтирар эди.

Астагина эсмоқда бўлган шабада ўртага қўйилган шишаси синиқ чироқни гоҳ туташтирар, гоҳ ўчирмоқчи бўлар эди. Хотинлар суҳбатга машғул эдилар.

Ўрталарида қора ва ифлос товоқда бир неча сарғайган бодринг билан бир оз қотган нон қўйилган. Суҳбат орасида ора-сира шу нарсалардан ейишарди.

Бу иморат янгидан солинган бўлиб, унинг уч тарафида яъни шарқ, ғарб, шимол тарафларида бирмунча бўлмалар бор эди. Уйларнинг остида ертўла — сув турадиган жой ва ошхона бор эди. Чоғроқ ҳовлининг ўртасида ҳовузча бор бўлиб, шимол тарафдаги иморатнинг қаршисида айвон, унинг икки тарафида тўрт пояли икки зина қўйилган.

Уйларга кирадиган киши у ерда унчалик жиҳозларни кўрмас эди. Фақат, ҳар уйда бир неча курси ҳам диван қўйилган, бир жойда катта қизил рамкали ойна ўрнатилган, михга эса дутор ва доира осиб қўйилган эди.

Бошқа бўлмаларда биттадан гиламча, баъзида эски палос парчаси солинган эди. Уйларнинг биттаси бошқа уйлардан ажралиб турарди, чунки бу уйда эски бир каровот ҳам бор эди.

Бу ҳовлининг ҳар тарафида иккитадан уй (ҳаммаси бўлиб олти уй) бўлиб, улар даҳлиз билан туташарди.

Қани, бу жойдаги суҳбатлашиб ўтирган тўрт хонимга яқинлашайлик. Кўрайлик, ҳам нималар тўғрисида сўзлашаётганларини эшитайлик.

Булардан биттаси, ҳовузга орқа ўгириб ўтиргани Ашраф номли бўлиб, баланд бўйли, оқ юзли ва бир оз

ғилай, сариқ сочли хотия эди. Эғнида этаклари бурма, кўкраги очиқ, еңги қисқа, лиму рангли кўйлаги бор эди. Боши очиқ, сочлари ҳам бошига турмаклаб қўйилган. Ақдас номли иккинчи хотин бунинг тескариси ўлароқ, пакана, қорачадан келган, кўзлари чуп-чуқур, эғнида оқ мунчоқлар қадалган кўк ипак кўйлаги бор эди. У папирос чекарди.

Иффат деган учинчи хотин: ўрта бўйли, бодом кўзли, қора қошли, ингичка, нозик бурунли, қизил лабли бўлиши билан баробар, ҳар икки дугонасидан ҳусни билан ажралиб турар эди. У эғнига узун, еңглари кенг, пушти шолпардан кўйлак кийган эди. Оз кулиб, оз гапирганлигига қараганда, янги келганлиги ва бу ерга бегона эканлиги англашилиб турар эди.

Ахтар номли тўртинчи хотин, баланд бўйли, анчагина семиз эди. Юзу кўзига қараб баҳо берганда, у, бу ердаги ҳар учала хотиндан кексароқ эканлиги маълум эди. Катта кўзлари, бароқ қошлари, қалин лаблари, шу хислатларига муносиб бурни, марвариддай тишлари, чиройли бағбақаси бор эди.

Эғнига оч сариқ рангли кўйлак кийган бўлиб, унинг чуқур очилган ёқасидан оппоқ кўкраклари кўриниб турар эди.

Бу кечаси бу ерга ҳеч одам келмаган эди. Тўғрироғи, «меҳмонлари» бўлмаганлиги учун бу тўрт хотин, керакли нарсалар олиш баҳонаси билан, баъзи йигитларни уйларига етаклаб келиш пайида хиёбонларга чиқиб кетган хўжайин хотиннинг уйда йўқлигидан фойдаланиб, бир ерга йиғилиб ҳасратлаша бошлаган эдилар.

Уларнинг юз-кўзларига чаплаб ташлаган упа-эликларига қарамасдан, бахтсизлик ва тутқунлик асарини чекраларидан оп-очиқ кўриниб турар эди.

Биттаси, бундан бир неча кун илгари бир кеч қўниб кетган кишининг оғзи сассиқлигидан жирканганлигини, иккинчиси, хўжайин хотиннинг койишларидан ва бир ёш йигитнинг эрта билан туриб пул тўламасдан қочиб кетгани учун ноҳақ жарима тўлаганлигидан, учинчиси, икки кун аввал полиция участкасида йигирма тўрт соат қамалганлигидан гапириб, юракларини бўшатмоқда эдилар.

Нима бўлса ҳамки, суҳбатларида гўёки, шундай разил, беномус ҳаётда яшаш тамоман тинкаларига тегиб, бу ифлос доирадан қанчалик кетмоқ истаганлари ошкора кўриниб турар эди.

Ора-сира ўрталаридаги сариқ бодрингдаш ҳам монгорлаб кетган нондан еб, оғизларини лаззатли қилиб турар эдилар. Хўжайин хотин билан қариндош бўлгани учун, бу уч хотин устидан саркорлик қилишни истаган Ашраф:

— Келинлар, бу кеча меҳмон келгунча бир оз суҳбат қилиб, ҳаммамиз ўз таржимаи ҳолимизни навбат билан сўзлаб берамиз,— деди.

Бу таклифни Иффатдан бошқа ҳамма қабул қилди. Иффат бўлса, таржимаи ҳолини сўзлашдан тортинар эди. Чунки, юзидан унинг ёлғончи эмаслиги маълум эди. Тўғриси, баъзи сабабларга кўра, айтишни истамасди. Аммо, нима қилсин, бошқа уч хонимга қарши ҳеч нима дея олмас эди. Кўпчиликка бўйсунишга, навбати келганда, у ҳам ўз таржимаи ҳолини сўзлашга ваъда берди.

Соат кеч етти яримлар чамаси. Ой, аввалоқшомда чиқиб, аста-секин юксалмоқда. Бирдан қаттиқ шамол эсмоққа бошлади. Рўбарўларидаги чироқ ўчди. Кечаси ойдин бўлганлиги учун, чироқни қайтадан ёқишни лозим кўрмадилар.

Бу ерда шу тўрт нафар хонимдан бошқа битта ёш бола ва ҳар бир муомала ишларида бош суқиб турадиган қари ошпаз кампир ҳам бор эди. Улар бўлса ўчоқ бошида ўзларича суҳбатга машғул эдилар.

Ашраф, гиламда ётган бир папиросни олиб тутатдида, бир тортгандан кейин:

— Менинг ҳикоям у қадар узун эмас,— деб сўз бошлади.— Сиздан нимани яширайин. Менинг отам қассоб, онам бўлса, Ноҳид хонимнинг (шу жойнинг эгаси) синглиси бўлиб, кундуз кунлари уйда чарх йигирар эди. Уйимиз Хонобод хиёбонида бўлиб, ҳовлимиз жуда тор бўлиши билан баробар, иккита кичкинагина уйдан иборат эди. Отам қассоб бўлганлиги учун, давлат гўшт нархини арзонлаштириш ҳақида фармон чиқарганидан кейин, халққа ит, мушук гўштарини сотиб бўлса ҳам, бойлик орттиришга уринар эди. Бироқ сармоясини бўлмаганлиги учун, бу ишдан ҳам у қадар кўп фойда келмасди. Кунда фақат беш-олти қирон фойда қолар эди. Шу билан бизнинг бир нав рўзгоримизни тебратар эди. Жуда оғир бир вазиятда турмуш кечирар эдик. Мен ёш вақтимда ҳам ўлгунча суқ ҳам тамагир эдим. Масалан, қўшнимизнинг қизларидан биттасини янги кийим-бош кийгудай бўлса, кам деганда бир кеча-кундуз йиғлаб, ота-

онамни жуда хуноб қилиб, мажбуран, уй-рузгор асбобларидан бирорта нарсани гаров қўйдириб, ё соттириб бўлса ҳам пул топиб, шундай кийим-бош олиб беришга мажбур қилар эдим. Бизнинг кўчамизда бирмунча давлат амалдорлари — аъёнларига хос катта иморатлар ҳам бор эди.

Шу иморатлардан бирида, ўша вақтда отини билмаганим бадавлат бир одам яшар эди. Бу кишининг ёш, чиройли ўғли бор эди. Кўчада ҳамма уни қўлини бигиз қилиб кўрсатарди. Мен ҳам уни ёқтирар эдим. Шунинг учун кўчада, қўшни болалар билан ўйнаб юрган вақтларимда, уни кўриб қолсам, тушунмаганим ҳолда рўбарўсига келиб, ўзимни кўрсатишни истар эдим. Ун саккиз ёшларда бўлган бу ёш йигит ҳар вақт менга қараб кулар эди. У вақтда мен ҳам ўн икки ёшга кирган бўлиб, доим янги, озода кийим-бошларни орзу қилар эдим.

Бир кун, кўчада ўйнаб юрган вақтимда, нима бўлди-ю, оёғим тошга туртиниб кетиб, қаттиқ оғрий бошладим. Оғриқнинг зўрлигидан куч билан ўзимни девор тагига етказиб йиқилдим. Ўйнаб турган болалар жуда кўп бўлгани учун, менга нима бўлганини ҳеч ким билмади. Девор тагида ўзимдан кетиб қолибман. Бирдан кўзимни очиб қарасам, нима кўрганлигимни айтиб берайми? Кичкинагина, шинам қилиб безалган бир уйда, ўша вақтга қадар кўрмаганим бир каравотда ётибман. Ҳалиги йигит бош томонимда папирос чекиб ўтирибди.

Мен ўзимни йўқотар даражада:

— Бу ер қаер, мен қаерга келиб қолдим, отам қани, онам қаерда?— деб сўрадим.

У жавоб ўрнига хохолаб кулиб, мени ўпди-да:

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, онанг уйингда, сен бу кеча шу ерда қолиб, эрта билан уйингга кетасан,— деди.

Қўлимни қўлига олиб кўриб:

— Қиз бола деганнинг қўли ҳам шунақа ифлос бўладими?— деди. Шу пайтда анча қоронғи тушиб қолган эди.

Ёш йигит бирдан стол устида бўлган оқ бир тугма-ни босди. Бир нафас ўтмасдан эшик очилди. Ичкарига бир одам кирди. Бу йигит кирган одамга қараб: «Қарачи, ҳаммом тайёрми?»— деб сўради.

Хизматкор таъзим қилиб чиқиб кетди. Икки дақиқа ўтар-ўтмас, қайтиб:

— Балли, ого, ҳаммом ҳам, бошқаси ҳам тайёр!— деди.

— Яхши, бўлмаса, Ҳамида опага айтгин, мана бу қизни (мени кўрсатиб) ҳаммомга тушириб, яхшилаб чўмилтирсин,— деди-да, менга қараб,— қани туринг, шу кишининг орқасидан ҳаммомга боринг, иншоолло, ҳаммомдан қайтганингиздан кейин кўришамиз,— деди.

Мен бу хилдаги ширин сўзларни эшитишга одат қилмаганлигим учун ҳеч нима деб жавоб бермадим-у, дарров ўрнимдан туриб, хизматкорнинг орқасидан кета бошладим. У киши мени ўртаси гулзор қилинган ҳовлидан олиб ўтди-да, кичкина, ички томони мрамар қилинган ҳаммомчага олиб кирди. У ерда чироқ ёниб турар эди.

Ҳаммомда Ҳамида аввал лат еган оёғимни силашга бошлади. Кейин мени ювинтириб, ташқари олиб чиқди. У ерда мен учун чиройли кийим-бошлар тайёрлаб қўйилган экан. Менга бу кийим-бошлар бир оз кенг бўлса ҳам, кийдим, сўнг Ҳамида сочларимни тараб, чиройли қилиб ўриб қўйди. Бориб ойнага қараб, ўз-ўзимни танимай қолдим. Шу башанг кийим-бошлар ва шундай яхши безаниш менга жуда гўзал бир сурат ва чиройли башара бахш этган эди. Ун дақиқа ўтар-ўтмас, бояги айтганим кичик уйга кирдим. Йигит шу ерда мени кутиб турар экан. Ичкарига киришим билан истиқболимга чиқиб ўпди-да: «Хуш келдингиз!» деди, ярим соатдан кейин кечки овқатни келтирдилар. Албатта, бу овқатлар шундай овқатлар эдики, ҳалигача мен буларнинг лаззати у ёқда турсин, отларини ҳам эшитмаган эдим. Овқатни егандан кейин ёш йигит ўша уйнинг ўзида кийим-бошларини ечмоққа бошлади...

Эрта билан уйқудан турганимда, ёнимда ҳеч ким йўқ эди. Ўрнимдан туриб, деворга қўйилган катта ойнада ўзимни кўрсам, рангим бир оз синиққан, кеча кечаси бошимга тушган баъзи воқеаларни хотирламоққа бошладим. Бирданига эшик очилиб, Ҳамида ичкарига кирди ва деди:

— Оғо Шимронга кетдилар. Мана шу конвертни сизга бериб, уйингизга жўнатишни менга тайинладилар.

Мен ҳам ўйлаб кўрмасдан, гўё ҳеч нима йўқотмагандай, конвертни олиб уйга келдим.

Онам мени кўриши биланоқ кучоқлаб бағрига босди, фарёд урмоққа бошлади.

— Келинлар, келинлар, қизим топилди, худога шукур, қизим топилди!— деб қичқириб, ҳамма қўни-қўшнилари бошига йиғди.

Кечадан бери, яъни мен йўқолган вақтдан буён, у бечоралар ҳеч ухласдан, овқат емасдан қидирганлари, ҳатто полицияга ҳам хабар берганликларини айтдилар ва онам мандан:

— Жуда яхши, қани айт-чи, қаерда эдинг, нима бўлди?— деб сўради.

Қўни-қўшниларимиз — хотинлар йиғилишиб, атрофимни ўраб олдилар. Мен ҳам уялмасдан кеча кечаси бўлган аҳволни бошдан-оёқ уларга айтиб, қўлимдаги конвертни онамга бердим. Онам дарров конвертни очиб, ичидаги беш туманлик пулни кўрган замон, мен сабабини тушунмаганим ҳолда:

— Войдод! Қизимнинг номусини барбод берибдилар, қизимни бепарда қилибдилар!— деб фарёд-фиғон кўтариб, бошига, кўкрагига муштлаб, сочларини юлиб, йиғламоққа бошлади.

Қўшни хотинлар онамга тасалли беришга бошладилар. Улардан биттаси менинг ёнимга келиб, у ёш йигитнинг уйи қаерда эканлигини сўради. Мен ҳам унга айтиб бердим. У бирданига:

— Дод, ҳамадонликнинг дастидан дод!— деб қарғамоққа бошлади.

Мен кечаги ёш йигитнинг ҳамадонлик бўлганлигини шу ерда билдим. Энг сўнг, бир оз ўтгандан кейин, онам мени етаклаб, назмияга олиб борди. Бошимга тушган савдоларнинг ҳаммасини раисга¹ айтдим. Раис ҳам дарров бояги йигитнинг уйига одам юборди. Фақат ўн дақиқа ўтар-ўтмас, юборган одами қайти-да:

— Оғо уйда йўқ эканлар. Хизматкорларига: «назия идораси мени йўқласа, ўрнимга сен бориб келгин», деб кетган эканлар. Хизматкорларини бошлаб келдим,— деди.

Кеча кечаси кўрган хизматкор ичкарига кириб, назмия раисининг олдига борди. У билан аста-секин нималарнидир сўзлашгандан кейин, раис баланд овоз билан сўзга бошлади:

— Жуда яхши, онажон, аввало шуки, бу иш бўлмагани яхши эди. Энди бўлар иш бўлибди, энди қандай чора бор? Оғойи Ҳайдарқулихон шу қилган ишлари

¹ Раис — полиция бошлиғи.

учун сизга, қизингиз бадалига бир қадар пул беришга тайёр. Шунга нима дейсиз?

— Йўқ, ого! Бу мумкин эмас. Агар ўз гуноҳини яхшилик билан ювмоқ истаса, қизимни сийга¹ тариқасида хотин қилиб олсин.

Мен онамнинг бу сўзидан, яъни ўша мазали кечанинг... такрорланишини англаб, жуда ҳам сеvindим. Лекин назмия раиси зарда билан деди:

— Аҳмоқ хотин экансан! Айтаётган гапингни ўйлаб айтяпсанми? Оғойи Ҳайдарқулихон қандай одам эканлигини биласанми? У зот қассоб қизини ўзларига хотин қилармидилар? Рози бўлсанг, мен буюраман, ўттиз туман берсинлар. Йўқ, деб шаллақилик қиладиган бўлсанг, ҳозир қамаб қўяман.

Мен яна бир қайта у ёш йигитни кўра олмаслигимга жуда ўқиндим. Бечора онагинам, назмия раисининг пўписасидан жуда ҳам қўрқиб кетди. Ортиқча бир сўз айтмасдан, ўттиз туманни олишга рози бўлди. Шу ернинг ўзидаёқ бояги хизматкор онамга йигирма беш туман берди. Уйимизга қайтдик.

Бу воқеадан кейин онам бирмунча вақт йиғлашни одат қилиб олди. Кейинчалик кўз ёшлари тийилган бўлса ҳам, яширинча ташвиш чекаётганини англаб эдим.

Онамнинг яхши бир хотин бўлганлиги ва менинг ҳам шу ишни ўйлаб кўрмасдан қилганимни ҳамма яхши билар эди. Бизга яқин, қўшни деса ҳам бўладиган бир сувоқчи йигит бор эди; шу йигит, агар онам қўлидаги ўттиз туман пулга боққолчилик дўкони очиб берса, мени олишини айтибди. Онам ҳам худди шуни истар эди. Дарров розилик берди. Намозгар пайтида маҳалланинг имоми келиб, никоҳ ўқиди. Шу кечаси мен билан унинг (оти Аҳмад эди) тўйимиз бўлди.

Орадан олти ой ўтди. Менинг дардим билан сил бўлган онам бирданига касал бўлиб ўлди. Отам ҳам бор-йўғини қорадорига сарфлаб тугатгани учун, ҳамма нарсадан ажраб, уйга кириб қолди. Бир ярим йилдан

---

¹ Сийга — Шиа мазҳабидаги мусулмонларда, хусусан, Эронда шариат қонунига биноан, вақтинча никоҳлаб олинадиган хотин. Никоҳ муддати, (бир, икки, уч, беш, ўн ой) одатда, уйланувчи кишининг хоҳишига боғлиқ бўлади. Шу муддат тугагандан кейин эр олган хотинини қўйиб юбориши ёки истаса никоҳ муддатини узайтириши мумкин. (Ред.)

кейин у ҳам ўлди. Бу икки ўлимнинг аччиғи мени жуда ҳам эзиб ташлади.

Мен боққол Аҳмад билан бирга яшар эдим. Фақат анови биринчи кеча ҳеч қачон эсимдан чиқмасди. Ҳамиша ўша чиройли кийим-бошлар, ўша ёш йигит, ўша лаззатли таом, ўшандай қимматбаҳо ётоқларнинг орзусини қилар эдим.

Отам ўлгандан кейин орадан яна тўрт йил ўтди. Бир кун мана шу холам (Ноҳид хоним) бизникига келиб, мени ўз уйига олиб кетди. Мен унинг нима иш қилишини билмас эдим. Фақат онамнинг: «Бир холаңг бор, баъзи бўлмағур ишларни қилганлиги учун, у билан борди-келди қилмаймиз» дегани эсимда бор эди. Нима бўлса ҳамки, Аҳмад менга ҳеч қачон уйдан ташқари чиқишга ижозат бермас эди. Қўшниларимизда бўладиган таъзиялардан бошқа ҳеч қаерга бора олмас эдим.

Бир куни ундан бир иложини топиб жавоб олдим-да, эрта билан кўнкага ўтирдим. Сўрай-сўрай шу уйга келиб етдим. Холам мени яхши қабул қилди, эгни-бошимга қараб:

— Жиянимнинг эғнида шундай эски-туски кийим-бош бўлишини истамайман, бор, анови уйда янги кийим-бошлар бор. Ўшаларни олиб кий!— деди.

У вақтларда мен ўн етти ёшимда эдим. Тайин қилинган уйга кириб, у ерга қўйилган чиройли кийим-бошларни кийдим, зийнат асбобларини тақдим, ўзимга яхшигина оро бердим. Чиққанимдан кейин холам менга:

— Юр, олдимга туш! Мана бу уйда бир одам сени пойлаб ўтирибди,— деди.

Мен ҳам тортинмасдан ичкари кирдим. Уй мебеллар билан безанган эди. (Ашраф шу ердаги хоналардан бирини кўрсатди). Хоналарнинг бирисида ёш бир офицер ўтирар эди. Мен уни кўрар-кўрмас, ташқарига чиқиб кетмоқчи бўлсам ҳам холам мени чиқармади. Бу ёш офицер йигитнинг ғоятда гўзал, айниқса юқорига қараб буралган мўйловлари менга маъқул тушиб, ўзига мафтун қилди.

Холам менга деди:

— Бу ого қариндошимиз бўлади, сен билан кўршигани бу ерга келибдилар.

Мен ҳам тортинмадим. Холам ўрнидан турди:

— Бемалол ўтириб гапиришинглар, мен сизларга ҳалақит бермай,— деб уйдан чиқиб кетди.

Мен бир оз қўрқиб, хавотир олган бўлсам ҳам, ёш офицернинг чиройли сиймоси менинг бутун ваҳималаримни йўқотиб юборди.

Холам кетгандан кейин ўн дақиқа ўтар-ўтмас, ёш офицер менга яқинлашиб, сийнамга қўл узатганини кўриб уялдим, ўз-ўзимча: «Бу йигит мен билан бирданига шундай муомала қилишдан нега ҳаё қилмади экан?» деб ўйладим. Лекин ёш офицер тортинмасдан, бирдан мени ўпди-да, секингина қулогимга:

— Холанг ёлғон гапиряпти, мен қариндошинг эмасман. Балки, сенинг хушторингман,— деди.

Мен ҳам холамнинг ёлғон гапирганини англадим. Лекин ёлғон бўлса ҳам, яхши ёлғон айтибди. Чунки, шундай бир ёш йигит билан сўзлашиб ўтириш, Аҳмаднинг суҳбатидан минг қатла яхши эди. Охири ҳеч сўз демасдан ноз-карашма қила бошладим.

Бир соатча ҳалиги йигит билан бирга бўлдик...

Кейин офицер туриб кетди. Ўн дақиқадан кейин холам ичкарига кирди. Мен уялганимдан терлаб кетдим, холам менга қараб:

— Бу ерни кўрдингми? Ўз уйингни ҳам кўргансан-а? Эринг бўлса, менинг уйимни билмайди. Бу ерга келганингдан шубҳа ҳам қилмайди. Агар бу ердан, ҳам мана шу ёш йигитдан хурсанд бўлган бўлсанг, эртага эрингга айтмасдан, секин уйдан чиқ-да, тўғри шу ерга келавер. Бу ерда ҳар вақт шундай чиройли ёш йигитлар билан кайф қилиб, ҳамиша чиройли уст-бошлар кийиб, лаззатли овқатлар еб умр ўтказасан,— деди.

Ундан сўнг кетар олдимда қўлимга битта олтин пул бериб:— Ма! Буни ол! Эртага келишингда извошга тушиб кел,— деди.

Мен чиқиб, уйга кетдим. Фақат ўқтин-ўқтин ёш офицер эсимга тушиб, қаршимдаги эрим Аҳмадни кўрар эканман, ҳаётимдан безор бўлар эдим.

Эрта билан уйқудан турдим. Аҳмад кетгандан кейин, ўзимга қарашли майда-чуйдаларимни йиғиштириб, бир бўхча қилиб тугдим-да, холамникига жўнадим. У кечаси ҳам ўша офицер келди, кечаси билан икковимиз лаззатли «суҳбат» қилиб, тонг оттирдик.

Энди уч йилдан бери шу ерданман. Шу маҳалгача бир неча марта ёмон касалларга мубтало бўлдим. Ҳозир холамдан олтмиш туман қарзман, бу пулни ҳеч қачон узиб адо қила олмасам керак.

Ашрафнинг ҳикояси тамом бўлгандан кейин орага бир неча дақиқа жимлик чўкди. Сўнгра Ақдас сўз бошлади:

«Навбат меники бўлгани учун, мен ҳам ўз тарихимни айтиб берайин. Мен бир баззознинг қизи эдим. Отамнинг иши унчали яхши эмасди. Ҳовлимиз бозор ёнида, Аббособод деган маҳаллада эди. Менинг бир чўтир ва хунук опам бор эди. Отам билан онам уни яхши кўрар эдилар. Мени бўлса унча хушлашмасди. Лекин кўп вақтда бизникига келган совчилар опамни ёқтирмас эдилар. Мени бўлса, ота-онам совчиларга кўрсатмасди. Демак, менинг пешонамнинг очилиши опамнинг бахтига боғлиқ эди. Яъни, опам эрга теккандан кейингина, мен эрнинг юзини кўришга умидвор бўла олар эдим. Тасодифан опам, «ўзинг учун ўл етим» дегандай, билмадим, нима бало бўлди-ю, дәмла мулла Иброҳимдан дуойи афсунга амал қилдирдим, ишқилиб, папирос сотадиган бир ёш йигитни эргаштириб келиб, ўзига боғлади.

Шу кундан бошлаб мен ҳам эрга умидвор бўлиб, анчагина хушчақчақлик билан яшай бошладим. Ниҳоят, мақсадимга етиб, эрга ҳам тегдим. Аммо, қандай эр денг?

Бир кун бизникига уч хотин совчи бўлиб келди. Мени кўриб ёқтирганларидан кейин, куёв ёш, бадавлат, тамакифурушлик қилади, дедилар. Ота-онам менинг бахт-саодатим ҳақида у қадар бош қотирмаганлари учун, ўйлаб ва суриштириб кўрмасданоқ розилик бериб юбордилар. Никоҳ кунини тайин қилишди. Шу кун куёвнинг ҳам келишидан дарақ беришди.

Мен энди чиройли, ёш, башанг кийинган, қадди-қомати келишган бир йигитни кўраман, деб кўзларим нигорон бўлиб ўзимга оро бериб ҳар дамда бир ойнага қараб ўтирар эдим. Уф! Нима кўрганамни биласизларми? Бирдан эшикдан йўғон овоз билан, «Бисмиллоҳир-рахманирраҳим» деб найнов, қип-қизил соқолли, соч ва соқолини устарада қиртишлатиб олдирган, чўтир, сапсарғайиб кетган тишларининг кўпи тўкилиб кетган, эгнида узун бир сурра чопон, унинг устидан оқ, ўрама белбоғ боғлаган бир чол кириб келди. Ичкарига кириш олдида, кавушини ечиб, қўлтиғига қисиб, менга рўбарў келди, уялмай-нетмай чап юзимдан «пўп» этиб овоз чи-

қарган қўпол бир ўпич олди. Маймунга ўхшаган бу ҳайкални кўрган қариндош, қўни-қўшниларнинг ҳаммаси тарқалиб кетдилар. Уйда ёлғиз куёв томонидан келган қариндошларгина хурсандчилик қилар эдилар. Шуллардан биттаси секингина қулоғимга:

— Агар совға олмоқчи бўлсанг, куёвни битта ўпиб қўйгин,— деди.

Мен ўз-ўзимга: «Совғасини отасининг гўрига олиб борсин. Бу одамга ўхшаган ифлос соқолли девнинг юзидан қандай ўпаман?» деган сўзни фақат ичимдагина айта олдим. Шу кунга қадар юрагимда сақланиб келган чиройли бир ёш йигитнинг хаёли билан унинг ўша ир-кит юзларидан ўпдим.

У бўлса, бунга мукофот юзасидан ёқут кўзли қимматбаҳо бир олтин узукни бармоғимга солди. Фақат, худога кўп шукурлар бўлсинки, ўша куни икки мартаба ўпишдан ортиқ менга азият бермади.

Тўрт кундан кейин катта тўйимиз бўлиб, мени олиб бориб, ўша ифлос одамнинг қўйнига солдилар. Бахтимни қарангки, бу одам унчалик ахлоқсиз эмас экан. Яъни, худонинг бир бандаси бўлиб, кеча-кундуз дуо, оят ҳам намоз билан машғул. Ҳар қайси бир каттароқ савдосотиқнинг олдидан тасбеҳ ўгириб, қуръон ўқиб, фол очиб, толе синар экан. Бу киши, юқоридаги уч нарсага ўлгунча маҳкам ишониб, имон боғлаган экан.

Нима бўлди-ю, бир гал уч кун муттасил уйга келмай қолди. Мен жуда кутиб ташвишга тушдим. Фақат ўз-ўзимча, қаерга борар эди, бир худонинг бандаси, ёш-ялангларга ўхшаган саёқ эмаски, ҳар хил бемаъни ерларга борса, деб ўйлар эдим.

Бу орада қўшнимиздан биттаси бизникига чиқди. Мен ҳам Ҳожи ого (эрим Ҳожи эди)нинг неча кундан буён уйга келмаганлигини айтдим.

У бўлса:

— Ҳа, айланай, ажабланишнинг ўрни йўқ. Балки бошқа хотинларининг олдига бориб қўнғандир,— деб жавоб берди.

Қўшнимизнинг бу жавобидан ҳайрон бўлдим. Ундан сўраб билсам, Ҳожи ого ҳақиқатан, чинакам бир мусулмони комил экан. Яъни, мендан бошқа иккитаси никоҳли, иккиси сийға — тўртта хотини бор экан. Қўшнимизнинг гапига қараганда, Ҳожи ого қайта бошдан тасбеҳ ўгириб, қуръон ўқиб, фол очиб, шу ой, ё шу ҳаф-

тада хотин олса, киши бахтли бўладими, йўқми деб толе синаб юрган экан.

Мен бу гапдан кейин шундай хулқли, шундай ахлоқ эгаси бўлган бир одам билан яшай олмаслигимни дилимга маҳкам тугиб қўйдим. Агар у ёлғиз мен билангина кифояланса эди, унинг молу дунёси билан балки, яхши, тинч турмуш ўтказган бўлар эдим. Фақат у ҳар фол очиш билан бир хотин олмоқни истаса, албатта, бу иш менга унча хуш келмас эди.

Жуда диққат бўлиб кетдим. Уша куни кечқурун бозорга бордим. Бир тўда ейдиган, ичадиган ва нина, ип, сақич, шунга ўхшаган нарсаларни олмоқчи эдим. Бозор одамлар билан тўла эди. Кишилар тўда-тўда бўлиб, хотинларга эргашиб юрар эдилар. Мен бўлсам, бир бурчакда туриб, шуларни томоша қилар эдим. Бирданига йигирма ёшлар чамасида бўлган, бошида яхшигина кулоҳ, эгнида сариқ кўйлак, бўйнига Аҳмад шоҳнинг сурати босилган яхши галстук таққан бир йигит менга яқинлашди-да, ҳеч ўйламай-нетмай.

— Хоним, мени бир соатгина хушнуд этсангиз,— деб сўради.

Мен бундай сўзларни эшитишга одатланмаган эдим. Фақат ёш йигитнинг қараши, юзлари Ҳожи офонинг қизил соқоли, қиртишланган боши, томоқларининг таги билан тенглаштириб кўрганимдан кейин, йигитни ёқтирганим учун, ноз-карашма билан жавоб бердим:

— Оғожон, нима деяпсиз? Уйингиз яқин орадами?

Худди шу маҳалда бир полициячи кўчадан ўтиб борар эди. Йигит уни кўриши билан, бир тарафга йигирма қадамча тортилиб яширинди. Полициячи узоқлашгандан кейин яна қайтиб келиб, менга деди:

— Мана шу ерда яқин бир жой бор. Юринг, ўша ерда папирос чекишиб, истироҳат қилишимиз мумкин.

Мен, «папирос чекишамиз» деган сўздан унчали ҳайрон бўлмадим. Яъни, бу сўзнинг худди шу ерда имошиорат юзасидан ишлатилганлигини пайқадим. Демак, «папирос чекишамиз» деган сўздан мақсади бошқа экан...

Ортиқча гапиришмасдан, йигитнинг орқасидан эргашдим. У мени тикувчилар бозоридан олиб ўтди-да, ўнг қўлдаги тор кўчага олиб кирди. У ерда яна бешта жин кўчаларни босиб ўтдик-да, кичик бир эшик олдида тўхтадик. Эшик очилди. Бир кампир чиқиб мени кўрди. Ҳеч бир таажжуб қилмасдан:

— Қани, марҳамат қилинг!— деди.

— Қани, хоним, кираверинг, қўрқадиган ҳеч нарса йўқ,— деди йигит.

Мен бўлсам журагим гурс-гурс ургани ҳолда ичкарига кирдим. Ўз-ўзимга: «Бу ерда минг киши бўлса ҳам ҳеч қайсиси Ҳожи оғага ўхшаган хунук бўлмаса керак», дер эдим. Ҳовлига киргандан кейин, йигит кампирга:

— Ойижон! Қани, самовар қўйиб юборинг!— деди.

Сўнгра иккимиз бир уйга кирдик; уй кичкинагина эди, деворлари кир, бирталай токча раплари бор эди. Ерга бўлса, эски бир гилам солинган. Йигит зўр билан юзимни очиб, менга битта папирос тутди. Мен олиб чекдим. Суҳбатга бошлаб, менинг ким эканлигимни сўради. Мен:

— Тамакифуруш Ҳожи оғо... нинг хотини бўламан,— дедим.

Ун беш дақиқадан кейин чой келтиришди. Ичдик. Бирдан йигит юзимдан ўпди. Мен жуда уялиб кетдим, қизардим. Сиздан нимасини яширай: «Ҳеч бўлмаса юзи тузук-ку! Ҳожи оғога ўхшаган, кишига озор бермайди-ку», дер эдим.

Шундан кейин йигит мендан аста-секин бошқа нарсаларни ҳам талаб қила бошлади. Мен бўлсам ўз-ўзимга:

«Нима бўлса ҳам, Ҳожи оғодан яхши-ку», дедим, тўғри, агар у сени бир мақсад билан ва чинакам бир севги билан севса эди, у пайтда Ҳожи оғодан яхши бўлар эди. Ҳолбуки, у фақат бир неча дақиқалик нафсини қондириш учун сенга тармашади. Ҳожи оғонинг суҳбати ҳақиқатан жирканч, лекин бу билан яна у сени алдаб, номусингни барбод уриб кетмайди, у шунақанги ёлғончи ва уятсиздан минг марта яхшидир».

Мен у йигит билан хайрлашиб қайтар вақтда қўлимга бир нарса берди. Уйдан чиқиб қарасам, битта беш қиронлик олтин пул экан.

Нима бўлса ҳам ҳафтанинг маълум икки кунида ўша ерда учрашиб туришга ваъдалашдик. Ҳар ҳафтада икки мартаба ўша ерга бориб, ўз-ўзимча, гўё шундай ёш йигитнинг суҳбатидан баҳраманд бўлар эдим.

Бир кун сўзак касалига гирифтор бўлганлигимни кўрдим. Уч кундан кейин бу касал Ҳожи оғога ҳам юқди. Фақат бечора Ҳожи оғо, хотинларининг қайси биридан юққанлигини билмагани учун, ноилож қолган эди.

Қайси биттасини муттаҳам қилишни ўзи ҳам билмасди.

Мен, агар Ҳожи ого касалнинг мендан юққанлигини билиб қолса, уйдан икки қўлим тепамда қувилишимни олдиндан билганим учун: «Кўп хотинлик кишида туришни истамайман!» дедим-да, талоқ қилишни талаб қила бошладим.

У ҳам мендан кейин янги бир қиз олиш хаёли билан:

— Агар маҳрингдан кечсанг, талоғингни бераман,— деди.

Мен рози бўлдим. У мени талоқ қилди. Мен икки қўлимни бурнимга тиқиб, отамнинг уйига қайтдим.

Орадан икки ой ўтди. Отамнинг уйида яшаб, лекин ҳамма вақт, ўз мўлжалида, ўша йигитни ва ўша йигит мен билан таништириб қўйган Ф... вазирлигининг аъзоларидан биттаси бўлган ўртоғининг олдига бориб келар эдим. Лекин бадбахтликни қарангки, улардан олган пулларимни Носирия хиёбонидаги докторга беришга мажбур бўлар эдим. Бу доктор ҳам аввалбошданок, менинг кайф-сафо йўлида юрган бир хотин эканлигимни билиб, шайтонлик қилмоққа бошлади. Қичкина дардимни боқа туриб, худди фолбин хотинларга ўхшаб: «Бу касалингни ё олти кунда, ёки олти ҳафтада, ё олти ойда тузатиб юбораман», деб ваъда берди.

Бир йилгача докторга қатнай бериб тинка-мадорим қуриди. Ахири бир кун пулим бўлмаганлиги учун, пулнинг ярмисини берганимданми, ё бўлмаса ўз маълумотининг даражасига ўзи ишонмай, мени тузата олмаслигига кўзи етганиданми, ҳар ҳолда:

— Хоним, сизнинг касалингииз оғирлашиб кетган. Бундан кейин, қаратганингииз билан тузалмайди,— деди.

Мен, «қаратган билан тузалмайди» деган сўзни эшитиш билан жуда ҳам жаҳлланиб кетдим:

— Ого, сиз кимни аҳмоқ қилмоқчи бўласиз? Халққа шу қадар азият ҳам озор беришдан мақсадингииз нима эди? Мен бир йилдан буён бу ерга келиб, сизга ва доридармонга озмунча пул сарф қилганим йўқ. Энди келиб-келиб «қаратган билан тузалмайди» дейсиз. Буни нега илгаридан айтмадингииз?

Доктор лоқайдлик билан дўқ уриб:

— Хоним, жанжал қилманг. Бўлмаса хизматкорни чақираман-да, сизни зўрлик билан жиннихонага юбортираман,— деди.

Мен шовқин сола бошладим. У эса хизматкорини чақириб, мени уйдан кўчага чиқариб ташлади.

Мен уйга келиб, бундан кейин у докторга бормасдан, бошқа докторга қаратишга қарор қилдим. Энди Чароғон хиёбонида бўлган иккинчи докторга (у ҳам ахлоқ ва маълумот жиҳатидан аввалгисидан қолишмас эди) қатнай бошладим. Худди шу пайтларда бирданнига ота-онам Қарбалони зиёрат қилиш хаёлига тушиб, мени уйда ёлғиз ташлаб кетдилар.

Мен бўлсам ҳар галгидек Бозор ва Лолазор хиёбонларидаги йигитлар билан айш-ишратга машғул бўлар эдим.

Тақводорликнинг уччига чиққан бир қўшнимиз бор эди. Бир соат ҳам намоз-ниёздан бўшамас эди. Уша хотин бир куни бизни кичиккига кириб:

— Шавкат хоним! Мен сенинг қандай ишлар қилиб юрганингни яхши биламан,— деди. Мен жуда қизариб, уялиб кетдим.

— Лекин бундай юриш сенга ҳеч қандай фойда бермайди. Агар аҳвол ва маншатиңг яхши бўлишини хоҳласанг, қани, мен билан бирга юр, мен сени бир ерга олиб бораман, сен у ерда доим нози неъматлар ичида сузиб юрасан, доим ёш, чиройли йигитлар билан учрашиб турасан,— деди.

У менинг ҳамма ишимдан хабардор экан. Ортиқ яширишнинг фойдасизлигини кўриб, унинг маслаҳатига кўндим. У хотин ҳам мени шу ерга бошлаб келди-да, отини ўзгартиб, Ақдас қўйди. Икки йилчадан бери шу ерда яшаб, Ноҳид хонимдан қирқ тумандан ортиқроқ қарздор бўлдим. Ота-онамдан бўлса, ҳалигача ҳеч бир дарак йўқ. Йўлда ўғрилар ўлдириб кетганми, Қарбалода бошларига бошқа кулфатлар тушганми, маълум эмас...

Ақдас шу ерда ўз тарихини тамом қилди ва чарчаганлиги учун, косадаги бодрингдан биттасини олиб, тўрт тилим қилди, бир бўлагини ўзи еди, қолган учтасини дугоналарига тақсимлаб берди.

IX боб

БАДАВЛАТ ХОНАДОННИНГ ҚИЗИ

Энди навбат Ифратники эди. У, бошда ўз таржимаи ҳолини сўзлашга майли бўлмаганлигини ёзган эдик. Қандай бўлса ҳам, мажбурият остида сўзга бошлади.

«Мен на қассоб ва на базознинг қизиман. Мен, Теҳроннинг улуғ хонадонларидан биттасининг яккаю ягона қизи эдим».

Бу сўзни эшитар экан, анови уч нафар дугоналар бутун диққатларини Иффатга бериб, тингламоққа бошладилар.

«Бизнинг уйимиз Теҳроннинг шимоли-ғарб томонида эди. Отам бадавлат кекса бир киши эди. Мени ҳаддан зиёда яхши кўрадиган онам бечора бўлса, жуда покиза бир хотин эди. Мен ота-онамнинг азиз фарзанди бўлганим учун, ёшлигимдан буён мени ҳар хил ўйинлар, эрмаклар, ҳам кўни-қўшнидаги ўғил ва қизлардан уйга чақириб олиб, улар билан ўйнамоғимни таъмин қилар эдилар.

Шундай қилиб, ўн тўрт ёшга кирганимда ҳам ўйинни тарк қилмаган эдим. Мени ўқишга, мактабга киришдан кўра, ўртоқларим билан ўйнашга кўпроқ қизиқтирар эдилар.

Қани айтинг-чи, ўртоқлар, илм ўрнига бутун умрини ўйин билан ўтказган, кўзи боғлиқ бир қиз бундан ортиқ бир нарса тушуна оладими? Албатта, йўқ. Менинг билган нарсам, биттагина — мени ўстириб, тарбия қилган мураббия хотиннинг доим айтадиган гапи: «Ота-онанга итоат қил!» сўзларигина эди. Лекин бу итоат деган нарсанинг ҳам бирорта қатъий чегараси, ёки бир ўлчови борми, ёхуд доим кўзинг боғлиқ итоат қилавериш керакми? Уни ҳам билмас эдим. Баъзида мураббиям менга Марварид тўпнинг¹ бахт очишини айтиб, мени ҳам шу замбаракнинг қудратига ишонтирмоқчи бўлар эди.

Шаҳарда аъёнлар орасида ота-онанинг ёлғизгина фарзанди, эркаси, нури-дийдаси бўлганим учун менга жуда каттакон мол кўшишлари тўғрисида овоза тарқалган эди. Ҳар куни уйимизга тўда-тўда совчилар келарди. Лекин нима учундир шу келган совчиларнинг орасида яхши ҳам мукаммал илмли йигитларнинг совчилари бўлгани ҳолда, ота-онам кичкина бир айбини топиб, уларни қайтарар эди.

Ниҳоят, бир кун бизникига иккита хотиннинг совчи

---

¹ Марварид тўп — Яқин кунларгача Теҳрондаги Майдония Тўпхонада тургувчи қадимий тўплардан бири. Авом халқ орасида қайси бир қиз дуо ўқиб, шу тўпнинг остидан бир неча марта эмак-лаб ўтса, унга яхши куёв насиб бўлади деган эътиқод бор. (Ред.)

бўлиб келганликларини кўриб, яшириндим. Ун беш дақиқалар ўтар-ўтмас, мураббиям келиб:

— Хоним! Нариги уйга марҳамат қилар экансиз,— деди.

Мен туриб, ўзимга сал-пал оро бергандан кейин, совчилар ўтирган уйга кирдим. Чорак соатлардан кейин совчилар туриб кетдилар. Менинг юрагим қаттиқ-қаттиқ урмоққа бошлади. Гўёки, бир яширин овоз: «Шу одамга эрга тегсанг, сени фалокат кутади», дегандай бўлар эди. Фақат бу яширин овоз онамнинг юрагида акс садо бермаган эди. Чунки, бу қудаликни ёқтириб, дарровгина отамни ҳам кўндириб, шунга рози бўлган эдилар.

Бир ҳафтадан кейин унаштирилдик. Шу кунни бизнинг уйга икки юздан ортиқ Техрон хотинлари чақирилган эдилар. Фотиҳа маросими жуда ҳам тантана билан ўтди. Куёв ҳам келган эди: у баланд бўйли, гўзал юзли бир ёш йигит эди. Ҳатто ерни, миннатдор бўлсанг бо-саман, дегандай виқор билан юрар эди.

Йигитни шу хилда кўргандан кейин ўз-ўзимга, «бекорга ташвиш қилиб юрган эканман», деб қўйдим.

Менга унаштирилган йигит ... вазирлигининг ҳисобот идорасида бошлиқ муовини экан. Албатта, шу кичик ёшда идора муовини бўлган йигитнинг сал улғайиб, ўттиз-ўттиз беш ёшларга етганда вазир бўлишлиги унчалик қийин бир иш эмас эди.

Бир ой ўтгандан кейин ота-онам жуда ҳам кўп мол ҳозирлаб, тўйга рухсат беришди.

Бизнинг тўйимиз бир қиш кечаси, юлдузлар мусулмон хотинларининг чиройли кўзлари каби бошларига парда тортган, осмондан шиддат билан қор ёғиб турган пайтда бўлди.

Мен куёвнинг қариндошларидан икки хотин билан бирликда бир извошда ва қариндошларимиздан бир нечтаси бошқа извошларга тушганимиз ҳолда ҳаммамиз куёвнинг уйига жўнадик.

Эримнинг ... Обод хиёбонида бўлган катта ва чиройли иморатида бирталай чироқлар ёнар, жуда ҳам тантанали бир тўй мажлиси қурилган эди. У ерга етишимиз билан, мени кичкина, озода ва безатилган бир хонага олиб кирдилар. Мен у ерда ўтириб, зийнат асбобларимни тузатиб, кийим-бошларимни тўғрилаб, мен учун олиб келинган бир пиёлача шарбатни ичдим.

Бир соатдан кейин мени катта бир залга олиб кир-

дилар. Тўрға қўйилган чиройли бир стулга ўтирғиздилар. Сал ўтар-ўтмас: «Куёв келаётир, куёв келаётир» деб хабар бердилар. Бирдан эшик очилиб, куёвнинг ўрнига пакана, зарча юзли, эгнига сариқ або¹ кийган, кўзларига занжирли кўзойнак таққан бир йигит келиб кирди. Унинг орқасидан куёв:

— Марҳамат, ҳазратим... марҳамат... Ўзингизнинг уйингиз, ҳамма нарса сизники, биз дарвозабондан бошқа киши эмасмиз,— деган ҳолда ичкари кирди.

Менинг бахтсизлигим худди мана шу ердан бошланди! Шу пайтда бу ердаги хотинларнинг кўплари ўринларидан туриб:

— Биз бу ерга тўйга келган эдик, ўзимизни номаҳрам кишиларга кўрсатиш учун келган эмасмиз,— деб, гўнғиллаб-гўнғиллаб, уйдан чиқиб кетдилар. Мен ҳам тортинмасдан ўрнимдан туриб, бошқа эшикдан чиқиб кетмоқчи бўлган эдим, бироқ кўрдимки, бир киши қулоғимга:

— Жоним, жоним, тинчланинг! Эр деган хотиннинг хўжайини бўлади, нима қилмоқчи бўлса, шуни қабул қилишингиз керак!— деди.

Орқамга ўгирилиб қарасам, мураббиям турган экан. Менга яхшиликдан бошқани истамайди-ку, деб ишонганим учун ҳеч нима демасдан, ўтирган жойимда қола қолдим. Шу пайтда эрим томонидан ҳазрат... деб аталган киши менга яқинлашди. Юзимдаги тўрни кўтариб:

— Бай, бай, бай, қандай чиройли келин экан,— деди. Сўнгра бир йўталиб олиб, яна:

— Жуда яхши, демак, энди сизларнинг қўлларингизни қўлларингизга беришимиз лозим бўлса керак. Хўп, марҳамат қилингиз!— деди-да, куёвнинг қўлидан ушлаб, менинг олдимга келтирди. Мен ҳам қўлимни узатдим. Аввало қўлимни бошқача қилиб бир сиқиб қўйди-да, кейин қўлимни куёвнинг қўли устига қўйиб, шу пайтда оғзини эримнинг қулоғига яқин олиб бориб, бир нима деди.

Қарасам, эрим аввал қизарди, ундан кейин бўзарди-да, энг сўнг:

— Жоним билан, ҳазрат, жоним билан... Йтоат қилиш бизнинг вазифамиз!— деб жавоб берди. Шу пайтда сариқ аболи йигит:

¹ Або — эркакларнинг енгсиз уст кийими.

— Унутмайсиз-а! Мен кутиб тураман,— деб тезлик билан уйдан чиқиб кетди.

Эрим бўлса: «Қани, хотинлар, чироқ тутинглар», деб ҳазратнинг орқасидан чиқиб, уни эшиккача кузатиб қўйди.

Бир неча минут ўтгандан кейин куёв менинг олдимга қайтиб келди. Меҳмонлар эса тўда-тўда бўлиб чиқиб кетмоқда эдилар. Энг сўнг уйда куёв билан ёлғиз қолдим. Кўп ўтмасдан куёв мени ўрнимдан турғизиб, бир неча кичкина уйлардан олиб ўтиб, деворлари бир-талай суратлар билан безалган, юмшоқ мебеллар қўйилган чиройли кичкина бир хонага олиб кирди-да:

— Қани, марҳамат қилинг, хоним!— деди.

Мен юмшоқ креслога ўтирдим.

Шу пайтда эрим:

— Мен сиз билан каттакон ва муҳим бир иш тўғрисида суҳбат қилмоқчиман,— деб сўзга бошлади.

Тўй кечаси куёв билан келиннинг қандай каттакон, муҳим иш тўғрисида суҳбат қилишлари мумкин, деб бир оз ўйлаб қолдим ва уялганим ҳолда секингина:

— Қани, марҳамат қилиб айтинг!— дедим.

— Азиз хоним! Ҳалиги сиз кўрганингиз киши менинг хўжайиним ва улугим бўладилар. Мен фақат шу кишининг воситаси ва илтимоси билан шу даражага етдим. Охирда вазирликнинг ҳисобот идорасига муовин бўлиб тайин қилиндим,— деди.

Мен жавоб бермаганим учун, у ўз сўзида давом этди:

— У киши мени бирталай азият чекиб шу даражага етказгандан кейин, бу кун кечаси мендан бир нарсани илтимос қилиб қолдилар, мен ҳеч қандай йўл билан йўқ дейишнинг чорасини тополмадим. Бундан ташқари, агар, у кишининг истагини ерига етказмасам, эртага эрта билан қамалиб, сизнинг дийдорингиздан буткул маҳрум бўлиб қоламанми деб қўрқаман.

Мен, эримнинг мақсадини тушуна олмасдан, ундан:

— Ого, мен сизнинг сўзларингиздан ҳеч нима тушуна олмай ётибман. Мақсадингизни очиқроқ айтсангиз экан. Бу киши сиздан нимани илтимос қилади? У кишининг истаган нарсасининг менга нима дахли бор?— деб сўрадим.

— Ҳа, балли, азиз жонгинам!— деб уялмасдан жавоб берди эрим.— У мендан истайдики, бу кечалик куёвлик ҳуқуқидан кечиб, сизни унга топширсам. Бу йўл-

дан бўйин товлаёлмаслигимни сизга айтдим. Мен ўйлайманки, сиз ҳам менинг мушкул аҳволда қолганимни назарга олиб, маслаҳатимга рози бўлиб қабул қиларсиз.

Мен унинг бечоралигига юрагим ачиб, мураббиямнинг сўзларини эсладим. Хўп десам, натижанинг шунчалик обрўйимга ва номусимга доғ бўлиб тушишини ўйламадан:

— Ого, агарда шу ишингиз менга боғлиқ бўлса, сизнинг истагингизча бўлсин!— деб жавоб қилдим.

Эрим бу сўзни эшитган замон:

— Уҳ, рози бўлдингизми, жоним! Худога минг қатла шукурки, балодан қутулдим,— деб дарров хизматчисини чақириб айтди:

— Мен хоним билан бир ерга бориб, кун чиқар-чиқмас қайтиб келаман. Биров сўраса, куёв билан келин аллақачон ухлаб қолганлар, деб жавоб бер! Ҳеч кимни уйга йўлатма: хўжайиним бундай ишларни ёмон кўрадилар, деб ҳаммани қайтар!

Бу гаплардан кейин хизматчисининг қўлига битта олтин бериб, менга:

— Қани, чодрангизни ёпининг,— деди.

Мен чодрамни ёпиндим. Соат ўн бирлар бўлган эди. Қор шиддат билан ёғиб турмоқда. Эрим қўлимдан ушлаб, боя ичкарига кирганимиз эшикнинг рўбарўсидаги бошқа эшикдан, турли мева дарахтлари экилган бир саҳнга олиб чиқди. Кейин, узун бир йўлакдан ўтиб, эшикка чиқдик. Бу эшик иморатнинг нариги тарафидаги кўчага чиқар экан.

— Сиз шу ерда бир оз туринг!— деди-да, ўзи бориб, иморатнинг катта эшиги олдида турган усти берк извошини чақирди. Извош бизга яқинлашганидан кейин, мени ўтқазиб, извошчига: «Паркка олиб бор!» деб буюрди. Ўзи бўлса хиёбоннинг иккинчи тарафида турган бошқа извошга миниб, бизнинг орқамиздан изма-из кела бошлади.

Х б о б

АЛИ АШРАФХОННИНГ МАРТАБАСИ

Бу парк Техроннинг ғарб тарафида, Боғи шоҳ дарвозаси деб аталган хиёбоннинг яқинида эди. Қоронғи ва совуқ. Ҳавонинг совуқлигини бундай пайтда мен у қадар

сезмас эдим. Уз-ўзимдан: «Ахир, мен бу кун келин бўлиб келган бўлсам, нега кечаси билан роҳат қилиб ётмасдан, эшикма-эшик тентираб юрибман?» деб сўрар эдим. Баъзида: «Мени шаҳардан ташқарига олиб чиқиб, бўйини ва бармоқларимдаги қимматбаҳо буюмларим ва олтинларни шилмоқчимми?» деб хаёл қилар эдим.

Бироқ, эрим тушган извошнинг овози сўнгги хаёлимнинг ўринсиз эканини англатиб турар эди.

Извошларимиз ўн беш дақиқача юрди. Сўнгра паркиннг темир дарвозаси қаршисига етар-етмас, худди бизнинг келишимиздан илгари хабар бериб қўйилгандай, ўша дақиқадаёқ дарвозанинг ҳар икки табақаси очилиб, извошлар боққа кирди. Икки хиёбондан ўтиб, европача солинган саройнинг зинапоялари олдида тўхтади.

Мен извошдан тушишимни ҳам, тушмаслигимни ҳам билмас эдим. Лекин эрим дарров тушиб, мен тушган извошнинг эшигини очди-да:

— Марҳамат қилинг, хоним!— деди.

Мен дарров ўзимни йиғиштириб, эримнинг қўлидан ушлаб, извошдан тушдим. Қаршимиздаги зинапоядан юқори чиқа бошладик. Зинапоялар мрамардан ишланган эди. Иморатнинг эшиклари ҳаммаси ҳам ойнаволик ва ойналарига қараганда, иморатнинг ич тарафидаги катта бир хитой қандилнинг атрофга нур сочиб турганлиги кўринар эди.

Эрим мени икки уйдан билиб ўтиб, ахири каттакон бир залга олиб кирди.

Ичкарида шу бугун кечаси эримнинг уйига, менинг қўлимни куёв қўлига бериш учун келган сариқ аболи йигит бир столнинг атрофида айланмоқда эди. Бизнинг оёқ товушларимизни эшитиб тўхтади:

— Эй, Али Ашрафхонми, келдингизми? Кута бериб жуда тоқатим тоқ бўлиб кетди,— деди.

Эрим таъзим қилиб:

— Бир оз кечикиб қолдик. Бироқ, бутун ишни ҳазратларининг майлларига муносиб қилиб тайёрлашга мажбур бўлганлигимдан маъзурман. Афв этасиз, деб ишонаман,— деди.

Пакана йигит менга яқинлашиб, қўлимни ўпди. Сўнгра эримга яқинлашди-да, елкасига қоқиб:

— Раҳмат, раҳмат, баракалла! Ҳозирча бизни ёлғиз ташлаб кетарсиз! Худо хоҳласа, яхши мукофотлар кўрасиз,— деди.

Эрим икки букилгани ҳолда менга ҳасрат назари билан бир-икки мартаба қаради-да, уйдан чиқиб кетди.

Мен нақана йигит билан ёлғиз қолдим. У йигит мени қўлтўқлаб:

— Суюкли хоним, қани, юринг, марҳамат қилинг, мана бу уйларни бир айланиб томоша қилайик,— деди.

Мени бир неча уйларни кездириб, яхши, нафис гулли, пардалари бахмалдан жуда ҳам енгил, кўз қамаштирувчи ранг-баранг гиламчаларни кўрсатгандан кейин:

— Қани, энди чодрангизни очинг!— деди.

Мен ҳам мажбуран чодрамни очдим. Сўнгра мени кичкина уйга олиб кирди. Ойнакдан паркнинг ҳовузулари кўриниб турар эди.

— Хоним, қани, марҳамат қилиб ўтиринг,— деб жой кўрсатди.

Стол устида ранг-баранг ичимликлар билан тўла бир неча шишалар қўйилган эди. Қаршима-қарши ўтирдик. Йигит у шишалардан бирини очиб:

— Хоним, Техронда топилиши мумкин бўлмаган шампань виноларининг энг яхшисидан,— деди-да, иккита қадаҳни тўлдириб, бирини менга берди ва иккинчисини ўзи ичди.

Мен то шу кунгача ичкилик ичмаганим учун бир оз тортиниб тургандан сўнг қадаҳдаги винони ичдим.

Ун дақиқадан сўнг иккита хизматчи овқат келтирди. Овқатлар яхши бўлиш билан баравар, жуда иштаҳа очадиган эди. Масалан, қовурилган жўжа, балиқ ва бир неча хил европа овқатлари ҳам бор эди. Ичкилик менга секин-секин таъсир қила бошлади. Мен кетма-кет кулар эдим. Йигит ҳам менинг ширакайфлигимдан фойдаланиб, тинмай ўпар эди.

Овқат ер эканман, яна икки қадаҳ ичкилик берди. Овқатдан ярим соат ўтар-ўтмас, ҳар икковимиз бошқа бир уйда, пўлат каравотда бир-биримизнинг қучоғимизда ётар эдик...

Тонг, соат беш пайтларида уйқудан турдим. Кеча кечасидаги йигит ёнимда йўқ эди. Бироқ, эрим каравотнинг бош тарафида туриб:

— Қани, хоним, туринг, кетамиз. Вақт ўтиб кетаётир!— деди.

Мен жуда чарчаган эдим. Урнимдан тургим келмас, бироқ нима қилиш керак? Мажбур эдим. Урнимдан туриб, кийимларимни кийдим.

Эрим мени айвондаги юз-қўл ювадиган жойга олиб чиқди. Юз-қўлларимни ювдим. Сўнгра бир неча дақиқадан кейин чодрани ёпиниб, эрим билан бирга кечаги зал ва бошқа уйлардан ўтиб, сарой зиналаридан тушдик. Кечаги извошлар яна ўша ерда бизни кутар эди. Биз жўнаб кетдик.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин, эримнинг уйига етдик. Яна кечаги чиққанамиз эшикдан ўтиб, кичкина ётоқ уйига кирдик. Эрим чодрани очди. Ўзи ҳам бутун кийимларини ечиб, мени қучоғига олди...

Бу воқеадан икки кун ўтгандан кейин, намозгар пайтларида, эрим уйга келган вақтида жуда хурсанд ва шод кўринар эди. Менга яқинлашиб, «Гўзалим, жоним, мана, кўрдингизми, ўша кечасидаги қийналишлар зое кетмади. Мана, қарагин!» деди-да, чўнтагидан бир конверт чиқариб, менга берди ва ўқимоғимни буюрди. Мен ҳам, гўё саводлилардай, хатни ўқиёламан, дедим-да, қўлидан олдим.

Ниҳоят, хатни олиб ўнгу терсини бир-икки мартаба кўздан кечирганимдан кейин ҳеч нима тушуна олмаганлигимга жуда ўқиндим. Сўнгра қоғозни эримга қайтариб, қани, сиз ўқинг, мен эштай, дедим.

У қоғозни олиб, хохолаб кулди-да, ўқимоққа бошлади:

«... вазирлигида ҳисобот идорасининг раиси оғойи Мирзо Жалолиддинхон ҳамиша касал бўлиб юрганлари сабабли, истеъфога чиққанлари учун, у кишининг ўрнига мувофиқ ва лойиқ бир кишини тайин қилиш лозим бўлиб, шу идоранинг муовини оғойи Али Ашрафхоннинг шу кунгача қилиб келган яхши хизматларини эътиборга олиниб ва 790-номерли буйруққа асосан, мазкур оғойи Али Ашрафхон ҳисобот идорасининг раислигига тайин қилинадилар. Оғойи-Али Ашрафхоннинг ойлик маошлари икки юз туман ва бунга эллик туман қўшимча ёрдам тариқасида пул тайин қилинади... Мулк вазирлиги...»

Қоғозни ўқиб бўлгандан кейин дарров мени бағрига босиб ўпди.

— Шундай даражага кўтарилишим сенинг қадамингнинг қутлуғлигидан, гўзал жоним,— деди.

Мен ўз-ўзимга:

«Менинг қадамим қутлуғ бўлса, ўша кун кечаси совуқда унинг уйига бориб, каллаи саҳарлаб қайтиш лозим бўлмас эди», дер эдим.

Эрим яна сўзга бошлаб:

— Менга бу вазифани бағишлаган киши ким эканлигини билсанг керак?— деди.

Мен уяла-уяла жавоб бердим:

— Ҳа, биламан.

— Жуда яхши. Ундай бўлса, билиб қўйишинг керакки, Эронда ҳар бир иш учун аввали жиндаккина шунақа «совга» берилиши лозим. Иш ўринлагандан кейин «зиёфат» берилади. Демак, бу ишни, яъни менинг даражамнинг ортиши учун сени у кеча у ерга бориб келишинг бир «совга» қаторида эди. Лекин, ишнинг ҳали «зиёфати» бор, чунки ҳазратим ўша кунги кечани яна бир мартаба истаб қолдилар. Айниқса, кеча кечқурун бу гапни бирталай одамларнинг ичида очикдан-очик айтганлари учун бу кеча яна ўша ерга боришимиз лозим бўлади.

Мен эримнинг мендан фойдаланиб, мени ўзгаларга тақдим қилиш билан юқори мартабаларга минмоқчи эканлигини англадим. Хотинларнинг кўпинча шундай йўллар билан бузилиб кетишларини тушунмасам ҳам, бироқ, шу биринчи кечани ҳеч ёқтирмаганлигим учун, эримга жавоб қайтардим:

— Ого, мен бундан сўнг ҳеч қачон у ерга бормаيمان, боришни ҳам истамайман,— дедим.

Эрим, менинг бу жавобимни эшитар-эшитмас, оёқларимга йиқилиб ўпди ва менга ғариблардай ялинди:

— Қимматли гўзалим, наҳотки сен менинг нобуд бўлишимни, беобрў бўлишимни истайсан? Худди эртага эрта биланоқ, иккита полиция келиб, мени ўғрилиқда, ёки бирор катта ёнғинда иштирок қилган, деб қамаб қўйсинларми? Агар эрингни севсанг, агар унинг беобрў бўлмаслигини истасанг, илтимос қиламан, ялинаман, айтганимни қабул қилиб, бу кечаси яна бир мартаба у ерга борасан. Лекин энг охирги дафъа. Мен сенга сўз бераманки, ҳазратимнинг бундан сўнг орзуси қонади.

Мен эримнинг бу аялч аҳволини кўриб, ўз-ўзимга: «Бечора нима ҳам қилсин, у бегуноҳ», деб ўйладим-да, бу кечаси ҳам боришга рози бўлдим. Бу кун ҳам бундан уч кеча ялгариги тартиб билан уникига бордик. Пакана йиғит мени жуда яхшилаб қабул қилди ва икки юз туманлик бир ёқут узукни бармоғимга тақиб қўйди.

Қандай бўлса ҳам эрим билан бизнинг турмушимиз шу хилда бир неча вақт давом қилди. Бир неча дафъа

қайтадан ёлворди. Ялинди. Мени бўлса ... ҳазратнинг ёнига олиб бораверди. Мен бўлсам, эримнинг ялиниши, илтимосини ва бу аҳволни ҳеч кимга, ҳатто отамга ва ўзимни боқиб ўстирган мураббиямга ҳам айтмадим.

Бир кун эрим уйга келганда аҳволи жуда ҳам парижон эди. Мени кўриши билан:

— Эртага... ҳазратим Европага кетар эканлар. У киши кетиб қолсалар, таянчсиз қоламиз. Жуда кўрқяпман. Аста-секин мени шундай юқори вазифадан оёғимни осмондан келтириб туширадилар-да,— деди.

Уша кун эрим менга ҳеч нима демади. Фақат эртаси кечаси «...ҳазрат кетганларидан кейин мени хафа қилиб юрмасинлар, шунинг учун у кишидан бирорта мустаҳкамроқ қоғоз ёздириб олишим керак. Бу бўлса, албатта, қуруқ бўлмайди», деган баҳона билан мени яна унинг ёнига олиб борди. Уша кеча ... ҳазрат билан энг охири мартаба «улфатчилик» қилдик.

Орадан ўн кун ўтди. Бир кун эрим уйга қайтиб:

— Худога юз минг шукурки, қутулдим. Ҳамма ишларим юришиб кетди,— деди.

Мен бу севинчнинг сабабини сўрадим.

— Давлат кабинети ўзгарди. Янги тайин қилинган вазир ... ҳазратлари мен билан жуда яқин таниш киши ва ... ҳазратимнинг яқин дўстлари бўлади,— деб жавоб берди.

Шундан сўнг яна беш кун ўтди. Эрим эрта билан ўрнидан турар экан: «Кечқурун меҳмонимиз бор. Тайёргарлик кўриб қўйинглар», деди.

Мен, бутун уйдагилар, эримнинг топшириғига мувофиқ, меҳмонларни кутиб олиш учун яхшигина ҳозирлана бошладик. Уша кун намозгар пайтида, саҳнада туриб хизматкорларга ҳар хил топшириқлар бериб турган вақтимда, эрим мени чақирди.

— Хоним, бу ёққа қараб кетинг, жиндаккина гапим бор!

Мен дарров унинг орқасидан уйга кирдим. Бир бурчакда турдим. Эримнинг дилида, нима бўлса ҳам, бир сўзи бор эди. Бироқ, нима учундир айтишга ийманар эди. Мен буни дарҳол сездим ва меҳрибонлик билан сабабини сўрадим.

— Нима бўлди, нима учун айтмоқчи бўлган сўзингизни айтмаётибсиз? Қани, айтаверинг!

У бўлса башарасига сохта аянч тус бериб деди:

— Хоним, бугунги меҳмонни сиз кутиб оласиз...

Мен бу сўздан гоят ғазабландим ва баланд овоз билан қичқирдим:

— Ого, сиз қанақа беномус одамсиз? Сиз бир дафъа мени шундай ифлос ишларга етаклаганингиз етмасмиди? Энди яна қайта-бошдан шу ишни такрор қилмоқчи бўласизми? Мен ҳеч қачон бу таклифингизни қабул қила олмайман. Агар зўрлайдиган бўлсангиз, айтганингизда тураверсангиз, отамнинг уйига бораман-да, сизнинг бутун қилгиликларингиздан шикоят қиламан,— дедим.

Лекин, менинг бу сўзларим эримга заррача бўлсин таъсир қилмади ва айтганларимга парво қилмасдан, эшикнинг олдини тўсиб, жилмайиб кулди ва мазах қилиб деди:

— Хоним, бас, жим бўлинг! Ҳалигача менинг сизга эътибор берганим-ишонганим, парваришим зое кетганини энди тушундим. Сиз билан бошқа эркакларга ўхшаб «эр, хотинини ўлдирса ҳам ихтиёри бор» деб, ҳар истаган нарсамни зўрлик билан ерига етказишим керак экан. Хоним, агар менинг истагимни қабул қилмасангиз, ит купларини бошингизга соламан. Сиз ҳали мендан шикоят қилгунингизча, мен сизни номуссиз, бузуқ бир хотин эканлигингизни бутун шаҳарга ёйиб юбораман.

Бошимга чақмоқ тушса эди, бу кейинги икки оғиз сўздай менга таъсир этмаган бўларди. Бу беномус ўзи сабаб бўлган, ўзи етаклаган жиноятларни юзимга солиб, мени муттаҳам қилмоқчи бўларди. Ҳали айтганларига ҳам қаноат қилмай, илова қилди:

— Агар гапни чўзаверсангиз, шу ондаёқ домлалардан биттасининг олдига бориб, сизни ... ҳазратим ила алоқада бўлганингизни очиб ташлайман. Бу номусни бўйнимдан соқит қилиб, талоқ хатингизни бераман.

Унинг бу дўқларидан оқизмай-томизмай шармандаларча барча нарсани очиб ташлашини пайқаб, жуда ўзимни йўқотиб қўйдим. Гуноҳ унда эканини ишонтирмоқ учун ҳеч бир далил келтира олмас эдим. Чунки, хотин киши эдим! Бундай муҳитда мен ва менинг жинсимида бўлган кишиларнинг кичкинагина ҳам бўлсин, ҳуқуқлари кўзга илинармиди?

Бу бир шундай муҳитки, ахлоқсиз тўғрисида хотинларнинг бир сўз айтишга ҳақлари йўқ; бу бир шундай ерки, эрлар хотинлари билан истаганларича муомала қилишга ҳақлари бор. Бу бир шундай маконки, эрлар

Ўз хотинлари билан яшамоқ учун лозим бўлган бир во-
сита каби муомала қиладилар ва истаган вақтларида
уни рад қилмоқлари ва алмаштирмоқлари мумкин. Бу
бир шундай мамлакатки, эркак хотиннинг ҳар қандай
нуқсонини айта олади. Лекин, хотин эрнинг ҳеч бир
айбини очишга ҳақи йўқ.

Шундай бўлар экан, шу муҳитда муштипар бир қиз
нима ҳам қила олар эди?!

Албатта, у ҳар бир маҳкамага борса жазоланади,
чунки ҳар нима бўлганда ҳам номусини қўлдан бериб
қўйган.

Бундай бир одам билан баҳслашиб ўтиришнинг ҳеч
фойдаси бўлмаслигини англадим. У ҳақиқатан мени
расво қилишга уринарди. У ҳар ишнинг режасини ав-
валдан чизиб қўйган ва ҳар маҳал мендан ғолиб кели-
ши аниқ эди.

Бошқа бирор нарса қўлимдан келмагани учун йиғ-
ламоққа бошладим. Кўзларимдан қонли ёшлар оқиздим.
Фақат бу кўз ёшлари унинг ўжарлигини боса оларми-
ди, уни ёмонликдан қайтара олармиди? Йўқ! Йиғла-
шимни кўриб, қайтага ғазабланди.

— Йиғлашнинг фойдаси йўқ! Айтганларимни буткул
қабул қиласиз.

Мен чорасиз бўлганлигимдан, унга қарши бирор сўз
айтолмай, бу сафар ҳам кўндим.

Уша кеча автомобиль билан ўттиз уч ёшларда, ўрта
бўйли, қора ва жингалак сочли, ёш вазир «меҳмон» но-
ми билан уйимизга келди.

Мен уни кутиб олиш учун мажбуран уйимизнинг
эшигигача бордим. У ерда уни кутиб олдим. Мен уни ку-
тиб олишим илгаридан унга маълум экан шекилли,
таажжуб қилмасдан мени қўлтиқлаб олди. Эрим
бўлса, ҳеч уялмасдан биз билан бирга меҳмонхонага
кирди.

Меҳмонхона жуда ҳам мукамал. Дастурхон нози
неъматлар билан тўла эди. Ҳар хил мавзуларда сўз бо-
рар эди. Бироқ, менинг юрагим сиқилиб тургани учун
ҳеч гапирмас эдим. Икки-уч соат шундай ўтгандан ке-
йин, овқат келтирдилар. Вазир овқатни егандан кейин,
эрим уйдан чиқиб кетди. Мен мажбуран вазир билан
уйда қолдим...

Эрта билан вазир кетди. Эрим менинг ёнимга келиб,
кўнглимни кўтармоқчи бўлиб деди:

— Кеча айтганларимнинг ҳаммаси маслаҳат тариқасидаги гаплар эди. Узинг ўйла-чи, ким сендай хотиндан юз ўгириб, тухмат билан расво қила оладики, мен қилсам?

Ниҳоят, у шундай сўзларни сўзладики, мен яна ишониб, ота-онамга бу сирларни айтиш фикридан қайтдим.

Иффат сўздан тўхтади.

Шу пайт Синаҳсолор мачитининг соати саккизга жомурди. Демак, тамом бир соатдан буён бу хотинлар суҳбат этар эдилар.

Иффат яна сўзида давом қилди:

— Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни кечқурун эрим уйга келиб: «Биз Исфаҳонга сафар қиладиган бўлиб қолдик», деди.

Мен бу тўсатдан бўлган сафарнинг сабабини сўраганимда, у деди:

— Бу кун эрта билан оғойи вазир мени чақириб: «Сизга муҳим бир вазифа бериш лозим бўлгани учун ва Исфаҳон раиси ...нинг бирталай ўғирлик ва хиёнатлари маълум бўлиб, ишдан олингани учун, вазирлик яхшигина ойлик билан сизни у ерга юбормоқчи бўлиб қолди, дедилар. Мен ҳам ҳазрати вазирнинг бу яхшиликларига ва марҳаматларига ташаккур билдириб, бу вазифага боришга тайёр эканлигимни билдирдим.

Тайинлов ҳақида икки кундан кейин вазирликдан фармон ҳам чиқди. Икки кундан кейин кетадиган бўлдик. Маълумки, ҳазрати вазир, мен билан ўтказган кечанинг лаззатини унутмаганлари учун, дарров бу фармонни берган эканлар.

Мен, одат ва расмга биноан, отамнинг уйига бориб, ота-онам ва мураббиям билан хайрлашдим. Мураббиям биз билан кетишга жуда тарафдор бўлса ҳам, эрим унамади. Улар билан хайрлашар эканман, жуда кўп йиғладим. Юрагимда қандайдир бир қоронғилик бор эди. Бу сафарнинг менинг учун яхши бўлмаслигини илгаридан сезиб турар эдим. Охири, усти берк извошга тушиб, Қум ва Қошон деган шаҳарлардан ўтиб, беш кунда Исфаҳонга етдик.

Йўл-йўлакай эримнинг мен билан бўлган муомаласи анча ўзгарди. Мен билан сўзлашганда, «хоним» калимасини ортиқ қўшмас эди. Ҳатто, баъзан, оғир, қўпол муомалаларда бўлар эди. Мен бундан жуда ҳам ҳайрон эдим. Фақат ўз-ўзимча: «Балки, ҳазиллашаётгандир,

нима қилса ҳамки эрим-да, ҳаққи бор», деб ҳеч нима демас эдим.

Биз Исфаҳонда ҳеч ким билан таниш эмас ва ҳеч ким билан суҳбат қилмас эдик. Икки ой ўтди. Фақат эримнинг ахлоқи кундан-кунга ўзгариб борарди. Яъни, Техронда менга қарши анчагина ҳурмати бўлса, ҳозир улар орадан кўтарилиб кетган эди. Ҳар кеча ҳаддан зиёда ичиб келиб, мастлик билан мени сўкар, баъзида уришдан ҳам тортинмас эди. Охири шундай бир аҳволга тушиб қолдимки, ҳаётимдан ҳам беза бошладим.

Бир кеча яна мени сўкар экан, чидаёлмасдан:

— Билмайман, сизга нима бўлиб қолди, бундай ўринсиз сўзларни нима учун айтяпсиз? Агар мендан зериккан бўлсангиз, талоқ қилинг, мени Техронга жўнатинг, кетай,— дедим.

У менга ҳақорат назари билан қараб кулгандан кейин деди:

— Уҳў, сен жуда содда экансан! Сен ҳали ҳам ўзингни менинг хотиним деб ҳисоблаб юрибсанми? Мен сени ўша паркка бориб келган кечадан бошлаб талонингни бериб қўйганман. Сен менинг мақсадларимга етиш йўлида қўлимда бўлган бир қўғирчоқдан бошқа нарса эмассан. Ҳозир бўлса, ёнимда битта бузуқ ўйнашимдан бошқа обрўйинг йўқ.

Бу сўзлар мени ғоятда ғазаблантирди. Қўлимдан келса эди, ўша ердаёқ этини бир бурдадан қилиб ташлар эдим. Бироқ, нима қилайинки, ўзимда шундай бир қувват кўра олмас эдим.

Мен ортиқ чидаёлмадим:

— Жуда яхши, ундай бўлса, энди бундан кейин мендан манфаат кутолмайдиган бўлсанг, қўй, мени Техронга жўнат, ота-онамнинг олдига кетай,— дедим.

У яна илгаригича кулиб туриб, деди:

— Мени ҳам ўзинг каби гўл деб ўйлама; сен ўйлайсанки, Техронга бориб, ота-онангни кўриб, уларга мендан шикоят қилсанг; бироқ билиб қўйки, мен буларнинг ҳаммасини аввалдан ўйлаб, тадоригини қилиб қўйганман. Ҳатто бу ерга келгандан кейин қилган бугун бузуқликларингни, яъни мени ва ота-онангни қанчалик расво қилганликларингни уларга ёзиб, хабар берганман. Мана, қара! Онангнинг менга ёзган хати.

У чўнтагидан бир хат чиқариб, ўқий бошлади:

«Менинг азиз кувём! Номуссиз қизимнинг бошингиз-

га келтирган фалокат ва қайғули ишларидан хабардор бўлдим. Бу аҳволдан қанчалик ғам-ғуссаларга тушганлигимни ёзишдан ожизман. Шу даражага етдики, бу гапларни эшитиб, отаси ғам-ғуссадан ўлишга сал қолди. Мен ҳам ўзимни тамом йўқотганман. Сиздек бир йигитнинг бизга куёв бўлиб, шундай бир ифлос хотинга дучор бўлганлигингизга ачинаман. Бошқа нима ҳам дейи, қандай бўлса бўлсин, ҳаракат қилинг, балки уни бу ярамас йўллардан сақлаб қоларсиз.

Сизнинг иккинчи онангиз...»

У хатни ўқиб бўлгандан кейин гўё бошимга осмон кулаб тушгандай бўлди, кўз ўнгим қоронғилашиб, беҳуш бўлиб йиқилдим.

Ўшимга келганимдан кейин бошимга қандай ҳодисалар келганини менга шундай деб айтдилар: ўн икки кечаю ўн икки кундуз иситмалаб, ўзимни билмасдан, алаҳлаб ётибман.

Ўн икки кундан кейин ҳолим бир оз яхшиланганда, кўзимни очиб қарасам, тепамда бир кампирни кўрдим, у айтар эди:

— Ич, болам, шуни ҳам ичгин, худо хоҳласа, яхши бўлиб қоласан.

У менга дори ичирди.

Мен ҳайронлик билан теварагимга қараб, ўз уйимда эмас, балки бошқа бир уйда эканлигимни билдим. Уй торгина бўлиб, деворлари зангори рангга бўялган, ерга титилиб кетган бўйра солинган, бу уйнинг ягона зийнати — рапда турган иккита стакан ва бир чинни косадан иборат эди. Тагимга ифлос, увадаси чиқиб кетган қизил кўрпа тўшалган, устимга эса, титилиб кетган тивит рўмол ёпилган эди. Мен жуда ҳам таажубланиб, кампирдан сўрадим:

— Онажон, бу ер қаер, нимага мен бу ерга келиб қолдим? Эрим қаёққа кетди, хизматкор, оқсочлар қани?— дедим.

Кампир кулиб жавоб берди:

— Қизим, ҳозирча бу ерда эр, хизматкор, оқсоч деган нарсалар йўқ. Худо хоҳласа, сенга эр ҳам топилиб қолар, худо хоҳласа, ўша маҳалда оқсоч, хизматкорлар ҳам бўлиб қолар. Қизим, бундан саккиз кун илгари бир йигит келиб, менга: «Камбағал хотин экансан, пул топишни хоҳласанг, бир касал хотин бор, ўшани шу ерга келтириб ташлайман. Шунинг ҳолидан хабар олиб тур!»

Деди-да, ўн туман пул бериб кетди. Мен ҳам худодан шундай ишни кутиб ётган эдим. «Дарров олиб келинг», дедим, у: «Етти-саккиз кунгача яхши бўлса бўлди, касали кучайиб кетса, яна пул келтириб бераман», деди. Мен севинганимдан унинг уйи қаерда, ким эканлигини ҳам сўрамабман. Бу кун тўққиз кун бўлди, ҳали у қайтиб келгани йўқ. Ўзига келганда, унга бериб қўярсиз, деб, бир хат ташлаб кетди.

— Хат қани? Тезроқ олиб келинг уни,— дедим.

— Мана, ўзинг ўқиб кўр!— деб бўйранинг тагидан бир парча қоғоз олиб қўлимга берди.

— Менинг саводим йўқ,— дедим.

Кампир бир оз ўйлаб тургандан кейин, эшик томонга қараб:

— Ҳасанали, Ҳасанали, бери кел, болам,— деб чақира бошлади.

Ўн-ўн икки ёшлардаги бир бола кириб келди. Кампир унга хатни бериб:

— Уғлим, шу хатни ўқиб бер, яхши ўқисанг, битта анор бераман,— деди-да, ёстиқнинг остидан битта анор олиб унга берди.

Отинойида саводини чиқарган, дуо ва ҳафтиякдан бошқа нарса ўқимаган Ҳасанали бўлса, ўн-ўн беш дақиқа ҳижжалаб, тутила-тутила бир амаллаб, хатни ўқиб чиқди. Хатда шундай дейилган экан:

«Муҳтарам хоним!

Бундан кейин сиз билан бизнинг кўришмоқлигимиз мумкин эмас. Менинг уйимга боришни хаёлингизга ҳам келтирманг. Чунки, борганингиз билан сизни киритмайдилар. Техронга қайтсангиз, ота-онангизнинг уйига борманг, сиз номуссиз, пардаси йиртилган бир қиз бўлганингиз учун улар сизни аллақачон «оқ» қилганлар. Бир умр сизни уйларига киритмайдилар. Чунки мен уларга; «Қизингиз уйдаё қочиб кетди, эшитишимга қараганда, фоҳишахонада эмиш», деб ёзганман. Шунинг учун улар сизнинг бетингизга ҳам қарамасликка қасам ичганлар».

- X1606

АЛАМ ВА ҚАЙҒУ ИУЛИ

Бу хатни ўқигандан кейин, қайта бошдан ўзимдан кетдим ва олти кун тамом иситмалаб ётдим.

Мен Исфаҳонда ҳеч ерни ва ҳеч кимни билмас эдим, қаерга борайин? Дардимни кимга айтайин? Саргардон бўлдим. Ахлоқсиз эрим ўзи мени номуссиз ишларга судрагани етмагандай, «фоҳиша» деб ота-онамни менга қарши қўзғатиб қўйган экан.

Энди тушундимки, у пакана йигитни ва вазирни уйга келтиришдан мақсади, мени сотиш ва шу орқали катта мансабларга миниш экан. Энди у орзусига эришди. Бу ерда бўлса, ундан юқори мартабали киши йўқки, мени унга олиб бориб қўшса ва ундан бир манфаат қўлга киргизса, энди кераксиз бўлиб қолганимдан кейин, уйдан ҳайдаб, бу бегона шаҳарда мени етим ва қувғин қилиб қўйди. Нима ҳам қилай?

Шоҳбожи деган бу кампир анчагина яхши ва кўн-гилчан бир хотин эди. Мен касал бўлган бу олти кун ичида ҳаддан зиёд менга марҳамат қилиб, меҳрибонлик кўрсатди.

Иситмам тарқалиб, аҳволим яхшилангандан кейин, кампир мендан таржимаи ҳолимни сўради. Мен ҳам бошимга келган бутун фалокатларни унга айтиб бердим. Ота-онамнинг Теҳронда ким эканлиги, эримнинг Исфаҳонда қандай ишларга бошлиқ бўлганлигини тушунтирдим. Шоҳбожи менга чинакам хайрихоҳ бир хотин бўлганлигидан, Теҳронга, ота-онамнинг олдига қайтишимни маслаҳат берди. У, Исфаҳон халқининг ахлоқини анчагина яхши билар эди. Шунинг учун менга:

— Сен бу ерда ҳеч бир иш чиқара олмайсан, эринг бадавлат ва амалдор бир киши бўлгани учун, керакли ерларга пора бериб, ҳар ерда ва ҳар маҳкамада сендан устун келади. Аммо сенинг ҳеч киминг йўқ,— деди.

Шоҳбожининг ҳақли эканлигини мен ҳам яхши билар эдим. Бироқ, Теҳронга қайтмоқ учун менга йўл кира керак эканлигини ўйладим. Ҳеч нима йўқ эди. Эрим шунчалик инсофсизликни қилган эдики, ҳатто келинлик узугимни ҳам касал вақтимда бармоғимдан чиқариб олган экан.

Қўлим кўкрагимга текканда, у ерда бир нарса осифлик эканлигини сездим. Виждонсиз эрим мени шилар экан, қандай бўлибди-ю, кўкрагимдаги олтин соатни унутиб қолдирибди.

Мен Шоҳбожига:

— Шоҳбожи, Теҳронга кетиш учун йўл кирам йўқ, лекин мана шу соатим бор. Шунинг учун сиздан сўрар

эдимки, шу соатни занжири билан сотиб, пулини менга келтириб берсангиз. Балки шу пул билан бир амаллаб Техронга етиб оларман,— дедим.

Шоҳбожи дарров чодрасини бошига ёпиниб, соат билан занжирни олиб бозорга кетди. Пешин пайтларида бозордан қайтиб, соатни занжири билан ўн туманга сотганини айтди. Шоҳбожининг қилиқларидан ва юзидан тўғри бир хотин эканлиги кўриниб турар эди. Бироқ, Техронда ўттиз туманга олинган соатни ўн туманга сотганлиги, Исфаҳон халқининг қандай «инсофли» одамлар эканлигини очиқ кўрсатиб турар эди.

Эртасига эрта билан бир киракаш арава Техронга кетар экан, мен ҳам шу аравада кетмоқчи бўлдим. Шоҳбожи билан хайрлашиб кетар чоғимда, у менга бир бўхчада тугилган бир нима берди. Бу, йўл учун тайёрланган тўқоч ва юлқа эди. У мени ўпди. Мен ҳам уни ҳеч қачон унутмасликка сўз бердим.

Сешанба куни чошгоҳда Исфаҳондан жўнаб кетдим. Аравада мендан бошқа яна уч хотин, икки эркак бор эди. Хотинлардан иккитаси анови иккита эркакнинг хотинлари экан. Бироқ, бўлак бир хотин мендай эгасиз ва кимсасиз экан. Табиий, у иккита хотин эрлари билан суҳбат этганларида, мен ҳам учинчи хотин билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Кейин ҳасратлашмоққа бошладик.

Маълумки, бундай аравалар кунига олти-етти фарсахдан ортиқ йўл боса олмайди. Кечалари бекатларда тўхтаб, дам олишга тўғри келади. Шундай қилиб, Техронга ўн беш-йигирма кунсиз етиб боришимизга кўзимиз етмасди.

Бу хотин ўрта бўйли, сариқ юзли, кичкина кўзли, лаблари ҳабашларнинг лаблари сингари қалин, афтидан қирқ ёшларда деб чамалаш мумкин эди. Нима бўлди-ю, у билан икки ўртамызда табиий бир яқинлик пайдо бўлди. Унга аҳволимни гапириб берсам, менинг учун ҳеч қандай зиён-заҳмат бўлмас деб ўйладим, лекин янглишган эдим.

— Қизим, мен бундан бир ой аввал Техрондан келган эдим. Сизларнинг маҳаллангизда яшайман. Сизларга қўшниман. Уша ерда сизнинг тўғрингизда бир талдай бўлмағур гапларни эшитдим. Кўнглингизни хира

---

* Фарсах — тахминан етти чақирим чамаси масофа. (Ред.)

қилиб қўярман, эшитганларимни айтганимдан айтмаганим яхшироқ, деб ўйлаб турибман.

Мен қаттиқ ҳаяжонга тушиб шу ондаёқ:

— Майли, билганларингизнинг ҳаммасини айтинг;— дедим.

У яна сўзида давом қилиб деди:

— Мен Азизхон чоруси яқинидаги бир бойнинг уйида кирини ювар эдим. Уша ерда эшитдимки, ота-онангиз сизни Техронга келсангиз уйларига киргизмасликка қасам ичибдилар.

Мен бу хотиннинг айтганларини эшитиб, ўз-ўзимча нима қилишим ва қаерга боришимни ўйлар эдим. Шундай бир қавм-қариндош, хеш-ақрабom йўқ эдики, уларнинг уйига бориб, менга тақилган гуноҳларни кечиришлари учун ота-онамга воситачи қилиб юборсам.

Бу сўзлар менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Ўзимнинг бечоралигимни яна қаттиқроқ сездим. Тездан ақлдан озишимни англаб эдим. Шундан кейин ўзимни ҳақиқатан ҳам жиноятчи эканман деб ҳисобладим.

Шу пайтда хотин яна сўзга кириб деди:

— Бечора қизгина, бунчалик кўп қайгура бермай Сенинг бу балоларга ноҳақдан гирифтор бўлганлигини мен яхши тушундим. Сенга юрагим туздай ачишапти. Бўлар иш бўлибди, энди нима қила оласан. Техрондан менинг бир синглим бор. Унинг яхшигина уй-рўзғори бор, сени ўша ерга олиб бораман. Бир неча кундан кейин ўзим бориб, бутун аҳволни онамга айтиб бераман. Сенинг гуноҳсиз бўлганингни исбот қиламан, тинчлан, қизим, тинчлан.

Мен бу сўзлардан шу қадар хурсанд бўлдимки, севинганимдан кўзларимдан ёш тўлқинланиб оқмоққа бошлади. «Менинг учун нажот йўли очилди» деб ўйлادим. Бироқ...

Ун беш кунлик сафардан кейин Техронга келиб едик. Мен у хотин билан аравдан тушиб, кўнкага ўтириб, Тўпхона майдонига етиб келдик. Бу ерга келаркелмас, хотин «тушамиз», деди. Худди ўша ерда кўнкадан тушиб, Алоуддавла хиёбони томон кетдик. Бир оз юргандан кейин, кунботар тарафга бурилиб, унчалик обод бўлмаган ва Буржи Нуш номланган бир хиёбонга кирдик. Бу ердан ҳам ўтиб, бир жойга етишдикки, у ерда бирталай казаклар кўринмоқда эди. Энг охири яна кунботар тарафга бурилдик, унча узоқ юрмай, бошқа

бир кўчага кирдик-да, кўк рангли эшик олдида тўхта-дик.

Иффатнинг бу сўзини эшитган Ақдас ила Ашраф дафъатан:

— Ҳа, ҳа, сени Арус Мажурнинг уйига олиб борган эканлар!— дейишди.

Иффат уялгани ҳолда сўзида давом қилди:

— Тўғри, Арус Мажурнинг уйи эди. Бироқ, мен бундан илгари хабардор бўлмаганлигим учун у ернинг қанақа жойлигини билмас эдим. У хотин менга бир сўз демасдан, эшикни қоқди. Эшик очилди.

Бошлаб келган хотин менга қараб:

— Қани, юр ичкарига! Ота-онангникидай яйра, ҳеч қандай бошқа фикр-хаёлга тушма!— деди.

Мен у билан бирга уйга кирдим, ҳовлига кирганимизда, менга бир уйни кўрсатиб:

— Сен анови уйга кириб тур, ҳозир мен синглим билан кўришиб, у билан олдингга кираман,— деди.

Мен унинг кўрсатган уйга кирдим. У яхшигина, тоза, супурилган, атрофига стуллар ва духоба билан қопланган диванлар қўйилган эди. Ушалардан биттасига ўтириб, тирсагимни диван дастасига тираб, хаёл суриб кетдим. Ота-онамнинг уйида кечирган кунларим, тўй кечасидаги воқеалар, Исфаҳонда тортганим аччиқ ва унутилмас ҳодисалар кўз олдимга келиб, ҳам тўлқинлари орасида йиғлар эдим. Тўғридан ҳам мен тортган бу азоб-уқубатларимга ҳеч бир хотин чидаёлмас эди.

Кейин: «Ҳали ҳам нима бўлибди, худога шукур, нажот йўли очилди, балки мен энди шу яқин ўрталарда ўз уйимда, ота-онамнинг бағрида бўларман», деб ўз-ўзимга тасалли берар эдим.

Мен хаёл суриб ўтирган вақтимда бирданига эшик очилди, новча бир хотин — уй эгаси Арус Мажур ва орқасидан мени бу ерга келтирган хотин ичкарига кирдилар. Новча хотин бошдан-оёқ диққат билан текшириб чиққандан кейин мени бошлаб келган хотинга ўгирилиб:

— Ёмон эмас. Бундай хотин воситаси билан мўмайгина фойда қилиш мумкин,— деди.

Бу сўзлар мени яна алангага итариб юборгандай бўлди. Мени қайтадан ваҳима ва ташвишга солиб қўйди. Мени келтирган хотинга юзланиб:

— Хоним, сиз ўз уйингдай деб келтирган эдингиз,

бу уй қандай уй эканини тушунолмай қолдим. Нима учун менинг ҳуснимдан сўзлашаётирсизлар?— дедим.

У хотин менга яқинлашиб:

— Эй қизгинам, ота-онанг сени уйга киргизмасликка қасам ичиб қўйганликларини-ку, ўзинг биласан, бу ер мана шу хотиннинг уйи. Мен кетаман. Сен бу ерда қоласан. Мабодо бу ерга битта-яримта йигит-яланглардан келиб қолса, сен улар билан суҳбатлашиб, вақтинги чоғ қилиб, маза қилиб умр ўтказасан. Бу аҳвол, балки икки-уч кунга ҳам бормас, мен бугун, қўлим тегмаса, эртага, албатта, уйингга бориб, ота-онангни бутун аҳволдан хабардор қилиб, сени кечирришларини илтимос қиламан.

Мен нима қилар эдим? Ночор мажбур бўлиб, қолишга қолдим.

Ўша куни кечаси, йигирма беш ёшларда, оёқларига оқ туфли, бошига қорақўл кулоҳ кийган, башараси одамдан кўра кўпроқ маймунга ўхшайдиган бир йигит келди.

Уй эгаси: «Бу кечаси шу йигит билан бу ерда қолмасанг, худди шу соат уйдан чиқариб юбораман», деган пўписа билан мени йигит кирган уйга олиб кирди...

Эртаси эрта билан йигит чиқиб кетди. Шу пайтда мени бу ерга келтирган хотинни чақирдим. Унга йиғлаб-ёлворишга бошладим. Ота-онамга бориб, менинг гуноҳсизлигимни тушунтириб, афв этишларини илтимос қилдим. У ҳам гапимни қабул қилиб, бир сўз айтмасдан чодрасини ёпиниб, чиқиб кетди. Бироқ, кеч пайт, менга даҳшатли хабар келтирди: «Ота-онанг Қум шаҳрига кетган эканлар, йигирма кун ё бир ойсиз келмас эмишлар», деб мени яна қаттиқ бир қайгу ичига ташлади.

Ҳар қанча ўйласам ҳам, бирорта қутулиш йўлини тополмас эдим. Қандай қилай, қаерга борай, бу ерда қолсам, ҳар кечаси биттаси келади... не чора, ҳеч қаёққа кета олмас эдим. Икки ярим ойга яқин мени шу уйда тутиб, турли кишиларга рўпара қилдилар.

Ҳали бунга ҳам шукур қилишим керак эмиш. Чунки, ўша ердаги хотинлардан биттасининг сўзига қараганда, ўша кунлар бозорнинг касод вақти экан. Борди-ю, илгариги вақтлар бўлса эди, меҳмонларнинг серқатновлигидан бир соат ҳам дам олиш мумкин бўлмас экан.

Ота-онамдан хабар сўраганимда, доим: «Ҳали зияратдан қайтганлари йўқ. Худо хоҳласа, яна бир неча

кундан кейин келиб қолишар»дан бошқа жавоб ололмас эдим. У ерда мендан бошқа яна тўртта хотин бор эди. Лекин мен улар билан ҳеч қачон сўзлашмасдим. Уч ойгача уйдан чиқмадим. Бир кун уч-тўрт хотиннинг бизга келганларини кўрдим. Булардан биттаси бизнинг шу кунги соҳибамиз Ноҳид хоним эди.

Мен бозорнинг касодлигини гапирган хотиндан бу келувчиларнинг ким эканликларини ва бу ерга нима учун келганларини сўраб билдим.

Антарак исмли бу хотин секингина қулоғимга шивирлади:

— Шу кунларда бу ернинг бозори касод ва Арус Мажурнинг уй харажатларини ҳам кўтармай қолди. Шунинг учун хоним зиёрат қилиш учун Машҳадга кетмоқчи. Бу хотинлар муҳаббат даллаларики, булар Арус Мажурга қарзларимизни тўлаб, бизни ўз уйларига олиб кетадилар, яъни бизни сотиб олмоқчилар,— деди.

Мен:

— Сизнинг Арус Мажурдан қандай қарзингиз бор?— деб сўраганимда, у жавобида кулиб:

— Гапингизга қараганда, тўё ўзингизнинг қарзингиз йўқдай-а,— деди.

— Нима дёяпсиз, хоним, тушунмаётирман. Мен бу одамдан ҳеч қачон пул олган эмасман-ку? Қандай қарзим бўлсин?— дедим.

— Бу кийганларингиз, эрта-ю кеч еган овқатларингизнинг ҳаммасининг ҳисоби бор. Ҳали уларнинг қозғолари сизнинг муҳрингиз билан муҳрланиб, Арус хонимнинг сандиғида ётгандир,— деди.

Мен ортиқ бунга бирорта айтадиган жавобим қолмагани учун, ўз-ўзимга: «Бу жинни бўлиб қолганми», деб ўйладим.

Шу пайтда у хотинлар бизнинг уйимизга кирдилар. Уйда бўлган бошқа хотинлар ҳам битта-битта у ерга йиғилишди.

— Арус Мажур айтди:

— Азиз меҳмонларим, мен сизларга кўрсатмоқчи бўлганим хотинлар мана шулар.

Сўнгра бизларнинг ҳар биримизни айрим-айрим белгилаб, ҳар қайсимиз учун бир баҳо тайин қилди.

Навбат менга етганда:

— Бу етмиш туман қарздор,— деди.

«Етмиш туман қарздор» деган сўзни эшитиб, ғаза-

бим қайнаб кетди. Қандай ҳаёсизлик билан мени алдаб, бу ерга келтирганликларини юзларига солиб, жанжаллашмоқчи бўлсам-да, бироқ фойдасиз бўлганлигини англаб, индамадим.

Бош оғриғи баҳонаси билан уйдан чиқиб кетдим. Эсимда шуниси қолганки, бир соат ўтгандан кейин Ноҳид хоним менинг олдимга келиб:

— Қизим, бу ер сенинг учун жуда оғир келибди. Бироқ, бизнинг уйимизда ундай бўлмайди, у ерда тинч ва роҳатда яшайсан. Тур, чодрангни ёпин, кетамиз!— деди.

Мен ҳам бу бадбахт уйдан қутулиб, у ерда ота-онамга етишмоқ учун бирор йўл топарман, деган умидда, улар билан кетмоққа рози бўлдим. Улар билан бирга извошга тушиб, бу ерга келдим ва ўзингиз билганингиздай, тамоман бир ойдирки, шу уйдаман.

Ҳали бу сўзларининг охириги калимаси Иффатнинг оғзидан чиқмаган ҳам эдики, уни қаттиқ йўтал тутиб қолди. Охирида, кўзларидан икки томчи ёш юзини чизиб тушгандан кейин, ўзига келиб:

— Ота-онамнинг обрўсига путур етмасин деб, ёнимга келатурган йигитларнинг ҳеч қайсисига чурқ этиб оғиз очмайман,— деди.

* * *

Энди навбат Ахтарники эди. Яъни, оқ ва семиз хотинники бўлгани учун у сўзга бошлади:

— Мен на қассоб, на баззоз, на амалдорнинг қизиман. Ота-онамни кўрмаганим учун, уларнинг ким ва қандай эканликларини ҳам билмайман.

Бироқ эс-эс хотиримга келадики, болалик вақтимда Ноибуссалтана сарбозхонасининг яқинида кичик бир ҳовлида турар эдик. Тирикчилигимизнинг мазаси йўқ эди. Уша вақтларда қандай яшаганимизни аниқ билмасам ҳам, баъзида сув сотувчи, аттор, боққол, қассоб ёки казак солдатларнинг уйимизга келиб, кечалари у ерда бўлган иккита ёмон хотин билан бир уйда қолганларини кўра эдим.

Ёш бўлганлигим учун у ерда ҳеч ким менга эътибор бермасди. Энди билсам, уй эгаси Хонимбожи мени келажакка мўлжаллаб сақлар экан. Аҳён-аҳёнда битта сариқ, буришган бодринг ёхуд мағиз бериб, мени севин-

тирар, қахратон қиш кунлари менга ўз каравотининг оёқ томонидан жой берар эди. Бошқа вақтларда бўлса, йиртиқ бир кўрпага ўралиб, ўчоқ бошида тонг отгунча дилдираб ётардим.

Мен жуда зийрак эдим. Баъзи кечалар уйимизда бўлган жанжалларни ва натижада Хонимбожини, ёхуд уйга келганлардан баъзиларини маъмурий идораларга олиб борганларини кўрар эдим. Бироқ, унчалик синчков бўлмаганимдан, ўрнимдан туриб ўртага тикилмас эдим.

Шундай қилиб, бир неча йил ўтди. Табиий, мен ҳам кундан-кунга улғая бордим. Ешдигимданоқ баланд бўйли, миқтигина бўлганим учун, кўпларнинг кўзига иссиққина кўринар эдим. Шунинг учун у ерга келган кишилардан кўписи мени кўрар экан, ёнига чақирар, мен ҳам уялмасдан уларнинг ёнига бориб ўтирар эдим. Улар мен билан ўйнашиб юзларимга уриб, чимчилаб, ёхуд ўпгандан кейин қўлимга бир оз пул берар эдилар. Бироқ эшикдан икки қадам узоқлашар-узоқлашмас, Хонимбожи қўлимдан пулни тортиб олар эди.

Ўн икки ёшга етганимда, бир кун Хонимбожидан:

— Менинг ота-онам бормиди?— деб сўрадим.

— Қизим, ота-онасиз ҳам одам бўладими. Лекин ота-онанг сени кўчага ташлаб кетган. Кейинги вақтларда билишимча, сенинг отанг катта амалдорлардан экан. Аммо нима учундир, болани ёқтирмас экан. Шунинг учун онанг билан шартлашган эканки, бола туғса, айниқса қиз туғса, талоғини бериб, уйдан қувадиган бўлган экан. Онанг сени отанг сафарда экан вақтида туғибди. Лекин отангдан қўрққани учун сени кўчага ташлаб кетибди. Мен ҳам сени кўчада кўриб, баъзи мулоҳазалар юзасидан олиб келиб, шу вақтгача тарбиялаб келаман.

Мен ёш бўлишимга қарамасдан, унинг сўзларини эшитиб жуда хафа бўлдим. Лекин қайғумнинг фойда бермаслигини яхши билар эдим. Чунки, дунёда бойлар ва бадавлат кишилар бор бўлган бир вақтда, ҳар қачон, ҳар идорада, ҳатто ... идорасида ҳам шундай тенгсизлик бўлиб келган, бўлаверади. Шу ёшларимда мен анчагина чиройли, истараси иссиқ қиз эдим. Тўсатдан бир кун бизга янги бир киши, яъни ҳалигача келадиган, сув сотадиган ва аттор, боққоллар ўрнига бир кавушдўз келган эди.

У ўрта бўйли, кўзлари катта-катта, қора ва узун мўйловларини юқорига бураб қўйган бир йигит эди. Қора сочларини орқасига қараб тараган бу йигит, бизга келиши билан Хонимбожи ва у ердаги икки хотин жуда қувонишиб, шошиб қолишди. Чунки, бу бечоралар учун шундай бир катта пул сарф қилатурган йигитнинг келиши осмондан тушган бир неъматдай эди.

У йигит ўн беш дақиқа ўтириб, уйимиздаги хотинларнинг ҳеч бирини ёқтирмади ва секингина Хонимбожига:

— Булар менга унчали ёқмади. Бошқаси бўлса, келтиринг,— деганда Хонимбожининг қанчалик қайғурганлигини айтиш жуда қийин.

Хонимбожининг ранги ўзгарди, бу серпул йигитни қўлдан чиқариб юборадиган бўлганига ачинарди. Чунки, бу ерда ҳалиги иккита хотиндан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Бирданига худди эсига бир нарса тушгандай, кавушдўз йигитга юзини ўгириб:

— Истасангиз, бу ерда бир қиз ҳам бор,— деди.

Мен ҳовлининг бир бурчагида турган эдим. Йигит дарров менга қайрилиб қаради-да, Хонимбожига:

— Ҳа, бунингиз чакки эмас,— деди.

Мен улар ўртасида ўтган сўзнинг ҳаммасини эшитолмадим. Бир оз ўтмасдан йигит чиқиб кетди. Хонимбожи мени ҳаммомга олиб борди.

Уша кунни кечқурун кавушдўз йигит келди. Мен ҳам ўзим тушунмаганим ҳолда, тонг отгунча у билан бирга ётдим...

Шундан бошқа менинг турмушимда янги бир ҳодиса юз берган эмас. Мана, роса ўн уч йил бўлдики, шу иш билан кун кечираман. Тахминан ўн мартача қўлма-қўл ўтдим, бир неча дафъа Қазвинга бориб ҳам келдим.

Ахтар ҳали сўзини тамом қилмаган эдики, бирдан шиддат билан эшик тақиллади. Ошхона эшигининг рўбарўсида кампир билан суҳбат қилиб ўтирган дастёр бола югуриб бориб эшикни очди. ●

Эшикдан Ноҳид хонимнинг бақиргани эшитилди. У: «Эшикни нега кеч очдинг?» деб дастёр болани ҳақорат қилар эди. Ҳолбуки, бечора бола эшик тақиллаган замонни очган эди. Ноҳид хонимнинг бу қилиғидан маълум бўлдики, бутун меҳнати зое кетибди, бирорта ҳам йигитни йўлдан уриб, бошлаб келолмабди.

ЯНГИ УЧРАШУВ

Ноҳид хоним бу уйнинг эгаси бўлиб, эллик ёшларда, паканагина, пўрдоқ бир хотин эди. Бурни ҳаддан ортиқ катта, лаблари қалин, юзининг гўштлири, айниқса кўзларининг атрофидаги гўштлири бўртиб чиққанлигидан, кўзлари ботиқроқ кўринар эди. Юзини қора доғ босган, ёши қайтганига қарамасдан, муҳаббатдан, лаззатгина эмас, балки манфаат ҳам ахтарадиган баъзи жазманларнинг назарига илиниб ҳам турар эди. У уйга кирар-кирмас, овозини баралла қўйиб, ўз-ўзига гапира бошлади.

— Билмадим, бу эркак қурғурларни қайси ер ютиб кетган экан? Бозор бошидан Лолазорнинг охиригача борган бўлсам ҳам, бирортасини учратиб, уйга бошлаб кела олмадим. Қандай замонга қолдик-а... Чиндан ҳам бу шаҳарда пул қуриб кетибди. Йигитларда пул бўлса эди, менинг шу энг олий, покиза жойлардан ҳисобланган уйимга келмасмидилар?

Уй эгасининг овозини эшитиш билан ўринларидан турган бу тўрт хотин унинг рўбарўсига келиб, айрим-айрим салом бердилар.

Ноҳид хоним ғазабланган бир ҳолда Ашрафга қараб:

— Мен йўғимда бу ерга бирор одам келдимми?— деб сўради.

Ашраф дарров:

— Йўқ, хоним, ҳеч ким келгани йўқ,— деди.

— Нима бало бўлиб қолди, нега бу ерга ҳеч ким келмайди? Бизнинг Муҳаммад Тақи ҳам келмадимми?

— Йўқ, айтдим-ку, ҳеч ким келгани йўқ, деб.

Ашрафнинг: «айтдим-ку, ҳеч ким келгани йўқ» деган жумласини эшитган Ноҳид хоним, бешбаттар тутақиб кетди.

— Энди менга гап сотиб, ноз-ғамза билан жавоб берадиган бўлиб қолдингми? Сен, ўзингни нима деб фахмлаётибсан? Жуда кеккайиб кетибсанми?

Ашраф, гап қайтариб ўтиришнинг ўринсиз бўлганини тушуниб, ҳеч нима демади. Бироқ, Ноҳид хоним аламини бошқасидан олмоқчи бўлган каби, юзини Иффатга ўгириб, сўради:

— Иффат! Кийим-бошларни тикиб бўлдингми?

Иффат довдираган бир ҳолда қўрқа-писа жавоб берди:

— Йўқ, хоним, худо хоҳласа, эрта билан тикиб та-мом қиламан.

Ноҳид хонимнинг ғазаби янада алангаланиб кетди.

— Билмайман, сизларга бунчалик оғзи ботирлик қилишга ким ижозат бердийкан? Истаганингизни қиласиз. Илгари вақтда ким ва қай хилда бўлганлигининг менга ҳеч бир алоқаси йўқ. Бу ерда нима бўлса бўлсин, менга итоат қилишингиз лозим. Менга бекорчи, қуруқ гаплар керак эмас. Сизга бераётганим овқат, кийим-бошларнинг савобини отамнинг арвоҳига бағишлаб бераётганим йўқ. Шуни билиб қўйинг, хонимлар! Сиз билан мен фоҳишамиз, фоҳишаликнинг чонини еймиз.

Бундай ҳақоратга тоқат қилолмаган Иффат, ғазабидан қўлидаги рўмолининг учини чайнагани ҳолда уйга кириб кетди. Лекин Ноҳид хонимнинг аччиғи босилмади. У гапида давом қилиб деди:

— Фалон кишининг уйи доим саёқ йигит-яланглар билан тўла бўлгани ҳолда, нима учундир менинг уйимга ҳеч ким келишни истамайди.

Шу пайтда ошпаз кампир, ошхона эшигидан бошини чиқариб, Ноҳид хонимга салом берди. Ноҳид хоним уни кўриши билан:

— Нона Абожи, манови жувонмаргларнинг заҳар-зақкумига кечга нима овқат қилдинг?— деб сўради.

Ошпаз кампир дудуқланиб жавоб берди:

— Ҳеч нимамиз йўқ эди. Озгинагина исмалоқ қовуриб қўйдим. Ризода пул бўлмаганлиги учун, тухум ҳам ололмадик.

Ноҳид хоним аччиқланди:

— Ростини айтсам, сизнинг бундай орзу-ҳавасларингизга нима дейишни ҳам билмайман. «Ҳеч нимамиз йўқ эди, бир оз исмалоқ қовуриб қўйдим-а...» Гўёки, исмалоқ қовуриш ҳеч нима эмасмиш. Яна тухум ҳам керак эмиш. Йўқ, моможон, модомики, бу кеча меҳмонларимиз йўқ экан, шунинг учун исмалоқ ҳам йўқ. Бор, ўчоқнинг оловини ўчир. Ризога айтгинки, бориб бозордан бир оз қорин-қачоқ, ичак-чавоқ олиб келсин, заҳарларига есинлар.

Ҳали Ноҳид хонимнинг гапи ва ичак-чавоқ тўғрисидаги буйруғи уларнинг қулоғидан кетмаган, ҳали ошпаз

кампир ошхонага қайтмаган эдики, бирданига эшик тақиллаб қолди.

Эшикнинг тақиллашини эшитган Ноҳид хоним, севинчидан ошпаз кампирга:

— Оловни ўчирма!— деб бақирди-да, ўзи эшикка қараб югурди. Бу ердаги хонимлар ҳам «оловни ўчирма» сўзидан сўнг ичак-чавоқдан қутулганлари учун севишиб, ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Орадан икки дақиқа ўтмасданоқ Ноҳид хонимнинг мулойим овози эшитилиб қояди.

— Марҳамат, қани, ичкарига кирсинлар, марҳабо,— меҳмонларга мулойимлик билан хушомад қилар эди.

Бир дақиқадан кейин Сиёвуш Мирзо билан унинг орқасидан Муҳаммад Тақи ичкарига кирди.

Муҳаммад Тақи Ноҳид хонимга:

— Ҳазрати ого бундан анча илгари келмоқчи эдилар, лекин йўлда кутилмаган бир ҳодиса юз бериб қолди. Шунинг учун бир оз кечикдик.

Ноҳид хоним кулимсираб:

— Жуда яхши, жуда яхши. Худога шукур, ҳайтовур ўша монелик йўқолибди,— деди.

Сиёвуш Мирзо Ноҳид хонимга қараб ярим ҳазил, ярим жиддийлик билан:

— Лекин, ўтган гал бизни унча хурсанд қилолмадингиз...— дедим.

Ноҳид хоним бир оз уялгандай бўлса ҳам, дарров:

— Худо хоҳласа, бу кеча ҳиссасини чиқараман,— деб жавоб берди.

Муҳаммад Тақи, суҳбатдан қуруқ қолмаслик ва Ноҳид хонимни миннатдор қилиш учун, сўзга аралашиб деди:

— Мен ҳазрати огога бугун ажойиб бир нозанинни кўрасиз, деб ваъда берган эдим.

Ноҳид хоним меҳмонларни мебелли уйга олиб кириб, ўтиришларини таклиф қилди. Чироқ ёқдилар. Ноҳид хоним ташқарига чиқиб ошхонада, ошпаз кампирга буюрди:

— Булар бу кечаси қолишса керак. Ма, мана бу пулни олиб, дарров бозорга бориб, гуруч келтир. Паловнинг масаллигини ҳозирлаб қўй.

Икки дақиқа ўтар-ўтмас Ноҳид хоним меҳмонлар олдига қайтиб кириб, очиқ чеҳра билан:

— Нима истайдилар? Жиндаккина дори-пори ҳам қиладиларми?— деб сўради.

Сиёвуш Мирзо кўп ичганлик орқасида бундан чорак соат бурун ўтган расвогарчиликларни унутиб, сипоҳгарчиликни қўлдан бермай:

— Албатта, албатта. Кўпроқ ароқ, камроқ вино келтиринг,— деди.

Ноҳид хоним ҳар галги одатига хилоф иш тутди. У ҳар гал харажатнинг пулини меҳмонлардан ундираар эди. Бу гал бўлса, Ризони чақириб, унинг қўлига бўш шишаларни тутқазди-да, икки юз қадам нарида бўлган Шаъбон яҳудийдан ароқ ва вино келтиришни буюрди. Қайтиб, яна кулимсираб уйга кирди. Сиёвушга эгилиб:

— Жуда яхши, ҳазрати ого, бу кеча бизда қўнадиларми?— деб сўради.

Сиёвушнинг рўбарўсида ўтирган Муҳаммад Тақи Ноҳид хонимга жавоб берди:

— Шундай, ҳазрати ого бугун бир оз нотоброқ бўлганлари учун, уйларига қайтмайдилар, шу ерда қоладилар. Бирорта овқатнинг ҳаракатини қилинг.

Сиёвуш ҳам Муҳаммад Тақининг айтганини тасдиқ қилди.

Ноҳид хоним яна уйдан чиқиб, ошхонага борди. Ошпаз кампирга палов буюриб, яна қайтиб уйга кирди.

— Энди хонимларни кўрмоқчи бўлсангиз, чақирайин,— деди.

— Ҳа, майли, кирсиңлар, марҳамат қилсинлар,— деди Сиёвуш.

Ноҳид, хонимларни бир-бир отларини айтиб, майин ва мулойим товуш билан чақирди.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас, юқорида таржиман ҳолларини баён қилган хотинлардан Ақдас, Ашраф ва Ахтар кириб келдилар. Булар ичкари кириш билан Сиёвуш Мирзога бошқача қилиб қўл беришиб, унинг икки ёнига қатор ўтирдилар. Бироқ, Сиёвуш Мирзо буларни бир неча мартаба кўрган эди. Шунинг учун ҳам башарасидан буларнинг ҳеч бирига эътибор бермаганлиги сезилиб турарди.

Оғосига янги бир хотин ваъда қилган Муҳаммад Тақи кўзи билан Ноҳид хонимга имлаб қўйди. У ҳам: «Бир оз сабр қилинг!» дегандай ишора қилди. Бир дамдан кейин Иффат, ўша шўрлик қиз, саргайган юзига мажбуран упа-элик сурган ҳолда уйга кириб келди.

Иффат руҳий азоблар остида эзилганига ва юзидаги қайғу-ҳасрат ифодасига қарамадан, ғоятда гўзал эди. Ҳаракатсиз кўзлари аллақандай бир нуқтага тикилган эди. Сиёвуш уни кўриш билан ўзини тузатиб, Муҳаммад Тақининг ёлғон айтмаганлигини тасдиқлади ва Иффат яқинлашаркан, ўрнидан туриб, у билан қўл беришиб кўришди.

Хотинлар, ҳар янги келувчи меҳмондан папирос сўраш одат бўлгани учун, Сиёвуш Мирзодан папирос сўрадилар.

Сиёвуш Мирзо кумуш портсигарини очди. Мундштуги зарҳал қилинган папирослардан тўрттасини олиб, хонимларга тақсим қилди. Бир оз у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашгандан кейин, хонимлар туриб кетдилар.

Ҳалигача бир бурчакда турган Муҳаммад Тақи Сиёвушга яқинлашиб:

— Ого, кўрдингизми, қулбаччангиз ёлғон гапиришни ёмон кўради. Рост эканми?— деб сўради.

Сиёвуш қўлидаги калта ҳассаси билан Муҳаммад Тақининг орқасига эркалаб урди-да:

— Офарин, офарин, жуда гўзал, жуда яхши,— деди.

Шу пайтда Ноҳид хоним қўлида бир баркаш билан ичкарига кирди.

Баркашда бириси ароқ, бириси вино билан тўла икки графин, бир оз шўр данак, қовурилган нўхат, бир неча дона бодринг ва бир косада қатиқ бор эди. Ноҳид хоним баркашни Сиёвуш Мирзонинг олдига қўйди, қайтиб чиқар олдида Муҳаммад Тақи унга яқинлашиб:

— Тўхтаг, бирга чиқамиз,— деди ва Ноҳид хоним билан бирга ташқарига чиқди.

Сиёвуш Мирзо уйда ёлғиз қолиб, ароқ ичиб, папирос чекиш билан машғул бўлди.

Муҳаммад Тақи ҳовлига чиққанидан кейин:

— Ого тўртинчисини ёқтирдилар. Бир кеча учун неча пул оласиз?— деб сўради.

Ноҳид хоним ўн тўрт ёшли қизлар каби буралиб:

— Вой ўлай, бу нима деганингиз? Огога қай даражада ҳурмат сақлаганимни ўзингиз яхши биласиз-ку. Энди мен у киши билан савдолашиб ўтирар эдимми? Оз берсалар ҳам биз кўп ўрнида қабул қиламиз,— деди.

— Хоним, бунақангги гапларни қўйинг, очигини айтиверинг!

Ноҳид хоним бир оз ўйлаб олгандан кейин:

— Кечки овқат, ичкилик — ҳаммаси бўлиб ўн беш туман берилса бўлади,— деди.

— Йўқ, ўн беш эмас, ўн туман оласиз. Бироқ, мен оғомдан йигирма туман оламан. Бу тўғрида унга ҳеч нима демайсиз.

Ноҳид хоним сўз қайтармасдан қабул қилди.

Муҳаммад Тақи уйга қайтиб кириб, йигирма туманга байлашганини оғосига айтди ва ўзидан Сиёвуш Мирзони миннатдор қилиб:

— Менинг ҳурматим учун йигирма туманга рози бўлди-да, бўлмаса, қирқ-эллик тумандан келар эди,— деди.

— Эй аблаҳ, айтмадингми, ого яқинда уйланадилар, катта давлатга эга бўладилар деб, ҳозирча бунақа қаттиғидан тутмасин.

Муҳаммад Тақи жилпангланиб жавоб берди:

— Ҳаммасини айтдим, у бу ишга жуда хурсанд бўлганлиги учун қоқ ярмига кўнди.

Ўн минутдан кейин, шўрлик Иффат уйга мажбуран кириб, Сиёвуш Мирзонинг ёнига ўтирди. Бир соатдан кейин Сиёвуш Мирзо учун хом-хатала палов келтирдилар. Лекин, Сиёвуш Мирзо кайфи баландлигидан овқатнинг яхши-ёмонлигининг фарқига бормас эди. Овқатдан кейин Сиёвуш билан Иффат ётоқ уйига киришди.

Муҳаммад Тақи бўлса, бундан кейин яна бир мартаба оғосини бу ерга келтиришни ваъда қилиб, бу кечаси Ахтар билан бирга бўлиш учун Ноҳид хонимдан розилик олди.

Сипаҳсолор мачитининг соати эндигина ўн бирни урган эдики, бирдан эшик тақиллади.

Дастлаб ҳеч ким эшикнинг тақиллашига эътибор бермади. Ризо ухлаб қолган, ошпаз хотин бўлса, туришга эринар эди.

Эшик янада қаттиқроқ тақиллади. Бу гал Ноҳид хонимнинг ўзи мажбуран ўрнидан туриб, гўнғиллаб-гўнғиллаб: «Эшик очишга ярамаса, бу уйга хизматкорнинг нима кераги бор», деб эшикка қараб кетди. Лекин уйга бир тўда бегона одамларнинг келишидан қўрққани учун, эшикни очмасдан туриб:

— Ким у?— деб сўради.

Овозининг қўполлигидан маст экани сезилиб турган бир киши:

— Эшикни нимага очмайсизлар, биз пул бермай-мизми?? Бизнинг пулимиз қалбакими?!— деб бақирди.

— Ҳамма ҳам пул беради. Лекин, сизнинг исми-шарифингизни билмоқчимиз, исмингиз нима?— деб сўради Ноҳид хоним.

— Мен исми-шариф, писми-шарифингни тушунмайман. Тез бўл, эшикни оч!— деб эшикни бир тепди келган одам.

Ноҳид хоним катта хиёбонда, почтада доим полиция тургани ҳолда унинг эшигига қандайдир бир одамнинг келиб, эшикни тепиб турганини кўриб ҳайрон бўлди.

Эшик орқасидаги киши яна уч-тўрт мартаба эшикни тепди.

— Оч яхшиликча, очмасанг, синдириб кираман-да, бошлаб ўзингни ўлдираман,— деди.

Ноҳид хоним бу қўрқитишдан кейин ноилож қолиб, эшикни очди. У ойдин кечада рўбарўсидаги кишининг бир маст казак¹ эканини кўриб, нима учун полиция аралашмаётганлигининг сабабини тушунди. Бу казак ўттиз икки ёшларда, ўрта бўйли, дуркун бир йигит эди. Тилидан техронлик оддий казак бўлмасдан, илгари Чаламайдон маҳалласининг аҳлидан экани маълум эди. Гап орасида қўлидаги ярмиси ичилган шишани карнай қилиб кўтариб турарди.

Ноҳид хоним эшикни очар-очмас қўрққанидан эшикнинг орқасига яширинди. Казак ичкарига кириб, баланд овоз билан:

— Қани, менинг отимни сўраган ким? Менинг отим Ҳасан Ризо бўлади!— деб бақирмоқча бошлади.

Эшик орқасига бекиниб олган Ноҳид хоним қўрққанидан нафас ҳам олмас эди. Ахири ўзига дадиллик бериб, секингина казакнинг орқа тарафидан ўтди-да, ўзини уйдан чиқиб келган қилиб кўрсатиб:

— Ризо ҳароми, эшикни нимага очмадинг? Билмайсанмики, бизнинг ноиб Ҳасанхон қачон келсалар, ўз уйларига кирадилар. Бу жой ўз жойлари. Биз бўлсак, у кишининг чўриларимиз,— деди.

«Ноиб» калимаси ва бу ширин сўзларни Ноҳид хоним қўрққанидан айтар эди. Ҳолбуки, у бу казакни танимас ва унинг ноибми, ноиб эмасми эканини ҳам билмас эди.

¹ Казак — чор офицерлари томонидан тузилган, Эрон шоҳининг бригадасида хизмат қилувчи солдат. (Ред.)

Бу сўзлар казакка таъсирсиз қолмади. У Ноҳид хонимни кўриши билан, овозининг борича кулиб:

— Салом алайкум, хоним, аммо бизни анча қийнашди-да,— деди.

Ноҳид хоним, маст казак билан юзма-юз келганлиги ва унинг ҳар бир истагига бўйин эгишдан бошқа чораси йўқлигини яхши билар эди. Лекин кўпни кўрган туллак хотин бўлгани учун, ич-ичидан: «ўлгунча ичибди, олиб кириб тагин бир-икки стаканини босиб берсам, учиб қолади. Эрталабгача ҳеч бўлмаса, жонимиз ором олади-ку», деб ўйлади ва шу мақсадда казакка:

— Кечиринг, жаноби ноиб, ёш бола тушунмабди. Эрта билан жазосини бераман. Қани, марҳамат қилинг,— деб казакни мебелли уйга чақирди. Казак мастликнинг зўридан чайқалиб-чайқалиб, Ноҳид хонимнинг кетидан уйга кирди. Ноҳид хоним чироқни ёқди. Уйнинг ичи ивирсиқ эди. Бодринг пўчоқлари, данаклар сочилиб ётар эди. Ноҳид хоним «у шунчалик мастки, бу нарсаларнинг фарқига бормас» деб ўйлаган эди, бироқ иш у ўйлаганча бўлиб чиқмади. Ҳасан Ризо уйга кириш билан стол устидаги пўчоқларни кўриб:

— Ҳа, ҳа, бу ерда одам бор экан. Эшикни очмаганингизнинг сабабини энди тушундим. Хўш, меҳмонингиз қани?— деб сўради.

Ноҳид хоним шошиб-пишиб жавоб берди:

— Ноиб, умрингиз узоқ бўлсин, бу кечаси меҳмонимиз йўқ. Жувонмарг бўлгур Ризо ҳароми кечадан бери уйни супуриб-тозалаб қўймабди.

Шу пайт девор орқасидаги иккинчи уйда ётган Сиёвушнинг хурраги эшитилди. Ноҳид хонимнинг кўрққанидан ранги қум-қув ўчиб кетди. Ҳасан Ризони гапга солиб, хуррак овозининг эшитилишига монелик қилмоқчи бўлса ҳам хуррак тобора авжига чиқмоққа бошлади.

Ароқни шишаси билан кўтариб ичмоқчи бўлиб турган Ҳасан Ризо бирданига хурракка қулоқ солганича туриб қолди:

— Хўш, нимага ёлгон гапирасан, мени аҳмоқ қилмоқчи бўлдингми? Тўхта! Азбаройи худо... отамнинг арвоҳига қасам бўлсинки, бу меҳмонинг казак ёки бизнинг одамлардан бўлмаса, менинг қўлимдан саломат қутулмайди!— деди.

Ноҳид хоним ишнинг жанжалга айланишини билиб,

жуда шбошиб қолди. У Сиёвушнинг ўлишидан эмас, эртага назмияга бориб сўроқ беришдан, жарима тўлашдан қўрқар эди. Шунинг учун у Сиёвуш ётган уйга қараб кетаётган Ҳасан Ризонинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Ҳасан Ризо бир мушт уриб, Ноҳидни ерга ағдарди. Ётоқ уйининг эшигини бир тепган эди, занжири узилиб, эшик ланг очилиб кетди.

Ичкарида Сиёвуш билан Иффат қандай ҳолда ётганларини тасвирлашдан ожизмиз... Шунчалигини биламизки, Сиёвуш Мирзо кайфи ошиб қолгани учунми ёки бошқа бир сабабданми, бу тўс-тўполондан уйғонмаган эди. Лекин, шундай, тўсатдан бўладиган воқеаларни бошидан кўп кечирган бечора Иффат, доим бедор ва нотинч эди. Шунинг учун эшикнинг овозига сесканиб кўзларини очди, ҳамда қоронғиликда девор соатининг капкири каби бир одамнинг икки томонга чайқалиб уйга кирганини кўрди.

Каравотга ўч қадам қолганда Ҳасан Ризонинг кўзи Сиёвушнинг каравотга осиб қўйилган оқ ёқаси ҳам галстугига тушди ва қўпол овоз билан:

— Оқ ёқа таққан, галстукли экан! Мен галстукли эканини аввалдан билган эдим,— деб ўз-ўзича гўнғиллади.

Ҳасан Ризо қиличини сугурди. Қилич анчагина юқори кўтарилгандан кейин, бирданига Сиёвуш билан Иффатнинг оёқлари ўртасида қадалди.

Уйдаги одамларнинг ҳаммаси жўртгага ўзларини уйқуга солиб ётар эди. Чунки, шунчалик тўполондан кейин уйғонмаслик мумкин эмасди. Лекин, баъзилари бундай ишларга ўрганиб кетганлари учун уйқуларини ҳаром қилиб, ўртага тушиб ўтиришни лозим кўрмас эдилар. Бизнинг ошпаз кампир билан Ризо дастёр шу хилдагилардан эди. Баъзилари бўлса, жонини қўриқлаб, бировни ҳимоя қилиш учун ўртага тушишни ёмон кўрадиганлардан эди. Муҳаммад Тақи шу хилидан эди.

Иффат қилич зарбидан бақириб юбориб, ўзидан кетди. Лекин, қилич зарби Сиёвушга бошқача таъсир қилиб, уни уйқудан уйғотди. У, кўзларини очиб, рўбарўсида Ҳасан Ризони кўриб, дарров ўрнидан турди. Ҳовлининг юзида товушининг борича: «Полиция! Ердан қилингиз!» деб бақириб юрган Ноҳид хонимнинг овозини ҳам эшитди. Сиёвуш каравотдан сакраб тушиб, Ҳа-

сан Ризога ҳамла қилди. Ҳасан Ризо қиличини ташлаб, белидаги тўппончага қўлини узатди. Лекин Сиёвуш ҳам бўш келмай, Ҳасан Ризонинг ҳар икки қўлини маҳкам ушлаб, тўппончани олишига қўймади. Иккаласи ҳам маст, лекин, Сиёвуш озгина мизғиб олгани учун Ҳасандан кўра ҳушёрроқ эди. Ҳасан Ризо оғзига келганини қайтармай, бўралаб сўкмоққа бошлади.

Бирданига Сиёвушнинг оёғи тирганиб йиқилди. Ҳасан Ризонинг қўллари халос бўлганди. У жон ҳолатда Сиёвушнинг устига миниб, тўппончасини чаккасига қадади. Сиёвушнинг тирик қолиши учун ҳеч қандай илож йўқ эди. Ҳасан Ризо кайфнинг зўридаи нима қилаётганини ўйламасди. Сиёвушнинг ўлишига бир баҳя қолган эди. Ҳасаннинг бармоғи тўппончасининг тепкисини босиб юборди.

Тўппонча отилди, лекин Сиёвуш тирик қолди.

XIII боб

КУЕВНИНГ БАХТИ

Биз Фаррухни Нодирий хиёбонидан ўтиб уйига кетаётган жойида қолдириб кетган эдик.

Бундан ўн дақиқа илгариги маст билан учрашуви унинг учун аҳамиятсиз бир ҳодиса эди. Уни ташвишга солган нарса, ёлғизгина оғойи Ф... уссалтана билан унинг муҳтарам рафиқаси ўртасида бўлиб ўтган суҳбат эди. Фаррух, оғойи Ф... уссалтананинг дунёда пулдан бошқа ҳеч бир нарсага ишонмаслиги ва унинг луғатида виждон, ахлоқ, илм, одамғарчилик каби сўзларнинг маъносиз бўлганлигини яхши биларди. Қисқаси, у, аммасининг эрини яхши танир, ҳатто шахсий манфаат кўзлаб, баъзи ерларда «ватан» сўзини ишлатиб юрса ҳам, бу сўзга қанчалик қиммат ва аҳамият берганлигини ҳам билар эди.

Шундай бир махлуқ орада турган ҳолда, Фаррухнинг севгилисига етишмаги унчалик осон бир иш эмас эди.

У Маҳиндан кеча олармиди? Йўқ. У Маҳинни шахват назари билан эмас, балки ўз ҳаётининг асоси деб билар ва севар эди. Шунинг учун унга Маҳинсиз яшамок мумкин эмас эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг тош юрагини юмшатмоқ

учун нима қилиш керак? Қайси бир йўл билан уни бу
ишга рози, ёинки мажбур қилиш мумкин? Шароит-
га бўйсуниб «муборак жойлар авлиёларнинг» арвоқ-
ларига сиғинсинми ёинки ўз йигитлигига ишон-
синми?..

Бечора йигитнинг хаёлини шундай қарама-қарши
фикрлар чулғаб олган ва атрофида нима ишлар бўлиб
турганлигини унчали сезмасдан, уйига қараб кетмоқда
эди.

У вақтларда Техроннинг хиёбонларида электр чи-
роқлари бўлмаса-да, лекин кеча ойдин эди. Йўловчи-
лар хиёбонларнинг ўнқир-чўнқирларига тушиш қийин-
чилигидан қутулган эдилар. Фаррух, Дарвозаи Давлат
хиёбонининг чап томонида бўлган ўз уйининг эшигига
етди. Лекин, хафа ва паришон бўлгани учун, уйга ки-
ришни маъқул кўрмай, шундай соф, ойдин кечада бир
оз кезмоқчи бўлди. Эшигига ҳам қайрилиб қарамасдан,
у Дарвозаи Давлат хиёбонини орқада қолдириб, Сипаҳ-
солор хиёбонига ўтди-да, кейин Дарвозаи Шимрон
йўлига тушди. Фаррух, қаерга, нима учун кетаётганини
ўйламасдан, телбаларча ўз-ўзи билан сўзлашиб кет-
моқда ва хиёбонлардан хиёбонларга ўтиб, кезмоқда эди.
Шу зайлда бир ярим соат айланди. Оташкада хиёбони-
га етар-етмас қўрқинчли бир овоз эшитди.

Фаррух қулоқ солди. Юз қадамча нарироқдан бир
хотиннинг:

— Вой-дод, мусулмонлар! Уйим куйди, уйимда одам
ўлдираётирлар, полиция! Полиция!— деб чинқириб дод-
лаганини эшитди.

Кейинроқ овоз сусая бошлади. Овоз эшитиларди-ю,
лекин англаб бўлмасди.

Фаррух ёрдам сўрагувчининг ким экани, бу маҳал-
лада қай хилдаги одамларнинг туришини англаса ҳам,
лекин ҳар ҳолда, бир тирик жон бошқа тирик жоннинг
қийноғи остида қолганини, балки ўлимга яқинлашга-
нини назарга олиб: «Бечорага ёрдам бериш керак, бал-
ки қутқара оларман», деб овоз келган тарафга қараб
югурди. Уч дақиқа ўтар-ўтмас рўбарўсидаги кўк эшикни
қаттиқ бир итарган эди, эшик очилди, чунки Нохид хо-
ним Ҳасан Ризодан қўрққанидан эшикни беркитишни
унутган эди. Фаррух ичкарига кириб, ўрталикда бўғиқ
овоз билан додламоқда бўлган хотинни кўрди. Нохид
хоним Фаррухни кўриши билан уни полиция деб ўйлаб,

қўли билан Сиёвуш ётган уйни кўрсатди. «Мана шу уйда, шу уйда!» деган сўздан бошқа ҳеч нарса айта олмай, ўша ердаёқ ўзидан кетиб йиқилди.

Фаррух югурганича уйга кирди. Бу худди Ҳасан Ризо Сиёвушни йиқитиб, тўппончанинг оғзини унинг чаккасига тираб турган вақтига тўғри келган эди. Фаррух ҳеч нарсанинг мулоҳазасини қилмай, Ҳасаннинг елкасига қаттиқ бир мушт туширди. Ҳасаннинг қўли бир томонга сурилди, худди шу маҳал тўппонча отилиб кетди. Лекин ўқ Сиёвуш Мирзога тегмади, каравотнинг устидан ўтиб, деворга қадалди.

Ҳасан Ризо бундай довюррак кишининг кимлигини билиб, унга ўз хаёлича яхшигина танбеҳ бериб қўймоқ учун ўрнидан турди. Бироқ фурсат топа олмади. Чунки ўгирилиб қарар экан, чаккасига қаттиқ бир мушт тегди-да, қўлидаги тўппончасини туширди, ўзини ҳам ўша ерга қулатди.

Шу орада Сиёвуш ўрнидан турди. Унинг кайфи тарқаб кетган эди. Ҳасаннинг қўрқитиши уни буткул ҳушёр қилиб қўйган эди. Қеча шу даражада ойдин эдики, ҳар бир нарсани аниқ кўриш мумкин эди. Сиёвуш бундан икки соат бурун учрашгани йигитни кўриб таниди. Бирдангина тиз чўкиб Фаррухга деди:

— Ого, сиз мени ўлимдан қутқардингиз, менинг отим Сиёвуш. То тирик эканман, сизга ўзимни қарздор деб биламан. Бу яхшилигингизни ҳеч қачон унутмайман. Ҳар пайт нимаки юмушингиз бўлса, бажаришга тайёрман.

Фаррух:

— Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Туринг, мумкин қадар бу ердан тезроқ жўнанг! Полиция келиб, сизни қамашни мумкин. Гарчи сизнинг гуноҳсиз эканингиз унга маълум бўлса ҳам, бироқ, бу мамлакатда гуноҳсизлар яна тезроқ жавобгар бўлиб қоладилар, турциг, кетинг! — деди.

Сиёвуш Фаррухнинг насиҳатини қабул этиб, унга амал қилмоқчи бўлган эди, бироқ уддасидан чиқолмади. Чунки, қиличдан олган яраси ҳаракат қилишга тўсқинлик қилар эди. Сиёвушнинг ярасидан оққан қон уни ҳолдан тойдириб қўйган эди. Фаррух ишни дарров тушуниб, чора қидирмоққа бошлади. Шу пайтда Муҳаммад Тақи кўйлакчан ҳолда уйга кириб келди. Гўё бу тўполон-жанжаллардан ҳеч нима билмагандай: «Ҳа, ҳа,

нима гап бўлди?» деб сўрай бошлади. Фаррух вақтни бекорга ўтказмаслик учун Муҳаммад Тақига:

— Оғонг ярадор бўлибди, қани, тез бўл, уни дарров бу ердан олиб кет!— деб буюрди.

Муҳаммад Тақи ташқарига чиқди. Бир оздан кейин қайтиб келиб беҳуш ётган Сиёвуш Мирзони елкасига олди. Ҳовлига чиқдилар. Ҳовлида беҳуш ётган Ноҳид хонимга эътибор бермасдан, эшикдан чиқиб кетдилар.

Булардан хотиржам бўлган Фаррух ҳам, тезликда бу ердан чиқиб нопок ва қўрқинчли уйдан кетмоқчи бўлар эди. Бирданига аччиқ ва аламли бир овоз эшитиб, орқасига қайтди. У буни казакдир деб ўйлади. Лекин казакнинг ҳушсиз ётганини кўриб таажжубланди. «Мени хаёл олиб қочдимикан», деб ўйлади. Шунда ҳалиги овоз:

— Мени халос этинг, мени халос этинг,— деди.

Бу гал Фаррух диққат билан теваракка қаради. Каравотнинг оёғида йиқилиб ётган оқ бир нарсага кўзи тушди ва унга яқинлашди. «И-я, бу хотин киши-ку», деди-да, бир сония таажжубланиб қараб турди. Хотиннинг ўнг сонидан қон оқаётганини кўриб эгилди. Қаршисида чиройли хотин ётар, унинг ярим очиқ кўзлари мадад сўраб мўлтилаб тикилиб турарди. Унинг:

— Ого, мени бу ердан қутқазинг!— дейиши Фаррухни жуда шошириб қўйди.

Фаррух бир неча сония тараддудланиб тургандан кейин:

«Ҳар нима бўлганда ҳам, бу хотин бузуқ эмас, уни алдаб бу ерга келтирганлар», деб хаёлидан кечирди-да, дарров елкасига кўтариб, кўчага олиб чиқди.

Фаррух йўлда полицияга учраб қолиб, елкасидаги хотин билан назмияга олиб боришларидан чўчиб, жуда эҳтиёт билан кетмоқда эди. Мумкин қадар полиция постларининг рўбарўсидан ўтмасдан йўлини ўзгартиб борарди. Рост кўчаларни қўйиб, қинғир-қийшиқ паст кўчалардан ўтиб, жадаллик билан уйига кетарди. Дам ўтмай чарчаб, у бечора жонли ҳайкални секингина ерга қўяр, сал нафасини ростлагандан кейин яна кўтариб, йўлида давом қиларди. Ярасидан кўп қон оққанлиги учун ва бу даҳшатли воқеадан жуда ҳам қўрқанидан, Ифбатнинг ранги бўздай оқариб кетганди. Ойдин кечада симобдай ялтираётган сочлари ёйилиб, кўкрагига тушган эди. Кўзлари эса юмуқ. Фаррух чарчамасдан елкасида кўтариб кетаётгани гавданинг табиий нозик-

лиги, гўзаллигини ва дилраболигини сезмай борар эди.

Фаррух бу шўрликни қайси алвасти алдаб, шу тубан ерларга судраганини билмагани ҳолда унга ачинган ва бутун янчилган бир одам назари билан қарар эди. Фаррух бошқача хатти-ҳаракат қила олармиди? У бутун кўнглини топириб қўйгани Маҳинни унутиб, унга бошқача кўз билан қараёлармиди?! Албатта, йўқ. Чин, покиза севги билан севгани Маҳин унинг буткул эгаллигига молик бир эзгу орзуси эди.

Ун беш дақиқадан кейин Фаррух уйига яқинлашди. Бахти ёр бўлиб, йўлда полиция тугул бошқа бирор кимса ҳам учрамади. Эшикни тақиллатди. Икки дақиқа ўтмасдан қари бир кампир эшикни очиб, Фаррух билан Иффатни ичкарига олди.

* * *

Сисвуш, Муҳаммад Тақи билан, Фаррух эса, Иффат билан чиқиб кетганларидан кейин аҳвол қўйидагича эди.

Ноҳид хоним бор кучини қоровул ва ёрдамга одамлар чақиришга сарфлаб қўйгани сабабли ер билан битта бўлиб беҳуш ётарди. Ошхонанинг бир бурчагида ётган Ризо бу жанжал-суронлардан хабардор бўлса ҳам, жуда илиққина ва маза қилиб ётгани учун, бўлаётган ҳодисаларни «тушим» деб қабул қилишни маъқулроқ топар эди.

Ошназ кампир шунчалик қари ва гаранг эдики, унинг қулоғи тубида тўп отилса ҳам эшитмас, то уйқуси пишмагунча уйғонмас эди.

Муҳаммад Тақи билан бирга ётган Ахтар маст, қаттиқ уйқуда эди. У тўппонча товушини эшитган бўлса ҳам буни қўшнининг уйида отилди, деб қўя қолди ва қайтадан бошини буркаб, уйқуга кетди.

Бироқ, қолган икки хотин — Ашраф билан Ақдас ҳамма воқеадан хабардор эдилар-у, лекин аралашувга қўрқардилар. Улар меҳмонлари бўлмагани учун ечиниб ётган, бир нафас ўзларининг келажаклари тўғрисида сўзлашдилар. Эшик шиддат билан тепилганда улар ўрниларидан туриб, деразага келган ва маст казак қандай қилиб меҳмонхона тарафга ўтганини ҳам кўрган эдилар. Бироқ, бу икки хотин, бундай кечаси келгувчи маст казак ва бошқаларга кўникиб қолганлари учун, «казак қайси биримизга чанг солар экан?» деб ўйлаб,

ташвишлана бошладилар. Лекин уларни ҳеч ким чақирмади.

Бирданига Ноҳид хонимнинг бақиргани ва ўқ товуши эшитилди. Улар яна ўринларидан туриб, деразага югурдилар. Улар Муҳаммад Тақи Сиёвуш Мирзони ва Фаррух Иффатни елкасига кўтариб кетганини кўрган бўлсалар ҳам, ташқарига чиқиб, бу ишларга аралашувга юраклари бетламади.

Орадан ярим соат ўтди. Сипаҳсолор минорасининг соати ўн иккига занг урди. Шу маҳал қўққисдан шошиб-пишиб полиция кийимидаги икки киши Ноҳид хонимнинг ҳовлисига кириб келди. Буларнинг бири офицер, иккинчисининг милтиғи ва аломатидан постда турган соқчи эканлиги англашилار эди.

— Жаноби ноиб,— деб ахборот беришга бошлади соқчи ҳовлига киришганидан кейин,— бундан ярим соатча бурун шу ҳовлининг эшигини аллаким тақиллатаётганини кўрдим. Узоқдан унинг казак эканини пайқаганимдан кейин рўпара келсам, ишим пачава бўлади деб ўйладим. Шунда яқинимдаги постга бориб бирорта соқчини ёрдамга чақиришга жазм қилдим. Лекин минг қадамча юрганам ҳам йўқ эдики, хотин кишининг «қоровул» деб бақираётгани қулоғимга чалинди. Мен бўлсам, ўз-ўзимга: «Ҳозир қайтиб келаман-ку», дедим. Лекин бахтга қарши, қанча ахтарсам ҳам соқчини топа олмадим. «Балки, шу яқин орада ухлаб ётгандир, ёки қўшни уйлардан бирортасига кириб бир-икки соат мўзғиб олмоқчи бўлгандир», деб ўйладим. Шу маҳал жаноблари келиб қолдилар, иккаламиз бу ерга келдик...

— Хўп, бас қил,— деб унинг сўзини кесди офицер,— бу ерда нима ҳодиса рўй берганини суриштириб билиш керак.

Улар эшиги ланг очиқ турган ётоқ уйга киришди. Ногаҳон офицер бир нарсага қоқилиб, ағдарилаёзди, лекин бир амаллаб ўзини тутиб қолди-да, деди:

— Э, бу ерда одам ҳам ўлдиришганга ўхшайди-ку!

Офицер энгашиб, беҳуш ётган хотинга кўзи тушди. Соқчи ҳам энгашиб қараб, ерда беҳуш ётган хотин Ноҳид хоним эканини таниди. Лекин, Ноҳид хонимнинг ҳеч қаерида қон ва жароҳат асари йўқ эди. Унинг қўрқувдан беҳуш бўлиб қолгани маълум бўлди. Соқчи ҳовуздан бир ҳовуч сув олиб келиб, Ноҳид хонимнинг юзи-

га сепди, кейин қўлларини уқалади, орадан икки дақиқа вақт ўтгач, Ноҳид хоним кўзини очди.

— Мен қаердаман, нима воқеа бўлди, у қаёққа кетди?— Шу маҳал офицерга кўзи тушиб, сўради:

— Уни тутганиларми, йўқми?

— Йўқ, биз ҳали ҳеч кимни тутганимиз йўқ,— деб жавоб берди офицер. — лекин жиноятчини, албатта, қўлга оламиз. Қани, тур ўрнингдан. Полиция маҳкамасига борамиз, ушун ерда қандай воқеа юз берганини гапириб берасан...

XIV боб

ӨРТАЛАБ

Фаррух эрта билан соат еттида уйғонди. Кўзини очиб, боши устида энагасини кўриб, ҳайрон бўлди. Сабанин сўрамоқчи эди, лекин энагаси гал бермасдан:

— Баракалла, ўғлим! Чакки эмассан,— деб хохолаб кула бошлади. Бечора хотин Иффатни Фаррухнинг севгилиси деб таниган ва Фаррухнинг дадиллигини мақтаб, уни қутламоқда экан. Фаррух унинг соддалигига кулиб, ҳеч нима демасдан бошини иргатди-да, дарров ўрнидан турди ва холасидан Иффатнинг аҳволини сўради.

— Кечаси яхши ухлади. Ҳозир уйғоқ, лекин ҳали ўрнидан тургани йўқ,— деб жавоб берди энага.

Бир оздан кейин Фаррух Иффатдан ижозат олиб ичкарига кирди.

— Муҳтарам хоним,— деди у,— юз-кўзингизга қараганда, сиз унақа тубан ерларнинг одами ва ундай нопок ишлар билан шуғулланадиган хотинлардан эмассиз. Менимча, эрингизнинг ахлоқсизлиги, ёинки ярамас хотинларнинг алдамчи тиллари сизни йўлдан уриб, шундай ишларга етаклаган бўлса керак. Нима бўлса ҳамки, ўтган ишга салавоат, энди билмайман, ота-онангиз борми, уйингизга кетишни истайсизми? Сизга ёрдам бериш учун мени аҳволингиздан хабардор қилиб, таржимаи ҳолингизни сўзлашингиз мумкинми?.. Агар ота-онангизни, ҳовлингизни айтишни истамасангиз, ихтиёр ўзингизда. Ярангиз тузалгунча шу ерда қолишингиз мумкин. Соғайганингиздан кейин уйингизга, ёхуд истаган ерингизга кета оласиз.

Неча вақтдан буён жабр-жафодан бошқа нарса кўр-

май, аччиқ ва қўпол сўзлар эшитиб юрган Иффатга бундай мулоим оҳанг билан берилган Фаррухнинг саволлари уни ҳайрон қолдирди.

— Ого, сиз шу маҳалгача учратганим одамлардан эмассиз. Сизга нима десам экан? Таржимаи ҳолим жуда ҳам узун. Зарур ишингиз йўқ бўлса, малол келмаса, айтиб бераман,— деди Иффат.

— Албатта, айтингиз, менинг ҳеч қандай зарур ишим йўқ. Ҳаммасини қаноат билан тинглашга тайёрман.

Бечора Иффатнинг ўзини шундай ердан қутқазган Фаррухга ҳам ишонмасликка ҳаққи бор эди. «Балки, бу ҳам Ноҳид хоним каби мени халос этдим номи билан бир ердан иккинчи ерга кўчириб, аввалгилардан ҳам бешбаттар бир аҳволга солмасин», деб анчагина тараддудда ҳам қолди. Ортиқ уни ёт бир эркак билан тунашга мажбур қиладиган ҳеч қандай қўрқинч йўқлиги, эрта билан турганда Фаррухнинг энагаси каби покиза бир аёл ва Фаррух сингари йигитнинг тозава соф овозини, ниҳоят, теваракка қараганда, бешармлик ва пардасизлик каби ярамас ҳолатлардан нишона кўрмаганлигини англаб, тортинмасдан таржимаи ҳолини сўзламоққа бошлади.

Муҳтарам ўқувчилар Иффатнинг таржимаи ҳолини унутмаган бўлсалар керак.

Бу аччиқ воқеани эшитган Фаррух шундай асабийлашдики, ёлғиз боши билан шундай паст ва тубан кишилардан ўч олмоқ учун ўша замониёқ ўрнидан туриб кетмоқ истарди. Бироқ, қанча ўйлаган бўлса ҳам, лекин ўзини босиб, фикрини тўплаб: «Бир оз кўрай, қани, ҳикояни охиригача тинглай, натижасини билай» деб қулоқ солмоққа давом этди.

Иффат таржиман ҳолини бир соат гапирди. Фаррух муштипар қизнинг ўз жаҳолати орқасида бир тўда паст ва ахлоқсизларнинг кайфларига қурбон бўлиб, шу даражада азоб-уқубатларга дучор бўлганини англади.

Чиндан ҳам Фаррух бундай воқеадан шу даражада қайғуланган, шу даражада таъсирлайган эдики, ўзича турли режалар чизиб, еру осмон билан ёқа бўғишмоқчи бўлар эди. «Шундай махлуқларни нима учун яратдинг, нима учун кучлилар кучсизларнинг ҳақини ейдилар, шуҳрат йўлида ҳар нимани ўзларига қурбон қиладилар, нима учун халқнинг иззати нафси, молу жони бир тўда разил кишиларнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолади?» деган

хаёллар билан осмонга мушт дўлаяр, фалакка эътироз қилар эди. Осмонга боқиб, унга лаънат ва нафратлар айта эди. Лекин Фаррухнинг шундай енгил ўйлари Иффатнинг дардига чора бўлмас, унга ҳеч бир фойдаси йўқ эди. Бир озгина ўйлагандан кейин Фаррух, юзини Иффатга ўгириб деди:

— Муҳтарам хоним, сизнинг илмсизлигингиз ва эрингизнинг палидлиги орқасида юз берган бундай ачинарли воқеадан гоётда таъсирландим. Мен, истаганингиздай, ўшалардан ўч олишга ўз-ўзимга сўз бердим, фақат ҳаммадан аввал сиз уйингизга, яъни, ота-онангизнинг ёнига кетишингиз керак. Чунки, бу ерда қолишингиз мени ва отамнинг тинчлигига тўсиқ бўлмаса ҳам, фикримча, бир талай борди-келди гапларга сабаб бўлади.

— Ого, ихтиёр сизда,— деди Иффат,— лекин ота-онам эримга ёзган хатларида мени фарзандликдан чиқарганларини сизга гапириб бердим. Энди мен уйимга бориб, ота-онамдан гуноҳимни кечиришларини қайси юз билан сўрайман?

— Айтганингиз шу хатнинг тўғри ё нотўғри эканини қаердан биласиз? Балки, эрингиз сизни шу аҳволга солиш учун қалбаки хат ёзган бўлса, нима дейсиз? Нима бўлса ҳамки, айби йўқ. Мен ўзим ота-онангизнинг ёнига бораман. Аҳволотни бошдан-оёқ уларга айтиб, сизни кечиришларини сўрайман.

Фаррух ўрнидан турди:

— Бу кун бир талай зарур ишларим бўлганлиги учун отангизнинг ёнига боролмасам керак, лекин эртага, албатта, отангизни бу ишдан хабардор қилишимга ишонинг!— деб уйдан чиқди.

«Эрта» калимасини эшитган Иффат: «бу ҳам Арус Мажрунинг найрангига ўхшаб чиқмасин», деб шубҳаланди. Бегона кишиларнинг уйга киришларидан қўрқиб, ўйламоққа бошлади. Роса бир соат шундай ўтди. Бирданига бегона бир одамнинг уйга томон келаётганини кўриб қалтирай бошлади. Бироқ кўп ўтмасдан қўрқуви тарқалди, чунки келувчи одам унинг ярасини боқиш учун Фаррух бошлаб келган доктор экан. Доктор келиб Иффатнинг ярасини кўрди:

— У қадар қўрқинчли эмас. Истаган вақтда туриб юрса бўлади. Лекин бир оз дам олсин,— деди.

Шу вақт Иффатни қаттиқ йўтал тутиб, бу йўтал икки дақиқача давом этди. Охирида рўмолчасини оғзи-

га тутар экан, доктор ҳайрон қолиб, қайта бошдан унинг юрак ва жигарларини текширмоққа бошлади. Бир неча дақиқадан кейин бошини чайқаб эшикдан чиқди.

Уни кузатиб қўймоқ учун Фаррух ҳам унинг кетидан чиқди.

Йўлда ундан нима учун бош чайқаганини сўради. Доктор тортинмасдан:

— Бечора хотин сил бўлиб қолибди,— деб жавоб берди.

Бошига шунчалик мушкул савдолар тушган чоғида йигирма кунга яқин Шоҳбожи билан яшаган Иффат силга йўлиқиб, ҳалокат ёқасига бориб қолган эди.

Соат эндигина тўққизга яқинлашган эди. Эшик қоқилди. Фаррухнинг отаси, энагаси ва хизматкор чолдан бошқа уйда ҳеч ким йўқ эди. Шу пайтда ҳовлида юрган хизматкор чол бориб эшикни очди. Келувчи киши боғ-боннинг қизи Шукуфа эди. У ҳовлига кирган заҳоти Фаррухни сўради.

Чол ҳали жавоб бергунча йўқ эди. Шукуфани деразадан кўриб юрган Фаррух уни қарши олди.

Шукуфа саломлашгандан кейин имо билан Фаррухга хабар келтиргани, лекин чолнинг олдида айта олмаслигини тушунтирди. Фаррух ишорани англаб:

— Юр бўлмаса,— деб Шукуфа билан бирга уйга кирди. Фаррух курсига ўтириб, Шукуфани ҳам ўтиришга буюрди. Шукуфа ўтиришни истамай, тархашлик қилди. Охирда ўтирди.

— Нима гап? Янги бир воқеа юз бериб қолдими?— деб сўради Фаррух Шукуфадан.

— Йўқ, ҳеч гап йўқ. Лекин бундан бир соат илгари Маҳин хоним мени чақириб, сизга етказиш учун мана бу хатни берди,— деди.

«Ҳеч гап йўқ» калимасини эшитгандан кейин Фаррухнинг ташвишли кўнгли андак ором олди ва хатни кўриш эса, ишқ жароҳатлаган қалбига қўйилган малҳамдай бўлди.

Маъшуқа хатини кўриш жароҳатига малҳам бўлди, деган иборани ишлатиб хатога кетдикми? Қоронғи кечада ёқимли куйдай эшитилган бўлса — икки лабнинг бир-бири билан қовушиши, бир неча сонияга бўлса ҳам, инсон ички оламига таскин бериб, ошиқнинг жароҳатли қалбига малҳам бўлмайдами? Маъшуқанинг хиёл жилмайиб қўйиши бошқа минг-минг гўзалларга бир қайри-

либ қарамайдиган ошиқнинг қалбига малҳам эмасми, ахир? Маъшуқанинг арзимаган бир ҳадяси ошиқни умидвор этиб, мажруҳ қалбига малҳам бўлмайдими?

Шундай экан, нега севган кишининг бутун ички оламнинг кўз олдинда намоён қиладиган хатни малҳам билан, ҳаётбахш малҳам билан таққослаш мумкин бўлмасин?

Фаррух хатни ўн мартаба ўнгандан кейин, очиб ўқий бошлади:

«Азизим Фаррух!

Кеча кечаси айтган сўзларинг бир соат ҳам мени тинч қўймагандай, сенинг фикринг ҳам, ишонгинки, бир дақиқа ҳам хаёлимдан нари кетмайди. Лекин ҳали бу ҳам оз эмиш. Бадбахтликни қарагинки, ҳали булар ҳолва экан. Бу кун эрта билан онам мени чақириб: «Сен Фаррухга тегмайсан, шуни билиб қўй!» деб ҳалигача ҳеч эшитмаганим бир кишининг отини айтди. Хафалигим ошиб кетганидан унинг исмини сўрашни ҳам эсимдан чиқарибман. Шу кеча-кундузда мени унга унашиб, ундан кейин бир ой Қум зиёратига кетар эмишимиз. Лекин, онамнинг юзидан ёлгон гапирётгани сезилиб турар эди. Бу бир ойлик сафар зиёрат учун эмас, балки бизни бир-биримиздан жудо қилмоқ учун бир режа. Улар бизнинг учрашувимизни сезиб қолишибди. Лекин жойини билмайдилар. Хулласи калом, эртага эрта билан тўрт киши — онам, мен, бир ходима ва бир хизматкоримиз аравада йўлга чиқамиз. Улар шундай мўлжал қилаётирларки, қайтганимиздан кейин дарров тўй бошлаб, никоҳ қилиб, мени зўр билан ўша кишига бермоқчилар. Бундан ташқари, онам бир талай бошқа гапларни ҳам айтди. Бахтга қарши, вақтнинг озлиги ҳам бу уйда хат ёзиб ўтирганимни кўрмасунлар, деб улардан хавотир олиб, батафсил ёза олмадим. Шуни билиб қўйгинки, эртага кечқурун кўришолмаймиз. Бу кун кечқурун учрашувимизни жуда ҳам истар эдим. Лекин эшитишимга қараганда, мендан шубҳаланиб бутун ҳаракатларимни таъқиб остига олишмоқда. Шукуфанинг келиб қолгани мени жуда хурсанд қилди. У менинг шу хатимни сенга етказди. Шу нарса ҳаёлингда бўлсинки, Фаррух, мен сени севаман, сени ҳеч унутмайман!

Сени севган Маҳин»

Бу хатни ўқиш Фаррухга чақмоқ ургандай таъсир қилди. Бироқ, Маҳиннинг энг охирги икки: «Мен сени

севаман, сени ҳеч унутмайман!» деган жумласини қайта-қайта ўқиб, ўзига далда берар: «Худо хоҳласа, йиғитлигимга ишонамай, уни ўзимники қиламан», деб ўз-ўзи билан гапиришар эди. Аммо худо қачон ошиқларга ёрдам қилган эди?!

Ниҳоят Фаррух юзини Шукуфага ўгириб:

— Мен бугун Маҳинга хат ёза олмайман. Сен эртага уларнинг соат нечада кетишларини биласанми?— деб сўради.

— Гапларига қараганда, арава эрта билан худди соат ўнда бекатдан жўнаб кетади,— деб жавоб берди Шукуфа.

Фаррух сўнгги вақтларда эронликларда тўғри сўз бўлмаслиги, чопархона идорасида соат ўн дегани пешингача чўзилиб кетишини яхши билар эди. Шунинг учун Шукуфадан эрта билан барвақт келиб, Маҳин учун ёзиб қўйилган хатни олиб кетишни сўради.

Шукуфа ўрнидан турар экан:

— Бўлмаса эрта билан соат еттида келаман,— деб чиқиб кетди.

Шукуфа кетгандан кейин Фаррух бошини икки кафти орасига олиб, хаёл суриб кетди.

XV БОБ

ОНА ВА ҚИЗ

Энди муҳтарам ўқувчиларимиз билан бирга оғойи Ф... уссалтананинг уйига, яъни ўша муҳташам бинога кириб, Маҳиннинг бошига келган воқеаларни ва унинг юқорида айтганимиздай бир хат ёзишга сабаб бўлган ишларни билайлик. Маҳин девордан астагина тушгандан кейин, ётган кишиларни уйғотишдан қўрқиб, оёқ учи билан юриб, уйга келди.

Боққа чиқиладиган катта эшикни авайлаб очди-да, секингина ўз ётоқхонасига кирди, ечиниб каравотига чўзилди.

Ҳамма ёқ тинчиди.

Бир маромда нафас олишидан уни ухлаётган деб гумон қилиш мумкин эди.

Лекин у бедор, бир талай ўй ва хаёллар билан банд эди. У ҳам Фаррухга ўхшаб: «Энди нима қилиш керак?» деб ўз-ўзига савол берарди.

Маҳин Эроннинг саводсиз ва бахти қора қизларидан

эмасди. У ота-онасининг ҳурмати, оилада ҳар замон керак бўлганини тасдиқ этиш билан барабар, бу эҳтиром ва бўйсунининг бир даражада ўлчови, кишининг кўзини боғлаб қўядиган даражага бормаслигини ҳам англаш эди. Маҳин ҳеч қачон ўз тақдирини ота-онасининг орзусига, айниқса олий мартабаларга етмоқ учун уни бир зинапоёга айлантирмоқчи бўлган ва ўзининг ҳирси ва тамаи йўлида қурбон қилмоқчи бўлган отага қурбон бўлмаслиги керак эканлигини тушунар эди.

Маҳин ўз келажагининг эргагина боғлиқ эканини билар, бу эрнинг яшаш қоидаларини баҳам кўришга мажбур бўлажанини ҳам тушунар эди. Маҳин билар эдики, эр қандай ахлоқда бўлса, яхшими, ёмонми, унга бардош бериш, кўникиш керак. Маҳин билар эдики, агар эри шарият ва одат бўйича хотинни уришга раъий бўлган эронликлардан бўлса, яна таёқ Маҳиннинг бошида синади. У эрининг тарёқ чекишига, ичкилик ичишига, хотинбозлигига, баччабозлигига чидаб, тилини тийиб, эрининг обрўсини оёқ ости қилмаслик учун ҳар ерда уни худонинг бир бандаси, айбсиз, гуноҳсиз, қўй оғзидан чўп олмаган, пок ва табаррук бир кишидай кўрсатиши керак.

Модомики, шундай экан, бу ерда энди отанинг раъий ва иродасининг нима дахли бор? Ўз ихтиёри билан балонинг оғзига рўпара бўлиш нима учун керак? Куёвнинг қадди-қомати отага ёқиб қолгани учунми, ёинки, куёвнинг ялтоқлик, хушомад билан кўрсатган ҳаракатлари отанинг завқига, табиатига мувофиқ келгани учунми?

Маҳин онасини яхши билар эди. Уни ҳаддан ортиқ севиб, ҳамиша ҳурматини кўзи ўнгида тутар, шу билан барабар, онасининг қай даражада содда ва ижтимоий муносабатлардан беҳабар бўлганлигини ҳам англаш эди. У онасини отасининг қўлида бир ўйинчоқ бўлганлигини ва онасининг ўзига шахсан мустақил бир фикри бўлмасдан, ҳамиша бошқа бир фикрга қул эканлигини ҳам тушунар эди.

Онаси билан бошлайтурган талашув, атиги бир мартаба йиғлаш ва бир мартаба мени зўр билан ўшанга берсангиз, бахтим қора бўлади, деган сўз билан тамом бўлишини ҳам Маҳин яхши билар эди.

Лекин, отаси бундай эмас эди. Отаси тушунар, отаси мустақил фикрга эга эди. У ишни ҳам, қизининг тўғри гапираётганини ҳам биларди. Бироқ ҳирсу тама ҳам-

да депутат бўлиш савдоси унга тўсқинлик қилар эди. У қизини шуларга қурбон қилмоқчи. Қизининг хушвақт бўлиши учун эмас, балки бадбахт бўлиши учун чалишарди.

Ярим кечада уйқусиз Маҳин шундай фикр-хаёллар билан машгул эди. Шу хаёллар Маҳинни аллақаяқларга олиб кетди. Охири уйқу бу хаёлларни қувди.

Маҳин эрталаб уйқудан уйғонганида, қуёш деразадан мўралаб турарди. Дарров ўрнидан туриб, юз-қўлини ювиб, нонушта қилишга улгурмасдан Феруза кириб:

— Хоним, онангиз сизни ўз хоналарига чақираётирлар,— деди.

«Ўзи нима гап?» деб ўйлади Маҳин, чунки ҳар кун эрта билан ота-онасининг ёнига чиқиб, улар билан кўришар эди. Бироқ, бу кун нима бўлди-ю, уни йўқлаб қолганларига ҳайрон бўлди. Онасининг хонасига кириб, отасининг бу хонада йўқлиги таажжубини янада оширди.

Саломдан кейин отасининг қаерга кетганлигини сўради.

Онаеи дарҳол жавоб берди:

— Бир ерда зарур ишлари бор эди, эрта билан извошни қўштириб кетдилар,— деди.

Она ҳалигача тик турган Маҳинни ўтиришга ундади. Маҳин ўтиргандан кейин, Маликтож хоним кулимсираб деди:

— Қизим Маҳин, кеча отанг билан икковингизнинг орангизда нима гап ўтди? Қиз деган ҳам шундай оғзи ботир бўладими? Доим сенинг раъйингга қараган, тинчлигингни истаган, бошқа ўртоқларингдан афзал бўлиб юришингни хоҳлаган ота билан шундай муомала қилдингми?

Маҳин онасининг феълини яхши тушунар эди. Бу сўзлар онасининг ўз сўзи эмасди. Бундай сўзларни у бу кечаси дарс олган эди. Яъни, онасининг сўзларида отасининг руҳини кўриб, ишни тушунди ва секин деди:

— Сизга нима десам экан-а?

Онаси ҳазиллашгандай яна сўзида давом этди:

— Қани, қизим, айт-чи, меҳрибон ота ўз фарзандининг бахтли бўлишини кўзда тутиб, унинг учун топган энг мувофиқ эрни масхаралаб, уялмасдан, ҳурматини кўзда тутмасдан: «Мен унга тегмайман, менинг эрим фалончи бўлади» дейиши яхшими? Бундай сўзлар қиз бола учун номус эмасми? Ўзинг қандай ўйлайсан?

Маҳин индамади. Онаси яна сўзида давом қилиб деди:

— Қани, айт-чи, қизим, нима дейсан? Ота-онанг сени оловга ташлаётгани йўқ, сувга оқизаётгани йўқ, сени бадбахт қилмайди. Йўқ, қизим, бундай хаёллар тубдан янглиш. Бизнинг қайғумиз, саъйи ҳаракатимиз ёлғиз сенинг учун. Отанг сени Фаррухга бермайман деган бўлса, бу ҳам сенинг яхшилигингни назарга олиб, уни сенга лойиқ кўрмагани учун. Чунки, Фаррух тоғаннинг ўғли бўлса ҳам, унчалик софдил йигит эмас. Мана, одамларнинг оғзида гап юрибдики, у айш-ишратга муккасидан кетганмиш, кишига иснод келтирадиган бемаза ишлар билан шуғулланармиш. Бекорчилиги орқасида бечора отасининг бор бисотини сотиб-совурган эмиш.

Маҳин онасининг энди иғво бошлаганини ва борган сари ҳар нарсани унутиб, ҳеч кими йўқ, таянчсиз бўлгани учун, қўлида дипломи бўлса ҳам, иш тополмаган бечора Фаррухни ахлоқсиз, паст деб номини булғаб ўтиргани қонини қиздириб юборгач, жиддий бир вазиятда деди:

— Онажон, ҳеч бўлмаса эсингиздан чиқмасинки, Фаррух акангизнинг ўғли бўлади, «султон суягини хўрламас», дейдилар.

Маликтож хоним унчалик юраги тош одамлардан эмас эди. Бу сўз унга сал таъсир қилди.

— Албатта, у акамнинг ўғли. Онаси бевақт ўлиб кетгани учун мен унга ҳам она, ҳам ҳар ишда суянчиқ бўлишим керак. Бироқ, нима қилиш мумкин, унинг ўзи шундай. Саёқ, муомалага кўнмайдиган сўтак, умуман одам бўлишни истамаса, мен нима қилай!— деди.

Маҳин онаси билан бошланган бу тортишувнинг фойдасизлигини англаб:

— Жуда яхши, онажон, энди мени бу ерга чақириб, шу сўзларни айтиб ўтиришингиздан тилагингиз нима?— деб сўради.

Маликтож хоним бир оз ўйлаб тургандан кейин жавоб берди:

— Қизим, тилагим шуки, сен бундан кейин Фаррухнинг отини тилиннга олма. Шундай бир ахлоқсиз йигитнинг севгилисман, деб ҳаммага айтиб юрма. Отангнинг маслаҳат кўрган одамини эрим деб қабул қил. Ақлу ҳушингни бошингга йиғ, қизим. Отаси ўз фарзандини ўтга отса, ҳатто ўлдирса ҳам ҳаққи бор. Ҳолбуки, сенинг па-

дари бузрукворинг бундай фикрда эмас. Шунинг учун ўқиган, хотинларнинг орқасидан юрмайдиган, бузуқ кўчаларга кирмайдиган, ичкилик ичишни ўзига фахр деб билмаган бир одамни топиб, яъни, ёш бир шаҳзодага сени эрга бермоқчи бўлади. Шундай бўлгандан кейин, шундай бир яхши отани бекорга хафа қилиб, икки ўртага совуқчилик тушириб ўтиришнинг нима фойдаси бор?

Маҳин аччиқланиб сўради:

— Менга айтадиган гапингиз шугинами?

— Ҳа, шу. Нима, бу гаплар бекорчи гап деб ўйладингми? Йўқ, қизим, менга қара! Мен онанг бўламан-а! Сен нима деб ўйласанг ўйлагинки, мен сени ўйлаганингдан минг мартаба ортиқ яхши кўраман. Сендан сўрайманки, менга ҳам отангга қилганингдай муомалани қилма. Менинг олдимда ҳеч қачон бундан кейин Фаррухнинг отини атамайман ва отамнинг айтганларини қабул қиламан деб сўз бер.

Маҳин бу гап маъқул тушмаганини англатиш мақсадида бошини чайқаб қўйди.

Маликтож хоним умидсизликка тушмай яна сўзга бошлади:

— Майли, ҳозирча бу гапларни қўя турамыз. Бир неча кундан буён сал тобинг қочиб юрибди, шунинг учун ҳам фикринг бўлиниб қолибди, қизим. Худо хоҳласа, сафарга бориб келганимиздан кейин соппа-соғ бўлиб кетасан. Ота-онангнинг айтган насиҳатларини қабул қиласан.

Маҳин «сафар» сўзини эшитгандан кейин ҳаракатланди:

— Сафар? Қандай сафар, қаерга кетасиз?

— Қум шаҳрига бораман деб айтганингни унутдингми? Сени яхши кўрган отанг, сўзингни ерда қолдирадими, кеча кечаси отанг бир ойга Қум шаҳрига боришимизга ижозат берди.

Маҳин ота-онасининг тилагини, яъни Фаррух билан учрашиб турганларига жўрттага тўсиқ бўлмоқ истаганликларини тушуниб, баланд овоз билан айтди:

— Яхши, онажон, ахир, мен Қум сафарига боргим келган вақт ёзнинг қизиқ вақти эмас, кўклам эди.

— Азизим, зиёрат деган қай вақт бўлса ҳамки, зиёрат; эҳтимол, ўша вақтда ҳазратим бизларни хоҳламасдан, энди бу кун ўзларига тортаётган бўлсалар. Унинг

айби йўқ. Худо хоҳласа, борамиз. Яхшилаб сиғиниб, кейин қайтиб келамиз.

Маҳин отасининг раъйига қарши туropolмаслигини тушуниб, ўз-ўзига: «бу сафарга эътироз билдириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Бироқ мен Фаррухдан бошқа кишига тегмайман. Сўзимда маҳкам туришим, ўз сўзимга ўзим эга эканлигимни ҳаммага билдириб қўйишим керак» деб ўйлади ва кетмоқ учун ўрнидан турди.

— Жуда яхши, қай вақтда, соат нечада кетамиз?

— Эртага эрта билан кетамиз. Соат нечада эканлиги маълум эмас. Қандай бўлса ҳам бориб, у ёқ-бу ёқларингни йиғиштириб, эрта билангача тайёр бўлиб тур!

Маҳин ортиқча бир сўз демасдан, онасининг олдидан чиқди. Ўз хонасига кириб ўтирди. Секингина ўз-ўзи билан сўзлашиб: «Булар мен билан Фаррухнинг учраша турган еримизни, билиб қолган бўлсалар керак. Лекин қанчалик уринсам ҳам онамнинг сўзидан бир нарсани уқиб ололмадим. Ҳаммасидан ҳам шуниси яхши бўлдики, мен бу сафарга кетишга рози бўлдим. Чунки йўлда онам билан ёлғиз сўзлашиб, балки бир ҳийла билан уни кўндирарман. Агар уни ўз фикримга унотолсам, менинг катта ютуғим» деб ўйлар эди. Шуларни ўйлай-ўйлай Маҳин қаламни олиб, ўтган бобда ўқиганимиз хатни ёзиб, Шукуфадан бериб юборди.

Шукуфанинг хатни Фаррухга олиб бориб, Фаррухдан эртасига эрта билан жавоб олмоқчи бўлганини ҳам биламиз. Шукуфа оғойи Ф... уссалтананинг уйига келди. Аҳволни Маҳинга айтди. Шу кунни оғойи Ф... уссалтананинг уйида ҳеч қандай воқеа юз бермади.

Маҳин эртаси сафар учун керак-яроқларни тайёрлаш билан машғул бўлса ҳам, аммо бечора қизнинг юраги нотинч эди. Доим, «Фаррух» калимасини такрор-такрор ўйлар, гўё, шундай қаттиқ ота-онаси бор бўлгани ҳолда ўз севгилисига етишмоқдай мушкул бир масалани ҳал қилмоқчи бўлар эди.

Ниҳоят, кеч кирди. Маҳин тонг отгунча вақтини турли хаёл билан ўтказди. Маҳин эрта билан кеч уйғонди. Бироқ кўзларини очиб, Шукуфанинг қўлида кичик бир хат ушлаб, боши устида турганлигини кўрди. Фаррухдан жавоб келтирганлигини билди. Дарров ўрнидан туриб, Шукуфанинг қўлидан хатни олиб ўқиди. Маҳин хатни ўқиб жуда завқланиб кетгани учун, яна бир қайта ўқиб чиқди. Рўбарўсида турган Шукуфа, хатда нима

ёзилганлигини билмаганлиги учун, Маҳиннинг уни қайта-қайта ўқиганлигини кўриб, ҳайрон бўлар, аммо, савол беришга ботина олмас эди. Маҳин, сўнги дафъа ўқигандан кейин: «Бунақа ота-она билан, албатта, худди мана шундай муомала қилиш керак», деб қўйди. Шукуфа Маҳиннинг юзига қаради, унинг жуда ҳам хаёлга ботиб кетганини кўргач, секингина уйдан чиқиб кетди.

Маҳин, қамоққа солинган девоналардай, тинмасдан уйнинг у бошидан бу бошига кезмоқда эди. Бир соатдан кейин, қатъий бир фикрга келгандай, Шукуфани чақирди-да:

— Фаррухни кўрсанг: «Маҳин сен истагандай ҳаракат қилар эмиш, дегин», деди.

XVI б о б

ҚАЙҒУЛИ СЕВИНЧНИНГ ХАБАРЧИСИ

Соат ўн.

189-номерли извош Аббосий хиёбонидаги оқ рангли янги бир иморатнинг қаршисига келиб тўхтади. Извошдан оқ жужунча пиджакли, қора галстук таққан бир йигит тушиб, иморатнинг эшиги олдида турган узун қора кийим кийган, чувак юзли дарвозабонга яқинлашди-да:

— Ого, оғойи Р... уддавланинг¹ уйлари шуми?— деб сўради.

Дарвозабон ҳам дарров боши билан таъзим қилиб, жавоб берди:

— Ҳа, оғо, шу.

Шу вақт йигит чўнтагидан визит карточкасини олиб, дарвозабонга берди.

— Агар уйда бўлсалар, мана шу карточкани бериб, шу одам сизни бир зарур иш билан кўрмоқчи экан, денг,— деди.

Дарвозабон визит карточкасини олиб, уйга кириб кетди. Орадан беш дақиқа ўтар-ўтмас қайтиб чиқди.

— Қани, марҳамат қилинг, кутиб турибдилар,— деди-да, ўзи олдинга тушиб, йўл бошлади. Паст ва оқ деворли бир йўлакдан, зинапоядан чиқиб, иккита кичкина

¹ ... уддавла — Эрон шоҳлиги даврида давлат арбобларига бериладиган қуйи унвонлардан бири. (Ред.)

уйдан ўтгандан кейин, европача жиҳозланган анча каттагина бир уйга кирдилар.

Бу уйнинг жиҳози европача бўлишидан ташқари, дид билан харид қилинган, ғоятда қимматбаҳо эди.

Креслолар, Техроннинг энг сўнгги модасида, яъни чор бурч ва устига гиламчалар сирилган, деворида ҳам қимматбаҳо гиламлар осилган, яхши чинни тувакка эса, япон лимони экилиб қўйилганди.

Йигит уйга кириши билан, тўрда, креслода қари бир одам ўтирганини кўрди. Лекин, чол йигитнинг киришига унчалик эътибор бермади, ўрнидан ҳам турмади.

Йигит уни бу аҳволда кўриб, ўз-ўзига: «Нима учун бу киши менга эътибор бермади экан, нима учун эронликлар орасида одат бўлган саломлашишни унутди экан?» деб ўйлади. Бироқ сабаби дарров англашилди. Бечора чол бўғин сили касалига мубтало экан.

Йигит одоб ва мулойимлик билан таъзим қилди. Чол саломга алик олгач, бир креслога ишора қилиб, ўтиришни сўради.

— Марҳамат қилинг, ўтиринг,— деди у.

Йигит ўтирди. Кўп ўтмасдан хизматкор Эронда ясалган кумуш патнусда икки кумуш стакан чой келтирди. Чой ичилгандан кейин, чол деди:

— Бадбахтликни қарангки, жанобингизнинг суратларига қанчалик диққат билан қарасам ҳам, ҳеч нима хотиримга келмаётибди. Тагини сўрасангиз, бизда эски одамлар ўзларини ҳозирги одамлардан четроққа тўртадилар, уларга аралашмайдилар, сабаби бўлса, ўзингизга маълум. Шоҳи шаҳид Музаффаршоҳ¹, (худо у зотни раҳмат қилиб, қабрларини нур билан тўлдирсин!) замонларида етишган бир одам бу кунги турмушга ҳеч кўникиб кета олмайди. Қандай чидайки, ҳар нарса тескарисига айланиб кетган бўлса. Уша вақтларда бошқа овчининг ўқи билан урилган овни ёлғондан «аъло ҳазрат урдилар, ўқингизга қурбон бўлайлик, қиблаи олам», деб тўрт юз туман инъом олган бир одам, албатта бу кунги озгина моаш учун дарбадар кезиб хушомадгўйлик қилишни истамайди. Хусусан, мен, бўғин сили касалига мубтало бўлиб қолганлигимдан, ўрнимдан ҳам туролмайман.

¹ Машҳур Эрон миллатчиси Мирзо Ризои Кирмоний томонидан ўлдирилган Насриддиншоҳ (1848—1896)ни сарой аъёнлари «Шоҳи шаҳид» деб аташ эдилар. (Ред.)

«Албатта энди, шундай, ўз вақтида ҳадя ва инъом йўли билан бир талай пул ишлаб олган, бир неча йиллар учун ўз майшатини таъмин қилиб қўйган бўлса керак», деб ўйлади йигит.

Шу вақт чол, яна бошини кўтариб, кўзойнак остидан йигитни бошдан-оёқ диққат билан текшириб чиқди. Сўнгра афсуслангандай бошини чайқаб қўйди-да:

— Эсизки, сизни ҳеч қаерда кўрганим эсимга тушмаяпти,— деди ва қўлида ушлаб турган суратни яна бир мартаба кўзлари олдига келтириб:

— Бу янги одамларни ҳеч танимайман,— деб овозини барала қўйиб ўқиди:— Фаррух Дақиқ.

Ҳозирча Фаррух билан бизга ким эканлиги маълум бўлмаган, бўгин силига мубтало бўлган бу чолнинг суҳбатларини тинглашни бир чеккага қўйиб турайлик.

Фаррух Маҳиннинг хатини ўқигандан кейин, унинг бу ерга нима учун ва қандай ўй билан келганини билайлик.

Соат тахминан етти яримларда Шукуфа, «Эртага эрта билан келаман» деб Фаррухнинг уйидан чиқиб кетди. Фаррух ўйлар ва чора ахтарар эди. Маҳиннинг орқасидан Қумга боришдан бошқа ҳеч бир нарсани кўз олдига келтирмас эди.

Бироқ, бундай сафарда унга ёрдамчи ва кўмакчи бўлиш учун зийрак бир йигит — ходим керак эди.

Фаррух Техроннинг жануб қисмида яшайдиган бечораларга, камбағалларга жуда ҳам ачинар ва ишонар эди: «Уларнинг кўнгиллари бизнинг кўнглимизга қараганда кўпроқ хароб бўлган бўлса ҳам, пок ва тозадир» деяр эди. «Улар биздай сиёсат ва алдовни билмайдилар, мунофиқ эмаслар. Бир мартаба айтилган «азбаройи худо» учун ҳар нимадан, ҳатто жонларидан ҳам кечадилар. Улар, ўз умрларида кўп пул кўрмаганликлари учун пулпараст эмаслар, яъни, пул учун ҳар бир нарсани топтаб ўтмайдилар. Улар, у даражада катта ёлгонларни эшитмаганликлари учун унга одат ва қурол кўзи билан қарамайдилар. Улар ўз биллак кучларига суянадилар. Бир турли тама билан яшайдиганлар каби бошқаларнинг лаганларини ялашни ўзларига фахр деб билмайдилар», деб ўйлар эди.

Бу воқеадан бир кун илгари Фаррух Техроннинг жануб тарафида турувчи мактабдошларидан биттасининг ёнига борган эди. Биринчи бобда айтганимиз қаҳвахо-

нанинг рўбарўсида бир ёш йигитнинг турганлигини кўриб, ёқтирди. «Ҳа, менга мана шундай бир одам керак», деб ўйлади. Ун тийинга мағиз олиш баҳонаси билан қаҳвахонанинг рўбарўсидаги боққолнинг дўконига кирди ва боққолга қаҳвахонанинг олдида турган бояги ёш йигитни кўрсатиб, унинг ким эканлигини суриштириб билди. Онасининг бепарволиги натижасида сўпоқ бўлиб қолган, бошига сариқ эчки тери кулоҳ кийиб олган бу боққол йигирма тўрт ёшларда эди. У Фаррухга:

— Ого, бу йигитнинг оти Жавод,— дегандан кейин, унинг таржимаи ҳолини юқорида билганимиздай Фаррухга бошдан-оёқ сўзлаб берди. Бироқ, устаси билан жанжаллашганлигидан хабарсиз бўлгани учун бу тўғрида Фаррухга ҳеч нима айтмади.

Фаррух керак бўлган вақтда уни топа олиш учун:

— У йигит ҳар куни шу қаҳвахонага келиб туради-ми?— деб сўради.

— Балли, ого, бу қаҳвахона шу маҳалла аҳолисининг бирдан-бир йиғиладиган жойи. Кимни истасангиз, шу ердан топа оласиз.

Фаррух бундан ортиқ ҳеч нарса сўрамади, мағизнинг пулини тўлади. Мағизни бўлса, кўчада тупроқ ўйнаб юрган битга болага, уйига жўнаб кетиш шарти билан берди-да, ўзи ҳам уйига қайтиб кетди.

Фаррух ўша куни кечқурун қаҳвахонага келишини хаёлда тутса ҳам, бироқ, янги кийим-бош билан қаҳвахонага кириш шубҳали бўлгани учун, қийим-бошни айирбош қилишни, ўзи ҳам қаҳвахонага кирмасдан, бошқа бир одам воситаси билан йигитни ёнига чақиритишни маъқул кўрди.

Фақат Маҳиннинг хати ва унинг орқасидан кетиш масаласи Фаррухнинг Иффатга боғлиқ бўлган режасини ўзгартди. «Қандай бўлса ҳам шўрлик қизни отасига етказишим керак», деб ўрнидан турди-да, энагасини чақирди:

— Мен баъзи зарур ишлар билан кетаётибман. Қиздаё яхшироқ хабардёр бўлиб турунг,— деб эшикдан чиқди. 189-номерли извошни чақириб, оғойи Р... уддавланинг адресини айтиб, кейин йўлга тушди.

Юқорида билганимиз каби энг охири оғойи Р... уддавланинг унинг визит карточкасини ўқиб, ўзи танимаган одамни муҳтарам ўқувчиларимизга танитдик.

Бу вақт Фаррух чолга, яъни «Шоҳи шаҳид» ва «Му-

заффариддин шоҳнинг дарборида умрини ўтказган чолга юзланиб:

— Оғо, шу кунга қадар ҳузурингизга келиб, сиз билан таниш бўлолмаган бўлсам ҳам, балки хотирингизга келиб қолар деб ўйлайман. Мен, оғойи Х... нинг ўғли бўламан.

Кейинги бу икки сўз Фаррухнинг оғзидан чиқиб бўлмасиданоқ оғойи Р... уддавла ўрнидан қўзғалгандай ҳаракат кўрсатиб:

— Ҳа, ҳа, энди танидим!— деди.— Боракалло, боракалло, отангизнинг сиздай шу ёшдаги ўғли бўлишини хаёлимга ҳам, келтирмабман-а, бай-бай-бай, қандай чиройли йигит, қандай кўркам йигит! Боракалло, боракалло, отангиз билан кўпдан бери танишлигимиз бор. У киши билан кўп кунларни бирга кечирганмиз. Неча йил бир ерда шоҳи шаҳид ва Музаффариддин шоҳнинг дарборида бўлганмиз. Айниқса бир кун шоҳи марҳум бир оз бўлса ҳам кулиш, хурсанд бўлиш учун икковимизнинг оёқларимиздан бир палаққа ошириб савалатди. Уша ҳеч эсимдан чиқмайди.

Чол бу сўзларни айтар экан, ачиниш ва таъсирнинг зўрлигидан кўзларидан икки қатра ёш чиқиб, юзидан думалаб тушди. Фаррух ўз-ўзича чолнинг соддалигидан кулган бўлса ҳам, лекин юзидаги жиддийликни сақлаб, чол билан бирликда маршрутачилар¹га ланаътлар ёғдиришда шерик бўлди. Икки гапнинг бирида:

— Рост, рост, отам ҳам кўп вақт менга бу тўғрида айтиб берар эди,— деб қўшиб қўяр эди.

Чол, йигит унинг гапларини тасдиқ қилиб ўтирганидан жуда ҳам севиниб, уни ўзига яқинроқ ўтқазиб деди:

— Ўғлим, жуда яхши, энди қани, айт, кўрай, отанг сени бу ерга нима учун юборди? Қўлимдан келадиган бир иш бўлса албатта, аямайман. Билмадимки, аҳмоқ, бедин маршрутачилар унинг бор-йўғини тортиб олдиларми, шу сабабдан қариган чоғида у бечора муҳтожликка тушиб қолдимми?

Фаррух дарҳол чолнинг сўзини бўлиб:

— Йўқ, оғо, аввало шуки, мени бу ерга отам юборгани йўқ. Иккинчидан, мен сизнинг хизматингизга қарз ёки ёрдам сўраб келганим йўқ,— деди.

¹ Маршрутачилар — конституция тарафдорлари. (Ред.)

Чол таажжубланиб, «бу йигитнинг менда нима иши бор? У сиёсат ишларига аралашмайдики, Фаррухни ҳозирги вазирлардан бирортасига тавсия қилиб, хизматга олдирса, шундай бўлгандан кейин, йигит нимага келди? Уни бу ерга келтирган нарса нима?» деб ўзича ўйламоқда эди.

Бироқ, бу ўйлашлар унча ҳам узоққа чўзилмади, негаки, Фаррух оғзини унинг қулогига яқинлаштириб, секингина:

— Сиз билан кўришмагимнинг куёвингизга дахли бор,— деди.

Чол худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир ҳаракат қилиб:

— Ҳа, нима гап? Куёвим ўлдими? Қизим бева қолдими? Уларнинг бошига қандай фалокат тушди? Шундай бир шум хабар олиб келдингми?— деб асабий бир тусда унга қаради.

Фаррух уни бир амаллаб жим ўтиришга мажбур қилди-да, деди:

— Ҳазрати олий, қулингизнинг арзини тингламай туриб беҳудага ҳаяжонланманг. Куёвингиз ўлгани ҳам, қизингиз эрсиз қолгани ҳам йўқ. Лекин ундан кўра қизиқроқ ҳодисалар юз берган.

Чол аввалгисидан зиёдроқ ҳовлиқиб сўради:

— Қандай ҳодиса юз берди? Эри талоқ қилдими? Еки ўзи касал бўлиб қолдими? Ахир, қандай ҳодиса юз берди, айтсангиз-чи?

Бечора чол қизини ҳаддан ортиқ севганидан «ҳодиса» калимасини, қўрқиб ва ташвишланиб, эшитишга юраги йўқ эди.

Фаррух бу одам қизининг шу қадар қайғули можаросини эшитишга чидаёлмаслигини тушунса ҳам, бироқ чораси йўқ, бутун воқеани батафсил айтиб беришга мажбур эди. Шўрликларни куёвларининг разиллиги ва қизларининг бегуноҳлигидан хабардор қилиши керак эди. Шунинг учун оғойи Р... уддавлага юзланиб деди:

— Агар асабийлашмасдан, тинчлик билан қулоқ солсангиз, қизингизнинг бошига тушган можароларни тўқис-тугал айтиб бераман. Бироқ сизни олдиндан ишонтириб қўяйки, айтадиган гапларимнинг ҳаммаси яширинча юз берган воқеалар бўлиб, бу ишлардан ҳеч кимнинг хабари йўқ. Сизнинг номусингизга путур етмаган.

Чол, муҳим бир ҳодиса юз берганини сезди-да, Фаррухга беваж асабийлашмасдан, диққат билан унга қулоқ беришга сўз берди.

Фаррух ҳам Иффатнинг оғзидан эшитган воқеаларнинг ҳаммасини оғойи Р... уддавлага ҳикоя қилиб берди. Лекин, Арус Мажур уйига келганда бир оз тўхтаб олиб, сўзни бошқачароқ йўлда айтмоқчи бўлди. Аммо ғазабидан пешонасини совуқ тер босган чол, Фаррухга ёлвориб, можаронинг бўлганича, тўғрисица айтишни, ундан ҳеч бир нарсани яширмаслигини сўради.

Фаррух унинг юзига қараб, кўзларида юракни сув қилиб юборадиган даражада қўрқинчли ғазаб алангасини кўрди.

Охирида тортинмасдан, ўтган воқеаларнинг ҳаммасини айтиб, Иффатни ўша уйдан қандай қилиб қутқазганини, ҳозир бўлса, ярадор ҳолда уларнинг уйда ётганини ҳам қўшиб қўйди.

Бечора чолнинг, бу сўзларни эшитар экан, қандай аҳволга тушганлигини тасвир қилиш мумкин эмас. Қарилик ва бедармонлигига қарамасдан кўзлари косасидан чиқиб кетадиган даражага келгани, бутун гавдасининг титрамоққа бошлаган, тишларининг ғижирлагани унинг ғазабини қай даражада даҳшатли эканлигини англатар эди.

Бечора чол Исфаҳонга кетмасидан илгари бир неча дафъа худди ўз ўғлидай санаб юрган чиройли у йигитдан, шу даражада ярамас, шу даражада беобрў ва разолатни кутганмиди? Қуни эртагаёқ унинг саноқсиз бойликка эга бўладиган бир қизининг ойлар бўйи фоҳишахонада қолиб, бошқалар бўлса, унинг ёт одамлар билан ишрат қуришидан манфаатдор бўлиб, ҳаттоки энг бир паст хотин ҳам унинг покиза ва тоза қизига: «Мен билан сен фоҳишаликнинг нонини еяётибмиз», деб айтган сўзини ҳатто миясига келтирармиди?

Қандай бўлса ҳам, бу ҳикояни эшитган чолнинг ўша дақиқада юраги ёрилмасдан тирик қолганлиги ҳайрон бўладиган даражада бир иш эди. Энди бу чол ўша беномус йигитдан интиқом олиш тилагида яшамоқ истаётганга ўхшарди.

Чол бир оздан кейин ўзига таскин бериб деди:

— Сиз ҳикоя қилган вақтингизда биз томонимиздан ёзилган ва куёвим қизимга кўрсатган бир хат тўғриси-

да гапирдингиз. Мен бўлсам, ҳеч қачон хат ёзмагандим! Онаси ҳам менсиз унга хат ёзмаган бўлса керак деб ўйлайман,— деди-да, бошқа уйга қараб: «Алиакбар!» деб чақирди. Хизматкор кирди. Чол унга:

— Бор, беканга айт, бу ерга келсин,— деб буюрди.

Хизматкор: «Хоним бу бегона одамнинг олдига қандай келади?» деб ўйлаб, таажжуб билан қараб, уйдан чиқди. Оғойи Р... уддавла хизматкорнинг ҳайрон бўлганлигини тушуниб, баланд овоз билан деди:

— Алиакбар, бу оғонг менинг ўғлим, бинобарин, бекангнинг ҳам ўғли бўлади, чақир, келаверсин!

Бир неча дақиқадан кейин хоним келиб эшик олдида тўхтади-да:

— Нима хизматингиз бор эди?— деб сўради.

— Бўёққа келинг, бегона одам йўқ. Оғойи Фаррух сизнинг ҳам, менинг ҳам ўғлимиз қаторида.

Қирқ-қирқ беш ёшларда бўлган, баланд бўйли, оқ юзли хоним — бошига катта оқ рўмол ўраган хотин ичкари кириб, яқиндаги стуллардан биттасига ўтирди. Фақат, у ичкари кирар-кирмас, гўёки, оғойи Р... уддавланинг газаби совугандай, бирданига болалар каби ҳўнграб йиғламоққа бошлаб деди:

— Уҳ, нималар бўлганлигини, бечора қизимизнинг қандай бебахт қилганингизни биласизми? Бу оғо унӣ қаерларда кўрганидан хабарингиз йўқ.

Шўрпешона она ташвишга тушиб, эрига яқинлашди-да, ҳаяжон билан:

— Нима бўпти, қандай ҳодиса юз берибди?!— деб сўради.

Эридан сўраган нарсаларига жавоб ололмаган бечора хотин охири юзини Фаррухга ўгирди:

— Оғо, худо ҳаққи, айтингиз, қизимга нима бўлди, ахир?

Фаррух бу вақт кетиш учун ўрнидан турган эди, ишорат билан «ого сизга айтиб берадилар», деб чолнинг ёнига келди, ундан кетмоқ учун ижозат сўради ва ўз уйининг адресини бериб:

— Энди бўлар иш бўлган, бугун пешиндан кейин бизни кига бориб, қизингизни кўришингиз мумкин,— деб уйдан чиқди.

Рўбарў келган бир извошга тушиб, борадиган жойини айтди-да, жўнаб кетди.

ҚУМ ЙҮЛИДА

Қош қорайған. Осмоннинг ғарб тарафида Зухро толдузи кўриниб, қоронғилик борган сари теваракни қопламоқда эди.

Бирданига кенг тош йўлда тўрт от қўшилган бир почта арава кўринди. Аравакаш бошига юнги ўсиқ телпак кийган, унинг ёнида мош-гуруч соқолли ўрта яшар хизматкор ўтирарди. Почта аравада учта хотин бор эди.

Бу катта Қум йўли бўлиб, почта арава Шўр дарёга яқинлашарди. Бир оздан кейин бус-бутун қоронғи тушди. Арава кўприкдан ўтиб, қаҳвахона олдида тўхтади. Дарров аравакаш аравадан тушди-да, қаҳвахонага кирди, икки стакан иссиқ чой ичиб чиқиб аравага ўтирди-да, туркча ашула айтмоққа бошлади.

Шу пайтда Қум тарафидан бир дилижон-арава келди. Дарҳол отларини айирбошлагандан кейин, Муҳаммад Алихон қалъаси деб номланган бекатга қараб чопмоққа бошлади.

Йўлнинг бу қисми ғоятда ўнқир-чўнқир бўлиб, эгри-бугри ерлар кўп эди. Отлар бу йўл билан таниш бўлганлиги учун, аравакаш қўрқмасдан уларнинг жиловларини қўйиб юборган ва Ҳасанқулига (хизматкорнинг номи) ўз саргузаштини турк тилида ҳикоя қилар эди.

Бироқ, Ҳасанқули туркча билмас, аравакашга гапини тушунмаганлигини ва эшитишга ҳафсаласи йўқлигини тушунтирмоқчи бўлса ҳам аравакаш ўзини эшитиб, эшитмасликка солар, ёинки чиндан ҳам форсча билмаганлиги учун Ҳасанқулининг сўзига аҳамият бермасдан, яна ўша туркча бошлаган сўзини давом эттирар эди.

Ойнинг йигирманчи кечаси, теварак-атроф ғоятда қоронғи. Ярим кеча бўлмасдан ойнинг чиқишига умид йўқ эди.

Ниҳоят, беш соатча йўл юрганларидан кейин, ўша зим-зиё кечанинг қоронғилигида Муҳаммад Алихон қалъасининг чироғи кўринди. Арава келиб, ўша ердаги меҳмонхона қаршисига тўхтади. Бу ерда айирбош қилиш учун от тайёр бўлмаганлигидан, икки соат чамаси кутиш лозим бўлди. Ҳасанқули эзма аравакашдан қутулганига шукур қилиб, араванинг эшигини очди ва хотинларга пастга тушиш лозим эканлигини айтди.

Маликтож хоним, қизи Маҳин ва чўтир хотин — чўри Феруза аравадан тушиб, меҳмонхонага қараб юрдилар. Чопархона ноиби, яъни почтахона мудирини катта оғилхонадан чиқиб, аравага яқинлашди. Аравакашдан туркчалаб Шўр дарёдан соат нечада чиққанликларини сўради ҳамда аравадан палос ва озик-овқатларни олиб келаётган Ҳасанқулига учраб: «Қани, қоғозингизни беринг, кўрай-чи», деди. Ҳасанқули қўлидаги нарсаларини ерга қўйиб, чўнтагидан қоғоз чиқариб узатди. Аравакаш ҳам яширин равишда чўнтагидан бир хат чиқариб, ноибга берди-да, туркчалаб бир неча сўз қўшиб қўйди.

— Жуда яхши, — деб кетди ноиб.

Хотинлар девори қизғиш рангга бўялган бир уйга кириб, кечки овқатни емоққа машгул бўлдилар. Нрсаларни пойлаб ётган Ҳасанқули ҳам қоронғида ўтириб овқат кавшар эди.

Маликтож хоним бу сафардан жуда ҳам мамнун, қандай бўлса ҳамки, тезроқ Қумга етиб, зиёрат қилишга шошарди. Маҳиннинг чеҳрасидан бўлса, юрагида катта бир ҳаяжон бўлганлиги кўринар эди. У, кўнгли гашлигиданми ёки хафа бўлганлигиданми, нима учундир, ҳеч нима емади. Онаси билан Феруза бунинг акси ўлароқ, тамом иштаҳа билан овқатланмоқда эдилар. Ҳар нафас онаси Маҳиннинг кўнглини очиш учун:

— Бу ерда Фаррух билан шаҳзоданинг гапи йўқ-ку, нега тагин тумтайиб ўтирибсан? — деяр, Маҳин бу сўзларга ҳеч қандай жавоб бермас, лекин кўнглидаги ташвиш яна кучайиб, унинг хафагарчилигини орттирмоқда эди.

Ҳалигача унинг қандай ташвишга тушганлигининг сабаби бизга маълум бўлмаса ҳам, Фаррух юборган энг сўнги хатнинг таъсири бор эди.

Бекат назоратчиси билан от бергин деб жанжаллашиш бефойда эди. Кутишдан бўлак чора йўқ. Сайёҳларимиз ётишди. Елғиз Маҳин бедор эди.

Икки соатдан кейин аравани қўшдилар, йўлчилар ўз ўринларига ўтирдилар. Янги аравакаш теҳронлик бўлиб, туркча эмас, форсча сўзлашар эди. Ҳасанқули бундан жуда хурсанд бўлди. Кечаси соат бирда арава йўлга тушди.

Маҳиннинг тутқун ва хафа бўлишлиги онасини ўйламоққа мажбур қилмоқда эди. У ўзича: «Худо кўрсатмасин, қизимга тагин бир нима бўлиб қолмасин» деб ав-

лиёларга бир даста шам ва тўрт жума оқшоми раваз¹ ўқитиш учун назр-ниёзлар атаб қўйди.

Шу пайтда Маҳин бирданига бошини кўтариб, она-сидан сўради:

— Онажон, Қумга етмасдан илгари қатъий суратда менинг ишимни бартараф қилинг. Яъни, менинг бўлажак эрим ким эканини менга ошкора айтиб қўйинг,— деди.

Онаси ҳаддан зиёда севиниб кетди:

«Худоба шукур-эй, қизимга ақл кирибди. Ота-онага итоатнинг вожиб эканлигини тушуниб қопти», деб ўйлаб, қизига жавоб берди:

— Қизим, бу тўғрида мен ҳам, отанг ҳам сенга кўп гапирдиқ, шу гапларни яна такрорлаб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қандай бўлса ҳамки, шу шаҳзодани қабул қилиб, мен билан отангни хотиржам қилишинг керак, айланай қизим!

Маҳин ғамгинлик билан жавоб берди:

— Менинг бу саволдан мақсадим гапингизни қайтадан эшитиш эмас эди. Мен Фаррухдан бошқага тегмайман. Лекин шуни билишни истайманки, қани кўрай, менинг хушбахтлигимни кўзда тутиб, сиз ўз фикрларингиздан қайтдингизми ё йўқми?

Маликтож хоним қизининг дилига озор бермаслик учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Жуда яхши, биз ҳозир Қум ҳақида сўзлашиб турганимиз учун бу гапларнинг ўрни эмас,— деб Ферузага қаради.

Ҳалигача индамасдан ўтирган Феруза ҳам сўзга аралашди:

— Рост, айланай, шу гал билан беш мартаба Қум зиёратига мушарраф бўлдим,— деди ва сўнгида эридан нима учун чиққанлигини, бир кун бир хотиннинг уй ахтариш баҳонаси билан келиб, уни бахтсиз қилганини, остонасининг тагига «амал» кўмиб кетганини, шунинг учун кейинги пайтларда эри буни қўйиб, ўша хотинни олганини ҳасрат ва надоматлар билан ҳикоя қила бошлади. Бу гаплар ирим-чиримларга ишонадиган Маликтож хонимнинг ишончини янада астойдил мустаҳкамлар эди. Маҳин бу сўзларни эшитар экан, ичидан кулиб, бечора

¹ «Равза» — шиа имомлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнларнинг ҳалок бўлишлари ҳақидаги афсонавий қисса.

хотиннинг қанчалик жаҳолатда қолиб кетганига ачи-
нарди.

Орадан ўтган уч соат вақтнинг ҳаммаси ана шундай
суҳбатлар билан кечди. Бирдан қоронғи кечада узоқдан
бир ёруғлик кўринди. Аравакаш Ҳасанқулига ўша ёруғ-
ликни кўрсатиб:

— Бу кўринган Кўшки Нусрат чопархонаси,— деди.

Чорак соатдан кейин арава Кўшки Нусрат чопархо-
наси рўбарўсида тўхтади. Кўшки Нусрат Қум йўлидаги
бошқа чопархоналарга қараганда анча чиройли эди. У
хушхаво бир тепа устида қурилган бўлиб, кунчиқар та-
рафида Ҳавзи Султон номли кўл кўзга ташланарди.
Тонг, бутун борлиқ аста-секин ёришиб келмоқда ва бу
ёруғлик кўлни мавжлантириб, унинг латофатини орт-
тирмоқда.

Аравакаш отларни чиқаргач, отхонага олиб кетди.
Ҳасанқули ҳам тушиб, араванинг эшигини очди. Хотин-
ларни ҳам пастга тушмоққа ундади. Маликтож хоним,
Маҳин ва Феруза аравадан тушдилар. Маликтож хоним
Ҳасанқулига деди:

— Ноибага айтилганки, бизни бу ерда бир соатдан ор-
тиқ тўхтатмасин, тезроқ жўнатсин.

Ҳасанқули таъзим қилиб:

— Жоним билан, бекам,— деди.

Шу пайт чопархона ноибни араванинг ёнига келиб,
қоғозларини сўради. Ҳасанқули қоғозни бериб:

— Буюк хоним бизни тезлик билан жўнатиб юбори-
шингизни сўраяптилар,— деди.

— Бош устига,— деб хонимга таъзим қилди ноиб.

Отларни отхонага боғлаб келган аравакаш, ноибга
яқинлашиб: «Теҳрондан сизга хусусий бир хат бор», деб
хатни унга узатди. Ҳасанқулидан бўлса, чой пулини
олди.

Ҳақиқатан ҳам Эрон чопархоналарида расм бўлган
бу чой чақа бериш одати жуда галати. Бу ёмон одатни
дастлаб ким расм қилгани маълум эмас. Агар бечора
йўловчилар ўзларига қарши қилинган барча қўполлик
ва дағаллик учун берадиган инъомлари пулини билет-
нинг устига қўйиб бир йўла олинса, ҳам йўловчилар
извошчиларнинг даъволаридан халос бўларди, ҳам из-
вошчилар тиланчилик қилишдан қутулардилар.

Энг кулгили жойи шу ердаки, агар извошчи извош,
карега ёки файтонни ағдариб юбориб, йўловчини майиб

қилган ёки қовурғасини синдирган бўлса ҳам, яна безбетлик билан инъом талаб қилаверади.

Чопархона ноибни мактубни олиб, нега идора менинг номимга махсус мактуб юборибди, бирор ёмон иш қилиб қўйдимми, ёки бирор йўловчи билан қўполроқ муомалада бўлган бўлсам, устимдан Техронга шикоят ёздими, деб қаттиқ қўрқиб кетди. Ноиб дарҳол қаҳвахонага кириб, чироқнинг ёруғида хатни ўқиди. Ўқиб чиққач, ғамгин чеҳраси сал очилди. Устидан шикоят ёзилмаганига шукур қилди.

Маликтож хоним, Маҳин ҳамда Феруза меҳмонхоналарнинг бирисига бориб, у ердаги палослардан биттасига ўтирдилар. Озгина дам олгандан кейин, жўнаб кетмоқчи бўлдилар. Ҳасанқули бўлса, аравага чиқиб ётди. Икки соатдан кейин кун чиқди.

Маликтож хоним, Маҳин, Феруза қаҳвачининг келтирган чойини ича бошладилар.

Маликтож хоним Ҳасанқулини чақириб:

— Ноибга бориб айт, отларни қўшсин, кетамиз,— деди.

Ҳасанқули ноибни қидириб, отхона тарафига кетар экан, унинг қаҳвахона эшигига суяниб турганини кўриб, унга деди:

— Оғойи ноиб, буюринг, отларни қўшсинлар, йўлга тушамиз.

Аммо ноиб маъюслик билан бошини чайқаб жавоб берди:

— Отлар оқсаб қолибди. Юролмайти. Бир оз кутинглар, Қум тарафидан бошқа арава келади, шуларнинг отини қўшиб, сизларни йўлга соламан.

Ҳасанқули ҳайрон бўлиб деди:

— Ие, бу қандай бўлди, бундан икки соат бурун айтдингизки, отлар тайёр, қачон хоҳласангиз айтинг деб, энди айтиб ўтирибсизки отларнинг оёғи оқсаб қолди, деб.

Ноиб аччиқланди:

— Борди-ю, отлар ўлса сиз эмас, мен жавоб берман. Давлат сизнинг истироҳатингиз учун ўз отини ўлдиришга ижозат бермайди. Бир оз кутинг. Қумдан арава келди дегунча, жўнайсизлар.

Ҳасанқули қўлидан ҳеч нима келмаслигини тушунди, қайтиб бориб, ноибнинг гапини Маликтож хонимга етказди. Шу пайтда Маҳиннинг юзига диққат билан қа-

ралса, бу хабар уни ажаблантирмагани, балки у худди шундай бўлишини кутганлиги англашилар эди.

Маликтож хоним дарров ишониб қоладиган хотинлардан эмасди. У Ҳасанқулига қараб деди:

— Бориб айтгинки, сизда ҳамиша тайёр от бўлади. Бизни қийнашнинг нима фойдаси бор, дегин. Айт, агар отни дарров қўшса, яхшигина инъом ҳам берамиз.

Ҳасанқули бориб, беш минутдан кейин қайтиб келди.

— Ноибни ҳеч қандай қилиб уната олмадим. У ҳеч бўлмаса, тушгача кутасизлар, деяпти,— деди.

Маҳин бўлса, ҳар нафас онасига:

— Шунча шошишнинг нима зарури бор, етиш бўлса бориб етармиз. Қўйинг, бир оз дам олайлик,— дер эди.

Итоат қилишдан бошқа чора йўқ. Онаси чошгоҳгача у ерда қолишга унади. Ҳеч нарса демая ўринга чўзилдилар. Елғиз бечора Маҳингина ётмади.

Чошгоҳ бўлди, Маликтож хоним ҳаммадан аввал уйғониб, шошганича Феруза билан Маҳинни уйғотди. Ферузани Ҳасанқули олдига юборди. Ҳасанқули келиши билан, Маликтож хоним:

— Бор, ноибга айт, тагин нима дер экан, энди бизни жўнатармикан, от берармикан?— деди.

Ҳасанқули ноибнинг олдига бориб, ўн беш дақиқадан кейин қайтди.

— Ҳалигача бирорта арава келмабди, тагин бир оз кутинглар, деяпти,— деди.

Маликтож хонимнинг жуда ҳам жиғибийрони чиққан ҳолда, баланд овоз билан:

— Бориб унга айтгинки, биз билан бундай муомала қилмасин. Менинг эрим депутатликка номзод. Яқин ўртада депутат бўлади. Балки кўп ўтмасдан вазир ҳам бўлар. Вазир бўлганда ҳам биринчи дафъада почта-телеграф вазир бўлади. Бундай қилмасин. Агар шундай қилса, бу ноибни ишдан бўшаттириб, жазо ҳам бердираман,— деди.

Содда Ҳасанқули бу пўписаларнинг ҳаммасини ноибга етказган бўлса ҳам, лекин ноиб Маликтож хонимдан кўра Техронни яхшироқ биларди. Ноиб Техронда амалга ошмайдиган нарсаларнинг энг биринчиси шикоят эканини яхши билар эди. Шунинг учун Ҳасанқулига деди:

— Бориб, буюк хонимга айтгинки, бунчалик жиғибийрон бўлиб, шикоят қилишнинг фойдаси йўқ.

Ҳасанқули ноибнинг сўзларини хонимга етказди. Маликтож хоним: «Балки, ўзим уни кўндирарман», деб ўйлади-да:

— Бор, ноибга, хоним сизни чақираётибди дегин,— деб Ҳасанқулини юборди. Бир оздан кейин ноиб келди. Эшик олдида туриб, салом берди. Маликтож хоним алиқ олгандан кейин деди:

— Оғойи ноиб, биз билан нима учун бундай муомала қиласиз? Бизни кеча кечасидан то шу маҳалгача йўлдан қўйиб, от бермайсиз. Бу яхши эмас.

Ноиб эҳтиром билан жавоб берди:

— Хоним, мен айбдор эмасман. Мен сизларни мумкин қадар тезроқ жўнатиб юборишни истайман, бироқ нима қилайки, от йўқ. Қумдан арава кутиб турибман. Бир амаллаб унинг отларини сизнинг аравангизга қўшиб, жўнатиб юбораман.

Маликтож хоним Қумдан арава келиши ва келган отларга бир оз дам берилиши, ҳаммаси бўлиб тўрт соат вақт ўтишини тушунар эди, бироқ нима қилсин? Ҳали эрининг овозаси бу ерларга етмаган. Ўша пайтда бирдан нига Ҳасанқулининг бақириб-чақирган овози эшитилди. Шунинг билан баравар, у ўзи ҳам ҳовлиқиб-шошиб хотинлар ўтирган уйга кирди-да, Ҳаяжон билан сўзлашга киришди:

— Хоним, отхонага бориб, у ерда бир эмас, тўртта отнинг тайёр эканлигини кўрдим, Иккита аравакаш ҳам ўша ерда бекор ўтирибди. Мен улардан биттасига яқинлашиб: «Шунча от бўла туриб, ноиб нимага бизга от бермайди, нега бизларни қийнайди, шу ҳам мусулмончилик бўлдимиз?» деган эдим, ўша ерда ўтирган икки киши мендан баланд келиб, «кофир бўлибсан» деб оғизларига келганини қайтармасдан сўкдилар, бу ҳам етмагандек, қўлларининг қичиғи қонгунча мени тутиб олиб урдилар. Энг охири чарчаб, мени қўйиб юбордилар. Агар шуни бировга айтсанг, яна тутиб олиб урамиз, деб қўрқитдилар,— деди.

Маликтож хонимнинг аччиқланишининг чеки йўқ эди, у чинқириб деди:

— От бермаганингиз етмагандай, эримнинг хизматкорини ҳам тутиб олиб урибсиз. Жуда яхши, Техронга соғ-саломат етиб олсам, сиз билан қандақасига гапиришишимни ўзим биламан.

Ноиб бу қўрқитишларни эшитмади. Чунки, Ҳасанқули келиши билан у астагина сиргилиб чиқиб кетган эди. Соат икки бўлди.

Тўрт соат ўтди, ҳали ҳам аравадан дарак йўқ эди. Ниҳоят, кунботар олдида Қум тарафидан бир почта араваси кўринди. Бу арава давлатга оид почталарни олиб келаётгани учун ноиб Маликтож хонимнинг қичқаришларига аҳамият бермасдан, тўхтатмай жўнатиб юборди.

XVIII боб

АЖОИИБ БИР ҲОДИСА

Борлиқни қоронгилик қоплаган эди. Осмонни қопқора булут босганлигидан бирорта ҳам юлдуз кўринмасди. Иссиқ шамол юриб, ҳавони огирлаштириб юборган эди.

Истак, талаб, қўрқитишлар ноибга ҳеч таъсир қилмади. Бечора Маликтож хоним аччигининг зўридан уйдаги палоснинг ўртасига ўтириб, бўҳчасидан бир дуо китобини олди ва баланд овоз билан ўқимоққа бошладди. Зора ром қилсам, деб ҳар ўқигани дуодан сўнг, ноиб тарафга қараб дам солар эди.

Маҳин бунинг аксича, ноибнинг от бермаслигидан, кутиб қолишдан хафа кўринмаса ҳам, бироқ бошида минг хил хаёллар кечаётганлиги маълум эди. Ҳаво қоронгилашган сари унинг ҳам бегоқатлиги ортмоқда эди. Ҳар нафасда эшикка бориб, ҳар дақиқада меҳмонхонанинг айвонига чиқаркан, йўлдан кўтарилган чангга қарар, арава ёхуд извош овозини эшитмоқчи бўлган каби, диққат билан қулоқ солар эди.

Феруза бўлса, Маликтож хонимнинг ёнига келиб дуони оҳиста-оҳиста, калима-бакалима ўқиниши илтимос қилар эди, токи у ҳам такрор қилиб ўқиёлсин.

Маликтож хоним саводсиз бўла туриб, дуо ўқий билиши ҳайрон қоладиган бир ҳодиса эмас. Чунки, Эронда кўп вақт боладарни дуо ўқишга ўргатганлари учун диний китоблардан бошқасини ўқиёлмайдилар.

Бутун гавдасидан ҳали тарсаки ва муштнинг зарби кетмаган Ҳасанқули бўлса, ёндош уйда узала тушиб ётиб, аста-секин гўнгиллаб ашула айтмоқда эди.

Ноиб бўлса, буларга ҳеч парво қилмасдан ўз каби-

нетига кириб, бемалол арпа, сомон, бедаларнинг ҳисоби билан машғул эди.

Бирданига Техрондан келаётган бир араванинг овози эшитилди.

Орадан ўн дақиқа ўтмасдан арава келиб, чопархонанинг рўбарўсида тўхтади. Араванинг эшиги очилиб, ундан бошига катта кулоҳ кийган ёш бир йигит тушди.

Шу пайт араванинг ичидан бир овознинг астагина:

— Бор, ноибга айт, дарров бу ерга келсин,— дегани эшитилди.

Йигит кетди. Бир нафасдан кейин чопархона ноиби келиб, бошини араванинг ичига суқди.

— Ого, нима ишингиз бор эди?— деб сўради ноиб.

— Кеча Техрондан сизга юборилган хатни олдингизми? Уша мусофирлар шу ердами?

— Балли, ого, раис ҳазратларининг қўллари билан ёзилган хат кеча менга келиб тегди. Буйруқларини бажо келтирдим. Ун саккиз соатдан буён уларни «от-йўқ» баҳонаси билан бу ерда ушлаб турибман,— деб жавоб берди ноиб.

— Жуда яхши, сизнинг бу қилган ишингиз ҳақида раисга бориб айтаман. Ҳозирча сиз мана бу хатни ҳам олиб қўйинг.

Ноиб хатни олиб кетди. Йигит ёлғиз қолиб, ўз-ўзига: «Ҳозирча иш ёмон эмас, худо мадад берса, истаган нарсамни қўлга киргизаман», деб ўйлади. Салдан кейин ноиб келиб:

— Бош устига, қандай буйругингиз бўлса, итоат этишга тайёрман, марҳамат қилинг,— деди.

— Уларга бориб, ярим соатдан кейин кетасизлар, нарсаларингизни йиғиштириб тайёрланар эмишсиз, денг,— деди йигит.

Ноиб кетди.

Йигит яна ёлғиз қолди. Шу пайтда бояги катта кулоҳли йигит аравага яқинлашди. Ичкаридаги йигит унга секингина бир неча сўз айтди. У бўлса, жавобида:

— Хўп бўлади, бажо келтирамиз,— деди.

Ноибнинг хотинларга бориб, ўн беш дақиқадан кейин от тайёр бўлади, ярим соатдан кейин кетасизлар, деган сўзи Маликтож хонимни ҳаддан ташқари қувонтириб юборди.

У дарҳол Ферузага қараб:

— Кўрдингми, дуо унга қандай таъсир қилди, дуога шак келтирганга лаънат!— деди. Бироқ, аксинча, Маҳин жуда хафа, у на онаси, на Феруза билан сўзлашишни истар эди. Ноиб араванинг ёнига келиб, интизорликда қолган мусофирларнинг қай даражада севинганларини йигитга айтди. Шунда йигит астагина:

— Кечадан буён бу ердан нечта арава ўтди?— деб сўради.

— Фақат битта почта арава ўтди. Уни ҳам тўхтатмай жўнатиб юбордим.

Йигит бу жавобни эшитгандан кейин араванинг бурчагида ўтирган бир кишига астагина деди:

— Сен айтасанки, мен арава билан Техронга келаётган эдим, Кўшки Нусратда тушган эдим, ўша ерда бошқа бир арава турган экан, билмасдан ўшанга тушиб қолибман. Агар иш чатоқлашиб кетса, ўзингни кар-соқовликка солиб, миқ этмай туравер. Қумга етгандан кейин чопархонага бориб, мана бу хатни раисга берасан. У сени бсозор Техронга қайтариб юборади.

Чорак соатдан кейин Маҳин туриб онасига:

— Мен бориб, аравада ўтираман,— деди.

Ун беш дақиқадан кейин Маликтож хоним билан Феруза ҳам аравага тушдилар. Кеча жуда қоронғи эди. Икки қадам нарида бўлган нарсани кўриш мумкин эмасди. Бир эмас, тўртта от қўшилган арава, ниҳоят, Қумга томон йўл олди. Боя Техрондан келган йигитнинг араваси бўлса, Техронга қайтиб кетди.

Аравакаш отларни савалаб, Маликтож хоним тушган аравани чоптириб кетмоқда эди. Орадан тўрт соатча ўтгандан кейин Манзария чопархонасига етдилар. Маликтож хоним шунчалик шошар эдики, ҳатто шу ерга тушиб, бир озгина дам олишга ҳам рози эмас эди. Бу тўғрида Маҳин билан гапиришиб, ундан ҳам тўхтамаслик жавобини олди. Аравакашнинг чойчақасини берди. Чопархона ноибни бўлса, Кўшки Нусрат ноибни каби ўжар эмас эди. Дарров отларни айирбош қилишга буйруқ берди. Бу иш Маликтож хонимни шунчалик хурсанд қилдики, у Ҳасанқулига ноибга бир тўман инъом беришни буюрди. Бундай сахийлик Маликтож хонимдан ҳалигача кўрилмаган бир иш эди. Ярим соатдан кейин арава ҳеч қандай тўхтовсиз яна йўлга тушди.

Йўлда бўлса, ортиқ уларни тўхтатиб қоладиган чопархона йўқ эди. Аравакаш эрон туркларидан эди. Сер-

гап бўлиши билан баравар, оғзидан махоркасини ҳам қўймас, кетма-кет тутунини тутунига улаб чекар эди.

Тонг ёришиб қолди. Юлдузлар ҳам бирин-сирин сўна бошлади. Арава Манзариядан икки ярим тош узоқлашди. Узоқда Қумнинг гунбази кўринмоқда эди. Бирданига Маҳиннинг рўбарўсида гапириб ўтирган Ферузанинг кўзи Маҳиннинг оёғига тушиб, ҳайрон бўлди. Маҳиннинг оқ кавуши ўрнида қора кавуш бўлиб қолганини кўрди. Кўзини юқорироқ кўтариб, пайпоқ рангини, чодрасининг ҳошияси бошқа бўлиб қолганини кўрди. Қизнинг юзига диққат билан қараб, ҳайронликда оғзи очилиб қолди. Аранг бошини араванинг бир бурчагига қўйиб ўтирган Маликтож хонимга қўли билан ишора қила олди. Маликтож хоним Ферузанинг ишорасидан ҳайронликка тушиб, унинг қўли кўрсатган тарафга қаради-да, таажжубдан юраги ёрилаёзди.

Буларнинг ҳайрон бўлишларига сабаб нима эди?

Улар гўзал ва ёқимли Маҳин ўрнида ола кўз, сапариқ маймунга ўхшаш бир қизнинг таажжубларига парво қилмай ўтирганини кўрдилар.

Дуо билан ноибнинг кўзлари боғланганига ишонган Маликтож хоним билан Феруза Маҳиннинг осмонга учиб кетиб, унинг ўрнига бир жин ёки бир алвастининг ўтирганига ишонишлари ҳам мумкин эди. Ниҳоят, Феруза сал дадилланиб, юзини қизга ўгирди.

— Сен кимсан? Бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Маҳин хоним қаёққа кетди?— деб сўради.

Лекин у саволларига жавоб ололмади.

Маликтож хоним ҳам ўзини сал босиб олиб, қизнинг қўлини силтаб деди:

— Нега жавоб бермайсан? Сен менинг қизим эмасан. Менинг қизимга нима бўлди, қизим қани? Бўл тез, жавоб бер!

Шу маҳал Ҳасанқули бу галати гапларни эшитиб, аравани тўхтаттирди-да, шовқин-суроннинг сабабини сўради.

Бироқ, у ҳам ёшлигидан буён кўриб келган Маҳиннинг ўрнида безрайиб ўтирган, ола кўз, сариқ қизни кўриб, турган ерида қотиб қолди. Маликтож хоним безовта бўлиб, пайдар-пай:

— Ҳай, айтсанг-чи, сен кимсан, қизимга нима бўлди?— деб сўраб эди.

Энг охири Феруза:

— Бу қиз ҳам кар, ҳам соқовдир,— деди.

Бегона қиз ишорат билан Ферузанинг гапини тасдиқ қилди.

Феруза:

— Кўрдингизми, мен айтдим-ку ахир, кар ҳам соқов экан,— деди.

Бироқ кар бўлганида, Ферузанинг гапини эшитиб, тасдиқ қилармиди? Феруза бўлса, бунинг фаҳмига бормасди.

Аравакаш ҳам пастга тушиб, аҳволдан хабардор бўлди. Ҳайронлигидан бармоғини тишлаб қолди. Чунки, ўн беш йилдан буён шу йўлда юрса ҳам, ҳеч бундай ҳодисага дуч келмаган эди.

Бирданига Маликтож хонимнинг кўзларидан маржондай қаторлашиб ёш оқмоққа бошлади.

— Қандай қиламан бу чўлу биёбонда, додимни кимга бориб айтаман? Вой айланайлар-ей, қизимга нима бўлди? Бошига қандай фалокатлар тушди экан-а, уни ўғирлаб кетишдимикан, бу ишни қайси йигит ўлгур қилган экан?— деб ўкраб-ўкраб йиғлади.

Ҳасанқули ва Феруза ҳар қанча ҳаракат қилсалар ҳам, уни тинчитишдан ожиз эдилар, бечора она йигидан ўзини тўхтата олмасди. Шу пайтда Ҳасанқули аравакашга айтди:

— Бизни Манзарияга қайтар. Хоҳлаганингча пул берамиз.

Аммо аравакаш:

— Отлар чарчаган, шаҳарга яқинлашиб қолдик, қайтсам, отлар касал бўлиб қолади, мен жавобгар бўламан,— деб таклифни қабул қилмади.

Маликтож хоним хотин киши эди. У кўнгли юмшоқ бўлгани учун ҳеч маҳал қизига оғир сўз айтиб, хафа қилмаган эди. Чунки, у қизини ҳаммадан ортиқ севар эди. Шундай бўлгандан кейин қизидан юз ўгириб, уйига қараб кета олармиди? Бироқ, нима ҳам қилсин, аравакаш унамас эди. Ҳатто унга беш туман пул бермоқчи бўлган бўлсалар ҳам, аравакаш эронликларнинг одати-га хилоф ўлароқ ўз вазифасини яхши адо қилувчилардан бўлиб чиқди, таклифни қабул қилмади.

Ола кўз, сариқ қиз бўлса, араванинг бир чеккасида чурқ этмай ўтирарди.

Маликтож хоним бир неча мартаба аччиқланиб уни бўғмоқчи бўлганида, Феруза ўртага тушиб:

— Хоним, Қумга бориб бу қизни полиция маҳкама-сига топшириш керак. Тергов қилиб, ишнинг тафсило-тини билсин,— дерди.

Тергов ва назмия сўзларини эшитган қиз кичкина-гина бир ҳаракат қилиб, ранги ўзгарса ҳам яна ўзини тўхтатиб олди. Сўнгра бир неча йиғлашлардан кейин Маликтож хоним, орқага қайтиш мумкин эмаслигини англаб, мажбуран Қумга кетишга рози бўлди. У ерга етиш билан полиция маҳкамасига хабар бериб, қизини топиш учун улардан ёрдам сўрашга жазм қилди.

Арава кетар эди, бир соатдан кейин йўл божи олина-диган энг сўнгги дарвозадан ўтиб, Қум дарёси кўприги-га кета турган кенг хиёбонга кирди. Бу хиёбонни ўтган-дан кейин, чап тарафга, чопархона биноси бўлган катта бир майдоннинг рўбарўсида тўхтади. Бу пайтда Феру-занинг «дод-фарёд қилиш, оғойи Ф... уссалтананинг об-рўсига доғ туширади» деган насиҳати бўйича, Малик-тож хоним тинчланиб, Феруза билан бирга аравадан тушиб, бир бурчакда турдилар. Ҳасанқулини бўлса, қў-ноқ жойи қидириб топиш учун шаҳар ичига юбордилар.

Маҳиннинг ўрнида қолган сариқ қиз ҳам аравадан тушиб, Маликтож хонимнинг кўп йиғлаганлигидан бе-дармон, Ферузанинг бўлса, у билан овора эканлигини кўриб, уларнинг кўзини шамғалат қилиб, астагина ён-ларидан ўтиб, чопархона раиси идорасига кирди.

Кун чошгоҳ бўлиб қолган. Чопархона раиси идора-да эди. Қиз унга бир хат узатди. Раис хатни ўқигандан кейин:

— Жуда яхши. Ҳозир Техронга бир арава кетади. Сизни ўша арава билан жўнатиб юбораман,— деди.

Қиз бир нима деб унинг қулоғига шивирлади. Раис унга жавобан:

— Анови уйнинг орқа тарафидаги уйга бориб туринг. Хотиржам бўлинг, ҳеч ким у ерга кирмайди,— деди.

Қиз сирғилиб ўша уйга кирди. Ун беш дақиқадан кейин қиёфасини тамоман ўзгартириб, яъни бошига оқ хошияли чодра ўрнига кўк хошияли чодра, оёғига ка-вўш ўрнига калиш кийиб, қошига йўғон қилиб ўсма кў-йиб, кўзларига сурма тортиб, уйдан чиқди ва оҳ-воҳ қил-моқда бўлган Маликтож хоним ва Ферузаларга парво қилмасдан, рўбарўларидан ўтиб, чопархона эшигидан чиқиб кетаверди. Бир соатдан кейин Ҳасанқули қайтиб келиб, яхши бир жойни ижарага олганлигини айтди.

Маликтож хоним бўлса, ҳали ҳам йиғламоқда эди. Шу маҳал бирданига уларнинг эсига сариқ қиз тушиб қолди. Югуриб бориб аравага қарадилар. У ерда йўқ эди. Тона олмадилар. Ферузанинг эсига унинг раиснинг идорасига кириб кетганлиги тушиб, у ерга бориб хабар олдилар. У ерда ҳам йўқ.

Бу қизнинг ҳам йўқолиши Маликтож хоним билан Ферузанинг таажжубини янада орттириб юборди.

Оз бўлмаса улар жин-парининг ишон ишларига аראлашувига чиндан ҳам ишониб, бу ишнинг шулар тарафидан қилинганга лаққа тушаёздилар.

Чопархонанинг ҳар тарафини ахтарсалар ҳам, фойдаси бўлмади. Сариқ қиз йўқолган. Умидларини узиб, воқеани полицияга билдириш нияти билан йўлга тушдилар. Полиция идорасининг эшигига етар-етмас, Феруза бирданига бояги қизга ўхшаган, лекин кўк ҳошияли чодра ёпинган, оёғига калиш кийган бир хотин чопархонага қараб келаётганини кўриб қолди. Қиёфасидан, юриш-туришидан бояги қизнинг ўзи эканлигини тахмин қилган Феруза унга яқинлашиб:

— Айланай эгачи, бу кун нима?— деб сўради.

У қиз юзидаги пардасини бир оз кўтариб, уларга диққат билан қарагандан кейин:

— Бу кун шайбон ойининг йиғирманчиси — пайшанба кuni,— деб жавоб берди.

Сўзлаган вақтида тишларидан бу худди бояги қизнинг ўзини эканлигини аниқ билган Феруза дарров унинг ёқасига ёпишиб бақирди:

— Ҳа... ҳийлакор хотин, мени алдамоқчи бўлдингми? Сен Маҳин хонимнинг ўрнига аравада қелган хотин эмасмисан? Қани юр, олдимга туш. Ҳасанқули, бери кел. Буни ушла, худди ўзи. Бориб уна-элик қўйиб, баширасини ўзгартиб келибди, маҳкам ушла!— деди.

Қиз бу дод-фарёдларга эътибор бермасдан:

— Отажон, сиз янганшаётирсиз, мен Техронга кетаётган бир мусофирман. Кеча билет олиб қўйган эдим. Бугун йўлга тушмоқчи бўлиб турибман,— деди.

Феруза бу сўзларга ишонмагани учун унинг ёқасига лпа маҳкамроқ ёпинди. Бу жанжалга теваракдан бир неча одамлар йиғилиб, уларни қуршаб олдилар. Охирида чопархона раиси ҳам идорасидан чиқиб, бу дод-фарёднинг сабабини сўради. Феруза аҳволни унга айтди.

Раис Ферузанинг гапларига баланд овоз билан кулиб деди:

— Онажон, янглишасиз, бу хотинни мен биламан. Кеча келиб, мендан билет олиб кетган эди. Бугун Теҳронга кетади. Балки, бу умрида сизни кўрмагандир ҳам.

Ферузанинг овозига йиғилган одамлар раиснинг сўзини эшитгандан кейин бирин-бирин тарқаб кетдилар. Феруза қанчалик жанжал-сурон қилса ҳам ҳеч ким унга қулоқ солмади. Чопархона раиси ҳам идорасига кириб кетди. Кўк ҳошияли чодра ёлинган хотин бўлса, вақтдан фойдаланиб, чопархонага кириб яширинди. Йиғидан кўзлари қизариб, кўпчиб кетган Маликтож хоним Ҳасанқулининг ёрдами билан секин-секин йўлга тушди. Кўприкдан ўтиб, Дорушифога¹ борадиган кўчадаги ижарага олган уйларига кирдилар. Узини йўқотиб қўйган Маликтож хоним, ичкарига кирар-кирмас, юз ва кўкракларига уриб:

— Қизимни олиб қочдилар, дод қизгинамнинг бошига қандай фалокатлар тушди экан?— деб қичқира бошледи.

ХІХ БОБ

ҲАҚИҚИЙ ДУСТ

Биз Фаррухни извошга тушиб, извошчига айтилган адрес бўйича кетар экан, йўлда қўйиб кетган эдик.

Ун дақиқа ўтмасдан извош Буржи Нўш хиёбонининг охирида эшиги устида аниқ қилиб, «Қум, Султонобод ва Исфаҳон йўлларининг чопархонаси» деб ёзилган катта бир карвонсаройнинг олдида тўхтади.

Фаррух извошдан тушиб, кутиб туришни буюрди. Сарой йўлагидан ўтиб, чопархона раисининг идорасига кирди.

Фаррух Маҳиннинг бизга маълум бўлган хатини ўқигандан кейин унинг ортидан Қумга боришга аҳд қилган эди.

Фаррух ичкарига кириб, стулнинг орқасига ўзи тенги бир йигитнинг диққат билан хат ўқиб турганини кўр-

¹ Қум шаҳридаги Биби Фотима мазорини руҳонийлар «Дорушифо», яъни «Шифо уйи» деб атайдилар. (Ред.)

ди. Оёқ товушини эшитиб, йигит бошини кўтарди. Шу он ҳар икковлари бирданига таажжубланиб қолдилар.

Ҳар икковлари ҳам баланд овоз билан:

— Ҳе... — деб бир-бирларига қўл узатдилар.

Фаррух нотаниш бир одамга учрашаман деб ўйлаган ўринда ўзининг энг самимий ва яқин дўсти бўлган Аҳмадалихонни кўрди. Аҳмадалихон унинг мактабдоши эди. Уқувчига буларнинг қандай дўстликларини англатайлик. Булар ёшлигидан бир жойда катта бўлган, бир ерда ўқишган ва ҳар йил барабар имтиҳон берган, икки айрилмас ўртоқ эдилар. Маълумки, кўпинча дўстлик мактабда бошланади. Мактаб шароитида ҳамма илм олиш билан машгул бўлади, у ерда кишининг шахсий фазилати, лаёқат ва заковати эътиборга олинади, у ерда рақобат йўқ, пул ва хотин масаласи ўртага тушиб орани бузмайди, шу жойда дили пок икки вужуд тезда бир-бирлари билан яқинлашиб, ҳамфикр ва ҳаммаслак бўлиб қоладилар. Оталари ҳам буларнинг дўстлигидан таъсирланиб, ҳар икковларини ўз ўғиллари каби севар эдилар. Булар ўзларининг ҳар қандай махфий сирлари, ҳатто турмушларида юз берган кичик воқеаларгача бир-бирларига айтишиб, дардлашар эдилар. Кўп йиллар шундай самимият ўтди. Охирида, ҳар икковлари ҳам мактабни битириб, диплом олишга муваффақ бўлдилар.

Юқорида айтганимиздек, Фаррух ўзига ишонган бир киши бўлгани учун, давлат идораларининг юқори ўрнини эгаллаб турган, лекин нолойиқ кишиларга ялиниб-ёлвориб, бундан ташқари, яна икки йил текинга хизмат қилиб, ойига ўн беш туман маошга бўйин эгиб кетишни хоҳламас эди. Аҳмадалихон диплом олган вақтида отаси ўлган, оиланинг тирикчилиги унинг зиммасига тушгани учун, ноилож, почта идорасига кириб хизмат қилаётган эди. Толеи ёрдам бериб, кундан-кун юқорилашиб, уч йилдан кейин чопархона идорасига раисликка кўтарилган эди.

Фаррух билан унинг ўртоқлиги шундай эдики, бир ҳафта бир-бирларини кўрмай тура олмас эдилар. Лекин, кейинги ҳафталарда ишнинг кўплигидан у билан кўриша олмагани учун, Фаррух дўстининг бир ҳафта бурун Қум ва Ироқ йўли раислигига тайин қилинганлигини билмас эди.

Албатта, Фаррух ўзининг шундай яқин ва самимий дўстини Қум ва Ироқ йўли идорасида раис бўлганини кўриб қанчалик таажжубланса, шунчалик хурсанд ҳам бўлди.

Аҳмадалихон дарров олдидаги қоғозларини бир та- рафга йиғиштириб, ўрнидан турди-да, Фаррухнинг қў- лини маҳкам сиққандан кейин:

— Менинг бу ерга тайинланганимни қаёқдан бил- динг? Сени қандай шамол учирди?— деди.

Фаррух деди:

— Ичкарига кирганимда сени кўриб, ҳайрон бўлиб қолганимни сезмадинг. Мен бўлсам, чопархона раиси ёнига билет олишга қелган эдим. Бахтимни қараки, бу ерда сени кўрдим.

— Сафарга кетяпсанми? Менинг ҳеч хабарим бўл- мабди. Жуда яхши, қани айт, қаерга бормоқчисан? Ёки хизматга кирасану хизматинг бошқа шаҳарда, шунга кетаётибсанми?

— Йўқ, ҳали ҳеч қайси идорага кирганим йўқ. Ни- ҳоятти Қумга зиёратга бормоқчи бўлиб турибман,— деди Фаррух.

Фаррухни жуда яхши била турган Аҳмадалихон унинг юзига диққат билан тикилиб турди-да:

— Биладан, биладан, нима учун Қумга кетаётга- нингни. Қимнинг ортидан кетаётганингни ҳам биладан,— деди.

— Улар келиб, билет олдиларми?

— Ҳа, бундан бир соатча бурун хизматкорлари ке- либ, Қумга кетиш учун соябон арава кира қилди.

Шу пайтда Фаррух чўнтагидан эрта билан Шукуфа келтирган хатни олиб, Аҳмадалихонга узатди.

— Мана, ўқиб кўрсанг, ишимизнинг қай даражага етганини биласан.

Аҳмадалихон хатни олди, кейин қўнғироқ чалди ва кирган идора хизматчисига икки стакан чой буюрди.

Хатни бошдан-оёқ диққат билан ўқиб чиққандан сўнг Фаррухга ўгирилиб деди:

— Жуда яхши, модомики, иш шундай экан, энди фикринг қандай, нима қилмоқчи бўласан?

Фаррух кифтини қисди:

— Ҳозирча унинг орқасидан Қумга боришдан бошқа ҳеч бир хаёлим йўқ. Яна тўғриси, ортиқча бир фикр ақлимга келмаётир. Лекин, қандай бўлса-бўлсин, шун-

дай разил одамлар билан ишни бирваракай тугатиб қўя қолмоқчиман!

Аҳмадалихон жавоб бермасдан, бир оз фикрга кетгандан кейин, бирданига Фаррухга ўгирилиб деди:

— Менинг ақлимга бир нарса келди. Юрагинг дов берса, шу ишни қилсанг дейман.

Фаррух дарров унга стулини яқинлаштириб:

— Қани айт, кўрай,— деди.

— Агар майли десанг, мен бир ишни қойил қиламан. Маҳинни дарров ота-онасидан қочириб олиб кетасан. Ундан кейин улар ҳам мажбур бўлиб, уйланишингга рози бўладилар.

Фаррух худди шундай бир хабар эшитишни кутиб турар эди. Кўзларини Аҳмадалихоннинг кўзларига тикиб деди:

— Илтимос қиламан, ўйлаган режангни тезроқ айт.

— Жуда осон иш, йўлда, бир қоронғи кечада, Маҳинни бошқа бир хотин билан айирбош қиласан.

Севгилисидан бошқа тилаги бўлмаган Фаррух буни дарров маъқуллади ва бу режани қандай бажариш мумкинлигини ҳам айтиб беришни ўртоғидан сўради.

Аҳмадалихон деди:

— Аввало шуки, бизнинг қурган режамиз ўринласин учун, Маҳин ҳам бу ишдан хабардор бўлиши зарур. Маҳин розилик берса, қолган иш унчалик қийин эмас. Бекатларнинг биттасида сенинг ва уларнинг араваси учрашади. Қулай бир пайт пойлаб, қоронғи кечада сен билан бирга борган хотин уларнинг аравасига, Маҳин бўлса келиб, сенинг аравангга тушади. Улар Қумга, сен тўппа-тўғри Теҳронга қайтасан. Лекин, бу ишни эплаштириш учун бошқа тadbирлар ҳам керак. Агар сен айтганларимни қабул қилсанг, қолганларини мен ўз зиммамага оламан.

Фаррух бу сўзлардан шу даражада севинган эдики, гўё ўзини бутун тўсиқларни босиб-янчиб ўтиб ва шу иш воситаси билан Маҳиннинг чинакам эгаси бўлгандай сезар, хаёлида уни қучоқлаб ўпар ва ўйлар эди. «Азизим Маҳин, ўзингни азоблама, қайғурма, отанг сени хафа қила олмас, онанг бўлса, озгина ўпкалар, Маҳин, бу мен, сенинг Фаррухинг, сенинг қулинг, мен сени севаман...» Шундай ширин хаёллар бошида айланар экан, Аҳмадалихонга юзланиб деди:

— Маҳин қабул қилса ҳам, қилмаса ҳам, сен ишнинг бу томонини тўғрилаб қўявер. Менга битта билет тайёрлаб қўй. Агар Маҳин унаса, бу ишни бажарамиз. Унамаса, ўзим ҳам шундай бир Қумга бориб келаман,— деди ва садоқатли Дўсти билан хайрлашиб, чиқиб кетди. Эшикда кутиб турган извошга тушиб, жадаллик билан уйига олиб бориб қўйишни буюрди.

Бечора Фаррух шу даражада шошиб қолган эдики, уйга келган замоноқ, Маҳиннинг хатига жавоб ёзиб юборишни истар эди. Лекин, бахтга қарши, Шукуфа эртага эрта билан келишни ваъда қилганди.

Ун дақиқалардан кейин уйига етиб келди. Севинганидан, извошчига икки туман пул берди.

Ҳаммадан аввал энагаси унга рўбарў келди. Ундан Иффатнинг ҳолини сўради. Энагаси жилмайиб жавоб берди:

— Аҳволи жуда яхши, сизни кўрмоқчи бўлиб турган эди.

Фаррух юқори қаватга кўтарилиб, эшикни тақиллатди. Ижозат олгандан кейин ичкарига кирди. Иффатнинг ота-онаси олдига борганидан гапира бошлади:

— Сизларникига борган эдим. Отангизни воқеадан хабардор қилдим. Сиз айтганингиз хатдан у бечораларнинг ҳеч қайсиларининг хабари йўқ экан. Бу ишларнинг ҳаммаси ўша виждонсизнинг найранги экан. Улар сиз ўйлаганингиздай, сизни фарзандликдан чиқармаганлар. Улар сизни ҳалигача, Исфаҳонда эри билан тинч яшаб юрибди, деб ўйлашар экан. Бу кун кечга томон улар келадилар. Сиздан илтимос қилар эдимки, ҳозирча бошингизга келган қайгуларни уларга айтмай туринг. Айтсангиз, ҳаётларини хавф остига қўясиз.

Иффатнинг кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушди:

— Билмайман, сизнинг туғишган ака-укадан ортиқ менга қилган бу яхшилигингизга ва марҳаматингизга қандай ташаккур айтсам экан.

Фаррух, меҳрибон акалар каби, унинг пешонасидан ўпиб деди:

— Сиз менинг синглимсиз, ҳалигача мен сизнинг бошингизга лушгандай оғир, киши қалбини азоблайдиган бир воқеани эшитмагандим. Бу йўлда жон берсам бераману, лекин ўша разил одамдан сизнинг ўчингизни оламай.

Шу сўзларни айтар экан, Фаррухнинг ранги ўчиб, кўзларидан ўт чақнарди.

Фаррух Иффатга бир нафас ухлаб олишни тайинлаб, уйдан чиқди. Ўз хонасига тушиб, қуйидаги хатни ёзди.

«Азиз севгилим!

Хатингни олдим. Кеча кечасиёқ, мен отангни (агар ижозат берсанг, юраги тош ва ақлсиз деяр эдим) сендан мени, яъни тандан жонни жудо қилиш учун онангга йўл-йўриқлар берганлигини сезган эдим. Мен кеча кечаси қўлинг қўлимда бўлган вақтда, отангга қараб, унинг депутат бўлишдан бошқа дарди йўқ эканини англадим. Отанг, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, сени ўз мўлжаллаган кишисига беради. Агар сен ўша кишини эрликка қабул қилмасанг, йўлда онангдан ажралиб, мен билан кетасан.

Иш бундай: сизлар Кўшки Нусрат бекатига етганларингизда, чопархона ноибига берилган топшириқлар бўйича сизларни «от йўқ» баҳонаси билан, мен орқангиздан етиб боргунча тўхтатиб турадилар. Сизлар у ерда бир кеча қоласизлар, мен етиб боргандан кейин, сизларнинг аравангиз учун от тайёр бўлади. Лекин, сен ўша ерда ўз шижоатингни кўрсатишинг керак бўлади. Сен менинг аравамга тушасан-да, мен билан бирга Теҳронга қайтасан.

Онанг воқеадан дарров хабардор бўлиб қолмасин учун, сенинг ўрнингга бошқа бир хотин араваларингизга тушади.

Маҳин! Отанг муҳаббатнинг нималигини билмайди. У сенинг васлингга етишимга рози эмас. Отанг суқ, мансабпараст одам. Баланд мартабага етмоқ учун тарбиясиз, онгсиз, ахлоқсиз, лекин бой бир куёвни мendan афзал кўради. Онанг мустақил фикр эгаси бўлмагани учун, унга умид боғлаш керак эмас. Унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Маҳин, ййлаб кўр! Уйлаб, фикр юрит. Қатъий қарорга кел.

Сени севган, кўкларга кўтарган Фаррух Дақиқ».

Фаррух хатни буклаб, конвертга солган вақтда чошгоҳ тўпи отилган эди.

Фаррух кун қиём бўлганини англаб, иштаҳаси бўлмаса ҳам овқат сўради. Келтирилган овқатдан озгина чўқилагандан кейин, креслога ўтириб, бошини икки кафти орасига олиб, хаёлга чўмиб кетди.

У пулдан бошқа ҳеч нарсага ишончи бўлмаган кишиларга қарши уруш очмоқчи бўлса ҳам шу пайтгача доим пулнинг зўр келганлигини тушунганлиги учун ўйлар эди.

Фаррух ёш эди. Фаррух Маҳинни чинакам бир ишқ билан севар, унга етишмоқ учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди. У ўз-ўзига:

— Толеим менга ёр бўлгани учун Аҳмадалихонни менга тўғри келтирди ва у орқали менга йўл кўрсатди, — дер эди.

Бечора билмас эдики, толе кўпларга шундай пуч умидлар бериб, охири бирданига шундай ноумид қиладики, киши ҳаётнинг бундай аччиқларига чидаёлмайди, шундай турмушдан қутулиш учун ўз-ўзига, ўз хоҳиши билан ўлимни ахтариб қолади.

XX 606

УЧ ОЛИШ ИУЛИДА

Кундуз соат икки. Икки бақувват от қўшилган қора рангли арава, унинг орқасидан хусусий бир извош Фаррухларнинг эшиги олдида тўхтади.

Араванинг эшигини ўтган бобда оғойи Р... удавланининг уйда кўрганамиз хизматкор очди. Аравадан қўлтиқтаёқ билан юрагидан бир чол тушиб, хизматкорларнинг ёрдами билан Фаррухларнинг уйига томон юра бошлади. Орқадаги извошдан бўлса, қора чодрага бурканган, узун бўйли бир хотин тушиб, хизматкорлар билан бирга келиб, эшикни қоқди. Эшик очилди, ичкарига кирдилар.

Фаррух уларни кўрар-кўрмас, таъзим қилиб, чолнинг қўлтигига кирди, ҳаммалари секин-секин юқорига чиқмоққа бошладилар.

Бечора Иффат бўлса, кута бериб тинка-мадори қуриган эди. Ота-онасини кўрган замон: «Мени ўз бепарволигингиз билан нима учун шундай бир разил одамга бердингиз?» деб аччигини тўкмоқчи, сўнгра улар билан бирга ўз уйига қайтиб, бир оз бўлса ҳам, осойишталик билан умр ўтказмоқ учун шошар эди.

Бахтсиз бу қиз шундай жирканч ерлардан бир умрга қутулиб кетганига ҳеч ишонмас эди. Эшик очилиши билан Иффат онасининг елкасига таянган отасини кўр-

ди, ўрнидан туриб, уларнинг қучоғига отилмоқчи бўлса ҳам, лекин уддасидан чиқа олмади, беҳуш бўлиб йиқилди. Бир неча дақиқадан кейин ўзига келганда ота-онасининг каравот атрофида ўтирган ва йиғлаган ҳолда кўриб, у ҳам чидаёлмай, секин-секин йиғлай бошлади. Бу аҳвол бир неча дақиқа давом этди.

Эшик очилди, Фаррух оҳиста ичкарига кириб, деди: — Йиғлаяпсизларми? Йўқ, ортиқ йиғининг жойи эмас. Энди ўч олиш фикрига тушиб, шундай муттаҳамларга виждонсизликнинг оқибати нимага олиб боришини билдириб қўйиш керак.

Иффат унинг сўзига қўшилиб:

— Ҳа, бўлар иш бўлди энди. Энди бир йўлини топиб, ўша баттолни қаттиқ жазолаш лозим, — деди.

Лекин, Музаффариддин шоҳ дарборида лаганбардорликка ўрганиб қолган шундай бир ҳунарсиз, кишига эгилиб-букила беришни зарур вазифалардан санаб, унинг раъйига қарши чиқишни худога қарши чиқиш билан барабар деб ўйлаган бир ота ва ўз тарбиясини отинбувида тамом қилиб, жип, алвастидан бошқа нарсага эътиқод қилмаган бир она ўчнинг нима эканлигини тушуниб, йўл қидира олармиди?

Йўқ, чунки улар шунчалик сингсиз бўлганликларидангина бу бечора қизни бахти қаро қилиб, шундай аҳволларга солганликлари кўз олдидадир. Отаси бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлгани учун, тарки дунё қилиб, «ҳаммасига шукур» дейдиган дарвешнамо бир одам. Онаси бўлса, дажжолнинг эшағига, «Мулла Иброҳим яҳудий домланинг амалига», шайтонларга, опала-алвастиларга ишонадиган бир хотин.

Буларнинг ўчлари биттагина бўлиши мумкин — қирқ кеча чиллаёсин ўқитиш, ёки яҳудий домла берган тутатқини тутатиб, куёв бўлган йигитга ўлим тилаш. Ё бўлмаसा, Гуломҳасан сеҳргарнинг кўз боғлаш дуосига умид тутиб, турлича дуолар билан юпанмоқ. Фаррух бўлса, бундай эрик ва бўлмағур нарсаларга ишонадиган одамлардан эмас. У бундай муттаҳамларни йўқотмоқ учун, ўз йигитлигига суянган кишилардан битаси. Иффатнинг ота-онасидан бир иш чиқмаслигини билган Фаррух, Иффатга юзланиб деди:

— Хоним, сиз ҳеч қайғурманг. Агар ундан ўч олинадиган бўлса, у ўч менинг қўлим билан олинади. Саргузаштингизни менга сўзлар экансиз, юрагимга қўрдай

тўкилган ғазаб олови аллақачон алангаланиб кетган. Бу олов у разил муттаҳамни йўқотмагунимча сўнмайди.

Фаррухнинг бу қатъий қарорига шак келтирмаган
- Ифрат:

— Фаррух! Сиз менинг акамсиз!— деди.

Фаррух бу сўзни эшитар экан, юраги қаттиқ уришга бошлади. У диққат билан Ифратга қараб, бечора қизнинг юзлари қизарганини кўрди. Фаррух Ифратда бўлган бу ўзгаришни кўриб кўрмасликка сөлмоқчи бўлдида, оғойи Р... уддавлага ўгирилди.

Ифрат юрагида Фаррухга нисбатан бошқача бир туйғу сезмоқда эди. Бироқ, нима қилиш мумкин? Фаррух унга акагина бўла оларди, холос.

Ун беш диқақадан кейин, оғойи Р... уддавла хотинига қараб:

— Хоним, кетсак бўлар эди,— деди ва ўрнидан турди. Фаррух, Чаламайдон қаҳвахонасига бориши зарур бўлгани учун, уларнинг қўзғалишларига тўсиқ бўлмади.

— Ҳозир бир-икки кунлик сафарга кетаётиман. Албатта, қайтганимдан кейин Али Мирафхон тўғрисида суриштириб, унинг жазосини бераман,— деди Фаррух.

Фаррух оғойи Р... уддавлани отасининг ёнига олиб борди. Икки эски дўст анча маҳалгача истибдод замонларида ўтказган кунларидан ва подшодан эшитганлари сўкишлардан сўзлашиб, бир неча карра маршрута ва маршрутачиларни сўкиб олгандан кейин ўринларидан туриб, ажралишдилар. Ниҳоят, оғойи Р... уддавла, хоним ва Ифрат билан бирликда зинапоялардан тушиб, Фаррухдан тез-тез уйларига бориб туришга ваъда олгандан кейин эшикка чиқдилар.

Фаррух ярим соатча ўйлаганидан кейин ўзи учун битта йўлдош, бир ёрдамчи топиш зарурлигини сезди ва Чаламайдон қаҳвахонасига боришга қарор берди. Эгнига эски кийим-бош кийиб, эшикдан чиқди.

Юқорида билганимиздай, келиб Жаводни қаҳвахонада кўрди ва уни бир бола воситаси билан ёнига чақириб, ишни бошдан-оёқ тушунтирди ва унга тўртта уч туманлик пул бериш билан, яъни уч-тўрт кунлик уй харажатидан тинчитиб қўйиш билан унинг юрагини қўлга киргизди ва бир талай ваъдалар бериб, унинг тинчлигини таъмин этишга ишонтирди.

Шу куни Фаррух уйига қайтиб келган вақтда соат саккиз эди. Ичкари кириб, пастдаги уйда Аҳмадалихонни кўриб: «Бирор янги гап чиқиб қолди, шекилли», деб ҳайрон бўлди. Аҳмадалихон Фаррухнинг ҳайрон бўлганлигини кўриб:

— Бу масала билан жуда ҳам қизиқсиниб қолганим, учун бу ишнинг қандай бажарилиши тўғрисида сенга баъзи тушунтиришлар бергани келдим,— деди.

Фаррух Маҳинга ёзган хати, эртага эрта билан бу хат унга бориб етишини Аҳмадалихонга билдирди, ҳам ундан ишларнинг қай хилда бажарилганини сўради. Аҳмадалихон айтди:

— Сен улардан йигирма тўрт соат кейин жўнай оласан. Чунки мен Кўшки Нусрат чопархонаси ноибига хат ёзиб, сизнинг аравагиз боргунча, уларни тўхтатиб туришни буюраман ва хатни бўлса, Теҳрондан кетадиган аравакашга бераманки, у Қаҳрезак аравакашига, у бўлса Ҳасанободга, шундай қилиб, қўлдан қўлга ўтиб, унга етади. Сенга ҳам бир хат бераман, шу хатни олгач, у сенинг ҳар бир истагингни бажо келтиради. Кўшки Нусратга етгандан кейин, ўзинг билан бирга олиб кетган хотинни Маҳиннинг ўрнига тушириб юборасан. Энг охири, Қум чопархонаси раисига ҳам бир хат ёзаман. У хатни сен билан бирга кетадиган хотинга бераман. Токи, хотинни дарров Теҳронга қайтариб юборсин. Мабодо полиция ва ё назмий идоралари тарафидан бирорта тўсиқлик чиқиб қолса, унга ёрдам берсин.

Аҳмадалихон шу йўл-йўриқларни ўргатиб, кетди.

Фаррух эрта билан соат бешда уйқудан туриб, Шукуфани тепасида кўрди. Хатни унга топшириб, дарҳол Маҳинга етказишни сўради.

Шукуфа хатни келтириб Маҳинга берганини ва Маҳин бўлса, бу хатни такрор-такрор ўқиб чиққандан кейин: «Фаррухга бориб айт, мен унинг истаганича ҳаракат қиламан»,— деб айтганидан хабардормиз.

Шукуфа ҳам дарҳол орқасига қайтиб, Маҳиннинг айтган гапини Фаррухга етказди. Фаррух жуда ҳам севиhib, Шукуфанинг шунча қилган хизматларига мукофот ўрнига бир олтин берди ва шу соатдаёқ Аҳмадалихонни бу гапдан хабардор қилиш, яъни Маҳиннинг унаганини ва тайёр эканини айтгач, ёзиб бера турган хатларини ёзишни илтимос қилиб, ўзи Чаламайдонга кетди.

Жавод ўз ваъдасининг устидан чиққан эди. Тайин

қилинган ерда, белгиланган вақтда, Фаррухни кутиб турар эди. Фаррух битта ҳам эронликда кўрилмаган шундай яхши сифатни Жаводда кўриб, уни мақтай турган оҳанг билан:

— Гапларимнинг ҳаммасини онаңга айтмадингми?— деб сўради.

— Балли, балли, берган пулларингизни ҳам топширдим. Бир-икки кунлик сафарга кетаётганимни ҳам айтдим. Улар мени кузатиб қўймоқчи бўлган эдилар, мен унамадим.

— Жуда яхши бўлибди, юр, кетдик. Биз Қумга сафар қилишимиз мумкин. Лекин, бу сафаримиз, ҳар ҳолда, икки кундан ортиққа бормас,— деди.

Сўнгра ҳар икковлари Фаррухнинг уйига келиб етдилар. Фаррух ичқари кириши билан энагасини чақириб, аммасининг қизи Ҳамидани айтиб келишини сўради.

Ҳамида ажойиб хотин эди. Ҳамида тўққиз ёшда экан вақтда, ўн саккиз ёшларда бўлган бир дурадгор йигитга эрга берилган эди. Шундан кейин йигирма тўрт ёшга киргунча етита эрга тегиб чиқди. Албатта, саккизта эрга теккан, саккиз турли ахлоқ эгаси бўлган кишиларнинг уддасидан чиққан бир хотиннинг қўлидан нима ишлар келиши ўз-ўзидан маълум. Бир маҳал домла билан яшаган. Бир муддат бўлса, ароқхўр эр билан қадаҳ уриштирган, бир неча ой Техрон қулфбузарларидан бирига эрга чиқиб, кечани кундузга улаган. Бир неча кун бир оқ ёқа, яъни галстук таққанга хотин бўлган. Бир неча вақт бир ҳожи буванинг валдирашини эшитган, кейин бир бойваччани алдаган. Энг ажойиб жойи шу ердаки, у кексайиб қолган шаҳзодалардан бирига бир неча ой хотин бўлиб, унинг соқолини силаб ётган.

Фаррухнинг айтганини бажариш учун, Ҳамидага ўхшаш ҳеч балодан тоймайдиган хотин керак эди.

Ярим соатдан кейин Ҳамида Фаррухнинг энагаси билан бирга кириб келди. Фаррух ёшлигида Ҳамида билан бирга ўйнарди, шунинг учун тортинмасдан унга гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолди:

— Ҳамида, сен менга бир ишда ёрдам беришинг керак. Бунинг учун биз билан бирга Қум шаҳрига боришингга тўғри келади.

«Қум» сўзини эшитган Ҳамиданинг юзида зўр қувонч кўринди.

— Дунёда авлиёлар қабрини зиёрат қилишдан ҳам савоблироқ иш борми?— деди. Ўз ичида бўлса: «Балки у ерда бирорта эр топиб оларман», деб ўйлади.

— Балки, Қум шахрига етмасдан, ярим йўлдан қайтармиз. Қандай бўлса-бўлсин, ишқилиб, Қумга сафар қиламиз. Лекин сен Қўшки Нусратда бизнинг аравадан тушиб, бошқа бир аравага ўтирасан. Шунчалиги ҳам борки, у аравадагилар сени полицияга топширадилар. Аммо сен аввалда ўзингни соқов қилиб кўрсатасан, полиция жуда қийин-қистовга олса, «Техронга кетаётган эдим, қоронғи кечада билмасдан бошқа аравага тушиб қолибман», дейсан. Лекин, мен ишнинг шу даражага бормаслигига ҳаракат қиламан. Тагин сенга бир хат ҳам бераман. Қумга етишнинг билан чопархона раисига берасан. Ундан бир холироқ жой сўраб оласан-да, афти-башарангни ўзгартириб, кийим-бошларингни айир-бош қилиб, қош-кўзларингга ўсма-сурма қўйиб, устингга бошқа чодра, оёғингга бошқа кавуш кийиб, ташқарига чиқасан.

Ҳамида асли ҳийлакор ва алдамчи бир хотин бўлганлиги учун бунақа ишлар унга чўт эмас эди. Ҳозиргача ўз умрининг бир неча кунини назмияда қамоқда ўтказган эди. Ҳеч қўрқмасдан, ваҳимага тушмасдан, бу ишни гарданига олишга тайёр эканлигини билдирди. Фаррух бўлса, сафардан қайтиб келганидан кейин унга чиройли бир йигитни топиб, тўй харажатларини ҳам ўз зиммасига олишга сўз берди.

Икки соатдан кейин Аҳмадалихоннинг хатлари тайёр бўлиб келди.

Биринчи хатда шулар ёзилган эди:

«Ҳукумат фармони. Қўшки Нусрат чопархонаси ноибига!

Кечаги ёзилганларга қўшимча. Ушбу мактубни бергувчининг бутун буюрганларини адо этинг ва цини битиб кетгунча ёрдам қилинг.

Қум-Ироқ йўллари чопархонаси бошлиғининг ноиб Аҳмадалихон».

Иккинчи мактуб Қум чопархонасининг бошлиғига ёзилган эди:

«Азиз дўстим! Дуойи саломдан кейин, шунини илтимос қиламанки, ушбу хатни бергувчи хотинга тезроқ Техронга қайтиб кетиши учун ёрдамингизни аямасангиз. Тафсилотини ўзи айтар. Илтимосининг бажарилиши

зиммамга ғоят катта миннат юклаган бўларди. Дўст-тингиз Аҳмадалихон».

Фаррух кейинги хатни икки лира пул билан Ҳамидага топширди-да, тегишли йўл-йўриқлар кўрсатди.

Кеч кирди. Фаррух жуда ҳам ташвишли эди. Эртага кураш бошланиши керак. У бартараф қилиниши мушкил бўлган бирорта тўсиққа рўбарў келиб қолишидан чўчир эди.

Тонг отди.

Фаррух, Жавод ва Ҳамида Қумга жўнаб кетдилар. Уша куни кечқурун Кўшки Нусратга етдилар.

Бу ёғи ўқувчиларга ойдин.

XXI боб

Икки дўст

Техроннинг шимол тарафида, Фаррухнинг уйига яқин жойда, Конт деб аталган Чорсуда кўркемгина икки қаватли бино бор. Техрондаги бошқа биноларнинг аксича ўлароқ, бу бинонинг деразалари кўчага қараган. Бинонинг юқори қаватида узун пешайвон бўлиб, унга қатор чиройли устунлар қўйилган. Пастки қаватда ҳам ўшандай пешайвон бор. Емғир ёққан вақтларда ёки кун ғоятда исиб кетган чоқларда ўткинчилар ўша ерга кириб яширинишлари мумкин. Бу бинонинг жануби-гарбий томонига катта дарвоза қурилган. Бинога кирувчилар зинапоя орқали кўтарилиб, ўнг томонга қараб юқори чиқадилар, у ердан бир хонага кирилади, бу кийим ечадиган хона. Сўнгра юмшоқ мебеллар ва креслолар қўйилган кенг залга кирилади.

Бу бино шаҳаншоҳ клубидир. Биз бу ерни эронликларни ижтимоий турмушга ўргатадиган бир ўрин санаб, уни танқид қилиш фикрида эмасмиз. Бироқ, ҳикоямининг бир воқеаси шу ерда ўтадиган бўлгани учун, ўша жойнинг отини аташга мажбурмиз.

Маликтож хонимнинг қизи йўқолган куни кечқурун европача либос кийган, аммо қулоқларидангина эронлик эканлари сезилиб турган икки киши, бинонинг кунчиқар тарафида кичкина бир столнинг атрофида ўтириб, суҳбат қилар эдилар.

Булардан биттаси новча, қорачадан келган, сермўйлов, катта кўзли бир киши эди. Бошида низомий деб

аталган кулоҳ, эғнида жужунчадан калта кийим, оёқларида оқ туфли, бўйнига оқ гулли қора галстук таққан эди. Иккинчиси бўлса, пакана, оппоқ юзди, сийрак мўйловли, қисик кўзли бир киши эди. Унинг ҳам эғнидаги кийими европача бўлиб, бўйнига бинафша рангли бир галстук боғлаган эди. Ҳар икковлари ҳам қирқ саккиз-эллик ёшларда эдилар. Булар сўз орасида, кўчадан ўтган баъзи чиройли хотинларни ҳам кўздан қочирмай, бир-бирларига кўрсатиб кулишар эдилар. Иккинчиси, яъни, ўша пакана киши, биринчисига қараб деди:

— Уй ичларини Қум зиёратига юбориб яхши қилибсиз, улар Қумни зиёрат қилганларида, сиз ҳам бу ерда баъзиларни зиёрат қиласиз-да!

Биринчиси оғойи Ф... уссалтана эди, у бу сўзни эшитиб қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, деди:

— Қандай қилайлик, дунё деганнинг ишларини бир амаллаб ўринлатмаса бўлмайди-да. Келинингиз бўлса, аллақачон она бўлиб қолган. Ортиқ у киши билан улфатчиликнинг мазаси қочган. Менинг табиатимни ўзингиз яхши биласиз. Сўнги нафасимгача (хиёбондан ўтиб кетаётган бир чет эллик хонимни кўрсатиб) мана шундай нозанинлардан кўнгил узгим келмайди.

Бу сўзга ҳар икковлари ҳам хохолаб кулдилар. Сўнг-ра иккинчиси, яъни Сиёвуш Мирзонинг отаси шаҳзода К. сўзга бошлаб деди:

— Тўғри, тўғри! Бу беш кунлик умрни хурсандчилик билан ўтказиш керак. Мен бу сўзларни кўпинча ўғлимга ҳам айтаман. Бироқ, шу замоннинг ёшлари бундай насиҳатларга қулоқ солади дейсизми? Бечора ўғлим, тирикликни ўзига ҳаром деб билганими, билмайман, доим атрофига китобларни йиғиб, ўқигани-ўқиган. Энди мени, бир химия лабораторияси очиб берасан, деб қистаб юрибди. Гоҳо, яна «эй» дейман. Шунчалик ахлоқ, шунчалик маълумот эгаси бўлган йигит менинг ўғлим эмасдир, дегим келиб қолади. Ахир менинг ақалли одат қилган бирталай ишларимдан ҳам у доим четда ўзини тутади. Жирканади-я, жирканади. Масалан, бундан бир неча кун аввал: «Ўғлим, ҳадеб ишлай беришнинг фойдаси йўқ, ахир, касал бўлиб қоласан-ку-» деган эдим, барибир, йўлга сололмадим. У дарров менга қараб: «Йўқ, отажон, мен ичкилик ичишни ўзига одат қилиб олган, ярамас ерларга борадиган йигитлардан эмас-

ман. Мен ўз ватанимга сақлаган, тоза ва соф фикрлар юзасидан доим ишлашга мажбурман. Мен шу меҳнатларнинг натижасида қимматли ватандошларимни бир тангалик дорини ўн беш тангага сотадиган дорифурушларнинг қўлидан қутқазиб оламан. Бутун жамият учун зарур бўлган дори-дармон ишляяжамга ишонаман», деб жавоб берди.

Шу пайтда шаҳзода ёнидан папирос олиб, бир тортди-да, илова қилди:

— Шундай ахлоқли ва илмга шу қадар чанқоқ ўғил билан мендай илмсиз, қариб қуюмлаган, ичкилик ичиб, чиройли хотинларнинг суҳбатидан бир дақиқа ҳам тортинмайдиган бир отанинг, ахир, ўзингиз айтинг, қанчалик бир-бировидан фарқи бор?

Оғойи Ф... уссалтана дарров унинг сўзини кесиб деди,

— Вой, вой, вой, худо кўрсатмасин, шунақа ишлай берса саломатлигини йўқотади-я. Бундай аҳвол яна мени қайиноталикдан маҳрум қилмагай.

— Айтганингизча ҳам бор. Бечора ўғлимнинг бундан уч кеча илгари бутига каттакон бир чипқон чиқибди. Бу тўғрида мен ҳам жуда қаттиқ ташвишга тушдим. Лекин доктор келиб қарагандан кейин: «Қўрқинчли эмас, кўп ишлай берганлигидан, қони кўпайиб кетиб, бутидан тешиб чиқмоқчи», деди.

«Каттакон чипқон» сўзидан ташвишга тушиб қолган оғойи Ф... уссалтана, докторнинг «қўрқинчли эмас», деган сўзини эшитгандан кейин, бир оз ўзига келиб:

— Уни шу хилда қўя бериш керак эмас. Зўрлаб бўлса ҳам саломатлигига зиён етказмаслик учун, юришга, саёҳатга чиқариш керак,— деди.

— Мен ҳам шу хаёлдаман. Бир неча ҳафта ҳавосини ўзгартиш учун, яйловдаги ер-мулкларимдан биттасига юборсам, деб ўйлаб турибман,— деб жавоб берди шаҳзода К.

Шу пайт оғойи Ф... уссалтана столдаги вискидан бир қадаҳ тўлдириб деди:

— Сиз мени жуда ташвишга солиб қўйдингиз, менга тез-тез унинг аҳволидан хабар бериб туришингизни сўрайман.

— Яхши, уйга боргандан кейин унинг аҳволини билиб, сизга хабар бераман.

Шу вақт қадди-қомати келишган, шаҳло кўзли, но-

зик бурунли, лаблари қип-қизил бир европалик хотин икки улфатнинг ёнидан ўтиб, бир уйга кирмоқчи бўлди. Уни кўриши билан оғойи Ф... уссалтана улфатини тирсаги билан туртиб:

— Кеча кечаси танишган хотиним мана шу,— деди ва хотиннинг яқинлашганини кўриб, ўрнидан турди. Таъзим қилиб, қўлини ўпди.

— Хоним, агар ижозат берсангиз, сизни таништирмоқчиман: бу киши ҳазрати шаҳзода К. бўладилар. Менинг энг яқин дўстим,— деди. Шаҳзода ҳам ўрнидан турди, хотиннинг узатган қўлини лабларига олиб борди ва айрича бир имо билан қўлини сиқиб қўйди.

Хотин ҳали тоза ўрганиб ололмаган форс тили билан жавоб берди:

— Бу танишликдан гоятда мамнуиман.

Хотиннинг гапиришидан рус эканлиги сезилар эди. У залнинг охиридаги бир хонага кириб кетди.

Шаҳзода К. столнинг остидан дўстининг қўлини маҳкам қисиб:

— Жуда ҳам дўндиқ нарса экан-да!— дейишдан ўзни тута олмади.

Оғойи Ф... уссалтана тушунтириб кетди:

— Уни кеча кечаси европалик яқинларимдан бири мен билан таништириб қўйди. Оти хоним А. Уша соатдан буён унинг шайдоси бўлиб қолдим. У қимор ўйналадиган стол ёнида ўтирган экан. Мен ҳам ўз мардлигимни кўрсатиш учун унга яқинлашиб, қимор ўйнашга киришдим. Бир минг саккиз юз туман ютқаздим ҳам. Уйин тамом бўлгандан кейин унинг менга қараб қулимсирагани, кўз қорачиғларида мен санаб берган пулларнинг таъсирини ва мени ёқтириб қолганлигини фаҳмладим. Демак, бу табассум ва майл кўрсатиши билан ҳеч пул ютқазмадим.

Шаҳзода К. ўз кўнглида ғашлик билан: «Бечора кўр, қандай аҳмоқ, ўз-ўзига ишонган бир кишики, шундай чиройли хотин буни ёқтириб қолган эмиш», деб миёнида кулиб қўйди.

Хотин тўғрисида бундан бошқа сўз бўлмади. Бироқ, жинояткор деб атаганимиз бу икки дўст ҳали ҳам шу ерда ўтирар эдилар.

Бирданига оғойи Ф... уссалтана яна сўз бошлади:

— Жуда яхши, ҳазратимнинг илтифотлари билан

мен ўз ишимга муваффақ бўлишимга ишонсам бўлади-ми?— деб сўради.

— Албатта, албатта. Сизга боя айтдим-ку, тасарруфимда бўлган ерлардаги одамлардан тўрт минг кишининг овозини тайёрлаб қўйдим. Бошқа мулкимдаги ижарадорнинг ваъдасига кўра, сиз учун яна икки минг овоз тўплайман. Шу билан, шубҳасиздирки, олти минг овоз билан эрон парламентининг ҳақиқий депутатларидан биттаси бўлиб сайланасиз. Бунга ким бир нима дея олади? Агар у ҳам бўлмаса, бошқа тадбирлар билан ишни ўринлатамиз. Соққа солинган қутини айирбошлаб қўямиз ёки ёндириб юборамиз, нима қилар эди? Лекин, менимча, бу ишларнинг ҳеч қайсиси керак бўлмайди. Менга қарашли раият шу даражада содда, ҳеч нима тушунмайдиган қора халқки, ҳалигача депутат сўзининг маъносига ҳам тушунмайди, нима эканлигини билмайди. Дурустроқ одамни депутат қилиш уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмайди. «Дурустроқ одамни депутат қилиш» деган калима оғойи Ф... уссалтанага оғирроқ ботганини сезган шаҳзода К. дарров сийпалай бошлади:

— Охирги калимани ўринсиз айтганим учун кечиринг, чунки, алҳамдулилло, сизнинг меҳнаткашлар тарафдори, яхши бир одам эканлигингизга имоним комил. Баъзи одамларга ўхшаб депутат бўлиш учун у ерга-бу ерга бориб юрмаслигингиз ҳам менга маълум.

Бу сўзларни эшитган оғойи Ф... уссалтана гердайиб кетди:

— Албатта, мен депутат бўлиш учун эшикма-эшик юриб, ялиниб-ёлворадиганлардан эмасман. Мен депутат креслоларидан бирини эгалламоқчи бўлганимнинг сабаби шу мамлакатимизга ишонганлигим ва шу мамлакатга хизмат қилиш фикрида бўлганим учун. Шундай қилиб, ўзимга топширилган ўша юксак ва муқаддас вазифани ерига етказмоқчи бўламан. Шу билан бирга, бирмунча қишлоқларнинг хўжайини бўлганим сабабли фуқаронинг аҳволидан ҳам яхши хабардорман. Уларга қандай қонунлар кераклигини яхши биламан. Масалан, менинг фикримча, фуқаро катта ер эгасининг олдига келиб, бирор сўз айтмаслиги керак. Чунки, тарбия кўрмаган одамлар, баъзида кўриб қоламан, тамоман одобдан ва ахлоқдан ташқари гапларни айтиб, кишининг аччиғини чиқарадилар. Ҳар бир отни ҳам минмасдан, ишлат-

масдан, бирмунча вақт отхонага боғлаб боқсангиз, семириб кетиб, эгасига шикаст етказиши маълум. Буни жанобингиз ҳам тасдиқларсиз деб ўйлайман. Раият ҳам шундай. Деҳқонлар фақат ўз ишлари билан машғул бўлишлари, бошқа ишга аралашмасликлари керак. Мен ўйлайманки, деҳқонларга чор Россиясидай буғдой ўрнига курмак берса, янада яхшироқ ва фойдалироқ бўларди. Умуман, уларни ҳеч қачон тўйдириш керак эмас. Чунки, оч одам доим қорнининг қайғусида бўлиб, ўз ишига қаттиқроқ ёпишади. Кейинги вақтларда бошланган партия тузиш ва шунга ўхшаш ишлар билан шуғулланмайдилар. Шундай бўлгандан кейин, буғдойнинг ҳосили кўпайиб, сиз билан менга ўхшаганларнинг давлати ортади. Бу бўлса, мамлакатнинг тараққиётига сабаб бўлади ва мамлакатнинг фаровонлиги ортади.

Шаҳзода К. оғойи Ф... уссалтананинг гапларини боши билан тасдиқлар эди ва давом қилишга ундар эди.

— Бундан бир неча кун илгари бир йиғинда бўлгандим. У ерда бир неча янги таҳсил кўрган йигитлар бор экан. Улар бир ерга йиғилиб, шундай сўзларни гапиршидиларки, у ерда атиги мен, яъни менинг улар даражасида маълумотим бўлмаганлигидан баҳслашишга аралашмасдан бақрайиб ўтирар эдим. Улардан биттаси айтдики, Англияда Дарвин деган бир олим янги ва асосли назарияларни майдонга чиқарибди.

Шаҳзода К. гўё, бу назарияларни тушунадиган, қизиқадиган бир одам каби шошиб сўради:

— У қайси назария экан? Қани айтинг, эшитайлик.

— Унинг назарияси шундай эканки, агар битта бечоранинг очликдан девор остида жон бераётганини кўрсангиз, ҳеч қачон унга раҳм қилманг. Чунки, унинг ортиқ яшашга қобилияти йўқ. Демак, ҳар ким қандай даражага етишса ва қандайин фалокатларга дучор бўлса, буларнинг ҳаммаси кишининг қобилиятидан экан, яъни қобилият деган нарса бировни бирданига кўтарар экан, иккинчисини ҳалокатга олиб бораркан. Бу назария чиндан ҳам менинг фикрларимга тўғри келади. Бу назария менга жуда маъқул тушди. Чунки, ўзингиз ўйлаб кўринг, Саъдий алайҳи раҳма айтганларки: «Оқибат гургзода гург шавад», яъни «бўрининг боласи охири бориб бўри бўлади». Қишиларга ачиниш, шафқат қилиш керак эмас. Чунки, кўпинча одам ҳалокатига ўзи сабаб бўлади. Ҳозирча булар бир тарафда турсин, шуни эсдан

чиқармаслик керакки, афт-ангор, ташқи қиёфанинг ҳам аҳамияти катта. Билмадим, тушунасизми, йўқми, насл-насабининг тайини йўқ бир одам бирор идорага раис бўлиб қолгудай бўлса, ҳеч ким унинг сўзига қулоқ осмайди, уни назарписанд ҳам қилмайди. Чунки, Мирзо Хусайн Мирзо Алиакбар ўғли то охиратгача Мирзо Хусайн Мирзо Алиакбар ўғли бўлиб қолаверади, қанча ўқиса ҳам ишга ярамайди, сизнинг ва сиздайларнинг ўғиллари хусусига келганда, иш тамоман бошқача. Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, асл асллигига, паст пастлигига тортади. У, илмсиз бўлса ҳам, кресло эгалласа, унинг дағдағасининг ўзиёқ қўл остидагиларни идора қилишга етади. Чунки, таги кўрган одам. Олий насаб одамнинг ўғли бўлгани учун, ҳукмронлик либоси ҳам унга яраша қолади.

Оғойи Ф... уссалтананинг дўстига айтган сўзлари шулардан иборат эди. Шу билан эрон халқининг бир ҳовуч саводсиз пулдорларидан ташқари бўлган ҳаммасининг ҳуқуқини поймол қилиш билан барабар аслзода эмасликларни сабабли қобилиятлари ҳам йўқлигини исбот қилмоқчи бўлар эди. Ҳатто фуқарони ўз ҳолига қўйсангиз, тўқликка шўхлик қилиб, боёнларга азият беришларини ҳам исботлашга уринарди.

Соат тўрт бўлди. Бир хизматкор кичкина патнисчада телеграмма келтириб, оғойи Ф... уссалтанага узатди.

— Телеграмма,— деди оғойи Ф... уссалтана, телеграммани олар экан.— Хоним Қумга етиб борганини хабар қилган бўлса керак.

Телеграмманинг тарихига кўзи тушиши билан ҳайрон бўлиб қолди. Чунки, телеграмма берилган вақт билан олиб келинган вақт ўртасида тўрт соатдан ортиқ фурсат ўтмаган эди.

Эронда бу ҳол чиндан ҳам ҳайрон бўладиган нарса. Чунки, кўпинча телеграмма тўрт-беш кунсиз олинмас эди.

Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. 1329 йил ёзда Занжонга жўнаш олдимида, жума куни кечқурун телеграмма бердим. Шанба куни эрталаб йўлга чиқдим. Занжонга пайшанба куни тонгда етиб бордим. Тушқи овқатдан кейин, ечиниб, дам олаётганимда йўлга чиққанлигим тўғрисидаги телеграммани келтириб бердилар.

Оғойи Ф... уссалтана, телеграфчига инъом йўсинида берилсин деб, хизматкорга бир қирон берди, бу инъом

деган нарса ҳам бечора эронликларнинг бошига битган бир бало эди. Дунёда инъом бериш йўқ эмас, бор, тўғри, лекин зўр билан, ҳатто уришиб, ёқалашиб инъом олиш бу эронликларга хосдир.

Сўнгра, парвосиз бир ҳолатда, телеграммани очиб, кўздан кечира бошлаганида, ранги бирданига, оқариб кетди, қўллари қалтираб, телеграмма ерга тушди: «Уҳ, қизимни ўғирлаб кетибдилар», деди-ю, беҳол тортиб кетди.

Шаҳзода, нима гаплигини билмай, ҳайрон эди. Ердан қоғозни олиб ўқий бошлади:

«Техрон... хиёбон, оғойи Ф... уссалтана ҳазратларига. Фалокат юз берди. Қўшки Нусратда Маҳин ғойиб бўлди. Унинг ўрнида бошқа бир хотин қолган экан. Қум чопархонасида у ҳам ғойиб бўлди. Полициянинг қўлидан ҳеч иш келмаяпти. Хоним касал, доктор йўқ. Сизнинг ёрдамингизга муҳтожмиз.

Феруза».

Шаҳзода ҳанг-манг бўлиб қолди. Маҳиннинг йўқолиши унинг ҳам режаларини барбод этар, ўғли Сиёвушнинг уйланишини кечиктирар ва бунинг натижасида оғойи Ф... уссалтанадан кўзланган давлатлар кўкка со-вурилар эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг ҳам юраги ёрилар даражага етган эди. У севикли қизи Маҳинни йўқотиш билан депутат бўлиш орзусидан маҳрум бўлишидан қўрқар эди.

Беш дақиқа чамаси сукут қилдилар.

Оғойи Ф... уссалтананинг пешонасидан секин-секин тер чиқа бошлади. У Маҳинни қандай ахтариб топиш ҳақида бош қотирар ва «ким олиб қочди экан?» деб ўйларди. Бирданига, уйқудан уйғонгандай, сесканди-да: «**Фаррух!**» деб юборди.

XXII 606

ҚОЧҚИН ҚИЗ

Биз Маҳинни Қўшки Нусратда: «Мен бориб аравада ўтираман, сизлар орқамдан борасизлар», деб аравага томон кетган жойида қолдирган эдик.

Кеча бўлгани учун ҳамма ёқ қоронғи эди. Икки қадамдаги нарсани илгаш мумкин эмас. Меҳмон меҳ-

монхонанинг айвонига чиқиб турди. Араваларни бир-бировидан айира олмаганлиги учун қайсисига тушишни билмас эди.

Бечора қизнинг юраги япроқдай қалтирар, чунки, у, бу иши билан отасининг раъйига қарши борар ва шу ҳаракати билан отасини қўрқитишни истар эди. Бироқ, шу билан бирга, онасининг ҳам раъйига қарши борар эди. У онасини ҳаддан зиёда яхши кўрарди.

«Бечора онам йиғлайди, қийналади. Онам ҳам менинг айтганларимга кирмаса, мен нима қилай?» дер эди.

Шу фикрларда экан, бирданига, ўттиз қадам нарида, кичкина бир электр ёруғини кўрди. Бу ёруғ йўл устида турган араваларни кўришга ёрдам берди. Аравалар бирин-кетин турар эди. Биринчи араванинг ёнида Ҳасанқули билан аравакаш отларни аравага қўшар эди.

Иккинчи араванинг ичкарасида бўлса, Фаррух Маҳиннинг бутун ҳаракатларини кузатиб турарди.

Маҳин энди тўхтамасдан ёруғ келган аравага қараб кетди. Араванинг эшиги очилди. Икки бақувват қўл уни ердан кўтариб олиб, аравага чиқариб қўйди ва Фаррухнинг секингина:

— Жоним Маҳин, мен сендан шунчалик жасоратни кутмаган эдим. Уҳ, энди ҳамма иш жойида. Мен қандай бахтли йигитман!— дегани эшитилди.

Маҳин секингина изтиробли товуш билан деди:

— Фаррух, ҳозир ҳеч нима дема, тезроқ шу ердан узоқлашиб кетишнинг корини қил!

— Улар жўнамасдан, бизнинг кетишимиз яхши эмас, шубҳаланиб қолмасинлар учун улардан кейин йўлга тушамиз.

Маҳин ортиқ ҳеч нима демади, бироқ юраги тинчимай, жуда қаттиқ урмоқда эди. Улар қоп-қоронғи кечада, юраклари гурс-гурс урган ҳолда, биринчи араванинг жўнашини кутар эдилар.

Беш дақиқадан кейин Маликтож хоним ва Феруза келиб, аравага тушдилар. Тез орада арава Қумга жўнаб кетди. Худди шу пайтда, Фаррухнинг ёрдамчиси Жавод ҳам аравакашнинг ёнига чиққач, буларнинг араваси ҳам тезлик билан Теҳронга жўнади. Арава Кўшки Нусратдан юз қадам ҳам узоқлашмаган эдики, Фаррух Маҳиннинг йиғлаётганлигини сизди ва унинг қўлларини ушлаб сўради:

— Маҳин, Маҳин, нимага йиғлаяпсан? Агар менинг

юрагимни эзишни истамасанг, йиғлама. Биз тездан соғ-саломат, хавф-хатарсиз жойда эканингни онангга маълум қиламиз. Яхшилик билан ота-онангдан тўйимиз учун ижозат оламиз.

Фаррухнинг бу сўзларидан кейин Маҳин йиғидан тўхтамаса ҳам унинг юрагига анча далда бўлган эди. Маҳин йиғи аралаш деди:

— Бечора онам, бечора онам бахтсиз экан. У онгсиз. Унинг бу ишда ҳеч қандай гуноҳи, айби йўқ. Аравасида менинг йўқлигимни билиб қолиш билан юраги ёрилиб ўлади. Мен бир умр онамнинг юзини кўра олмайман. Фаррух... қайтайик... Фаррух! Қумга қайтайик. Онамнинг орқасидан етиб, иккаламиз ҳам унга йиғлаб-ёлворайлик. Уни бир-бировимиз билан қовушишимизга рози қилайлик. Тўйимиз ўша ерда бўла қолсин.

Фаррух Маҳиннинг онасини яхши билар эди. У ўз аммасининг ахлоқини тушунар, у фақат Маҳиннигина севар эди. Фаррух, қандай бўлса ҳам, Маҳиннинг кўнглини олиб, уни кўндиришни истар эди. У Маҳиннинг йиғисига бардош бера олмасди. Қайғудан юрагини парчаламоқ истар эди. Фаррух бирданига араванинг олд төмонидаги деворга қаттиқ бир мушт урди. Жавод билан аравакаш бу ишдан ҳайрон қолдилар ва сўнгра Фаррухнинг, «Тўхтанг!» деган овозини эшитиб, дарров аравани тўхтатдилар. Фаррух юзини Маҳинга ўгириб деди:

— Маҳин, йиғлама, агар йиғлай берсанг, шу ердаёқ ўзимни ўлдираман. Ҳозир орқага қайтамиз. Шу ондаёқ қайтиб, сени онангга, сенинг саодатингни ҳеч қачон кўзига илмаган онангнинг ёнига олиб бориб, ўзим бўлса, шу чўлларда йиғлаб бўлса ҳам сўққабош бўлиб юраман.

Маҳин ортиқ йиғламас эди. Бу сўзлар уни шу қадар ҳаяжонга келтирган эдики, аравани орқасига қайтариш учун пастга тушмоқчи бўлган Фаррухни ҳам ушлаб қола олмади. Фаррух аравадан тушиб, аравакашга:

— Орқага қайт!— деб буйруқ берди. Жавод ҳайрон эди. Аравакаш бўлса, ноибдан Фаррухнинг раис билан яқин дўст эканлигини эшитганлиги учун, ҳеч нима демасдан, отларни орқага қараб бура бошлади. Шу пайтда араванинг эшиги очилди ва Маҳиннинг:

— Фаррух, нима қиляпсан? Қайтарма, Фаррух! Сенга айтаман, қайтарма! Мана, кўриб турибсан-ку, йиғла-

ётганим йўқ, қаерни истасанг, ўша ерга борамиз,— дегани эшитилди.

Фаррух ишқининг зўрлигидан ўзини йўқотиб қўйган, нима қилаётганини ўзи ҳам билмас эди. Эшитган сўзларига ва севгилисининг ялиниб-ёлворишларига ҳеч эътибор бермасдан аравани қайтарар экан, аравакашга:

— Қайт, Қўшки Нусратга қараб ҳайда!— деб буюрди.

Маҳин, бу сўзларни эшитар экан, баланд овоз билан:

— Фаррух, нима қиляпсан! Менинг сўзимга қулоқ солишни истамайсанми? Демак, мени ортиқ севмайсанми?— деди.

Бечора Фаррух мутлақо ўзини унутиб қўйган эди. Сўнгра секин ўзини босиб олиб, аравакашга қайта бошдан Техронга қараб ҳайдашни буюрди-да аравага чиқиб Маҳиннинг ёнига ўтирди. Энди бечора Маҳин на йиғлар, на бир сўз гапирар эди. Фаррух ҳам ҳеч нима сўзламасдан, ишнинг келажагини ўйлар эди. Бир оздан кейин Маҳин жимликни бузиб, деди;

— Онамга хабар юборишга ваъда бердинг-а, қачон, қандай йўл билан хабар юборасан, Фаррух?

Фаррух, Маҳиннинг бир оз тинчланганини кўриб, унинг қўлини олиб ўпгандан кейин:

— Маҳин, шунчалик ташвиш нимага керак? Азиз севгилим, дастлабки бекатда тушамиз. Узинг ўз қўлинг билан онангга хат ёзасан. Қачон бизнинг тўйимизга унасалар, кўра олишларини билдирасан. Мен бўлсам, хатингни чопархона ноибига топшириб, иложи борича тезлик билан Қумга— онангга етказиб беришларини илтимос қиламан,— деди.

Маҳин анча тинчланди. Унинг қўли Фаррух қўлида эди. У Маҳиннинг қўлини лабларига босиб, ўпар эди.

Жавод билан аравакаш ҳам ўзаро у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб кетар эдилар. Кечаси соат иккида қалъайи Муҳаммадалихон бекатига етишлари билан, Фаррух дарров аравадан тушиб, Маҳинни ҳам туширди. Икковлари меҳмонхона уйларида биттасига кирдилар. Иттифоқо, бу уй кеча Маҳиннинг онаси билан кечки овқат еган уйлари экан. Бунни кўриб Маҳиннинг тусида бир оз ўзгариш сезилган бўлса ҳам, ўзини тутиб, овозини чиқармади. Фаррух ноибдан қалам-қоғоз сўраб, Маҳинга олиб келди. Маҳин онасига қўйидаги хатни ёзишга бошлади:

«Меҳрибон азиз онажонимга.

Бир неча марталаб ўз нуқтаи назарингиздан мен учун танлаганингиз эрни рад этиб, шунинг натижасида ёмон оқибатлар вужудга келишини сизга ва мухтарам отамга айтган эдим. Лекин яна сиз гапимга қулоқ солмасдан, ўзингизча менга эр танлаб, зўр билан бўлса ҳам мени унга бермоқчи бўлдингиз. Агар мен тушунчасиз бир қиз бўлсам эдим, сизга итоат қилишни вожиб билиб, бир сўз айтмаган бўлардим. Бахтга қарши, сиз танлаган эрни танимайман. Унинг ахлоқи билан ошно эмасман. Энди бундан сўнги турмушимни таҳликага солиб қўйиш учун, сизга кўзи боғлиқ кўрдай бўйин эгиб кета беришни ўзимга эп кўрмадим ва бу ишга рози эмаслигимни рўй-рост сизга ва отамга олдиндан айтдим. Бироқ сиз ҳеч хафа бўлмадингиз-да, бошқа йўллар қидирмоққа бошладингиз. Сиз, менинг бу ишларимдан хафа бўлмаганингиз каби, мен ҳам умидимни узмадим. Мени ҳалокат чуқурига итариб юборадиган бу буйруқларингизга бош эгмаслик учун, бошқа йўллар қидиришга мажбур бўлдим. Сиз, Фаррухни эсимдан чиқариш ва сиз танлаган эрга тегишга зўр билан унаттирмоқ учун, мени, отини зиёрат қўйиб, Қумга олиб бормоқчи бўлдингиз. Мен бўлсам, Фаррухга хабар юбориб, йўлда келиб мени олиб қочишни сўрадим.

Онажон, энди бўлса биз,— мен ва Фаррух,— эркин ҳавода нафас олиб яшамоқдамиз. Бир-биримизни жуда севамиз. На у менинг истагимга қарши чиқади ва на мен унинг раъйига қарши ҳаракат қиламан. У менинг саодатимга, мен бўлсам унинг чинакам ўртоғи бўлиш учун ҳаракат қилмоқдаман.

Менинг бирданига йўқолиб қолишим сизнинг учун анча оғир бўлган бўлса керак, албатта. Биламан, жуда кўп йиғлаб, мени қарғаб нафсингиз койигандир. Қандай қилай, сиз буни ночор бўлганингиз учун қиласиз. Чунки отам мени зўрлик билан шаҳзодага бермоқ учун, шунчалик қийнамаса эди, сиз ҳам, онажон, шунчалик бу иш учун қаттиқлик кўрсатмас эдингиз.

Энди агар менинг тез орада қайтиб келишимни истасангиз, Фаррух иккаламиз кечирадиган саодатли кунларимизга қўшилмоқчи бўлсангиз, отамга хабар берингки, мен билан Фаррухнинг турмуш қуришимизга рози бўлмагунча, мени кўра олмайди.

Жон она, яхши йўлаб, сўнгга жавоб беринг.

Фаррухга камбагал, тоғасининг йўгли деб қарамасдан, менинг кўзим билан, севгилим, жоним каби қарашингизни сўрайман.

Сизни севгувчи ва эҳтиром этувчи канизагингиз».

Маҳин».

Маҳин хатни тугатиб Фаррухга берди. Фаррух ўн, дақиқадан сўнг хатни чопорхона ноибига топшириб, тезлик билан Қумга етказилишини илтимос қилди. Шу пайтда Техрон тарафидан бир арава келди. Ноиб хатни аравакашга бериб, Қўшки Нусратда Қумга кетаётган бир бошқа аравакашга топширишни илтимос қилди.

Отлар алмаштирилгач, арава йўлга тушди. Аравакаш катта инъом ваъдасини олгани учун отларни савалаб ҳайдар эди. Уч соатдан кейин Ҳасанободга, яъни Техрондан саккиз тош узоқликда бўлган бекатга етаёздилар.

Хатни ёзгандан кейин Маҳиннинг аҳволи-руҳияси тамоман ўзгариб кетди. У ҳозир бундан икки соат аввалги Маҳин эмас эди. У энди йиғламасди, кулар эди. Бу кулгилар Фаррухнинг севинчини ҳаддан зиёда оширарди. Фаррух қўлида ушлаган Маҳиннинг қўлларини маҳкам-маҳкам сиқиб, юзини унинг юзига яқинлаштиради, кўзлар кўзларга тикилар, баъзан лаблар лаблар билан бирлашиб кетар эди. Майин кулги овози араваининг ичидаги жимликни бузиб, ҳавода учар, Фаррух хурсандчилигидан ўзини йўқотиб қўя ёзган эди. У жонидан ҳам севган Маҳинини ўз кучоғида кўриб, орзуларини рўёбга чиққан деб ҳисоблар эди. Шу ерда, шу кичкина манзилда уларни қийнайдиган, уларнинг ширин яшашларига тўсқин бўладиган ҳеч ким йўқ. Иккиси ҳам бутун борлигини қурбон қилиб, чин умр ўтказишни истардилар.

Маҳин севинч билан чақнаган кўзларини Фаррухга тикиб, ўйларди:

«Онам, албатта, отамга хабар юбориб, ундан тўйимизга ижозат олса керак. Отам бўлса мени жуда яхши кўради, менинг йўқолганлигимдан қайғуга тушиб, бу ишга ноилож кўнади. Сен билан мени ёруғ бир келажак кутиб турибди. Биз бахтли бўламиз!» дея эди.

Фаррух ҳам ўз орзуларини Маҳинга айтарди:

— Биз ҳозир Шимронга борамиз. Шимроннинг кун-ботар тарафида бир деҳқоннинг уйини ижарага олиб, ўша ерда яшаймиз. Уша ердан отанга бир хат ёзиб юборасан. У ернинг ҳавоси жуда ажойиб, мусаффо, бир неча вақт ўша жойда яшаймиз. Қишлоқдаги софдил кишилар билан танишамиз. Худо хоҳласа, отангнинг розилигини олган заҳотимиз шаҳарга қайтамиз.

Бу ошиқ-маъшуқлар ҳеч нарсадан хабарсиз, ўзлари учун яратиб ўтирган ҳаёлий бахт-саодатлари шундан иборат эди. Лекин ҳаётнинг қақшатқич зарбалари саодатли яшашнинг илдинини суғуриб ташлашга моҳирдир ва қодирдир!

Эрта билан соат беш яримда Ҳасанободга етдилар. Қўклямнинг охирги ойи. Қуёш аста-секин кўтарилиб келмоқда. Фаррух бу ерда туришини ўринсиз топиб, ноибдан от беришни илтимос қилди. Ноиб, кеча Фаррухни кўрган, ҳам раиснинг ёзиб юборган хатини ўқиганлиги учун дарров отларни айирбошлашни буюрди. Орадан уч дақиқа ўтмасдан янги отлар қўшилиб, арава йўлга тушди.

Фаррух шу ергача ҳеч қандай монеликка учрамагани учун, бундан бу ёқда хавф йўқ, деб умид қилар эди. Шундай ҳам бўлиб чиқди. Чунки, уч соатдан кейин Қаҳрезак, ундан чошгоҳ пайтларда Шоҳ Абдулазимга етдилар. Шоҳ Абдулазим қишлоғига етар-етмас, шубҳа уйғотмаслик учун, Фаррух аравани тўхтатди. Пиёда юриб, шу ердаги тор кўчадан ўтиб, бозор тарафга кетдилар. Бозордан ўтиб, станцияга келдилар. Поезд кундузи соат ўн иккида жўнар эди. Фаррух билан Жавод эрлар вагонига, Маҳин бўлса аёллар вагонига ўтирди. Ўн беш дақиқадан кейин поезд жўнади. Бир соатдан кейин Техронга етди. Йўловчи оз эди. Тахминан ўттиз кишига етар-етмас эди. Булар ҳам вокзал атрофидаги Муҳаммадия маҳалласида тушиб, ҳар қайсиси ҳар ёққа тарқалиб кетди. Фаррух ҳам тушиб, Жаводни извош чақиришга юборди. Маҳин Фаррухнинг орқасидан секин-секин эргашиб борар эди. Кун қиёмдан оғди. Хиёбонда одам унча ҳам кўп эмас эди. Жавод 120- ва 301-иккита извош келтирди. Маҳин 120-номерли, Фаррух билан Жавод 301-номерли извошга тушдилар-да: «Эвинга элтиб ташлайсиз!» деб, жўнаб кетдилар.

АТИГИ БИР КЕЧА

Эвин Техроннинг шимоли-ғарбий тарафидаги бир қишлоқ. Эвиннинг кунботар томони Шимрон, Тажриш ва бошқа қишлоқларга ёпишган бўлиб, бу қишлоқларнинг ҳаммаси Албурз тоғи этагига жойлашган. Эвин қишлоғининг ўртасидан кичкина бир сой оқади. Бу қишлоқнинг уйлари пастаккина, кесак деворлидир. Уйлари кичкина-кичкина, лекин ҳавоси ғоятда мусаффо. Сой бўйларида ўсган баланд дарахтлар узоқдан кичикроқ ўрмон каби кўринади, қишлоқнинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб туради.

Фаррух Маҳинни ана шу қишлоққа олиб келди, чунки, биринчидан, бу жойда шаҳар халқи кам бўларди, иккинчидан эса, бу ерда Фаррухнинг бир таниши бор эди. У одам бултур Фаррухларнинг уйида икки ҳафта яшаган эди.

Фаррух Маҳинни сойнинг кунботар тарафидаги ўша танишининг боғига олиб бормоқчи эди. Танишининг қўрғончаси учта кичкина-кичкина хонадан иборат бўлиб, қўрғончанинг олд томонида ҳалиги сойга қадар борадиган боғчаси ҳам бор эди. Кўклам фасли бўлганидан, боғ ям-яшил кўкатлар билан қопланган, дарахтларнинг япроқлари эса бамисоли зумраддай эди.

Икки соат юрганларидан кейин извош Юсуфобод ҳамда Танг қишлоқларидан ўтиб, Эвинга келиб тўхтади.

Фаррух извошчиларга кира пулидан ташқари, қўшимча қилиб, мўмай инъом ҳам бериб, улардан, биров буларни сўраса, ҳеч нима демасликларини ўтинди. Извошчилар ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмаслик тўғрисида онт ичдилар. Фаррух бўлса, уларнинг оңтига ишонди. Фаррух ва Маҳин, керак-яроқларни кўтариб келган Жавод билан бирга бояги қўрғончага йўл-олдилар. Йўлда ҳеч кимга дуч келмадилар. Бориб эшикни қоқдилар. Уй эгаси эшикни очди. У Фаррухни кўриши билан салом бериб:

— Қани, ичкарига марҳамат қилинглар,— деди.

Меҳмонлар муъжазгина бир хонага кирдилар. Бу хонанинг сой тарафга очиладиган иккита эшиги бор эди. Деворлари оқланган. Икки тоқчасида бўлса, кичкина ойна ва лампа қўйилган. Ерга қизил гилам солинган.

Жавод қўлидаги нарсаларини бир чеккага қўйиб, ташқарига чиқди. Фаррух эшик олдида турган уй эгасига қараб деди:

— Карим амаки, мен бир неча кун шу ерда истиқомат қилмоқчиман. Лекин, менинг бу ердалигимни ҳеч кимса билмаслиги керак.

Карим амаки кулиб деди:

— Истаганингизча бу ерда қолишингиз мумкин. Мен билан хотиним бўлса; ҳамisha сизнинг хизматингизга тайёрмиз. Сизнинг бу ерда эканлигингиздан ҳеч ким хабардор бўлмаслигига ишонаберинг.

Фаррух Карим амакини яхши танигани учун ундан хотиржам бўлди.

— Раҳмат, саломат бўлинг! Жуда хурсанд бўлдим. Ундай бўлса, бизга бир чой қўйдириб берсангиз,— деди у.

— Жоғим билан,— деб чиқиб кетди Карим амаки.

Маҳин ҳалигача юзини яшириб ўтирган эди. Жавод билан Карим амаки чиқиб кетгандан кейин, юзини очиб, баҳор булутлари орасидан чиққан ойдек юзини кўрсатди.

Фаррух ортиқ ташвишда эмас, у бундан буёнги турмуш режаларини ўйлар эди. У Маҳинга ўгирилиб деди:

— Ота-онангдан бирор дарак келгунча шу ерда қоламиз. Жума ва шанба кунлари шаҳардан бу ерга кўпгина саёҳатчилар келади. Шунинг учун ташқарига чиқини маъқул эмас. Лекин бошқа кунларда эртаю кеч сой бўйига бориб, тоза ҳавода кезиб, осуда ҳаёт кечирамиз.

Лекин Маҳин бундай эмас эди. У чуқур хаёлга ботган эди. Маҳин ақлли ва ўзини сақлайдиган бир қиз. У юрагида бирталай бошқа туйғулар сезарди. У хотин киши дунёда қанчалик қичқирса ҳам ҳар нарсадан тубан саналганлигини тушунар эди. У агар бир эркак бир неча хотин билан учрашиб турса ҳам, ҳозирги замондаги қонунлар бўйича, эркак ҳеч қачон ўзининг обрўсини йўқотмайди, бунинг аксича ўлароқ, шўрлик хотиннинг номи дарҳол ёмонга ёйилиб, бадном бўлиб қолишини билар эди. Ёмонликни эркак қилса ҳам, лекин хотин бечора балога қолар ва бу жоҳил халқнинг Фаррухга ҳеч нима демасдан, лекин ўзини қандай ёмонотлиқ қилиши ҳақида ўйларди.

Фаррух шу ерда қолишдан гапирганда, Маҳиннинг

юраги ва бутун вужуди титрар, гўёки у бундай яшашнинг узоққа бормасдан, тезликда тамом бўлишини олдиндан сезгандай бўлур эди.

Ярим соатдан кейин Жавод чой келтирди, биргалашиб чой ичдилар. Лекин Маҳин қаршисида Фаррухни кўриб, юраги таскин топаркан, ўз-ўзига айтар эди:

«Буларнинг ҳаммаси бўлмагур хаёллар, Фаррух мени севади, у ҳаётининг сўнгги дақиқасига қадар мени ҳимоя қилади. Шундай бўлар экан, у билан бирга ўтказган ҳар бир соатимга нега ачинайин? Ростини айтганда, мен уни севмайманми? Албатта, севаман! Нима десалар десинлар, у менинг жоним, қалбим борлигим. Бизнинг шундай бирга осойишта умр ўтказишимизга ҳеч ким тўсиқ бўла олмайди. Отамми, онамми ё бошқа бир кучли қўлми...

Уҳ... Агар мени ундан айирсалар, мен унинг яна бир карра юзини кўра оламанми? Қийин, балки қиёматда кўрарман... Йўқ бу мумкин эмас. Мени ундан айирсалар, мени ҳам ўлди деяверинглар.

Намоз аср пайти — соат бешлар. Куннинг дами анча қайтди. Сойдаги тошларга урилиб, шовқин билан оқаётган сувнинг майин овози етимларнинг юраклари каби инграрди. Шу маҳал Фаррух билан Маҳин қўл ушлашиб уйдан чиқдилар. Боғчанинг ўртасидаги кичикроқ ҳовуз ёнидан ўтиб, сой тарафга кетдилар. У ерда бир тош устига ўтириб, бир-бирларига телмуришдан севинар ва бир-бирларининг овозларини эшитишдан лаззат олардилар. Қуёш бўлса рўбарўдаги тоғнинг ортига аста-аста ботар эди. Атроф борган сари қоронғилашар, Маҳиннинг юраги сиқилар эди. Худди шу юрак сиқилишининг устига, борлиққа қоронғилик чўкишини истамас эди. Худди умрининг охириг кечасини яшамоқда бўлгандай, ғариб бир боқиш билан қуёшга қараркан, гўё қуёшнинг худди ўша ерда бир умр тўхтаб қолишини ва ботмаслигини истар ва шуни ўтиниб сўраётгандай бўлар эди. Лекин табиат унинг бу илтимосини қабул этармиди? У ўз одатдаги ҳукмини ижро қилмоқда эди. Орадан икки соат ўтгандан кейин қуёш тамомила ботиб кетди. Теваракни қоронғилик ўз қучоғига олди.

Фаррух ҳар дақиқа сайин Маҳинга томон силжирди. Маҳин бўлса, оҳанрабодай уни ўзига тортмоқда эди. Энг охири у бирданига юракланиб, Маҳиннинг ёнига келиб ўтирди. Теваракда ҳеч ким кўринмас эди. Карим

амаки даладан қайтмаган, хотини ошхонада куйманиб юрарди, Жавод эса, чарчаганлиги учун қўрғончанинг кичкина айвонида чўзилиб ётар эди.

Фаррух Маҳинни ўпиб эркалар, тўзғиб кетган сочларини қўллари билан силар, Маҳин бўлса ҳеч сўз айтмасдан, ҳар нафас пастга тикиб турган кўм-кўк кўзларини кўтариб, яширин ишоратлар билан Фаррухни кузатар ва ўз севгилисини қутлагандай бўлар эди.

Кўк юзига кетма-кет юлдузлар чиқарди. Бироқ, бу икки қалб ҳали ҳам ширин суҳбатга машғул эди. Соат тўққиздан ошди, яъни бу икки ҳароратли вужуд тўрт соатдан буён шу ерда ўтирган бўлсалар ҳам, яна шу ерни тарк этишни истамас эдилар.

Шу ўртада Фаррух Жаводнинг: «Қани, ҳой, овқатга келинглар!» деган овозини эшитди.

Бориш керак, Фаррух истар-истамас, ўрнидан турди. Маҳинни ҳам қўлидан ушлаб турғизиб, қўрғонча тарафига қараб кета бошладилар. Қарим амакининг хотини улар учун жуда лаззатли овқатлар тайёрлаган эди. Ҳаммалари ҳам ништаҳа билан овқатландилар ва ниҳоятда чарчаганлари сабабли овқатдан кейин тезроқ ётиб, истироҳат қилмоқчи бўлар эдилар.

Қўрғончада уч уй бор деган эдик. Шулардан биттасида, яъни энг охирги уйда, Қарим амаки хотини билан яшар эди. Уртадаги уй омбор эди. Фаррух билан Маҳин, ортиқча уй бўлмаганлиги учун, фақат бир уйдагина ётишлари мумкин. Жавод учун бўлса, ошхонадан бошқа жой йўқ эди.

Фаррух Маҳинни турли вақтда турлича синовлардан ўтказган эди. У Фаррух учун жонини ҳам аямасдан, минг турли қийинчиликларга йўлиққан эди. Фаррух бўлса, Маҳиннинг ёш бир севгилиси ва истакли эри эди. Маҳин ҳам Фаррухнинг Техрондаги Сиёвуш Мирзо, ёхуд бошқа биргалай бойваччалар, шаҳзодалар сингари шаҳват учун мингларча хотинларнинг пардасини йиртган беҳаёлардан эмаслигини билар эди. Маҳин шуларнинг ҳаммасини ўйлар ва тушунар эди. Булардан ҳам ташқари, бахтга қарши, Қарим амакининг атиги бир сидра кўрпа-ёстиғи бўлиб, уни ҳам Фаррух билан Маҳинга бериб, ўзи гилам устида ётмоқчи бўлди. Бироқ, Маҳин буни қабул қилмаганлиги учун ёстиқдан биттасини ўзи олиб, биттасини Фаррух билан Маҳинга берди.

Фаррух маъшуқасининг хафиф нафасидан баҳраманд бўлажагидан ниҳоятда хурсанд эди.

Ҳаво совуқ эди. Фаррух Қумга кетар экан, яланг қават чакмонидан бўлак иссиқроқ кийим олмаганди. У эртага Жаводни шаҳарга юбориб, керакли нарсаларни олиб келишни буюраман, деб ўйларди. Лекин, кечаси баданни жунжиктирадиган совуқ бўлди, Фаррух қанчалик ўзини тутишга уринмасин, бутун вужуди қалтираб, гапирганида овозидан титраётгани сезилиб қолди. Бу ҳолатга Маҳин бефарқ қарай олармиди? Ўзи иссиқ ўринда ётиб, Фаррухнинг шамоллаб касал бўлиб қолишини кўз олдига келтириб, бепарво қола олармиди, дейсиз?

Йўқ, Маҳиннинг қалби бунга рози бўлолмасди. У ҳам хотин киши-ю ҳам маъшуқа эди. У отаси ёки бошқа текинхўр бой ва мансабдорларга ўхшаб қишда қор устида дилдираб ўтирган етим болалар ёнидан бепарво ўтиб кетадиган, ўзининг лоқайдлигини «Дарвин назарияси» билан исбот этадиган одамлар сирасидан эмасди.

Маҳин Фаррухнинг касал бўлишини эмас, балки саломат юришини истарди. Маҳин Фаррухни қандай зору таваллолар билан ўз ёнига кириб ётишга рози қилганидан беҳабармиз, лекин шуниси бизга маълумки, чорак соатдан кейин бу яшашга лойиқ икки вужуд бир-бирларининг оғушида ётар эдилар.

Нима учун «яшашга лойиқ» деганимиз сизга англашилдимми? Бундай дейишимизнинг сабаби шуки, умрида ўзидан бошқа кимсани севмаган одамдан жамият учун ҳеч қандай наф йўқ, балки зараргина бор, холос. Бошқа одамни деб ўзини унутадиган одамларгина бошқаларга фойдали бўла оладилар: Ҳақиқий ошиқ қалбларгина ҳаётнинг қадрига етади, табиат ва санъат асарлари бахш этадиган лаззатдан баҳраманд бўлади.

Севгилингиз рояль чалганида бошқа машҳур музикачининг чалганидан кўра ёқимлироқ эшитилмайдими?

Маҳин яна маъюс бўлиб қолди. У тагин йиғлай бошлади. Шунда Фаррух Маҳиннинг кўз ёшларини бами-соли шарбатдай сипқарди.

Маҳин яна ва яна ота-онаси ҳақида ўйларди. Лекин ёнида севикли Фаррухни кўриб ўзини босиб олар, кўнгли таскин топарди.

Соат эрталаб тўрт яримлар чамаси, тонг ёришар-

кан, теварак-атроф аста-секин ёримоқда эди. Маҳин, шунча чарчаган бўлишига қарамасдан, бу кечаси тонг отгунча ухламаган эди. Ширин уйқуда ётган Фаррухни уйғотмасдан, тоза ҳаво олиш учун боғчага чиқмоқчи бўлди. Кўрпани очиб, секингина ўрнидан турди. Маҳиннинг ранги бир оз синиққан, сочлари тўзғиган эди.

У эшикни очди. Аввал ҳовлига, сўнгра рўбарўдаги деворга қаради-ю, бутун вужуди қалтираб кетди. Қай кўзи билан кўрсин, деворда икки милтиқнинг мили чиқиб турар эди. Маҳин ўзини йўқотиб қўйган эди. Нима қилишини билмас эди. Фаррухни уйғотиш учун уйга қайтиб кетар экан, кўзи рўбарўсида турган иккита милтиқли полициячига тушди. Маҳин югуриб Фаррухнинг ёнига борди-да, севгилисини, «Бизни полициячилар ўраб-олибди», деб ҳовлиқиб уйғотди.

Фаррух ирғиб ўрнидан туриб, ташқари чиқди. Аввал деворга, сўнгра сой тарафига қаради, кейин:

— Қочининг иложи йўқ, энди нима бўлса бўлди, қаршилиқ кўрсатишимиз керак!— деди.

XXIV боб

ФАРРУХ БИЛАН МАҲИННИ ЭВИНДА ҚАНДАЙ ҚИЛИБ УРАБ ОЛДИЛАР

Оғойи Ф... уссалтана ўзича «бу Фаррухнинг иши» деб тўғри ўйлаган ва бир дақиқа ҳам кутиб туришининг вақти эмаслигини тушунган эди. Қандай йўл билан бўлсин, вақтни ўтказмай, Маҳинни қутқазиб чорасини топиш керак. Оғойи Ф... уссалтананинг фикрига бир нарса келди-да, ўрнидан туриб, қаршидаги телефон хужрасига кирди. У ўзининг яқин дўсти, яъни ҳамқиморларидан бири бўлган назмия раиси билан сўзлашмоқчи, йўлдаги полиция постларидан бирортаси мабодо бир эркак билан бир хотин тушган извошга дуч келган вақтда, дарров ушлашлари учун буйруқ беришни илтимос қилмоқчи эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг омади келиб, назмия раиси идорасида экан. Бутун гапни раисга айтгандан кейин, раис унга: шу соатдаёқ телефон билан ҳар тарафга хабар юборишини, агар Техронга келмаган бўлсалар, йўлда албатта қўлга туширишини ваъда қилди.

Оғойи Ф... уссалтана ҳам қўшимча ўлароқ, ўзи ҳам ҳозир автомобилда Қумга кетмоқчи эканини, йўлда мабодо керак бўлиб қолган вақтда, полициячиларнинг ёрдам беришларини буюришни илтимос қилди. Раио бунга ҳам сўз берди.

Оғойи Ф... уссалтананинг ғазаб ва ҳаяжони сўнгги чекига етган эди. У қизини ҳаддан зиёда севар, Маҳин онасидан айрилиб, Фаррухга ўхшаган саргузашт ахтарувчи бир йигит билан қочишни хаёлига ҳам келтира олмас эди. У қанча пул кетса-да, Маҳинни топишга жазм қилди.

Оғойи Ф... уссалтана шаҳзода К. билан хайрлашиб, шошилганича клубдан чиқди-да, ташқарида кутиб турган извошга ўтириб, тез ҳайдашни буюрди. Извош ўн дақиқадан кейин оғойи Ф... уссалтананинг эшигига бориб тўхтади. Оғойи Ф... уссалтана извошдан шошилиб тушди-да, уйга кириб кетди. Махсус хизматкорини чақириб, унга қандай бўлса ҳам ярим соат ичида бир киракаш автомобиль топиб келтиришни буюрди. Ризоқули (хизматкорнинг номи), оғосининг юзидаги ташвиш ва изтиробни кўриб, дарров йўлга тушди. Бу замонларда Техронда автомобиль жуда оз эди. Фақат бир неча ерда, шу жумладан, Алоуддавла хиёбонининг бошида киракаш автомобилларни топиш мумкин бўлар эди. Ризоқули извошга миниб, Алоуддавла хиёбонига борди. Унинг бахтига битта киракаш автомобиль турган эди. Ризоқули шофёрдан: «Қумга жўнаш учун ярим соат ичида тайёр бўла оласанми?» деб сўради. Шофёр бельгиялик эди. Техронда уни «Соҳиб» деб атар эдилар. Ризоқулига жавоб бериб деди: «Ҳа, ҳамма нарса тайёр. Фақат кира пулидан қочмасангиз, ярим соатдан кейин жўнайвераман». «Гап пулда эмас, истаган пулингни оласан».

Шофёр ҳам инсофсизлик қилмасдан, бориб-келиш учун икки юз эллик туман сўради.

Ризоқули жавобгарликни бўйнидан соқит қилиш, ҳамда оғосининг ғазабига дучор бўлмаслик учун, ўша ердан телефон билан оғойи Ф... уссалтанага хабар берди.

У бўлса:

— Қандай қиламиз, иложи йўқ. Бир амаллаб кирасини камайтир-да, ўзинг билан олиб кел,— деб буюрди.

Ярим соатдан кейин автомобиль оғойи Ф... уссалтананинг эшигига келиб тўхтади.

Ун беш дақиқадан кейин оғойи Ф... уссалтана хизматкори Ризоқули билан автомобилга тушиб, Қумга қараб жўнадилар.

Ҳазрати Абдулазим дарвозасида полиция пости бор эди. Оғойи Ф... уссалтана автомобилда полиция пости яқинига бориб: «шу ердан бирорта арава ўтдими, уни тўхтатдиларингми?» мазмунида гап сўради. Полициячилар унга: «Марказдан шундай бир буйруқ келди. Биз ҳам шуни тўхтатиш учун бу ерда кутиб турибмиз. Лекин ҳозиргача арава ўтгани йўқ», деб жавоб бердилар.

Автомобиль Қаҳрезакдан ўтиб, Ҳасанободга жўнади. У ерга етгач, оғойи Ф... уссалтана Ҳасанободда бекат ноибидан:

— Тушки овқатдан кейин бирор арава жўнадими?— деб сўради.

Ноиб Фаррухнинг олдида ичган қасами ёлғон чиқмасин учун: «Йўқ, тушки овқатдан тўрт соат бурун бир арава кетган эди», деди. Оғойи Ф... уссалтана бу жойдан ҳам жўяли бир хабар топа олмади. Бир оз дам олгандан кейин, Ҳасанободдан қўзғалиб, бир соат чамаси йўл юриб, Қалъайи Муҳаммадалихонга етиб бордилар. Бу ердан ҳам бир дарак топилмади.

Оғойи Ф... уссалтана: «Балки Фаррух ҳам Ферузларнинг орқасидан Қумга жўнагандир», деб ўйлади. Оғойи Ф... уссалтана то Қумгача боришга қасд қилди. Агар Фаррух Қумга кетган бўлса, албатта, қамалган. Ундай деса, Ферузанинг бу кунги телеграммасида полициядан хайрли бир гап эшитилмагани ёзилган эди.

Вақт ярим кечадан ўтган, ғоятда қоронғи эди. Оғойи Ф... уссалтананинг ғазабидан тиззалари титрар, нима қилишини билмас эди. Кўшки Нусратга қараб юриш керакми, шаҳарга қайтиш керакми, шуларни ўйлаб турган эди, бирданига елкасига бир қўл текканини ҳис қилди. Оғойи Ф... уссалтана чўчиб, орқасига ўгирилиб қаради ва рўбарўсида катта телпак кийган бир кишининг турганини кўрди. У киши, қўлини оғзига қўйиб, оғойи Ф... уссалтанага жим бўлиш ишорасини бермоқда эди.

Оғойи Ф... уссалтана бирданига қўрқиб кетди, бу одам яқинлашиб унга пичирлади:

— Сиз ахтарган кишиларингиздан менинг хабарим

бор. Аммо бу ерда айтолмайман, чунки, ноиб билиб қолса, менга жазо беради, ҳатто ишдан ҳам ҳайдайди,— деди.

Оғойи Ф... уссалтана жуда ҳам қувониб кетиб, сўради:

— Сен ўзинг кимсан? Ноиб деганинг ким? Улар қаерга кетдилар?

У киши жуда секин:

— Мен почта аравакашиман, ноиб бўлса, чопархона ноиби. Агар сизга буни айтганимни билса, мен нонимдан ажраб қоламан.

Оғойи Ф... уссалтана дарров қўлини чўнтагига солиб, бир лиралик олтин чиқариб, унга берди. Лиранинг ялтираши аравакашнинг юрагига куч бергани учун муддаони очиб солди.

— Сиз ахтарганингиз икки киши кеча кечқурун соат олти пайтларида Қум тарафидан келиб, Техронга жўнаб кетдилар,— деди.

Оғойи Ф... уссалтана вақтни ўтказмасдан дарров қайтиб келди-да, автомобилга тушди.

Бироқ, шофёр қанчалик уринса ҳам машинани юргиза олмас эди. У автомобилнинг бузилиб қолгани ва тузатмагунча йўлга тушиш мумкин эмаслигини маълум қилди. Шофёрнинг гапига қараганда, тузатишга бир соатча вақт кетар эди.

Оғойи Ф... уссалтана аччиғидан ер-кўкни тўс-тўполон қилмоқчи бўлар эди. Машинани тузатиш бир ярим соатларга чўзилди. Бу муддатда оғойи Ф... уссалтана «ўзи юрар» машинани ўйлаб чиқарган европаликлар шаънига ишлатмаган сўкиши қолмади. Европаликларнинг ярим кечада саҳрода бузилиб қоладиган машина чиқарганликлари учун оғзига келганини қайтармасдан ҳақорат қилар эди.

Кечаси соат иккида оғойи Ф... уссалтана Ризоқули билан бирликда Қалъайи Муҳаммадалихондан жўнаб кетдилар. Бу дафъа йўлдаги чопархона ноиблари, ишнинг очилиб қолганлигини, энди яширишнинг фойдасиз бўлганлигини билиб ва Фаррух билан Маҳин хавфсиз ерга етиб олгандирлар, деб ўйлаб, аравани кўрганликларини айтдилар.

Яна йўлга тушдилар. Қаҳрезак бекатининг ноиби ҳам кундузи соат учларда арава Техрон томонга ўтганини айтди.

Кечаси соат уч яримда автомобиль ҳазрати Абдул-азимга етиб келди. Лекин бу ерда шундай бир аравани кўрган киши топилмади. Оғойи Ф... уссалтана ҳайрон бўлди. Шу пайтда полициячилардан бири унга яқинлашиб, ўша йигитнинг белгиларини сўради.

Оғойи Ф... уссалтана Фаррухнинг қиёфасини, нишонини айтгандан кейин полициячи унинг сўзини бўлиб, чошгоҳ пайтларида худди шундай бир йигитнинг ёнида ёш бир хизматкор билан поездга тушиб, шаҳар тарафга кетганини айтди.

Оғойи Ф... уссалтана:

— Уларнинг ёнида хотин киши ҳам бормиди?— деб сўради.

Полициячи бир оз ўйлангандан кейин:

— Бор эди, чунки улар кетар экан, ёш бир қиз ҳам хотинлар вагонига тушиб кетди. Ундан ташқари, ўша хизматкорда сафар учун зарур бўлган бирталай керак-яроқлар ҳам бор эди,— деб жавоб берди.

Оғойи Ф... уссалтана учун шубҳа қиладиган ҳеч нарса қолмаган эди. У полиция офицерига юзланиб:

— Вақт алламаҳал бўлиб қолди, ҳозир полиция бошқармасига бориш мумкин бўлмагани учун менга тўртта полициячи қўшиб беришингизни илтимос қилар эдим,— деди.

Офицер ҳам раиснинг топшириғи бўйича унга тўртта полициячи берди.

Оғойи Ф... уссалтана полициячиларни автомобилга ўтқазиб, шаҳарга қараб кетди.

Автомобиль шаҳар вокзалига етган вақтда соат тўрт бўлган эди. Техрон ҳали ухлар, ора-чора, онда-сонда хўрозларнинг қичқиришларидан бўлак овоз эшитилмас, кўчаларда битта ҳам одам кўринмас эди.

Оғойи Ф... уссалтана яна шубҳага тушди. Техрон катта, маҳаллалари кўп, улар қаерга, қайси тарафга кетган эканлиқларини кимдан сўрашлигини билмас эди. Ундан ташқари, Фаррух ўтиб кетган вақт билан ҳозиргача ўн олти соат тафовут қилар эди.

Бирданига жиёбоннинг бир бурчагига қўйилган скамейкада бир гадой ётганлигини кўриб, ундайлар кечакундуз шу ерда бўлади-ку, балки унинг хабари бор бўлса, деб гадойга яқинлашди.

Қичқириб, уни ширин уйқусидан уйғотди-да:

— Амакижон, сен доим шу ерда бўлиб турасанми?— деб сўради.

Чол гадой кўзларини уқалаб, «ёпирай, мен ҳам керак бўлар эканман-а», деб таажжубланган бир аҳволда:

— Ҳа, доим шу ердан,— деди.

Кўзи автомобиль билан полициячиларга тушгандан кейин у қўрқиб кетди-да, ўз-ўзига:

«Ия, мен нима қилиб қўйган эканман? Мени қамамоқчи бўлсалар керак. Мендай бир шўрликни қамаш учун шунча тайёргарликнинг нима кераги бор эди?» деб, жуда ҳам диққат билан автомобилга ва одамларга қарай бошлади.

Оғойи Ф... уссалтана гадойнинг қўрққанини сезиб, кулимсиради ва яқинроқ келиб:

— Амакижон, кечадан буён бу ердан иккита ёш йигит билан бир хотин поезддан тушиб, бирор тарафга кетганларини эслай оласанми?— деб сўради. Бу саволни эшитган гадой гапнинг тагига тушунди.

— Мабодо кўрган бўлсам-у, қаерга кетганларини айтиб берсам, менга нима берасиз?— деб сўради.

Оғойи Ф... уссалтана ҳеч нима демасдан чўнтагига қўлни солиб, тўртта беш қиронлик кумуш пул чиқариб, гадойнинг этагига ташлади. Бечора гадой суюнганидан ўзини йўқотди-да, бир оздан кейин:

— Кеча соат бир яримларда келиб, поезддан тушдилар-да, икки извошни кира қилдилар. Извошчиларга: «Эвинга ҳайда!» деганларини эшитиб қолдим.

Оғойи Ф... уссалтана ўз-ўзича:

«Балки, бу ерда извошчиларни алдаш учун шундай деган бўлиб, сўнгра борадиган ерларини бошқа ёққа бурган бўлсалар керак, қандай бўлса ҳам, таъқиб қиламан», деб автомобилга тушиб жўнаб кетди. Машина Низомия, Шоҳобод, Исломбул ва Нодирий хиёбонларидан ўтиб, Юсуфобод дарвозасига яқинлашди. Бу пайтда полиция ва йўл маъмурлари уйқудан турган эдилар. Оғойи Ф... уссалтана улардан кеча шу ердан иккита извош ўтдим, деб сўради. Йўл маъмурларидан биттаси:

— Кеча пешиндан кейин, биттасида битта хотин, иккинчисида иккита йигит ўтирган икки извош шу ердан ўтиб кетди,— деб жавоб берди.

Оғойи Ф... уссалтана учун энди шубҳа қиладиган

ҳеч нарса қолмаганлигидан автомобилни Эвин тарафига қараб ҳайдашга буюрди.

Ўн беш дақиқадан кейин Эвинга етиб бордилар.

Автомобиль қишлоқнинг бошида тўхтади. Шофёр билан Ризоқули шу ерда қолдилар. Кун ёриша бошлаган эди. У ер-бу ерда иш билан кетувчи қишлоқ халқи кўринар, шуларнинг орасидан ўн икки ёшларда бўлган бир бола ҳам келарди. Оғойи Ф... уссалтана «алдагани бола яхши», деб унга яқинлашди.

— Уғлим, кеча шаҳардан бири хотин билан икки йигитнинг бу ерга келганини кўрдингми?— деб сўраган эди, бола дарров жавоб берди:

— Ҳа, амаки, кеча икки йигит билан бир хотин келган эди, Карим амакимникига қўнишди,— деди.

Оғойи Ф... уссалтана дарров Карим амакининг уйини билиб олди. Бола бошлаб боришга кўниб, олдинга тушди. Оғойи Ф... уссалтана полициячилар билан бирликда унинг орқасидан кета бошлади. Қишлоқнинг учтўрт кўчасидан ўтгандан кейин Карим амакининг эшигига етдилар. Оғойи Ф... уссалтана болани бу ердан узоқлаштирмоқчи бўлди. Чўнтагидан икки қирон пул чиқариб, болага берди-да, деди:

— Уғлим, сен ҳу қишлоқнинг бошида тўхтаб турган автомобилчига бориб айт, бизни кутиб турсин,— деди.

Пулни кўриб, автомобилнинг отини эшитган бола чоғанича кетди. Оғойи Ф... уссалтана полициячиларга қараб деди:

— Эҳтиёт бўлинг, овозингизни баланд чиқарманг, иш жанжалга айланмасин. Шу икки йигитдан биттаси Фаррух, унга озор берманг. Қолган бир йигитни тутиб, қамаш керак.

Шу пайтда полициячидан бири секингина деворга тирмашиб, ҳовлига қарар экан, кўзи сой томонга тушди. У девордан тушиб:

— Қўрғончанинг ҳовлиси сойга бориб тақалар экан. У ерда битта қоровул қўйиш лозим бўладики, қочиш мумкин бўлмасин,— деди.

Полициячилардан иккитаси пастга тушиб, сой бўйида тўхтади. Иккитаси бўлса, деворга чиқди. Оғойи Ф... уссалтана бор кучи билан эшикни қоқа бошлади.

Худди шу пайтда Фаррух Маҳинга:

— Энди нима бўлса бўлди, қаршилиқ кўрсатишимиз керак!— деди-да, Жаводни ёрдамга чақирди.

Бечора Жавод бу овозни эшитиши билан шошиб бошини ошхонадан чиқарган вақтда, сой томондан:

— Урнингдан қўзғалма!— деб қичқирган овозни эшитди.

Жавод овоз келган тарафга қаради, у ерда бир полициячи милтиқ ўқталаб турганини кўриб, турган жойида қотиб қолди.

— Жавод, қўзғалма, сени отиб ташлайдилар!— деб огоҳлантирди Фаррух. Эшик қаттиқ тақилламоқда эди. Бориб эшикни очишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди.

Ниҳоят, сой тарафда турган полициячилардан бири секин-секин келиб, эшикни очди. Оғойи Ф... уссалтана югуриб ҳовлига кирди.

Оғойи Ф... уссалтананинг тутқун ва паришон аҳволи Фаррух билан Маҳинга қаттиқ таъсир қилди. Маҳин отасининг ўтакетган аччиғига, ғазабига учраш билан бирликда, бундан сўнг бир умр Фаррухнинг юзини кўрмаслигини сезган эди. Жанжал хаёлдан кўтарилиб кетган Фаррух ҳам жуда ботирлик билан олдинга, оғойи Ф... уссалтананинг рўбарўсига келиб деди:

— Ого, аччиғингиз чиқмасин, қизингиз бу ерга ўз истаги билан келган. Биз бир-биримизни севамиз. Унашиб қўйганингиз шаҳзодани Маҳин ёқтирмагани учун мен билан бу ерга келди. Мен ҳам уни севаман. Мен усиз яшаёлмайман.

Оғойи Ф... уссалтана Фаррухга жавоб бермади. Фаррух ичида: «Бизга раҳми келди, шекилли», деб ўйлади.

Лекин, шундай бўлиши мумкинми? Ундан шуни кутса бўлармиди?

Оғойи Ф... уссалтана мағзи-мағзига сингиб кетган очкўзлик ва тама ҳисларини ўлдиришга ботирлик қила олармиди?

Албатта, йўқ. Чунки, у очкўзлик ва тамадан кўр бўлган, тўғри йўлни йўқотган ва севги деган сўзни бекорчи гап, деб ҳисоб қилган одам эди. У фақат Фаррухнинг шижоати ва қочиб кетиш ўрнига рўбарўсида туриб шундай очиқдан-очиқ гапиришаётганига таажжубланганидан тили тутилиб, ҳеч нима дея олмас эди.

Энг охирда, бирданига ғазабий қайнаб, полициячиларга қаради-да:

— Энг аввал мана бу ҳаромини ушланг!— деб Жа-
водни кўрсатди.

Кейин юзини Фаррухга ўгириб:

— Қани, жўна, кўз олдимдан йўқол! Йўқса, кўргили-
гингни кўрасан!— деди.

«Кетиш? Маҳинни тарк этиш?»

Маҳин кўз тагидан бир қараш билан Фаррухнинг
эсини жойига келтирди. Ҳозирча бу ишдан қўл тортиб,
итоат қилиш кераклигини тушунтирди.

Фаррух севгилиснинг бўйруғига бўйин эгиб, уни
энг сўнги ва умидсиз боқиш билан бир мартаба кўздан
кечиргандан кейин секин-секин эшикка қараб кетди ва
у ерда икки полициячи Жаводнинг қўлларини боғлаёт-
ганларини кўриб, ўзини йўқотиб қўйди. У ўзининг шун-
дай мағлуб бўлишига қарамасдан, бечора Жаводнинг
гуноҳсиз-несиз қамаллишига рози бўлмасдан, полиция-
чилар билан жанжаллашмоқчи бўлар эди. Шу пайтда
гўё юрагида биров: «Зарари йўқ, Жаводни қамасалар,
сен уни қутқариб оласан», дегандай бўлди. Фаррух
эшикдан чиқди. Лекин, жондан ҳам ортиқ севгани шу
ерда экан, Фаррух қаерга кета олар эди?

XXV боб

ШАҒҚАТСИЗЛИК

Фаррух жўнаб кетгандан кейин, отаси Маҳинга:

— Шу қилигингдан кейин мен сени қизим деб атай
олмайман,— деди.

Маҳин бошини қўйи солиб, ҳеч нима демади. Оғойи
Ф... уссалтана сўзини давом эттирди:

— Сен ўзингнинг шу қилғилигинг билан онангни
қандай аҳволга солиб қўйганлигингни биласанми?—
деб, чўнтагидан хат ва телеграммани чиқариб, Маҳин-
нинг юзига ирғитди.

Маҳин дадиллик билан телеграммани ердан олиб
ўқиди. Сўнгра бир оз титроқ овоз билан деди:

— Отажон, мен буларнинг ҳаммасидан хабардор-
ман. Мендан кейин онамнинг қийналишини ҳам билар-
дим. Бироқ, нима қилишим керак эди? Мен унга йўл-
йўлакай юборган хатимда, бу ишга мажбур бўлганимни
билдирдим. Менда гуноҳ йўқ. Бу ерда онамнинг ҳам
гуноҳи йўқ. Эшитдингизми, отажон, онамнинг ҳам гуно-

ҳи йўқ! Бу ишларга сабаб, фақат сизнинг тушунчасиз-лигингиздир. Сиз мени танимаганим, ҳаттоки қандай иш билан машғул эканини билмаганим бир шаҳзодага мажбуран эрга бермоқчи бўлдингиз. Сиз менинг қалбимдаги севги туйғуларини поймол қилиш ниятида бўлмасангиз эди, мен бу ишга қадам қўймас эдим. Бу ишда Фаррухнинг ҳам ҳеч гуноҳи йўқ. У фақат менга йўл кўрсатди. Мен ҳам уни қабул қилдим.

Бу сўзларни эшитгандан кейин ғазоби яна-да баттароқ жўш уриб кетган оғойи Ф... уссалтана бирданига жуда қаттиқ қизишиб кетди.

— Ҳали сен мени айбдор санайдиган ҳам бўлдингми? Отанга таъна-маломат қиляпсанми?! Хўп, майли, зарари йўқ. Билиб қўйгинки, энди Фаррухни умрбод кўрмайсан. Агар мен сени фарзандликдан чиқариб, «оқ» қилишимни истамасанг, мен кўрсатган одамни эрим деб қабул қиласан.

— Бу мумкин эмас!— деди Маҳин совуққонлик билан.

Оғойи Ф... уссалтана, ортиқ чидаёлмай, қизини тутиб олиб уриш хаёли билан ўрнидан турган эди, бироқ, унинг воситасида депутат бўлмоқчи экани эсига тушиб, уришдан ўзини тийди. Лекин, бақариб-чақариб деди:

— Сиз, ақли қисқа хотинлар, қачондан бери бундай гап қайтарадиган бўлиб қолдингиз?! «Мумкин эмас!» ҳам деяпсан-а! Бу сўзларни сўзламоққа сизларга ким ижозат берган? Бу ишда мен ўзим аҳмоқман. Агар аҳмоқ бўлмасам, алданиб, сени ўша мактабларга ўқишга юборармидим? Шундай қилмаганимда, бундай фалокатларга йўлиқмаган ҳам бўлар эдим. Кошки, сени мактабда ўқитмаган бўлсам эди.

Оғойи Ф... уссалтана чин кўнгилдан гапирар эди. У бу мактабларни, уларда ўқиган киши ўз ҳуқуқларини таниб олади, деб «хавфли» билар эди. (Унинг фикрича, ўзи ва ўзига ўхшаганлардан бошқа ҳеч кимнинг, айниқса, хотин-қизларнинг ҳуқуқлари бўлмаслиги керак эди). Унинг фикрича, болаларга ҳар хил бўлмағур, хаёлий нарсаларни ўқитадиган мактаблар — ҳақиқий заҳар эди. Йигит ва айниқса қиз билан учрашганда ва улар: «Нима учун эрлар аёлларни урадилар, нима сабабдан хотин кишини таёқ билан уриш мумкин? деган пайтда оғойи Ф... уссалтана каби кишилар ўлгудай сўкинадилар, уларни даҳрий, кофир деб атайдилар. Оғойи Ф...

уссалтана, асбоб-ускуналарга қандай кўз билан қараса, хотин-қизларга ҳам шундай қарайдиган ва уларнинг **эркак** томонидан ҳар дамда айирбошланиб турилишини **тўғри** деб тонувчилардан эди.

Оғойи Ф... уссалтана, бу ерда сўзлашиб ўтиришдан бир натижади чиқмаслигини тушуниб, шаҳарга боргандан кейин теллик билан онасига хабар юборишни лозим билди ва қизига:

— Қани, тайёрлан, кетдик!— деди.

Маҳин ҳеч нима демасдан уйга кириб, чодрасини ёпиниб чиқди.

Карим амаки далада бўлганлиги учун бу воқеалардан хабарсиз эди. Хотини бўлса, ҳовлида юрар, томоша қилар, полициячилардан қўрққанидан гапиришга ҳам юраги бетламас эди.

Маҳин отасига:

— Сиз Фаррухни уйда қувиб солдингиз. Бироқ у ҳали уйнинг ижара ҳақисини тўламаган эди,— деди.

Оғайи Ф... уссалтана унинг мақсадини дарҳол тушуниб, чўнтагидан битта уч туманлик пул чиқариб, Карим амакининг хотини олдига ташлади. Сўнгра Жаводни тўрт тарафдан қуршаб олган полициячиларга қараб:

— Сиз бу аблаҳни шу ерда тутиб туринг. Мен шаҳарга жўнаяпман. Автомобиль келиб, сизларни ҳам олиб кетади,— деди-да, битта ўн туманлик пул чиқариб, инъом юзасидан уларга берди. Маҳинни қўлидан судраб ҳовлидан чиқди.

Бечора қиз қанчалик теваракка кўз югуртса ҳам Фаррухдан бир нишон кўрмасдан, маъюс бўлди. Қишлоқнинг чеккасида турган автомобилга тушиб, жўнаб кетдилар.

Соат олти бўлган эди. Автомобиль бир соатдан кейин шаҳар дарвозасига етди. **Оғойи Ф...** уссалтана билан Ризоқули автомобилдан тушиб, извошга миндилар. Извош ҳам автомобилнинг орқасидан **оғойи Ф...** уссалтананинг ҳовлисига қараб йўл олди.

Ўн минутдан кейин **оғойи Ф...** уссалтана билан Маҳин ўз ҳовлиларида эдилар. Маҳин бу кунги ҳодисалардан жуда ранжиган, қаттиқ таъсирланган бўлгани учун ўз ётоғига кириб кетди. Каравотга ўзини ташлаб:

«Оҳ, яна бир карра уни кўра оламанми!»— деб юм-юм йиғламоққа бошлади.

Бу кўз ёшлари оғойи Ф... уссалтананинг юрагига таъсир қила олармиди?

Йўқ. Чунки, унинг қалби бундай олмослар билан чизиладиган ойналардан эмас эди.

Оғойи Ф... уссалтана ўн беш дақиқадан кейин шундай бир телеграмма ёзиб юборди:

«Қум. Дорушишифо. Маликтож хонимга.

Қидириш натижасида Маҳинни Фаррух билан Эвиндан топдим. Маҳин уйга келтирилди. Соғ-саломат, ташвиш тортманг. Зиёрат тугаган бўлса, дарров қайтинг.

Ф... уссалтана».

Автомобиль қайтиб бориб, тўрт полициячи билан бечора Жаводни оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисиغا келтирдилар.

Оғойи Ф... уссалтана телефон орқали назмий раисини чақирди. Фаррухнинг хизматкори бўлишдан бошқа гуноҳи бўлмаган бечора Жаводни ўғри ва жинояткор деб тушунтирди. Уни авахтага юборилиши учун иккита қуролли полициячи юборилишини илтимос қилиш билан барабар Жаводнинг бутун гуноҳини ўзи ёзиб юборишини айтди.

Ёзиб юбормаса ҳам бўлаверар эди. Чунки, оғойи Ф... уссалтана пулдор ва юқори мартабали кишилардан бўлганлиги учун унинг айтган сўзи бузилмайдиган қонун эди.

Ярим соатдан кейин назмийдан иккита қуролли полициячи келиб, оғойи Ф... уссалтананинг уйига кирди.

Маҳин бу ишдан хабардор бўлгани учун уйдан чиқди. Отасининг оёқларига йиқилиб, бечора Жаводни ўғри ва жиноятчилар жойи бўлган авахтага юбормаслик учун ялиниб-ёлворса ҳам натижа чиқмади. Оғойи Ф... уссалтана Фаррухнинг аламини бечора Жаводдан олмоқчи бўлар эди.

Фаррух ўткир ва чиройли сўзлар билан маҳкамадан қутулиб кетишидан қўрққани учун оғойи Ф... уссалтана Фаррухдан қўл тортган эди. Агар Фаррухда шундай хислат бўлмаса эди, у Фаррухни Жаводдан ҳам баттаррон кунларга солган бўлар эди.

Маҳин жуда ҳам қайғуриб, отасининг хонасидан чиқди, бу ҳодисаларнинг алаmidан оёқлари титрар, ҳаракат қилишга ҳам мадори етмас эди. Бир амаллаб ўз хонасига кириб олди-да, кейин ўзидан кетди.

Чақирилган полициячилар Жаводни бир жинояткор-

дай олдиларига солиб, олиб кетмоқда эдилар. Улар серқантов хиёбонлардан ўтар эканлар:

— Қочиш фикрини хаёлингга ҳам келтира кўрма, бекорга жондан жудо бўласан. Агар қочадиган бўлсанг, қонун бўйича сени отиб ўлдиришга мажбурмиз,— деб пўписа қилар эдилар.

«Қонун» — қандай улуғвор бир сўз! Бироқ, унинг хаётга татбиқ этилишида қандай хиёнатлар бўлмайди? Шу қонунми? Текинхўр бир юқори табақали кишининг сўзи билан, ҳар бир кишидай озод, эркин яшашга ҳаққи бўлган бечора бу камбағал йигит билан шундай муомалада бўлиш — бу қонунми? Ахир, «қонун» ва «маданият» деган нарса шуми?

Ярим соатдан кейин Жаводни назмияга келтирдилар. Полиция раисининг буйруғи билан уни темир панжарали, темир эшикли авахтага қамадилар.

Шўрлик Жавод қамоқхонада бир кишилик камерага қамалди.

Нимага? Нима учун? Фақат битта юқори табақали кишининг ундан шикоят қилгани учунми!

Шу етарли эмасми?!

* * *

Биз Маликтож хонимни ўз боши ва кўкракларига уриб: «Қизимни ўғирлаб кетдилар, бечора қизгинамнинг бошига қандай фалокатлар келтирган эканлар?» деб бақириб турган жойида, Ферузани бўлса: «Полицияга хабар бердим, йўлда уларни қандай бўлса ҳам тутадилар», деб унга тасалли бермоқчи бўлган жойида қолдирган эдик.

Ферузанинг бу гапи ҳақиқатга яқин бўлса ҳам бироқ она туйғуси бундай ҳақиқатни тушуниб ета олармиди?

Маликтож хоним йиғлар эди. Феруза полиция идорасига бориб, бутун бўлган аҳволотни, қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган полиция раисига айтди. Пул унмайдиган ишларни унчалик ёқтирмайдиган раис юзаки равишда бу тўғрида текшириш ва қўлга туширишга ваъда берган бўлса ҳам, лекин сув бошидан лойқа дегандай, вазирларнинг доим охирига етмайдиган ҳаракатларидай, бу ҳам эшитиб эшитмасликка солиб, ҳатто бу тўғрида йўллардаги қоровулларга ҳам хабар бермади.

Уша куни кечқурун Маликтож хоним беҳуш бўлиб қолган эди. Бахтга қарши, шаҳарда бирорта ҳам тиббий ёрдам берувчи киши топилмади. Полиция идорасининг доктори ҳам бошқа ерга кетиб қолган бўлиб, фақат мол доктори бор эди.

Бечора Феруза жуда ҳам ўзини йўқотиб қўйган, нима қилишини билмас, хоним бўлса, беҳуш, ҳеч ўзига келмас эди.

Телеграммадан бошқа тез таъсир этадиган бирорта чора ўйлаб топа олмади. Чодрасини ёпиниб, кўчага чиқди, сўрай-сўрай телеграфхонани топиб кирди. Телеграфчидан: «Мен айтадиган гапларни ёзиб, дарров симга боғлаб, Техронга юборинг», деб илтимос қилди.

Телеграфчи бир оз бечора хотиннинг жоҳиллигидан кулгандан кейин юқорида ўқиганимиз телеграммани ёзиб юборди. Феруза ҳам чўнтагидан пул чиқариб, телеграфчига берганидан кейин уйга қайтди.

Маликтож хонимнинг аҳволи бир оз яхшиланган эди. Феруза қайтиб келиб, оғойи Ф... уссалтанага телеграмма юборганини, бутун ишдан уни хабардор қилганини хонимга билдирди.

Кеч бўлди. Маликтож хоним астагина йиғлаб ўтираркан, бирданига эшик қаттиқ тақиллади, Ҳасанқули ташқарига чиқиб, хонимга бир хат келганлигини айтди. Маликтож хоним дарров хатни олди. Дуо китобларидан бошқа ҳеч нарсани ўқиёлмаслиги учун, Ҳасанқулини бир саводли одам топиб келтириш учун юборди.

Ҳасанқули бориб, бир оздан кейин, ўн олти ёшларда бўлган бир боққолнинг шогирдини бошлаб келди.

Успирин бола хатни ўқиб берди.

Маликтож хоним хатнинг мазмунини тушунгандан кейин кўнгли тинчиди. Чунки Фаррух унинг ҳеч қачон хаёлига ҳам келмаган эди. Қизини Фаррух билан бирликда қочганлигини билиб, бир оз ўзини юпатди ва ўз ўзига айтди:

«Зарари йўқ, эртага эримга хабар юбораман. Барибир бизнинг қўлимиздан қочиб қутула олмайдилар. Қарга кетган бўлсалар ҳам эрим уларни излаб топади».

Маликтож хоним тинчланган сари ўйларди.

«Бизнинг зиёратга чиққанимизни Фаррух қаёқдан билган экан-а? Биз бу сафаримизни ҳеч кимга айтмаган эдик-ку? Ажабо, бу қандай ҳодиса бўлди?»

Ниҳоят, ўйлаб-ўйлаб, бу сафарни Фаррухга Маҳиннинг ўзи етказган бўлса керак, деган қарорга келди.

Шундан кейин, Маликтож хоним Маҳиннинг йўлда мени кимга бермоқчисизлар деб сўрайверганини эслади.

Эртасига қиёмга яқин Маликтож хоним Феруза билан бирга зиёрат қилиб қайтганида қўлига бир телеграмма бердилар. Телеграммани ўқиш учун яна ўша боққолнинг шогирдини чақириб келтирдилар. Телеграмманинг мазмуни Маликтож хонимни жуда севинтирди. Севиниб кетганидан дарров чўнтагидан битта беш қиронлик тилла чиқариб, боққолнинг шогирдига берди ва Ҳасанқулини Техронга кетиш учун арава топиб, кира қилишга чопархонага юборди. Ҳасанқули қайтиб келиб, кун ботиш олдида жўнаб кетишларини айтди.

Маликтож хоним Маҳинни кўришга ошиқар эди. У Маҳинни бир меҳрибон она юраги билан севар, бироқ бу она ўз севгили фарзандининг эндиги бахтини, бахтли ҳаётини ўйлармиди, ўйлаб кўрармиди? Бу саволнинг жавоби жуда ҳам очиқ ва равшан. У ўз қизи Маҳиннинг бахтли бўлишини шахзодага эрга беришда кўрар эди. Яна тўғриси, у бахт-саодат нима эканлигини тушунмас эди. У ўз қизини девона деб ўйлаб, уни бу касалликдан қутқаришга ҳаракат қилар эди. У қизининг ўжарлигини ёшлигидан деб ўйлар: «Қатта бўлса, ақл кирар», деб ўзини юпатар эди. У, «кимнинг ёши улуг, гавдаси катта бўлса, ақли ҳам кўп бўлади», дер эди. У, «эр деганинг давлатли бўлса, бас», деб қарарди ва бошқа сифатларига унчалик аҳамият бермас эди.

Кун ботар-ботмас Маликтож хоним, Феруза ва Ҳасанқули Техронга жўнаб кетдилар.

Эртасига кеч соат саккизда арава оғойи Ф... уссалтананинг иморати рўбарўсига келиб тўхтади. Ризоқули араванинг эшигини очиб, хонимга таъзим қилди. Хоним аравадан тушди, Ҳасанқулига бўлса аравакашга инъом беришни буюриб, ҳовлига кирди.

Оғойи Ф... уссалтана унинг истиқболига чиқиб, аҳвол сўрашгандан кейин деди:

— Маҳин кечадан буён қаттиқ касал. Ҳалигача уч марта докторларни чақириб маслаҳат қилдим.

Маликтож хоним шошиб Маҳиннинг ётоғига кирди. Маҳин каравот билан битта бўлиб ётар, оқсоч хотин юзини елпиб ўтирарди. Маҳин онасини кўриши билан бошини кўтариб:

— Тез келганинг яхши бўлибди! Қани айт-чи, Фаррухни дафн эттингларми?— деб сўради ва қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади.

Бечора Маҳин ақлдан озиб қолган эди:

XXVI боб

БАНГИХОНА

Икки катта бозор — яъни базозлик бозори билан пойафзал бозори ўртасидаги кўчанинг охирида бир «Тўрт раста» деган бўш муюлиш бўлиб, унинг охирида, бир неча боққол, қаҳвачи ва сартарошлик дўконлари жойлашган.

Бу кўча эгри-бугри. Бу икки бозорнинг ўртасидаги муюлишда, чап тарафда эски бир иморат бор. Бу иморатнинг эшиги кўча сатҳидан пастда бўлгани учун ичкари кирмоқчи бўлган одам аввал пастга тушиши керак. Эшикдан киргач, тўрт-беш метр узунликдаги бир йўлакдан ўтиб, ҳовлига чиқилади.

Ҳовлининг шимол тарафидаги иморатлар эски бўлиб, «Урусий» номланган бир зал ва иккита кичкина-кичкина уйдан иборат эди. «Урусий» уйининг ён тарафларида бўлса, ердан бир оз юқори кўтариб солинган икки пешайвони бор эди.

Эрта куз. Астагина эсиб турган шабада ҳар нафасда бир кучайиб, сарғайган дарахт япроқларини ерга тўкарди.

Кеч соат тўртлар чамаси. Баланд бўйли ва чиройли бир йигит шу кўчанинг ўртасида туриб, ўткинчилар кўзини шамғалат қилиб, шу уйга киришга пайт пойлар эди. Бу йигитнинг уст-боши, сиртдан қараганда, бир оз эски кўринса ҳам, лекин ичидаги кийимнинг ёқасига диққат қилинса, ундаги олтин тугмаларни кўриб, Техроннинг бойвачча йигитларидан биттаси эканига шубҳа қилинмас эди.

Ҳозирги вақтда барчага барабар бўлган уйга кириш номусми?

Бу «Тўрт раста» муюлишидаги уй ҳам кириш номус ҳисобланган уйлардан бири эди.

Бу уй шира (банги) хона эди. Яна тўғриси, эронликлар ўз ғайрат ва шижоатларини тутунга айлантириб, кўкка совурадиган жойлардан бири эди.

Уша пайтларда ҳозиргидай дориламон эмас эди. Халқдан уялиб, ҳар ким у ерларга яшириниб борарди. Бироқ, такяхоналардан мўмайроқ солиқ олиш учун бангиликни ривожлантиришга тарафдор бўлган ҳукумат уялиш-тортинишлар барҳам топишини истарди.

Бояги йигит гиёҳванд бўлиб қолганлигидан шира чекмоқ учун бу ерга келишга мажбур эди.

Чунки, ширани баъзи бадавлатлардан бошқа кишилар учун уйга олиб бориб берилмасди. Уша йигитнинг бахти ва эронликларнинг бахтсизликларига кўра, бу кўча анчагина хилват эди. Йигит дарров ўзини ичкарига олди. Унинг орқасидан бошига намат кулоҳ, эгнига нимдош пальто кийган, йигирма ёшлар чамали бошқа бир йигит ҳам муюлишдан чиқиб, ўша уйга кирди. Биринчи йигит саҳнга кирар-кирмас самовар қўйилган тарафга бориб, қаҳвачига деди:

— Мени ҳеч ким кўрмасин! Агар иложи бўлса, бирор хилватроқ уй кўрсатинг.

Телпагини олиб, тепакал бошини қашиётган қаҳвачи ишнинг тагини дарров тушуниб:

— Марҳамат қилингиз,— деди-да, йигитни бинонинг чап тарафига бошлаб бориб, бир эшикни очиб берди. Йигит ичкарига кирди. Бу хона жуда ҳам кичкина эди. Деворлари кўкимтир, токчалари рапли бўлиб, ерга эски, ирkit палос солинган эди.

Токчаларнинг биттасига шира чекиш учун ишлатиладиган чироқ қўйилган эди. Йигит ичкарига кирар-кирмас палосга чордона қуриб ўтирди. Қаҳвачига икки бўлак ярим мисқоллик шира келтиришни буюрди. Қаҳвачи чиқиб кетгандан кейин ўз-ўзича ўйлар эди:

«Номардлар мени жуда ҳам ёмон ўргатиб қўйдиларда, энди сира ҳам ташлаёлмайдиган бўлиб қолдим. Дарҳақиқат, ўзимда ҳам гуноҳ кўп. Шу қадар кашанда бўлиб қолдимки, бир кун чекмасам, ўлаёзаман».

Бирданига эшик очилиб, бир нотаниш йигит ичкари кирди. Аввалги йигит кейинги йигитнинг уйга сўрамасдан кирганини кўриб, ҳайрон бўлди. Кейинги йигит ичкари кириши биланоқ, салом бериб деди:

— Оғойи Али Ашрафхон, сизда зарур бир ишим бор. Сиз билан сўзлашиш учун бу ердан қулай бирорта жой топа олмаганимдан, қаҳвачига сизга келтирадиган ширани бир оз кечикиброқ олиб келишини буюрдим.

Али Ашрафхон ҳайронликда қолди. Бу ким? У мени қаёқдан танийди? Нега одобсизлик қилиб, рухсат сўрамасдан кириб келди? Шу топда, «бу бангихона, кўпчилик келадиган жой; бу ер Техрон, қолаверса Эрон, бу одам ҳали одоб ва тавозе нималигини тушунмаса керак», деб сал ҳовуридан тушди. Лекин шундай бўлса ҳам жеркиб деди:

— Ўзинг кўриб турибсанки, мен бу ерга шира чекиш учун келдим. Чиқ бу ердан, мени бир оз тинч қўй, мен сени танимайман, сен билан ишим ҳам йўқ.

Кейин келган йигит бу гапларга эътибор бермай, лоқайдлик билан деди:

— Ого, сиз мени кўрмагансиз, тўғри. Лекин, мен сизни жуда яхши танийман. Отингизни ҳам айтдим. Агар ижозат берсангиз, сизнинг тўғрингизда билган нарсаларимни ҳам айтаман: сиз Исфаҳонда молия бўлимининг раиси эдингиз, Техронга келганингизга икки ой бўлди. Илгари Техронда ...вазирлигининг молия бўлимида раис эдингиз. Ҳатто шундай қисқа муддат ичида қандай йўл, қайси воситалар билан муовинликдан раисликка ўтганингизни ҳам биламан.

Али Ашрафхон аввалгидан бешбаттар ҳайрон бўлди. «Бу йигит ким, менинг ишларимни қаёқдан билади?» деб ўз-ўзига саволлар берди.

— Бу ким ўзи, менинг ишларимни қаёқдан билади, деб ҳайрон бўляпсиз, албатта. Қизиқиб қолганлигингиз учун сизга ҳаммасини айтиб бераман. Менинг отим Фаррух. Номусини ўз манфаатингиз учун ёрдамчи бир қурол қилиш, обрўсини бадавлат бўлишингиз учун оёқ остида топтаганингиз хотин бир кеча менга дуч келиб қолди. Мен қайси хотин тўғрисида сўзлаётганимни тушунгандирсиз?

Али Ашрафхоннинг ранги ўчиб, бадани титрамоққа бошлади. У Фаррухга нима дейишини билмай қолди. Фаррух бутун воқеани яхши билгани учун бундан топиш мумкин эмас эди. Али Ашрафхон ўзини сал дадил тутиб деди:

— Ого, гапларингиздан мен сизнинг мақсадингизни ҳали ҳам тушуна олмадим. Боя мен сизга айтдимки, мен шира чекмоқчиман, кайфим йўқ, сиздан илтимос қилар эдим, шу суҳбатни бошқа вақтга тайин қилсангиз. Ушанда бу тўғрида ҳар қанча бўлса, сўзлашамиз.

Фаррух хохолаб кулиб деди:

— Йўқ, ого, ундай эмас, бир оз бўлса ҳам менга зақтингизни сарф қилиб, айтганларимни эшитишингиз керак.

Ҳозирча Фаррухнинг Али Ашрафхонга айтган гапларини шу ерда қолдириб, бу учрашувнинг қандай юз берганини баён этайлик.

* * *

Ширахонадаги бу ҳодиса юз берган кундан ўн ой муқаддам Али Ашрафхоннинг юқори бобларда айтганимиздай, виждонсизлик ва разиллик билан бечора Иффатни уйдан қувлаганлигини биламиз.

Али Ашрафхон ёлғиз қолиб, сўққабош турмуш ўтказиб, ахлоқсиз хотинлар билан суҳбат қилишни ҳар нарсадан аъло билган саёқ йигитлардан бири эди. Узи ўлгунча хасис бўлгани учун чиқимни ёмон кўрар, фақат хасислик билан нафсини қондириб, ҳар ҳафта, ҳар ойда хотин янгилаб турар эди. Бечора Иффатни Шоҳбожи кампирнинг уйига қўйиб келган кун кечаси, Исфаҳондаги ўртоқларининг бир нечасини йиғиб, айш қилмоқчи эди. Ўртоқларидан ҳар қайсиси ҳар қаёққа боришни маслаҳат кўрар эдилар. Сўнгида кўпчилик билан Исфаҳоннинг Жулфа деган мавзуга боришга қарор қилдилар.

Эронда саёқ, бузуқ бир кишининг бора-бора гиёҳванд бўлиб қолиши табиий. Энг аввал бир қадаҳ ичкиликдан бөшланади. Ундан кейин икки-уч ва шундай қилиб ортиб боради. Энг охири бир шишага етади. Сўнгра бир шиша ичкилик ҳам кайф бермай қолади. Ичкиликка ружу қилаётган одам Англияда бўлса, виски, Эронда бўлса, узум ароғини ичишга киришади.

Кунлар ўтади, бирданига қандай бўлади-ю, бир кечаси май топилмай қолади. Бу вақтда ўртоқларидан бириси хумор тарқатиш учун жиндек наяки қилиб беради. Ёки нўхатдеккина қорадори таклиф қилиш билан баробар бу қорадорининг қай даражада фойдали эканини, фалон кишини ўлимдан қутқазиб қолганини, ёинки қанчалик кайф берганини қатор қасамлар билан исбот қилади.

Қорадори ейилади.

Лекин, унинг таъсири, кайфи унутилмайди. Эртаси-

га яна давом этади. Бир кун келадики, мисқоллаб қорадори ҳам таъсир қилмайдиган бўлиб қолади.

Шу пайтда яна бояги яқин ўртоқларидан биттаси ширани олдинга суради. Шира — қорадори.

Дод бундай ўртоқларнинг дастидан!

Али Ашрафхон ҳам шундай бўлган эди. Олти ойдан кейин жуда росмана қорадори бангиси бўлиб қолган, тўрт мисқолдан ками кифоя қилмасди. Бир кун уйига чақирган дўстларидан биттаси ширани унга мақтади. Нодон йигит унинг мақтовини мамнуният билан қабул қилиб, шира чекишга ўтди. Икки ойдан кейин Али Ашрафхон «бинойи»дек шира бангиси ҳам бўлди.

Исфаҳондалигида молия бўлими раиси бўлгани учун ширахонага бормасдан уйда тайёрлатар эди.

Қандай бўлди-ю, бир куни у Исфаҳонда ҳаммага белгили бўлган зотдан биттасининг илтимосини қабул қилмади. Уша куни кечқурун Исфаҳоннинг игвогар ва мунофиқларидан бир тўдаси ... идорасининг рўбарўсида йиғилиб, у ерга ҳужум қилишиб, тўс-тўполонини чиқариш билан қўрқитдилар. Бу тўданинг бошида салласининг пешини кифтига туширган ва белбоғини ёғочга боғлаб, байроқ сингари кўтарган бир шайх баланд овоз билан қичқирар эди:

— Дод бу теҳронликларнинг дастидан! Ҳар куни бир динсизни бизнинг устимизга раис қилиб юбориб, биз бечораларни диндан чиқармоқчи бўладилар!

Сўнгра йиғилган оломонни бир ерга тўплаб, нутқ сўзлашга киришди:

— Полиция ёки жандармлар сизга қарши чиқсалар, уларни ўлдиришдан тойманг, улар бизга, яъни динга қарши чиққанлари учун кофир бўладилар!— деб бакирди.

Нодон халқ ишнинг тагини тушунмасдан, яъни шайхнинг ўз манфаати учун дин ва диёнатни қурол қилиб, ҳеч нима тушунмайдиган халқ қўли билан идораларга ўт қўйиш истаганининг фаҳмига бормай, унга итоат қилар эди.

Чорак соатдан кейин жандарма идораси бу сохта ваҳимадан хабардор бўлиб, дарров бир тўда отлиқларни у ерга юборди. Жандармлар келиб, оломонни тарқатишга қанчалик уринсалар ҳам ҳеч нима қила олмадилар. Халқ шунчалик жоҳил эдики, чиндан ҳам

шаҳар идорасининг динсиз идора эканига ва уни халқни диндан чиқариш учун очиб қўйилганига ишониб, қаршиликларида давом қилар эдилар.

Бояги шайх ҳам баланд бир ерга чиқиб олиб, ҳар дақиқада халққа хитоб қилиб, идорани бузишга, ёндиришга, жандармларни ўлдиришга ташвиқ қилар эди.

Жандарма раиси халқнинг нодонлигини эътиборга олиб, ўқ отишни ман қилганди. Жандармлар ҳам жамоатни дўқ-пўписа билан тарқатишга уринарди.

Дин йўлида ўлишни шаҳидлик ва бахт санаган чапанилардан биттаси илгари чиқиб, қўлидаги белбоғини жандармлардан биттасининг бўйнига солди. Бир неча нодонлар ҳам унга қўшилиб, бечора жандармни торта-торта отдан йиқитдилар-да, оломоннинг орасига олиб кирдилар.

Бечора жандарм мунофиқ, пулпараст шайхнинг қурбони бўлди.

Жандармлар ортиқ чидаб тура олмадилар. Милтиқларини халққа ўгириб, осмонга қараб ўқ уза бошладилар. Беш дақиқадан кейин ўртада ўша нодон халқдан биттаси ҳам кўринмай қолди. Лекин улар қилар ишларини аллақачон қилиб кетган эдилар.

Шайхнинг шайтонларча алдови ва ташвиқоти билан жандарм бўғиб ўлдирилган эди.

Шундай ваҳший ҳаракатларга ким жавобгар? Ушалар! Яъни, ўз манфаатлари учун илм-маърифатни динга қарши деб отлантирган, бахтсиз миллатни жаҳолатда сақлайдиган текинхўр шайхлар, охундлар ва мужтаҳидлар.

Жанжал ҳали бу билан ҳам тинчиб кетмади. Бояги шайх кўрққанидан чорак соат югура-югура бориб, шаҳар оғоларидан биттасининг уйида яширинди-да, бошқа йўллар қидиришга киришди. Ўз муридларини тўдаларга ажратди. Бир тўдани шаҳар оғосининг уйида ўзи билан бирга сақлаб, иккинчи тўдани марказий идорадан Али Ашрафхонни ўрнидан бекор қилишни сўраш учун телеграфхонага юборди.

Марказий идора ҳам ишнинг ўнгу терисини суриштирмай, дарҳол Али Ашрафхонга қуйидаги мазмунда телеграмма юборди:

«Исфаҳон, Али Ашрафхонга, баъзи зарур ишлар

юзасидан кенгашда иштирок этишингиз ва изоҳлар беришингиз керак бўлганлиги учун дарров ишларни ёрдамчингизга топшириб, Теҳронга келингиз».

Али Ашрафхон телеграммафи олган куни кечкуруноқ йўлга чиқди. Йигирма тўрт соатдан кейин Теҳронга етиб, идорага борди. Лекин, у ерда ҳеч қандай кенгаш йўқ экани маълум бўлди. Бош идорада «Вазифасидан бўшатилгани учун чақириб олинганлиги»ни билди. Бироқ, раис унга: «Марказ сизнинг ўтмишдаги хизматларингизни назарда тутиб, келажакда сизга юқори бир лавозим таклиф этади», деб умидвор қилгандан кейин идорадан чиқиб кетди.

Шундай қилиб, Али Ашрафхон бир ойдан буён Теҳронда ишсиз лақиллаб юриб, янги мансаб кутар эди. Идорага қанча қатнаса ҳам ҳали ишга тайин этмаганлари учун қайтарди. Али Ашрафхоннинг бахтига қарши, ҳазрат ишдан олинган, ёш вазир Францияга жўнаган, Иффат бўлса, албатта, аллақачон қўлдан чиққан эди. Лекин, унинг учун янги Иффат топиш осон бир иш бўлганидай, иффатлар орқали иш берувчилар ҳам оз эмасди.

Али Ашрафхон Теҳронда раислик лавозимида бўлмагани учун ширани уйда эмас, ҳар куни шаҳарнинг бошқа ширахонасида чекишга мажбур эди.

Бу кун ҳам шира чекиш учун мазкур уйга келган эди.

XXVII боб

ДУСТЛАРНИНГ ЕРДАМИ

Энди Фаррухнинг бу ифлос ерга нима учун келганлигининг сабабини қидирайлик. Биз Фаррухни Эвинда, қўрғончадан чиқиб кетган ерда қўйиб кетган эдик. Айтганимиздай, Фаррух ўша жойдан кўнгил узиб кета олармиди? Қандай қилиб ўзининг бахти порлаб турган муқаддас қишлоқдан қўл силтаб кета олар эди? У ўз севгилисини, бахтини тездан эсидан чиқариб юбориш қобилиятига эгамиди?

Фаррух қўрғондан чиққандан кейин қишлоқ ичкарисига қараб кетди. Юз қадамлар чамаси юргач, унинг оёқлари юришдан беихтиёр тўхтади. Қишлоқ-

нинг сўқмоқ йўлларида юриб, тепага қараб йўл олди. Бир дарахт тагида турган тошнинг устига чиқди. У жойдан Қарим амакининг боғи ва у ерда бўлаётган бутун ҳодиса яққол кўринар, лекин унинг ўзини ҳеч ким кўрмас эди.

У Маҳин отаси билан бир неча дақиқа сўзлашгандан кейин чодрасини олиб ҳовлига чиққанлигини кўрди. Фаррух ақлли йигит эди. У аввалбошда полициячилар билан талашиб-тортишиб, Жаводни қутқазмоқчи бўлса ҳам кейин бу фикрдан қайтди. У «Искандарнома» ва «Хусайн Курд» китобларида ёзилган, француз адабиётида Огюстин ва Кабестанларга нисбат бериладиган афсонавий муболағаларга ишонадиганлардан эмас эди. Бир кишининг тўртта қуролли одамдан устун кела олишига ишонмасди.

У яна ўзига далда бериб: «Барибир Жаводни халос этаман», дер эди. Юқорида баён этганимиздай, ярим соатдан кейин полициячилар Жаводни олиб жўнадилар.

У севгилисини қўлдан чиқарди. Бегуноҳ шўрлик Жаводни ишқ ишига ёрдамга чақириб, балога гирифтор қилди. Фаррух шундан кейин йиғламоққа бошлади.

Тоза ва мусавффо бир юракни йиғлатмоқ учун шуларнинг ўзи кифоя эмасми?

Фаррух бир сониялик шаҳват учун юз мингларча кишиларнинг қонини тўкувчи одамлардан эмасди. У тоза, софдил йигит эди. Жаводнинг бу балога гирифтор бўлганлигига сабабчи деб ўзини билгани учун ҳеч тинчиёлмас эди. Уни нима қилар эканлар, деб ўйларди. Фаррух Қарим амакининг уйига қайтди. Қарим амакининг хотини унга таскин бера бошлади. Фаррух ёлғиз ўзи уйга кирди. Кўзларини жавдиратиб, Маҳинни қидираркан, ўз-ўзича: «Нима учун менинг минг қийинчиликлар билан қўлга киргизган севгимдан ажратдилар?» деб ўйлар эди. Бошини кафтлари орасига олиб, бу саволнинг жавобини миясидан ситиб олмоқчи бўлган каби, уни зўр бериб қисар эди. Орасира «Жавод! сўзи оғзидан чиқиб: «Ҳаммадан аввал уни қутқазшим керак», деяр эди.

Фаррух қандай бўлса ҳамки, Маҳин билан қайта кўришишга ишонар эди. Уни ҳаммадан кўп ўйлатган нарса — оғойи Ф... уссалтананинг газабига дучор бўл-

ган Жавод эди. Уни қайси йўл билан қутқазиб олишни билмасди.

Фаррух ёш. Унинг ёш фикри ё эрки олдида бундай қийинчиликлар унга ҳеч нарсадай кўринар эди. Жаводни қутқазиб учун, аввало, уни нима қилганларини билиш керак.

Вақт чошгоҳга яқинлашиб қолди. Карим амакининг хотини овқат келтирган бўлса ҳам Фаррух иштаҳаси бўғилганлиги учун емади.

Кечқурун Фаррух яна сой бўйига тушди. Кун кеча Маҳин билан бирга ўтиргани тош ёнига борди. У йиғидан қизарган кўзларини кеча Маҳиннинг ўтирган ерига тикиб, ҳар дамда Маҳинни у ерда ўтирган деб ўйлар ва бориб ўша тошни эҳтирос билан ўпарди. Лекин лаблари Маҳиннинг юмшоқ юзига эмас, қаттиқ ва совуқ нарсага текканини сезиб, қайғуси ошарди.

Фаррух тош устига ўтириб: «Маҳин ҳозир қаёқда? У нима қилаётир? Шу чоқда у нималарни ўйлаётган экан?» деб ўйларди.

Фаррух агар бирор фавқулодда ҳодиса юз бериб қолмаса, албатта Маҳинни кўражагига ишонарди. Лекин оғойи Ф... уссалтананинг ғазабига дучор бўлган Жавод бечорани қандай қутқариш керак?

Кеч кирди. Фаррух ўн саккиз соатдан буён оч бўлишига қарамасдан, сой бўйидан кетгиси келмас эди.

Айқириб оқмоқда бўлган сувнинг овози Фаррухнинг қайғусини яна-да оширар эди. Гўё сув ҳам одамлардаги тубанликни сезгандай ва бу тубанликнинг аччиқлигидан фарёдга бошлагандай эди. Йўқ, унинг бу ғазаби ким учун? Бу ерда-ку, на оғойи Ф... уссалтана ва на пул учун қонун яратувчилар бор! Фаррух кишиларда кўрилган бу виждонсизлик ва беҳаёликдан шундай юраги сиқилган эдики, агар олам бир уюм пахта бўлса эди, уни бир гугурт чақиб, ёндириб юборишга тайёр эди. Бироқ, не қилсинки, ўзи якка, ожиз. Дунёда ҳали мол, бойлик бўлар экан, куч ва қудратнинг ҳам виждонсиз ва разолат қўлида қул бўлажagini билар эди.

Доим шундай бўлиб қоладими ёки бу чигал қачон бўлса ҳам ечиладими?

Кечаси соат ўн иккилар чамаси эди. Фаррух ҳали ҳам сой бўйида, кўзидан булоқдай ёш оқизиб ўтирар,

у Маҳин билан қандай қилиб учрашиш ҳақида ўйлар эди. Лекин, биттагина масалани ҳал қила олмасдан, ўз-ўзича ўйлар эди: «Уни мендан нимага айирдилар? Биз бир-биримизни севсак, бизнинг саодатимизга нима учун тўсқин бўладилар? Фақат унинг давлати, бойлиги меникидан ортиқ бўлгани учунми? Бу муҳим сабаб бўла оладими? Бу бир тўсиқми, ёинки шундай никоҳ билан бирлашувни самовий китоблар тақиқлаганмилар?»

Шу он қалбининг ич-ичидан чиққан бир овоз:

«Йўқ! Йўқ! Фақат қон!!! Қон! Шу сой сувича қон! Бир дарёдай қон! Энг катта бир денгиздай қон керак!» дерди.

Тўғри! Кишиларнинг заифларга қилаётган зулмларини ва унинг натижасида ифлосланган, бузилган дунёни тозалamoқ учун катта бир денгизча қон тўкилиши керак.

Вақт алламаҳал бўлди. Қарим амаки келиб, ҳеч қўймагандан кейин Фаррух унинг юзидан ўтолмай, туриб қўрғончага қайтди ва ҳеч нима емасдан ётди.

Ухлаёлармиди? Йўқ. Эрта билан барвақт ўрнидан туриб, Қарим амакига беш туманлик пул бердида, миннатдорчилик билдиргандан кейин, шаҳарга жўнади. Эвинда извош бўлмаганлиги учун Фаррух кирага битта от олди. Икки соатдан кейин Юсуфобод дарвозасига етди. У ердан извошга тушиб, уйига келди. Дарров касал бўлиб ётган отасининг ёнига кириб, унинг аҳволини сўради. Отаси: «Шунча кундан бери қаёқда эдинг, сенга нима бўлди?» деди. Фаррух бу сўроққа:

— Ўртоқларим билан Шимронга кетган эдик, — деб жавоб берди.

Фаррух ҳаммадан аввал Ифбат ва унинг ота-онасига ваъда берганлиги учун уларнинг уйига бориб кўришмоқчи эди. Юз-қўлини ювиб, кийим-бошларини алмаштиргандан кейин уйдан чиқди. Хиёбон бошида бир извошга тушиб, оғойи Р... уддавлянинг уйига жўнади. Хизматкор уни ичкарига бошлаб кирди. Ичкари уйда ҳеч ким йўқ эди. Фаррух стуллардан бирига ўтирди. Бир оздан кейин Ифбат эғнида Техроннинг энг кейинги модаси бўйича тикилган лимурангли шойидан кўйлак, оёғида нозик ва тиниқ рангли туфли, сочлари бўлса европача қилиб орқасига турмаклан-

гани ҳолда кириб келди. Юзининг сарғайгани кетиб, бир оз қизиллик югурган эди. Илгариги гўзаллиги ўзига қайтган, юриш-туришидан, оёғининг яраси ҳам тузалиб қолганлиги маълум эди. Уятдан қизариб, Фаррухга яқинлашди. Саломлашгандан кейин:

— Оғо, бизларни жуда ҳам унутиб юбордингизку. Уйингизга беш мартаба одам юбордим. Лекин, қаерга кетганлигингизни ҳеч ким билмас экан,— деди.

— Тўғри, уйда эмас эдим. Сизга аввал куни айтганимдай, кичкина бир сафарга жўнаган эдим,— деди ва сўзни бошқа ёққа буриш учун:— Муҳтарам ота-онангиз қаердалар, саломатларми?— сўзларини қўшди.

Иффат Фаррухнинг паришонлигини кўриб, ундан бу «кичкинагина» деб айтган сафарда тилагига ета олмаганлигини тушунди-да:

— Отам мулкимиз даромад дафтарларини текшириб ўтирибдилар, онам уй ишлари билан бандлар. Улар бўшагунларича сизни ёлғиз қолдирмаслик учун мени юбордилар,— деди.

Иффат бир оз тургандан кейин, яна сўзлай бошлади:

— Оғо! Мен сизни ҳар галгидай эмас, бир оз хафaroқ кўриб турибман. Мендан яширманг. Шу икки-уч кун ичида сизга қандай ҳодиса йўлиқа қолди, нега бунчалик ўзгариб кетдингиз?

Фаррух бўлса, юрагидаги дардини бўшатиш учун ҳасраткаш бир одам қидирар эди. Иффатдан яхши бир ҳамдardни қаердан топа оларди? Иффат — унинг синглизиси. Аканинг дардини сингилдай яхши тинглайдиган киши топиладими?

Фаррух аммасининг қизини севганини, қизнинг ота-онаси уни куёв қилишни истамаганликларини қисқагина баён қилиб, кейинги юз берган ҳодисаларни ҳам айтиб берди.

Фаррух сўзлар экан, Иффат гоҳ қизарарди, гоҳ бўзарарди. Сўнгида Иффат чуқур ўйга ботди. У нимани ўйларди? Бечора Иффат ҳам Фаррухни севиб қолган, у Али Ашрафхондан тортган бутун мусибатларини, қайгуларини Фаррух билан бирга кечирадиган масъуд кунлар билан алмаштирамоқчи эди. Фаррухнинг бу

ҳикоясини эшитгандан кейин бутун орзулари юрагидагина сақланиб қолажагини англаб, ўйлар эди.

Фаррух Маҳиннинг асири эди. Иффатга эса, акагина бўла оларди, холос. С ф кўнгилли Иффат шу билан ўз-ўзини юпатди-да, ўйлади: «Мен унга сингилман. У мени ўша азоб-уқубатли қамоқдан қутқазди. Мен ҳам унинг бу ишларида унга кўмак бериб, севгилисига етиш учун бир сингил қатори ҳаракат қилишим керак», деб Фаррухга юзланиб деди:

— Оғо! Энди билсам, ҳар иккимиз ҳам бечора, бахтсиз кишилар эканмиз. Лекин, ҳар қандай бўлганда ҳам қайғуриш керак эмас. Олам ҳамisha бир хилда турмайди. Лекин, шу билан бирга, сиздан илтимос қилар эдимки, мени ҳам эсингиздан чиқарманг. Мабодо, менинг қўлимдан келадиган иш чиқиб қолса, албатта, менга топширинг.

— Ҳозирча ундай топшириқ йўқ. Ҳаммадан олдин бечора Жаводни қутқазиб чорасини кўрмоқчиман. Ундан кейин бўлса, Маҳиндан хабар олишим керак.

Иффат бир оз ўйлаб олгач, деди:

— Бўлмаса, бу вазифани менга топширинг. Маҳиндан мен хабар оламан.

— Жуда соз. Бўлмаса, бугун мен Исфаҳондаги дўстларимдан бирига хат ёзиб, Али Ашрафхоннинг кейинги вақтларда қандай ишлар билан машғул экани ҳақида хабар беришини илтимос қиламан.

Иффат Али Ашрафхоннинг отини эшитар экан, уятдан қизариб, секингина деди:

— Жуда яхши, лекин аввал Жаводни халос этиш учун ҳаракат қилиш керак.

— Зарари йўқ, ҳар иккала ишни баравар бошлайман.

Пешинга яқин Фаррух кетишга қўзғалди. Лекин Иффат ҳали ота-онам келиб, сизни кўрганлари йўқ, деб қўймади. Бир оздан кейин, оғойи Р... уддавла хотини билан бирга кириб, Фаррух билан кўришди. Бир оз сўзлашиб ўтирганларидан кейин Фаррух яна кетишга чоғланса ҳам, Иффат ва онаси қўярда-қўймай овқат қилиб кетишини сўрадилар. Уртага чол ҳам қўшилиб:

— Бизнинг кексалигимизга қараб, турмушимизнинг европача бўлмаганлигини хаёл қила кўрманг. Сиз бу ерда, уйингизда бўлгандай, стулга ўтириб, қо-

шиқ, вилкалар билан бемалол овқат ейишингиз мумкин. Шу билан барабар суҳбат ҳам қилишингиз мумкин,— деб кулиб қўйди.

Фаррух ноилож овқатга қолди. Овқат қилдилар. Сунгра Фаррух Иффат билан ваъдалашиб, мумкин қадар у ишни тезлатишни ва эртага Маҳиннинг аҳволини Иффатдан билишни умид этди.

Хайрлашиб чиқди-да, чопархона идорасидаги Аҳмадалихоннинг ёнига борди. У идорада экан.

Аҳмадалихон Фаррухнинг Техронга қайтиб келганини биларди. Лекин, қандай ҳодиса рўй бериб қолдики, Фаррух севгилисидан қўл силтаб, бу ерга келди, деб таажжубланди. Фаррухнинг юзидаги паришонликни кўриб, унинг аҳволини сўради.

Фаррух Аҳмадалихонга кўрсатган хизматлари учун миннатдорчилик билдиргандан кейин оғойи Ф... уссалтана тўрт полициячи билан келиб, Маҳинни олиб кетганликларини, Жаводнинг ҳам қўлини орқасига боғлаб, Техронга ҳайдаб кетганликларини айтиб берди.

— Оғойи Ф... уссалтана Жаводни нима қилар экан? Ё уни ўз уйида ушлаб, турса керак, ённки назмияга юбориб, қаматтирса керак. Тўхта, мен ҳозир назмиядан телефон орқали унинг бор-йўқлигини сенга билиб бераман,— деди. Аҳмадалихон телефонни олиб, назмияни сўради. Полициянинг дафтар, мудиридан: Жавод номли бир йигитни ўша ерга келтирилган-келтирилмаганлигини айтиб беришларини сўради. Жавобни олгандан кейин, «раҳмат сизга» деб трубкани қўйди-да, Фаррухга қаради.

— Бечора Жаводни яккахонага қамабдилар. Ҳали бошланғич тергов ҳам бўлмабди,— деди.

Бир «яккахона» сўзи Фаррухнинг қулоқларига жуда қаттиқ ботди. У ҳайрон бўлди.

— Жаводни яккахонага қамаш? У нима қилибди, ҳаётда қароқчилик билан шуғулланибдими, ёки бировни ўлдирибдими?!— деб бақирди. Бу шундай бир мамлакатки, ҳурриятпарвар кишиларни ҳам яккахонага қамаб, минг турли қийноқ ва азоблар билан маҳв этмоқдалар.

Фаррух дарҳол ўртоғи билан хайрлашиб, уйига қайтди, булар тўғрисида чуқур ўйлаш керак эди.

Фаррух тўрт соатдан буён ўйлаб кўрса ҳам бир натижага кела олмади. У бу мамлакатда қонун йўли билан Жаводнинг гуноҳсиз эканлигини исбот этишдан умидини узган эди. Чунки, бу доирада қонун сўзининг маъносиз бир нарсга эканлигини биларди.

Бу кеча Жаводни қутқозиш учун ҳеч қандай йўл топа олмагандан ётди. Эрта билан яна уйда ўтириб ўйлади. Бирдан эшик очилиб, қора чодра ёпинган бир хотиннинг ичкарига кириб, ўзига томон келаётганини кўрди. Фаррух бу хотинни танимас эди. Лекин, хотин унга яқинлашган вақт ўзини таниттириб деди:

— Мени Иффат хоним юбордилар. Иффат хоним айтган кишингиздан хабар олибдилар, сиз сўраган киши ўз уйида, лекин бир оз бетоб экан.

Келган хотин бу жумлаларни шундай тутилиб, оғир гапирар эдики, гўё узоқ вақт қийналиб ўйлаганга ўхшарди.

Бечора Фаррух Маҳиннинг касаллигини эшитиб, худди юраги ёрилгандай бўлиб кетди. Маҳин касал, Жавод эса, қамоқда. Бирининг касаллигига, бошқасининг қамалишига ким сабабчи?

Фаррух!

Фаррух шошганича уйдан чиқиб, назмияга кетди. Тўғрилиқ ва қонун ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган, жиноят ва фожиаларнинг маркази бўлган назмия Техроннинг ўрта бир еридаги Тўпхона майдонига жойлашган эди.

Фаррух ўзининг назмия қамоқхонасига кира олмаслигини хаёлига ҳам келтирмай, Конт, Саъдий ва Лолазор хиёбонларидан ўтиб, шошилганича кетар эди.

Назмиянинг эшигига етар-етмас иккита қуролли полициячи бир маҳбусни ўраб, майдон томонга кетаётганини кўрди.

Фаррух яқин бориб қаради. Маҳбус Жавод эди. Фаррух ўзини йўқотиб қўйди ва бирдан қичқирмоқчи бўлди. Лекин, полициячилар ўзини ҳам Жаводнинг ёнига қўшиб ҳайдаб кетишларидан қўрқиб, овозини чиқармади. Жавод ҳам уни кўрди, лекин ҳеч нима демеди. Бечора Жаводни тергов қилиш учун судга олиб борар эдилар.

Бечора Жаводни оғойи Ф... уссалтанани ўлдиришга қасд қилишда айблар эдилар.

Бадбахтликни қарангки, Эронда то шу вақтгача халқ суд мажлисларида иштирок қила олмайди! Фаррух хафа бўлган ҳолда қайтиб келди.

Бир неча кун ўтди. Фаррух Жаводни қутқазиш учун ҳеч қандай бир йўл, бир чора топа олмади. Жаводни бўлса, ҳар ҳафтанинг уч кунда тергов учун адлияга олиб борар эдилар.

Бир кун Фаррух газеталарнинг биттасида «*Жавод номли бир йигит бошқа бир номаълум одам билан қиз олиб қочмоқчи бўлгани учун суд тарафидан олти ой қамоқ жазосига ва юз даррага ҳукм қилинди. Суднинг ҳукми уч кундан кейин халқ олдида ижро этилади*» деган хабарни ўқиди. Фаррух бунчалик золимлик билан ҳукм чиқарувчи судьяни қаерда учратиб қолса, ўша ерда ўлдиришга қарор бериб қўйди. Уша кунни жуда кўп қидирди. Сўнгида, Жаводнинг олтинчи бўлимда тергов қилинганини ва терговчи Али Ашрафхоннинг акаси эканини аниқлади.

Энди Фаррух учун ҳеч қандай шубҳа қиладиган ер қолмаган эди. У ўз-ўзига дерди:

«Бу икки оға-ини тубанлик ва виждонсизликнинг энг уччига чиқиш учуб бир-бирлари билан баслашибдилар».

Фаррух Исфаҳондан олган хати орқали Али Ашрафхоннинг Техронда эканлигини билди. Бироқ, Фаррухнинг хаёли Жавод билан банд бўлгани учун уни ахтаришга қўли тегмас эди. Бундан ташқари, Исфаҳондан келган хатда Али Ашрафхоннинг ўрта даражада шира чекадиган бўлиб қолганлиги ҳам айрим кўрсатиб ўтилган эди.

«Аввал Иффатга учрашиб, ундан сўрайки, агар Али Ашрафхон ўз биродарини Жаводни қутқазиш учун рози қила олса, ундан ўч олишдан қўл торта-миз», деб ўша кун оғойи Р... уддавлянинг уйига бориб, Иффат билан кўришди ва унга воқеани айтди.

Иффат Фаррухнинг гапидан бўйин товлаб, унинг истагини қайтара олармиди?

Унинг айтганларини мамнуният билан қабул қилди. Фаррух ҳам Иффатни шундай яхши ахлоқли ва покиза қалб эгаси бўлиши билан табрик қилди ва сямимият билан қўлини ўпиб, миннатдорчилик қилгандан кейин у ердан чиқиб, уйига қайтди.

Фаррух Али Ашрафхоннинг ҳар куни Тохрон ширахоналаридан бирига боришини билган эди. «Яхши-си шуки, уни ширахонада учратиб, шартларимни айтаман. У бўлса, ширахонага қатнаши очилиб қолишидан қўрқиб, айтганларимни зўрма-зўраки қабул қилади», деб ўйлади. Дарров кийим-бошларини ўзгартиб, уйдан чиқди.

Али Ашрафхоннинг Жалолобод хиёбонидаги уйига қараб кетди. Бир оз муддат уйнинг теварагида айлангандан кейин Али Ашрафхон кийим-бошларини ўзгартиб, уйдан чиқиб кетаётганини кўрди. Унинг изидан тушди. Сўнгра юқорида айтиб ўтганимиз ширахонанинг тор уйида у билан учрашди.

* * *

Ҳалигача тикка турган Фаррух бирданига бояги ифлос палос устига тиз чўкиб ўтирди ва деди:

— Муҳтарам оғойи Али Ашрафхон! Сиз онгсизликдан бошқа гуноҳи бўлмаган бечора бир қизнинг пардасини йиртдингиз. Шунинг орқасида, бир неча йиллар ўқиган йигитлар ега олмайдиган юқори даражаларга эга бўлдингиз. Вужудингизда бўлган тубанликни яна ойдинроқ кўрсатиш учун бир бачора хотинни Исфаҳонда уйингиздан қувиб, кўчага ҳайдадингиз. Энди у хотин сизнинг эсингиздан чиққан. Ота-онаси билан бирлашиб туриб, сиздан ўч олмоқчи бўладилар. Мен бўлсам, уларга бу ишда ёрдам бермоқчи бўлиб, ваъда бердим. Бор кучим билан ўша ўчни олиш учун тиришаман.

Фаррухнинг сўзларига диққат билан қулоқ солган Али Ашрафхон бирдан кулиб юбориб деди:

— Оғо, гапингизга қараганда, қайси мамлакатнинг фуқароси эканлигингизни унутиб қўйибсиз. Бу мамлакатда, бу ўлкада беномуслик ва орсизликка эътибор берадиган бирор одам бормики, сиз шуни рўбарў қилиб, мени қўрқитсангиз. Мен шу ишни қилган бўлсам, аввало бизнинг муҳитни, яъни бошқа одамларда кўрганим ишларнинг таъсирини ўлчаб қилганман. Иккинчиси бўлса, мен на сизнинг ва на бошқасининг қўлида шундай бир ҳужжат қолдирганманки, мени ўша ҳужжат воситаси-ла гуноҳкор қила олсангиз ва қўрқита олсангиз. Менинг бахтим ҳам шу ерда.

Фаррух кулиб деди:

— Гапингизнинг аввалги қисми ўринсиз эмаслигини мен ҳам тан оламан. Албатта, шундай бир муҳитки, ялқовлик, ғайратсизлик, ўғрилик, амалдорларнинг баччаси бўлишлик, шарлатонлик — кишининг пешонасига раислик ҳукмини ёзади. Бу гапингиз тўғри. Сиз ҳақсиз. Лекин бир кун, қазо тасодиф улардан ўчини олади. Бироқ, иккинчи сўзда янглишасиз. Чунки, сизнинг қўлёмангиз бўлган катта бир ҳужжат бизда. Сиз Шоҳбожи деган кампирнинг уйида Иффатнинг ёстиғи тагига қўйиб кетган хатингиз ҳали Иффатнинг қўлида.

Али Ашрафхон «қўйиб кетганингиз ҳали Иффатнинг қўлида», деган жумладан бир оз ташвишга тушган бўлса ҳам, бироқ ўзини босиб олиб, лоқайдлик билан деди:

— Оғо! Сиз бир оз атрофингизга қаранг, яхшилаб ўйлаб кўринг. Сиз ўзингизни гўё Англия ёки Францияда деб ўйлаб сўзлаётганга ўхшайсиз! Гўёки, бу ҳужжат билан мени судга бермоқчисиз. Қўлингизда шундай ҳужжатлардан юз минггаси бўлганда ҳам бу шароитда мени ҳеч бало қила олмайсиз. Чунки, аввало, биродарим менга ёрдам беради. У бўлмаса, баъзи дўстларимга суянаман.

Фаррух чуқур ўйлаб, Али Ашрафхоннинг айтганлари тўла ҳақиқат эканини англади. У фақат бу фикрнинг бир жойи билан келиша олмас эди.

Фаррух:

— Мамлакат қанчалик бузғунликда бўлса ҳам бу чегарага бориб етган эмас. Сиз бир хотинни восита қилиб, юқори мартабаларга етишгандан кейин ўша бечорани шундай беномуслик билан уйдан қувласангиз, у ота-онасиз бўлса эди, сўзларимга парво қилмасангиз ҳам бўлар эди. Лекин, унинг отаси таниғлик одам эканлиги, бундан ташқари, катта амалдорлардан бирталай ошна-оғайнилари бор эканлигини ҳам биласиз.

Бу гал Али Ашрафхоннинг бетини чинакам нотинчлик аломати босди.

— Ҳа, яхши! Сизнинг тилагингиз нима? Нима демоқчи бўласиз?

— Менинг яқин бир кишимни оғойи Ф... уссалтананинг ўринсиз шикоятни билан назмияга қамаб қўйибдилар. У ердан тергов учун судга юборилган. Терговчи сизнинг акангиз.

Али Ашрафхон, «терговчи сизнинг акангиз» сўзи-

дан ишни тушунди. У Фаррухнинг сўзини шартта кесиб деди:

— Ого, нима демоқчи эканлигингиз англашилди. Мен акамдан бундай илтимосни қилолмайман. Чунки, даъвогарнинг розилигисиз ишни бошқа терговчига оширса, акамнинг ўзини қамаб қўядилар.

— Мен ҳам буларнинг ҳаммасини —биламан. Лекин, биродарингиз оғойи Ф... уссалтанага хушомадгўйлик қилиб, менинг ошнам бечорани олти ой қамоқ жазосига ва юз дарра уришга ҳукм қилибди. Энди сиздан илтимос қилар эдим, акангизга бориб, гуноҳсиз бечора Жавод устидан чиқарган ҳукми ўзгартириб, уни озод қилиб юборишини сўрангиз. Мен ҳам сизга ваъда бераманки, Ифбатнинг ота-онаси ва менинг сиз билан ҳеч бошқа даъво-жанжалимиз бўлмайди.

Али Ашрафхон бир оз ўйлаб олгандан кейин бошини кўтариб, деди:

— Бу айтганларингизнинг ҳеч қайсиси мумкин эмас. Мен бундай ишнинг уддасидан чиқа олмайман ҳам, зиммамга ололмайман ҳам.

Фаррух умрида бунчалик тубан яратилган одамга дуч келмаган эди. У шундай одамга илтимос қилишдан кўра ўлишни ортиқроқ биларди.

У муштини тугиб, ўт сочиб турган кўзларини Али Ашрафхонга тикиб, деди:

— Бу кун дунё сизники, қўлингиздан келганини қиласиз. Бир кун бизга ҳам навбат етишар, сиз билан шунда гаплашамиз!— деб югуриб чиқиб кетди.

Али Ашрафхон унинг устидан кулиб:

— Аҳмоқ, дунёда ким бадавлат одамнинг қарши-сига чиқа оларди?— деди.

Фаррух бўшашган ҳолда уйига қайтди. У бутунлай ақлсиз эди. У энди тамоман гангиб қолди, чунки бутун умид узилган.

* * *

Бу уч ой ичида Фаррух Маҳиндан хабарсиз эмас эди. Докторларнинг ҳаракати натижасида Маҳин телбаликдан даволанган бўлса ҳам, ҳали тамоман ссгайиб кетмаган эди. Маҳин унга бундан сўнг бир умр учраша олмасликларини айтган бўлишига қарамай, Шукуфа ҳар гал хат олиб бориб қайтарди, Фаррух шу уч ой ичида Жаводнинг иши билан шунчалик овора

бўлиб қолган эдики, ҳатто қисман Маҳинни ҳам унута-ёзган эди. Фаррухнинг бахтига қарши, қайси йўлга ёпишса ҳам натижасиз қолмоқда эди.

Уч ойдан буён Жавод яккахонада қамоқда эди. У нима қилган эди, гуноҳи нима эди? Бу саволларга жавоб йўқ.

Фаррух Али Ашрафхон олдидан қайтиб келганда Шукуфани ҳовлида энагаси билан гаплашиб турганини кўрди. Шукуфа уни кўриши билан югуриб олдига борди. Фаррухнинг устида эски кийим-бошларни кўриб, таажжубланди, Фаррух уни уйга бошлаб кирди:

— Кийимларимга қараб ҳайрон бўляпсанми? Буни бир мақсад билан мажбуран кийдим. Қани, энди Маҳиннинг аҳволи қалай, бошқа бирор ҳодиса юз бергани йўқми?

— Яхшики, тез қайтингиз. Маҳин сизга бир хат бериб юборди. Сизни анчадан буён кутиб турган эдим,— деб Шукуфа бир хат чиқариб, Фаррухга узатди.

Фаррух шошиб-пишиб хатни ўқиди:

«Азизим Фаррух! Мулоҳазасиз ота-онанинг қамоғида кечирмоқда бўлганим мушкул дамларни сенга айтиш билан пок қалбингни қайғуга солмоқчи эмасдим. Лекин қандай қилай, энг сўнги дафъа бўлгани учун, қўлимга қалам олиб, юрагимни парчалаб юборган бир янги ҳодисани сенга билдираман. Севгилим Фаррух, бугун эрта билан отам, ҳар галгидай хўмрайгани ҳолда уйга кирди-да, менга: «Ҳа, яхши бўлиб қолибсан. Демак, тез орада тўйингизни бошлаймиз! Эртага ё келаси кунни кечқурун патир келади. Худо хоҳласа, бир-икки ойдан кейин тўйни қилиб юборамиз», деди. Мен шундай бир отага нима деяйин? Менинг илтижоларим, илтимосларим унинг тош юрагига таъсир қилмаслигини билиб, жавоб бермадим. У менинг жим қолганлигимни: «Сукут — аломати ризо» деб билди-да, хохолаб кулмоққа бошлади ва деди: «Балли, қизим, балли! Маълум бўлдики, ақлинг жойига келиб қолибди. Агар бу касаллик сени шунчалик ақлли қилиб қўйишини билсам эди, илгарироқ шундай касалга дучор бўлгин деб дуо қилган бўлар эдим».

Азизим Фаррух! Отам шу сўзларни айтиб, мени ҳайрат ва ташвишга солган ҳолда уйдан чиқиб кетди. Бир оздан кейин қарасам, хизматкорларимиз битта-битта келиб: «Тўй муборак! Худо хоҳласа, сарупо қияр

эканмиз-да», деб хурсандчилик изҳор қилмоққа бошладилар. Мен уларни нодон деб таниганим учун ҳеч қайсисига ҳеч нарса демадим.

Севгилим, Фаррух! Нима қилай! Юрагимдаги яраларни сенга очиб кўрсатиш учун бир соатгина бўлса ҳам сени кўрсам эдим! Лекин бу мумкинми? Йўқ! Сени кўриб, юрагингни ўтга солмоқчи эмасман. Бу ҳодиса бутун тилакларимни таги-томиридан емирди. Рўбарўмда ҳеч бир нажот йўли қолмади. Мен сендан бошқасига тегмайман. Улар бўлса, бунга тўсиқ, кунларимни, соатларимни қирқиб, шошилтириб, мени ўлимга судрамоқдалар.

Фаррухим! Бу дунёдан бутун умидларим узилди. Сен билан кўришишим эса охиратга қолди...

Фаррухим! Мени унут, бундан кейин бошқалар билан яша! Чунки, мен ўламан. Лекин юрагим энг сўнги тепишни сенинг севгинг билан урмоқда! Мен сенинг ишиқинг билан жом бераман.

Уҳ, отам-онам нақадар бешафқат ва инсофсиз одамлар! Лекин, мен уларни ҳам айблай олмайман. Уларни жоҳил ва ночор деб билганим учун кечираман.

Сени энг сўнги нафасига қадар севган ва унутмайдиган Маҳин».

Фаррух чуқур фикрларга чўмди. Бахтсизлик уни ҳар тарафдан чулғаб олганди. «Жавод қамоқда, у дарра кутиб ётади. Маҳин бўлса, ўзини ўлдирмоқчи. Ортиқ мен нега қолай, мен ҳам ўзимни маҳв этаман!» деди-да, яна анчагина хаёл суриб кетди. Юрагининг энг чуқур еридан келган бир овоз:

«Сен яша ва бу тубан кишилардан ўч ол!» дегандай бўлди.

Фаррух бу сўзларни яна бир қайта такрор қилди:

«Уч, ўч!»

Қандай ширин бир сўз!

Кейин Фаррух ўзини босиб олиб, Шукуфага деди:

— Маҳинга бориб айт! Жуда қаттиқ ташвиш ва изтиробда бўлганим сабабли ҳозир унга жавоб қайтара олмайман. Лекин, бунчалик умидсиз бўлмасин. Балки, тақдир бир йўл билан бизга кўмак берар.

Шукуфа эрта билан хатнинг жавоби учун келишини айтиб, чиқиб кетди.

Фаррух уйга кириб, эски кийим-бошларини ечиб, расмий кийим-бошларини кийиб, яна чиқиб кетди.

Кеч соат олти, кезмоқ вақти эди. Техрон йигитларининг кўпи Лолазор, бир қисми бўлса Алоуддавла хиёбонида кезар эди. Фаррух ҳам Алоуддавла хиёбонига бориб, ерга қарагани ҳолда ўйлай-ўйлай кетмоқда эди. Қанча ўйласа ҳам бир натижага кела олмас эди. Ҳар тарафда умидсизлик.

«Нима учун бу ишга Жаводни ундадим? Энди уни қандай қутқазиш мумкин?»

Бирданига елкасига бировнинг юмшоққина қўли текканини сезди. Фаррух бошини кўтарди. Рўбарўсида озода, башанг кийимлар кийган бир йигит турар эди.

XXIX б о б

УЧИНЧИ УЧРАШУВ

Муҳтарам ўқувчиларимиз ижозати билан ҳикоямининг муҳим бир қисмида роль ўйновчи икки кишини эслатиб ўтамыз. Бу икки киши Сиёвуш Мирзо билан Муҳаммад Тақидир.

Биз Муҳаммад Тақини, оғоси Сиёвуш Мирзони кечаси елкасига ортмоқлаб уйига олиб кетган бир ҳолда қўйиб кетган эдик. Муҳаммад Тақи, Иффатни елкасида олиб кетувчи Фаррухга ўхшаб, полицияга дуч келиб қолишидан қўрқмас эди, чунки шундай ҳодиса юз берган тақдирда, оғом тошга қоқилиб оёқларини шикастлантирдилар, деб ўтиб кетиши мумкин эди.

Кўчаларда извош кўринмасди. Муҳаммад Тақи бир соатлардан кейин Сиёвуш Мирзони уйига олиб борди. Астагина эшикни қоқди. Уша куни кечаси кетишаётганда эшикни очиб чиқариб юборган чол, эшикни очди. Лекин, оғосини бу ҳолатда кўриб, таажжубдан бақириб юбориш даражасига етган бўлса ҳам, Муҳаммад Тақи унга:

— Ҳайдалиб кетишни истамасанг, овозингни чиқарма, ҳам ҳеч кимга бу тўғрида бир нарса гапирма!— деди.

Чол Муҳаммад Тақининг ҳазил қилмаётганини тунди. Чунки, Сиёвуш Мирзо уни отаси олдида айбласа, ишдан қувланиши турган гап эди. Бечора чолнинг дамичига тушиб кетди ва бундан кейин ҳам ҳеч кимга ҳеч нима демасликка сўз берди. Муҳаммад Тақи чолга:

— Бор, дарров уйингдаги чироғингни ёқ,— деди ва

Сиёвушни ўша чолнинг кичкина, қишлоқнинг уйларига ўхшаш ҳужрасига олиб кирди.

Чол чироқни ёқди, Муҳаммад Тақининг буйруғи бўйича бир оз совуқ сув олиб келди. Сиёвуш Мирзонинг яраси у қадар қўрқинчли эмасди. Бироқ, қоннинг кўп оқиши уни ҳолдан кетказиб қўйган эди.

Муҳаммад Тақи Сиёвуш Мирзонинг ярасини ювиб, чўнтагидан олган оқ рўймолча билан боғлади. Сиёвушнинг аҳволи аста-секин яхшилана бошлади. У бирдан кўзларини очиб, боши устида Муҳаммад Тақини ва дарвозабон чолни кўрди. Утган воқеаларни бир-бир эслаб, Муҳаммад Тақиға:

— Нега мени бу ерга келтирдинг?— деб пичирлади.

— Уйдагилар билиб қолмасин деб ярангизни шу ерда ювиб боғладим. Энди уйга кирмоқчи бўлсангиз, қани, юринг, кирамиз.

— Балли, раҳмат, яхши қилибсан.

Муҳаммад Тақи Сиёвушни қўлтиғидан суяб олди. Ичкарига кира туриб:

— Секин бориб ўз ётоғингизга кириг. Эрта билан турганда, оёғимга чипқон чиқибди дейсиз,— деб маслаҳат берди-да, ўз уйига қайтиб кетди.

Сиёвуш Мирзо индамади. Ичкарига кириб, деворларни ушлаб-ушлаб, ўз уйига бориб ётиб олди. Эртасига Сиёвуш Мирзо бир оз иситма чиқарди. Ота-онаси уни синглицидан юзларча дафъа ортиқ севганлари учун ташвишга тушиб қолган эдилар. Лекин, Сиёвуш уларни тинчлантириб:

— Ҳеч нима қилгани йўқ. Унг сонимга чипқон чиқибди. Шунинг иситмаси бўлса керак,— деди.

Ҳар бир касалликка Гулсум парихоннинг тажрибалари билан дори-дармон қилувчи ва унга чиндан ҳам ишонувчи бечора наси:

— Уғилгинамнинг иситмаси кўтарилибди, чипқон чиққан эмиш,— деб хизматкорга аттордан бир оз малҳам, бир неча дона лиму олиб келишни буюрди.

Сиёвуш Мирзо ҳам мажбуран, ҳеч нима демасдан, лимули чойни ичди, малҳамни қўйган бўлди. Уқувчига Шаҳзода Қ. нинг клубда оғойи Ф... уссалтанага «чипқон чиқиб қаттиқ касал бўлиб ётибди», дегани ҳам шу юзадан эканлиги маълум.

Икки кундан кейин Сиёвуш Мирзонинг яраси тамо-

ман тузалган эди. Унинг яна саёқлик фикрлари бошини айлантирди.

Муҳаммад Тақини чақиртириб келиб:

— Анча кундан бери тунов кунги ерга бора олмай қолдик. Иффатхонни жуда ҳам соғиндим-ку!— деди.

Муҳаммад Тақи оғосидаги шунчалик қизиқишни таажжуб билан томоша қилди-да, ўз-ўзича: «Орадан ҳали икки кун ҳам ўтгани йўқ-ку, анча кундан бери борганимиз йўқ дейди-я. Бахтимизга ўша йигит келиб қолмаганида, бу аллақачон ўлиб кетган бўларди», деб ўйлади. Лекин, у худодан кеча-кундуз оғосининг бешбаттар аҳмоқ бўлишини сўрайди, чунки шундай бўлсагина унинг пулидан бемалол фойдаланиб юра олади.

Шу бугуноқ бориб, Ноҳид хонимдан хабар олиб келишни ваъда қилди.

Кечқурун Муҳаммад Тақи оғосининг олдига келиб деди:

— Оғо, у ерда сизнинг ярадор бўлишингиздан бошқа ҳам анча можаролар бўлибди. Чунончи, Иффат қочибди. Мен ичкари киришим билан Ноҳид хоним гирибонимдан тутиб олди.

«Энди мен сени қўйиб юбормайман, қани, дарров айт, менинг энг яхши қизимни қаерга олиб қочдинг? Мен уни Арус Мажурдан етмиш туманга олган эдим. Дарров айт, дарров, қани айт, кўрай!» деб мени, шубҳали одамдай, диққат билан текширмоққа бошлади. Мен ҳайронлигимдан тошдай қотиб қолдим. Ноҳид хоним, менинг ҳайронлигимни кўриб, бу ишдан беҳабар эканимни билди-да, деди:

— Сиз кетгандан кейин бир полиция офицери билан бир полициячи келиб, Ҳасан Ризони уйдан чиқариб юбордилар. Лекин, Иффат қочиб кетган эди. Шу кундан буён бутун ҳамкасбларнинг уйини қидира бериб, оёғимда оёқ қолмади. Ҳеч кимнинг хабари йўқ.

Мен унга жавобан:

— Бу ишда бизни қотишган деб ўйлаб, бекорчи хаёлларга борманг. Мен бошқа киши билан боғланишим бўлмагандай, бундай одамларни уйимда сақлай олмайман,— дедим.

Ноҳид хоним менинг гапларимнинг тўғрилигини англаб, лом-мим демади. Мен унинг кўнглини кўтариш учун:

— Оғом сиздан шунчалик хурсанд бўлдиларки, ўша кундаги ишнинг хижолатидан чиқиш учун яна бир мар-

таба келиб, ўша кунгидай бир катта ўтириш қилмоқчилар. Иффат йўқ-ку, энди қандай қилиб келади, деб кўнглингизга келтирманг. Йўқ, оғом сизнинг кўнглингизни кўтариш учун бошқа хотинлар билан ҳам хурсандчилик қилаверадилар, дедим. Ноҳид хоним ҳам сизнинг хурсандчилигингизни истагани учун бошқа бир ердан яхшисини топиб, тайёр қилиб қўйишга ваъда берди.

— Бўлмаса, у ерга нимага борамиз? Менга фақат Иффатгина маъқул тушган эди. Иффат қочган бўлса, нима қилай у ерда?

— Тўғри, у ерда сизнинг дидингизга ёқадиган ҳеч нима қолмаганлигини мен ҳам биламан. Лекин, бу гаплар, боя айтганимдай, Ноҳид хонимнинг кўнглини кўтариб қўйиш учун айтилган гаплар. «Уни қўйинг, бунини қўйинг, ҳатто бугун кечаси оғом шу ерга келадилар», деб уларни алдаб келганимга нима дейсиз?

Сиёвуш Мирзо бир оз кулгандан кейин сал шашти қайтиб деди:

— Жуда яхши. Демак, Муҳаммад Тақи, у ерда ўқимиз тошга тегибди, энди нима қиламиз? Бошқа бирор дуруст ерни топсанг-чи!

— Жоним билан, оғо. Бир маҳалда бизга қўшни бўлиб яшаган бир хотин бор эди, ҳозир бориб ўшани ахтараман.

Муҳаммад Тақи чиқиб кетди. Уша кунини кечкурун қайтиб, яраси тамоман соғайган Сиёвуш Мирзо билан бирга Мухторуссалтана хиёбонидаги ҳовлилардан биттасига бордилар. Уларнинг бахти ёр бўлиб, у ерда Ҳасан Ризо ёки Ҳусайин Дошта сингари кишилар йўқлиги учун кўнглисиз воқеалар бўлмади. Сиёвуш ҳафтанинг тўрт кечасини шундай ерларда хурсандчилик билан ўтказар эди. Оқсуяклар наслидан бўлгани учун тез-тез йўли Лолазор хиёбонидаги докторга ҳам тушиб турар эди. Бироқ, ўз-ўзининг йигитлигига ишониб:

«Менга бунақа касаллар писандми?» деб касаллиги учун қайғурмас ҳам эди. Отаси шаҳдоза К. нинг оғойи Ф... уссалтана билан суҳбатда мақтаниб айтгани кимё лабораторияси бўлса, ўғли Сиёвушнинг ичидан ва тишидан ишлатадиган дори-дармонлари ва ўзини ювмоқ учун ҳозирланадиган ҳар хил суюқликлар эди.

Шу зайлда уч ой ўтди.

Бу ўртада отаси неча мартаба уни олдига чақириб, тўй тўғрисида гап очса ҳам Сиёвуш отасининг сўзларига

парво қилмасдан чиқиб кетар эди. Отасининг панд-на-сиҳатларини эшитмаслик учун Ноҳид хонимнинг уйига ўхшаш ерларга жўнаб қолар эди. Бир кун шаҳзода К. Сиёвуш Мирзога деди:

— Маҳинни Қум йўлида олиб қочибдилар. Маҳин қўлдан чиқса, тўйнинг бўлмади қолади. Демак, оғойи Ф... уссалтананинг бутун давлатидан маҳрум бўламиз.

Иккинчи куни шаҳзода К. хурсандчилик билан Сиёвушга хабар берди:

— Худога шукур, худо лутфу карамини биздан дариг тутмаган экан. Маҳинни топибдилар. Қайтариб олиб келибдилар. Лекин, бечора қиз қўрққанидан касал бўлиб қолган эмиш.

Сиёвуш Мирзонинг боши Мухторуссалтана, Шаний ва Қожор хиёбонларидаги гўзаллар билан шунчалик банд эдики, Маҳин тўғрисида ўйлаб ўтиришга ҳам фурсати бўлмасди. Шунинг учун ҳам отасининг бу сўзларига тариқча эътибор бермас ва аҳволини ўзгартмас — қизни ким олиб қочибди, нима учун олиб қочган экан, мақсадлари нима экан, деган саволлар билан ҳам қизиқмас эди.

Охири бир кун шаҳзода К. Сиёвушни чақириб:

— Уч кундан кейин Маҳин билан сени унаштириб қўямиз,— деди.

Сиёвуш бу хабарни ҳам жуда бепарволик билан эшитиб:

— Жуда яхши,— деди-да, чиқиб кетди. Бир оз сайр қилиш хаёли билан секин-секин Дарвозайи Қазвиндан ўтиб, Маризхона кўчасига етди. У ердан Тўпхона майдонига келаркан, Алоуддавла хиёбонига қараб кета бошлади. Бурж Нўш хиёбонига етар-етмас, сайрга чиққан иккита армани қизи унинг диққатини тортди. Сиёвуш ўз-ўзича:

— Қани, шуларнинг орқасидан эргашиб борай-чи,— деб уларни таъқиб қилмоққа бошлади ва уларга яқинлашди. Отаси Сиёвушни мажбуран Сан-Луи мактабига юборган вақтда ўрганган бир-икки оғиз французча сўзни ишга солиб, уларга тегиша бошлади. Лекин, қизларнинг унга қатъиян эътибор қилмаганликларини кўриб, ҳайрон қолди ва ўзича:

— Булар мени танимаган бўлса керак, менинг насл-насабимдан беҳабар бўлсалар керак. Бўлмаса, нима учун менга жавоб бермадилар?— деб буларнинг орқаси-

дан Бурж Нўш хиёбонининг охиригача борган бўлса ҳам, ҳеч иш чиқара олмади. Хафа ва ачкиқланган бир ҳолда қайтди.

— Бу арманлар қандай ярамас одамлар! Мен то шу кунгача юзи очиқ бўлганлар шундай ишларга дарров кўниб қўя қолади, деб ўйлаб юрар эдим. Бироқ, иш аксинча экан. Ҳеч бўлмаса, бир оғиз жавоб ҳам қайтармадилар-а,— деб қўйди.

Сиёвуш Мирзо майда қадамлар билан Алоуддавла хиёбонига қараб кетди. Шу хиёбоннинг охирига етар-етмас бирданига хаёл сурган одамлардай бошини қуйи солган ҳолда келаётган Фаррухни кўрди.

Сиёвуш уни анча вақтдан буён кўрмоқчи бўлиб юрар эди. Лекин шу уч ойнинг ичида унга ҳеч дуч келмаган, уйининг қаерда эканлигини билмас эди. Шунинг учун у бундай тасодифий учрашувдан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетди ва Фаррухга яқинлашиб, қўлини секингина унинг елкасига қўйди. Фаррух бошини кўтариб, қарши-сида Сиёвуш Мирзони кўрди. У бу тўсатдан бўлган учрашувдан анчагина шошиб қолди. Сиёвуш салом берди.

— Саломалайкум! Қалай, саломатмисиз? Жанобингизни бир неча вақтдан буён кўришга шунчалик иштиёқманд бўлсам ҳам, ҳеч учратиб бўлмади. Сиз бўлса, илтифот кўрсатмай, бизни тамоман унутиб юбордингиз. Бахтга қарши, уйингизни ҳам билмайман. Қайси идорада хизмат қилишингизни ҳам билмайманки, олдингизга бориб, сизни зиёрат қилсам.

— Бир тўда ўғриларнинг маркази бўлган идораларнинг ҳеч қайсисида хизмат қилмайман. Шунинг учун ҳам ўзимни бахтли деб ҳисоблайман. Уйим бўлса, ... хиёбонида, қай вақт истасангиз, марҳамат қиласиз,— деди Фаррух.

— Мен бўлса, ўша кечаги ваҳимадан жуда ҳам кўрқиб кетган эканман, сизга уйимнинг адресини беришни ҳам унутиб қўйибман. Уйимиз Дарвозайи Қазвин хиёбонининг ...қисмида. Отам бўлса, шаҳзода К. бўлади. Қачон истасангиз, бизникига марҳамат қилишингиз мумкин. Қани, юринг, «Лолазор» қаҳвахонасига бориб, бир оз гаплашиб ўтирамиз.

Фаррух бу хилдаги йигитлар билан бирга айланиб юришдан безор бўлса ҳам, лекин бир соат фикр-хаёлдан тинчланиш учун Сиёвушнинг таклифини қабул қил-

ди. Ҳар икковлари Лолазор хиёбонининг бошида бўлган қаҳвахонага бордилар.

Соат олти ярим бўлганди. Баладия (шаҳар бошқармаси) минг машаққатлар билан бўлса ҳам, Лолазор хиёбонига сув септиргани учун кўчанинг чанг-тўзони сал босилган эди. Фейл-атворлари бир-бирига ўхшамаган бу икки йигит Алоуддавла хиёбонидан ўтиб, Аминусултон кўчасига етдилар. У ердан ўтиб, Лолазор хиёбонидаги қаҳвахонага кирдилар.

Қаҳвахона боқчасининг ҳар ер-ҳар ерида бирталай одамлар иккита-иккита, учта-учта ўтириб, мороженое ва бошқа шундай нарсалар емоққа машғул эдилар. Сиёвуш Мирзо билан Фаррух ҳам бир бурчакка, ток остидаги оқ рангга бўялган стол ёнига ўтирдилар.

Сиёвуш Мирзо қаҳвахона хизматчисига мороженое келтиришни буюрди.

Фаррух бизга маълум бўлгани каби, ғоятда ғамгин эди.

Сиёвуш буни сезиб, Фаррухдан хафагарчиликнинг сабабини сўради. Лекин Фаррух Сиёвуш Мирзодай дуч келган одамга сирини айтиб юришни ёқтирмагани учун:

— Ҳеч гап йўқ, — деб гапни калта қилиб қўя қолди.

Сиёвуш Мирзо бошқа давлатмандлар ва амалдорларнинг ўғиллари каби ўзини мақтаб кетди. Баъзида бобосидан қолган мерос-мулклардан, бир оз ажойиб фойтонлари, извошчиларидан, бир қадар боқувда ётган отларидан, унча-мунча ўзини муҳаррир, композитор, шоир қилиб кўрсатган ёлғончи шоирга ўхшаб ўз маълумотидан гапириб, табиёт, ижтимоий фанлардан баҳс втарди.

Газеталарда фақат номларинигина ўқигани Кант, Дарвин, Карл Маркс назарияларидан гапирар эди.

Ора-чора отасининг беҳисоб бойликларидан гап очиб, А. деган бир фоҳишага ошиқ бўлгани, миллат ва давлат хазинасидан ўғирлаган пул билан машҳур бир фоҳишанинг бир кечасига эллик туман сарф қилганидан, бир неча кун ичида уч юз туман совурганини ҳикоя қилиб, бундай бемаъни гаплар билан Фаррухнинг миясини қоқиб қўлига бермоқда эди.

Фаррух бу гапларга чурқ этиб жавоб бермас, Сиёвушнинг гапларини фақат бош қимирлатибгина тасдиқ этгандай бўлар эди. Унинг гапларини эшитишдан тамом чарчаган Фаррух Сиёвуш Мирзодан сўради:

— Шунчалик давлат билан ҳалигача уйланмаганми-
сиз?

Сиёвуш шу дақиқадаёқ:

— Уйланишнинг нима кераги бор? Битта хотин деб оёғимга кишан солайми? Мен бу давлат билан бутун Техрон хотинларини қўлга ололаман. Ҳатто бу ишда анчагина муваффақиятим ҳам йўқ эмас,— деб жавоб берди.

Фаррух бу сўзни эшитиб, чидаёлмади. Шундай бир паст ва уятсиз бир кишидан узоқлашиш учун туриб кетмоқчи бўлса ҳам Сиёвуш Мирзонинг ялиниб-ёлвориб ёпишганига қараб, мажбуран яна ўтирди. Сиёвуш Мирзо қайта бошдан сўзида давом қилиб, деди:

— Лекин, отам уйланасан деб шунчалик қистаётиб-диларки, ҳеч нима деёлмай қолдим. Мени зўр билан уйлантирмоқчилар. Уч кундан кейин унашмоқчимиз. Сизнинг ҳам унашув тўйига марҳамат қилмоғингизни сўрар эдим.

«Уч кундан кейин» сўзини эшитгач, Фаррухнинг кўнглида шубҳа туғилди.

«Маҳинни шу йиғитга бераётган бўлсалар-а», деб аҳволини ўзгартмасдан туриб сўради:

— Жуда яхши, кимнинг қизини олмоқчи бўласиз?

— Оғойи Ф...уссалтананинг қизини. Отамнинг гапига қараганда, бу уйланиш орқасида ҳад-ҳисобсиз давлатга эга бўламан. Истаганимдай яйраб, умр ўтказишим мумкин.

Фаррух ўзини зўрға тутиб ўтирар эди. Маҳиннинг атиги давлати учун олиб, унинг давлати орқали бошқалар билан кайф-сафо сурмоқчи бўлган бу аҳмоқни худди шу ердаёқ бўғмоқчи бўлар эди. Лекин: «Бу тентакнинг сўзини эшитиб, бутун фикрларини билиб олай», деб совуққонлик билан айтди:

— Жуда яхши, ҳақиқатан ҳам жуда ўринли унашиш.

— Демак, ҳар икки томонни ҳам танийсиз. Уйлайманки, унашадиган куни албатта, оғойи Ф... уссалтананинг уйига марҳамат қилиш билан бизни хурсанд қиласиз.

— Афсуски, унашув куни кела олмайман, катта узрим бор. Лекин, худо хоҳласа, тўйингизда хизмат қилиб, сизга самимий табрикларимни изҳор этаман.

Сиёвуш Мирзо қанчалик қистаса ҳам Фаррух унашиш куни кела олмаслигини айтиб, гапни бошқа ёққа бурди.

Яна Шаний хиёбонндаги бир хотиннинг ҳусну жамолидан, Шаҳри Навдаги бир таннознинг қадди-қоматидан, ниҳоят, ҳозир Техронда бир тўда ахлоқсизлар тарафидан кенгайиб бормокда бўлган ярамас қилиқлардан (опера ёзувчи шоир айтгандай: «ўғил болага ошиқ бўлиш»дан сўзлаб), бир вақтда баъзи ўртоқларига нималар қилган ва улар бунинг ўзига нима қилганларини ҳикоя қилмоққа бошлади.

Фаррух чарчаган эди. Ортиқ бу сўзларни эшитиб ўтиришга тоқати чидамай ўрнидан турди:

— Афв этасиз, мен кетаман. Соат саккизда биров билан учрашишим зарур эди,— деб Сиёвушдан узр сўради.

Сиёвуш ҳам:

— Иншоолло, тез орада кўришиб қолармиз-а?— деб ўрнидан турди.

Фаррух боши билан маъқуллаб, ундан узоқлашди. Қаҳвахонадан чиқиб, ёлғиз уйига кетди.

Фаррух кўп фикр юритгандан кейин янги бир йўл топган эди.

XXX 606

АМАЛДОР ВА ПУЛДОРЛАРНИНГ ҲАҚШУНОСЛИКЛАРИДАН НАМУНА

Фаррух ҳовлисига боргандан кейин хонасига кириб, креслога ўтирди. Бир оз ўйлагач, тортмадан оқ қоғоз олиб, ёза бошлади.

У Сиёвуш Мирзога хат ёзишга жазм қилди. Фаррух Сиёвушни ўлимдан қутқазганида Сиёвушнинг «қай вақт, қандай буйруғингиз бўлса, бажо келтиришга тайёрман», деган сўзини назарда тутиб, ундан бир илтимос қилмоқчи бўлди.

Қалам бир неча минут қоғоз устида юриб турди. Фаррух ёзган хатини бир-икки мартаба кўздан кечириб, янглишларини тузатди. Кейин уни овоз чиқариб ўқи-моққа бошлади:

«Янги дўстим!

Янги вужудга келган дўстликда бундай илтимослар ўринсиздай кўринса ҳам, аммо у кўрқинчли кечада: «қай вақт, қандай буйруғингиз бўлса, бажо келтиришга тайёрман», деган сўзингизни эслаб, айниқса шахсан ме-

нинг учун жуда ҳам муҳим бўлган тубандаги илтимосни ерига етказишингизни сиздан сўрар эдим:

Аввало, оғойи Ф... уссалтананинг қизи Маҳин менинг аммамнинг қизи, яна тўғриси, менинг севгилим бўлгани учун унга уйланишдан воз кечасиз. Иккинчидан, дарҳол унга уйланишга рози эмаслигингизни ва бу ишнинг имкониятдан ташқари бўлганлигини ўз отангизга ва Маҳиннинг отасига билдирасиз.

Менинг бу илтимосларим биринчи қараганда, жуда қизиқ ва ғайритабиий бўлиб кўринса ҳам, бироқ мен билан Маҳинни текшириб кўрганингиздан кейин ишнинг тагига тушунасиз, ҳам сизга шу хатни ёзишга журъат этганимни ножўйя деб ҳисобламайсиз.

Сизни чинакам дўст деб билган Фаррух Дақиқ».

Фаррух хатни конвертга солиб «эрта билан юбораман» деб қўйди. Шу пайтда Шукуфанинг ҳам эрта билан келишини, Маҳиннинг хатига жавоб олиб кетмоқчи бўлганини эслади-да, янгидан қаламни қўлига олиб, қуйидаги хатни ёзмоққа киришди:

«Севгилим Маҳин!

Кеча энг сўнги юборган хатингни олиб ўқидим. Бир неча йиллардан буён талай қийинчиликка учраган нозик бир виждоннинг шундай оғир турмушдан чарчаб, тинкаси толганлигини тасдиқ қилсам ҳам, бироқ ҳаётга аччиқ қилиб, ярамас фикрга боришни ожизликдан бошқа ҳеч бир нарса деб айта олмайман.

Азизим, агар ижозат берсанг, бундан уч ой илгари юз берган ва балки бизнинг бундан сўнги ҳаётимизга боғлиқ бўлган кичкина бир воқеани сенга ҳикоя қилиб бераман.

Бундан уч ой муқаддам кечаси, фоҳишахоналардан бирида, бир маст казак қўлидаги тўппончани бир йигитнинг чаккасига тираб, уни ўлим билан қўрқитиб турар экан, ўша пайтда ўтиб кетаётган бошқа бир йигит ҳалиги уйга кириб, ҳаёти хавф остида қолган йигитни фожиали ўлимдан қутқазиб қолади.

Азиз Маҳиним! Казак қўрқитиб турган йигит сенинг бўлажак эринг Сиёвуш Мирзо эди, уни қутқазиб олган йигит бўлса, сенинг ҳақиқий севгилинг, яъни мен эдим.

Энди менинг нима демоқчи эканимни билган бўлсанг керак. Яъни, Сиёвуш Мирзо менинг олдимда анчагина қарздор. Бахтим ёр бўлиб, кеча ёзган хатингнинг таъси-

ри билан хиёбонга чиқиб, хаёл суриб юрганымда, тўсатдан унга дуч келдим. У менга ўзини жуда яқин тутди. Ҳозир унга бир хат ёздим. Шу қилган яхшилигим эвазига сенга уйланишдан воз кечиб, шу ишни ўз отасига, ҳам сенинг отанга хабар беришини илтимос қилдим. Севгилим! Демак, яна бир умид бор! У сенга уйланишдан воз кечса, отанг бошиқа бир кувёни топиш учун шарт-шароит қидиргунча бирталай вақт ўтади. Балки, шу ўртада бизга бир йўл очилиб қолар.

Азизим! Умидсизланма! Муҳаббат тангериси бўлган Чўлдон юлдузи, яъни ишқ тангериси бизни унутмас.

Сени узоқдан ўпиб қолувчи Фаррух Дақиқ».

Бу икки хатни ёзиб бўлгандан кейин Фаррухнинг аҳволи бир оз енгиллашгандай бўлди. Жиндаккина оҳ қат еб, ётоғига кириб чўзилди.

Бу кун биринчи кеча эдики, Фаррух бир томондан умидвор бўлганлиги учун, Жаводни унутаёзган, у тўғрида кам ўйлар эди.

Эрта билан соат олтида, Фаррух чой ичиб ўтирган вақтда, Шукуфа кириб келди. Фаррух уни очик юз билан қабул қилиб, Маҳин учун ёзиб қўйган хатни топширди ва Маҳиннинг аҳволини сўради. Шукуфа ҳам Маҳиннинг аҳволи аввалгидан яхши эканлигини ва бошиқа бир ҳодиса юз бермаганини айтди. Фаррух бу хабардан жуда севиниб, хатни Маҳинга дарров етказишни буюрди. Шукуфа хатни олиб чиқиб кетди.

Фаррух чол хизматкорини чақириб, Сиёвуш Мирзонинг адресини бергандан кейин, ёзган хатини топшириб, дарров жавоб олиб келишини буюрди. Бобоҳайдар деган бу хизматкор чол латта кавушини кийиб, офосига:

— Оғо, мени қариб қолган деб ўйламанг, бир соатга қолмай етиб келаман,— деб уйдан жадал чиқиб кетди.

Кейин Фаррух ҳам кезиб келгани хиёбонга чиқди.

Фаррух ўзича: «Агар Сиёвуш Мирзо хўп деса, Маҳин тарафидан тинчиб қоламану, бечора Жаводни қутқазмиш ҳақида ўйлайман. Қандай бўлса ҳам, уни ўша қўрқинчли ердан халос этишим керак», деб ўйлар эди.

Чиндан ҳам, бечора Жавод, уч ой — тўқсон кундан буён назмий қамоқхонасида азоб чекар эди.

Фаррух Жаводнинг тўқсон кундан буён тириклай қабр ичида қолганини ва уни қутқаза олмаганлигини ўйлаганда, шундай асабийлашар эдики, аччиғидан ер

тепиниб, гўёки одамлардаги виждонсизликни ер билан барабар қилиб, устидан топтамоқчи бўлар эди.

Жавод! Тўқсон кун қоронғи қамоқ! Юз дарра! Яна олти ой қўшимча қамоқ! Чиндан ҳам бу виждонли бир йигитнинг ғазабини қайнатадиган, юрак уришини кучайтирадиган масала эди.

Фаррух шундай хаёллар билан икки соатча хиёбонларда кезмоқда эди. Фаррухнинг бахтига, бу хиёбонлар камқатнов эди. Серқатнов кўчалар шаҳарнинг жануб тарафида. Бу ерларда аспжаллобларнинг от савдоси устида «бор барака»лари, олди-берди ишларидаги жанжал суҳбатлари, туя карвонларнинг келиб-кетиши, доим катта бир тўполон, шов-шув кўтариб турарди. Техроннинг шимолий қисмида эса ҳаминша жимжитлик ҳукм сураб эди. Кечқурунларигина «ҳаво олиш учун» ёхуд ахлоқсизлик қилиш учун бир тўда француз тақлидчилари бўлган йигитлар бу ерда кезар эдилар.

Фаррух юришдан чарчади. Секин-секин уйига қайтди. Бироқ, Бобоҳайдар ҳали Сиёвуш Мирзодан жавоб келтирмаган эди. Фаррух яна бир соатча уни кутди.

Сўнгра Бобоҳайдар терлаб-пишиб, ҳарсиллаб-гурсиллаб ичкарига кирди-да, қўлидаги хатни оғосига узатиб деди:

— Оғо, сиздан илтимос қиламан, аввало шуки, бундай одамларга хат ёзмам. Ёзсангиз ҳам, мен олиб бормайин.

Фаррух хатни очмасдан бурун Бобоҳайдардан бунинг сабабини сўради. Бобоҳайдар бошига келган воқеаларни ҳикоя қилиб кетди:

— Мен Сиёвуш Мирзонинг ҳовлисига борганимда, эшик олдида хизматкори бир одам билан гапиришиб ўтирган экан. Салом бердим. Қўлимдаги хатни бериб, оғоси Сиёвуш Мирзога топширишини сўрадим. Хизматкор мени бошдан-оёқ қараб чиққандан кейин, шу хат орқали оғомдан хизмат сўраб келган бўлса керак деганхаёлда ғайирлик қилди, менга жиндай ҳам эътибор қилмасдан, яна бояги киши билан сўзлашувда давом қила берди. Ярим соат шундай ўтди. Ахири, жаҳлим чиқиб кетиб: «Хатни оғонга олиб бориб бермайдиган бўлсанг, мен ўз оғомга қайтариб олиб борай», дедим. Хизматкор бошини кўтариб: «Ия, ҳали бу хатни бошқа одам юборганми?» деб сўради. «Ҳа, хатни менинг оғом Сиё-

вуш Мирзога юборган», дедим. Хизматкор, балки бу хат шошилиничдир, кечикиб қолгани учун оғомга зарар келару, натижада мени жазога дучор қилар, деб қўрқиб, дарров хатни олиб кириб кетди. Ун дақиқадан кейин қайтиб чиқиб: «Оғом ҳозир ваннада эканлар. Ярим соатлардан кейин чиқиб хатни ўқийдилар. Жавоби керак бўлса, ярим соат кутиб турунгиз», деди.

— Оғо, сиздан яширадиган гап йўқ. Мен бунақа ишларга тоқат қила олмайман. Ахир, қадимгиларда бошқа бир қонда-ю, бошқа бир муомала бор эди. Шундай вақтларда ҳамкасблар бир-бировига ҳеч бўлмаганда, бир пиёла чой қуйиб ёки чилим солиб берар эди. У ноинсоф шуни ҳам билмайди. Менинг ҳам жаҳлим чиқиб, ўз-ўзимча оғзимга келганини қайтармай, шундай ишларни юзага чиқарган маршрутага ва маршрутчиларга лаънатлар ёғдирдим. «Жуда яхши, мана шу яқин ўртадаги қаҳвахонага кириб, бир оз дам олиб тураман» деб... хиёбонидаги қаҳвахонага бордим. Тўрт стакан чой ичиб, уч мартаба хумор тарқатиб, соатни аранг ўтказдим-да, қайтиб келдим. Хизматчи мени кўриши билан:

— Оғом ваннадан чиқдилар. Ҳозир хатни ўқиб, жавобини ёзаётирлар,— деди. Ярим соат яна кутиб ўтирдим. Уч мартаба хумор тарқатиб олдим. Энг охири ичкаридан хизматчини чақириб қолишди. У ҳам югуриб кириб кетди-да, оғоси ёзган хатни чиқариб, менга берди. Хизматчи хатни менга берар экан, ичкаридан қаҳ-қаҳуриб кулаётган бир одамнинг: «Аҳмоқ одам мендан қанчалик бўлмаган илтимосларни қилибдир», деганини эшитдим. Ахир, нима ҳам деяйки, замон бузилган, замон!

Фаррух бу сўзларни эшитиб бўлгандан кейин, хатни очиб ўқиди. Яна бир қайта ўқиди. Пешонасида совуқ тер томчилари кўрина бошлади. Ҳазрат Сиёвуш Мирзо Фаррухнинг хатига шундай деб жавоб қайтарган эди:

«Муҳтарам оғо!

Бўлмағур ва бўш сўзлар билан тўлган хатингизни ўқидим. Сизнинг шу қадар тушунчасиз бўлганингизни, яъни тез орада мендан шунчалик ўринсиз илтимослар қилиб юборганингизни кўриб, тўғриси шуки, жуда ҳайрон бўлдим.

Муҳтарам оғо! Бизларни шаҳзода дейдилар. Менга ўхшаган йигитлар бир кишидан фойда қилишимизни билсак, сиртдан қараганда, ўзимизни унга яқин кўрсатамиз. Аммо ундан фойда чиқмаслигини сезган онимиз-

даёқ уни ташлаб, юзимиз эмас, орқамизни ўғирамиз. Мени сизга ўзимни яқин кўрсатишим атиги, балки яна бир ўрни келиб қолган вақтда менга хизмат қила оларсиз, масалан, яна бирор тасодиф бўлса-ю, шундай бир фожиали ҳалокатдан қутқазиб қоларсиз нияти билан эди.

Менинг тарафимдан сизга бирорта ёрдам бўлади, деб хомхаёлга, ўринсиз фикрларга тушган бўлсангиз, янглишасиз. Маҳин аммангизнинг қизи бўлишининг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ҳатто, у сизнинг севгилингиз ё махфий жазманингиз бўлса ҳам, менинг манфаатимга путур етказа олмайди. Отам уни менинг учун олмоқчи. Мен ҳам қабул қилганман.

Сиздай бир одамнинг истаги учун беш юз минг туманлик катта бир давлатдан воз кечсам, мени аҳмоқ деб атайдилар. Илтимосингиз ноўрин эканини ўзингиз ҳам тасдиқ қилсангиз керак. Менинг сизга устингиздан кулиш ва масхаралашдан бошқа жавобим йўқ.

Муҳтарам ого! Хафа бўлманг, қайғурманг, орқамдан ёмонотлиқ қилиб сўкманг. Чунки, биз, шаҳзодаларнинг луғатида инсоф, диёнат ва ҳақиқатдай сўзларнинг ҳеч қачон маъноси бўлмаган ва бўлмайди.

Хатингизни ўқиб, сизни масхаралаб кулувчи шаҳзода Сиёвуш Мирзо».

Фаррух хатни ўқир экан, аламига чидолмасдан, Сиёвуш Мирзони тубан деб атаса ҳақли бўлармиди?

Фаррух уни ўлимдан қутқазган эди. Фаррух ўша кунни кечаси постда турган полициячи каби, эшитган фарёдига эътибор бермасдан ўтиб кета берса, Ҳасан Ризо дунёни шундай виждонсиз ва тубан кишиларнинг биридан тозалаган бўларди. Бироқ, у қалбидаги одамгарчилик ва ожизларга ёрдам бериш сезгисининг аксича ўлароқ, мазлумларнинг фарёдига қулоқ осмай кета олармиди?

Фаррух бошдан-оёғигача ҳақорат билан тўлган бу хатни ўқигандан кейин ҳеч бир нарса сезмаган, кўрмаган каби, ҳушидан кетиб қолди. Бирданига ўз кўкрагига қаттиқ бир мушт урди-да: «Агар сен ўша кечаси шундай тубанларни ўлимдан қутқазिशга мени мажбур қилмасанг эди, у бу кун менинг рақибим бўлиб, мени ҳақорат қилмас эди», деди.

Бечора Фаррух сўнгги кунларда шунчалик қийналган эдики, тик туришга ҳам мажоли қолмаганди. Айниқса, бу хат унинг асабини бузган, ҳолдан тойдирган эди.

Ортиқ чидай олмасдан ўз уйига кириб кетди-да, каравотга ташланди.

Бир соатдан кейин уни иситма олиб, аста-секин иситмаси зўраймоққа бошлади. Кўп ўтмасдан теваракдаги кишиларни таний олмайдиган бир ҳолатга тушди. Онаси ўрнига она бўлиб қолган энагаси каравотнинг бош тарафида ўтириб, юзини елиб, пиқ-пиқ йиғлар эди.

Ҳар тарафдан умиди кесилган бечора йигитнинг касал бўлишга ҳаққи бор эди. Икки кундан кейин Маҳиннинг унаштириш ва Жаводнинг дарралаш маросими бўлар эди.

XXXI боб

БАХТСИЗЛАРНИНГ ҚУЗ ЕШЛАРИ ОҚАН ЖОИДА

Эрталаб қуёш аллақачон қўтарилган, ҳаво тонгла ёққан салгина ёмғирдан кейин жуда мусаффо, ора-сира киши руҳини эркалайдиган майин шабада эсмоқда эди.

Техрон аҳолисининг кўпчилиги уйқудан уйғонган, баъзиси уйғонмоқда, бир қисми бўлса, ҳали ширин уйқуда.

Биринчилар, яъни уйқуни ўзига ҳаром қилиб, каллаини саҳарлаб турадиганлар, кечгача қўлидаги икки-уч қиронли дастмоя билан кундалик тирикчилик харажати чикаришга уринган кишилардир. Булар аҳолининг учинчи табақасидан саналган кишилар бўлиб, кўплари қўрга кўмган лавлаги, сут, нўхатшўрак ва шундай нарсаларни тоғораси билан бошларига қўйиб, айланиб юриб сотувчилардир.

Иккинчилар, яъни эндигина уйқудан уйғониб ўрнидан турмоқчи бўлганлар, ўз маишатларини таъмин этган ва бир оз роҳатда яшашга бошлаган кишилар. Булар кўпинча ўз кунларини сиёсат сўқиш билан ўтказувчи, баъзан инсоннинг отаси маймун, бобоси дев каби олди-қочди сўзларга қойил қолувчи кишилардир. Булардан бир қисми Фарбий Европа тақлидчилари, бир қисми араблашган оғолар. Буларнинг бир қисми сўзлашганда, мумкин қадар европа терминларини қўшиб сўзлашни яхши кўрадилар. Қолган бир тўдаси эса, ўз сўзларини арабий иборалар билан безатишни диннинг асосларидан санайдилар. Биринчилар маданият номидан аҳолининг бир қисмини ўз теваракларига йиғиб,

қурол қилганларидай, иккинчилари ҳам дин номидан калқни аҳмоқ қиладилар.

Ғарбий Европа тақлидчилари мустаҳкам бир эътиқодга эга бўлмаганлари сингари, араб тақлидчилари ҳам интизом ва қонун аслида диннинг аксига ишлайди деб ҳисоблайдилар. Бир озгина пул биринчисининг эътиқодини ўзгартгани каби, иккинчиси ҳам аввалгисининг йўлидан боради.

Булар алдоқчи ва жанжалкаш бўлганлари учун, унчалик тез туриб, уйқуни ўзларига ҳаром қилишни истамайдилар. Бир қарасанг, соатсоз, бир маҳал сиёсатчи, бир кўрсанг, муҳаррир, баъзида ваҳимали хабарлар босиб чиқарувчи, дам ўтмай митинглар чақириб турувчи мана шуларнинг ўзи. Булар сувга ташланган бир варақ қоғозга ўхшайдилар, сув қаёққа оқса, улар ҳам ўша тарафга қараб оқадилар. Аслига қарасанг, булар — ҳар нима бўлса ҳам яхши деган жумлани ёлғондан қабул қилувчилардир.

Ҳали ҳам ноз уйқудан уйғонмаган учинчи тоифа баъзи одамларнинг фикрича, шундай бахтиёрлик ва шунча мол-дунё тақдир азалда пешоналарига ёзилган кишилардир. Булар икки шаклдадирлар: ё пайпоқли, шопмўйловли, ёхуд салла, чопонли. Булар, текинхўрларни боқувчи текинхўрлар, ўғрилар устидан ҳукм чиқарувчи ўғрилар, ақлли кўринган аҳмоқлар, онгсиз халқни алдовчи гумроҳлар, ислом либосига ўралиб ҳар турли қабихликлар қилувчи бешарм «табаррук» кишилардир. Булар кучсизларни ўлдирувчи, ўз қўл остидаги халқларни оёқ ости қиладиган, инсон болалари ҳар қандай қонуний ҳуқуққа эга эканини қабул қилмайдиган, ўғрилик билан топган молларни «худо берган» деб, онгсиз халқнинг кўзини бўяйдиган беҳаёллардир. Агар камбағаллар қўлни қўлга берсалар, уларнинг барча бойликлари бир соатнинг ичида қўлларидан кетишини хаёлларига ҳам келтирмайдиган кўр, ғофиллардир.

Булар — амалдорлар, аъёнлар, давлатмандлар, депутатлар ҳамда вазирлардир. Буларнинг отлари миллатнинг йўлбошчилари. Аммо ўзлари бўлса, одам гўштини егувчи, одам баданига тушган қуртлардир.

Бўлар — тўғри ва доимий бир иш билан шуғулланмайдиган кишилар. Илм ва озодликка душман, кўпчиликнинг, айниқса хотин-қизларнинг нодон қолишидан манфаатдор кишилардир.

Булар пул кучи билан қўлга туширилган бир тан-нозин то пешингача қучоқлаб ётиб, пешинда минг ма-шаққат билан ўринларидан туриб, чой, қаҳва, какао, сут, ҳар хил шириликлар билан нонушта қилиб, бир оиланинг бир ҳафталик чиқимини бир соат ичида мешдай қоринларига жойлайдиган кишилардир. Нима учун? — Чунки, бир тўда ҳушомадгўй ва ювиндихўрлар, уларнинг теварагига тўпланиб, ўғрилиқ қилиб топган мол-мулкларини «худо берган» деб ишонувчилар, булар-нинг муриди ва қуллари бўлиб қолгандирлар.

Қандай бўлса ҳам асосий мақсаддан узоқлашмайлик. Шундай бир кунда, ўлгудай тор ва сассиқ бир ерда, тўқимга ўхшаш ифлос эски бир парча нарса устида тинка-мадори қуриган бир киши узала тушиб ётар эди. Лекин бир маромда эшитилиб турган нафасининг овози-дан тирик эканлиги маълум эди. Бу ер зах ва сассиқ бў-лишидан ташқари, жуда қоронғи эди. Тез-тез сичқон ва каламуш сингари махлуқларнинг гивирлаб чиқиб ту-ришлари бу заиф гавдани нотинч қилиб, ҳаракатга кел-тирар эди.

Бу ер Техрон назмияси қамоқхонасининг бир киши-лик камераси — яккахонаси ва у одам эса, ҳеч гуноҳи бўлмасдан, тўқсон кундан ортиқ шундай қийноқларга учраб ётган бечора Жавод эди.

Бечора йигит, бу ердан қутулиб, тўрт ой бундан ав-валги каби, гарчи эҳтиёжлар, қийналишлар билан бўлса ҳам, яшамоқни ич-ичидан ҳар соатда орзу қиларди. Баъ-зида онасининг, баъзида етим жиянларининг аҳволини кўз олдига келтириб, ўз-ўзича: «Фаррух менинг аҳво-лимни назарга олиб, ўша бечора етимларга ёрдам қила-ётганмикин?» дер эди.

Бечора йигит бу қийинчиликларнинг таъсиридан шу даражада шошган, шу даражада ақлини йўқотган эди-ки, оғойи Ф... уссалтананинг кўнгли кўтарилсин учун, бу-тун олам унга озор беришга тайёр каби эди.

Шунчалик ўринсиз қийинчиликларга бардош берган бир йигитнинг телбаларча хаёлга шўнғиб, умидсизликка тушишга, бутун дунёдаги покизалик ва адолатни инкор қилишга ҳаққи йўқмиди? Нима учун? У нима қилибди? Одам ўлдирибдими? Бировнинг номусига тажовуз қи-либдими? Ёки у ердаги афсона ва хурфотлар сўзлаб турган бир жоҳилнинг зиддига гапирибдими, давлат-мандларнинг кирдикорини фош қилмоқчи бўлибдими, юз

мингларча хиёнатлардан бирортасини очибдимми, амалдорларнинг виждонсизлигини очиб ташламоқчи бўлибдимми, чет элдан келган бир кишининг зарарига бир иш қилибдимми? Ахир, нима гуноҳ қилибдими, шунча азоб-қубатларга дучор бўлиб қолибди?

Йўқ, ҳеч қайсисини қилмаган, бечора Жаводнинг энг катта гуноҳи — онласининг тирикчилиги учун, рўзгорини таъминлаши учун Фаррухга хизматга кириши эди.

Жавод қишлоқнинг қўрғончасида тутилган вақтда шунчалик қийноқларга учрашини сира хаёлига келтирмаган эди. У оғойи Ф... уссалтананинг номини ҳам эшитмаган эди. «Ҳозир жаҳл билан мени қўлга тушириб бермоқчи, балки бир неча кун ёки бир неча соатдан кейин қўйиб юборар», деб ўйлаган эди.

Бечора Жавод бундай жазоларга гирифтор бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди. Чунки, ўзида бир гуноҳ сезмас ва атрофидагиларнинг ҳам бу даражада зolimликларини билмас эди. Уни назмияга олиб борган вақтлариди, у ўз-ўзига: «Минбаъд бунақа ишларни қилма, деб қўрқитмоқ учун бу ерга олиб келяптилар. Насихат қилиб, қамоқхонани кўрсатганларидан кейин, қўйиб юборадилар» деб ўйлаган эди. Лекин, полициячилар билан бирга назмияга кирар-кирмас қамоқхона раисининг:

— Оғойи Ф... уссалтана топширган одам шуми? — деб сўзлаганини эшитиб, фақатгина қамоқхонани кўрсатиш билан қўйиб юбормасликларини англади.

Полициячилардан бири дарров олдинга ўтиб қўлини чаккасига қўйиб:

— Балли, оғойи раис, худди шунинг ўзи, — деди.

Раис юзини ёнидаги ўзига тобе бўлган бир офицерга ўгириб:

— Оғо, қайси камералар бўш? — деб сўради. Офицер бўлса:

— Умумий камерада бўш ўрин йўқ. Икки кишилик жойларнинг ҳам ҳаммаси банд. Фақат яккахоналардан учтаси бўш, — деди. Қамоқхона раиси бу уч даража ўртасидаги фарққа эътибор бермасдан:

— Жуда яхши, бўлмаса олиб бориб яккахонага қаманг, — деб буйруқ берди. Шундан кейин шарақлаб кулиб деди:

— Жавод жуда фирибгар одамга ўхшайди.

Жавод бу гапни эшитгандан кейин полициячилар ҳазиллашмаётганларини англади.

Қамоқхона ўлғудай қоронғи эди. Жавод у ерга пешин вақтда қамалган бўлса-да, лекин у ер кечасидан ҳам қоронғироқ эди. Шунчалик қоронғиликка ўрганмаган кўзлар, ўн беш дақиқа чамаси косасидан чиққудай бўлиб, ҳар тарафни ахтаргандан кейингина қамоқхонани илғай олди.

Жавод чарчоқ ва уйқусиз эди. «Ҳеч бўлмаса ётиб бир оз ҳордиқ олай», деб ўша чиркин бир парча нарсанинг устига ётди. Кўзларини юмди. Ухламоқчи бўлди. Бироқ ёта олармиди?

Йўқ! Чунки, кишининг дунёга ва ҳаётга қанчалик боғланиши бўлмаса ҳам, одам боласидаги виждон, инсоф ва ор-номуснинг шу даражага етганлигини кўра туриб ҳамда важсиз ва далилсиз шундай қийноқларга учраб қолишга чидаёлмас эди.

Жавод ҳар қанча ўйласа ҳам, қайси гуноҳининг жазосини тортаётганини тушуна олмасди.

Ҳар ҳолда уйқу голиб келди. Соатлар ўтди, бечора йигит бирдан кўзларини очди. Лекин кундузи очилишга ўрганган бу кўзлар қаерда ва қандай аҳволда эканлигини унутиб, «ҳали тонг ёришмабди» деб, яна юмилди. Яна бир соат ўтди. Жавод яна уйқусидан уйғонди. Лекин, ортиқ уйқу уни зериктирган эди. Ёта олмаслигини тушунди. Бир овоз эшитди. Шу пайт қамоқхонанинг кичкина дарчасидан заиф ва сарғич бир нурнинг ичкари қараб кириб келаётганини кўрди. «Эҳа, энди кеч бўлган экан», деб ўйлади. Бу ёруғ қамоқхона йўлагига ёқиб қўйилган жинчироқ нури эди.

Жавод қамоқхонага пешин пайтларда келтирилгани учун унга овқат олиб келмаган эдилар. Усиз ҳам Жаводнинг шундай ҳодисалардан кейин иштаҳаси бўғилган эди. Жавод майда, лекин ўткир тишлари билан оёғини тишламоқда бўлган бир сичқондан ўзини қўриқламоқчи бўлган чоғида эшик очилди. Жавод чала қоронғи йўлакда, бўйнига оқ рўмолча ўраган бир полициячининг ичкарига кирганини кўрди. Полициячи қўлида олиб келган кичик бир ту누ка тоғорачани, бир парча нон, бир пиёла сув билан унинг ёнига қўйиб, дарров чиқиб кетди. Эшик яна аввалгидай бекилди. Орқа томондан қулф урилганлигининг ҳам овози эшитилди.

Жавод оч эди. Дарров қўлини тоғорачадаги овқатга узатди. Овқат совуқ эди. Озгина татиб кўрган эди, қуртоба экан. Жавод: «Йилнинг шу фаслида ҳам қуртоба

қилинар эканми?» деб ҳайрон бўлган бўлса ҳам, лекин шундай бир ерда бу ҳам ғанимат, деб ичмоққа бошлади. Нон ҳам арпа нон бўлиб, еб бўладиган эмасди. Лекин қуртобага қараганда ҳар ҳолда еса бўладиган нарса эди. Қуртоба худди ўтган йили қишда пиширилганга ўхшарди. Жавод бу кечаси фақат арпа нони билангина қорнини тўйдириб, қуртобага қўл ҳам урмади. Жавод кечаси билан ҳаёл сурди. Онаси, опаси ва унинг икки етимчаси ҳақида ўйлар эди.

Фаррух гарчи уларнинг бир ойлик харажатларига етарли пул берган бўлса ҳам, лекин: «Балки, бу ерда кўпроқ ётиб қоладиган бўлсам, уларнинг аҳволи нима кечади?» деб ўйламоқда эди.

Жавод шу қисқа муддат ичида Фаррухни жуда яхши таниб олгани учун унинг софдил ҳам ахлоқли йигит эканини билгани учун: «Фаррух бир амаллаб уриниб, мени бу ердан қутқазиб олар, бу ҳам мумкин бўлмаса, оиланинг харажатини бериб турар, оч қолдирмас», деб ўз-ўзига таскин берар эди.

У кеча ҳам ўтди. Эртасига эрта билан ҳеч қандай янги воқеа юз бермади. Яна кеч бўлди. Лекин, чошгоҳга яқин кечаги полициячи яна келиб, кечагидай бир оз арпа нон билан жиндак пишлоқ қўйиб кетди. Жавод бу кечаси ҳам сичқон ва каламушлар билан умр ўтказиб, бадбўй ҳаво ютиб чиқди. Сониялар ўтган сари Жавод ишнинг чинакам эканлигини ва оғойи Ф... уссалтана у билан ҳазиллашмаганлигини, тўғридан-тўғри қамоқда унинг йўқ бўлишига ҳаракат қилаётганлигини сезмоқда эди. Учинчи кун, эрталаб соат ўнлар чамасида камеранинг эшиги очилиб, иккита қуролли полициячи ичкари кирди. Улардан бири:

— Қани, чиқ! — деди.

Жавод ўз-ўзича: «Овойи Ф... уссалтана менинг аҳволимга ачинган бўлса керак, ёинки Фаррух бир йўл топиб, мени қутқазиб олиш учун буйруқ олган бўлса керак», деб ўйлаб, дарров ўрнидан турди-да: «Худоё худовандо, бу ерни ҳеч кимга кўрсатма!» деб эшикдан чиқди.

Лекин полициячилар уни ўртага олиб, қамоқхона ҳовлисидан ўтиб, эшикка томон олиб келаётганларига ҳайрон бўлди.

Эшикка етар-етмас куннинг нуридан қамашган кўзлари рўбарўдаги майдонда уларга қараб келмоқда бўлган бир йигитга тушди. Жавод кўзларига яна бир

оз қийинчилик бериб бўлса ҳам Фаррухни таниди. Фаррух қўлини оғзига олиб бориб, уни гапирмасликка ишорат қилганлиги учун ҳеч нима демади.

У икки полициячи ҳам уни қамоқхона эшигидан чиқариб олиб кетмоқда эдилар. Жавод қаерга олиб бораётганликларини билмаган бўлса ҳам, лекин шаҳарнинг жануб тарафига қараб кетмоқда эканларини тушунди. Уни Долони беҳишт хиёбонидан ўтказиб, бир оз ўннга ва уч тарафга қараб айрилиб кетадиган уч кўчанинг ўртасида яна чапга, энг сўнгида Дарбор кўчасига кириб, уч юз қадамча юргандан кейин, оқ эшиклик катта қадимий бир иморатга олиб кирдилар.

Бечора Жавод суд маҳкамасига келганини англади.

Жаводни руҳонийлар ва крахмал ёқали европа тақлидчилари билан лиқ тўлган бир ҳовлидан ўтказиб, сўнгра кўк эшикли бир хонага олиб кирдилар. Жавод бу уйда пакана бўйли, шопмўйловли бир кишининг катта бир ёзув столи ёнида ўтирганлигини кўрди. Полициячиларнинг бири дарров унга яқинлашиб:

— Оғойи раис ярим соат бурун телефон орқали сиз ҳазратимга хабар қилган маҳбуслари мана шу одам,— деди.

У киши бу сўзни эшитар-эшитмас қулоғига қистириб қўйган қаламини қўлига олиб, бир варақ қоғозга ёза бошлади.

— Отингиз нима?

Жавод отини айтди. У одам терговга бошлаб, уни бир соатча тергади. Лекин ҳеч нарса тушуна олмади. Чунки Жавод:

— Мен Чаламайдон маҳалласидан бўламан. Фаррух деган йигитнинг хизматкориман. Унинг билан Қўшки Нусратга бориб келганимдан бошқа бир сўзни билмайман,— деди. Шунинг учун ҳам терговчи берган саволларнинг кўпи жавобсиз қолган эди.

Терговчи:

— Билиб қўй, айбингга иқроор бўлмасанг, сени ўтда ёндираман, суякларингни синдираман, қопга солиб, Шамсул-иморанинг¹ тепасидан ташлатиб юбораман!— деб дўқ уриб, саволларини тугатди-да, Жаводни қамоққа қайтариб юборди.

---

¹ «Шамсул-имора» — «Қасрлар қуёши» — Техрон шаҳридаги энг юксак биноларидан бири. (Ред.)

Жаводнинг иқроор бўладиган бирор айби бормиди?

Кунлар ўтди. Ҳафтанинг икки кунда бечора Жаводни икки соатга қамоқдан чиқариб, тергов учун шу ерга олиб келар эдилар. Жавод ҳам бир неча соат қамоқхонанинг сассиқ ҳавосидан халос бўлиб, тоза ҳаводан фойдалангани учун ўзини бахтиёр санар эди.

Икки ярим ой ўтди. Жавод кундан-кунга ориқлаб, заифлашар эди. Энг сўнгида бир кун терговчининг: «Энди сизнинг терговингиз тугади», деганини эшитди.

«Қамоқдан қутуламан, шекилли», деб терговчини дуо ҳам қилиб қўйди.

Яна бир ҳафта ўтди. Ҳеч кимса уни қутқаргани келмади. Жавод тамоман касал бўлиб қолган эди. У одам ва нарсаларни ажрата олмайдиган ҳолга келди.

Бечора кимдан ҳам паноҳ қидирсин?

«Фаррух ҳам мени унутиб юборган, онамни, опамнинг етимларини ҳам унутиб юборган бўлса. Оҳ, балки бечоралар очдан ўлгандирлар», деб ўз-ўзи билан сўзлашар эди. Бечора Жавод ақлдан озиш даражасига етган эди.

Бир кун эрта билан бирданига қамоқхонанинг эшиги очилди. Жавод эшикда ўнта қуроли полициячи туриб, уни ташқарига чақираётганларини кўрди.

Жавод яна бир қайта ўз-ўзини юпатиб, тергов натижасида гуноҳсизлигим аниқланибди, мени қутқазгани келибдилар, деган хаёл билан ирғиб ўрнидан турмоқчи бўлди. Лекин тура олмай, боши айланиб, йиқилди. Полициячилар келиб, уни ердан кўтариб олган бўлсалар ҳам Жаводнинг қимирлашга дармони етмас эди. Қўлтиғига кириб, уни қамоқхона ҳовлисида ўтказиб, назмиянинг қаршисидаги майдончага олиб бордилар.

Жавод заиф тортиб қолган кўзлари билан тевааракка қарар эди. Майдонда йигирмага яқин полициячи давра қуриб турар эдилар. Ана шу давранинг ўртасида сепоя (уч оқли курси) турарди.

Полициячилардан иккитасининг қўлида симдан тўқилган дарра бор эди. Полициячилар даврасининг ташқарисида бўлган Техроннинг бекорчи, томошабин эркак ва хотин-қизларидан бир тўдаси йиғилиб, Жаводнинг дарраланишини томоша қилгани келган эдилар. Бечора Жавод юз даррага ҳукм қилинган эди.

Жаводнинг кўз олдлари қоронғилашиб кетди. У ноинсофлик ва виждонсизликнинг бу даражага етганини тасаввур эта олмасди.

Албатта бу дарралар, бу кун бўлмаса, бошқа бир кун буларнинг қўлидан тортиб олинади ва шундай бадбахтликларга сабаб бўлганлар дор остида мазлумларга таъзим қилишга мажбур этиладилар.

Жавод тамоман ҳаракатсиз қолди. Полициялар уни судраб майдоннинг ўртасига олиб келдилар. Жаводнинг ҳатто қўлини қимирлатишга ҳам мажולי етмасди. Уни сепояга маҳкам боғлаб, кўйлагини ечдилар. Сепоянинг икки тарафида турган икки полициячининг дарраси Жаводга навбатма-навбат ёғила бошлади. Дастлабки дарралар Жаводнинг елкасига тушди. Жавод қичқирмас эди. Чунки, у аллақачон ўзидан кетиб қолганди. Уттиз тўққизинчи дарра тушганда томошабинлар ўртасидан бир хотин баланд овоз билан:

— Ох, войдод, бу менинг ўғлим-ку! Кечаги ҳафта кўрган тушим тўғри экан!— деб, майдоннинг ўртасига қараб югура бошлади. Давра олиб турган полициялардан бири югуриб бориб, ўғлини қутқазиш учун жон фидо қилиб келаётган онапи милтиқ қўндоғи билан бир уриб, ерга ағдарди. Бечора хотин оғриқнинг зўридан нафаси ичига тушиб кетиб, чўзилиб қолди. Томошабинлардан бир тўдаси кула бошладилар. Улар полициячининг жасоратини олқишлардилар. Аммо, бошқа бир тўда шундай разолатни кўрмаслик учун уятдан бошларини қуйи солиб, кўзларини юмган эдилар.

Ярим соатдан кейин Жаводни яна судрай-судрай назмияга олиб бордилар. У аъзойи бадани титилиб, қопқора қонга буланиб ётар эди. Назмиядан уни замбилга солиб, касалхонага олиб кетдилар-да, хонага киритиб ташладилар. Жавод хонага кирар-кирмас қусди...

Қусуқ қон эди!!!

Ана шу қонун ва одамгарчиликдан бир намуна!!!

XXXII 606

УНАШИШ

Жавод ваҳшиёна дарраланган кун кечқурун, оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисида бирталай эркак ва хотинхалажлар чақчақлашмоқда эдилар. Хотинларнинг мажлиси ички ҳовлида, эркакларники эса ташқарида эди. Лекин эски танишларимиздан бўлган Ҳасанқули билан Ризоқули бу икки тўда ўртасидаги боғланишни ўз уст-

ларига олиб, гоҳ ичкарига, гоҳ ташқарига қатнамоқда эдилар.

Ичкарининг катта залидаги столлар ажойиб қилиб безалган, Европа ва Эроннинг ранг-баранг ширинлик-лари билан тўлган. Эшик ва дарчаларнинг ҳаммаси эшилган, турли-туман кийинган хотинлар креслоларда ўтирар эдилар. Хотинлар ҳеч бир рангни унутмаган эдилар. Бирисининг кўйлаги лиму рангли, бирисиники осмоний, бирисиники яшил, бирисиники бишафша ва ҳоказо. Ёш жувонларнинг бирталайи бошларига тўр солган, ўрта ёшлилари бўлса, шол дакана ўраганлар-да, геометрия ҳаваскорлари учун махсус бир шакл яратганлар.

Булар учта-учта, бешта-бешта бўлиб, суҳбатга машғул эдилар. Бири эрининг янги ҳунаридан, бириси Мулла Иброҳим азайимхон дуосининг таъсиридан, яна бошқа бири эрининг ахлоқсизлигидан, яъни хотинлар ўрнига... сингари паст ишларга боғлиқ қолганидан, яна бир ўзгаси эри ҳар куни уни бир мартаба дўппослашидан, эрининг иккита жувон ҳамда янги армани ва европалик ўйнашларидан гапириб, уларнинг яшаганига афсус қилмоқда эди. Яқинда ўтирган бир қиз, ўз ёнида ўтирган ўртоғига севганига ёзган ошиқона хатидан суҳбат қилиб:

— Шундай сўзларни териб ёздимки, бутун сезгиларим титраб кетган эди,— дер эди.

Кўзга бир оз ёши ўтгандай кўринмоқда бўлган, эгнида эски бичиқда, бўйнидан то камаригача тугма қадалган, парча гулли читдан кўйлак кийган, бошига оқ дока рўмолдан дакана боғлаган бир хотин ўтган кунларини орзу қилиб, кажава билан Қарбало зиёратига борганини ҳикоя қилар, темир йўлни чиқарган қофирларга лаънатлар ўқир эди.

Шу ўртада Маликтож хоним мажлисининг ҳар та-рафида ўзини кўрсатиб турар, у келиннинг онаси бўлгани учун ҳаворанг чодрасини белига боғлаб, ҳар нафас уйга кириб-чиқиб, меҳмонларни кўздан ўтказиб турар, ходимлардан бирини ширин-шарбатга ва бошқасини меҳмонлар учун чилим солиб келишга буюрар эди. Хотинларнинг ҳаммалари ҳам хурсанд ва шод кўринар эдилар. Баъзиси чиндан ҳам хурсанд бўлганлиги учун, баъзиси бўлса, бундай тўй мажлисида хушчақчақ бўлиш шарт бўлгани учун мажбуран уларга қўшилиб кулар эди.

Ора-спра ёшгина бир жувон, ёнидаги ўртоғининг тиз-
васини чимчилаб:

— Эшикдан кирган отин буви бизга қараяптилар,
сал ўзинини тутиб, одоб билан ўтирсанг-чи,— дерди.

Айниқса, бу ерда ҳамманинг диққатини ўзига тортган
нарсга уйнинг ўртасида дутор-танбур билан ашула айтиб
ўтирган яллачилар тўдаси эди. Бу тўда беш кишидан
иборат бўлиб, улардан бири нағма, иккинчиси тор ча-
лар, учинчиси чилдирма, иккитаси бўлса, ўйнар эди.
Уйинчи қизларнинг бири новчагина, иккинчиси пакана-
гина эди. Қора кўз, қора сочли новчаси уйнинг тўрида
эроний ўйинлар билан машғул; қорачадан келган, семиз,
калтабақай, иккинчи қиз эса, уйнинг пастида муаллақ
ошмоқда эди. Демак, шундай ўйин-кулгилар билан
онгсизликлари орқасида, ҳар бир лаззатдан маҳрум
бўлиб қолган бахтсиз хотинларни хурсанд қилмоқда
эди.

* * *

Яна ўша ҳовлининг бошқа бир уйида, яъни ўтганда
бир неча мартаба муҳтарам ўқувчилар билан бирга
кирганимиз Маҳиннинг йиғлаганига гувоҳ бўлган, энг
охирида телба бўлиб қолганидан хабар топганимиз уйда
Маҳин ўтирар эди.

Маҳиннинг олдига оқ ва энг қимматбаҳо ипак товар-
лардан, Техроннинг энг сўнгги модаларида тикилган
янги кийим-бошлар қўйилган эди.

Маҳин аввалги Маҳин эмас. Унинг ранги сарғайган,
чуқур тушиб кетган кўзлари қизарган, ориқлигидан қўл-
ларининг томирлари бўртиб чиққан эди.

Бу кун Маҳин зўрма-зўраки Сиёвуш Мирзога унаш-
тирилар ва никоҳи ҳам ўқилар эди. (Эронда унашиш
куни никоҳ ҳам ўқилади).

У рози эдими? Бу тўйни у чин кўнглидан истар
эдими?

Йўқ, у бошда ҳам рози эмас эди. У бир неча мартаба
Сиёвушга тегмаслигини отасига арз қилган. Сўнггида
ота-онасининг ўжарлиги ва ўзининг чорасизлигини кў-
риб, ўз-ўзини ўлдиришга қарор берган эди. Маҳин ўша
куни эрта билан бутун уйдагиларни катта ташвишга
солди; онаси «сени оқ қилдик, кўк қилдик» деб минг
марта охират азоби билан қўрқитди. Лекин, бундай
қўрқитишлар Маҳиннинг қулоғига кирмас, янги ки-

йим-бошларини кийиб, ясаниб-безаниш фикрида эмас эди.

Чиндан ҳам никоҳ деган шундай бўладими, эрга тегишнинг қоидаси шуми? Ёхуд, динга ишонувчилар шундай зўрлик билан эрга беришни жоиз кўрадиларми?

Маҳин ўзини йўқотиб қўйган эди. У оғзидан бодди кириб, шоди чиқиб, бутун оламни ярамас сўзлар билан ҳақорат қиларди. Маҳин телба бўлиб қолган эди.

Маликтож хоним, гўё обрў сақлаш учун, унинг гапларига жавоб бермасдан ялиниб-ёлворар, баъзида бир-талай зийнат асбобларни, баъзида ўзига тегадиган бутун мулкни унга ҳадя қилиш билан алдамоқчи бўлар эди. Онаси шунча меҳмонларнинг ўртасида ўзини ҳам, ерини ҳам расво қилиб, обрўларини тўкмаслиги учун тиришар эди.

Маҳин бундай сўзларга алданувчи ва мол-мулкпараст қизлардан эмасди. У ниҳоят чорасиз қолиб, ўзини ўлдиришга кескин қарор бериб деди:

— Хўп, яхши, мен кийинаман.

Кеч бўлди, Маҳин ўз ётоғида ёлғиз ўтириб ўйлар, юм-юм йиғлар эди.

Бирданига эшик очилиб, бошига дакана ўраган ҳандалакдай бўқоғи бор бир кампир ичкарига кирди. Маҳин унинг янга эканлигини билса ҳам ҳеч нима демади. Янга иш бошлаб, бир соатча вақт сарф этиб, Маҳинни зийнатлар билан беади. Ўриб, орқасига ташланган сочларининг устига кичкина тож қўйди. Устидан қизил гулли заррин бир тўр ташлади. Қизга оппоқ ипак кийим ва оёғига ҳам оқ туфли кийдирилди.

Охири вақт етиб, Маҳин эса, никоҳ сўроғига чақирилган эди.

Маҳиннинг оёқлари титрар, у никоҳ ўқиладиган уйга эмас, мазорга кетар эди. Маҳин ўз кўзи олдида тўйни эмас, ўлимни кўрарди.

Хотинлардан иккитаси Маҳиннинг қўлтиғига кириб, уни никоҳ ўқиладиган уй деворига суяб қўйилган катта бир тошойна қаршисига ўтқазди.

* * *

Ташқари ҳовлидаги ранг-баранг гуллар очилган гулворда ҳам бир гуруҳ меҳмонлар, тўғрироғи, оғолар ўти-

рарди. Бу ердаги столлар ҳам нози-неъматлар билан тўла эди. Одамлар ҳам турлича эдилар. Бир қисми ёшлар, бир нечаси ўрта яшар қишилар, баъзилари эса, кексалар эди. Табиий, булар ҳам ҳар қайсилари ўз тўғларини билан, йигитлар ўз улфатлари билан, ўрта яшарлар ўз тенгқурлари билан, кексалар ҳам ўз тенгдошлари билан суҳбат қилмоқда эдилар.

Ёшларнинг баъзилари шаҳар янгиликлари ҳақида суҳбатлашар, ҳозирги давлат кабинетини ёмонлаб, аввалги кабинетни мақтар эди. Бир нечалари бўлса, сиёсатни қоралаб, кейинги вақтларда қилган кайф-сафолари, айш-ишратларидан сўзлар эдилар. Масалан, улардан бири визит карточкаси нашр эттирганини, уни Лолозор хиёбонидан, яъни уйи олдидан ўтадиган ҳар бир гўзал хотинга биттадан улашиб ўтириши ҳақида гапирарди.

Шунда бир дўсти карточкага нима деб ёздирганини сўраганида бояги йигит чўнтагидан бир карточка чиқариб, қуйидагиларни ўқиб берди:

«Муҳтарам гўзалхоним!

Сешанба кун икки кечқурун, соат бешда, Лолозор хиёбонининг чап тарафидаги. С... удавля кўчасида бўлган каминангизнинг уйига марҳамат қилиб, бир коса шарбат ичиб, битта папирос чекиш билан бизни шодон этмоғингизни илтимос қиламан... (Имзо... удавля)».

Ўқиб бўлгач, ҳар иккалалари ҳам шарақлаб кулмоққа бошладилар.

Аввалги йигит деди:

— Кўпгина нодон хонимлар алданишиб, у ерга ёлғиз ўзим чақирилганман, деб ўйлайдилар-да, айни тайин қилинган вақтда етиб келадилар.

«Баракалла, қойилман», деб иккинчи йигит ўртоғининг хонимларни алдаш учун ишлатган ҳийласини рўй-рост табрик қилар эди.

Қизил юзли, қалин лабли, эгри бурунли, юзидан шаҳватпараст аҳмоқ эканлиги яққол сезилиб турган бир шаҳзода ҳам бир артисткага ошиқ бўлгани, ҳатто газеталардан бири ўша хотин тўғрисида ёзган мақоласини босиб чиқаргани хусусида гапириб, ўзининг тубан ва ҳаёсизлигини очикдан-очик айтиб ўтирар эди. Бошқа бир ўрта бўйли йигит (уни машҳур драматург деб атардилар) Эронда театр бозорининг касодлигидан шикоят қилиб: «Театр эгаси яҳудий Мунший, олтмиш туманни нақд олмагунча чироқни ҳам ёқмайди», деб завқсиз

халқнинг театрдай бир муҳим мактабга эътибор бермаганлигига жуда ҳам таассуф қилмоқда эди.

Ўрта ёшлилардан баъзилари ўз тасарруфида бўлган ерлардан олинган бу йилги ҳосил тўғрисида, айримлари **нахти савдоси** хусусида, қолган бир нечалари эса, ҳукумат идораларининг ёмонлиги ҳақида суҳбатлашар эдилар. Масалан, биттаси:

— **Йилги молия вазирини** ўғрилиқ қилмайди, лекин пора олади. Унинг яхшилиги шу ердаки, ҳеч бўлмаса, олган пораси учун пора берувчи одамга жиндай хизмат қилиб қўяди,— дерди.

Яна бошқа бири бўлса, ҳадсиз-ҳисобсиз низомномалар ёзиб, уйига босиб қўйган **собиқ молия вазирини** мақтарди:

— **У меҳнаткашларнинг ва миллатнинг** фойдасини кўзламаса эди, шунча низомномалар ёзмас эди,— дер эди.

Яна биттаси **собиқ молия вазирининг** бельгияликларнинг фойдаси учун эронликларни сотгани, ҳатто ўн икки йил Германияда ўқиб келган бир эронлик йигитнинг бельгияликларнинг ўғрилигини очиб қўйгани учун ишдан кетишга ё ўз ҳисобидан уч ойлик отпускаи олишга мажбур қилганлигини айтар эди.

Бир нечалари келажакда бир-бирларидан манфаатдор бўлиш учун, болаларидан, яъни биттаси ўғлининг дарсадаги муваффақиятларидан, бошқа бири бўлса, қизининг зийраклигидан ва «Насими Шимол» газетасининг саволларига берган жавоблари босилиб чиққанидан сўзлашиб, бўладиган қудачиликка замин тайёрламоқда эдилар. Дам ўтмай чилим чекиб, оғизларидан паға-паға тутун чиқариб ўтирган чоллар бўлса, намоз-рўзадан сўзлашарди. Биттаси бу йил рўзанинг узун кунларда келгани учун савобининг кўплигидан, баъзилари эндиги йилларда кунлар қисқа бўлишини айтиб, ўзларига таскин бермоқда эдилар. Бир бошқаси бўлса, ўтган замонларнинг ширин ҳикояларидан сўзлаб, бир кун аъло ҳазрат, шоҳи Шаҳиднинг бўй-басти ҳам кийим-бошини мақтаб, уни қуёшга ўхшатганлиги учун шоҳи Шаҳид дарров хотинларидан биттасини талоқ қўйиб, беш юз туман пул билан совға қилиб юборганини завқ-шавққа тўлиб ҳикоя қилмоқда эди.

Ҳамма меҳмонлар чой ичиб, ширинликларни еб, қизгин суҳбатга машғул эдилар.

Шу пайтда бир усти берк арава оғойи Ф... уссалтананинг эшигига келиб тўхтади. Хизматкөр дарров югуриб бориб; араванинг эшигини очди. Никоҳ ўқигани чақирилган ҳазрат оғо ... аравадан тушиб, мажлисга қараб кела бошлади.

Оғонинг ташриф буюрганини кўрган меҳмонлар ҳурмат юзасидан ўринларидан турдилар. Оғо ҳам мажлиснинг тўрига чиқиб ўтирди.

Ун беш дақиқадан кейин оғо ичкарига чақирилди. Шу пайтда яна бир извош келиб, дарвоза олдида тўхтади.

Сиёвуш Мирзо эғнида қимматбаҳо костюм, оёғида қора амиркон туфли, қўлида калта ҳасса билан извошдан тушди. Извошчининг ёнида ўтириб келган Муҳаммад Тақи извошдан сакраб тушиб, оғоси билан бирга меҳмонларга қараб кела бошладилар. Сиёвуш Мирзо меҳмонларга эътибор бериш эмас, ҳатто салом ҳам бермасдан, шаҳзодаларга хос кеккайиш билан, мажлисда ўтирганларни босиб юқорига ўтиб, «фахрий ўрин»га ўтирди.

Ҳасанқули билан Ризоқули бўлса, ўзларини кўрсатиш учун ҳар қайсиси бир чиннидан шарбат олиб келиб, Сиёвушга тақдим қилдилар.

Шу пайтда чоллар даврасида ўтирган отаси шаҳзода К. ўрнидан туриб унга яқинлашди. Меҳмонларга салом бермасдан ўтиб кетганлиги учун бир оз уни койи ган бўлди. Бир оз одоб билан ҳаракат қилишни буюрган бўлса ҳам Сиёвуш Мирзо отасига жавоб ўрнига сал илжайиб чаккасини қашиб қўя қолди. Отаси ҳам ҳеч нима демасдан қайтиб ўрнига келиб ўтирди.

Сиёвуш Мирзо у ердаги одамларни ҳеч менсимасдан ўртоқларидан биттасини ўз ёнига чақириб, овозини барала қўйиб, аввалги куни ўтказган кайфли кеча ҳақида ҳикояга бошлади. Ўртоғи унга:

— Қўй энди, ҳозир унақа гапнинг ўрни эмас,— деса ҳам қулоқ солмасдан қўярда-қўймай, яна ҳикоясида давом этди. Ярим соат шундай аҳвол билан ўтди. Бирданига Ризоқули шошган ҳолда ичкаридан чиқиб, оғойи Ф... уссалтанинг қулоғига бир нарса деб шивирлади. Чоллар даврасида ўтирган оғойи Ф... уссалтана ташвиш билан ўрнидан туриб, ичкарига кириб кетди. У ерга етар-етмас хотинларнинг қий-чувидан қулоғи батанг бўлди. Куннинг иссиқлигига қарамасдан, ҳамма хотин-

лар гуж бўлиб бақрайганча бир томонга қараб турганларини кўрди. Қандай ҳодиса рўй берди экан?

Биз Маҳинни никоҳ ўқиладиган уйда, катта тошойна қаршисида қўйиб кетган эдик. Маҳиннинг аҳволи борган сари ёмонлашарди. Ранги сарғайган ва бадани тол баргидай титрарди. У чуқур фикрга кетган эди. Узини ўлдиришни эплай олмаса, Фаррухдан бошқа йигит билан қандай яшашни ўйлар эди. Ўйлаган сари аҳволи янада паришонроқ бўлар эди. Бирданига:

«Ҳазрати оғо ... ташриф буюрдилар, никоҳ ўқимоқчилар», деб хабар қилдилар. Шу пайтда Маҳин икки кишининг дуо ўқиб, бир-бирларига арабчалаб жавоб берганларини ва бир оздан кейин улардан бирининг яна арабча бир неча калима ўқиб, эшик рўбарўсидан Маҳинга хитобан:

— Қабул қилдингизми, қизим?— деб сўраганини эшитди.

Маҳиннинг жавоб бергиси йўқ эди. Шу билан бирга, жавоб беришга ҳам кучи етмасди. Бечора қизнинг тишлари гириҳ бўлиб, тили тутилиб қолганди.

Шу пайтда бир одам астагина унинг қулоғига шивирлади:

— Айланай қизим! Ургилай қизим! Одам деган ҳар бир нарсани ўз обрўси учун қурбон қилиши керак. Эрингиз дев бўлса ҳам ҳазрати оғони куттириб қўйманг, қабул қилдим, денг! Тезроқ жавоб беринг!

Маҳин жавоб беришга қодир эмас эди. Оғонинг овози яна бир мартаба баландроқ кўтарилиб, янгидан:

«Қабул қилдингизми?» саволи сўралган эди, Маҳин яна аввалгидай сукут қилиб, теваракка қараб, ҳеч қандай жавоб бермади. Бирдан нариги уйда бўлган онаси: «Маҳин жавоб бермаяпти» деган хабарни эшитиб, қизининг ёнига югуриб келди-да, уни қаттиқ чимчилаб:

— Жувонмарг бўлгур, жавоб бер!— деди.

Бу чимчилаш Маҳинга бошқача таъсир қилди. У баланд овоз билан бир қичқирди-да, йиқилиб ўзидан кетди. У шайтонлаб қолган эди. Йиқилган ерида типирчилаб, рўбарўсида турган пардоз қутини тепиб, ичидаги ҳамма нарсаларни сочиб юборди. Шу ердаги хотинлар бир-бирларини туртиб, дарров Маҳинни ўртага олдилар. Улар Маҳиннинг шайтонлаб қолганини англаб, бит-

таси қўлидан, бошиқалари оёқларидан маҳкам ушлаб тинчитмоқчи бўлдилар.

Маҳин қичқирар, бақирар, қарғар эди, гўё яна тўрт ой бундан илгариги телбалиги қайтадан қўзиган эди.

Ҳазрати ого ҳам Маҳиннинг овозини эшитиб, ишнинг тағини тушунди, лекин бундай ишларни кўп кўргани учун бунга сира ажабланмади.

Улар бундай ҳодисалардан таъсирланмас, бу ишни бузишга тиришмас ва буни хоҳламас эдилар, чунки уларнинг истаклари бир неча қадоқ новвот, икки калла қант, йигирма беш туман пулдан бошқа бир нарса бўлмаганидек, ўзларини ҳам бу ишларда ҳеч қачон жавобгар деб ҳисобламас эдилар.

Маҳиннинг юзига совуқ сув сепиш, бурнига сомонли кесак ҳидлатиш каби дастлабки чоралар ҳеч қандай натижа бермади. Маҳин ўзига келмас эди, юрак уриши борган сари шиддатланар эди. Хотинлардан бир нечаси минг машаққатлар билан Маҳинни кўтариб, типирчилатиб, ўз ётоқхонасига олиб бориб ётқиздилар. Никоҳ мажлиси бузилди. Муддаога эришилмади. Куёвнинг онаси эридан бу қудалик катта манфаат келтиришини эшитгани учун бу кунги унашиш мажлисининг бузилганидан жуда қаттиқ қайғурди. Маликтож хоним ҳам жондан азиз кўрган қизининг бирданига шундай касал бўлиб қолганини кўриб, ниҳоятда кўрқиб кетди.

Оғойи Ф... уссалтананинг хафагарчилиги ҳаддан зиёда эди. У ҳеч нима демасдан, ташқарига чиқди. Меҳмонлар орасидаги эски дўстларидан бир докторни ўзи билан бирга ичкарига олиб кирди. Йўлда юз берган воқеани қисқагина қилиб тушунтирди. Ичкарига киришда оғойи Ф... уссалтана хотинлар орасидан ўтар экан, вақтни қочирмасдан, кўз қири билан уларга қараб, ўз хотини билан таққослаб борарди.

Маҳин ётган уйга кирдилар. Доктор ўн дақиқалик текширишдан кейин деди:

— Юрак уриши жуда қаттиқ. Никоҳ мажлисини кечиктириш керак. Бу кун никоҳ тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Сўнгра доктор оғзини оғойи Ф... уссалтананинг қулоғига яқинлаштириб, секингина бир нима деб шивирлади.

Оғойи Ф... уссалтананинг ранги бўздай оқариб кетди:

— Мумкин эмас. Янглишмаётибсизми? Шунга чиндан ишонтирасизми?

— Ҳа, қизингиз ҳақиқатан ҳам ҳомиладор, — деди доктор.

XXXIII боб

ТАДБИР

Биз Фаррухни иситманинг шиддатидан алаҳлаб ётган ҳолатда қўйиб кетган эдик. Бечора Фаррух ўзини билмас эди. Унинг бошида турган энагаси бу аҳволга чидаёлмасдан ўкраб-ўкраб йиғлагандан кейин Бобоҳайдарни чақириб, уни Фаррухнинг эски дўстларидан, ўтган бобларда Иффат учун олиб келган докторга юборди. Ярим соатдан кейин доктор келди, Фаррухни бу аҳволда кўриб, ҳайрон қолди. Энагадан унинг қачондан буён касаллигини сўраганида Бобоҳайдар олдинга чиқиб айтди:

— Бугун эрта билан бир кишига хат ёздилар-да, менга бериб, жавобини келтиришимни тайинладилар. Мен хатни айтган одамларига элтиб, жавобини олиб келдим. Оғом ўша кишининг хатини ўқигандан кейин ғазабланиб, шу аҳволга тушдилар.

Доктор касалликнинг вақтинча иситма эканлигини айтиб, касал ётган уйга ҳеч ким кирмасин, теварагида шовқин-сурон бўлмасин деб, озор топса ёмон бўлишини айтди-да, сўнгра дори ёзиб берди ва унинг еб-ичадиган овқатларини айтиб кетди.

Кечқурун доктор яна келди. Бу пайтда Фаррухнинг иситмаси бир оз пасайган, аҳволи яхшиланган эди. Энди алаҳламасди. Докторни кўриб, таниди. Доктор унинг аҳволини сўраганида, Фаррух ўзини анча энгил ҳис этаётганини, лекин бошининг қаттиқ оғриб турганини айтди.

Доктор эртасига эрта билан яна келди. Бугун энди Фаррухнинг иситмаси тамоман босилган эди. Доктор ундан бу тўсатдан бўлган касалликнинг сабабини суриштириб:

— Бундай иситмалар мия чарчаганлигидан, ёки машъум хабар эшитиш натижасида бўлгувчи эди, сизга нима бўлди? — деб сўради.

Фаррух докторнинг қўлини қўлига олиб, бўғиқ бир овоз билан деди:

— Доктор, сиздан нимасини яширай, менинг бир ёш

хизматчим бор эди. Ҳеч бир гуноҳи бўлмаса ҳам, катталардан биттасининг газабига дучор бўлиб, назмияда қамалиб ётибди. Мен қанчалик ҳаракат қилсам ҳам, уни қутқаза олмадим. Эшитишимга қараганда, уч ой зиндонда ётгандан кейин, яна қўшимча олти ой қамоқ билан юз даррага ҳукм қилинибди. Бугун уни дарраласалар керак.

Бу сўзларни эшитган доктор жуда ҳам ҳайрон қолиб:

— Шунчалик ҳам виждонсизлик бўладими?— деди. Бир оз ўйлагандан кейин, яна сўзлай кетди:

— Мен бир тадбирни биламан. Бунинг ўтган вақтларда ўртоқларимдан биттаси тажриба ҳам қилиб кўрган эди. Натижаси чиқса яхши-я,— деди.

Фаррух шошилиб сўради:

— У қандай тадбир?

— Бундан бирмунча вақт илгари, дўстим Муҳаммад Ҳасанхоннинг хизматкорини, қўшниларидан ўғирланган бир гиламча устида шубҳаланиб, назмияга олиб бориб қамаган эдилар. Лекин терговдан ҳеч натижа чиқмади. Хизматкор гиламча ўғирлаганини бўйнига олмади. Даввогар кошонлик ўжар, очкўз одам бўлиб, гиламчага америкалик бир доктор уч юз туманга харидор эканлиги, гиламча бўлса, антиқа бир нарса эканлигини айтиб маъқуллар эди. Бечора хизматкорни иқроқ қилдириш учун зиндонга ташладилар. Муҳаммад Ҳасанхон хизматкорини жуда севганидан (чунки у энагасининг ўғли эди) уни қутқазмоқчи бўларди. Бечора қанча ҳаракат қилса ҳам ҳеч бир натижа чиқара олмади. Уч ой ўтди. Кунлардан бир кун хизматкорнинг онасининг эсига қаердандир бир фикр келиб, маҳалла эшонининг уйи эшигига бориб ўтириб олибди ва ўғлини назмиядан қутқизишни ҳазрати эшондан илтимос қилибди. Ҳазрати эшоннинг ҳам юраги бечора кампирнинг аҳволига бир оз ачиниб, илтимосини қабул қилиб, ўз котибига, назмия раисига тезда хизматкор зиндондан озод қилиб юборилсин деб илтимоснома ёзишни буюрибди. Котиб ёзибди.

Ҳазрати эшон хатни муҳрлаб, ўзи ҳам икки-уч калима сўз қўшиб, уни назмияга юборибди. Назмия раиси хатни ўқир-ўқимас ўзини йўқотиб қўйибди. Чунки, ҳазрати эшоннинг хатига эътиборсиз қараб, ўртада ихтилоф туғдириш натижасида ишдан ҳайдалишидан қўр-

қиб, ўша заҳотиёқ хизматкорини бўшатиб юборибди. Кошонлик даъвогарга бўлса: «У бечоранинг хабари йўқ, ахтариб кўрамиз, топилганда сизга хабар берамиз», деб жўнатиб юборибди. Энди сиз ҳам худди шунга ўхшаган бир ишга киришинг, балки у бечорани ҳам қийноқдан қутқазиб оларсиз.

— Сиз мени Муҳаммад Ҳасанхоннинг энагасига ўхшаган шундай эшонларнинг уйи эшигига бориб ўтириб оладиганлардан деб ўйлаяпсизми?

— Йўқ, сизнинг шахсан у ерга боришингиз шарт эмас. Ҳазрати эшоннинг котибини кўриб, у билан гаплашишингиз керак.

Фаррух бу фикрни қабул қилиб, ўша заҳотиёқ Бобоҳайдарни чақириб:

— Ҳазрати эшоннинг котибини топинг, зарур бир иш учун чақираётганимни айтинг ва шу ерга келишини илтимос қилинг, — деб буюрди.

Бобоҳайдар чиқиб кетиши билан доктор ҳам бошқа касалларни кўриш учун бориши кераклигидан Фаррух билан хайрлашиб, чиқиб кетди.

Бир қанча вақтдан кейин Бобоҳайдар қайтиб келиб, котибнинг кечқурун келишини айтди.

Фаррух уйда кутар эди. Кун ботишга икки соатча қолганда оғойи шайх Муҳаммадкарим номланган котиб ташриф буюрдилар. Фаррух, оғойи шайхнинг ҳурмати учун, ерда ўтиришга мажбур эди. Уни ҳурмат билан уйнинг тўрига ўтқазиб, ўзи бўлса пойгоҳда тиз чўкиб ўтирди. Оғойи шайх бир чилим, икки стакан ширин чой, бир чинида шарбат ичиб, роҳат қилгандан кейин, Фаррух сўзга бошлади:

— Сизни овора қилганим учун узр. Ҳазрати эшоннинг ҳақиқий муридларидан (буни мажбуран айтар эди) ва каминанинг хизматкори бўлган Жаводни бир мушкулотдан қутқазиб учун жанобингизни чақиртирган эдим. Бечора уч ойдан буён шу динсизларнинг зулми остида қийналмоқда. Энди сиздан ўтиниб сўрайманки, мумкин бўлса, лутфан ҳазрати эшонга бир илтимоснома ёздириб берсангиз-да, назмияга юбортирсангиз. Зора жанобингизнинг марҳаматлари билан у бечора зиндон азобидан халос бўлса.

Оғойи шайх бир оз бошини қуйи солиб, муроқаблага боргандан кейин сохта йўтал билан томоғини қириб олиб деди:

— Жанобларига маълум бўлсинким, мен камина фақирларининг қўлидан бундай илтимосномаларни ёзиш келмас. Билъакс, бу ҳақда ҳазрати эшоннинг ўзлари назмияга бирор нарса ёзиб юбормасалар, асло бўлмас деб ўйлайман. Камина фақирларининг қўлидан келадиган иш фақат ҳазрати эшондан назмияга қоғоз ёзишга ваъда олишдир. Бундан ортиқ қўлимдан бирор нарса келмас деб ўйлайман.

Фаррух бўлса, оғойи шайхнинг сўзларини қабул қилиб, деди:

— Ундай бўлса, сиздан илтимос қилар эдимки, худди шу бугун кечаси у баланд даражали ҳазрати эшон билан сўзлашиб, натижасини эртага эрта билан менга билдирсангиз.

Оғойи шайх яна бир оз ўтириб, икки стакан чой ичганган сўнг ўрнидан турди. Фаррухни умидвор қилмоқ учун эрта билан келишга ваъда бериб:

— Алтофукўм мазид (лутфингиз бундан ҳам зиёда бўлсин), — деб уйдан чиқди.

Фаррух ўша кечани тарқоқ ўй-хаёллар билан ўтказди. Гоҳ Маҳиннинг эртага бўладиган унашув тўйи, гоҳ Жаводнинг эртага ейдиган юз дарраси кўз олдидан ўтар эди. «Ҳозирча, фақат Жавод тўғрисида ўйлаш керак. Борди-ю, уни қамоқдан қутқаза олсам, ундан хотиржам бўлиб олиб, бор кучим билан Маҳин масаласига киришаман. Уни никоҳ қилсалар ҳам, барибир, ўзим оламан», деб ўйларди.

Кечки овқатни егандан кейин Фаррух ўринга чўзилди, лекин уйқуси келмади. Энди у оғойи котиб ва ҳазрати эшон ҳақида ўйларди.

Эрта билан соат ўнларга яқин эшик қаттиқ қоқилди. Бобоҳайдар бориб эшикни очди ва оғойи шайх Муҳаммадкарим ҳассасини дўқиллатиб кириб келди. Кеча келган хонасига кирар экан, бир неча марта «ё олло» деди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим буғдой ранг, новча, сийрак соқол бир одам эди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим кириши билан Фаррух ўқиб турган китобини ёпди. Шайх ҳол-аҳвол сўрашмоққа киришди. Гўё Фаррухнинг бутун қавм-қариндошларини танийдиган одамдай, етти пуштидан тортиб суриштирмоққа бошлади. Орадан бир оз фурсат ўтказиб, Фаррух сўради:

— Оғо, кеча қилган илтимосим тўғрисида ҳеч нима сўзлашдингизми, ҳазрати эшон тавсия ёзиб бермоқчи бўлдиларми?

Оғойи шайх Муҳаммадкарим бир томоқ қириб олгандан кейин гап бошлади:

— Албатта, ҳазрати эшоннинг фуқаропарварлик, ҳаммага хайрихоҳ эканликлари офтобдан ҳам равшандир. Ўзбаски, ўзлари роҳат-озод бўлганлари ҳолда бир нафар бечоранинг динсизлар уйи бўлган назмий қамоқхонасида азият чекишига асло ва асло розиликлари бўлмайди. Ҳазрати эшон бу ҳолдан олдинроқ хабардор бўлмаганларига чандон-чандон таассуфлар қилдилар. Қандай бўлса ҳам маҳкумни озод қилишни буюрдилар. Айниқса, ота-ингиз билан у кишининг қадимдан дўст бўлганлари учун, у менинг ўғлим, мендан нимаики хоҳиш қилса, ўз ўғлим истагандай санайман, деб сизга катта марҳамат қилдилар,— деди.

Фаррух бу гаплардан севиниб, ич-ичидан ҳазрати эшонни минг мартабалаб дуо қилмоққа бошлади, оғойи шайх гапини давом эттирди.

— Аммо, ҳазрати эшоннинг беш хотин ва ўн тўрт фарзанддан иборат катта бир оилаларининг маишати учун бирор даромадга эга бўлмаганликларини айтиб ўтиришининг ҳожати бўлмаса керак. Ерлардан, дўконлардан келадиган даромад бўлса, рўзгор дегандай, у кишининг кундалик сарф-харажатларига етмайди. Ҳазрати эшон кўпинча қарз кўтаришга мажбур бўладилар. Айниқса, шу кеча-кундузда, яъни ўғилларидан (садақалари кетай) биттаси учун тўй қилиб, яна биттасини шу яқин ўртада унаштирмоқчи бўлиб турганларидан бир оз танглик тортиб турибдилар. Ҳазрати эшоннинг қаламлари қоғоз устида бир мартаба юриши билан, эшонзодалар-да, ким бўлса бўлсин, ҳатто саводи бўлмаса ҳам, мамлакатнинг катта мансабларидан бирортасини эгаллай олади. Масалан, битталари Озарбайжон вилоят банкасининг раислигига, яна бошқалари бўлса, Қирмон... идорасида раис муовинлигига тайин бўла оладилар...

Фаррух оғойи шайхнинг муддаосини тушунмай, савол бермоқчи бўлган бўлса ҳам, бироқ оғойи шайх унга навбат бермай, яна сўзида давом қилди:

— Хулласи калом, ҳазрати эшон сизни фарзандларидай ҳисоб қилганлари учун унчалик қийинчиликка солмоқчи эмаслар. Ҳали айтилгандай, ўша ўғилчалар-

нинг тўйига кетадиган харажатдан бир қисмини сизнинг устингизга қўймоқчилар.

Фаррух ўрнидан туриб, ҳайронлик билан:

— Қандай тўй харажати?— деб сўради, лекин дарров ўзини тутиб олиб, сўзни бошқа ёққа бурди:

— Ҳазрати эшоннинг ўғилчаларининг тўй харажати қанча бўлар экан?

— Унча кўп эмас. Олмос кўзли узук олиш учун юз туман, бир шол рўмол, ҳазрати эшоннинг обрўларига пуртур етказмайдиган бўлиши учун бир оз яхшироғини олсак ҳам, саксон тумандан ортиқ бўлмайди. Хўш, яна бир ойна. Уни бўлса, қирқ-эллик туманга олса бўлади. Булардан ташқари, икки юз эллик туман мева-чева харажати. Мана шунинг ўзи бўлса, бас. Демак, юз, саксон, бир юз саксон, яна эллик, жами икки юз ўттиз, яна икки юз эллик, хулласи, жами беш юз туман, холос. Албатта, энди ўртада каминанинг қалам ҳақлари ҳам эсдан чиқмайди, ўғлим!— деди оғойи шайх.

— Оғо, афв этасиз, менинг бундай ишлардан хабарим йўқ. Сиздан илтимос, гапнинг бўладиганини айтинг, сизга неча пул керак?

— Унча кўп эмас, атиги ҳаммом ва сартарош пули берсангиз қорнимиз тўқ, устимиз бут бўлади-ю, болаларнинг онаси билан ёш ўғилча хурсанд бўлиб, дуойи жонингизни қилиб юрамиз.

Фаррух ўз-ўзича: «Ҳаммом ва сартарош пули нарисин билан бир қирондан ортиқ бўлмайди. Лекин онаси, икки ёш ўғилчанинг бу ерда нима дахли бор», деб ўйлагандан кейин, оғойи шайхга деди:

— Оғойи шайх, мен боя сизга айтдим-ку, мен бундай жумбоқ гапларга тушунмайман. Очиқроқ айтинг.

Оғойи шайх бу йигитнинг ғўрлигига таажжубланди. Чунки, у ҳар қаерларга бориб, бундай ишлардан биргалайини ўринлатганда ҳар ким унинг ҳақини билиб қўлига тутқазарди. Масалан, эллик тумандан юз тумангача; ҳаммом-сартарош пули, икки қирондан икки туманга қадар чой пули номи билан олар эди.

Ҳар қандай бўлса ҳам Фаррухнинг иш кўрмаган, хом эканлигини англади-да, сўзини тўхтатди. Соқолини бир оз силаб, салласини тузатиб олгандан кейин қўлидаги йирик донали тасбеҳини ўгирган бўлиб, дуо қилгандай, кўзларини кўкка тиккан ҳолда деди:

— Сизга айтдим-ку, бизнинг ҳақимиз атиги бир ҳаммом, бир сартарош пули, холос.

Фаррух ортиқ чидаёлмади, зардаси қайнаб, сўкиб юбориш даражасига етди, лекин оғойи шайх дарров сўзининг охирини айтиб қўя қолди:

— Яъни, юз тумандан ошмайди!

Фаррух ўтирган ерида бир ирғиб тушиб деди:

— Демак, олти юз туман. Мен шунча пулни қаердан топаман? Оғойи шайх, бечора Жаводни қутқазиб учун сиз сўраган бу олти юз туман пулни топиб беришга қодир эмасман. Мен бу олди-бердини қила олмайман.

Оғойи шайх шу замоноқ уни сўздан тўхтатди:

— Уғлим, шундай бир кор-хайрнинг отини олди-берди деб атаманг. Бу ерда яхшиликдан бошқа нарса йўқ. Ҳазрати эшон сизга ўхшаган пул, молга эътибор берувчи кишилардан эмаслар. У кишининг бўтун ҳаракатлари охират учун, яна тўғрироғи, жаннатдан жой олиш учун.

— Менинг бунақа нарсалар билан ишим йўқ. Такрор айтаманки, мен шунча пул беришга қодир эмасман. Агар шунча пул сарфлайдиган бўлсам, Жаводни аллақачон қутқазиб олган бўлардим, сизни ҳам овора қилиб юрмас эдим.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим бир нафас соқолини таради, белбоғига қаради ва хиналанган тирноқларини томоша қилди-да, деди:

— Чиндан ҳам, мен сизга ачинаман. Жуда яхши, қани айтинг-чи, бу кор-хайр учун неча пул сарф қилмоқчисиз?

Фаррух шу кунларда пулсиз эди; атиги эллик туман беш қиронлик билан бир неча қадоқ новвотни ҳазрати эшоннинг хизматига юбора олар эди. Шунинг учун оғойи шайхга деди.

— Оғо, мен бор-йўғи эллик туман бера оламан. Ундан ортиққа қурбим етмайди.

Оғойи шайх «эллик туман» деган сўзни эшитар-эшитмас дарров ҳассасига таяниб, ўрнидан турди. Даргазаб бўлиб, деди:

— Жуда яхши, ҳазрати эшон бундай ишларга аралашмайдилар. У ҳазратнинг назмия билан ҳам ҳеч қандай алоқалари йўқ. Назмия бўлса, динсизлар идораси эмас, балки ҳар бир динсизни тутиб қамайдиган, дарралайдиган бир қонуний идора.

Фаррух ўз сўзидан дарров тонадиган бу одамга, яъни бундан ўн дақиқа бурун динсизлар уйи деб атагани бир

идорани энди муқаддас санаб турган оғойи шайхга ҳайрат билан тикилди. Лекин, аслида, ҳеч қандай эътиқодга эга бўлмаган оғойи шайхга таажжуб билан қараш мумкинмиди? Фаррух оғойи шайхнинг кетишга отланганини кўриб, Жаводни қутқариш учун бундан бошқа бир йўл йўқлигини ўйлади-да:

— Оғо, марҳамат қилинг, ўтиринг, ҳар бир гапга дарров жаҳлингиз чиқмасин,— деди ва оғонинг жаҳлини бир чилим ва бир чинни шарбат билан босиш мумкин эканини билганидан Бобоҳайдарни чақириб бир чинни шарбат ва чилим келтиришни буюрди. «Шарбат» ва «чилим» сўзларини эшитгандан кейин оғойи шайх қайтадан ўтириб, деди:

— Уғлим, мен сизга ҳайрон қолдим. Тагин менга жаҳлингиз чиқмасин дейсиз-а! Мен юз тумандан гапирсам, сиз ҳар ишга тамаъ кўзи билан қарайдиган фалон савдогар, ё бирор соатсознинг қуроли бўлган онгсиз, ахлоқсиз чаканафурушларга ўхшаб, мен билан савдолашмоққа бошлайсиз. Олти юз туманни сиз ўзимизники бўлганингиз учун суяброқ айтган эдим. Сиз бўлсангиз эллик туман дейсиз.

— Оғо, ахир қандай қилай, бундан ортиқ пулим йўқ-да.

— Бу — ҳисоб-китоб нималигини билмайдиган одамнинг гапи. Шундай катта бир шаҳарда «пулим йўқ» деб ўтириш уят эмасми? Қўйинг! Ҳозирдан бундай деманг, яна шундай гапларни гапирсангиз, мен қаттиқ хафа бўламан. Истаган судхўрга бориб илтимос қилсангиз, сиз учун бир шоҳийдан тортиб, юз минг тумангача пул топиб бера олади.

— Оғо, бундай иш учун бирор нарсани гаров қўйиш керак бўлади, менда бўлса гаровга қўядиган ҳеч нарса йўқ.

— Шундай гапираётисизки, гўё ҳовли-жойингиз Чаламайдон маҳалласида, қабристонга яқин жойда, ҳовлингизнинг баҳоси ҳам эллик тумандан ортиқ эмас. Яна шундай бир чиройли иморатингиз бўла туриб-а, худо ўзи уй-жойингизни ёмон кўздан асрасин.

Фаррух оғойи шайхнинг тилагини тушунди. Лекин, иложи йўқ эди. Жавод қамоқда. Жавод, яна олти ой қўшимча ўлароқ, ўша қоронғи қамоқхонада қолиши керак эди. У, албатта, ўлади.

Фаррух ўз-ўзига қатъий қарор бериб, деди:

— Оғо, сиздан илтимос қиламан. Қани, бўладиганини айтинг, неча пул оласиз?

— Хўп, зарари йўқ. На биз айтган олти юз туман-у, на сиз айтган эллик туман. Хўш, бир юз эллик туман ҳазрати эшонга берасиз, эллик туман каминага. Аммо, энди ўртага ортиқча гап сизмайди. Бир тийин нарибериси йўқ,— деди оғойи шайх.

Бечора Фаррух ноилож бўлганлиги учун қабул қилди.

— Мабодо ҳовлингизни гаров қўймоқчи ёки сотмоқчи бўлсангиз, ҳазрати эшоннинг ҳузурларига боринг, у ҳазрат сизни гувоҳлик ҳақидан халос қилишлари мумкин,— деб қўшимча қилди оғойи шайх.

Фаррух мийғида кулиб қўйди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим сўз охирида деди:

— Мен эрта билан назмиёга юбориладиган хатни ёздириб қўяман. Албатта, сиз пулни тайёрлаб бориб, хатни олиб келасиз. Лекин, пулнинг ярмиси берилмагунча қоғоз назмиёга юборилмайди.

Таажжуб, оғойи шайх пулнинг ярмисини кейин олишга қандай ишона олди экан, маълум эмас эди. Чунки, Фаррух хатни олиб, пулнинг иккинчи ярмисини бермаслиги ҳам мумкин-ку, ҳар ҳолда бунинг маъноси кўп қоронғи эди.

XXXIV боб

МУНОФИҚЛИК АВЖ ОЛГАН ЕР

Бечора Фаррух нима қилишини билмас эди. У Жаводни қутқазмоқчи бўларди. Бироқ, у ўз-ўзича: «Оғойи шайхнинг Жаводга раҳми келиб, ҳазрати эшонни илтимос қоғози ёзишга мажбур қилади», деб ўйлаган эди. Шу битта илтимос қоғози учун ҳазрати эшонга икки юз туман пул керак бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Фаррух ҳалигача бундай ишларга аралашмаган, ҳалигача у ўзи ҳам отаси топган пуллар билан яшаб, ҳеч қачон ўйини гаров қўйишга зарурият кўрмаган эди. Шунинг учун Фаррух бу тўғрида кимлар билан сўзлашиш кераклигини билмас, бисотида ҳеч нимаси бўлмагани сабабли ҳовлини гаровга қўйишга мажбур эди. Ҳовли бўлса ўзиники эди. Чунки, отаси тирик бўла туриб, бошқа меросхўрлари бўлмаганидан, ҳовлини унга хат қилиб берган эди.

Фаррух Бобоҳайдарни чақириб:

— Маҳалламизда бирорта даллол борми?— деб сўради.

— Маҳалламизда Мирзаризо деган даллол бор.

Фаррух Бобоҳайдарга дарров уни топиб келишни буюрди.

Бобоҳайдар чиқиб кетди. Бир оздан кейин қайтиб келиб:

— Улгудай ахтариб зўрға топиб келдим. Эшикда турибди, кираверсинми?— деб сўради.

Фаррух, чақиринг, деб буюрди. Орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас Мирзаризо даллол ичкари кириб, салом берди.

Бу киши баланд бўйли, сариқ ва ориқ юзли, кичкина кўзли бир одам эди. Фаррух унга жой кўрсатди-да:

— Менга бир оз пул керак бўлиб қолди. Агар пулдор одам ваъдага ишонмаса, ҳовлимнинг бир бўлагини гаров қўйишга ҳам тайёрман,— деди.

Даллол ҳовлидаги иморатларнинг чиройли ва қимматбаҳо эканини кўриб, ёқтирди ва ичида:

«Бу депутатбоп ҳовли экан, албатта, олиш керак. Бундан анча фойда қиламан», деб ўйлади. У шундай деб ўйлаганида, аввалда жуда қашшоқ бўлган, кейин олти йил газета чиқариб, зўр-базўр депутат ва давлатманд бўлиб олган бир муттаҳамни назарда тутарди.

Даллол Фаррухнинг гапини аниқлаб олмоқ учун сўради:

— Сиз ҳовлининг бир бўлагини гаров қўяман дедингиз чоғи, бўни қандай тушунса бўлади? Қанақа бўлак? Тушуна олмадим.

— Менга икки юз туман керак, холос. Шунинг учун, фақат бир бўлагини гаровга қўяман.

Икки юз туман арзимаган пул бўлгани учун даллолга унча маъқул тушмади. Чунки, Фаррух минг туман сўраса, у ҳовлини кўзда тутиб, дарров санаб берган бўларди. Лекин, фойдадан қуруқ қолмаслик учун дарҳол ишга киришди:

— Ростини айтсам, шаҳарда, шундай ишлар билан шуғулланадиган давлатмандлар бор-у, лекин улар бундай арзимаган муомалаларга қатнашмайдилар. Чунки, икки юз туман деган нарса жуда оз. Агар бундан ортиқ пул керак бўлмаса, у вақтда каттароқ фойда тўлашга тўғри келади.

— Яъни, қандай, ҳозир, масалан, икки юз туман олмоқчиман. Шунга ойига қанча фойда тўлашим керак?

— Савдогарчиликда шундай таомиллар борки, улар дунё турганча барқарор. Юз тумандан беш юз туманга қадар пул учун ойига ҳар туманга уч юз динордан¹, беш юз тумандан минг туманга қадар пул учун ҳар туманга бир аббосийдан², минг тумандан ўн минг туманга қадар бўлган пул учун ҳар туманга уч шоҳийдан³, ундан юқори бўлган олди-бердиларда бизлар қатнаша олмаймиз, чунки кучимиз етмайди. Бундай олди-бердилар хорижий мамлакатлар билан иш кўрадиган савдогарларга ва лирани⁴ яхши кўрадиган улуғларимизга муяссар бўлади.

— Демак, мен ҳар ойда бир туман учун уч юз динордан тўлашим керак экан-да? Йўқ, бу жуда ҳам кўп.

— Оғо, азбаройи худо, ёлгон гапирганим йўқ. Ишонмасангиз бошқалардан сўранг. Тагин мен сизнинг хотирангиз учун юзингиздан ўта олмасдан, ҳар туманига уч юз динор дедим. Бўлмаса, ҳар туманига икки аббосийдан кам сўрамас эдим.

Икки аббосийни эшитган Фаррух ўтирган ерида бир ирғиб тушди. Чиндан ҳам бир туман пулга икки аббосий, ёхуд ўн шоҳий фойда олиш ниҳоятда инсофсизлик ва виждонсизлик эди. Дунёнинг ҳеч бир мамлакатада беш-беш ярим фойиздан ортиқ фойда олинмайди. Лекин, Эронда бўлса, баб-баравар, яъни бир туманга бир туман фойда олинади. Кўпчиликнинг фойдасини кўзлайдиган улуғ мартабали ҳазрат бўлса, кўпчилик халқни алдаб ишлатувчи катта амалдорлар ва бойларнинг назик юракларига тўқинмаслик учун, ҳалигача хонавайрон қилувчи бундай гаров муассасаларига, бир оғиз бўлсин, сўз айтмайди. Лекин, Фаррухнинг чораси йўқ эди. Бу инсофсизлик фақат шу даллолга махсус эмаслигини билар ва даллолнинг бир қадар тўғри айтаётганини тушуниб:

— Шундай бўлса, ҳар туманига беш шоҳий бераман, ундан ортиқ бера олмайман,— деди.

Мирзаризо даллол бир оз ўйлагандан кейин:

— Ҳовлининг қанчасини гаровга қўясиз?— деб сўради.

¹ Динор — майда пул — 0,01 риёл.

² Аббосий — тўрт шоҳий.

³ Шоҳий — $\frac{1}{20}$ қирон ёки эллик динор.

⁴ Лира — олтин танга.

— Ҳовли уч минг тумандан ортиқ туради. Икки юз туман учун ярим донг¹ етарли бўлса керак, деб ўйлайман.

— Йўқ,— деди даллол,— бир донг учун сизга ҳеч ким эллик тумандан ортиқ бермайди. Ҳеч бўлмаса ҳовлининг бир донгини гаровга қўйишингиз керак.

Фаррух мажбур бўлганлиги учун бу талабни қабул этди. Бироқ бу муомаланинг тезроқ бартараф бўлишини даллолдан илтимос қилди.

Даллол чиқиб кетди.

Кечкурун келиб, ўша маҳалла аҳлидан каллапаз Ҳожи оғо деганни бошлаб келди. Ҳожи оғо то шартга рози бўлгунгача даллол эшикда турди. Фаррух бу муомалани битказиш учун Ҳожи оғо ва Мирзаризо билан бирга ҳазрати эшоннинг уйига жўнадилар. У ерда Фаррух котибни учратиб, гаров шартномасини тузиш учун келганларини айтди. Котиб ҳам дарров Фаррухни ҳазрати эшоннинг олдига олиб кириб таништирди. Ҳазрати эшон Фаррухни кўриши билан кулимсираб, меҳрибонлик билан деди:

— Раҳматлик отанг менинг энг яқин дўстларимдан бири эди. Марҳумни жуда ҳам яхши кўрардим. Унга алоҳида бир муҳаббатим бор эди. Худо раҳмат қилсин уни. Омин, оллоҳу акбар!

Аммо, қандай муҳаббат? Ҳазрати эшон унинг отаси тирикми, ўлганми, билмасди. Ўғлидан бўлса, битта илтимос қоғози ёзиб бериш учун икки юз туман пул сўради. Сўнгида бўлса, унга муҳаббатим бор эди, дейди. Шундай ҳам беҳаёлик бўладими?

Ҳазрати эшон ўзини билиб-билмасликка уриб, Фаррухдан пул сўраганини юзига ҳам келтирмасдан яна сўзида давом қилди:

— Бетавфиқлар, хизматчингизни олиб бориб қамаб қўйганлигини-эшитиб, ғазабим қайнаб кетди-да, дарҳол шайх Муҳаммадкаримга бир қоғоз ёзиб, назмияга юборишни буюрдим. Бироқ, бахтга қарши, бугун шайхнинг қўли оғриб тургани учун ёза олмади.

Шу пайтда ҳазрат эшон кўз қири билан шайх Муҳаммадкаримга қаради. У ҳам ишорат билан Фаррухнинг қандай иш учун келганини тушунтиргандан кейин яна сўзида давом қилиб деди:

---

¹ Ҳар бир буюмнинг олтидан бир қисми. Ҳар бир қисм ўз навбатида яна олтига тақсим қилинаверади. (Ред.)

— Ҳар ҳолда эрта билан ёзиб юборамиз. Эсингдан чиқмасинки, ўғлим, агар хатни олган заҳоти уни бўшатиб юбормасалар, ўша идорани вайрон-талқон қилиш, ёндириб юборишга буйруқ бераман.

Шу пайт оғойи шайх Муҳаммадкарим юзини ҳазрати эшонга ўгириб:

— Бу кишиларнинг ҳозир хизматингизга келишларидан бошқа ишлари бор экан, тақсир,— деди.

Ҳалигача миқ этмай ўтирган Мирзаризо аста букилиб таъзим қилди-да:

— Балли, ҳазратим, (Фаррухни кўрсатиб) бу кишига икки юз туман пул керак бўлган экан. Шунинг учун Ҳожи оғо билан гаров шартномаси тузмоқчилар,— деди.

Бу орада ҳазрати эшон билан шайх Муҳаммадкарим ўртасида им-қўқ бўлиб ўтди. Сўнгра ҳазрати эшон, Фаррухга ўгирилиб, деди:

— Ўғлим, бу пулларни нима қилмоқчисан? Тагин ҳар хил шайтоний ишлар учун сарф қилиб, ўзингни ҳам бу дунё, ҳам у дунё азобига гирифтор қилиб қўймагин!

Фаррух ҳазрат эшоннинг бу мунофиқона сўзидан қаттиқ аччиқланиб, қайтадан оғриб қолаёзди. У ўзини зўр-базўр тутиб:

— Эй, тақсир, бу пул бир зарур иш учун керак бўлиб қолди,— деди.

Ҳазрати эшон ортиқ ҳеч нима демади. Шу маҳал ҳамма давра қуриб ўтирди, ҳазрати эшон тўрдан жой олди.

Булар кириб ўтирган жой қадимий уй бўлиб, шифти тоқилик, деворларида рапли токчалар, ерга бўлса, ранги айниб кетган бир гилам солинган эди. Тўрга бир пўстак ташланган бўлиб, ҳазрати эшон ўшанга ўтирди.

Уйнинг қўйи тарафига хонтахта қўйилган, хонтахтанинг ёнига кичкина бир кўрпача тўшалган эди. Хонтахта устидан дафтар-қаламларга қараганда, бу ер котибнинг ўтирадиган жойи эканлиги маълум эди.

Фаррух билан каллапаз Ҳожи оғо ҳазрати эшоннинг ёнида, Мирзаризо бўлса, котибнинг рўбарўсида тиз чўкиб ўтирдилар.

Ҳазрати эшон ҳар икки тарафдан савол-жавобларни қилиб бўлгандан кейин, яъни васиқаларга қараб, шартларни билгандан кейин шартномани ёзишни буюрди ва ҳар туманга беш шоҳий фойда олишнинг ҳалоллиги тўғрисида бу ҳужжатнинг бошига шаръий бир кулоҳ кийгизди. Бу шартнома бўйича, гўё бир тараф беш пуд

қанд, иккинчи тараф эса, икки юз туман пул берар эди.

Гаров шартномасини ёзиш тугагандан кейин ҳазрати эшон кулиб, хизматкори Жаъфарқулини чақирди-да, чой ва чилим келтиришни буюрди. Қаллапаз Ҳожи оғога бўлса пулни шу ерда нақд бериб кетишингиз керак бўлади, деб айтди.

Қаллапаз Ҳожи оғо бир неча мартаба калта-калта йўталиб олгандан кейин, қўлини ирkit гупписининг чўнтагига суқиб, бармоқлари билан чўнтагининг тагини бир неча мартаба титкилагандан кейин чўнтагидан яғри чиқиб кетган тугунча чиқариб, уни очмоққа бошлади. Тугунча ичида шоҳи Шаҳид замонидан қолган, дабдаласи чиқиб кетган бир неча қирондан бошқа ҳеч нима йўқ эди.

Фаррух бу чурик пулларни кўриб, таъби тирриқ бўлди. Лекин, котиб Фаррухнинг хаёлини тушуниб, дарҳол унга деди:

— Оғо, зарари йўқ, зарари йўқ, эски бўлса ҳам олаверинг. Қаёқдан биласиз, балки шу пулларни бермоқчи бўлган кишингиз қабул қилар.

Фаррух гапнинг тагини тушуниб, дарров олди. Яъни ҳазрати эшоннинг шундай пулларга одат қилганлигини тушуниб, ҳеч нима демади. Қаллапаз Ҳожи оғо пулларни санаб, Мирзаризога бера бошлади. Рўмолдаги пуллар қирқ туман, саккиз қирон, етти шоҳий эди. Ҳожи бу пулларнинг устига ўттиз уч шоҳий чақа пул қўйиб:

— Қирқ беш туман бўлди,— деди. Сўнгра қўлини иккинчи қўлтигига суқиб, яна шундай муомалалар учун атаб юрган бирталай эски пулларни чиқарди. Тўғриси, Ҳожи оғонинг бундай майда ишга унча рағбати йўқ эди. Чунки, у ўн минг туманлар билан муомала қилишни ўрганган, ҳам ўрнига қўяр эди. Хитой қоғоз билан ёпиштирилган йиртиқ бу пуллар билан жами саналган пул бир юз олти туман бўлди. Ҳожи оғо яна бир чўнтагига қўл солиб, кичкина бир тери кармонни чиқарди. Уни ҳам очиб, ичидан ўн дона Туркия лираси олиб деди:

— Ҳозирги кунда бозорда лиранинг қиммати икки қирони кам беш туман туради,— дегандан кейин санай бошлади.

Сўнгра бу ранг-баранг пуллардан икки юз туманни тўлдириб, Фаррухнинг олдига қўйди. Чой келтирилди, ҳамма чой ичишга бошлади.

Сўнгра ҳазрати эшон каллапаз Ҳожи оғога:

— Жуда яхши, сизнинг ҳужжатингиз эрта билан тайёр бўлади, келиб, олиб кетинг,— деди.

Ҳожи оғо букилиб таъзим қилгандан кейин:

— Дўкон ёлғиз эди, боришим керак,— деб узр айтиб, чиқиб кетди. Фаррух ҳам кетмоқчи бўлгани учун чўнтагидан икки туманлик пул чиқариб, Мирзаризо даллолга берди. Бироқ, Мирзаризо, «пулни чўнтагингизга солиб қўйверинг», деганидан жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Сиз нима демоқчисиз? Сизнинг ҳақингиз қанча бўлади?

Мирзаризо Фаррухнинг соддалигига ҳайрон бўлиб, ҳар икковлари уйдан чиқмоқчи бўлишган вақтларида деди:

— Оғо, гўё шу маҳалгача ҳеч бир муомала кўрмаганга ўхшайсиз-а. Сиз бераётган пулингиз жуда ҳам кам.

Фаррух ўз-ўзича: «Тавба, мен учун бутун қилган хизмати икки соатга боргани йўқ, яна икки туман берсам оғринади-я...» деб ўйлади.

Сўнгра овозини барала қўйиб даллолдан:

— Сизнинг ҳақингиз қанча бўлади, ахир?— деб сўради.

Шу маҳал оғойи шайх Муҳаммадкарим ҳам Фаррухнинг ёнига келиб секингина ундан:

— Ҳақимизнинг биринчи қисмини бериб кетасизми?— деб сўради.

Фаррух унга жавобан:

— Нариги уйда бераман,— деб жавоб берди. Сўнгра яна Мирзаризога қайрилиб, унинг жавобини кутди. Мирзаризо айтди:

— Менинг даллоллик ҳақим ҳар туманга ўн шоҳийдан бўлади. Икки юз туманлик муомала учун менга ўн туман беришингиз керак. Менинг ҳақим шу.

Фаррух ноилож қолди. У на муомалани буза оларди, на буни кўндира оларди. Энг сўнгида, бирталай талашиб-тортишгандан кейин, даллолни беш туманга рози қилиб, жўнатиб юборди. Сўнгра қоғоз билан бирга бошқа уйга кириб, ўша пулдан юз туманини санаб берди. Дарров илтимосномани ёзиб, ҳазрати эшоннинг имзоси билан назмияга юборилишини илтимос қилди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим бўлса, икки соатдан кейин илтимосномани ёзиб, Фаррухнинг уйига олиб бо-

ришга, унга кўрсатгач, назмияга юборишга ваъда қилди. Фаррух хайрлашиб чиқиб кетди.

Икки соатдан кейин оғойи шайх Муҳаммадкарим Фаррухнинг уйига келди. Ёзилиб, тайёр бўлган илтимосномани Фаррухга топширди. Конверт очиқ эди. Фаррух хатни олиб ўқиди:

«Назмия идорасига, эшитишимга қараганда, хизматчиларимиздан биттасини қайси бир динсизнинг туҳмати билан уч ойдан буён қамаб қўйган эмишсиз. Ҳатто ўша ақлсиз терговчи ҳам, шариат ва қонунга хилоф ўлароқ, яна ўша бечорани олти ой қамоқ ва юз даррага ҳукм қилибдир.

Шариати ислом жорий бўлган мамлакатимизда, дарра уриш ҳукмини чиқаришга журъат этиш сизнинг, ёинки аллақандай беному насаб терговчининг қўлидан келиши шаръий-шарифга иснод келтиради, аслида гуноҳ сизда эмас, балки сизни шунчалик ботир қилиб қўйган ҳукуматдадир.

Қандай бўлса ҳам, сизни огоҳлантириб қўяманки, қанча тез бўлса шунча яхши, яъни ғазабим оловини алангалантириб, бир тўда тажрибасиз аҳмоқларни ёндирмасидан илгари, бояги айтганим йигитни тезлик билан бўшатиб юборинг!

Менинг буйруғимга бўйсунини вожиб билиб, уни тезлик билан бўшатинг, акс ҳолда мусулмонларни зўрлаб, динсизлик асосига қурилган ва ислом оламининг юзига доғ бўлиб тушадиган, бошқа миллатлар олдида бизнинг бетимизни шувит қиладиган бундай идоранинг тарқатиб юборилишини давлат бошлиқларидан талаб қиламан.

Бу бир неча калималик хатни сизга ўз покиза ва табаррук қўлим билан ёзамай. Бояги йигитни албатта-албатта озод қилингиз. Бизнинг розилигимиз ҳар нарсадан юксакдир

Дуогўйингиз... (имзо)»

Фаррухга хат маъқул тушди. Агар шу хат орқали Жаводни қутқариб ололса, қолган юз туманни эртага тўлашни ваъда қилди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим чиқиб кетар экан:

— Бу хат ҳозир назмияга юборилади. Фикримча, ҳатто шу бугун кечкуруноқ уни чиқариб юборадилар,— деди.

Фаррух энди ўзини бир оз хотиржам сезарди, шу йўл билан Жаводнинг қутулишига ишонар эди. Чунки, назмия -идораси мазкур хатни олиши билан қўрққанидан, оғойи Ф... уссалтананинг Жаводга қилган тўхматларини бир пул қилиб, уни дарров қўйиб юборарди.

Фаррух Жаводнинг ишидан тинчланиб, энди Маҳин тўғрисида ўйлай бошлади:

«Бечора, у қандай аҳволда экан? Унашиш тўйи бўлдимикан, шуни билиш керак эди. Лекин кимдан, қаердан биламан?» деб хаёл суриб кетди. Бир нарса эсига келиб қолгандай, яна ўз-ўзича:

«Шукуфани топиб, ундан ҳол-аҳволни суриштиришим керак», деб энагасини чақирди.

— Мен бир жойга бориб келаман, дарров қайтаман. Ким келса мени кутиб турсин,— деди.

Отасининг ҳузурига кириб, у билан бир оз сўзлашиб ўтирди. Ун беш дақиқалардан кейин уйдан чиқиб, Шукуфаларнинг оғойи Ф... уссалтананинг қасри яқинидаги Шайхҳодий чорусидаги уйларига жўнади.

Оғойи Ф... уссалтананинг махсус хизматчиси Ризоқули Фаррухнинг изига тушиб, уни кузатиб борар эди. Бироқ, кун кеч бўлиб қолганлиги учунми, қандай бўлди-ю, Фаррух ўз ҳовлисининг рўбарўсидаги кавушдўзининг дўконида уни кутиб ўтирган Ризоқулини кўрмай қолди.

Фаррух секин-секин кетар, Ризоқули ҳам у билан изма-из борарди. Ярим соатдан кейин Фаррух Шукуфаларнинг эшигига етди. Эшикни қоқди. Шукуфанинг ўзи эшикни очди. Фаррух уни кўриб, секин:

— Ичкарига кириб, Маҳин тўғрисида сендан баъзи нарсаларни сўрасам бўладими?— деб сўради.

Маҳиннинг отини эшитган Шукуфа, бошини қайтули бир аҳволда ҳаракатлантириб, Фаррухни ичкарига олди.

Фаррух эшикдан кириб, усти берк йўлакда тўхтади.

Шукуфанинг энг аввалги гапи Маҳиннинг ҳомиладор бўлиб қолгани ва никоҳ мажлисининг бузилиши эди. Фаррухнинг юраги бир оз таскин топгандай бўлди. Бироқ, Маҳиннинг қаттиқ касаллиги ва ҳозир Шимронга юборилганлигини эшитгандан кейин унинг бир оз секинлашган юраги яна қаттиқ ҳаяжон билан урмоққа бошлади.

ХИЕНАТҚОР ҚАНЧАЛИҚ БОТИР БЎЛСА ҲАМ ВАҲИМАГА ТУШАДИ

Муҳтарам ўқувчиларимизнинг эсларидан чиқмаган бўлса керак, биз Али Ашрафхонни Фаррухнинг: «Бир кун бизга ҳам навбат келиб қолар, шунда сиз билан сўзлашармиз», деб айтган аччиқ сўзини кулиб қарши олгани, «аҳмоқ одам, дунёда пулдорларга қарши ким бир иш қилиб урдасидан чиқа олган?» деб жавоб бергани ҳолда қўйиб кетган эдик.

Али Ашрафхон Фаррух кетгандан кейин ҳам ўз-ўзича кулар эди. У чиндан ҳам Фаррухни масхара қиларди. Чунки, Али Ашрафхон каби ахлоқ эгаси бўлган киши учун тўғрилиқ, инсоф, виждон каби сўзлар аллақандай янги бир нарса эди. У ҳалигача биргалашиб юрган, суҳбат қилгани йигитлардан: «фалон хотин ундай, ё фалон бесоқол бундай», дегандан бошқа сўз эшитмаган эди. Ҳозир бўлса, қандайдир бир йигитнинг шундай бекорчи гаплар билан уни қўрқитганини кўриб, таажжубланарди.

Али Ашрафхон ўз-ўзича ўйлаб ўтирар эди. Бирданига эшик очилди. Қаҳвахоначи, ҳукумат идораси тарафидан муҳрдангян иккита ярим мисқоллик ширани олиб кириб берди. Сўнгра, чўнтагидан гугурт чиқариб, токчадаги чироқни ёқиб, ерга қўйди. Али Ашрафхон қаҳвахоначига чой келтиришни буюрди. Қаҳвахоначи чиқиб кетди. Али Ашрафхон ўз уйида кечалари атлас ва бахмалларнинг устига қўйган кўкрагини ўша ҳужрадаги бит босган, ифлос ва сассиқ ёстиққа тираб, остидаги эски ва ирkit палосга узанди. Кичкина темир куракчани чироққа яқинлаштиради-да, шира қўйгандан кейин чекмакка бошлади.

Биринчи ярим мисқоллик шира тамом бўлмасдан қаҳвачи эшикни очди. Аччиқ чойни келтириб, унинг рўбарўсига қўйди. Али Ашрафхон чойни ичди. Кўзларидан узлуксиз ёш тўкиб, иккинчи мисқолни ҳам темир куракчанинг устига ёпиштирди.

Ярим соатдан кейин Али Ашрафхоннинг хумориси тамом ёзилган, тўла нашъанинг ичида эди. Иккита ярим мисқоллик ширани чекиб бўлгунча беш стакан чой ичган эди.

Кейин ўрнидан турди. Қаҳвачига икки қирон пул бериб, у ердан чиқди.

Саҳндан ўтиб, долоннинг рўбарўсида турган бир боладан кўчада ўткинчилар борми-йўқлигини қараб би-лишга буюрди.

Кўчада ўткинчилар йўқ эди. Али Ашрафхон эшикдан тезлик билан чиқиб, бозор тарафга қараб кета бошлади. Бозор бошига етгандан кейин Лолазор хиёбонига борадиган бир кўнкага тушди.

Бутун дунёда «вақт ақчадир, гофил бўлма, қочадир» деб ҳар киши ишнинг тез бўлишига ҳаракат қилганлиги маълум. Эронда бўлса, бу тамоман тескарисича, чунки бизнинг шаҳар кўнкаси ҳеч қачон йўловчиларнинг борадиган ерларига тезроқ етказишга шошилмайди. Кўнка ҳайдовчи билан чиптафуруш ярим йўлда чой ичиш, ёинки табиий заруриятлар учун, ёхуд ҳар қадамда кўнканинг издан чиқиб тургани учун халқни соатларча куттириб қўядилар.

Теҳроннинг Чароғи барқ хиёбони тупроғига ботишни, ё бўлмаса, Машин (яъни Темир йўл) хиёбонидаги қуёшда терлаб-пишишни хоҳласа ёки бирор романни бошлаб қўйиб, ўқиб битирмоқчи бўлса, ўша кўнкага туша берсин. Эрон халқининг фикрларини ва аҳволи-руҳиясини атрофлича ўрганмоқчи бўлган, ўрганишни истаган ҳар бир киши, албатта, кўнкага тушиши керак. Кўнкада қурама оломон бўлади. Қандай бўлса ҳам кўнка, икки мартаба издан чиқишига қарамасдан, ахири Лолазор хиёбонига келиб етди.

Али Ашрафхон кўнкадан тушди. Мухбируддавла майдонини ўтиб, Шоҳобод хиёбонига, яъни ўз уйига қараб кетди.

Бундан икки соат илгари Фаррухнинг унга айтган ҳақоратли сўзларини парвосизлик билан эшитган Али Ашрафхон борган сари ташвишга тушиб, ҳадиксирамоқда эди.

У ўзига қарши кўтарилган ҳар бир кишининг устидан ғолиб келиб, ўша кишини енгишига ишонар эди. Бироқ, овозадан қўрқар эди. У Ифбатга қилган разиллиги ошкор бўлиб қолиб, халқ нафратига дучор бўлишидан қўрқар эди. Ҳеч кимса уни куёв қилмас, бу эса унинг кслажак ҳаёти учун хавф солар, ўзича чизиб қўйган режаларини барбод урарди. Чунки, Али Ашрафхон янги хотин олишим ва илгари қилган ишларимни қайта бош-

дан яна бир мартаба такрорлашим лозим деб биларди.

Али Ашрафхон Фаррухнинг сўзлари, ўнинг таҳдидларига унчалик эътибор бермасди. Бироқ, Иффатнинг отаси оғойи Р... уддавла улуғларнинг мажлисида Али Ашрафхон тўғрисида бир гап гапирса, бутун умидини кесиб, чиройли бир қиздан ҳам, баланд мартабадан ҳам бебаҳра бўлажагидан қўрқарди. Шу билан барабар лекин у катталардан биттасига Али Ашрафхон тўғрисида шикоят қилса, на Али Ашрафхоннинг пули ва на биродарининг обрўси бу ерда асқатарди, ҳатто уни қамаш ёхуд сургун қилишлари ҳам муҳаққақ экани тўғрисида ўйларди.

Али Ашрафхон шундай фикрлар билан банд экан, уйга келиб етди. Ўз хонасига кириб, эғнидаги эски кийим-бошларини ечди. Пешайвонда бўлган чинни чаноқнинг олдига бориб ювингандан кейин бошқа хонадаги телефон ёнига борди. Терговчи акасини телефонга чақириб, у билан анча вақтгача сўзлашди.

Ярим соатдан кейин Али Ашрафхон уйдан чиқди. Зарур бир иши бўлмаганлиги, шошмаганлиги учун янги ва озода кийим-бошларини кийиб, хотинларни йўлдан уриш учун аста-аста қадам босиб, олифта йигитлар билан тўла бўлган Шоҳобод, Лолазор хиёбонларидан ўтиб, Тўпхона майдонига келиб етди. Гўзаллар билан тўла бўлган Лолазор хиёбонидан ўтиб кетганига бир оз ачиниб, Маризхона хиёбонига қараб кетди. Ҳасанобод чорсусидан пастга бурилиб, Дарвозайи Қазвин хиёбонига ўтди. Сўнгра Қарбалойи Аббосали бозорчасига ва бозорчадан икки юз қадам чап тарафда бўлган кўчага бурилиб, катта ва кўк рангга бўялган бир эшикнинг рўбарўсига бориб тўхтади. Эшикни қоқди. Кўп ўтмасдан эшик очилиб, Али Ашрафхон катта ҳовлига кирди. Иморатнинг пешайвони рўбарўсида, ҳовуз бўйида акаси билан бир неча кишиларнинг ўтирганини кўрди. Улар гапларини бошқа ёққа бурмай, у билан саломлашдилар ва акаси Али Ризохон укасини меҳмонлари билан таништирди.

Али Ашрафхон бўш стуллардан бирига ўтирди. Бошқа ўтирганлардан биттаси Али Ашрафхоннинг қулоғига секингина бир нарсани айтди. Али Ашрафхон бўлса, баланд овоз билан жавоб берди:

— Йўқ, бемалол, хотиржам гапириша беринг.

Ўтирганлардан бири ёши йигирма иккиларда бўлган,

лекин узун соқол қўйган, гапига қараганда шаҳарда ҳар кун ваҳимали варақалар босиб тарқатадиган бир йигит эди. У деди:

— Бу ерга йиғилишимиздан мақсад, чой ичиб, нон ёйишнинг ўзигина эмас.

Али Ашрафхон: «Сал илгарироқ келсам, чой-ноннинг устидан чиқар эканман», деб ачинди. Бироқ, шу пайтда хизматкор бир стаканда чой келтириб қўйди. Соқол қўйган йигит сўзида давом қилди:

— Бизлар бу гўзал мамлакатнинг порлоқ фикрли йигитлари ва шу бечора ўлканинг зиёлиларимиз. Мамлакатимизнинг ҳозирги аянч аҳволини кўриб туриб, лоқайдлик билан бепарво қараш бизларга ярашмайди. Бу ватанга хиёнат демакдир. Биз бор кучимиз билан курашишимиз ва зарурий ислоҳот ўтказишимиз керак.

Бу йигит шундай қизғинлик билан сўзлар эдики, гўё унинг алангаланган юрагини бир-икки челақ сув билан ўчириш қийин эди. Гапларига қараганда, ойига қирқ-эллик туман маош уни қаноатлантирмасди. Лекин, Қазвин ёки Занжоннинг молия раиси бўлишгина уни бир нав қониқтирар эди.

Бу вақт ўттиз беш ёшга кирган, бадбашара, аввалги йигитдай серсоқол, ўз газетасида оилавий ўқишлар учун бемаза ҳикоялар босиб чиқарадиган ношир ўрнидан туриб деди:

— Мен ҳам муҳтарам йўлдошим оғойи Б. нинг сўзларига тамоман қўшиламан. Чинакам ислоҳот ўтказиш учун бир йўл, бир сабаб қидириш керак эканлигини тасдиқлайман. Бу ислоҳот, кўп одам айтгани каби, янгиликка асосланиши керак. Менинг фикримча, ислоҳот, ҳаммадан бурун хотин янгилашдан бошланиши керак. Эркак ўз ёстиқдошини ҳар соатда ўзгартириб, зарур бўлган тақдирда, янгисини олиш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Акс ҳолда биз, бобо-бобокалонларимиз ва Шайх Саъдий алайҳираҳма каби донишмандимиз ўртага ташлаган барча масалаларни барбод этиб, ўзимиздан янги бир усул киритсак, аждодларимизнинг лаънат ва нафратларидан бошқа бир нарсага сазовор бўлмаймиз. Кишининг отаси дарахтга эътиқод қилган бўлса, фарзанд ҳам стасининг йўлидан бориб, дарахтга эътиқод қилиши керак. Чунки, ҳар нима бўлса ҳам у биздан кекса ва тажрибалироқ эди. Менингча, ҳар бир калта кийимли одамга қаттиқ танбеҳ бериш керак, ҳатто зарур бўлса, қопга

солиб, Шамсул-иморанинг тепасидан ташлаш керак. Чунки, у одам калта кийим кийиш билан ўзини фарангларга ўхшатиб, ғайри дин бўлиб қолади. Киши ҳар қандай иш қилган вақтда ҳам ўзгаларни ўша ишдан огоҳ қилмаслик учун, албатта, узун кийим-бош кийиши керак. Менингча, бир одам ўзини қуёшнинг иссиғидан сақлаш учун бўлса ҳамки, кулоҳнинг олдига ё орқасига бир соябонча қўйса, ўша кулоҳни йиртиб ташлаш керак, уни кийган бошни бўлса мажақлаш керак, чунки миллатимизнинг бирдан-бир нишонаси, у ҳам кулоҳдир. Кулоҳ йўқолса, миллатимиз ҳам барбод бўлади. Айниқса, мўйловини қирдирадиган аҳмоқларнинг нима демоқчи эканликларини ҳеч тушуна олмайман. Ўзини хотинга ўхшатишнинг нима маъноси бор? Шундай ифлос ҳаракатлар билан эрликдан тонмоқчи бўлган бу хотинчалиш одамларга нима дейиш керак? Йўқ! Бундай нарсаларни йўқотиш керак. Бундай ўзгаришларни илдизи билан суғуриб ташлаш лозим. Шундай қилиқлар ўртдан кўтарилса, иқтисодий вазиятимиз яхшиланади, тўқчилик бўлади.

Бу гаплардан кейин Теҳрон руҳонийларидан бирининг ўғли бўлган шайх ўрнидан туриб деди:

— Мен оғойи Ҳ. айтган гапларини батамом қабул қилиш билан баробар шуни ҳам айтаманки, аввало бизнинг жамиятимиз шундай нозик масалаларни қўйиш қудратига эга бўлган бир аъзоси билан фахрланишга ҳақли деб биламан. Иккинчидан бўлса, мажлис раисининг (юзини Али Ризохонга ўгириб) ижозатлари билан, муҳтарам оғойи Ҳ. нинг ёстиқдошни янгилаш хусусидаги таклифларини овозга қўйишни илтимос қиламан.

Али Ризохон бу таклифнинг овозга қўйилишига ижозат берди. Али Ашрафхон ҳам бунга бутунлай қўшилди. Мажлис аҳлидан бири мажлисдагиларга овоз бериш учун кичкина варақачаларни тарқатди. Ун беш дақиқадан кейин натижа маълум бўлди. Ҳаммалари бир оғиздан хотин янгилашга тарафдор ва бошқа нарсалардаги ҳар бир янгиликнинг қаршисига овоз берган эдилар.

Али Ризохон ўрнидан туриб:

— Шу ерда ҳозир бўлган оғоларнинг ижозатлари билан мен ҳам жамиятимизнинг аъзолари ўртасида бўлган самимият тўғрисида бир неча оғиз сўз айтмоқчиман,— деди.

Ҳамма жим бўлди. Али Ризохон сўзида давом этди:

— Мен Техрондаги жамиятларнинг кўпларига аъзо бўлганман. Ҳатто, бир жамиятнинг буйруғи билан Қумнинг адлия раислигига, иккинчи бир жамиятнинг топшириғи бўйича хусусий бир топшириқ орқасида тўрт минг туман даромад қилган бўлсам ҳам, бироқ ҳеч қайси жамиятда маъна шу жамиятимиздаги самимиятни кўрмаганман. Кўпинча менга ўхшаш йигитларнинг таклифларига аҳамият бермас эдилар. Улар айтар эдиларки: «Саводсиз бир кишининг фикри тўғри бўлмайди, унинг газета чиқаришга ҳаққи йўқ, ундай одам халққа йўлбошчи бўлишга ва унинг тақдирини ҳал қилишга муносиб эмас», деб кўпчилик билан менинг сўзимни қайтарар эдилар. Ҳолбуки, бу тамоман янглиш. Менинча, таҳсил кўрган, ўқиган йигитларда динсизликдан бошқа ҳеч нима йўқ. Аммо саводсиз ёшларнинг бўлса, ҳеч нималари бўлмагани ҳолда, динлари мустаҳкам.

Биз шу билан хурсанд бўла оламизки, жамиятимизда бўлган кишиларда хурофот ҳам, зиддият ҳам йўқ. Бу бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки, алҳамдулилло, ҳаммамиз саводсизмиз. Масалан, сиз (юзини шайхга ўгириб), бир неча кун бўлса ҳам хусусий «Сан-Луи» хунар мактабида ўқигансиз, кейин чиқиб кетгансиз.— Кейин юзини узун соқолли ноширга ўгириб деди:— Сизнинг саводингиз ҳам «Ҳафтияк»ни ҳижжалаб ўқишдан нарига ўтмайди.— Энг охирида узун соқолли йигитга қараб айтди:— Сиз бўлсангиз, «хомсиз нонга ўхшаш нарсасиз», ҳали немис мактабига, ҳали ҳарбий мактабга қатнаб, ҳеч қандай илм ўрганмагансиз, ҳозир бўлса, ваҳимали хабарлар чиқариб юрибсиз.— Мажлисдагилар «хомсиз нонга ўхшаш нарсасиз» сўзини эшитиб, хоҳлаб кулиб юбордилар. Али Ризохон сўзида давом қилиб, бошига кичкинагина салла ўраган «давлат кабинетини ларзага келтирувчи» деб исм қўйганлари бир аҳли растага қараб деди:

— Сиз эса гоҳ даллол, гоҳ сиёсатчи, дам ўтмай сотсоз бўлиб қоласиз.

Кичкина саллачани бошига қўндирган аҳли раста бу гапларни эшитгач, кўзларини пириллатиб деди:

— Оғойи раис, мен Ироққа сургун қилинганимдан кейин ашрофлар қаторига қўшилганимни эсингиздан чиқарманг.

Али Ризохон сўнги сўзида айтди:

— Мен жамиятимиз аъзоларининг фикрини бир нарсага жалб этмоқчиман. У ҳам бўлса, шундай муҳим бир масалани яқдиллик билан маъқуллашимиздир, жамиятимиз аъзолари ўртасида бўлган бу бирликни чин қалбимдан олқишлайман.

Ҳаммалари кулиб, шундай бир жамиятнинг аъзоси бўлганликлари учун бир-бирларини табрик қилдилар.

Сўнгида мажлис котиби шайх ўрнидан туриб деди:

— Мажлисимиз ёпиқ. Эндиги мажлисимиз келаси чоршанба куни кечқурун соат бешда, кавушдўзлик бозорида, оғойи Б. нинг уйларида бўлади. Аъзоларнинг вақтида етиб келишларини илтимос қиламан.

Шундан кейин жамият аъзолари битта-битта туриб тарқалдилар. Ахири ака-ука қолди. Шу пайт ака, яъни Жаводнинг терговчиси Али Ризохон Али Ашрафхонга деди:

— Телефонда менга нима демоқчи бўлдинг, ҳеч нарса тушуна олмадим. Нима бўлди, ўзи нима гап?

Али Ашрафхон Иффатнинг бошига келтирган бутун можараларни акасига гапириб берди. Шундан кейин:

— Энди қандайдир бир йигит келиб мендан ўч оламан, деб кўрқитяпти,— деди.

Али Ризохон укасининг гапларидан унча ҳам таъсирланмасдан сўради:

— Жуда яхши, у одам нима деяпти? Сени нима билан кўрқитмоқчи бўлади?

— Билмадим, қандайдир Жавод деган кишини сиз олти ой қамоқ ва юз даррага ҳукм қилган экансиз, «шунини озод қилдирсанг, ўч олишдан кечаман, акс ҳолда юқори идораларга шикоят қилиб, расвойингни чиқараман», дейди.

— Ҳа, бўлди, тушундим. Бу Жаводнинг шериги. Жуда яхши, мен энди унга Жаводга берганимга ўхшаш бир жазо берар эканман. Кўрқма, у сени ҳеч нима қила олмайди. Чунки, унга қарши сендан каттароқ, яъни оғойи Ф... уссалтанандай катта бир душман турибди, хавотир бўлма, сенга қарши минг мартаба шундай гапларни айтса ҳам, ҳеч бир натижа чиқмайди.

Али Ашрафхон оғойи Ф... уссалтанани шахсан танимагани учун акасидан унинг ким эканлигини сўради.

Али Ризохон оғойи Ф... уссалтананинг ким эканлигини, Жаводни бўлса, оғойи Ф... уссалтананинг сўзи билан олти ой қамоқ, юз даррага ҳукм қилинганлигини сўзлаб бергандан кейин сўзининг охирида деди:

— Оғойи Ф... уссалтанани кўриб, Фаррухнинг сенга қилган дўқларини, ҳам Жаводни қутқазिश учун уриниб юрганлигини айтиш керак. Қани, у бирор ерга каттароқ бир илтимос қоғози ёзиб, уни ҳам авахтага солсинки, ўша ерда йўқолиб кетсин.

Али Ашрафхон акасининг маслаҳатин маъқул кўрди ва оғойи Ф... уссалтана билан қай вақт учрашишларини сўради.

— Уч кундан кейин кўришамиз... Чунки, мен ҳозир Шимронга кетаётиман. Икки кундан кейин қайтаман.

Али Ашрафхон ҳеч нима демади. Уч кундан кейин кечқурун акаси билан бирга оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисига бормоқчи бўлдилар.

Али Ашрафхон яна ўн беш дақиқа чамаси акасиникида ўтиргач, акасидан ҳозирги мажлис қандай жамиятнинг мажлиси эканини сўради ва бу жамият қанақа жамият, деди. Али Ризохон жамият тўғрисида укасига тушунтира бошлади:

— Орада хусусий манфаатдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бу кўрган одамларинг Техронда жуда катта нуфузга эгалар. Биттаси газета муҳаррири, вақти келганда мени ҳимоя қилади. Бири бўлса, ҳозир ишсиз ҳам пулсиз бўлганлиги учун вақтинча ваҳимали хабарлар босиб тарқатади. У бўлса, менинг яхшиликларимни таърифлаш билан халқни лақиллатади. Учинчиси ҳам нотик, ҳам сиёсатчи. Лекин, икки кунда бир соатсозлик ҳам қилиб кўяди. Керак бўлган вақтда менинг депутат бўлишим учун эшикма-эшик югуради. Тўртинчиси бўлса, бозорда даллоллик қилади. Бешинчиси шайх ва чапани. Бу ерда энг қизиғи шундаки, булар ҳам ҳар қайси-си ўз манфаатини кўриш учун менинг атрофимга тўпланишган.

Али Ашрафхон шундай олий мақсадлар учун кураша бошлаган акасини табриклаб деди:

— Чиндан ҳам бизга нима қилибди, юксак мансабларни эгаллаш учун бизнинг нимамиз кам?

Бир оздан кейин Али Ашрафхон акаси билан хайрлашиб, унга қайтди.

ФАРРУХНИНГ ЖИННИЛИГИ АНИҚЛАНГАН ЖОЙ

Биз Сиёвуш Мирзони унашиш тўйи куни оғойи Ф... уссалтананинг боғида ошнаси билан сўзлашиб ўтирган-да қўйиб кетган эдик. Оғойи Ф... уссалтана ичкарига нима учун чақирганлигининг сабабини, ўн дақиқадан кейин ташқарига чиқиб, докторни ҳам ичкарига олиб кириб кетганлигини биламиз. Бироқ, мажлисдагилар докторнинг нима сабабдан ичкарига чақирилганини билмаган эдилар.

Баланд овоз билан, аллақайси бир фоҳиша хотиннинг ўзига ошиқ бўлиб қолганлигини ўртоғига исбот қилиб ўтирган Сиёвуш Мирзо ҳам буни билмай қолган эди. Шу он Ризоқули келиб, секингина шаҳзода К.нинг қулоғига бир нарса деб шивирлади. Шаҳзоданинг ранги бўздай оқариб кетди. Аста-секин бу шивирлаш бошқа кишиларнинг ўртасига ҳам тарқалди. «Келин касал бўлиб қолибди, беҳуш бўлиб қолибди» деган сўзлар юра бошлади. Ахири бу сўз Сиёвуш Мирзонинг ҳам қулоғига етди. Ризоқулини чақириб, аҳволни сўради. Ризоқули, қизнинг касал бўлиб қолганлигини, докторнинг гапига қараганда, бугун никоҳ ўқишни қолдириш лозим эканлигини айтди.

Сиёвуш Мирзо пинагини бузмасдан, ўзича гўнғиллаб қўйди:

— Аттанг, яхши бўлмабди-да, икки қуённи қувиб, бирини ҳам тута олмадим. Алининг ошига ишониб, Валиникидан ҳам қуруқ қолдим,— деди-да, секингина ўрнидан турди, мажлисдагилар билан хайрлашиб, отасига яқинлашди:

— Менинг бу ерда ҳеч қандай ишим қолмади, кетаман,— деб йўлга тушмоқчи бўлди.

Бу тўсатдан бўлган ҳодисадан жуда ҳайронликда қолган отаси:

— Йўқ, ҳозир бу ердан кетишинг яхши эмас, бир оз тур! Қизнинг саломатлигидан хотиржам бўлгандан кейин кетасан,— деди.

Сиёвуш Мирзо отасига қараб илжайиб, пешонасини тириштирди-да, жавоб берди:

— Нима қилар эди дейсиз, шамоллагандир, яхши бўлиб қолади. Менинг жуда ишим кўп. Бекорга вақт ўтказиб, бу ерда ўтиришим яхши эмас.

Отаси ҳеч нима демади. Бироқ, ичида ўғлининг Теҳронда ҳеч қандай иши бўлмаганлигини, текин овқат еб, бекор юрувчи «саёҳатчилар»дан эканлигини яхши билгани учун уни гапга тутди. Сиёвуш Мирзо ўн дақиқадан кейин чиқиб извошга минди. Муҳаммад Тақи ҳам извошчининг ёнига ўтириб, жўнаб кетдилар.

Сиёвуш Мирзо ҳозиргина ўтган воқеага ҳеч парво қилмай, унинг ўзи учун қай даражада аҳамиятли эканини ўйлаб кўрмасдан, юзини Муҳаммад Тақиға ўгириб, кула-кула деди:

— Муҳаммад Тақи, бугун бу ерда ишимиз ўринламади. Уқимиз тошга тегди. Сен нима дейсан, бу кунги вақтни бекорга ўтказмасдан, бир ўша тарафларга бор-сак яхши бўлмасмикин-а?

Муҳаммад Тақи орқасига ўгирилиб жавоб берди:

— Извош билан у ерга бориш жуда қимматга тушиб кетади. Чунки, ўн туман ўрнига ўттиз туман сўраб қолади.

— Биз у ерга етмасдан извошдан тушамиз-да, яёв борамиз,— деди Сиёвуш Мирзо.

Муҳаммад Тақи извошни Маризхона хиёбонидан Тўпхона майдонига, у ердан бояги Чароғи барқ хиёбонига, энг сўнгида Амин-ҳузур муюлишидан ўтказиб, Қожория кўчасида тўхтатди.

Извошдан тушдилар. Муҳаммад Тақи валинеъматини Ноибуссалтана сарбозхонасининг яқинида бўлган кичкина бир уйга олиб кирди. Уйнинг деворлари жуда ифлос эди. Рўбарўсидаги ҳовузнинг лаблари ўпирилиб кетган, ичида суви йўқ эди. Бундан ўн беш дақиқа чамаси илгари оғойи Ф... уссалтананинг чиройли боғчасида ўтирган Сиёвуш Мирзога бу уй ҳеч ёқмади. Муҳаммад Тақиға:

— Бу ер жуда ёмон ва ифлос-ку!— деди.

Муҳаммад Тақи дарров:

— Дўндиқчалари шунақа ерларда бўлади-да,— деб жавоб берди. Сиёвуш Мирзо билан Муҳаммад Тақи бу кечаси шу ерда қолди. Улар эрта билан уйга қайтдилар.

Сиёвуш Мирзонинг отаси уйнинг эшигида извошга тушмоқчи бўлиб турар эди. У ўғлининг бу кун кечаси уйга келмаганлигидан ҳамда никоҳ мажлисининг бузилганлигидан жуда ҳам ташвишга тушган эди. Уғлини кўриш билан хурсанд бўлиб кетиб, сўради:

— Қаерда қолдинг?

Сиёвуш Мирзо ҳеч нима дея олмай қолди, жавоб топиб бера олмади. Бироқ, оғосининг гап топиб бера олмаганини кўрган Муҳаммад Тақи олдинга ўтиб жавоб бера бошлади:

— Кечаги воқеадан кейин оғомнинг аҳволлари бир оз паришон бўлганини кўрганимдан кейин шаҳар атрофидаги боғлардан бирига олиб бориб айлантириб келдим.

Шаҳзода К. ҳеч нима демади. Яна Сиёвуш Мирзога қараб айтди:

— Мен Маҳиннинг аҳволидан хабар олиш учун оғойи Ф... уссалтананикига кетаётирман. Агар истасанг, юр, бирга бориб келамиз. Яхши бўлади,— деди.

Сиёвуш Мирзо:

— Бир оз тобим қочиб турибди,— деб узр айтди ва сўзида давом қилиб деди:

— Балки, вақтим бўлса, кечқурун ўзим бир ров бориб, аҳволини сўраб келарман.

Шаҳзода К. кетди. Сиёвуш Мирзо бўлса, ичкарига кириб, бугун кечасидаги «тоби қочганлик»нинг ҳордигини ола бошлади.

Икки соатдан кейин отаси қайтиб, Маҳиннинг аҳволи кечадан буён ўзгармаганини, докторнинг гапига қараганда, бу яқин ўртада тузалиб кетиши қийин эканини айтди. Сиёвуш Мирзо ҳеч нима демагани каби, ташвишга ҳам тушмади... Лекин, ичидан бир оз севиниб ҳам қўйди. Чунки, у хотин оёқнинг кишани деб билар эди. Оёқ боғлиқ бўлмаганидан кейин киши ҳар хил тубаъишларни яна эркинлик билан қилиши мумкин деб ўйларди. Отаси Сиёвуш Мирзога:

— Сен, ахир, куёвсан, бориб қайнатангдан Маҳиннинг аҳволини сўрашинг керак, бугун кечқурун, албатта боргин,— деб тайинлади.

Сиёвуш Мирзо ҳам кечқурун боришга сўз берди. Кечга томон Сиёвуш Мирзо Муҳаммад Тақи билан бирга извош ёллаб, оғойи Ф... уссалтананикига жўнади. Улар кирганларида оғойи Ф... уссалтана боғчада хаёл суриб айланиб юрар эди. Куёвни кўриш билан у кулимсираб:

— Ия-ия! Сиз ўзингизми, баракалла! Қани, марҳамат! Нечук худо ёрлақади?— деди.

Сиёвуш Мирзо одоб билан салом берди. Оғойи Ф... уссалтана билан бирга ичкари ҳовлига кирдилар. Шу

пайтда Сиёвуш Мирзо тортинибгина Маҳиннинг аҳволини сўради. Оғойи Ф... уссалтана:

— Аҳволи унчалик ёмон эмас эди, лекин доктор бир оз ҳавони ўзгартиришни лозим топди. Шунинг учун Шимронга, Жаъфарободдаги боғимга юбордим. Бир оз ўша ерда дам олсин,— деб жавоб берди.

— Онамиз ҳам ҳамроҳ бўлиб кетган бўлсалар керак?

— Шундай. У киши ҳам бирга кетдилар. Бироқ, менинг ишларим кўп бўлгани учун улар билан бирга кетишнинг чорасини қила олмадим.

Сиёвуш Мирзо бошқа ҳеч нима демади. Чой келтирилди. Қайнота ва куёв чой ичишга машғул бўлдилар. Шу пайтда Ризоқули ичкарига кириб, оғойи Ф... уссалтайага кумуш патнисда иккита визит карточкасини узатди. Оғойи Ф... уссалтана бу икки визит карточкани балайд овоз билан ўқиди. «Али Ашрафхон, Али Ризохон». Оғойи Ф... уссалтана Али Ризохонни танир эди. Бироқ, ҳозир бу ерга нима учун келганлигини билмас эди. Бир оз ўйлагандан кейин Ризоқулига:

— Айт, марҳамат қилсинлар!— деди.

Бир оздан кейин Али Ризохон билан Али Ашрафхон кирдилар.

Оғойи Ф... уссалтана уларнинг ҳар иккови билан қўл олишиб кўришди, Сиёвуш Мирзо ҳам улар билан кўришгандан кейин, ўтирдилар.

Оғойи Ф... уссалтана Али Ризохонга қараб деди:

— Сизлар бу оғони (Сиёвуш Мирзони кўрсатиб) танимасаларингиз керак. Менинг бўлажак куёвим, шаҳзода К. нинг ўғиллари Сиёвуш Мирзо бўладилар.

Бу сўзларни эшитган Али Ризохон билан Али Ашрафхон:

— Жуда яхши, жуда яхши, худо умрларини узун қилсин,— деб Сиёвуш Мирзони бошдап-оёқ кўздан кечириб чиқдилар.

Сўнгра оғойи Ф... уссалтана Сиёвуш Мирзога қараб, деди:

— Бу киши оғойи Али Ризохон бўладилар. Маҳкаманинг олтинчи шуъбасида терговчи бўлиш билан баробар яхшигина илмми, ҳам завқли йигитларимиздан. Али Ашрафхон бўлса, бу кишининг укалари.

Али Ризохон битта папирос тутатиб сўзга бошлади:

— Бундан беш кун илгари, телефон билан жаноби-

нгизга айтганим кишини, олти ой қамоқ ва юз даррага ҳукм қилдим. Кеча дарра уриш жазоси ижро этилди.

Оғойи Ф... уссалтана деди:

— У ҳаромзоданинг дарра еганини томоша қилишни жуда ҳам истар эдим, лекин бахтга қарши, кеча бир кўнгилсиз ҳодиса юз бериб, бора олмадим. Извошда бўлса ҳам жазо майдони ёнидан ўтиб, томоша қилгим бор эди.

— Лекин мен бориб кўрдим,— деб Али Ашрафхон ҳикоя қила бошлади,— жуда ҳам қизиқ томоша бўлди. Айниқса, уни дарралаётган вақтларида оломоннинг орасидан бир хотин дод-фарёд қилиб, «бу менинг ўғлим, менинг Жаводим, бир ҳафта бундан илгари кўрган тушим тўғри экан», деб майдон ўртасига югурган вақтда бир полициячи тарафидан милтиқ қўндоғи билан ерга уриб йиқитилгани жуда ажойиб томоша бўлди-да. Мен умримда шунчалик зийрак полициячини кўрмаган эдим. Ниҳоятда маза қилдим. Хурсанд бўлганлигимдан, ростини айтсам, ўзимни тутиб ололмай, чапак чалиб юборибман.

Оғойи Ф... уссалтана бу сўздан шундай хурсанд бўлган эдики, Маҳиннинг касаллигини ҳам унутиб кулмоққа бошлади. Али Ашрафхон сўзида давом қилиб айтди:

— Ундан ҳам кулги берган жойи шу бўлдики, юз даррани уриб бўлгандан кейин қўл-оёғини ечиб қўйиб юборганда Жавод бирданига арраланган дарахтдай ерга қулади. Тўпланган оломон қайтабошдан кулиб, чапак чала бошлади. Чинини айтсам, бизнинг Эрон халқини бир хил одамлар завқсиз дейдилар. Менингча, бу тўғри эмас.

Оғойи Ф... уссалтана сўради:

— Мақсадингизни тушуна олмадим. Жаводга нима қилган эди, нима бўлди?

— Ҳеч нима қилгани йўқ. Фақат беҳуш бўлиб қолган эди, холос.

Оғойи Ф... уссалтана яна баланд овоз билан кулишга бошлади, кулги орасида:

— Худо қандай ўч олади-я, худонинг ўч олишини қаранг! Одамлар гуноҳнинг жазосини у дунёда олади дейдилар, ҳолбуки, бу дунёда яна тезроқ жазога гирифтор бўлади,— деди.

Али Ашрафхон сўзида давом қилди:

— Уни жазо майдонидан тўғри касалхонага олиб кетибдилар, кейин яна қамоққа юборилар эмиш.

Бу сўз оғойи Ф... уссалтанага унча ёқиб тушмади.

— Энди вақт ўтди. Эрта билан полиция бошлиғи билан сўзлашиб, илтимос қиламанки, уни дарров касалхонадан олиб қамоққа юборсин. Унга мумкин қадар кўпроқ азоб бердирсин.

Жавод тўғрисидаги суҳбат шу ерда тўхтади. Сиёвуш Мирзо Жаводни танимагани учун сўзга аралашмади.

Шу пайтда Али Ризохон сўзни бошқа ёққа буриб, оғойи Ф... уссалтанадан сўради:

— Жанобингиз, кеча уйимда бир кўнгилсиз ҳодиса юз берди, дегандай бўлдингиз. Худо кўрсатмасин, бирор ярамасроқ иш юз бериб қолдимми?

— Шундай, кеча мана бу (Сиёвуш Мирзони кўрсатиб) оғо билан қизимнинг никоҳ мажлиси эди. Бахтга қарши, қизим бетобланиб қолди. Докторнинг маслаҳати билан никоҳ бошқа кунга қолдирилди.

Бир оздан кейин Али Ризохон ўз мақсади тўғрисида сўз очди:

— Укам билан бу ерга келишимдан мақсад, жанобингизнинг ишларига алоқадор бўлиб, укамдан ўринсиз талаблар қилган бир киши тўғрисида сизни хабардор қилиб қўйиш эди.

— Қани, марҳамат қилинг, эшитишга тайёрман,— деди оғойи Ф... уссалтана.

Шу пайтда Али Ашрафхон ўзини тузатиб, сўзлай бошлади:

— Бундан уч кун илгари бир киши бизнинг уйга келиб: «Қандай ишда эдингиз, Исфаҳонда нима қилдингиз, аввали ким эдингиз?» деб менга бирталай саволлар бера бошлади. Мен бу кишини танимаганлигим учун, «оғо, бу саволларни беришдан мақсадингиз нима?» деб сўрадим. У бўлса, ҳеч уялмасдан оғзига келган гапларни айтиб, бирталай ноҳақ, номуносиб туҳматларни менга тақиб, «сени расво қиламан» деб қўрқитмоққа бошлади.

— Нимага? Балки у одам жиннидир?— деб сўради оғойи Ф... уссалтана.

— Ақлли одам бундай гапларни гапирмаса керак эди. Аввало хизматкоримни чақириб, уни ҳайдаб чиқармоқчи бўлдим. Бироқ, унинг айтган гапларини эшитиб, менга тақиган туҳматларини тингламоқчи бўлдим. Чунки,

гаплари жуда ҳам кулгили бўлиб, у гапларни жуда ҳам ботирлик билан айтарди. Мен унинг мақсадини батамом билиб олмоқ учун қулоқ солиб туравердим. У бўлса, ҳеч тап тортмасдан, уялмасдан, оғзига келганини қайтармас, ҳаттоки «расво бўлишни истамасангиз, айтганларимни қабул қилишингиз керак», дер эди. Мен мийғимда кулиб, жуда яхши, қани, таклифингиз нима, мен нима қилишим керак, деб сўрадим. У бўлса, жавобан, акангиз Али Ризохон бир бечора йигитнинг терговини тезлик билан тугатиб, унинг гуноҳсиз эканлигини эълон қилиш билан баробар уни оқлаб юбориши керак, сиз акангизни шунга мажбур қилишингиз лозим, деди. Мен унга жавобан: «Жуда яхши, агар мен шу ишни қилмасам, мени нима қиласан?» деб сўрадим. У овозини барала қўйиб: «Сизнинг виждонсизлигингизни бутун шаҳарга ёйиб юбораман, сиздан ўч оламан», деди.

— Шунчалик бўлмаган гапларни эшитиб ўтиришга тоқат қилганингизга ва ҳеч нима демаганингизга ҳайронман,— деди оғойи Ф... уссалтана.

— Йўқ, мен унинг фикрини тамоман билиб олмоқ, ишнинг тагига етмоқ истар эдим. Шунинг учун уни масхара қилиб, бу ерни Лондон ё Париж деб ўйлаган бўлсанг керакки, виждонсизликдан гапириб турибсан, янглишасан, дедим. Яна айтдим: «Қани хўш, айт! Қандай ҳужжатларга асосланиб, мени шундай жиноятларда айбламоқчи бўласан?» дедим. Бу сўзларимга хохолаб кулди-да, яна бир қайта девоналигини намоёиш қилгандан кейин чўнтагидан бир хат чиқариб, деди:

— Маъна бу хат сизнинг қўлингиз билан ёзилган, шу хатингиз асосида сиз жиний жавобгарликка тортиласиз,— деди. Унинг мақсадини янада яхшироқ тушунмоқ учун сохта ҳаяжон билан:

— Рост айтасан, бу хат чиндан меники, энди мен нима қилишим керак?— деб сўрадим. У бўлса дарров:

— Акангизга айтинг, ҳеч бир гуноҳи бўлмагани ҳолда олти ой қамоқ, юз даррага ҳукм қилинган Жаводни қутқариб юборсин,— деди.

«Жавод» калимасини эшитган оғойи Ф... уссалтана девона деб саналаётган йигитнинг Фаррух эканини сезди-да, деди:

— Агар Фаррух шу сўзларни айтган бўлса, чиндан ҳам девона бўлиб қолибди.

Ҳалигача гапнинг нима тўғрисида бораётганини анг-

ламагани сабабли аралашмай ўтирган Сиёвуш Мирзо бирданига бўғиқ овоз билан айтди:

— Ижозат берсангиз, мен ҳам бу одам ҳақида бир неча оғиз гапирсам...

Оғойи Ф... уссалтана дарров:

— Қани, марҳамат қилинг, азиз куёв, марҳамат! Маълум бўлишича, бу девона йигит ҳақида сиз ҳам баъзи нарсалар билар экансиз-да?— деди.

Сиёвуш Мирзо титроқ овоз билан сўзга бошлади:

— Мен бу одам билан бундан бир ҳафта бурун ўртоқларимдан бирининг воситаси билан танишган эдим. Ҳар учовимиз бир қаҳвахонада ўтириб суҳбат қилган эдик. Мен ўша ерда, жанобларининг менга қилган марҳаматларидан, менга кўрсатмоқчи бўлган яхшиликларидан ҳам сўзладим. У индамасдан қулоқ солиб ўтирди. Ярим соатдан кейин туриб ажралишдик. Эртасига эрта билан мен ҳаммомдан чиқиш вақтимда менга бир хат олиб келиб топширдилар. Хатни очдим. Қарасам, аввалги кун танишганим бояги йигит ёзган экан. Мана, ўзингиз ўқиб кўринг,— деб Фаррухнинг ёзган хатини оғойи Ф... уссалтанага узатди.

Оғойи Ф... уссалтана хатни ўқиди, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди-да, хатни Али Ризохонга узатди. У ҳам ўқиб, Али Ашрафхонга тутқазди. Ҳаммалари ўқиб, кулдилар. Энг сўнгра Али Ризохон сўради:

— Сиз у девонага нима деб жавоб бердингиз?

— Мен «сиз девонасиз»дан бошқа бир жавоб ёзмадим.

Ҳамма Сиёвуш Мирзонинг шундай ўринлатиб жавоб берганига қойил бўлди, Фаррухнинг девоналигини тасдиқлади.

Фаррухнинг ўзи шу ерда бўлиб, бу мунофиқлик ва ёлгончиликни кўрса ва гапларни эшитса, балки чиндан ҳам девона бўлиб қолар эди.

XXXVII боб

СўНГГИ УЧРАШУВ

Фаррух Шукуфадан Маҳиннинг касал бўлиб, Шимронга юборилганлигини ва унашув тўйининг бузилганлигини билгандан кейин у билан хайрлашиб, ҳовлидан чиқди. Икки қадам юрар-юрмас яна орқасига қайтди.

Шукуфани чақириб, Шимронга Маҳиннинг ким билан кетганини сўради.

Шукуфа Маликтож хонимнинг ҳам бирга кетганини, лекин у гоҳ-гоҳ шаҳарга келиб туришини айтди. Фаррух қайтди. Фикр-уй уни чулғаб олган эди. Фаррух уч ойдан бери — Маҳин билан ўша Эвинда учрашган кечадан бери кўриша олмаган эди.

Фаррух Жаводнинг ишидан хотиржам бўлгандан кейин, Маҳин билан учрашишга жазм қилиб, ўз-ўзига деди: «Қандай бўлса ҳам, эрта-индин Шимронга бориб, Жаъфарободдан бир уйни ижарага оламан. Маликтож хоним шаҳарга келган вақтда, пайт пойлаб, Маҳин билан кўришаман».

Фаррух шундай хаёллар билан ўз уйига қараб кетмоқда эди. У Ҳасанобод чорсусидан ўтар экан, конвой билан кетаётган бир тўда эски ва йиртиқ кийим-бошли кишиларни икки қаторга тизилиб, Дарвозайи Қазвиндан Тўпхона майдонига қараб келаётганларини кўрди. Уларнинг ёнида конвой полициячилардан ташқари бир отлич офицер ҳам бор эди. Фаррух буларга қизиқиб, ўткинчиларнинг биридан:

— Булар кимлар, буларни қаерга олиб кетаётибдилар?— деб сўради.

Ўткинчи бу тўғрида Фаррухдан ортиқроқ нарса билишини кўрсатмоқ учун деди:

— Оғо, газетада ўқимадингизми? Булар маҳбуслар. Шимол тарафдаги қўзғолонда асир тушган кишилар, ҳозир Келотга олиб кетаётирлар.

Буни қарангки, бечоралар кимнинг манфаати ва кимнинг орзуси, яна тўғрироғи, кимнинг суъи истифодаси учун қурбон бўлганлар. Ҳолбуки, буларнинг «бадбахтлигига» сабаб бўлган кишилар тамоман тинч ва саломат яшамоқдалар.

Чиндан ҳам, бир тўда халқнинг ҳаётини бир кишининг қўлига топширган ва у бир киши ўз мақсадига етмоқ учун, ёинки, муҳташам қасрларда роҳат-фароғатда яшамоқ учун истаган номаъқулчилигини қилишига йўл берадиган қонунга лаънатлар ўқиди.

Фаррух ортиқ ҳеч нима демасдан уйига қайтди. Кечки овқатини еб, ётди.

Эрта билан туриб, чой ичгандан кейин уйда ўтириб, Шимронга жўнаш ва Маҳин билан кўришиш ҳақида ўйлади.

Бирданига эшик тақиллади. Бобоҳайдар бориб эшикни очгандан кейин оғойи шайх Муҳаммадкарим шошилиб ичкарига кирди.

Фаррух уни деразадан кўриши билан юз туман учун келганлигини англади.

Бир нафасдан кейин оғойи шайх Муҳаммадкарим ижозат сўрамасдан Фаррухнинг хонасига кирди-да, қисқачагина салом-аликдан кейин:

— Худога минг қатла шукурлар бўлсинким, у бечора йигит динсизларнинг қўлидан халос бўлди,— деди.

— Қани? Мен ҳали уни кўрганим йўқ-ку!— деди Фаррух.

Шу пайтда оғойи шайх Муҳаммадкарим бўлган воқеани унга ҳикоя қилиб берди:

— Кеча кечқурун хатни ўзим назмия идорасига олиб бориб, раиснинг қўлига топширдим. Раис хатни ўқир-ўқимас шошиб қолди. «Қамалган йигит ҳазрати эшонга тегишли одам эканини нега ҳалигача менга хабар бермадингиз?» дегандан кейин қамоқхона бошлигини чақириб, уни койий бошлади. Қамоқхона бошлиғи бўлса: «Бу одам оғойи Ф... уссалтана жанобларининг ўзларига топширган кишиси-да», деди. Назмия раиси бўлса оғойи Ф... уссалтананинг мингта илтимоси ҳазрати эшоннинг фармонлари олдида бир пулга арзимади, ҳозир уни қутқазиб юборинг, деб буюрди. Бироқ, Жавод дарранинг зарбидан беҳол бўлиб қолганлиги учун касалхонада экан. Кеча кечқурун, қутулганлиги тўғрисидаги хабарни унга етказилса ҳам касалхонадан чиқиб уйига кетишга кучи етмагани учун бугун эрталаб чиқаман дебди. Мен бугун эрта билан барвақт назмияга бордим. Касалхонага кириб, Жавод билан кўришдим. Ҳазрати эшоннинг сизнинг илтимосингиз билан унинг қамоқда эканлигидан хабардор бўлганликларини унга айтиб, тасалли бердим. Ун беш дақиқалардан кейин назмия раиси ҳазрати эшондан кўрққанидан Жаводни бир извошга солиб, уйига жўнатди.

— Демак, шундай бўлса, мен энди Жаводнинг қутулиб, онасининг ёнида эканлигига хотиржам бўлсам бўладими?— деб сўради Фаррух.

— Ҳа, ҳа, шундай,— деди оғойи шайх ва Фаррухни ишонтирмақ учун қасам ичмоққа оғиз ростлади-ю, лекин ўзини тўхтатди, Фаррух дарров қолган юз туманни оғойи шайхга тутқазди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим олган пулларини санаб, юз туманлигига ишонганидан кейин чўнтагига солди. Бир оздан кейин Фаррух билан хайрлашаркан, «ҳар вақт шунақа, ишларингиз бўлса тортинмасдан ҳазрати эшонга тўғри бора беринг. У киши жуда улур зот, садағалари кетай», дегандан кейин чиқиб кетди.

Фаррух оғойи шайх Муҳаммадкарим юзидан ёлгон айтмаганлигини англади. Жаводдан хотиржам бўлганлиги учун ўзини бир оз хотиржамдай сизди. «Жавод қутулди, Маҳиннинг никоҳи бузилди. Демак, худо ҳали ҳам мендан яхши назарини олган эмас. Тангри мен билан», деб ўз-ўзига тасалли берди. Лекин чиндан ҳам шундаймиди?

Бир соатдан кейин Фаррух уйдан чиқиб, майда қадамлар билан шаҳарнинг жануб тарафига қараб кета бошлади. Бир соат юргандан кейин бир талай хиёбонлардан ўтиб, сўнгра ўтган бобларда кўрсатганимиз — Жаводнинг уйига етиб, эшикни қоқди.

Фаррух шу уч ой мобайнида Жаводнинг оиласини унутмаган эди. Жаводнинг ойлиги ҳар ой ўз вақтида Бобоҳайдар орқали юборилиб турилган эди.

Жаводнинг опаси эшикнинг орқасидан келиб:

— Кимсиз?— деб сўради.

— Жаводга, Фаррух келибди, сен билан кўришмоқчи денг,— деди Фаррух.

Хотин кетди. Бир оздан кейин қайтиб, Фаррухни ичкарига чақирди. Фаррух каталакдай бир ҳовлига кирди. Иморатлар худди икки қаватли каби кўринарди, чунки наstdаги иккита уйнинг устида тепаси том билан барабар иккита болохонача бор эди. Жавод билан онаси болохонада яшар эдилар. Саҳндаги кичкина бир ҳовузчада туриб қолган сув совун кўпиги ва ахлатлар билан кўкариб, сасиб ётар эди.

Фаррух бошини ичкарига суқиб, Жаводнинг опаси орқасидан бир неча синиқ-мертик зинапояларни босиб, болохонага чиқди. Бу жуда ҳам тор, ичидаги асбоб-рўзғори ғоятда камбағал, палоссиз хона эди.

Фаррух ичкарига кириши билан бемадор, ориқ, кучсиз бир гавданинг эски бир кўрпага бурканиб, ғингшиб ётганини кўрди.

Фаррух Жаводни таниди. Жавод бундан уч ой аввал кўргани бақувват ва абжир Жавод эмасди. Жавод-

нинг ҳатто кўзгалишига ҳам мажоли етмас эди. Бечора лача вақт қоронғи камерада ётганлиги учун кўзлари ҳам хираланиб қолган эди. Фаррух унга яна бир оз яқинлашиб, диққат билан қаради. Жаводнинг ранги саргайган, кўзлари ич-ичига тушиб, юзининг суяги туртиб чиққан, одам кўрса қўрқадиган ҳолатда эди.

Фаррух секин уни чақирди. Жавод бошини кўтариб, бир оз диққат билан қарагандан кейин, Фаррухни таниб, бўғиқ товуш билан:

— Мени шунчалик азоб тортсин, жабр-жафо кўрсин деб хизматингизга олган экансиз-да!— деди.

Шу пайтда онаси ичкарига кирди. Қўлидаги косада келтирган дорини Жаводнинг олдига қўйиб, Фаррух билан кўришди-да, деди:

— Ого, саломат бўлинг, худо хайрингизни берсин, сиз ўғлим ҳақида ғайрат қилдингиз.

Бу икки маъноли сўз Фаррухга шундай қаттиқ таъсир қилдики, юраги ёрилар даражага етди.

Фаррух йиғлаб юборди. Бечора Жаводнинг бошини ифлос ёстиқдан олиб, тиззасига қўйди, кўзларидан дув-дув ёш оқиб деди:

— Менда айб йўқ, мен кучимнинг борича ҳаракат қилдим, натижа чиқмади, душман мендан кўра қувватлироқ экан.

Жаводнинг онаси бунга англади ва ортиқ таънаю маломатлар билан Фаррухнинг юрагини азобламади. Фаррух у ерда икки соатча ўтирди. Гап айланиб, бошига тушган ҳамма фалокатларни уларга айтиб берди.

Бирданига Фаррухнинг кўзлари Жаводнинг елкасига тушди. Диққат билан қаради. Ҳеч бир соғ жойи қолмаган, ҳамма ёғи яра ва кўкариб кетган эди. Фаррухнинг авзойи жуда ўзгариб кетди. Кўзлари даҳшатли интиқом онларини кутган сингари ўтдай чақнар эди. Фаррух бутунлай одамларни бир хилда яхши кўриш сезгисини унутиб, ўз-ўзига: «Модомики, одамлар бир-бировларини азоблашга шу қадар тайёр эканлар, мен ва мендайларга нима қилибди, нима учун мен орқада қолай? Биз ҳам шундай йўлни қидириб, ўша золимларни бундан кўра баттарроқ азобга дучор этишимиз керак»,— деди.

Кейин ўрнидан турди. Яна тез орада келишга ваъда бергандан кейин, хайрлашиб, уйига кетди.

Уйда энагасидан кичкина қўл чамадончасини олиб,

йўлга керак бўладиган сочиқ, тароқ, совун ва шунга ўхшаш нарсаларни жойлади.

У шу бугуноқ Шимронга кетмоқчи бўлди.

Куз пайти эди. Бутун ёзни Шимронда ўтказиб, тоза ҳаво олиб, покиза сувлар ичган бадавлатлар аллақачон Шимрондан шаҳарга кўчиб келган эдилар.

Фаррух ўша куни кечқурун чопархона идорасига бориб, Аҳмадалихон билан учрашди. Жаводни қандай йўллар билан қутқазганини ва уни қутқазиш учун ишлатган тадбирларининг ҳаммасини унга айтиб берди.

— Жуда ҳам яхши йўл топибсан,— деди Аҳмадалихон,— бу мамлакатда руҳонийлардан сўзи ўткирроқ одам йўқ. Юқори мартабаларга миниш ва давлат молини ейиш руҳонийларга боғлиқ. Шундай муҳитда, шундай мамлакатда пулинг бўлмаса, мақсадга эришишдан кўра Миррих юлдузига чиқиш осонроқ.

Фаррух икки юз туман учун ҳовлининг бир бўлагини гаровга қўйишга мажбур бўлганини унга айтди. Сўнгидан Шукуфанинг хабар бергани аҳволни, ҳозир бўлса Маҳинни ахтариб, Шимронга кетмоқчи бўлганини ҳам қўшиб қўйди. Извошга тушиб, оғойи Р... уддавлянинг уйига жўнади. Беш дақиқадан кейин извош оғойи Р... уддавлянинг эшигида тўхтади. Фаррух извошдан тушиб, ичкарига кирди. Иффат Фаррухнинг ранги сарғайган, кўзлари бир оз ичига ботганини кўриб, сабабини сўради.

Фаррух:

— Бир оз тобим қочди,— деб жавоб берди.

Сўнгра Иффат, уялганиданми, ҳарқалай, юзларига билинар-билинемас қизиллик югургани ҳолда Фаррухдан Маҳиннинг аҳволини сўради; Фаррух унга ҳам кейинги кунларда бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб берди.

— Ҳозир Маҳин билан учрашиш умидида Шимронга кетаётганим учун сизнинг олдингизга хайр-хўшлашишга келдим,— деди.

Иффат миннатдорчилик билдирди.

— Жаводнинг иши нима бўлди? Уни қутқаза олдингизми?— деб сўради.

— У киши (Али Ашрафхон) менинг айтган сўзларимни қабул қилмади. Бироқ, бунга хафа эмасман. Чунки, шундай ифлос, разил ва виждонсизлардан ўч олиши-

миз керак. Бироқ бошқа йўл билан қутқариб олдим,— деб жавоб берди.

Ун дақиқалардан кейин Фаррух хайрлашиб кетмоқчи бўлса ҳам, лекин Иффат яна иккинчи карра бу яқин ўртада кўриша олмасликларини сезгандай, яна бирор соат қолишни илтимос қилди.

— Вақт кетяпти. Ҳозир уйга бориб, майда-чуйдаларни олиб, йўлга тушишим керак,— деди Фаррух.

Фаррух узр айтиб, у ердан чиқди. Гўёки, Фаррух ўлимга кетаётгандай борарди. Иффат ташвишга тушиб, юраги жуда қаттиқ ургани ҳолда ҳовлининг эшигигача уни кузатиб қўйди-да, эшикда термулиб қолди.

Кўчада ҳеч ким кўринмаганлиги учун Иффат дарвоза олдида туриб, Фаррухга анча вақтгача қараб турди. Бечора қизнинг нима учундир юраги сиқилиб, бирданига кўзларида ёш тўлқинлари ўйнай бошлади. Ўз-ўзича: «Билмайман, бу ҳислар, бу туйғулар нима учун? Нега шундай аҳволга тушиб қолаётиман?» деб ўйлар эди.

Фаррух ўз уйига кетарди. Қош қорая бошлаганди. Йўлда одамларга рўбарў келмайин, деб Шимронга кечаси жўнамоқчи бўлар эди. Уйга бориб, чамадонни олиб, энагаси билан хайрлашиб:

— Эрта ё индинга қайтиб келаман,— деб чиқиб кетди.

Извошга тушмоқчи эди, бироқ ўз хиёбонидан чорсуга қадар яёв борган бўлса ҳам извош учрамади. Извош келиб қолар, деб бир оз тўхтади. Келмади. Яхшиси Дарвозайи Давлатга қадар бора қолай, у ердан Шимронга кетадиган бошқа извошлардан биттасига тушиб кетарман, деб дарвозага қараб кетмоққа бошлади. Дарвозайи Давлатга етди. У ерда ҳам извош кўринмади. Сўнг секин-секин юриб, Шимрон хиёбони томонга йўл олди.

Куз фасли бўлгани учун Шимрон йўлида йўловчилар жуда оз эди. Бироқ, Фаррух уйдан чиққан вақтда қўшни кавушдўз дўконида ўтирган Ризоқулини кўрмади. Ризоқули уни кўриши билан нарироқда турган иккита отлиқ полициячига ишора қилди. У икки полициячи ҳам юз қадам орқадан уни таъқиб қила бошладилар.

Фаррух Шимрон хиёбонига кирди. Юз қадамча ҳам юрмаган эдики, бирданига бояги икки полициячи

отларини чоптириб келиб, Фаррухга яқинлашди-лар-да:

— Тўхта!— деб буюрдилар.

Фаррух ваҳимага тушмасдан тўхтади.

— Хизмат, менга қандай сўзингиз бор?— деб сўради.

Полициячилардан бири:

— Оғо, бугун эрталабдан буён қадду қомати ва афту башараси сизга ўхшаш одамни кўрсак, тутишга буюриб, шу ерда куттириб қўйган эдилар,— деди.

— Нима демоқчи эканлигингизни тушуна олмадим,— деди Фаррух.

— Мақсадимиз сизни қўлга тушириш эди. Энди қани, марҳамат қилиб, раиснинг олдига юринг. Нима учун эканлигини сизга у кишининг ўзи тушунтириб беради,— деди иккинчи полициячи.

— Раис ким? Мен унинг ёнига нимага бораман? Балки, сиз янглишаётган бўлсангиз керак?

— Йўқ, янглишганимиз йўқ,— деб кулди полициячи.

Полициячилардан бири дарров отдан тушиб, Фаррухнинг орқасидан келиб, маҳкам ушлади. Иккинчиси бўлса, дарров унинг бошидан кулоҳни олиб, қўйнидаң чиқарган эски бир кулоҳни унга кийгазиб қўйди.

Фаррух нима қилишини билмасди. Додласинми? Бефойда.

Фаррух полициячиларнинг мақсадларини тушуна олмас эди. Улардан бири унинг кийим-бошларини ечиб, бошқа қалин бир кийимни зўр билан кийгизганларини кўриб, жуда ҳайрон бўлди. Мени тўнамоқчилар, булар ўғрилар бўлсалар керак. Чунки, Эронда бундай ишлар ҳайрон қоладиган бир иш эмас. Ҳатто, Техрон дарвозасининг ўзгинасида почтахонани таладилар. Балки, булар ҳам бир неча ойдан буён маош олмаганлари учун оч қолиб, шу ишга бошлаган бўлсалар керак, деб хаёл қилди. Лекин, Фаррухнинг бу фикри тўғри чиқмади. Чунки, полициячилардан биттаси милитгини Фаррухнинг кўкрагига тираб:

— Қани, юр, овозингни чиқарсанг, ўласан!— деб олдиларига тушиб юришни буюрди.

Энди тўхташ ва ҳайрон қолишнинг ўрни йўқ эди. Фақат бир нарса қолган эди, у ҳам бўлса раиснинг олдига боргандагина воқеани билиш умиди эди.

ТУРТ-ЖИНОЯТЧИНИНГ КЕНГАШИ

Фаррухнинг девоналиги аниқлангандан кейин, оғойи Ф... уссалтана деди:

— Албатта, у энди қанчалик беозор жинни бўлишига қарамай, бошқаларга ҳам шундай ҳазилкашлик қилиб юрмаслиги учун, чора кўриш керак.

Оғойи Ф... уссалтананинг бундай таклифдан мақсади кечаги аламини Фаррухдан олмоқ эди.

Бу ишдан унчалик манфаатдор бўлмаган Али Ризохондан бошқа ҳамма бу таклифни қабул қилди.

Оғойи Ф... уссалтана қизининг ўчини олмоқчи бўлар эди. Али Ашрафхон бўлса, ўзининг судга тушишидан қўрқарди, шунинг учун Фаррухнинг йўқ бўлишини истар эди. Сиёвуш Мирзо бўлса, бундан уч кун илгариги Фаррухнинг хатини ўқигандан кейин, ундан нафратланиб, ўлиши керак, деб биларди. Чунки, Сиёвуш Мирзо кабилар шундай эрмакларни жуда кўп қилар эдилар: Масалан, шаҳодалардан бири гадоёларнинг бошига қамчи билан уриб, ўша қамчининг шарақлаб тегишидан роҳатланаркан. Яна бошқа бир шаҳзода бўлса, бирор боланинг икки оёғини боғлаб, кейин югуришга мажбур қиларкан. Бечора бола югурмоқчи бўлиб йиқилади-да, афт-башараси ёрилади. Ҳалиги шаҳзода боланинг шу аҳволига қараб кулиб, хурсанд бўларкан. Бундай ишларни шаҳзодаларгина эмас, шоҳлар ҳам қилади. Шаҳзодаларни шундай ишларга ўргатувчи шоҳларнинг ўзларидир. Масалан, бир шоҳ сузишни билмайдиган одамни кўлга ташлатиб, унинг типирчилаб фарқ бўлишини кўриб завқланар экан. Шундай бемаъни қилиқлар ҳокимларда ҳам бор, ҳар ҳолда бизнинг шаҳзода Сиёвуш Мирзо ҳам, шу нуқтаи назардан, Фаррухнинг ўлишига рози эди. Ҳаммалари ўйлаб, йўл қидирар эдилар. Очиқ-ойдин ўлдиришдан қўрққанликлари учун бошқа йўл билан уни ҳалок этмоқчи бўлар эдилар.

Бириси назмига қаматишни, бошқа бири сургун қилдириш кераклигини айтар эди. Бироқ, бундай жазолар оғойи Ф... уссалтананинг ғазаб ўтини сўндира олмасди. У бошқа бир йўл қидирар эди.

Бирданига Сиёвуш Мирзо бошини кўтариб деди:

— Мен бир йўл топдим. Агар шуни қилсак, хотир-

жамлик билан, шовқин-суронсиз Фаррухни ўртадан кўтариб, ўзимиз бўлса ҳеч қачон бу ишда жавобгар бўлмаймиз.

Ҳамма унинг гапига қулоқ солди. Сиёвуш айтди:

— Полицияда хизмат этувчи эски ошналаримдан биттаси кеча Қазвиндан менга бир хат юборибди. Хатига қараганда, ўзига топширилган бир тўда маҳбусларни ҳайдаб, Техронга келаётган экан. Бу ердан уларни Хурсонгача олиб бориб, Келотга юбориш учун бошқа маъмурнинг қўлига топширар экан. Биз Фаррухни ўша ошнам орқали қўлга олдириб, Келотга кетадиган маҳбусларга қўшиш ва шулар билан бирга сургунга юборилишини илтимос қилишимиз мумкин. Ошнам, албатта, йўқ демайди. Фаррухни ўртадан кўтариш учун бундан кўра дурустроқ бир йўл бўлмаса керак, деб ўйлайман. Чунки, ё йўлда чекадиган азобларга бардош беролмай ўлади, ёинки, Келотга етган чоғида ҳам, у ердаги машҳур қалъада, овози ҳеч ерга етмасдан чириб кетади.

Сиёвуш Мирзонинг таклифини ҳамма қабул қилди.

Сиёвуш яна қўшиб айтди:

— Аввало бу режани амалга ошириш учун мен ошнам билан учрашишим керак. Шундан кейин гап унинг бу ишга кўниб-кўнмаслигига боғлиқ бўлиб қолади.

— У одам, яъни ошнангиз Техронга келдими?— деб сўради оғойи Ф... уссалтана.

— Хатига қараганда, шу бугун кечаси Техронга кириб келса керак. Албатта, эрта билан мени кўргани келади. Келса, бутун гапни унга айтаман.

Али Ашрафхон Сиёвуш Мирзонинг гапига қўшимча қилди:

— Фаррухни қўлга олиб, маҳбуслар билан бирга сургунга жўнатиш учун ҳозироқ уни қамашимиз керак, яна-да тўғрироғи, таъқиб остига олишимиз керак.

— Тўғри айтяпсиз,— деди оғойи Ф... уссалтана ва дарров Ризоқулини чақирди:

— Ризоқули! Ҳозир шу соатда Фаррухларнинг уйига борасан. Уни уйдаи, йўқми, аниқ биласан. Агар уйда бўлса, ўша атрофда юриб, уни кузатасан. Уйдан чиқса, изига тушиб, қаерга боришини биласан. Кечаси соат тўртгача уйдан чиқмаса, қайтиб келасан. Лекин яна эрта билан азонда туриб, ўша ерда бўлишинг керак,— деб буюрди.

Ризоқули кетди.

Бу йиғилган кишилар ҳам бугун бу ерда ортиқ бошқа ишлари бўлмаганлигидан эртага эрта билан соат ўн бирда яна шу ерга, ишнинг қатъий режасини чизиш учун йиғилишга қарор бериб, тарқалишдилар.

Оғойи Ф... уссалтана ёлғиз қолиб, аста-аста ўзига гапирар эди: «Ахлоқсиз аҳмоқ. Қаранг-а, қизимнинг бошига қандай кунларни солмади? У балки ўйлагандирки, шундай бир ахлоқсиз иш қилиш билан унга эга бўламан, деб. Йўқ, йўқ! Мен ҳали ўлганим йўқ! Сен Маҳинга эмас, қора ерга эга бўласан!»

Оғойи Ф... уссалтана бу кечани минг хил хаёллар билан ўтказди. Аллавақтларда хизматчиларидан биттаси келиб:

— Ризоқули келди. Хўжайинга жиндек арзим бор деб айтади. Сиз билан кўришмоқчи экан,— деди.

Иш кабинетида ўтирган оғойи Ф... уссалтана:

— Айт, кирсин!— деди.

Ризоқули ичкари кириши билан оғойи Ф.. уссалтана сўради:

— Қани, Фаррухдан ҳеч бир дарак топа олдингми?

— Ҳовва, Фаррухларнинг уйига етгандан кейин, ўшаларнинг яқинидаги боққолдан Фаррухнинг бундан уч соат илгари уйга кирганини, ҳалигача чиқмаганлигини билдим. Сўнгра уларнинг ҳовлиси ёнида бўлган кавушдўзнинг дўконида ўтириб, кута бошладим. Бирданига уларнинг уйдан нотаниш бир шайх чиқди. Унинг орқасидан ярим соатдан кейин Фаррух севишиб-қувониб чиқиб, Англия элчихонаси хиёбонига қараб юрди. Мен ҳам орқасидан юз қадам берироқда изига тушдим. Сўнгида у оғойи Шайхулҳодий чорсусига келиб етди. Жанобингизнинг боғингизга, махсус уйнинг эшигига яқинлашди.

Оғойи Ф... уссалтана бирданига:

— Нима дединг?! Менинг боғимнинг эшигигами?— деб сўради.

— Ҳовва, хўжайин, келиб эшикни қоқди. Эшик очилди. Эшикни очган ёш бир қиз эди...

Оғойи Ф... уссалтана:

— Ҳа, ҳа, бу Шукуфа бўлса керак,— деди.

Ризоқули ҳам оғойи Ф... уссалтананинг сўзини тасдиқлаб:

— Тўғри, Шукуфа эди. Лекин нима гапиришганлари-

ни эшита олмадим. Фаррух ичкарига кириб, ўн дақиқалардан кейин қайтиб чиқди,— деди.

Оғойи Ф... уссалтана ўз-ўзига: «Оҳо, демак маълум бўлдики, Қум сафарини ҳам Фаррухга хабар қилган ўша қиз экан»,— деб газабидан лабини тишлар эди. Кейин юзини Ризоқулига ўгириб, айтди:

— Жуда яхши; сен бориб ёт. Лекин эртага эрта билан яна ўша ерга бориб, Фаррухни таъқиб остига оласан.

Оғойи Ф... уссалтана ўша кечаси ҳеч ухлай олмади. Тонг отиши билан ҳар нарсадан аввал Шукуфани чақириб келиш учун одам юборди.

Шукуфа жуда қўрққани ҳолда:

«Тавба, нима бўлди экан, мени чақиртириб қолди»,— деб минг ташвиш ва минг ваҳималар билан келди.

Уни оғойи Ф... уссалтананинг иш кабинетига бошлаб кирдилар. Шукуфа эгилиб салом бергандан кейин, бир бурчакка бориб турди.

Оғойи Ф... уссалтана Шукуфани кўрар-кўрмас бақирди:

— Ҳа, бадбахт қиз, қани айт! Бу нима қилган бемазагарчилигинг? Сен нималар қилиб юрибсан?

Шукуфа қўрққанидан титрай бошлади ва дудуқлашиб жавоб берди:

— Ого, қандай буйруғингиз бор эди?— деди. Оғойи Ф... уссалтана газаб билан деди:

— Қани, айт, Фаррухнинг сен билан қандай алоқаси бор, нега у сенинг уйингга келади?

Шукуфа тонмоқчи бўлса ҳам, бироқ Фаррухнинг тез-тез келганлигини кўриб, огога чаққанликларини сездида, ўз-ўзича: «Ана энди балога қолдим-ку», деб ҳеч қандай жавоб бермади.

Борган сари газаби алангаланаётган оғойи Ф... уссалтана бўғилиб сўради:

— Фаррух кеча нима учун келган эди? Унинг нима муддаоси бор экан?

Шукуфа қўрққанидан япроқдай қалтираб жавоб берди:

— Мендан Маҳин хонимнинг аҳволини сўрагани келган экан. Мен бўлсам, бир оз касал бўлганликлари учун, Шимронга кетганларини айтдим.

— Тузук, бу сенинг кечаги савол-жавобинг эди. Лекин, орангизда шундай савол-жавоблардан неча марта ба бўлиб ўтган?

Шукуфа ўзича, оғонинг бошқа ишлардан хабари бўлмаса керак, қоронғи уйга кесак отиш қабилдан мени қўрқитиб, сирларни билиб олмоқчи, деб ўйлади-да, ўзини билиб билмасликка солиб жавоб берди.

— Мен куни кечагача Фаррухни кўрмаган эдим. Бундан ташқари, кеча ҳам уни уйга киргизмоқчи эмасдим. Чунки, мен қиз бола бўлганим учун уят. Бироқ, жуда ҳам тиқилинч қила бергани-учун мажбуран уни йўлакка киргиздим.

Оғойи Ф... уссалтана ортиқ ўзини тута олмади. Ўридан туриб, Шукуфага яқинлашди.

— Сен бадбахт ҳали менга ёлғон гапирмоқчи ҳам бўласанми?— деб бечора қизнинг юзига бир тарсаки туширди.— Хонимнинг Қум сафарини ҳам Фаррухга етказган сен эмасмисан? Энди менинг рўбарўмда туриб, уялмасдан тонаётибсан-а!

Аввалги тарсаки Шукуфани ерга ағдарган эди. У бадлат ахлоқсиз бечора қизнинг ерга йиқилганини ғанимат билиб, унинг сийнаси-ю ёнбоши аралаш тепа бошлади. Қуввати етгунча тепди. У ўз қизига ҳам шундай ваҳшийларча танбеҳ қила олармиди? Албатта, йўқ.

Оғойи Ф... уссалтана бечора Шукуфани анча вақтгача шундай тепкилаб урди. Сўнгида қизнинг дод-фарёдини эшитган бутун ҳовлидагилар югуришиб келиб, уни золимнинг қўлидан қутқазиб олдилар.

Оғойи Ф... уссалтана қўл тортишни истамас эди:

— Қўйинг, мен уни Жавод билан бир ерда ўлиш учун назмия қамоқхонасига юборишим керак.

Уйга йиғилган хизматчи хотинлар минг машаққатлар билан қизни уйдан олиб чиқдилар. Юз-кўзи қора қонга беланган ва оғриқнинг зўридан йиғлаган Шукуфага бир чўри:

— Сен қуриб кеткур ҳам нега мунча маҳмадана бўласан?— деса, иккинчиси:

— Гап ташувчининг жазоси шундай бўлади,— дерди. Учинчиси бўлса:

— Зарари йўқ. У киши ҳаммамизнинг оғомиз. Ихтиёр ўзларида,— деса, тўртинчиси:

— Оғо бизни ўлдирсалар ҳам у кишига қарши гапиришга ҳаққимиз йўқ. Биз у кишининг тузини ичиб турибмиз-а. Тузини ичиб, тузлигини булғатиш яхшими?— деб уни тинчлантирмоқчи бўлар эди;

Бу бечоралардан ҳеч биттасининг ақлига келмас эдики, оғосининг берадиган арзимаган пул ва бир бурда нони уларнинг қилган меҳнати ва тортган азоб-уқубати учун берилиб турибди. Шундай бўлса, нега ҳар ойда бир туманни бошқаларга бекорга бермайди?

Чўрилардан биттаси Шукуфага айтар эди:

— Қайгурма, оғо сени ҳар қанча урса ҳам, барибир сенга оғо. Вақти келганда яхшигина бир сарупо киясан-у, ҳаммаси эсингдан чиқади-кетеди. Кошки, калтак еган мен бўлсам эдим. Сарупо менга тегарди.

Шукуфа йиғлар эди. Бироқ, юрагида ҳеч бир қайғуси йўқ эди. Ҳатто ўзича, бекаси Маҳин учун шунча алам-ситама тортганига хурсанд ҳам эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг ғазаби Шукуфани уриш билангина совумади. Йиртқич ҳайвон каби уйнинг у бошидан-бу бошига кезмоқда эди. Рўбарўсида ҳеч кимни кўрмаганлиги учун оғзига келган тубан сўзлар билан эронлик ва европалик халқни ҳақорат қилмоқда эди. Бутун жамоатни аҳмоқ, хизматкорларни бўлса ҳаромзодалар, оқсочларни эса фоҳиша деб атар эди.

Пешин вақтларида Ризоқули ичкари ҳовлига кириб келди. Бундай вақтларда ундан бошқа киши ичкарига киришга ботина олмас эди. У оғоси ўтирган хонага кирди.

— Кечаги оғолар келиб, жанобингизни сўраётибдилар,— деди.

Бу хабарни эшитган оғойи Ф... уссалтана энди Фаррухнинг керакли жазосини берамиз, деган хаёл билан бир қадар ўзини тинчлантирди ва:

— Жуда яхши, уларни уйга олиб кир! Мен ҳозир кийим-бошларимни алмаштириб чиқаман,— деди.

Ун дақиқалардан кейин оғойи Ф... уссалтана Али Ризохон ва Али Ашрафхоннинг олдига кирди. Саломлашганларидан кейин оғойи Ф... уссалтана айтди:

— Сиёвуш Мирзо ҳалигача келгани йўқ. Билмайман, ишни ўринлата оладими, йўқмикин?— деди.

У ҳали гапириб бўлмаган ҳам эдики, эшикда извош тўхтаганлиги эшитилди. Сўнгра Сиёвуш Мирзо ёнида қорачадан келган, бурни чўмичдай полиция офицери билан ичкарига кирди. Офицер поручик даражасида эди.

Аввал бошлаб Сиёвуш Мирзо офицерни Жалолхон деб таништирди. Жалолнинг Келотга кетаётган маҳбус-

дар устидан маъмур эканини билдирди. Сиёвуш Мирзо оғойи Ф... уссалтанага қараб айтди:

— Мен кечаги иш тўғрисида оғойи поручик билан сўзлашдим. Бу киши жанобингиз қандай буйруқ берсангиз, ерига етказишга тайёр эканларини айтдилар.

Оғойи Ф... уссалтана офицерга юзланиб деди:

— Албатта, шаҳзода сизга айтган бўлса керак. Бу ерда жамият учун зарарли бир кишини йўқотишдан бошқа тилагимиз йўқ. Ҳозир айтган одамимиз шундай ярамас, терс ишларга сабаб бўлгандирки, бу ишларнинг энг кичкинаси ўлим жазоси бериш учун етарли. Масалан, Али Ашрафхон оғога шаънларида бўлмаган гапларни айтиб, шундай бўҳтонлар қиладики, асло оғизга олиб бўлмайди. Ваҳоланки, Али Ашрафхон Эроннинг энг яхши аслзодаларидан биттаси. Бундан ташқари, дўстингиз, яъни менинг куёвим шаҳзодага бир хат ёзиб, менинг қизимга алоқадор шундай ўринсиз илтимослар қилибдирки, чинини айтганда, обрўли бир одам уни ўқиб, асабий бўлмасдан қолиши мумкин эмас.

Суйканчоқлиги ва лаганбардорлиги билан танилган поручик Жалолхон оғойи Ф... уссалтананинг бу неъматли дастурхонидан келасида истифода қилиш истагида сўйиб келтирилган қовундан ер экан, деди:

— Муҳтарам дўстим буларнинг ҳаммасини менга айтдилар. Мен ҳам жанобларининг буйруқларини эшитмасданоқ бундай бир ишни ўз зиммамга олишга сўз бердим. Сўз беришгина эмас, ҳатто бу ишни бажаришга қарор ҳам қилиб қўйдим. Ҳозироқ полициячилардан иккитасига унинг изига тушишни тайинлаб, шу кечасиёқ қўлга олишларини буюраман.

— Маҳбусларингиз ҳозир Техрондами?— деб сўради оғойи Ф... уссалтана.

— Йўқ, улар бугун жўнаб кетдилар. Мен бугун уйда қолишга жавоб олдим. Шу бугун кечаси тўртта полициячи билан бирга йўлга тушаман,— деди ноиб.

Жалолхон Фаррухни қай хилдаги маҳбуслар қаторига қўшиб қўйишини оғойи Ф... уссалтанага айтди.

Оғойи Ф... уссалтана жуда хурсанд бўлиб кетди.

Поручик Жалолхоннинг ҳурмати учун ичкаридан қовун-тарвуз келтиришга буйруқ берилди. Чорак соатчадан кейин қовун-тарвуз келтирилди. Ҳамма еб, мактамоққа бошлади. Булардан Али Ашрафхон:

— Бу қаерда битган қовун экан-а?— деб сўраганда, оғойи Ф... уссалтана:

— Техроннинг жануб тарафидаги еримдан келган,— деб жавоб берди.

Али Ризохон бўлса, ялтоқлик билан оғойи Ф... уссалтанага ёқишни кўзда тутиб, айтар эди:

— Мен ҳалигача баъзи ишларга ҳеч ишонмай юрар эдим. Энди жуда ишонадиган бўлдим. Масалан, жанобингиз айтган ўша ер илгариги эгаси бўлган савдогарнинг қўлида экан вақтда қовунидан еган эдим. Мана буни ҳам еб турибман. Қасамёд қилиб айтишим мумкинки, илгаригиси билан ҳозиргисининг ўртасида жуда катта тафовут бор. Ҳозиргиси жуда ҳам тилни ёрадиган бўлиб кетган, ширин. Ҳар бир нарса сизнинг ихтиёрингизга ўтгандан кейин ўзгариб кетар экан.

Оғойи Ф... уссалтана жуда шишиниб кетди. Қорин гадоси бўлган хушомадгўй терговчининг сўзидан кейин ўзини чиндан ҳам дунёнинг энг пок ва муқаддас кишиларидан бири деб санашига оз қолди.

XXXIX боб

ПОЛИЦИЯ ВА ЖАНДАРМЛАРНИ ДИНСИЗ ДЕБ АТАГАН ҲАЗРАТИ ЭШОННИНГ ТУҒРИ АЙТГАНЛИГИНИ ФАРРУХ ҚАЕРДАН ТУШУНДИ

Кечаси соат тўртдан ошган эди. Тонг энди-энди ёришиб келмоқда.

Йўлнинг четида, кичкина қишлоқ уйида тупроққа беланиб ётган бирталай одамларнинг хурраклари эшитилмоқда эди. Бу ер! йўл устидаги қаҳвахона бўлиб, қўй каби уймалашиб ётган одамлар бўлса, Келотга юборилмоқда бўлган маҳбуслар эди. Улардан биттаси бошини ёстиқ ўрнига тошга, биттаси қуруқ тупроқ устига қўйиб ётган эди. Бу бечораларнинг теварагида бўлса, икки қуролли полициячи айланмоқда эди. Полициячилардан биттаси маҳбусларнинг уйқуда эканларига парво қилмасдан, баланд овоз билан ўртоғига айтди:

— Ҳой, етмиш тўртинчи, нега поручик ҳалигача келмади экан-а? Билмадим, нима учун кечикдийкин?— Шериги иккинчи тарафдан бақириб жавоб берди:

— Келиб қолар. У келмагунча биз бу ердан кўзгалмаймиз.

Бу савол-жавобнинг натижасида бечора маҳбуслардан баъзилари уйғониб, баъзилари иккинчи ёнбошларига ўгирилиб ётдилар.

Секин эсмоқда бўлган изғирин шамол тобора шидатланар эди. Ҳаво совий бошлаган, бечора маҳбусларнинг устларига ёпиш учун ҳеч нималари бўлмаганидан, аёзда дилдираб ётишга мажбур эдилар. Тагин ким билади, бу шўрликларни келажакда яна қанча машаққатлар кутаётганикин?

Нима учун? Чунки, қонун уларга шу жазони раво кўрди. Бу шунинг учундирки, улар шаҳзода эмаслар, давлатлари йўқ. Шунинг учунки, бадавлатларга қарши сўзламоқчи бўлдилар. Ҳа, қонун фақатгина қонун, шу сабабларга кўра уларга шундай жазони раво кўрди.

Тонг тамоман ёришди. Бирданига усти берк араванинг овози эшитилди. Бир оздан сўнг тўрт отлиқ полициячи билан ўраб олинган бир усти берк арава маҳбуслар ётган жойга келиб тўхтади. Маҳбусларнинг деярли ҳаммаси уйғонган, фақатгина бир-иккитасигина ҳали ҳам уйқуда эди. Усти берк араванинг эшиги очилди. У ердан ёш бир офицернинг тушганини кўрган икки полициячи керакли ҳурматни ўрнига етказиш учун бутун маҳбусларни милтиқ қўндоғи билан туртиб, ўринларидан турғиздилар.

Офицер полициячиларнинг саломига жавоб бергандан кейин, маҳбуслар ёнига келди-да:

— Сизларни ўзимдан рози қилмоқ учун, ҳам вақтларингизни чоғ ўтказиб кулдириш учун, чиройли сўзлар гапирадиган, қизиқ, хуштабиат бир девонани топиб келтирдим,— деди.

Бу қисқагина нутқдан кейин полициячиларга ишора қилди. Полициячидан бири усти берк араванинг эшигини очди. Бир девонани кўрамиз деб кутиб турган маҳбуслар йигирма ёшларда бўлган чиройли, бироқ ғамгин чеҳрали бир йигитни кўрдилар. Полициячилар уни аравадан тушириб, судраб олиб келиб, маҳбусларга қўшдилар.

Йигитнинг ранги оппоқ, кўзлари бўлса, бир ўринда тўхтаб қолган, ҳаракатсиз, эгнида бошқа маҳбусларники сингари дағал, беўхшов, ола-була матодан тўқилган кўйлаги бор эди.

У ўз-ўзича алланималарни сўзлар, юзидан жуда чуқур хаёлга толганлиги ва шу хилда кета берса кўп ўт-

масдан чиндан ҳам девона бўлиб қолишлиги кўриниб турар эди.

Бу йигит мухтарам ўқувчиларимизга таниш бўлган Фаррух эди.

* * *

Биз Фаррухни: «Қани, раисга борамиз бўлмаса...» деб ўша икки полициячи билан кетар экан, йўлда қўйиб кетган эдик. Поручик Жалолхоннинг буйруғи билан, ўша куни пешиндан кейин, Фаррухларнинг ҳовлиси атрофида айланиб, пайт пойлаган ўша икки полициячи энг охири Фаррухни тутиб, Шимрон дарвозасига қараб ҳайдадилар.

Фаррух олдинда бошини қуйи солиб, майда қадамлар билан чуқур ўйга толиб келарди. «Буларнинг менда нима ишлари бор экан? Мени тўнамоқчи бўлсалар эди, ҳали учрашган ерда тўнаб, қўйиб юборган бўлардилар. Шунча йўл юриш керак бўлмас эди. Йўқ, балки янглишгандирлар. Ёхуд чиндан-да бошқа бир тилаклари бордир», деб ўз-ўзича сўзланар эди. Бироқ ҳеч қандай натижага кела олмасдан қандай ишлари борлигини ва қандай азоб-уқубатга дучор қилмоқчи эканларини билолмас эди.

Фаррух улар билан кекирдак чўзишиб жанжаллашмоқ, ёхуд қочмоқликни фойдасиз деб билар эди. Чунки, аввало, ёнида қуроли йўқ эди, иккинчидан, у яёв, полициячилар бўлса отлик эдилар.

Фаррух қандай хаёл билан бўлса ҳам, Шимрон дарвозасига етар-етмас тўхтади. Лекин полициячилар унга дарров:

— Хандақнинг орқа тарафидан юр!— деб буюрдилар.

Кеча жуда қоронғи, Фаррух ҳеч нимани кўра олмас эди. Бир оздан кейин Душонтёпа дарвозаси яқинига етдилар. Лекин, полициячилар у ердан узоқлашиш керак эканлигини билганлари учун Фаррухни Дўлоб дарвозасига қараб юришга мажбур қилдилар. Бир оздан кейин у ерга ҳам етдилар.

Фаррух ўз-ўзича:

«Балки, раиснинг уйи шу ердадир. Мен у билан мантиқ юзасидан гапиришиб, бундай ҳаракатларнинг сабабини сўрайман», деб ўйлади.

Бироқ, унинг бу хаёли ҳам пучга чиқди. Чунки, по-

лициячилар унга яна хандақнинг орқа тарафидан Хуросон дарвозасига қараб юришни буюрдилар.

Фаррух мажбуран яна кета бошлади. Кечанинг қоронғилигидан гоҳо тошга қоқилиб юз тубан йиқилса ҳам яна ўрнидан туриб, йўлида давом қилар эди. Энг охири Хуросон дарвозасига етдилар. Бу дарвоза Теҳроннинг жануби-шарқ тарафидадир. Бу ерда ҳеч бир ободлик асари кўринмайди. Дарвозанинг беш юз қадам нариберисида, йўлда, бир қоронғи кўланка кўринди. Отларнинг кишнаши ва қўнғироқларнинг жаранглашидан Фаррух у кўланка, усти берк арава, ёнги почта араваси эканлигини ўйлаб, ўз-ўзича: «Балки булар йўловчилардир. Ушаларга етишим билан дод-фарёд қилиб, ўзимни бу полициячилар қўлидан қутқазаман», деб ўйлади. Бироқ, унга яқинлашганларидан кейин, араванинг ёнида яна икки отлиқ полициячи турганини кўриб, ҳеч бир сўз айтмасдан тўхтади. Усти берк араванинг эшиги очилиб, бир офицер чиқиб деди:

— Тағин бир оз кечикиб қолсаларингиз, умидимизни узиб кетмоқчи эдик. Яхши бўлибди, бир амаллаб тутиб олиб келибсизлар.

Фаррухни тутиб келтирган полициячилардан бири дарров отдан тушиб, офицерга честь берди-да:

— Оғойи раис, уни Шимрон дарвозаси ёнидаги хиёбонда тутиб, шаҳар дарвозасининг орқа тарафи билан айлантриб, бу ерга келтирдик,— деди.

Офицер ҳалигача ҳайронликда қотиб қолган Фаррухга қараб деди:

— Бу тўсатдан бўлган ҳаракатдан жуда ҳайрон бўлганга ўхшайсиз? Ҳозир мен сизга ўз билганим қадар бунинг сабабини тушунтриб бераман. Сизни қочқин деб қўлга олганлар. Бошлиқларимиз ҳам сизни тутиб, қамашни буюрдилар. Билганим шунинг ўзи...

— Оғо, янглишаётибсиз,— деди Фаррух.— Менинг полиция идораси билан ҳеч қандай борди-келдим бўлган эмас. На бирорта молия идорасига бошлиқ ҳам бўлган эмасман, ўғри боши ҳам эмасман, на ҳукуматнинг почта аравасини талаганман, на молия идорасининг кассасини урганман. Мен оддий бир ишсиз йигитман. Отим Фаррух.

Офицер кулди.

— Худди мана шу Фаррух деган йигит қамалиб, Келотга жўнатилиши керак,— деди.

Ниҳоят, Фаррухнинг тинкаси қуриб, айтди:

— Оғо, менинг гуноҳим нима? Неган мени қамайсиз? Нима сабабдан Келотга юбориламан?

Офицер Фаррухга деди:

— Бошқа савол-жавобга ўрин йўқ. Марҳамат қилиб гапимга кириш-у, бошқа маҳбуслар билан бирга Келотга жўнайверинг. Шунисига хурсанд бўлингки, то Хотин-ободга етгунча сизни усти берк аравада олиб борамиз. Шуни ҳам билиб қўйинг, қолган йўлни яланг оёқ-пайи пиёда босишга мажбурсиз.

Фаррух девона бўлиб қолаёзди. Офицер у билан бамисоли каллакесар ўғри ёки ашаддий жиноятчи билан гаплашаётгандай муомала қиларди.

Фаррух улардан қочиб қутулишга уринди, лекин бир полициячи дарҳол унинг кифтига аччиқ бир қамчи урди, йигит шўрлик заифлик ва қамчи зарбидан ерга ўтириб қолди.

Шундан кейин офицернинг буйруғи билан икки полициячи Фаррухни куч билан усти берк аравага киритди. Бу вақт кечаси соат тўртлар чамаси эди.

Арава Хуросон йўлидан кетди. Аввали Фаррух ҳеч нима демади, лекин орадан ярим соатча ўтгандан кейин ялиниб-ёлворишга бошлади. Чунки, зўр билан уларнинг қўлидан қутула олмаслигини англагач, ўз-ўзича: «Зора менга раҳми келиб, қўйиб юборса», деди.

Лекин бахтга қарши офицер тошюрак одам эди, Фаррухнинг нолаю зорига қулоқ солмади ва ниҳоят унга шундай деди:

— Сен ёш бошинг билан маҳмаданагарчилик қилиб, ҳаётимиз асосини ташкил этган бирталай мўътабар, олижаноб одамларимизга қарши чиқмасанг эди, ўшалардан бирининг фармонига кўра сени Техрондан сургун қилиб, Келотга юбормаган бўлар эдилар. Агарда жиннилигингни ташлаб, бундан кейин маҳбуслар билан бирга Келотга борсанг ва у ерда ўзингни яхши тутиб юрсанг, балки яқин орада сени қутқариб, Техронга қайтариб юборарлар.

Фаррух тўккан кўз ёшлари билан офицернинг тош юрагини эрита олмаслигини англади. Қутулишга умид қолмагани учун офицерга энди айтадиган сўзи ҳам қолмаган эди. Чўнтагидан рўмолчасини чиқарди-да: «Оғойи Ф... уссалтананинг менга қарши қўлламоқчи бўлган азобларига чидайман, ортиқ бундан сўнг ҳеч йиғламайман», — деб кўз ёшларини артди.

Арава кечаси соат тўртдан ўтганда Хотинободга етди. Юқорида билганимиз каби офицер аравадан тушиб, бечора маҳбуслар учун эрмак бир девонани топиб, совға келтирдим хаёли билан маҳбусларни овунтирмоқчи эди.

Бироқ, бечора маҳбуслар Фаррухнинг ҳусини, келишган қадду қоматини, тўғрилиқ ёғилиб турган кўзларини кўриб:

— Бечора йигит, ким учун шу фалокатга дучор бўлган экан?— деб ачиндилар.

Фаррух ҳеч сўз айтмасдан уларга қараб борди. Бироқ, бирданига юраги эзилиб, ёхуд энг сўнгги кучи вужудини тарк этганидан, ерга йиқилиб, бошини тупроққа қўйди. Маҳбуслар атрофини қуршаб, унинг кўнглини кўтаришга, тасалли беришга ҳаракат қилар эдилар. Фаррух чурқ этмасди. Лекин, секин-секин йиғлар, кўзларидан оққан ёшлари билан тупроқни лой қилар эди.

Ҳа, ана шу ёш томчиларидирки, бир кун бунинг эвазига қон селлари оқиб, золимларни бўғар! Бир оздан кейин офицер аравани орқасига қайтаришга буюриб, отга минди. Полициячилар бўлса, бечора Фаррухни маҳбусларга қўшдилар. Офицер илгариди, полициячилар маҳбусларнинг атрофида йўлига тушдилар.

Фаррух Теҳрондан узоқлашган сари яна-да маъюсланар эди. Яёв юришга одат қилмаган бечора Фаррух энди кун бўйи оёқ яланг йўл босиши зарур эди. Чунки, полициячилар Хотинободда туфлисини ечиб олган эдилар.

Фаррухнинг оёқлари қаварган эди. Бундан ортиқ йўл юра олмасди. Уша куни Домғонга етдилар. Фаррухнинг катта оиладан эканлигини билган офицер бундан ортиқ қийноқни унга раво кўрмасдан, ўз чўнтагиданми, ёхуд маҳбусларнинг харажати учун берилган пулданми, ҳарнечук, Фаррухга латта кавуш олиб берди.

Фаррух қанчалик ўйлаб кўрса ҳам, унга қилаётганлари — бу зулмнинг сабабини билмас эди. Ўз-ўзича: «Ахир, менинг гуноҳим нима, одам ўлдирдимми, етимларнинг ҳақини едимми, нима қилдим, ахир? Бундай қийноқларга, бундай зулмларга дучор бўлдим», деб ўйлар эди.

Бироқ, бунинг сабаби, важ-корсонни жуда очиқ-ойдин эди. У атиги бир ердагина хато қилган. Яъни, яшашнинг йўлини тушунмаган эди. Агар у ўғри, мунофиқ,

авом халқни алдайдиган қорин бандаларидан бўлса эди, бундай қийноқларга йўлиқмас эди.

Фаррух қабристонга кетарди. Яна қайтишга умиди йўқ эди. Севгани Маҳиндан умид узган эди. Ҳатто у Иффатга берган ваъдасини ҳам бажара олмаган эди. Улимга ҳукм қилинган Фаррух отасини ва энагасини кўз олдига келтириб, ўз-ўзича: «Бахтсиз бечоралар, менинг тўсатдан йўқолиб қолганимни билиб, қандай аҳволга тушар эканлар-а, шўрлик отам бу жудоликка чидаёлмасдан, доғу ҳасратда ўлиб кетади, албатта», дея эди.

Энг сўнг, Маҳинни ва Шукуфанинг сўнги сўзини, яъни «Маҳин ҳомиладор» деган сўзини эслади-да:

«Ўғил бўлармикин ёки қизми?»— деди.

XL 606

ОҒОЙИ Ф... УССАЛТАНА ИЙҒЛАГАН ҚУН

Олти ой ўтди.

...йил, аввалбаҳорнинг салқин бир кечаси, совуқ шабада дов-дарахтларнинг янги чиққан баргларини тебратар эди. Соғлар тошган, пишқириб оқмоқда бўлган сув тошларга урилиб, кўпирар эди. Сув шалдиरोқ йиғлоқи овози билан кеча тинчлигини бузарди.

Шу орада, гўёки ўша соғнинг овозига чидай олмай, унга жўр бўлмоқчи, ўз овозини унга қўшмоқчи бўлган бошқа бир овоз ҳам эшитилар эди. Яқин орадаги уйларнинг биридан эшитилиб турган бу йиғлоқи овоз кўпроқ касалмандларнинг инграшига ўхшар эди. Бу овоз тўлғоқ тутаётган ёш жувоннинг ноласи эди.

Дард тутиб, илондай тўлғанаётган жувоннинг ёнида икки хотин бор эди. Бироқ, бу хотинлар шундай оғир аҳволда бўлган бечора жувонга меҳрибонлик, шафқат кўрсатиб, далда бериш ўрнига, аксинча, унга аччиқ сўзлар билан жавоб берар ва ҳақоратли назар билан қараб, уни баттарроқ қийнар эдилар. Айниқса, бу хотинларнинг биттаси икки гапнинг бирида дард тутаётган жувоннинг тепасига ўдағайлаб келиб: «Юзинг қора бўлгур, номусимни ерга букдинг-ку! Энди менинг учун бир камми ҳаромзода туғиб беришингмиди?» дер экан, бошқа бир хотин бўлса:

— Ҳозирча бундай гапларнинг ўрни эмас, қўйинг,— деб ундам жим туришни илтимос қилар эди.

Кўз ёриш дақиқаларини бошидан ўтказаетган жувон бўлса, уларга жавоб бермас, фақат баланд овоз билан йиғлар эди. Унинг ноласи пораланган юрак фарёди янглиғ мунгли ва таъсирли эди.

Икки хотиндан бири иккинчисига айтди:

— Феруза, бу худо олгур доя қаёқда қолди? Нега ҳалигача келмади?

Феруза жавоб берди:

— Қечқурун худди Маҳин хонимнинг тўлғоғи бошланган вақтдаёқ уни келтириш учун извош юборган эдик, ҳали замон келиб қолар, хоним.

Феруза ҳали сўзини тамом ҳам қилмаган эдики, эшик очилиб, қора чодра ёпинган пакана бир хотин кириб келди. Биринчи хотин (Маликтож хоним) уни кўриши билан:

— Айланай Товусхоним, нимага шунча кеч қолдингиз?— дегандан кейин, уни бир четга тортиб, қулоғига шивирлади:

— Туя кўрдингми? Йўқ. Пулни олинг-у, овозингизни чиқарманг. Тагин ҳар қаерларда оғзингиздан гуллаб юрманг,— деди.

Товус номланган доя хотин бундай ишларни бошидан ўтказа бериб пишиб кетган бўлганлиги учун бундай мажлислардан ва бундай сўзлардан бирталайини кўрган ва эшитган бўлгани сабабли бошини қимирлатиб, «хўп» ишорасини қилди-да, деди:

— Вой айланай хонимжон! Биз мижозларимизни хафа қилишни истамаймиз. Биз бу даргоҳда нон еб, туз ичиб келганмиз. Шундаям гап бўладими, хотиржам бўлинг, айланай.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлинг, айланай,— деди Маликтож хоним.

Товусбиби Маҳинга яқинлашиб уни текширди. Кейин Маликтож хонимга деди:

— Бир-икки соатдан кейин, худо хоҳласа, кўзи ёрийди.

Икки соат ўтди. Ташқаридаги шамол борган сари қутурар эди. Йилнинг бу фаслида Шимронда маҳаллий қишлоқиларгина яшар эдилар. Бу ерда шаҳар халқидан ҳеч ким кўринмас эди. Бироқ, Маҳин отасининг буйруғи билан олти ойдан бери шу ерда эди.

Маҳин кеча-кундуз йиғларди. У роса тўққиз ойдан буён Фаррухни кўрмаган эди. Онаси ҳафтада икки-уч марта, отаси бўлса ҳар замонда қош-қовоғини солиб, уни кўргани келар эди. Бироқ, Феруза доим шу ерда унга хизмат қилар эди.

Бирданига, шу қўрқинчли кечада, доя хотин Товус-бибининг баланд овози эшитилиб қолди:

— Худоё шукур, хоним, муборак бўлсин, ўнғайгина қутулди. Ўғилгина экан!

Шу пайтда жуда ҳам аччиғи тутиб кетган Маликтож хоним оёғи куйган товуқдай типирчилаб қолган эди. Доя хотиннинг овозини эшитиши билан ичкарига кириб, Маҳинни беҳуш, доя хотинни бўлса, керакли ишлар билан овора ҳолда кўрди.

Маҳин баъзан йиғлар, баъзан чуқур хўрсинар, Фаррухнинг номини такрорлаб ётар эди. Гўёки Маҳин, тангридан худди шу кунгача, яъни кўзи ёригунга қадар умр сўраганга ўхшарди. Чунки, кўзи ёриши биланоқ аҳволи ўзгариб, йўқликқа томён кета бошлади.

Шўрлик Маҳиннинг ориқ ва заиф баданида қатра бўлсин қуввати қолмаган эди. У заифлигига қарамасдан ёнига ётқизилган боласига ўгирилиб қарар, уни оналик муҳаббати билан томоша қилар эди.

Маҳин ҳам уни, онаси айтгандай, ҳаромзода деб билармиди?

Агар отаси Маҳинни Фаррухга тегишига жавоб берса, бу тўй дунёда биринчи ва чинакам тўй бўлмасмиди?

Маҳин ўз боласини севар эди. У бу янги туғилган болада Фаррухнинг, севгили Фаррухнинг, истаган Фаррухнинг руҳини кўрар эди. Маҳин Фаррухни унутмаганди. У Фаррухни қаерда бўлса ҳам ўзининг эри, ўзини бўлса, унинг хотини деб билар эди.

Айтганимиздай, Маҳиннинг аҳволи борган сари ёмонлашмоқда эди. Оғриқнинг зўрлигидан гоҳ кўзларини юмар, гоҳ очар эди. Кўзини очар экан, энг аввал боласига қарарди. Уни ҳар нарсадан, ҳар дарддан зиёда азоблаган нарса онасининг ҳақорати билан унга ва ўғлига қилган муомаласи ва қараши эди. Бечора Маҳин бу ҳақоратларга чидай олмас эди. У бу бола Фаррухнинг боласи, деб ўйлар экан, аҳволи яна ҳам кўпроқ оғирлашар, ўзи эзилар, юракни тирновчи нола чекиб инграр эди, Бироқ, бу фарёдлар бешқа уйда Феруза билан ни-

манидир сўзлашиб ўтирган онасига таъсир қилармиди?

Бирдан эшик очилиб, ғазабланган отасининг ичкарига кирганини кўрди. У Маҳинга яқинлашиб:

— Аҳволинг қалай, яхшимисан?— деб сўради.

Маҳин бир оз уялиб, қизаргани ҳолда ва ўзича, «отам бу ерга нима учун келибди?» деди-да, секингина, бўғиқ товуш билан:

— Дуруст,— деб жавоб берди.

Отаси:

— Жуда яхши, мен бир доктор келтирдим. Ҳозир сени кўради,— деб чиқиб кетди.

Бир оздан кейин доктор билан бирга кирди. Доктор текшира бошлади. Қасалнинг томирини ушлаб, юрагига қулоқ солди. Бир оздан кейин уйдан чиқиб, оғойи Ф... уссалтанага айтди:

— Бу кечаси қизингизни ёлғиз қолдирмаслигингиз керак. Агар иложи бўлса, сиз билан онаси бу кечани унинг ёнида ўтказсангиз яна-да яхши бўлар эди.

Кейинги сўзни эшитган оғойи Ф... уссалтананинг юраги шув этиб кетди. Кўзлари қинидан чиқиб кетгудай бўлиб, доктордан сўради.

— Нима гап? Нима бўлибди, қизим нима бўлади?

Доктор оғойи Ф... уссалтананинг юрагига қаттиқ тегмасин деб, чўчиб-чўчиб деди:

— Ҳеч гап йўқ, бироқ қизингизнинг соатлари эмас, ҳатто дақиқалари ҳам саноғлик.

Оғойи Ф... уссалтана ортиқ чидаб туролмай, қичқириб юборди ва хотинини чақирди.

Доктор тўғри айтган эди. Маҳин энг сўнгги нафасини олмоқда эди. Шу шаҳло кўзлар тез орада бир умрга юмилар эди.

Тўққиз ойдан буён ота-онасининг азоби остида яшаб, бирор роҳат кўрмаган Маҳин ўлим олдида эди.

Оғойи Ф... уссалтана уйга кирганида, қизининг ранги яна ҳам оқариб кетган эди. Ота қизининг ўлишини аниқ билди.

Маҳин шу ёшида, ота-оналарининг зулми билан, дунёнинг бутун лаззатларидан кўзини юмиб, ўлимга тайёрланар эди.

Маҳин Фаррухнинг қаерда эканини билмагани каби, боласини ҳам шу тубан муҳитга ташлаб кетмоқда

эди. У отасини кўриши билан бўғиқ ва майин овоз билан айтди:

— Ота, унутмангизки, сиз мени қўлингиздан келганча азобладингиз, хўрладингиз, дунёда энг севган бир кишимдан ажратиб, нафаси менинг учун заҳар бўлган бир одамга бермоқчи бўлдингиз, аммо мен сўнгги нафасимда ҳам сизни ва онамни кечирдим. Ота, мен ўляпман. Энди сиз ҳам менга биттагина ваъда берингиз, бу ёш гўдак билан ҳам менга қилгандай бадмуомалада бўлманг. Уни эркин қўйинг. Ота, мен сизни мол, давлат, мартабапараст бўлиб, ана шу хислатларингиз кўзингизга ҳақиқатни кўриш учун тўсиқ бўлгани учун, онамни эса, жоҳил хотин бўлгани сабабли шу ишларни қилгани учун кечираман. Аммо сиз ҳам шу болага озор бермаслигингизга сўз берингиз. Ота, мабодо бир кун келиб, боламнинг отаси — Фаррухни учратсангиз, уни ҳурмат қилинг, чунки у, сиз ўйлаганча эмас, жуда яхши одам эди. Раҳмдил, инсофли эди. У мени севарди, менинг учун ҳар нарсадан кечган эди...

Маҳиннинг шу сўнгги сўзлари оғойи Ф... уссалтанага жуда қаттиқ таъсир қилди. Фаррух ҳозир қаерда, қандай жабру жафолар тортаётганини ўйлаб кетди.

Шу пайтда Маликтож хоним ҳам уйга кирди. Оғойи Ф... уссалтана хотинига қараб ҳаяжон билан:

— Кел, кел хотин, қизимиздан ажраб қолай деяпмиз, бунга қара, алланималар сўзляпти,— деди.

Маликтож хоним титраб-қақшаб келиб, Маҳиннинг ёнига ўтирди. Лекин ўзини тута олмай, ҳўнг-ҳўнг йиғламоққа бошлади.

Маҳин инграр эди. Кўз-қовоқлари оғирлашиб борарди. У жонининг танидан айрилганини ҳис қилди.

Оғойи Ф... уссалтана билан хотини Маҳинни юпатмоқчи бўлсалар ҳам, йиғи сўзлашга қўймасди.

Оғойи Ф... уссалтана худди шу пайтда Фаррухни шу ерда ҳозир қилиш учун давлатининг ярмини беришга ҳам тайёр эди. Лекин бу бўладиган бир ишми?

Маҳин бирданига ҳаракат қилди ва майин товуш билан:

— Фаррухни ҳурмат қилинг, боласига озор берманг!— деди.

Маҳиннинг энгаклари силкинар, кўзлари ҳаракатсиз бир нуқтага телмириб қолган эди...

У сўнгги мартаба яна ўғлига қаради.

Бир соатдан кейин бу уйда йиғи кўтарилди. Онаси сочларини юлар, отаси ўз бошига муштлар, Феруза эса уввос тортар эди. Оғойи Ф... уссалтана билан бирга келган Ризоқули ҳам ташқарида пиқ-пиқ йиғлар эди.

Бироқ, бунинг нима фойдаси бор?

Маҳин энди йўқ. Маҳин каравот устида тинчгина, абадий уйқуга кетган эди.

Оғойи Ф... уссалтана билан хотини Маҳиннинг икки ёнида туриб, совиб бораётган қўлларини ўпар эдилар.

Оғойи Ф... уссалтана яккаю ягона қизидан ажраган эди. Докторларнинг сўзига қараганда, ундан энди бола бўлмас эди. Бўлгани билан ҳам Маҳин бўла олармиди?

«Ҳар гулнинг иси бошқа», деб хўп яхши айтганлар.

Маҳин, баҳор гули каби ғунча экан, қора тупроққа кўмилди...

ИККИНЧИ КИТОБ

*Рус тилидан
Сотиболди ИҶЛДОШЕВ таржимаси*

ҚҰРҚИНЧЛИ ТУН

Шамсул-имора минорасидаги соат бешга занг урди. Қош қораймоқда. Кўпгина дўконлар аллақачон бекилган. Лолазор хиёбонида одатдагича тўда-тўда одамлар сайр қилиб юришади. Аммо, бугун улар ғамгин кўринадилар. Кўпчиликнинг чеҳрасида ташвиш ва қўрқув аломатларини пайқаш мумкин эди.

Катта тош йўл илк баҳор лойига ботган. Изғирин шамол эсиб, ҳовли ва уй деворларига устма-уст ёпиштириб ташланган ранг-баранг афишаларнинг кўчиб кетган четларини пирпиратиб ўйнайди.

«Асли ва Қарам», «Аршин мол олон»¹ деб ёзилган бу ола-була афишалар беҳафсала, эринчоқ ва ҳамиша мирқуруқ бўлиб юрадиган техронликларни театрларга боришга ундарди.

Ҳамма афишалар орасида: «Янги касб ёхуд Ражаб тоға қандай бачча бўлди», деб ёзилгани айниқса кўзга яққол ташланиб турарди.

Йўловчилардан бири ёнидаги ошнасига:

— Эртага томошага борасанми? Таҳдид Бошқармасининг етим-есирларига кўмаклашмоқ керак-ку, ахир,— деди.

— Нима деяпсан, азизим, эсинг жойидами ўзи? Томошангга бало борми?— жавоб берди ошнаси.— Туриш-турмушимизнинг ўзи томоша бўлиб ётибди-ку. Ҳе, нима кераги бор? Пул тўлаб томоша кўриш кимга зарур келибди? Хотинча кийинган эркакларнинг қийанглаши меъдага тегмаган дейсанми?

¹ Эронда машҳур бўлган пьесаларнинг номлари.

Шун куни, яъни 1339 йил, иккинчи хут, якшанба, Европа календари бўйича эса 1921 йил, йигирманчи февраль кўёш ботаётган чоғда, «Гранд Отель» меҳмонхонаси дарвозаси олдида бир неча киши қизғин суҳбатлашмоқда эди. Улардан бири — новчадан келган, авом халқ назарида ўзини мусулмони комил қилиб кўрсатиш мақсадида бўлса керак, калтагина соқол қўйгани, суҳбатдоши — ниҳоятда барваста одамга:

— Хўш, қани нима дейсиз? Энди пулларни нима қиласиз?— деди.

Барваста одам ички изтиробини яшириш учун бўлса керак, сохта қувноқлик билан жавоб берди:

— Нима қиласиз дейсизми? Оғойи Х... уддавла билан оғойи Х... уссалтана нима қилсалар, мен ҳам худди шундай қиламан-да. Менда ортиқча пул бор бўлса эканки, казакларнинг келишидан қўрқсам. Большевизм дейсизми? Большевизм бўлса бўлаверсин! Олса, уй жиҳозларини ижарага қўйиб, зўр машаққатлар билан орттирган жиндаккина пулимни олади-да, бошқа нима ҳам бор?..

Унинг бу жавобини эшитгач, уларнинг қолган икки суҳбатдошлари қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Булардан бири бошига беўхшов салла ўраган, кеча тун бўйи коньяк ва ароқ ичгани хира кўзларидан яққол сезилиб турган, озарбайжонлик сайд, иккинчиси оқ юзли, қўй кўзли, қўнғироқ соч ёш офицер эди.

Бир йилдан сўнг бир «Бошқарма»нинг бошлиғи бўлиш, амалга мингач, давлат пулини ўмариб, Техроннинг шимоли-ғарб томонидан боғ олиш, извош ҳамда автомобилли бўлиш, мактаб муаллимлари қашшоқлигининг зўридан нажот излаб, мачитдан бошпана ахтарган вақтларида мингларча туман сарфлаб, уй жиҳозлари олиш, ҳар шишаси ўттиз туман турадиган шампань виносидан сипқариш, аскарликка олинган шўрпешона йигитларни калтаклашни ўзига эрмак деб билиш, ҳар жума куни шаҳар ташқарисидаги боғларда бир кечада юзлаб туман сарфлаб айш-ишрат қилиш бу ёш офицернинг етти ухлаб тушига ҳам кирмас эди. Ана шу ёш офицер ғамгинлик билан деди:

— Эй, бизнинг қўлимиздан нима иш ҳам келарди: етти ойдан бери маошдан дарак йўқ, яна етти ойни маош олмай ўтказамиз...

Шу маҳал озарбайжонлик сайд соф туркча талаф-

фузда турк-форс ибораларини аралаштириб қироат билан сўзлай кетди:

— Сиз беҳуда ташвиш тортманг. Мен токи сиз билан эканман, пул топишга ўзим кафил. Ўзим сизга пул бераман. Агар бу ерда большевизм қарор топгундай бўлса, Табризда большевиклар бўлмайди.

Шўрлик сайд ўзининг чаласаводлиги туфайли революция даврида барча ижтимоий муносабат ва алоқаларнинг ўзгариб ва бекор бўлиб кетишини, у менга бошпана бўлади деб ўйлаган Табризнинг ўзи большевиклар шаҳри бўлиб қолишини билмасди. Бундан ташқари, бир йилдан сўнг шу қўнғироқ соч офицер воситасида мўътабар кишилардан яхши тавсиянома олиб, Баладияда ишга жойлашишини ва оқибат-натижада бошқармадан бир неча олий маълумотли кишиларнинг ҳайдалиб кетишига сабаб бўлишини олдиндан билган эди дейсизми?

Сайр этувчилар аста-секин уй-уйларига тарқала бошлашди. Лекин бу галги тарқалишлари ҳам одатдигидан тамомила бошқача эди: кишилар ғамгин ва халелчан эдилар. Биров ўз бойлигини қаерга ва қандай қилиб яширишни ўйласа, бошқа бирови казаклардан эсон-омон қочиб қутулиш йўлини чоғларди.

Секин-аста бутун Теҳронни сукунат қамраб олди. У вақтларда Теҳрон кўчалари ёритилмас, дўконлар барвақт ёпиларди. Шу сабабдан шаҳарни дарҳол қоронғилик ва сукунат босарди. Фақат ойгина ёғду сочар, лекин у ҳам бамисоли ошиғини бир оз қийнамоқчи бўлган танноз хоним янглиғ бир лаҳзагина чеҳрасини очиб, қайтадан яшириниб оларди.

* * *

Дарё шўх ва ёқимли шовилларди. Булутлар тарқаб кетди. Табиат гўё ерга ачингандай унга осмон юзини очди. Ой ярақлаб ёғду соча бошлади. Бу манзара худди ўз қизининг севган йигитига қўл беришини истаган меҳрибон отанинг ҳотамлик қилиб, қиз юзидаги пардани астагина кўтариб, қиз ҳуснини йигитга кўрсатганига ўхшаб кетарди.

Дарё атрофини шовқин-сурон босган эди. Чор тарафдан товушлар эшитиларди: биров дўстини чақирса, биров отини «чў» дерди, яна биров оғзига келгани-

ни қайтармай Техрон ашрофларини сўкарди. Кўприк яқинидаги қийшайган бут турган баландликда казакча кийинган икки нафар йигит тош устида ўтиришарди. Кеча ойдин бўлганидан ўтирганларни осонгина таниш, бир-биридан ажратиш мумкин эди. Буларнинг бири кўркам, кўкиш кўзли йигит эди. Унинг офтобда қорайган ва шамолда дағаллашган ғамгин чеҳраси ташвиш, азобуқубат чекканидан далолат берарди. Кўзу қошлари қоп-қора, сал қорачадан келган йигитча бўлса, ўртоғига ўхшаб у қадар қораймаган ва унчалик ғамгин ҳам кўринмас эди.

Биринчи йигит осмонга тикилар экан, диққинафасликданми ёки ғазабданми:

— Оҳ, эрта, эрта... тезроқ тун ўтса-ю, тонг отса!— дерди.

Шериги сабрсизланиб:

— «Эрта», «эрта» деявериб жонимга тегдинг, эртага нима қилмоқчисан ўзи, айтсанг-чи ахир!— деб жеркиди ўртоғини.— «Эрта», «эрта»миш. Ҳа, нима бўпти. Бугундан эртанинг нима фарқи бор, бугун Кирождамиз, эртага Техронда бўламиз, вассалом!

Йигит шеригининг бу сўзларига унчалик эътибор қилмасдан жавоб берди:

— Мен сенга ҳамма воқеани Техронга борганимиздан кейин айтиб бераман дедим-ку. Бунча энсамни қотирмасанг, мени бир оз ўз ҳолимга қўй, дўстим.

Қорачадан келган йигит ўртоғини ё бетоб, ёки ақлдан озган ҳисоблаб, уни ортиқча безовта қилмаслик учун бошқа гапирмади. Шеригининг жим қолганидан фойдаланиб, биринчи йигит яна хаёлга чўмди. Унинг дам-бадам қамирлаган лаблари алланималар деб пичирларди, лекин шу қадар секин пичирлардики, сўзларини шериги эшитмас, шунда унинг чиройи очилиб кулиб қўярди, гоҳо яна нималарнидир пичирлаб, ғамнок бўлар, юзида алланечук ташвиш ва ғазаб аломати намоён бўларди.

Шу ҳолда бир неча дақиқа ўтди. Сўнг у аста енгини қайриб қўлидаги соатга қаради-да:

— Олтидан чорак ўтибди. Ун беш дақиқалардан кейин йўлга чиқамиз. Мен кетишим керак,— деди.

У ўрнидан турди ва ойдин кеча манзарасига маҳлиё бўлиб, тош устида ўтирган дўстига яхшилик тилаб, жадал жўнаб кетди. У Техронга қарама-қарши жойлаш-

ган Қазвин томон бурилиб, кўп ўтмай Кирож қишлоғига кириб борди.

Бу ерда шовқин-сурон, тўс-тўполон авжига минган эди. Қишлоқнинг катта кўчаси ҳарбий лагерни эслатарди. Ҳамма ерда казаклар юрарди. Казаклардан қўрқиб қути ўчган Кирож аҳолиси, мана энди талон-торож бошланади, деган ташвишда эди. Бироқ, бу ердагилар кутгандек талон-торож бошланмади. Аҳоли ашаддий босқинчи деб ўйлаган казаклар, аксинча, беозор, кишиларга нисбатан ҳушёр ва ҳатто меҳрибон эдилар.

Йигит қишлоқ кўчасининг икки четида тартибсиз ҳолда тўда-тўда бўлиб юрган казаклар орасидан ўтиб (казаклар унга салом беришар ва у ҳам честь бериб борарди), йўлнинг чап томонида кўришиб турган карвонсаройга келди. Карвонсарой ва унинг атрофи шовқин-сурондан ҳоли эди. Дарвоза олдида навбатчи казак турарди. Навбатчи ёнига келган йигит: «Фавқуллода бир иш туфайли командирни кўришим керак»,— демоқчи эди, аммо казак унга огоҳлантириш ишорасини қилиб, қўлини чаккасига қўйди-да:

— Оғойи командир ҳозир ҳеч ким билан кўриша олмайдилар,— деди.

Йигит ичкари киришни қаттиқ талаб этиб туриб олди. Казак яна қўлини чаккасига қўйиб тушунтирди:

— Бу ердан жўнашга атиги ўн дақиқа қолди. Шу сабабли командир бирор кишини ҳам қабул қилолмасликларини айтдилар.

— Биладан,— деди йигит.— Бироқ ишнинг фавқуллода ва айниқса, шу ердаги ишга бевосита алоқадор бўлганлиги учун ҳам командирни кўришим зарур.

Озарбайжонлик бу навбатчи казак саводсиз бўлганлигидан «фавқуллода» ва «бевосита» сўзларининг маъносига тушуниб етмай, соф туркча талаффузда жавоб қилди:

— Хон-ноиб... Мен айбли эмасман... Командирни кўриш мумкин эмас, вассалом.

Йигит командирни, албатта, кўриши кераклигини такрор айтмоқчи бўлиб турган чоғида карвонсарой хоналаридан бирининг эшиги очилди ва ундан юзларини чанг босган офицер кўринди.

— Нима гап? Нима бўлди?— сўради ҳарбийларга ҳос дағал товуш билан офицер.

Йигит ғоз туриб:

— Ҳамма нарса жойида, оғойи командир, лекин мен муҳим бир иш юзасидан сиз билан гаплашишим зарур,— деди.

Шу кеча, дарҳақиқат, ҳамма нарса муҳим эди. Катта бир ишга жазм қилган кишининг бундай пайтда ҳамма нарса ҳақида ўйлаши, жон куйдириши табиийдир. Бундай вазиятда энг майда кўринган ишлар ҳам, арзимас муваффақиятсизлик ва зиддиятлар ҳам муҳим ҳисобланади. Қандайдир офицер у билан гаплашмоқчи. Демак, бунинг сабаби бор. Эҳтимол, Техронда барча ишдан воқиф бўлишиб, зарур чора-тадбирларни кўраётгандирлар? Буни билиш, аниқлаб олиш керек.

Шундай мулоҳазалар командирнинг фикридан ўтган бўлса керак. У навбатчига йигитни ичкари қўйишни буюрди. Орадан сал вақт ўтгач, йигит командирнинг хонасида ҳозир бўлди.

Бу кичкинагина хонада мойланмаган стол ва курси бор эди, холос. Столда синиқ шишали ту누ка ис чироқ тутарди. Хона ичи совуқ. Унинг сарой ҳовлисига чиқадиган эшиги бекитилган бўлса-да, лекин кўтарилган кучли шамолдан эшик бениҳоя ғижирлар, хона ичи нотинч, ваҳимали эди.

Командир ўйчан кўринарди. У аввал хонада бир неча бор у ёқдан-бу ёққа юрди, сўнг йигитга яқин келиб, унинг елкасига қўлини вазмин ташлар экан, сўради:

— Қайси қисмдан бўласан?

— Техрон полкининг бешинчи ротасиданман, оғойи командир,— деб жавоб берди ёш поручик ҳарбийларча гоз туриб.

— Исминг нима?— яна сўради командир.

— Исмин энди... Муҳаммад Ризо Хон.

— Хўп, бўпти. Вақт оз. Нима гап ўзи, тезроқ сўзла.

И б о б

ИНТИҚОМ СОАТИ

Тунги соат ўн бир. Кўрқув, ташвишдан тинкаси қуриган кўпчилик техронликлар уйқуга ётганлар. Фақат Техрон бригадасининг солдатларигина ўзларига хос тартибсизлик билан мудофаа тараддудини кўрардилар. Аҳвол кулгили бўлишига қарамай, хавфли эди. Техронга ярим яланғоч ва деярли қуролсиз бир тўда ка-

закларнинг «хужум қилиш» хавфи бор эди. Аммо, танбал, пошуд теҳронликлар учун шунинг ўзи ҳам жуда катта ташвиш эди.

Шу маҳал қимматбаҳо гиламлар тўшалган ва водир ришмлар билан безатилган хонада сочлари деярли оқариб кетган бир чол тунги кийимда ётарди. Унинг устига кўрмон матосидан тикилган нафис кўрна ташланган, боши атлас жилдли момиқ ёстиқда. Хона тоқчаларидан бирида ёнаётган кичкина чироқнинг хирагина нури қария ётган каравотга тушиб, унинг юзини ёритиб турарди. Бошида деярли соч қолмаган бу қариянинг кўзлари киртайган, юзларини ажин қоплаган: чолнинг қиёфаси тушкун ва қўрқинчли кўринарди.

У ухламас, баъзан худди ҳушини йўқотгандай киртайган кўзларини юмар, сўнг бирдан титраб кетар, қаддини бир оз кўтарар, рўпарасида нимадир тургандек, унга талпинар ва уҳ тортиб, яна ўрнига йиқиларди. Гоҳо кўзлари аланглар, гоҳо ёшга тўларди. У яна кўзларини юмар, қимирламай тинч ётганича хаёлга чўмар эди.

Вақти-вақти билан такрорланаётган унинг бу ҳаракати «бундай ётсам яхши бўлади» деб бир томонга, салдан кейин «бу ёнбошимга босиб ётсам дуруст бўлади» деб безовталаниб, у ёқдан-бу ёққа ағдарилаётган беморни эслатарди. Чол, дарҳақиқат, бемор эди. Аммо, унинг дарди умидсизлик эди.

Чолнинг кўзларидан унинг аллақачонлардан бери тинч уйқудан маҳрум экани ва ҳатто кечалари тинч ухлаш мумкинлигини умуман унутиб қўйганлиги кўрииб турарди.

У аста қўлини узатиб, каравоти ёнида турган шишачани олди, оғзига яқин келтириб очкўзлик билан бир лаҳзада ундаги дорининг қарийб ярмини ичиб қўйди. Бир неча дақиқадан сўнг унинг кўзлари юмилди, уйқу элтгандай бўлди. Бироқ кўп ўтмай, яна тўлғана бошлади. Энди у алаҳсирар эди:

«Хўш, қани, қўзичоғим, келасанми? Кел, қизгинам, кел!..»

Унинг юзларидан ёш томчилари оқа бошлади.

Бу узоқ тунда катта осма соат ҳам аксига секин юраётгандек туюларди, чол тез-тез безовталанарди, Баъзан уйқусида бақириб юборарди:

— Нури дийда қизгинам, муштипар хотиним! Қани келинлар, келинлар, жонларим! Сизлар келган оқшом мен мўйсафид учун энг азиз ва ширин бўлади. Мен бебахт, мункиллаб қолган чолнинг ҳолидан хабар олиб, тортаётган азоб-уқубатлардан қутқаришни истамайсизларми?..

Яна чолнинг юзидаги ажинлар оралаб ёш оқа бошлади.

Ташқарида ҳамон шамол қутурар, дераза ойналари дириллар эди. Уйда бўлса, сукунат ҳукм сураар ва бу сукунат чолнинг қаттиқ оқ-войидан бузилиб турарди.

Чол тўшакда бирдан ўгирилиб олди. Унга янги, нотаниш товуш эшитилди. У толиқиб, эндигина ёстиққа бош қўйган ва бедармон ётган бўлса-да, ноилож ўрнидан сал кўтарилиб, ташқарига қулоқ сола бошлади:

— Узи нима гап, келишяптими? Рости билан келишяптими-кан-а?

У яна алаҳламоқда эди.

«Азиз қизим ҳам... севимли хотиним ҳам келяпти! Келишади деган эдим-ку, билардим келишларини... ма-на, жуда соз бўлди».

У қўлларини бир-бирига яқинлаштириб, гўё товуш чиқармай чапак чалгандай бўлди.

Дарҳақиқат, тунги сукунатда аллақандай товушлар эшитилаётганини илғаб олиш мумкин эди. Кимдир уйни айлана ўраган ровон эшигини тарақлатиб очиб юборди. Шундан сўнг у эҳтиётлик билан секингина айвонга кирди. У тобора яқинлаша бошлади. Чол ўзига келди, унинг қути ўчди. Қўрққанидан бақириб юборди:

— Ким келяпти? Ҳой, ким ўзи?!

Оёқ товуши тобора яқинлашарди. Бирдан нимадир ағдарилиб тушди — келаётган киши айвондаги стулга қоқилиб, уни ағдариб юборган бўлса керак. Бу тарақлаган товушдан ўтакаси ёрилган чол беҳуш бўлиб йиқилди.

Уй эшиги очилиб, қадди-қомати келишган, казакча кийинган, шапкасини чанг босган йигит кўринди. Унинг сочи ҳам чангга беланган, кўзлари эса қип-қизариб кетганди. Диққат билан разм солган киши унинг чеҳрасида икки ҳис: севинч ва ғазаб ҳисси курашаётганини ва севинчдан ғазабнинг устун чиқаётганини пайқанган бўларди.

Йигит чол ётган жойга яқинлашиб, бўғиқ ва титроқ товуш билан:

— Менинг гапимга қулоқ солишга майлингиз борми, оғо?— деди.

Унинг саволи жавобсиз қолди. Йигит бир оз кутгач, чолнинг тўшаги устига энгашиб, унга тегиб кетишдан жиркангандай, қўлининг учи билан чолни секин қимирлатди:

— Оғо, менинг гапларимга қулоқ солишга майллар борми?

Бу сафар чол бошини чайқади. Унинг ич-ичига ботиб кетган кўзлари очилди-да, уйга кирган кишига қаради.

Шу дақиқада юз берган ҳолатни тасвирлашдан ожизман. Чол бўғиқ товуш билан додлаб юборди. Келган киши ҳам додлаб юборди. Худди шу маҳал олис-олисларда тўпнинг гумбурлаши эшитилди. Кейин яна икки марта гумбурлади. Чолни даҳшат босди. У сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима гап ўзи? Қандай воқеа рўй берди? У ёқда нималар бўляпти?

— Ҳеч нарса бўлаётгани йўқ. Фақат халққа хиёнат қилганларнинг жазосини беришмоқчи,— деб жавоб қилди офицер.

Тўплар пайдарпай гумбурларди. Йигит сукут қиларди. Кейин кўзларини катта-катта очиб, ўзига бақрайиб қараб турган чолдан:

— Мени танияпсизми?— деб сўради.

— Ҳа,— деб пичирлади чол.

— Уйингизга нима учун келганимни биласизми?

— Албатта, лекин...

Чол қўрққанидан бошлаган жумласини тугата олмади.

— Хўп, майли,— деди йигит,— ҳозир мен сизни қамоққа олгани келдим. Лекин, яна имоним комилки,— деб илова қилди ғазоби қайнаб,— сизни суд қилишаётганини кўриш менга насиб бўлажак. Қизингиз қаерда? Гапиринг, қизингизни нима қилдингиз?

«Қизингиз» деган сўз чолнинг юрак-бағрига ўт қалади. Қўрқуви бирдан чуқур қайғу билан алмашинди. Чол хўнграб йиғлаб юборди.

— Қизим, қизгинам? Нега уни эсимга соласан?

Чол бамисоли ярим беҳуш одам сингари:

— Жонгинам қизим, балки ҳозиргина келиб қолар... хотиним ҳам келса, ажаб эмас,— деб саннай бошлаган

Әди, шу заҳоти бирдан ўзига келди.— Йўқ, йўқ. Мен шунчаки бир... Тўғрироғи, шу бугун кечаси ўзим уларнинг ёнига кетсам керак. Энди улар асло келмайдилар... кела олмайдилар.

Йигит чолга томон юрди, лекин у тентираклар, оёқлари юришдан ожиз эди.

Чол кўзларига ёш олиб:

— Ҳа, қизимдан айрилдим,— деди.— Энди қизим йўқ. Аввал қизимдан, кейин хотинимдан жудо бўлдим. Севикли хотиним кетди. Энди улар йўқ. Ҳеч кимим йўқ. Ўзим сўққабосман.

Йигит орқага тисарилиб, деворга суянди. Унинг аъзойи бадани титрарди. Юраги алланечук бўлиб кетди: бирдан мадори қуриб, гавдаси девордан сирғалиб тушди, ерга ўтириб қолди. Чол ҳўнграб йиғлай бошлади.

Шу зайлда бир неча дақиқа ўтди.

Қизни кўриб, уни халос этаман деб қилинган барча орзулар пучга чиқди. У ҳар қандай тушқунликни бартараф қилишга ҳозир эди. Қизни ажал олиб кетган эди. Шу билан кураш ўз мазмунини йўқотганди. Эндиги курашдан не фойда? У қизнинг ҳузурига, уни кўришга, ўч олишга ошиққан эди. Энди бунинг ҳеч қандай маъноси йўқ эди. Ўч олишми? Кимдан ўч олиш? Қайғу-ҳасрат ва умидсизлик букиб ташлаган мана шу аянч махлуқдан ўч олсинми?

Йигит йиғламасди, у қўллари билан бошини қаттиқ қисар, гўё бу билан у тақдирнинг берган бу даҳшатли зарбасига миясидан қандайдир бирор изоҳни ситиб чиқаришга уринаётганга ўхшарди. Унинг кўзларидан ниҳоятда зўр азоб чекаётгани сезилиб турарди.

Кўчадан отларнинг дупири, ўқ товушлари эшитиларди.

Шу пайт кимдир кўча эшикни итаргандай бўлди. Эшик тақиллади. Йигит дарҳол қўлидаги соатига қаради.

— Уҳ... Уларнинг кўчада кутаётганига бир ярим соат бўлибди-ку.

У зўрға ўрнидан туриб, хонадан чиқди-да, ровон эшигини очди.

— Афв этасиз,— деди у ўзини кутаётган казак формасидаги офицерга,— ўн дақиқа деб сизларни шунча кутдириб қўйдим.

— Ҳа,— деди офицер ва шу заҳотиёқ пастда кута-

ётган икки казакка дарҳол:— Қани, юқорига!— деб буйруқ берди овозини барала қўйиб.

Казаклар зинапоядан югуриб чиқишди.

— Буйруқни ижро этиш мумкинми?— деб сўради офицер йигитдан.

Йигит ғамгинлик билан:

— Бундан не фойда?— деб жавоб берди.

Декин шу ондаёқ унинг чеҳрасида яна ғазаб ва нафрат ифодаси пайдо бўлди:

— Йўқ, нима бўлса ҳам, буйруқни ижро этинг!— деди қатъий равишда.

Ичкари ҳовлида уч хотин бор эди. Казак йигитларнинг оёқ товушлари ва офицерларнинг гап-сўзлари уларни ҳам уйғотиб юборди. Улар «большевиклар Техронни олди», деб ваҳимага тушиб, аввалига ўринда тўлғандилар, кейин сапчиб туриб кетдилар. Қуролланган казакларга қарши бу хотинларнинг қўлидан нима иш ҳам келарди. Кулги бўлишдан бошқа иш қилиша олармиди, йўқ акс ҳолда улар ич кўйлақда туриб эшикдан қарашармиди? Аёлларнинг кўзи казак шапкаларига тушди, қўрққанларидан ўзларини тезда ичкари олишди-да, яна жойларига киришиб, кўрпаларига ўралиб ётишди.

Офицерлар казаклар билан биргаликда чол ётган хонага киришди. Чол ўринда гужанак бўлиб ётарди. Унинг қолган-қутган сочлари ҳам юлинган эди. Чол аввалига уларнинг кириб келганини пайқамай қолди.

Иккинчи офицер каравотга яқин бориб энгашди-да, чолнинг қай аҳволда эканига парво ҳам қилмай, унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Муҳтарам оғо! Ғоятда зарур бир иш юзасидан Қазақхонага боришингиз зарур,— деди.

Офицернинг дағал овозини эшитган чол ҳаракатланди, бошини кўтарди. Казакларни кўриши билан тамомила ўзини йўқотиб қўйди.

— Казаклар? Менинг уйимда? Шундай бемаҳалда? Нима учун? Сизлар мендан нима истайсиз?

Офицер кулимсираб:

— Бизни кечиринг, оғо хизмат бурчимиз! Зарур бир иш важдан биз билан бирга юришингиз керак,— деди.

Чол энди гапга оғиз ростлаган эдики, офицер уни оғиз очиргани қўймай:

— Илтимос ва ўтинчларга ҳеч қандай ўрин йўқ. Шу

кеча сиз Казакхопада бўлишингиз шарт, бу ҳақда буйруқ олганмиз,— деди.

Офицер казакларга ишора қилгач, улар қўлтиғига кириб, чолни оёққа турғиздилар. Бирпасда уст-бошини кийдириб, эшик томон етаклашди. Йигит деворга суянган ҳолда мижжа қоқмай чолга қараб турарди. Чол бўлса ҳамон йиғларди. У, балки шу ҳолга тушиб қолгани, казакларнинг шу тарзда уйига бостириб кириб, мажбуран ўриндан турғизишганига хўрлиги келиб йиғлаётгандир. Дарвоқе, бу чол бундан ўзга муомалага лойиқ одам эмас эди-да!

Йигит ҳамон қимирламай турарди. Ташқари чиқиб кетаётган чолнинг кутилмаганда:

— Ўғлингни эҳтиёт қил!— деган овозидан у ўзига келди.

Чол айтган сўзларнинг йигитга қандай таъсир этганини таърифлаш қийин. Бир нафасда бутун ўтмиш унинг кўз ўнгида намоён бўлди. Йигитнинг чеҳрасида гоҳ табассум, гоҳ алам ифодаси пайдо бўларди: ўғил кўрганга қувонганидан жилмайса, Маҳиннинг ўлими, чақалоқнинг етим қолгани дилини тилка-пора қилиб, кўзларидан ёш оқизар эди. Йигит шу зайлда шипга боққанча бир неча дақиқа қимир этмай турди. Ниҳоят у нимагадир жазм қилгандай, бирдан кўчага югурди. Зинапоядан тушиб, кўча эшикка отилди:

— Тўхтанг, тўхтанг! Чолни олиб кетманг, ўғлимни сўраб қолай, ўғлим қаерда?..— деб қичқирди.

Бироқ чол ўтирган извош олислаб кетган эди. Йигит извош деразасидан бошини чиқариб, баланд овоз билан қичқираётган офицернинг:

— Уйга кел, балки тонггача қайтарман,— деганинигина эшитиб қолди.

Извошни қувиб етишнинг иложи йўқ эди.

Шундан сўнг йигит ноилж яна ҳовлига югурди, зинапоядан чиқиб, кучи борича эшикни тақиллата бошлади.

— Менинг ўғлим қаерда? Ўғлимни беринглар!— деб қичқирди. Ортиқча асабийлик ва ҳаяжондан боши айланиб йиқилди.

Йигитнинг шовқинидан ичкари ҳовлидаги хотинлар яна ўринларидан туришди. Бу сафар эшикдан сочлари оқариб кетган бир хотин чиқди.

— Чироқни ёқинглар,— деб буюрди у бошқаларига.

Чироқни ёқиб, тўртовлон қўрқа-писа айвонга чиқишди. Кампир ерда ётган ёш офицерни кўриши биланоқ кимнингдир номини тилга олди.

— Уни тушимда кўрганим бежиз эмас экан,— деб қўйди ўзича. Кампир йигитнинг бошини кўтариб, ўз тиззасига қўяр экан, аёллардан бирига сув ва лой келтиришни буюрди.

Кампирнинг куйиб-пишиб қилаётган меҳрибончилиги туфайли йигит ўзига келди. У ҳам кампирга қараб, уни таниди ва ғамгин товуш билан: — Улибди! — деди.

Жавобдан ожиз қолган кампир йиғлаб юборди.

Йигит ўридан турди. Кампир йигитнинг қўлидан етаклаб, хоналардан бирига бошлаб бориб, эшигини очди.

Йигит чала қоронғи бир хонага кирди. Бу хона тамомила жимжит эди. Фақат мириқиб ухлаётган кичкина боланинг бир маромда нафас олиши эшитиларди, холос. Шунча шовқин-суронлар унинг уйқусини бузолмаганди.

— Йўқ, ҳозир мумкин эмас,— деди кампир.— Кечаси қаёққа борасизлар? Болани шамоллатиб қўясиз. Дарвоқе, мен ҳам сиз билан кетишим керак. Онаси вафотидан сўнг мен ҳамма вақт шу чақалоқ билан биргаман. Бундан бошқа менинг овунчорим йўқ... Тонг отгунча сабр қилинг, сўнг бирга кетаман.

Йигит ғамгин бош чайқади:

— Йўқ. Бу уй менинг бошимга фалокат келтиради. Яхшиси, мен кетайин, эртага қаердалигимни сизга билдираман,— деди йигит ва кейин болага қараб:

— Мен билан кетасанми? — деб сўради.

Бола бошини қимирлатди.

Кампир йигитнинг қарори қатъий эканлигини тушунган бўлса ҳам, лекин уни қайтаришга, эрталабгача шу ерда қолишга ундаб, ёлворди. Аммо, йигит кўнмади. Болани кийинтириб қўлига олганча айвонга чиқди. Бу ерга киришда ечиб қолдирган шинели ерда ётарди. Йигит шинелни олиб елкасига солди, болани шинелга ўраб, физиллаганча боғдан ўтиб, дарвозадан чиқди-да, қоронғиликда кўздан ғойиб бўлди.

УМИД НУРИ

Тонг ёриша бошлади. Тунда бошланган совуқ шамол ҳамон эсарди. Техрон атрофида жимжитлик, шаҳар маркази — Тўпхона ва Машқ майдонлари эса жуда гала-говур эди.

Шу кунни тонгда Техроннинг барча маҳаллаларида постда турган полициячилар ёнига қўшимча яна биттадан казак юборилди. Полициячилардан кўрқиб талвасага тушган шаҳар аҳолиси деворларга қапишиб ўтиб, полициячилар кўзидан ғойиб бўлишга шошилди. Мабодо бирор ерда одамлар тўдалашиб қолгудай бўлса, кимнингдир:

— Қазаклар шаҳарни олишипти,— деган товуши эшитилиб қоларди.

Марказий кўчаларда одам тирбанд. Худди қурбон ҳайитда бўлганидек, оломон шаҳар марказига қараб оқар эди. Бироқ, бу кун байрам кунидан фарқ қиларди: қурбон ҳайитда одамлар Тўпхона майдонига қарши томон йўл олишса, бугун аксинча, одамлар шаҳарнинг ҳамма дарвозаларидан шу майдонга оқиб келарди.

Яқинда Жавод роса калтакланиб, майиб қилинган жойда, яъни ватанга муҳаббат қўйган ва эркпарвар барча ёшларга даҳшат солувчи назмий биноси айвонида қоровулда турган бир неча казаклар у ёқдан-бу ёққа юришарди. Дўконлар ёпилган. Кенг ялангликда ашрофлар, тунукасоллар ва сирчи-бўёқчилар билан, савдогарлар эса ҳаммоллар билан аралаш-қуралаш бўлиб турардилар. Кимдир:

— Кеча шаҳзода З. ни қамоққа олишди,— деди.

— Бизнинг уйимиз олдидан оғойи Ф... уссалтанани олиб ўтиб кетишди,— деб кимдир унинг гапига қўшимча қилди.

Шу маҳал бирдан Лолазор томондан извош кўринди. Кучер ўрнида икки казак ва улар ўртасида семиз, қорни катта бир амалдор ўтирарди. Извош Машқ майдонига, Казакхонага томон борарди.

Бу ерда бўлаётган воқеаларни ўз кўзи билан кўриб, ғазаб ва асабдан ҳаяжонга тушган паст бўй, оқ юзли бир йигит:

— Оббо... огойи Т... уддавлани ҳам қўлга олишипти-ку. Отамни қамаб қўйишмаса яхши эди!— деди ташвишда.

Лолазор томондан иккинчи извош чиқиб келди. Ҳалиги йигитча:

— Вой, бу қанақаси? Отамни олиб кетяптилар!— деб қичқириб юборди.

Бу ҳолат тез-тез такрорланиб турарди: бошига узун қулоқ кийган, қорни катта, мўйсафид кишилар ортилган карета ва файтонлар Қазакхона томонга ғизиллаб ўтиб турарди.

Оломон ич-ичидан қувонаётгани аниқ сезиларди. Уларнинг кулишлари қўлга тушганларга ачинишмаётганини кўрсатарди. Аксинча, уларнинг қўлга олиниши, қамалиши ва ҳаттоки ўлдирилиши оломоннинг бирдан-бир орзуси эди.

Оломон орасида карета ва файтонларни кўрганда вужудини титроқ босган, қўрқинчдан ранги бўзариб, майдонни ташлаб, кўздан ғойиб бўлаётган кишилар ҳам бор эди. Булар жоҳил, лекин ашаддий муттаҳамлар ва давлат хазинасини уриб кетувчилар, йирик мулкдорлар қўлида қуроқ бўлиб, уларнинг ёлланган айғоқчилари эди. Улар хўжайинларининг ҳаёти хавф остида қолганини кўриб, ўз тақдирлари ҳақида бош қотиришар ва бенхтиёр қалтирашарди.

Бу тоифа орасида бозор сиёсатдонлари, текинхўр тамагирлар, атторлар, соатсозлар ва касби кори тикув машиналарини тозалашдан иборат бўлган кишилар, турли тўгаракларнинг сафсатабоз нотиқлари, газетанинг бевурд мухбирлари, ўзи йўқ газетага «шошилишча илова» чиқарадиган ноширлар ва текинга қорин тўйғизишга ўрганиб қолган ҳар хил юлғичлар бор эди.

Аксарият одамларнинг вақти чоғ эди. Ахир, юз йиллар давомида ана шу ашрофлар асоратида азоб чеккан ва ундай халос бўлишга ўзида куч топа олмаган халқ қувонмасинми?!

Ҳар ким севинчини ва бу ярамасларга нисбатан нафратини ўзича изҳор қиларди. Кимдир сабрсизланиб:

— Ҳамма иш равшан, уларнинг шу бугуноқ дорга осилганини кўрамиз,— деди ва у гўё дор сиртмоғига осилиб ётган жасадларни кўраётгандек юқорига қараб чапак чалиб куларди.

Турли тарафдан чиқиб келаётган извошлар Тўпхона орқали ҳамон Машқ майдони томон кетиб борарди.

Кечаси бир неча полициячини ўлдиришипти, деган хабар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Бу одамлар кайфини сал бузди. Агар казаклар шундай яхши ният билан келаётганларини олдиндан айтганларида, барча аҳолигина эмас, балки ўша полициячиларнинг ўзлари ҳам уларни табриклар, пешвоз чиққан бўларди, дейишарди одамлар ўлдирилган полициячиларга ачинишиб. Турганлардан бири жаҳл аралаш ғамгинлик билан гапирди:

— Қожория маҳалласидаги шўрлик полициячилар-а! Нега қурбон бўлишди? Ана шу ашрофлар учун жонларини фидо қилишдими? Ашрофларни ҳимоя қиламан деб ҳалок бўлдилар. Ашрофлар уларнинг қадрларига ётармиди, дейсиз?

Бугун дўкон ва устахоналар берк бўлганидан, деярли барча аҳоли шу ерга, шаҳар марказига тўпланган эди. Хатто, оламда бўлаётган ишлардан бутунлай беҳабар, кун бўйи тинмай ишлаб, кечқурун бола-чақасига бир парча нон билан жиндай гўшт олиб боришдан ўзга ташвиши бўлмаган, сиёсатдан мутлақо четда юрадиган кишилар ҳам ҳозир назмия олдида турар эдилар. Улар бу ерда нималар бўлаётганини аниқ пайқаманган ҳолда ҳар бир извошни шовқин-сурон билан кутиб олардилар.

Оломоннинг олдинги қаторида бошларига намат кулоҳ ва эгниларига бурма сардорий кийган бир гуруҳ софдил кишилар, шунингдек, боқишида садоқат ва самимийлик акс этиб турган ёшлар турарди. Ана шу тоифа орасида ёши йигирма бешларга борган бир йигит ҳам турарди. Унинг эгнида кулранг сардорий, бошида пастаккина қора қулоҳ, оёғида қалин чармли туфли бор эди.

Юз-кўзларидан касаллик асорати сезилиб турган бу йигит тўп ва милтиқ ўқларидан илма-тешик бўлиб кетган назмия деворларига боққан сари бошқалардан кўра кўпроқ қувонарди. У хахолаб кулиб юборди.

— Замонанинг зайлини қаранг-а,— деди у,— ма-на бу бинонинг ҳам умри битипти. Энди ундаги бечоралар озод бўлишади.— Унинг ёнида турган бошқа бир қулоҳли киши:

— Алҳамдулилло, энди бу ерга ҳеч ким қамалмайди!— деди.

Шу қўрқинчли уй азобини тортгани аён бўлиб турган бошқа бир йигит шу сўзларни айтган кишига бирдан қайрилиб қаради-да:

— Ростдан шундай бўлармикан?— деб сўради.

Ҳалиги одам йигитга маҳбусларнинг назмиядан қочиб кетишгани ҳақидаги хушxabарни айтишга энди оғиз ростлаган эдики, аллаким туртиб юборди, у оломоннинг тазйиқи остида чап томонга сурилиб кетди. Шу вақт оломон ўзини четга олиб, жулдур кўйлакли кишини назмияга олиб кетаётган икки полициячига йўл берди.

Полициячилар ўтиб кетгач, оломон яна бирлашди.

Ҳалиги гаплашаётганлар тағин ёнма-ён туриб қолишди.

— Бу бечора кеча қочган эди,— деди кулоҳ кийган иккинчи одам биринчисига,— яна шу кофирларнинг қўлига тушибди!

Шериги унинг гапига жавоб бермади. У ўйга толиб, хотиридан нималарнидир ўтказар ва: «У ҳозир қаерда экан, ўлганми ё тирикми?» дея ўзича гапирарди.

Кун чошгоҳ бўлгач, жуда исиб кетди. Оломон эса, ҳамон тарқалмасди. Нима қилишни билмаган ва бу ерда аслида нималар рўй бераётганини тушунмаган одамлар яна нимадир кутаётгандек, у ёқдан бу ёққа кезиб юришарди.

Ҳукумат амалдорлари шаҳар шунча нотинч бўлишига қарамай, хизматга боришди. Хусусан сердаромад, иссиқ ўринларидан маҳрум бўлиб қолишни истамаган молия идораларининг ходимлари ишга ҳаммадан кўра илдамроқ жўнадилар.

Бирдан Тўпхона майдонининг Боби Ҳумоюн, яъни «шоҳ дарвозаси» деб аталган хиёбонида офицер бошлиқ бир неча отлиқ казаклар кўринди. Улар, афтидан, тўғри Алоуддавла хиёбонига ўтиб кетмоқ учун майдонга кириб келишарди. Оломон орқага тисланди. Қора кулоҳли бизнинг йигитча казакларга қаради, офицерга тикилди-да, бехос қувончидан қаттиқ қичқириб, югура кетди.

Офицер айнан шу йигит қичқирганини билмаса-да, аммо оломон орасидан кимнингдир югуриб келаётганини кўриб, от жilовини тортди. Офицер етиб келган йигитга диққат билан қаради, уни танигач, қувончидан:

— Жавод!— деб қичқириб юборди.

Офицернинг ушланиб қолганини кўрган казаклар ҳам тўхтадилар. Жаводга ғамгин боққан офицер:

— Мени таний олдингми? Демак, ҳали тамомила ўзгариб кетмаган эканман-да?— деб сўради.

— Жуда ўзгариб кетгансиз, лекин мен таниб олдим,— деб жавоб берди Жавод.

Уларнинг суҳбати ҳамманинг эътиборини ўзига жалб этди. Бунни пайқаган офицер Жаводга қанчалик ачинмасин, ночор қолдиришга мажбур эди. Офицер кетишга ҳозирланар экан, Жаводга:

— Мен ҳозирча бир ошнамникида турибман... Қожория кўчасида... фурсатинг бўлса, кечқурун боргин,— деди. Кейин Жавод билан хайр-хўшлашиб, узанги билан отнинг биқинига ниқтаб, казаклари билан Алоуддавл томон жадал жўнади.

Жавод оломон ёнига қайтиб келди. Шундай вазиятда офицер билан сўзлашганини кўрган одамлар энди Жаводга бошқача назар билан қараб, айрим кишилар ҳатто ундан сал-пал ҳайиқа бошладилар.

Жавод Жалолобод хиёбони ортидаги тор кўчада бўлган ўз кулбасига йўл олди.

Оғойи Ф... уссалтанадек баланд мартабали зотнинг қаҳр-газабига учраб, қамоқхона азобини тортган, беаёв калтакланган. Жавод ҳамон аввалгидек хушфеъл, оқкўнгили йигит эди. У Фаррухни шу вақтгача асло унутмаганди. Жавод Фаррухга озгина хизмат қилган бўлса ҳам, лекин у Фаррухни Чаламайдон қаҳвахонасида биринчи бор учратиб танишганидаёқ ундаги самимият ва тўғрилиқни чуқур ҳис этган эди. Фаррух узоқ вақт бедарак кетди, шу фурсат ичида Жавод ўзининг қамоққа олинишини неча бор ўйламасин, ҳеч қачон Фаррухни бу ишда айбли деб билмас эди. У бўлиб ўтган воқеалар сабабини яхши биларди. Сўнгги марта учрашган кундаги Фаррухнинг олижаноблиги, ғайриинсоний қабоҳатга нисбатан нафрати, унинг маҳзун кўз ёшлари Жаводни чуқур ҳаяжонга солган эди; ана шундан буён у Фаррухга самимий содиқ дўст бўлиб қолганди.

Мана, узоқ йиллардан кейин кутилмаганда яна учрашди. Севинчидан кўзларига ёш тўлган Жавод сабрсизлик билан уйига югурди. Йўл-йўлакай ўзича алланималар дер, гоҳо овоз чиқариб ҳам гапириб юборарди.

Жавод ҳозир анча дуруст яшарди, чунки бир му-

ҳим воқеа бева опаси ва унинг болалари ҳақида ташвиш чекишдан уни халос этди. Энди унинг ҳаётга меҳри ортган, кўнглида орзу-истаклар туғилган эди.

IV боб

АЕЛ КЎЗ ЕШЛАРИ УРНИНИ СЕВИНЧ ОЛДИ

Техроннинг шимоли ғарб қисмидаги Аббосий хиёбонида, ҳар вақт бўлганидек, сукунат ҳукмрон эди. Бу ерда тўраларнинг кареталари, коляска ва автомобилларининг товушидан бошқа ҳеч қандай сас-садо бўлмайди. Бу ерда «учинчи табақа кишилар» яшамайди, бинобарин, тўс-тўполон, шовқин-сурон ҳам йўқ. Боғ-роғли, ҳовлиси гулзор бу ажойиб данғиллама иморатларнинг аксариятида, эҳтимолки, ҳақиқатан ҳам ҳаёт гаштидан завқ-шавқ олган бахтиёр кишилар яшарлар; бироқ китобхон билан ҳозир биз кирмоқчи бўлган бу хонадонда на севинч бор эди-ю ва на қувонч.

Чиройли хонада, ланғиллаб ёнаётган чўян печка ёнидаги креслода ёши йигирма бешларда бўлган бир жувон ўтирарди. У мутолаага жуда берилиб кетганидан ён-веридagi нарсаларни тамоман унутиб юборган эди. У шаҳло кўзларини китобдан узмас, бирин-кетин очилаётган саҳифаларни зўр иштиёқ билан ўқир, гоҳо унинг ғамгин чеҳрасида ачиниш аломати пайдо бўларди.

Жувон бошдан-оёқ қора либосда. У қора сочларини европача усулда орқага оддийгина турмаклаган, бошига тўр дуррача ташлаган. Қўлларига узук тақмаган, оёғида эса, қора туфли. Унинг барча кийими оддий, шу билан бирга сипо, олижаноб эди.

Жувон бирдан қўлидаги китобни ташлади-да, зарда билан деди:

— Бунда ҳам ўлим ҳақида ёзилган. Бирорта дурустроқ китоб топиш мумкин эмас... ҳаммасида ўлим!

У яна дардли, юракни эзиб юборадиган товушда:

— Эй худо, наҳотки заррача бўлса ҳам кўнглига умид бағишлайдиган бирор китоб тополмасам,— деди.

Жувон китоблар тахланган кўркам шкафчадан яшил муқовали, орқа зиҳига йирик ҳарфлар билан «Генрих VII» деб ёзилган китобни олар экан:

— Балки, бунда ўлим тўғрисида гапирилмас,— деди.

Шўрлик жувон китоб ўқиб тасалли топмоқчи бўлар,

лекин китобларда тасвирланган даҳшатли воқеалар унинг юрагига бешбаттар ваҳима соларди.

Тўрт йил муқаддам бу жувон бир кўришдаёқ севиб қолган, ҳафтада аранг бир марта кўришга муяссар бўладиган йигитидан бирданига айрилиб қолди. Жувон шу кунга қадар ундан на бирор хабар топарди ва на бирор асар.

Ҳа, Иффат севгилисидан жудо бўлганидан бери тўрт йил ўтди!

«Иффат!..— деб хитоб қилади китобхон, ҳайрон бўлиб.— Тўхтаг-чи! Бу ерда автор янглишаётир. Олдин ўқиганимизда, Иффат саводсиз дейилган эди-ку, қаёқдан китобни шариллатиб ўқийдиган бўлиб қолди?»

Бунга изоҳим шуки, бошига тушган машъум воқеалардан сўнг Иффат саводини чиқаришга қаттиқ бел боғлади. Эндиликда у тамомила бошқа жувонга айланганди.

Шу вақт ичида қари отасидан ҳам жудо бўлди. Бу мусибатдан унинг олдинги ғам-ғуссаси сал-пал бўлсин сусайди деб бўлмасди.

Иффат севгиси ва пулига хуштор бўлган кўпгина совчиларини рад этди. У Фаррухдан бошқа ҳеч кимсани хаёлига келтирмасди.

Фаррух билан сўнгги марта учрашганда Иффатнинг чуқур изтиробда бўлгани бизга маълум, бечора қиз қандайдир даҳшат таҳдид солишини ҳис қиларди. Бироқ унинг қўлидан нима ҳам келарди. Фаррух кетиши керак эди, Иффат унинг йўлини тўса олмади. Фаррух кетгач, унинг ҳаяжони янада ошди. Зўр-базўр келган уйқўгина уни бир неча соат изтиробдан халос этди. Эрталаб эса Фаррухдан хабар ололмасди. Иффат унинг Шимронга кетганини ва у ерда бир-икки кун қолишини биларди.

Орадан уч кун ўтиб, Фаррухдан ҳеч қандай хат-хабар бўлмагач, Иффатнинг ҳаяжони ғоятда кучайиб кетди. У Фаррухни ўз севгилиси қучоғида ўтирибди деб тасаввур қилганида юраги бежо урар, Фаррух бирор фалокатга дучор бўлдимикан деб ўйлаганида эса, юраги қинидан чиқиб кетар даражага етар эди. Иффат учинчи кун Фаррухнинг уйини биладиган, илгари бир бор Маҳиннинг саломатлигидан хабар келтирган оқсоч хотинни юборди. Оқсоч қайтгач, Фаррухнинг отаси ва энагаси ҳам қаттиқ хавотирда эканлар, чунки Фаррух қаерга бориб тушишини уларга дарҳол хабар беражанини ваъ-

да қиглан бўлса ҳам, лекин ҳозиргача бирор дарак йўқ экан, деди.

Бу хабарни эшитгач, шўрлик Иффатнинг ташвиши оғир қайғуга айланди. Унинг шахло кўзларига ёш тўлди. У бир кечаю бир кундуз сурункасига йиғлади. Унинг сезгир қалби Фаррухнинг муқаррар фалокатга учраб, азоб чекаётганидан дарак берарди. Фақат йиғидан бўлак чораси йўқ эди. Кўз ёши тўкишдан нима фойда чиқарди, дейсиз?

Иффат Фаррухни ахтариб, Шимронга бориш учун отасидан ижозат олмоқчи бўлди.

Эрталаб воқеани отасига муфассал сўзлаб бергач, ундан рухсат олди. Эртасига оқсоч хотин ва кекса қароли билан йўлга тушди. Иффат Шимронда оғойи Ф... уссалтананинг боғи яқинидаги бир боғчага жойлашди. Куз фасли бўлганидан бу кезларда Шимронда ҳеч ким турмаслиги бизга маълум.

Шу заҳотиёқ Иффат оқсоч хотинга бирор баҳона билан оғойи Ф... уссалтана боғига киришни, Фаррухдан бирор хабар топишни буюрди. Оқсоч хотин бир оз ўйлагач, оғойи Ф... уссалтананинг боғига жўнади.

Йўлда у бошидаги қора чодрасини ва чолворини ата-йин чангга белаб олди. Боғ дарвозасини тақиллатганда, орадан бир неча дақиқа ўтказиб, боғбон чол дарвозадан бошини чиқариб:

— Нима ишингиз бор?— деб сўради.

— Амаки, мен бу ерлик эмасман,— дея шошиб-пишиб гап бошлади оқсоч халлослаган товуш билан.— Шимронга биринчи келишим. Бир хонимнинг оқсочиман. Хоним бугун Шимронга, қариндош беканикига «оширишта»¹ хўрликка борамиз дедилар. Йўлда отлар роса чарчади, извошимиз Тадриж қишлоғига аранг етиб келди, юқорига яёв кўтарилмоқчи бўлдик. Қуриб кетгур чолвор мени жуда қийнади, тоғ остида бир харсанг устига ўтирдим-да, нафасимни сал ростлаб, хонимга етиб оларман деб ўйладим. Кейин хоним орқасидан увалло югурдим, қани тополсам. Силлам қуриди, бу ерда ҳеч кимни танимайман, жуда ташна бўлиб кетдим...

Боғбон уни ичкарига таклиф қилди.

Улар боғ йўлкасидан бориб, чап-томонга бурилишди. Боғдаги иморатлар кўринди. Оқсоч хотин очиқ

¹ Яхна қилиб тортиладиган ўгра ош.

деразалар ёнига тўшалган ўринда сочлари паришон, ранги жуда синиққан, деярли ҳаракатланмайдиган кўзлари ич-ичига ботиб кетган бир жувон ётганини кўрди, Унинг бош томонида кекса бир хотин у билан гаплашиб ўтирарди. Иффатнинг оқсочи сездирмасдан уларга яқин борди-да, аҳтиром билан:

— Салом!— деди.

Бемор хотиржамлик билан бошини ўгирди-ю, жилмайиб саломга алик олди. Шунда беморнинг ёнида ўтирган хотин:

— Хўш, бизда нима ишингиз бор?— деб савол берди ошиққан ҳолда.

Иффатнинг оқсочи — Шавкат энди жавоб беришга оғиз ростлаган эди, боғбон унинг учун жавоб қилиб қўя қолди:

— Дарвозани тақиллатишди. Анови оғо келдилармикин деган хаёлда тезда бориб эшикни очдим, қарасам, дарвоза олдида мана шу синглим турган экан. Бекасидан адашиб, ёлғиз қолипти. Болаларимнинг чувирлашини эшитиб, шу ерда одам бордир деган тусмол билан дарвозани қоқипти. Ердам сўраб келибди.

«Анови оғо келдилармикан» деб ўйлаб, чол боққа нотаниш оқсочни киритганини эшитган бемор хонимнинг чеҳрасидан сал ранжиганлик аломати сезилди. Лекин шу заҳотиёқ яна чиройи очилиб, меҳрибонлик билан жилмайиб:

— Қаёққа кетаётган эдилар?— деб сўради.

Асосий нарсани — бу ерга кимнингдир келишини кутаётганларини пайқаган Шавкат ўзича шундай деди: «Айни муддао. Энди у ёқ-бу ёқдан гаплашиб йигитнинг Шимронда туриш-турмаслиги, агар шу ерда бўлса, буларникига ҳар куни келиб турадимиз ёки шу кунгача ҳеч келгани йўқми эканини билиб оламан».

— Менинг бекам Аббосий хиёбонида яшайдилар. Узим бўлсам, қазвинликман, Техронга биринчи келишим...— деди.

Кейин боғбон чолга айтган гапларини қайтадан такрорлади.

Бемор хоним яна жилмайди:

— Ҳечқиси йўқ, хафа бўлма. Агар бекангни тополмасанг, мен сени шу бугуноқ шаҳарга жўнатиб юбораман,— деди.

Шу вақт бемор ёнидаги хизматкор хотин ўрнидан

туриб, бошқа хонага ўтди. Шавкат чинакамига гапга киришди:

— Хоним, нега бундай бемаврид вақтда боғда яшайсиз? Бунинг устига ёлғиз ҳаммисиз?— деб сўради.

— Тобим йўқ,— деди бечора жувон.— Докторлар шаҳардан ташқарида яшашимни маслаҳат бердилар. Лекин ота-онам тез-тез келиб хабар олиб туришади.

— Маъқул, маъқул,— деди Шавкат,— демак бугун ҳам уларнинг келишини кутаётган экансиз-да?

Беморнинг юзлари сал қизарди.

— Йўқ, бир қариндошимни бир неча кундан буён кутаман,— деди андишали оҳангда тугилиб-тутилиб.— Лекин шу кунгача келгани йўқ.

Шавкат Фаррухнинг бу ерга ҳали келмаганини англади.

Бир неча дақиқадан сўнг хизматкөр хотин биллур чилим кўтариб қайтиб келди. Шавкат чилим чекди.

Тўсатдан дарвоза тақиллаб қолди. Боғбон ирғиб туриб, дарвоза томон югурди. Бемор хоним қувониб, чеҳраси ёришиб кетди. Бироқ боғбон хафа ҳолда ёлғиз қайтиб келди. У Шавкатга яқин келиб секингина:

— Сизни сўраб келишипти,— деди.

Шавкат сохта севинч билан ўнқовсиз миннатдорчилик изҳор этиб, дарвоза томон жўнади.

Кўчада Иффат турарди. У юзидан пардани кўтарган, ранги паға бўлиб кетган эди. У хавотирланиб:

— Хўш, билдингми, шу ерда эканми ё йўқми?— деб сўради.

Шўрлик Иффат! Шу вазиятда «ҳа» дейилса ҳам, «йўқ» дейилса ҳам, барибир дардига дард қўшилади.

Лекин, ҳар ҳолда ижобий жавобга бардош этиш минг марта осон эди, шунинг учун у хушxabар эшитишга ошиқарди.

Афсуски, аини шундай ҳолларда ўта инсофсизлик қилувчи табиат Иффатни бу гал шу нисбий қувончдан ҳам маҳрум этди. Иффат ўзини ортиқ туюлмади, бошини боғнинг кесак деворига тираб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Шавкат бекасини ўзлари тўхташган кичкина боғчага минг машаққат билан олиб борди-да, унга тасалли беришга уринди:

— Шунчалик умидсизликка тушишнинг нима ҳожати

бор? Ахир, ҳали ҳеч нарса маълум эмас-ку. Фаррух соғ-саломатдир, кутилмаган бирор воқеа юз берган бўлиши мумкин, холос...

Иффат юм-юм йиғлар экан, Шавкатдан нималар ҳақида гаплашганини, қандай қилиб ҳамма нарсани билиб олганини сўради. Шавкат у ердаги бемор хоним ҳам Фаррухнинг кутаётганлигини, лекин унинг ҳали келмаганини айтди.

Орадан икки соат ўтганда, Иффат яна ўз ётоғида қаттиқ иситмалаб ётарди. Унинг бошида отаси билан онаси ўтирарди. Иффат уларга Фаррухнинг ғойиб бўлганини сўзлаб берди, улар ҳам қизлари билан бирга қайғуришарди. Ота-она қизларининг аҳволини тушунарди. Улар, Фаррухни яхши, куёвликка муносиб йигит деб билишар, шунинг учун ҳам унга бўлган муҳаббати учун қиздан ўпкалай олмасдилар.

Иффатнинг касали бир неча ҳафтага чўзилди.

Шаҳло кўзлари доим эшикка термилди. У Фаррухни кутди, кейин умидсизликка тушди.

Иффатнинг иситмаси босилиб, заифлик бошланди. У кам гапирар, кўнгли ҳамиша ёлғизликни истарди. У эшиги пўртаҳол кўчати ўстирилган чоғроқ гулхона томонга очиладиган ўз хонасидаги креслода ғамгин хаёлларга берилиб, ҳаракатсиз ўтирарди.

У ҳамма вақт Фаррухнинг энагасини йўқлар, ундан бошқа ҳеч кимни кўришни истамасди. Иккиси узоқ вақт ўтиришар ва бу англашилмас жудолик аламида зор-зор йиғлашарди.

Иффат ўйин-кулги нималигини тамомила унутган эди. Ота-онасининг унга эр қилиш ҳақида гапиришга юраклари бетламасди, чунки шу хусусда қўрқа-писа илтимос қилгудай бўлсалар, Иффатнинг иситмаси қўзирди.

Шу аҳволда ҳам Иффат Маҳиннинг ҳоли не кечаётгани ва у Фаррухдан бирор дарак топдими, йўқми эканини билгиси келарди. Аммо Маҳиннинг ҳали ҳам бетоб ва Шимронда ётганидан бўлак хабар келмасди.

У Фаррухнинг отасидан хабар олдирди, энага биринчи вақтларда Фаррух отаси ҳақида кўрган-билганларини сўзлаб бериб турарди, лекин бу ҳам кўпга бормади: Фаррух тўсатдан ғойиб бўлганидан сўнг кўп ўтмай, унинг отаси ҳаёт билан видолашди.

Бир куни Иффатга Маҳиннинг вафот этгани хабарини келтиришди ва гап орасида:

— Оғойи Ф... уссалтананинг набираси бор,— дейишди.

Иффат бу Фаррухнинг ўғли эканлигини биларди. Энди у янги қайғуга ботди, тағин йиғлай бошлади. Галати жувон! Ҳозир у рақибасига аза тутарди.

Сўнг Иффатда Фаррухдан қолган шу жонли ёдгорликни кўриш, шу йўл билан бир оз таскин топиш фикри туғилди. «Буни қандай қилиш керак?»— деб ўз-ўзига савол берди у. Буларнинг оиласи билан оғойи Ф... уссалтана оиласи орасида доимий муносабат, алоқа йўқ эди. Лекин Иффат Фаррухнинг отаси вафот этган куни Маликтож хоним билан ташишганини эслади. Ҳозир Маҳин вафотидан сўнг Иффатнинг уларникига бориб, таъзия билдириши жуда ўринли эди.

Маҳин вафотининг тўртинчи куни Иффат ёнига Шавкатни олиб, файтонда оғойи Ф... уссалтананинг уйига борди. Бошига зўр мусибат тушган бўлишига қарамай, Маликтож хоним Иффатни яхши қарши олди. Бебахт отанинг аянчли ҳолини кўрган Иффат Маҳин номини иложи борича камроқ тилга олиб, унга тасалли берадиган бир неча сўз айтди.

Иффатнинг ёқимли чеҳраси, ғамхўрлиги, бир боргина учрашган кишига шундай оғир кунда меҳр-шафқат кўрсатиб, унга ҳамдард бўлиб келиши Маликтож хонимга чуқур таъсир этди. Бетиним йиғидан кўзлари қизарган, шу қисқа муддат ичида қадди букчайиб, башарасини ажин босган Маликтож хоним Иффатга ҳозирги замон аёлларига ёт бўлган қадимий тамтароқли форс иборалари билан ўзининг беҳад миннатдорчилигини билдирди.

Бир оз ўтиргач, Иффат Маликтож хонимга энди тақдирга тан беришдан бошқа чора йўқ, ортиқча куйиниб ўзингизни адо қилманг, деган панд-насиҳат сўзларини айтди-да, кетиш учун қўзғалди. Маликтож хоним Иффатдан бундан кейин ҳам келиб туришни унутмаслигини илтимос қилди. Иффат бу илтимосга рози бўлгач, хайрлашдилар.

Шу ҳафтанинг ўзида Маликтож хоним Иффатларникига бориб келди. Бир ҳафта ўтгач, Иффат Маликтож хоним ҳолидан хабар олгани яна келди. Иффат фарзандидан жудо бўлган шўрлик онани овутиш учун турли хил воқеаларни ҳикоя қилиб берди.

Бора-бора булар орасида дўстлик вужудга келди, орадан сал фурсат ўтгач, Иффат билан ўтираркан, Маликтож хоним ўзи Маҳин ҳақида гап очди. У асл воқеани «бир оз бошқачароқ» тарзда, яъни Маҳиннинг эри бўлгани, лекин унинг тўйдан кейин кўп ўтмай, «исёнчилар»га қарши жангда ҳалок бўлгани, айрилиққа бардош беролмаган қизининг вафот этгани ва ундан бир ўғилча ёдгор қолгани ҳақида сўзлаб берди. Асл воқеадан хабардор бўлган Иффат унинг сўзини бўлмай, диққат билан тинглади ва чақалоқни кўриш истагини билдирди.

Маликтож хоним Ферузани чақирди. Феруза чақалоқни олиб келиб, Маликтож хонимнинг тиззабига қўйди.

Шу вақт ёш бўлса-да, эрининг ярамас чиққанлиги сабабли ундан ажралгани, ҳозир отасиникида яшаётгани тўғрисида сўзлаётган Иффат чақалоқни кўргач, ёш аёлларга хос меҳр билан унга талпинди. Маликтож хонимдан чақалоқни олиб, бағрига босди.

Иффатнинг қалби алланечук бўлиб кетди, у Фаррухни ўйлар экан, чақалоқнинг лабларидан тўйиб-тўйиб ўпди.

Ана шундан бери Иффат ва Маликтож хоним иккиси кўпинча бола боқиб ўтиришадиган бўлиб қолишди. Иффат ўз аҳволининг қанча оғир бўлишига қарамай, кўнгли синиқ бебахт Маликтож хонимни юпатишга, унга тасалли беришга уринарди.

Лекин унинг юпатишлари Маҳиндек кўзининг оқу қораси бўлган қизидан ажралиб, юрак бағри ўртанган муштипар онага тасалли бера олармиди?!

Соат сайин, дақиқа сайин Маликтож хонимнинг ғам-ғуссаси орта борди. У тамомила адойи тамом бўлган, юзларини босган ажин ёши қирқдан ўтмаган бу аёлни худди етмишга борган кампир суратига киритган эди.

Маликтож хонимнинг тинка-мадори қуриб бориб, ниҳоят касалга чалинди. У сурункасига иситмалар, тез-тез беҳуш бўлиб, алаҳлаб турарди. Маҳиннинг ўлими оғойи Ф... уссалтанани ҳам чуқур қайғуга солган бўлса-да, лекин у ҳали ҳам депутатликка сайланиш фикридан қайтмаган эди. У зўр бериб ҳаракат қиларди: гоҳ йирик савдогарникига, гоҳ журналист ёки заминдорникига югурарди, гоҳ керакли кишиларни уйига қай-

патма шўрваю бедана паловга таклиф этар, қиммат-баҳо шоллар, кийимликлар ваъда қилиб, уларнинг кўнглини овламоқчи бўларди.

У депутатлик ташвиши билан овора бўлиб, хотинининг соғлиғидан хабар олмасди.

Ниҳоят, Маҳини вафотидан тахминан бир йилдан сўнг оғойи Ф... уссалтана сайловлардан муваффақиятли ўтди ва парламент депутати бўлиш тараддудини кўра бошлади. Ҳамма газеталар унинг депутат бўлиб сайлангани ҳақида хабарлар босиб чиқардилар. Газеталардан бири оғойи Ф... уссалтана ҳақида жуда яхшилаб ёзди. Жумладан, газеталардан бири бизнинг «Муносиб ва мардонавор вакилларимиз» деган сарлавҳа остида бош мақола босди, бунда оғойи Ф... уссалтананинг йирик ҳарфлар билан ёзилган номи бир неча бор такрорланди; бошқа барча музофот ва вилоятларнинг аҳолисини ана шундай муносиб кишиларни сайлашга даъват этилди.

Кечқурун оғойи Ф... уссалтананинг ташқаридаги гулзори меҳмонлар билан лиқ тўлди. Газ билан ёнадиган катта осма чироқнинг шуъласи кўзларни қамаштирар, тўрдаги диванда бугунги тантананинг сабабчиси савлат тўкиб ўтирар, меҳмонлар чой, кофе, чилим билан сийланар эдилар. Пешиндан ярим кечагача оғойи Ф... уссалтана уйдан одам аримади, оқ ва қора салла ўраган, кулоҳ кийган, қорни катта, оқ соқоли кўксини қоплаган қариялар чой, кофе ичаркан, руҳонийларга хос иборалар билан депутатни табрик ва муборакбод қилар эдилар. Фарбий Европа тақлидчилари ҳам келишиб, французчалаб табриклашарди.

Мана шу кун кечаси оғойи Ф... уссалтана биринчи бор Маҳинни унутди. Лекин соат ўн бирга бориб, палов ейишдан умидини узган ҳаромтомоқ ланганбардорлар ночор хайрлашиб чиқиб кетишганида оғойи Ф... уссалтана ичкари кирди. Шунда у эшиклари гулхона томон очилган хонада аҳволи огирлашиб, инқиллаб ётган хотинини кўрди-ю, бирдан Маҳинни эслади. У ўзига-ўзи «Мана шундай кеча маросими деб, шу лаганбардорлар деб, мен Маҳинни нобуд қилдим!»— деди.

Шу вақт у худди сўроққа чақирилган жиноятчидек қалтираётганини сизди, ағдарилиб тушмаслик учун дарҳол хотинининг бош томонида тиз чўқди-да, чуқур хаёлга ботди.

Маликтож хонимнинг аҳволи тобора оғирлаша борди. Иффат ўзининг бетоблигига қарамай, деярли ҳар куни бу ерга келар, хонимнинг ҳолидан хабар оларди. Баъзан Фаррухнинг ўғлини Иффатларниқига юборишарди.

Маҳиннинг вафотидан бир ярим йиллар чамаси кейин, куз кунларининг бирида қизининг доғи ҳасратида адо бўлган Маликтож хонимнинг жони узилди.

Ана шу кундан бошлаб оғойи Ф... уссалтана тамомила ўзгарди. Депутатликка бўлган ҳар қандай ҳавас, интилиши қолмади. Унинг бошини аллақандай даҳшатли фикрлар қамраб олди, бу фикрлар унга тинчлик бермай қўйди, айниқса, кечалари уни безовта қиладиган бўлди.

Фақат жажжи набирасини кўргандагина аҳволи руҳияси сал яхшиланар, лекин болага боққан сари яна қизи Маҳинни, унинг ҳасратида адо бўлган хотинини ўйлаб, изтиробга тушар эди.

Оғойи Ф... уссалтана энди «юксак» доираларда ва парламент мажлисларида кўринмасди. У деярли ҳеч ким билан учрашмасди.

Маликтож хонимнинг вафотидан кейин Иффатнинг гам-ғуссаси янада ортди. Бахтининг очилишига умиди қолмади. Унга кўп кишилар «оғиз солган» бўлса-да, ҳеч қайсисига розилик бермади, чунки Фаррухни сира-сира унутолмасди.

Айни вақтда Фаррух тирикми, тирик бўлса, қаерда, ёки севгилиси каби бевақт ҳалок бўлганми экани ҳақида Иффат бирор аниқроқ маълумот ололмас эди.

Иффатнинг бирдан-бир овунчоғи, вақти чоғлиғи Фаррухнинг ўғли бўлиб қолди. Маҳиннинг энагаси болани Иффат олдига олиб келиб турар, у болани тиззасига ўтқазиб ўлиб, қўнғир сочларини силар экан, Фаррухни эслаб, йиғлар эди.

Одатдагидек, Иффат Фаррухнинг ўғлини кутиб ўтирган вақтда биз китобхон билан унинг уйига кирган эдик. Энага чақалоқни соат тўққизга етказиб келарди, бугун бўлса, кечикди, соат тўққиздан ошди.

Иффат дастлаб бунга унчалик эътибор бермади, ammo ярим соатдан ортиқроқ вақт ўтгач, хавотирланиб, энди телефон қилмоқчи эди, бирдан қувончга тўлган энага уйга шошиб кириб келди.

Иффат ташвишли ҳолда:

— Бола қани?— деб сўради.

Энага жылмайиб:

— Бугун унга яхшироқ жой топилди,— деди бамай-ликотир.

— Очикроқ таширсанг-чи, нега болани олиб келмадинг?— сўради ҳайрати янада энёда бўлган Иффат.

— Бугун бола отасини учратиб, у билан кетди,— деди энага.

Иффатга бу гаплар аллақандай тушунилмас иборалардай эшитиларди. Ҳангу манг бўлиб қолган Иффат энагадан нима воқеа юз берганини айтиб беришни талаб қилди.

Кампир эса қувонч билан:

— Ҳа, бугун тунда унинг отаси келиб, болани олиб кетди,— деди.

V боб

КИТОБХОНГА АВВАЛДАН ТАНИШ БУЛГАН БАЪЗИ КИШИЛАР

Қазаклар Техронга кирган, гўё улар шаҳарни ишғол этган кунининг эртасига тўраларча: «Эй, одам башара зотлар», деб камситилган халқни энди «худонинг марҳамати» ва чет эллик хўжалар шафқати билан ашрофлар қўлидан силаб-сйпаб бўшатиб юбориш зарур бўлиб қолган куни, шу жоҳил халқ муқаррар уқубатли қисмати олдида талвасага тушган ашрофларни, уларга қўшиб охунд ва сайдларни ҳам гирибонидан бўғиш мумкинлигини ниҳоят тушуниб етган куни, турли хил арзандалар, муътабар амалдорлар, сиёсатнинг «с» ҳарфини ҳам тушунмайдиган «сиёсий арбоблар» ва бошқа шу тоифа кишилар бирин-кетин қамоқхонага «тўпланишаётган» куни Дарвозайи Қазвин маҳалласининг «Идора нозир» чорраҳасидаги кўк эшикли бир оддийгина уйда қандайдир катта йиғин бўлаётган эди.

Бу ерга «ўрта» табақага мансуб турли одамлар тўпланган эди. Уларнинг кўпчилиги Техроннинг «олифта» ёшлари вакилларига ва давлат муассасалари хизматчиларига ўхшарди. Лекин бу ерда савдогарлар табақасидан бўлган кишилар, «оқ саллали»лар, эғнидаги кенг ёқали сардорийдан бўйинлари қилтириқдай чиқиб турган аллақандай шахслар ҳам бор эди. Бу ерга йиғилган турли қиёфадаги одамларга разм солган киши уларнинг нима мақсадда тўпланганини аниқлай олмасди.

Бу уйга келастган одамларнинг кимлигини билмоқчи бўлган киши эшик ёнида туриб қуллуқ қилаётган қора кўз, қўнғир соч ёшгина хизматкор йигитчага эътибор қилмоғи даркор. У кираётганлар билан саломлашар экан:

— Марҳамат, тўғри иккинчи ҳовлига ўтсинлар, кейин чапга қайриладилар, марҳамат,— дерди тавозе билан. Қизиқ, кираётганларнинг баъзилари бу йигитча билан эскидан танишдек, унинг ияқларини қитиқлаб ўтишарди.

— Аҳмад, ишларинг қалай, бизникилар тўпланиш-дими?

Аҳмад эса жилмайиб:

— Ҳа, ого, ҳаммалари келишган,— деб жавоб берарди.

Биринчи ҳовлига нисбатан анча кенг бўлган ичкари ҳовлининг чап томонида катта зал бор эди. Қиш кезлари совуқ бўлгани сабабли залнинг ровонлари ёпилганди. Ойнадан хона ичида икки даврага бўлиниб ўтирган одамлар кўринарди. Баъзан у ёки бу даврадан:

— Яна беш қирон, фақат беш қирон!— деган овозлар эшитилиб қоларди.

Баъзан меҳмонлардан бири ортиқча шовқин кўтарарди, шунда уй эгаси бўлмиш кўҳна армия офицери мундиридаги кенг елкали киши ётиғи билан тартибга чақирарди:

— Тақсирларим, ўйиннинг қонун-қондаси бор, ҳаддан ошиш ярамайди. Аввало, шовқин солиш ман этилади, қолаверса, бугунги кун хатарли. Мен сиздек дўстларимни ўзим ва хонадонимга иснод келтириш учун таклиф этганим йўқ,— дерди.

Шунда меҳмонлар орасида аллаким унга хайрихоҳлик билдирди:

— Ҳусайн амаки ҳақли. Ўйинда одоб сақла, шаҳзода!

Давранинг ҳар бирида саккизтадан одам бўлиб, тўпланганлар «мажлиси» энди бошланган эди. Мўътабар улфатлар ҳали чинакамига «жанг» бошлаганларича йўқ. Ҳатто кийим-бошларининг ҳам оҳори тўкилмаган. Бир неча соат ўтгач, кийим-бошлар тамоман бошқа тус олади. Ҳа, айтгандай, бундан бир соат муқаддам бошланган ўйин энди қизиб кетди. Ўйинчилар

чўнтагидан чиққан пуллар столга, ўйинчилар олдидаги кулоҳ ва саллаларга уйила бошлади.

Давранинг бирида салла ўраган икки киши, яъни калта қора соқолли саид билан соқолларини хинага бўяган охунд¹, айтишларича, омади юришмайдиган қандайдир семиз бир киши, унинг ёнида, афтидан, ўта фирибгарлиги сезилиб турган қотма бир киши, сўнг қўлларига феруза ва олмос кўзли узуклар таққан, Ғарбий Европага тақлид қилувчи олифта йигитча, мўйна қалпоқ кийган, қорачадан келган чўтир бир киши ва ниҳоят оқ саллали бир савдогар ўтирарди.

Оқ салла ўраган бўяма соқол охунд:

— Банк меники! Банкда беш қирон бор! Фақат беш қирон!— деди.

Тиз чўкиб ўтирган одамнинг рўпарасидаги мўйна қалпоқ кийган қорача киши ўлимтикка човут солган кузғунга ўхшаб, қарталар турган қутига интилди.

Шу маҳал даврада ўтирганлардан аллаким оёғининг учи билан охунднинг елкасига аста туртди. Буни пайқаб қолган оғойи шайх қорачадан келган улфатига:

— Ҳазрат, тўйчиқни ўтказсалар бўларди,— деди.

«Ҳазрат» деб аталган мўйна қалпоқ кийган, қорачадан келган киши бўлса:— Нега сен қарта олмаяпсан? Нима бўлаётганини тушунмай қолдим-ку,— деди. Яна охунднинг елкасига туртишди. Шунда охунд ўзини туртган дўстига қайрилиб қаради-да:

— Нега турткилайсан, азизим?— деди,— уяладиган жойимиз йўқ. Биз тўғриси айтиверамиз. Ҳазрат, жонгинам, қарталарнинг бирортасини боса олмадинг, пулларни столга қўйиб қўйсанг, айна муддао бўларди. Кел, пулларни қалаштирайлик — тўйчиқни ўтказиб юборамиз.

Н... ушшариа² унволи ва ўзини энг зўр шариа²т пешволаридан деб керилган охунд шу сўзларни айтар экан, диндорлар тасбиҳ, муҳр ва Қарбалодан келтирилган бир парча кесак сақланади деб ўйлайдиган ҳамёнини чўнтагидан чиқарди-да, ундан йигирма беш туман олиб, давра ўртасига ташлади.

Шунда шаҳзода:

— Шунақа гапларнинг нима ҳожати бор! Ахир, мен

¹ Охунд — руҳоний.

² ... ушшариа — Эрдн шоҳлиги даврида дин ва шариа²т ар-бобларига бериладиган нуфузли унво. (Ред.)

сенга ишонаман-ку, тавба...— деди ўзича ғудирлаб ва чўнтагидан эллик туманли кредит қоғозни чиқариб, охунд ташлаган пуллар устига ирғитди. Утирганларнинг кўзлари ўйнаб кетди, ҳамма қоғоз пулларга тикилиб қолди.

Яна қарта сузила бошлади. Шаҳзода қарта сўради. Охунд чаққонлик билан қарта олиб, шу заҳотиёқ:

— Шаҳзода, балки қартани айирбошлашни истарсан?!— деб сўради.

— Қанчага?— унча ишонқирамай сўради шаҳзода.

— Етти туман!

Шаҳзода кифтини қисиб, шайхни қизиштирди:

— Бўпти, қарта ол,— деди.

Шайх икки дақиқа чамаси қарталарни ғалати қилиб роса чийлагандан кейин, ниҳоят, қарталарни очдилар. Баб-баравар — иккиликдан иккита чиқди. Шаҳзода икки бор қарта олиб, бир олтилик ва бир учликни тўққиз қилиб, шайх олдига ташлади.

Охунднинг қути ўчди.

Имомзодалар чеккан азоб-уқубатлар ҳақида жазовага тушиб, ўқиб топилган тўрт туман пул бой берилган эди!

Ўйин тобора қизий бошлади. Шаҳзода гоҳ ютар, гоҳ ютқизарди. Шомга яқин банк яна шайх қўлига ўтди. Ундан баланд келаётган шериги — шаҳзода қаторасига уч марта ютқизди. Тўртинчи бор шаҳзода ютишга аҳд қилиб ўйнади, лекин яна ютқизди. Шаҳзода бешинчи марта қартага қўл узатди. Лекин бу сафар охунд бировнинг турткисини кутмасдан:

— Шаҳзода, жонгинам, тўй нима бўлади? Тўй?..— деди.

Энди шаҳзоданинг авзойи ўзгарди, қизариб кетди. Қўлини чўнтагига солди-да, гўё худди шу онда пайқаб қолгандай:

— Пул тамом бўлибди. Ҳа, майли, қартани сузавер, пулга одам юбораман,— деди.

Оғойи шайх эса айни дақиқада нақд пул зарур бўлгандек:

— Эй, йўқ, азиз шаҳзодам пул йўқми — қўлингни торт. Энди бошқалар ўйнасин,— деди.

Шаҳзоданинг зардаси қайнаб кетди:

— Сенга нима бўлди, менга ишонмайсанми?— деб сўради у.— Мен қарзни ўз вақтида тўлаб тураман чоғи?

Шу вақт «оқ саллалди» киши:

— Йўқ, шаҳзода, бунақа гапни гапирманг, ёлгон гапиряпсиз,— деди.

Шаҳзода яна қизариб кетди. Яна бир қадаҳ ароқ сўраб ичди-да:

— Хўш, менга қарта сузмайсанми?— деб сўради.

Оғойи шайх дарҳол ҳамма пулни чўнтакка уриб:

— Шаҳзода, нега шунчалик қистаб туриб олдинг!— деди-да, кейин илова қилди:— Ундай бўлса, сени ранжитмаслик учун мен банкачиликдан воз кечаман,— деди.

Шунда шаҳзода қарта қутигасини олдига тортиб олиб:

— Банк меники. Банкда беш туман бор,— деди.

Лекин ҳарифлардан бирор киши ҳам жавоб бермади.

Шунда шаҳзода уй эгасига мурожаат қилди:

— Қани, бу ёққа беш туман чўз.

Уй эгаси ғамгинлик билан бош чайқади:

— Шаҳзода, ўзинг кўринг турибсан, ўйин бошланганидан бери қўлимга қора чақа ҳам тушгани йўқ. Агар ёнимда бўлганда, жоним билан берардим.

Шаҳзода аччиқланиб:

— Майли! Омадим келмади. Ўзларинг ўйнанглар,— деди-да, ўрнидан турди.

Шаҳзода тарёк манқали турган хонанинг бурчагига борди. У ерда Аҳмад деган дастёр бола билан аллақандай малла соқол киши бор эди, улардан бири тарёк пишитар, иккинчиси уни чекар эди. Малла соқол киши Аҳмадга ҳирс билан боқар, Аҳмад бўлса, Янги маҳаллада яшовчи хонимларга хос нозу карашмалар билан унинг қонини кўпиртирарди. Бу хонага кириш билан «улфатлар»дан бирини ҳузур-ҳаловатдан маҳрум этганига шаҳзоданинг фаҳм-фаросати етмади.

Аҳмаднинг хулқ-атвори уй эгасининг диди ва «истеъдодидан» далолат берарди. Нашабангилик, қиморбозлик, баччабозлик каби барча ишларга омилкор бўлган соҳиби хона гўё табиат томонидан атайин Эрон парламенти депутати ролини ўйнаш учун яратилганга ўхшарди.

Малла соқол тарёк чекиб бўлгач, шаҳзода Аҳмадга «менга ҳам тарёк тайёрлаб кел», деб буюрди-да, қарта ўйнаётганларга қараб ёнбошлади.

Шаҳзодага навбат етди, у лабларини чилим найига

босаркан, очкўзлик билан тарёк дудини ичига юта бошлади. Ҳар тортишда у ўзини гўё ғам-аламидан фориг бўлаётгандек ҳис қилса-да, лекин бу гал тарёк чекишдан аввалгидай ҳузур-ҳаловат топа олмасди:

— Маҳаллангизда нозанинлар топиладими?— сўради шаҳзода Аҳмаддан.

Фикри-ёди беш туман ишлаб олиш бўлган Аҳмад, қош қўяман деб, кўз чиқариш қабилида бирор нарса айтиб юбориб, шаҳзоданинг дидини билмай унинг аччиғини чиқармайин деб, шундай жавоб берди:

— Бизнинг маҳалла ҳақида суриштиришнинг ўрни йўқ, оғо, бу ер жаннатнинг худди ўзи. Кўнглингиз қанақасини хоҳласа, шунақаси топилади. Шу кичкинагина маҳаллада қанақа хотинга майлингиз бўлса, шунақаси бор-да. Бунинг сирини билиш учун атайлаб бир куни боққолдан сўрадим. «Бунинг ҳикмати сувда, шу ернинг сувидан ичган хотин-қизларнинг ҳаммаси жуда дилрабо бўлиб кетадилар», дейди.

Шаҳзода Аҳмаднинг сўзларига қулоқ солмаётганлиги яққол сезилиб турарди. Уни Аҳмад таърифлаётган «дилраболар» эмас, балки шу дақиқада сиймоси кўз олдида жилваланаётган бир аёлгина қизиқтирарди.

Эшик очилиб, икки янги меҳмон — Али Ризохон билан Али Ашрафхон кириб келишди. Қиморбозлар хурсанд бўлиб кетишди.

Уларнинг атрофида ўтирган «чўталчилар» ҳам руҳланиб кетишди:

— Омадлилар келишди, худога шукур, энди иш юришади,— дейишди.

Ҳамма ўзига қайноқроқ чой буюрди.

— Қандай янгиликлар бор?— деб сўради аллаким.

— Қанақанги янгиликлар бўларди,— деди оға-инилардан бири.— Қамашлар ҳамон давом этапти. Ҳозиргина шаҳзода К.ни қамадилар.

Шу маҳал мириқиб тарёк тортаётган бизнинг ёш шаҳзода «шаҳзода К.» номини эшитиб, чилимни четга сурди:

— Ўзи нима гап? Отамни қамашдимми?— деб сўради. Лекин қиёфасидан унча ташвишлангани сезилмас, ҳатто сўраётганида ҳам овозидан кўнглидагидек иш бўлганлиги англашилиб турарди. Шаҳзода яна чилимга қўл чўзди.

Уни кўрган оға-инилар баб-баравар:

— Ия, шаҳзодами? Сиз шу ердамисиз!— деб хитоб қилишди.

— Ҳазрати шаҳзода уччига чиққан қартабоз,— деб сўзга аралашди уй эгаси.— Илгарилари бизникида бўлмаганлар, лекин бугун мен бу кишини атайлаб таклиф қилдим.

Али Ашрафхон шаҳзодага қўл чўзар экан:

— Нима ишлар қилиб юрибсан? Демак, уйланмабсан-да, а?— деб, у ҳам манқал ёнида тиз чўкди.

— Аввало менга айт-чи, отамни қамаганлари ростми?

— Бахтга қарши, отангни шахсан танимайман,— деди Али Ашрафхон,— лекин ҳозир Қазвин хиёбонидан ўтган фойтонни кўрдим. Унинг кетидан икки отлиқ казак йўртиб борарди. Мен йўловчилардан кимни олиб кетаётганларини сўраганимда, «шаҳзода К.»ни дейишди.

Шаҳзода дурустроқ ишонч ҳосил қилиш учун:

— Қиёфаси қанақа эди?— деб сўради.

— Қорни катта, мўйлови оқ, соқоллари қирилган. Катта кулоҳ ва қора пальто кийган.

Шаҳзода ўзини қаттиқ ташвишлангандай кўрсатиб:

— Айтганинг худди отамнинг белгилари. Энди нима қилдим-а?— деди.

— Нима ҳам қила олардингиз,— деди дарҳол уй эгаси,— казаклар билан жанг қилгани бормайсиз-ку, ахир, кутинг. Сизнинг отангизга ўхшаш зотларни улар ҳеч нарса қилиша олмайди. У киши эртага эрталаб яна уйда бўладилар.

Шаҳзода К.нинг қамоққа олиниши бу ерда ёш шаҳзодага бўлган муносабатда дарҳол сезилди. Қиморхона эгаси ёш шаҳзоданинг энди ота ўрнида мустақил иш кўрадиган бўлиб қолишини таҳмин қилиб, агар тилхат ёзса, унга пул қарз беришга жазм қилди. У шаҳзоданинг ёнига келиб, секингина:

— Шаҳзодажон, лутфан мени афв этасиз... Боя менда пул йўқ эди. Энди ўйин анча қизий бошлади, мен сизга йигирма туман қарз бериб туришим мумкин. Лекин, сиз менга кичкинагина хатча, атиги икки оғиз сўз битилган қорозча берасиз, марҳамат, шунчаки бир хотира учун-да...

Шаҳзода мамнун бўлди.

— Албатта, албатта,— деди у.

Ёнидаги хонага ўтиб тилхат ёзишга киришди, пул суммасига келганда уй эгасига қаради:

— Неча пул ёзай?

Уй эгаси ночорлигини ифодалаш учун пешонасини тириштирди.

— Қанча олмоқчисиз?

Шаҳзода ўттиз туман ёзди-да, йигирма туманни олиб, қиморбозлар ёнига югурди.

— Мен ҳам, мен ҳам тикаман. Менга қарта беринглар.

У яна ўйинга киришиб кетди. Гоҳ ютқазар, гоҳ ютарди. Уйин давом этарди. Али Ашрафхон гоҳ тарёк чекар, гоҳ қимор ўйнарди. Акаси бўлса, ўйнаб-ўйнаб қарзга ботиб қолганди. Аҳён-аҳёнда у шаҳзода..., уздавла... ва бошқаларнинг қамалганларини ўйлаб, эти жимираб кетарди.

Соат бешга бориб, кўп қиморбозларнинг мадори қуригач, ўйин бузилди. Мадори қуриганлар орасида бизнинг шаҳзода Сиёвуш Мирзо ҳам бор эди.

У яна ғамгин бўлиб, Али Ашрафхон ёнига келди-да, иккаласи янгидан пишитилган тарёкни мириқиб чекишди. Шундан сўнг шаҳзода оға-инилар билан бирга қиморхонадан чиқди.

Бу кеча Али Ризохон ютган эди. Аммо пихини ёрган туллак қиморбоз бўлгани учун ютолганим йўқ, бор буд-шудимни бой бердим деб қасам ичарди. Тажрибали қиморбоз унинг ёлгон гапирётганлигини, аслида эса, бирини ўн қилиб олганини дарҳол пайқарди.

Улар шаҳарнинг турли томонида туришарди. Шунга кўра хайрлашиб, ҳар ким ўз уйига йўл олди. Китобхоннинг ижозати билан биз Сиёвуш ва Али Ризохонни ўз ҳолига қўйиб, Али Ашрафхон қандай ҳодисага дуч келишини томоша қиламиз.

Саҳар. Соат олтилар чамаси, теваарак-атроф ҳали қоронғилик қучоғида, бинобарин, извошларини мусодара қилинишидан хавфсираган киракашлар бемаҳалда кўчага чиқишга қўрқадиган маҳалда файтон топишга умид боғлаш мушкул эди. Али Ашрафхон уйига яёв жўнади.

Ҳали ҳарбий ҳолат эълон қилинмагани учун уни бу кеча ҳеч ким тўхтатмади, у чорак кам бир соатдан кейин уйига етиб борди. Али Ашрафхон тамоман хотир-

жам кўринарди, лекин уйининг ёнгинасида казак турганини кўриб, ҳайрон қолди. У мансабдорларнинг қамоққа олинаётганлигини эшитган эди-ю, лекин улар атрофида гирдикапалак бўладиган сарқитхўрлар ҳам қамалаётганини эшитмаганди. Шунга кўра, у ўзича казак адашиб бу ерда тургандир ёки шаҳар соқчиларидандир деб ўйлаб, хотиржам эшикка яқинлашди. Шунда казак дарҳол олдинга чиқиб:

— Ого, тезроқ киринг, оғойи поручик сизни анчадан бери кутиб турибдилар,— деди.

Али Ашрафхон:

— Қандай поручик? Менда нима иши бор экан? Ажабо, ҳозир одам қабул қиладиган вақтми?— деб сўради.

Аммо уй эшиги очиқлигини кўриб ва казак қўлидаги милтиқ ўқидан осонликча қутулишга кўзи етмагач, ҳовлига кирди.

Ташқаридаги меҳмонхонада чироқ ёниқ эди. У зудлик билан ўз хонасига бориб эшикни ланг очди-ю, хонада у ёқдан-бу ёққа ўйчан юрган офицерни кўрди. Оёқ товушини эшитган офицер унга ўгирилди.

Али Ашрафхоннинг миясидан бир зумда бамисоли қуюндай тезлик билан мингларча фикрлар ўтди. Қўрққанидан нафаси ичига тушиб кетган Али Ашрафхон аранг:

— Эй, сизмисиз?— деди гўлдираб, титроқ овозда. Офицер ҳарбийларга хос оҳангда:

— Худди шундай!— деб жавоб берди.

VI боб

СЕВГИ АСИР ЭТМАГАН КИМ БОР?

Ёнидаги эллик туманни, аниқроғи, Муҳаммад Тақи воситасида эрталаб аллофдан қарзга олган пулни ва қиморхона эгаси берган йигирма туманни— жами етмиш туманни ютқазиб қўйган Сиёвуш Мирзо уйига судралиб борарди. У ниҳоятда ғамгин эди.

Айтгандай, энди у камдан-кам хурсанд бўларди. У илгариги бардам, қувноқ Сиёвуш эмасди. Кейинги тўрт йил мобайнида у анча ўзгариб кетди. Лекин, бундан бир йил муқаддам рўй берган воқеа унга айниқса қаттиқ таъсир этди, унинг тушунча ва одатларини ўзгартиб

юборди. Оламдаги барча мавжудотни тиз чўктиришга қодир бўлган буюк куч Сиёвушни ҳам бўйин эгишга мажбур қилди. Энди у Шаний ва Мухторуддавла хиёбонларидаги «кўнгил очар» уйларнинг ҳозир-нозирларидан эмас, «анандақа» хотинларни ахтариб юрмасди. Ғам-аламдан халос бўлишни истаган чоғларда тарёк чекар ва гоҳо қарта ўйнарди.

Отаси шаҳзода К.нинг мол-мулкининг кун сайин баракаси учиб борарди. Эндиликда шаҳзода К. ҳатто вилоят ҳокими лавозимини эгаллашдан ҳам умидини узди. Нега десангиз, барча газеталар уни амалдор бўлишга номуносиб бўлган «чирик» эски тартиб тўралари тўдасига мансуб киши деб жар солдилар. Газеталар ҳозир ашрофликка буржуа партиясига хос хийла-найранглар ёхуд медицина практикаси воситаси билан етишган «янги давр» ашрофларига ҳокимлик лавозимларини олиб беришга ҳаракат қилардилар.

Ёзни оромбахш Шимронда, қишни ўзининг жозибали шаҳар боғида роҳат-фароғатда ўтказишга одатланган шаҳзода учун энди ҳаётини бошқа изга солиш ниҳоятда мушкул экани ўз-ўзидан маълум. Шунинг учун ҳам у тинмай курашди, режалар тузди. Уғлини Маҳинга уйлантириш билан орзусига етмоқчи бўлди, бироқ Маҳин тўсатдан вафот этди, бинобарин, унинг умидлари пучга чиқди. Шундан кейин шаҳзода ён атрофни қанча қидирмасин, Маҳиндек мол-мулкка эга бўлган бирорта муносиб келин топа олмади.

Сиёвушга келганда, Маҳиннинг ўлими аввалбошда унга ҳеч қандай таъсир этмади, у кайф-сафо билан овора бўлиб, Маҳиннинг ўлими ҳақида ўйлашга вақт ҳам топмади.

Лекин, кейинчалик ота-она эс-ҳушингни йиғ, ўзингни дурустроқ тут, «кўрпангга қараб оёқ узат» деб очиқдан-очиқ жаврай бошлаганидан кейингина Сиёвуш Маҳиннинг ўлимидан нечоғлик «зиён» кўрганга ақли етди. Аммо, у бўш келмади, ота-онасидан «ўз» улушини, ҳатто укаси ва синглисининг ҳақини ҳам қисташга киришди. Лекин, ниҳоят, отасининг аҳволи танг бўлиб қолганини англади.

Энди у ёнида «ортиқча» пул бўлмагани туфайли бошқача ҳаёт кечира бошлади: кечалари соат учда қорача хоним уйга қадам ранжида қилмас, саҳар соат бешда Дарвозайи Давлатдаги шаробфурушни уйғотиб, айтган

бахосига ичкилик олмас, «Форсиён» магазинида «нозанинлар»га ўн беш туман турадиган амиркон туфлилар тортиқ қилмас эди. У энди нишхўрд, нобоп хотинлар билан айш-ишрат қилар, кейин бу «хузур-ҳаловат»нинг азобини тортар эди. эски дўстлари билан ҳам кам учрашадиган бўлиб қолди.

Маҳин вафотидан икки йилча кейин, иттифоқо, Сиёвуш ўзининг икки-учта оғайнилари билан айлангани бозорга чиқди. Бу кун сафар ойининг йигирма саккизи бўлиб, «Наҳл»¹ маросими бўлаётган кун эди. Албатта, уларнинг мақсади эл қатори мотам маросимида қатнашиш эмас, балки оломон орасида кезиб, ёш қизчаларни «овлаш» ёки бирор нозаниннинг тузоғига илиниш эди.

Улар кўчаларни изгиб, Шамсул-имора минораси остида тўхтадилар. Назмиянинг фармонида кўра, хотин-қизлар фақат миноранинг рўбарўсида тўпланишлари мумкин эди. Қора чодра ёпинган хотин-халажлар шу қадар кўп тўпланган эдики, бозордан то Тўпхона майдонига қадар бўлган ерга гўё чойшаб тўшалганга ўхшарди. Маросим кечикди. Узоқ кутавериш толиққан баъзи аёллар ерга ўтириб, топганларини тамадди қила бошладилар. Баъзилар ўзларини тамоман асоратга солиб, фақат шу кўча томошаси, яъни лойга ботиб, бир неча соатлаб қаққайиб туриш ҳамда шилқим йигитлар ва ярамас хотинларнинг бешарм сўзларини эшитишдай арзимас ҳуқуқни берган эркак зотини қарғар эдилар.

Оҳори тўкилмаган ялтироқ атлас ёки эскириб, ранги айниб кетган, аммо илгариги башанглигидан нимадир сақланиб қолган чодра ёпинган маълум тонфадаги бир гуруҳ хотинлар тап тортмай, баланд овозда қалтис жумлалар, одобсиз сўзлар гапиришарди.

Бири ёнида турган аёлнинг тирсагига туртарди:

— Қара, қара... Ҳасанни кўряпсанми?

Иккинчиси зардаси қайнаб дерди:

— Ноиб Фаҳрийнинг димоғи кўтарилиб кетганини қара-я!

Учинчиси, тартибни кузатиб юрган полициячидан тап тортмай, ўтиб бораётган полиция офицерини овозини барала қўйиб чақирди:

¹ Наҳл — Эронда имом Ҳусайннинг ҳалок бўлиши хотирасига бағишланиб муҳаррам ва сафар ойларида ўтказиладиган мотам маросими.

— Хусайн, ҳой Хусайн! Бугун менинг уйимга келасанми? Айт, келасанми?

Хижолатда қолган офицер қизариб:

— Мени шарманда қилмагин,— деди.

Қанча пичирлашиб гапиришмасин, офицерларга қарши бирор ғарази бўлган, уларни айблашга баҳона ахтарган ишқибозлар қулоқларини динг қилиб, шундай сўзларни эшитиб оларди.

Сиёвуш майдоннинг бериги томонида туриб, кўз узмасдан аёлларга тикиларди. Бирдан у олдинги қатордаги хотинлар орасида ниқобини кўтариб, юзини деярли очиб турган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги бир қизни кўриб қолди.

Аввало у қизга унча эътибор бермади. Фақат ёнидаги ҳамроҳига:

— Қарагин, анча дурустгина қизга ўхшайди-а!— деди.

Лекин, шу заҳотиёқ айтган гапидан ўкинди шекилли, ҳамроҳининг диққатини бошқа бир хотинга — заъфар ранг кўйлак кийган, «суюқоёқ» хотинга жалб этишга уринди.

— Қара, қара, ҳов ана Азиз... Сен Қора... нинг уйидан қаёққа кўчиб ўтганини билмоқчи эдинг, чоғи?

Ҳамроҳи ўша томонга ўгирилиб:

— Ҳа, ҳа, ҳозир унинг қаерда яшашини албатта, билишим керак,— деди.

Сиёвуш бўлса яна аввалги қизга тикила бошлади. Қиз унга бениҳоя гўзал кўринди. Шу топда югуриб бориб, қизнинг қора шахло кўзларидан ўпиб олгиси келди. Лекин, бахтга қарши, ундай қилиб бўлмасди, назмининг фармонига биноан эрларнинг ҳатто хотинлар турган жой яқинидан ўтишлари ҳам тақиқланган эди.

Қиз ҳақиқатан ҳам жуда дилрабо эди.

Маъно ёғилиб турган меҳрибон шахло кўзлари, нозик юпқа лаблари, қайрилма қоп-қора қошлари, алифдай тик бежирим бурни ва қалдирғочнинг қанотидай қора ва жилодор сочлари билан бу мавзун қомат, нозик қиз ниҳоятда латофатли эди. Юзи ва қўллари оппоқ, тани буғдойрангроқ бўлиб, у ҳақиқий шарқ гўзали эди.

Маҳлиё бўлиб қолган шаҳзода ундан кўз узолмасди. Қиз эса, одатдагича, дуч келган одамга қарагандек, йигитга атиги бир боқди-ю. қайтиб қарамади. Бу билан

қиз, сен ҳам кўчада учрайдиган ҳамма йигитларнинг бирисан, дегандай бўлди.

Халойиқ жазирама офтобда икки соатдан бери Чаламайдон томондан келадиган «Наҳл» маросимини кутарди. Ниҳоят, соат учларга яқин узоқдан карнай товуши эшитилиб, бозор томондан маросим кўринди, ашрофлардан олинган отлар оломон олдидан ўйноқлаб ўта бошлади.

Буларнинг халққа нима кераги бор экан, майли, буни халқнинг ўзи билади, мен бир нарса демайман. Зарури бўлмаса шундай жазирамада куйиб, соатлаб маросим кутишармиди?!

Маросим яқинлашгунча шаҳзода беихтиёр юзини очиб турган қиздан кўз олмади. Маросимнинг тантанавор қисми—«ноғора», яъни тарихчилар таъбирича, Қарбало фожиасида қатнашган туя минган дўмбирачи ва созандалар ёки найза кўтарган араблар тўдаси ўтаётганда қиз кўринмай қолди. Шунда Сиёвушнинг фиғони фалакка чиқди.

Кутиш, сабр қилишдан бошқа чора йўқ. Бунинг устига маросим, ўчакишгандек, тез ўта қолмади. Дарвоқе, бунчалик ҳашамат, тантана халқ олдида атайин намоёншкоруна ўтказилар ва бунинг эвазига шариат пешволари—«қорни катталар» ва «замона зўравонлари»дан мўмай инъомлар, қимматбаҳо сарполар олардилар. Маросимнинг имиллаши томошабин бўлиб келган оломоннинг зардасинигина қайнатарди, холос.

Сиёвуш тоқатсизланиб депсинар, лекин мутаассиблардан қўрққанидан маросимнинг кечикиши борасида бирор гап айтишга ботинолмасди. Бу қиз «учинчи табақа»га мансуб бўлса керак, деб ўйлади Сиёвуш. У ўзича: «Бу бирор кавушдўз ёки новвойнинг қизидир», деб қўйди. Қизнинг бошига ёпинган чодраси нимдош бўлиб, ранги айниб кетган, хол-хол гулли кўйлаги оддий майиң читдан тикилганди. Оёғидаги туфлисини теҳрон косиб тиккан, кулранг, дағал пайпоғини ҳам маҳаллий ҳунармандлар тўқигани сезилиб турарди.

Шаҳзода қизни кўрган заҳотиёқ уни қўлга туширишим керак, деди ўзича. Қарз-қавола кўтариб бўлса ҳам шу камбағал қиз кўнглини овлаб, ўзиники қилиб олиш осондек туюлди.

Лекин қизиги шундаки, шаҳзоданинг ўзига маъқул тушган хотинни қўлга киритиш учун ҳар қандай қабиҳ

ҳийлаларни ишга солиш фикрини қилганида сира-сира жиз этмайдиган юраги бу қизни ўйлаганида асов отдай типирчиларди.

Бу қизнинг қаерда туришини ниҳоятда билгиси келди. Лекин, чўқморлар билан қуролланган полициячилар, мутаассиб оломон олдида қиз билан сўзлашиб бўлмас эди. Оломон кофир ҳисоблар, полициячилар эса маҳкамага олиб кетарди. То отаси бу ишдан хабардор бўлиб, уни бўшатиб олгунча қамоқхонада ётишга мажбур бўларди. Хотин-халаж орасида ўралашиб юрган анови офицерчанинг терговига тушиб қолиш ҳам мумкин.

Эҳтимолки, у қиз билан гаплашаман дейиш бефойдадир, балки қиз унинг саволига жавоб беришни ҳам истамас?!

Шу пайт маросимнинг бошқарувчилари — Машадий Али қандолатчи билан Ҳожи Ҳасан аллоф ўртасида ихтилоф чиқди: «Носирия хиёбонига бурилишда кимнинг байроғи олдинда бориши керак? Чаламайдонникими ёки растабозорникими? Даҳанаки жанг бўлди ва маросим иккига бўлинди. Анчадан буён маросим тугашини, тезроқ уйга бориб тамадди қилишни орзиқиб кутиб турган бир тўда томошабин бирдан саф узилган ердан ўтиб, қарши томонга ёпирилди. Шунда оломон шаҳзодани ҳам қаршидаги аёллар ёнига суриб олиб бориб қўйди.

Шу топда қиз ёнида турган кампирга:

— Шоҳбожи, қайтишда яхшиси кўнқада қайта қолайлик, бу ердан Тақихон кўчасигача олам-жаҳон йўл,— деди.

Шаҳзода кампирнинг жавобини эшитмоқчи бўлиб турганида полициячининг:

— Ого, ого, қани бир ўнг томонга ўтиб олинг-чи!— деган ҳайқириғи эшитилди.

Шаҳзода орқага тисланди. Шу маҳал маросимнинг ажраб қолган қисми бозорнинг тими остидан чиқиб, хиёбонга бурила бошлади. Тўда ўтиб бўлганига қадар шаҳзода шу ерда кутиб турди, кейин Шамсул-имора остидаги аввалги жойига хурсанд бўлиб қайтиб келди, чунки қизнинг қаерда туришини билиб олган эди.

Маросим охирлаб қолди, Али тоға Биби Фотиманинг безатилган «ҳажла»си — никоҳ аравасини Шамсул-имора майдони атрофидан бир неча бор айлантирди. Бу билан у кимда-ким кушойиши кор тиласа, «ҳажла» ва унинг чироқларига топиниши керак эканини, шунда

ихлосманд одамларнинг барча орзулари ушалишини эс-латиб ўтди. Халойиқ тарқала бошлади.

Сиёвушнинг жўралари кетмоқчи бўлишди. Шунда Сиёвуш улар билан қайтолмаслигини айтиб хайрлашди-да, шу заҳотиёқ хотинлар турган томонга югурди. Бироқ, қиз йўқ эди. Чор атрофга қанча қарамасин, фойдаси йўқ. Ҳамма ёқда бошига чодра ёпиниб, бетига чашмбанд тутган аёллар, улар орасидан ўзини қизиқтирган қизни таниб олишнинг иложи йўқ эди. Лекин, у умидсизланмади. Сабри чидамай, тоқатсизланиб, кўчанинг бу бошидан у бошига бориб келди. Эркакларни ўнг томондан юришга мажбур этган полициячилар унга халақит берардилар. Қиздан ному нишон йўқ эди. Шаҳзоданинг аччиғи келди, лекин бундан фойда йўқлигини тушуниб, хафа бўлиб кетди. Қиз билан кампирнинг кўнкага тушмоқчи бўлганини эслаб, вагонга югурди. Вагон лиқ тўла, чиқиш мумкин эмасди. Сиёвуш одамларни туртиб-суртиб, бир амаллаб вагон зинасига оёқ қўйиб олди. Чорак соатдан кейин Тақихон кўчасига етиб, вагондан сакраб тушди-да, кўчанинг оғзида кута бошлади.

Аёллар тўда-тўда бўлиб, маросимдан қайтишарди. Шаҳзода: «Улар ҳозир келиб қолиши керак», дерди ўзича.

Унинг бояги қизни жуда кўргиси келарди. Шу вақтгача унда бундай ҳис-туйғу бўлмаганди, тўсатдан бунчалик «ошиқи шайдо бўлиб қолиш»ни эса, хаёлига ҳам келтирмас эди.

Ўз ҳаётида, яъни хотин-қизларга майл уйғонганидан буён у кўп хотинларни кўрди, уларнинг орасида гўзаллари ҳам кўп эди, лекин ҳеч қачон у бу қизни кўрган-дагидек ҳаяжонга тушмаганди.

У вақт ўтганини ҳам сезмай, ғайри шуурий равишда чорраҳада ўткинчиларни кузатиб, икки соатча қаққайиб турди.

Кўча ҳаракати асли ҳолига тушганига ҳам бир ярим соатча бўлди. Йўловчилар тайсаллаб қолди. Лекин шаҳзода умидсизланмади. Тўғрироғи, «ноумид шайтон» дегандек, ўзини умидлантирарди. Ниҳоят, қоронғи тушиб қолганини пайқади. Кетиш керак. Шунда у чор атрофга разм солди, теваракдаги уйларни яхшигина таниб олиб, ғамгинлик билан саланглаб уйига жўнади.

Мана шу уч соат давомида шаҳзода тамоман ўзгарди. Бу боя эрталаб сайрга чиққан Сиёвуш Мирзо эмасди.

У бутун йўл давомида бошини қуйи солиб, маъюс ўйга чўмганча борди. Ҳатто, йўлда учраган аёлларнинг қиқир-қиқори ҳам унинг хаёлини бузолмади. Фақат извошчиларнинг «пўшт-пўшт»и ёки юк ортилган соябон араваларнинг тарақ-туруқини эшитганидагина атрофига қараб қўярди. Тим-қоронғида уйига қайтиб келган шаҳзода ҳаяжон ва очликдан толиқиб, ўз хонасига кирди-да, креслога ўтирди, папирос чекиб, хаёлга чўмди.

Унинг бошида ташвишли ва ғалати фикрлар айланарди. Қиз унда ниҳоятда кучли таассурот қолдирган эди. Уша қизнинг шу ерда, ёнимда бўлиши сув, ҳаводай зарур, деб ўйларди. Бу заруратни эҳтиросгина эмас, балки аллақандай бошқа бир сабаб ҳам тақозо этарди. Хўш, бу мақсадга қандай эришиш мумкин? Ахир, қизнинг қаерда туришини ҳам аниқ билмайди-ку. Шундай пайтларда рўй берадиган шубҳа унинг барча ишончини чиппакка чиқарарди. У ўзича: «Эҳтимол, янглиш эшитгандирман. Балки, у Тақихон кўчасида турмас? Қимдан билса бўларкин? Қимдан ёрдам сўраш керак? Отам билан онам бу ишга бош қўшишлари эҳтимолдан узоқ. Муҳаммад Тақи ёрдам бермасмикин?» дерди.

У қўнғироқ тугмачасини босди.

Ешгина хизматкор югуриб кирди.

— Агар Муҳаммад Тақи шу ерда бўлса, чақириб юбор,— деди Сиёвуш.

Тез орада аввалгидай маккорлик ва ялтоқлик билан таъзим қилиб, Муҳаммад Тақи кириб келди.

— Муҳаммад Тақи,— деди Сиёвуш.— Бугун менинг қалбимда нималар рўй бергани ва ҳозир нималар рўй бераётганини сенга қандай айтиб берсам экан?

Муҳаммад Тақи таажжубланди:

— Ҳазратим нима демоқчи бўлганларини англай олмадим... Нима гап ўзи?

Сиёвуш Муҳаммад Тақига қандай воқеалар содир бўлганини айтиб бергач, қай йўл билан бўлмасин, қизни топиб келишни талаб қилди.

Қитобхонларга маълум бўлган тамаъгир Муҳаммад Тақи бу қизнинг камбағаллигини, шаҳзоданинг эса, аввалгидек сахийлик билан инъом беролмаслигини ҳи-

собга олиб, бу ишга овора бўлиб юрманг, демоқчи бўлиб оғиз ростлади.

— Парво қилманг, ҳазратим,— деди у ярим ачиниб, ярим ҳазил қилиб.— Бугун сизни бўлмағур хаёллар гангитиб қўйибди. Барвақтроқ ётинг, эрталаб тургунингизча ҳаммаси унутилиб кетади...

Шаҳзода дарҳол унинг сўзини бўлди:—

— Йўқ, йўқ! Фикру ёдим ўшанда, унинг хаёли менга ором бермаяпти.

Муҳаммад Тақи изтеҳзо аралаш кулди:

— Ҳа, кўрамиз. Мен бир жойни топиб қўйдим, агар эртага ўша жойдан хурсанд бўлиб қайтмай, яна ўша гапни такрорласангиз, у қизнинг чинакам гўзаллигига ишонч ҳосил қиламан.

— Муҳаммад Тақи, энди менга унақа жойлар ҳақида гапирма,— деди шаҳзода ғамгин бўлиб.— Агар эплай олсанг, ўша қизни топишимга ёрдам бер.

Лекин Муҳаммад Тақи Сиёвушни, қизнинг турар жойини билмагандан кейин, уни топиш мушкул эканига ишонтиргач, умидини пучга чиқарди. Сиёвуш Мирзо гапни давом эттиришни ортиқча билиб, Муҳаммад Тақига жавоб берди.

Қиз тўғрисидаги ўйлар уни оромидан маҳрум қилди. Қизнинг гўзал чеҳраси унинг кўз ўнгидан нари кетмасди. Бирдан унинг кўзлари ёшланди.

Ҳа, ҳатто шаҳзоданинг кўзларига ҳам ёш келди...

VII 606

ЧУЛПОН ЮЛДУЗИ ДОИМ БАЛАНД ҚАСРЛАРГА НАЗАР ТАШЛАЙДИМИ?

Худди шу куни кечқурун Тақихон хиёбонининг катта ҳовлиларидан бирида, яъни тоғ этагида бўлган тор кўчага жойлашган жажжигина иморатнинг озодагина хонасида бир қизча алланима тўқиб ўтирарди. Бу хонанинг барча жиҳози — бир неча янги гиламча, йириб қўйилган кўрпа-тўшак, токчада турган бир неча чироқ, коса ва лаганлардангина иборат эди.

Қиз эгнига юпқа қора кўйлак кийган бўлиб, кўйлагининг ниҳоятда юпқалигидан нозик, гўзал сийнаси аниқ кўриниб турарди. У бошига қора дуррача ўраганди. Чиройли шаҳло кўзлари шодлик билан чақнарди.

Бугун «Шаҳиди карбало куни»да ашула айтиш мумкин эмаслигига қарамай, у қадимий, оддий қўшиқни куйлар эди:

Кеча ёмғир севалаб ерларни қилганди нам,
Кўнглимни гул-гул очиб келган эди ёрғинам...

Қиз ниҳоятда бахтиёр кўринарди... Бу ҳол ҳашаматли боғ-роғларда ҳаёт кечириб келган ҳар қанақа ашрофзодани ҳайратга солиши турган гап. Зотан, бундай кулба ва турмуш шароитидан нолимай, яхшироқ нарсаларни орзу қилмай, қандай яшаш мумкинлигига «мўътабар» зотларнинг ақли бовар қилмасди. Бу борда ким ҳақ, ким ноҳақ, гапириб ўтирмаймиз. Ҳар кимнинг табиати ҳар хил.

Қиз ўзининг ҳаётидан, шу уйи ва бисотидан мамнун эди, чунки унинг ёнгинасида, ана шу ҳовлида бошқа бир киши яшарди, унинг яқинлиги, дилдорлиги қиз учун энг гўзал нарсалардан ҳам, энг муҳташам қасрлардан ҳам азизроқ эди. Қиз ҳозиргина кампир онаси билан «Наҳл» маросимидан қайтиб, энди ўша одамни кутарди. Унинг тезда келишига, у билан кўришишга ва суҳбатидан баҳраманд бўлишига қизнинг имони комил. Қиз бахтиёр эди, келажак унга янада марғуброқ кўринарди.

Бу бир неча соатгина бундан олдин Сиёвушнинг диққатини ўзига жалб этган-у, ғойиб бўлиши эса уни ғам-гуссага солиб, ҳатто кўзларига ёш келтирган ўша қиз эди.

Бу ҳовлида қиз билан онасидан ташқари яна бошқа бир кампир ҳам ўғли билан бирга яшарди. Йигитнинг Дарвозайи Қазвин хиёбонида тамаки дўкончаси бор эди.

Қизнинг онаси кўпгина кампирларнинг акси ўлароқ, ниҳоятда оқкўнгил, мўмин-мулойим аёл эди. Бахтга қарши, унинг кўзлари анча заифлашиб, нарсаларни зўрға илғарди, хулосан калом, қўлидан кўпда иш келмайдиган бўлиб қолганди. Лекин унинг марҳум эри «Шоҳи шаҳид» саройида бир вақтлар фаррошлик¹ қилиб мў-

¹ Фаррош — луғавий маъноси гилам тўшовчидир. Улар подшоҳ ёки феодалларга яқин бўлганлар. Фаррошлар асл вазифаларидан ташқари жинойтчиларни жазолаш билан шуғулланганлар.

майгина мол-мулк орттириб олганидан хотини билан қизининг ҳаёти озми-кўпми таъминланган эди...

Улар анча қашшоқ эдилар, лекин бир ботмон бугдой ўн-ўн икки қиронга кўтарилган очарчилик йилларида ҳам бир амаллаб кунларини ўтказган эдилар. Ушанда сиймолари Европа газеталари ва рассом Ғазнавий суратларини безаган муътабар зотлар бугдойнинг харвори (300 кг)ни бир юз қирқ тумандан пуллаб, қанчадан-қанча одамларни у дунёга жўнатишган эди.¹

Қиз қўл қовуштириб ўтирмасди: у ўз тирикчилигини ўзи ўтказишга уринар, пайпоқ тўқиб сотиб, кунига икки қирондан ишларди.

Тўрт хоналик бу уй ўзлариники эди. Отаси ҳаётлигида ўзлари туришарди, отаси ўлганидан кейин ортиқча хоналарни ижарага қўядиган бўлишди. Бундан ойига йигирма беш қирон қўшимча даромад қилиб туришди.

Бир йили ижарачилар уч марта алмашинди. Биринчи марта охундга ижара қўйишди, у ҳар кечаси кўчадан бузуқ хотинларни бошлаб келиб, уларни менинг сийғам дерди. Бу она билан қизнинг ҳаёт тарзларига тўғри келмасди, улар яхшиликча (ичларида ўлгудай қарғаб) тақводор руҳонийни одоб билан чиқариб юборишди. Икки кундан кейин бошқа одам келди. Бу табризлик озарбайжон бўлиб, форсчани яхши биларди. У келиши биланоқ:

— Менга хонани ижарага қўйишдан қўрқманг,— деди.— Мени сўққабош деб ўйламанг. «Кичик ҳокими мутлақлик»² давридаёқ уйланганман, қаерга бормаи, доим хотиним мен билан бирга юради. Лекин, ҳозир йўллар хотинч, шахсеванлар³ талончилик қилиб, то Миёнагача⁴ келишди, шунинг учун ҳам ҳозир ўзим келдим. Хотиним кейинроқ келади, келишиб қўйганмиз. Кеча Шоҳ мачитга бориб, хотинимга келишини сўраб хат ёздирдим.

Шунингдек, сўйил ёки чўқмор билан қуролланиб, халқ орасидан ўз хўжаларига йўл очиб бериш ҳамда югурдаклик қилиш ҳам ана шу фаррошларнинг зиммасига юклатилган. (Ред.)

¹ Эроннинг Қожорлар династиясининг сўнгги ҳукмдори Аҳмадшоҳнинг ғаллафурушлик билан шуғулланганига ишора. (Ред.)

² «Кичик ҳокими мутлақлик» — «Истибдоди сағир» — Муҳаммадалишоҳ мажлисни тарқатиб юборганидан то машрута тиклангунгача бўлган давр, яъни 1908—1909 йиллар «Истибдоди сағир» деб аталади.

³ Шимолий турк кўчманчи қабилаларидан бири.

⁴ Табриз билан Техрон ўртасидаги шаҳар.

Эски эрон урф-одатлари қон-қонига сингиб кетган қиз билан кампир ростгўй эдилар, шунинг учун бошқаларнинг гапига ҳам ишонардилар. Мана шу қаҳратон қиш кунларида озарбайжонни ва унинг хотинини хафа қилгилари келмай, хонани ижарага қўйишди.

Доимо уйда ўтирувчи қиз озарбайжоннинг қандай меҳмонлар бошлаб келаётганини кўриб, ҳайрон бўлиб қолди. Меҳмонларнинг ҳаммаси ҳали мўйлови сабза урмаган ўн еттилардаги ўсмирлар бўлиб, кулоҳлари остидан жингалак сочлари кўриниб турарди.

Лекин кекса озарбайжон ёш меҳмонлари билан жуда мулоим муомалада бўлиб, ҳеч қандай шовқин-сурон чиқармагани, намози бомдодни ўқиётганидан бошқа вақтда овози эшитилмагани учун она билан қиз унинг бу ишига тоқат қилишиб, хотини келишини кутардилар.

Бир кун кечаси, нима сабабдандир, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланган озарбайжон билан ёш меҳмони ўртасида жанжал чиқди, хонада шовқин кўтарилди, эндигина чироқни ўчириб, ётмоқчи бўлиб турган қиз озарбайжон бошлаб келган бесоқол меҳмоннинг:

— Сен ўн икки қирон бераман деган эдинг! Шундай экан, ўша ваъда қилган ўн икки қиронни бер!— деганини эшитиб қолди.

— Ҳой, секин, секинроқ гапирсанг-чи!— деди озарбайжон.— Мен «ўн икки қирон» деганим йўқ, бир туман дедим. Уша ерда, рестораннынг олдида.

Меҳмон тўсатдан овозини барала қўйиб бақирди:

— Хомтама бўлма! Бу гал олдинги сафаргидек лақиллата олмайсан! Ҳозир жанжал чиқараман. Қани, ўн икки қиронни чўзиб қўй, эшитяпсанми?

Шундай кейин тарсаки товуши ва меҳмоннинг чипқиргани эшитилди.

Кампир ирғиб ўрнидан турди.

— Нима гап?

Озарбайжоннинг хонасида муштлашиш давом этарди. Меҳмон билан хўжайин ёқа бўғишиб, турк ва форс тилларида бир-бирларини бўралаб сўкишар, шаънларига пештаҳам сўзлар айтишарди. Уларнинг иккови шу топда нақадар бешарм ва кулгили аҳволда эканлигини китобхон аниқ тасаввур эта олади.

Улар қандай аҳволда эканига қарамай, кампир эшикка яқинлашиб, бақирди:

— Ҳой, нима қиляпсизлар? Нега вақт алламаҳал

бўлганда одамларни тинч ухлагани қўймайсизлар?

Қиз ҳам онасининг ёнига бориб, биргалашиб қичқирди.

Қутуриб кетган озарбайжон меҳмонни қўйиб юбормай, унинг юз-кўзи ва бошига муштлайверди. Меҳмон кучи етганча ўзини ҳимоя қиларди. Кампир билан қизнинг қичқириши тобора зўрайиб борганини кўрган озарбайжон билан меҳмон яна бундан кўра баттарроқ бирор фалокатга дучор бўлмайлик, деб жим бўлишди. Фақат меҳмоннинг:

— Хўп, майли, эртага гаплашамиз!— дегани эшитилди.

— Эртага дейсанми?— деб қичқирди озарбайжон.— Пулимни қайтармагунингча сени бу ердан чиқармайман!

Шунда кампир тоқат қилолмай, кучи борича эшикни тортиб, бақирди:

— Бу нима гап ўзи! Кечаси шовқин-сурон қилиш нимаси! Менга бунақанги ижарачининг кераги йўқ. Вой сени қара-ю! Агар подшоҳпараст бўлмаганингда, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланмаганингда, сени шу бугун кечасиёқ ҳайдаб чиқарар эдим. Сен бетавфиқ маршрутачилар олдида шарманда бўлмагин, деб эртасиз туришингга рухсат бераман. Лекин, эртага кечқурундан бошлаб, қорангни кўрмай. Қизимнинг бунақанги шовқинларга тоқати йўқ. Йўқол, берадиган икки туманинг ғассолга буюрсин.

Кампирнинг чапақай жаҳли чиқиб кетган эди. Лекин у маршрутачиларни ёмон кўрарди, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйлангани озарбайжоннинг шоҳпараст эканидан далолат берарди, шунинг учун унга ортиқча гапиришни эп кўрмади.

Озарбайжон билан меҳмони сал жушларини бошларига йиғиб, бир бурчакка тиқилиб жим бўлиб қолишди.

Эрталаб барвақт озарбайжон меҳмони билан чиқиб кетди, кечқурун келиб буюмларини олди-да, ижара ҳақини тўлаб, жўнади.

— Бунақа одамлардан эҳтиёт бўл,— дейишди кечаси билан шовқин-суронни эшитган, бўлган воқеаларни кампирдан билган қўшнилари,— улар бир фалокатга йўлиқтиради.

Шундан кейин кампир «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланган озарбайжонлардан юрак олдириб

қўйиб, жой сўраб келган ҳамма озарбайжонларга рад жавоби бера бошлади. Хоналар бир ойгача бўш ётди.

Ниҳоят, бир ойдан кейин истараси иссиққина бир кампир келди. Ташвишда сўлган қизил юзлари бу аёлнинг бир вақтлар жуда гўзал бўлганидан дарак берарди.

Исми Жалолат бўлмиш қиз ҳалиги кампир келган вақтда ҳовузча лабида ўтириб, чиройли қўлларини ювмоқда эди. У бу аёлни кўрган заҳоти нима учундир унга меҳри товланиб қолди. Жалолат кулиб:

— Келинг, хизмат, аяжон?— деди.

Қизнинг жилмайиб турган чеҳрасига қараб, кампир ҳам жилмайди.

— Иккита хонани ижарага қўярмишсизлар деб эшитдим, шу ростми?— Жалолат унга хоналарни кўрсатди. Уларнинг кампирга ёққани аён бўлиб турарди. Шундан кейин қиз уни ойиси ўтирган хонага таклиф қилди.

— Кириг, ойим билан чилим чекиг.

Уйдан камдан-кам чиқадиган Жалолатнинг онаси меҳмонни кўриб, севинди.

— Утириг, тасаддиқ, ўтириг,— деди у табассум билан.

— Ўғлим билан иккаламиз Қатта Бозорнинг нариги чеккасида турамиз,— деди кампир.— Ҳозир ўғлимнинг Дарвозайи Қазвин хиёбонида дўкончаси бор, ҳар куни барвақт дўконига бориши керак, шунинг учун яқинроқдан жой топсак деган эди. Хоналарингиз яхши экан, агар қиммат бўлмаса, ижарага олардик.

— Нархини келишамиз,— деди Жалолатнинг онаси.— Лекин, аввал билишим керак, илгариги ижарачиларимизга ўхшаш эмасмисизлар...

Шу пайт Жалолат чилим кўтариб кирди.

— Йўғ-э, ойи, ҳамма бир хилда бўлаверибдими,— деди у гапга аралашиб.

Ун уч боласининг ўн иккисидан айрилган — бири чечакдан, бири босқидан, бири тутқаноқдан, бири ичтерламадан, яна бири ҳовузга тушиб нобуд бўлиб, ёлғиз Жалолат билан қолган кампир уни жуда яхши кўрарди. У шу заҳотиёқ рози бўлди.

— Сен шундай десанг, хўп, майли. Ижара ҳақи икки туман.

Кечқурун кампир бай пули бериб кетди. Эрталаб ҳаммол билан юкларини олиб келди. Шу кундан бошлаб кампир билан ўгли ҳалиги иккала хонада яшай бошлашди.

Ўгли эрталаб ва дам олиш кунларидан бошқа пайтда уйда бўлмасди. У кечқурунлари кунботарга яқин чарчаб, тугунчада нон кўтариб келар, кун ботганидан уч соат кейин хуфтонда ухлаб қоларди.

Кампир билан қизи улардан рози эдилар. Улар ҳам ўзларини худди ўз уйларида яшагандай ҳис қилардилар. Шундай қилиб, уларнинг турмуши тинч, бетаъвиш ўтарди. Лекин бир маромда осойишта яшаш йигитчага nasib бўлмади.

Бир кун эрталаб у, одатдагидек, ишга кетишга отланаётганида беихтиёр бошини кўтарган эди, дарча ойнасидан тикилиб турган қизнинг юзи ва чақнаб турган кўзларини кўрди. Уятчанлик ҳамда тўғрими, нотўғрими — ойнаси ўргатган одоб қондаси шу заҳотиёқ қиздан кўзини олишга даъват этарди. Лекин, бошқа қандайдир куч бунга йўл қўймади. Нима қилаётганини билмай, оқибати кўнгилсиз бўлишидан қўрқмай, у кўзини тўлдириб қизга боқди. Узоқ тикилиб турди, кўзларидан унга шайдо бўлиб қолгани сезилиб турарди, буни пайқаган қиз ўзини тутолмай кулиб юборди. Шунда у ҳам кулди.

Бир дақиқадан кейин йигит оёғи тортмаса ҳам кўчага чиқди.

Шу кун унинг қўли ишга бормади, устасининг хоотири паришон эканини ёш дастёри ҳам пайқади. Чиндан ҳам шундай эди; Жалолатнинг гўзал чеҳраси ва жозибадор шахло кўзлари унинг кўз ўнгида гавдаланар эди. У кечқурун, қоронғи тушишини¹кутмай, дўкончани барвақт ёпиб, шошганича уйга қайтди. Нима қилиш керак? Қизнинг хонасига киришга ҳаққи йўқ, ўз онасидан ҳам уяларди.

Лекин, бахтига, тақиллатганида эшикни ҳар вақтдагидай онаси эмас, Жалолат очди. Қиз табассум қилиб: — Салом! — деди.

Йигитча қип-қизарди. Чакка томирлари бўртиб, юраги бир хил бўлиб кетди. Қизнинг саломига алик олишини ҳам эплай олмай, телбалардек, ўз хонасига юғриб кирди-да, кўзачадаги сувни шимира бошлади.

Унинг ҳаракатидан ҳайрон бўлган, ҳатто бир оз ран-

жиган Жалолат, йигитчанинг эс-хуши унчалик жойида бўлмаса керак, деб ўйлаб, гамгинлик билан уйга кирди.

Қиз бир боқиши билан йигитча қалбини қандай яралагани, уни қандай дардга мубтало қилганидан ўзи беҳабар эди. У, севги пайдо бўлар экан, юракни безовта қила бошлашини белмасди.

Бундай пайтларда муҳаббат тангриси қизни дадил қучоқлаб, лабларидан бўса олишни даъват этарди. Лекин муҳаббат тангрисига ёқмайдиган шарм-ҳаё ва камтаринлик йигитни ҳовлига чиқишга қўймасди.

Шу оқшомда у ғалати ҳолатда қолди: қайғуришини ҳам билмасди, чунки қайғуга ўрин йўққа ўхшарди, лекин хурсанд бўлишини ҳам билмасди. Ҳар ҳолда рўй берган воқеадан сўнг оромини йўқотиб қўйди. Онаси билан бир нафас суҳбатлашиб, овқатланиб бўлгач, у дарров ўринга ётди.

Йигит оғир кунларга қолди.

Ҳамма ухлаганида, у ўз-ўзига гапирарди:

«Кўрайлик-чи, худо нимани насиб этаркин... Балки, яна назмияга тушиб, таёқ ермиз. Ёки, эҳтимол, энди бошқача бўлар? Балки, шу қизнинг нақш олмадай юзидан бўса олиш насиб бўлар?»

Кўпчилик, йигитча шу кечаси ухламаган бўлса керак, деб ўйлар, ундай эмас. Вақт ярим кечадан оққанидан кейин у қаттиқ уйқуга кетиб, эрталабгача уйғонмагани маълум.

Эрталаб ўрнидан турганида у ҳовлида яна Жалолатни кўрди. Бу сафар у ўзини дадил тутиб:

— Синглим, эшикни беркитиб олинг,— деди,— назмиянинг марҳамати туфайли ўғрилар кўпайиб кетди.

Йигитча ўз назмида жуда дўндириб гапирдим деб ўйлади. Бирдан «синглим» деган сўзни эшитиб, қизнинг кулимсираб қўйганини пайқаб қолди.

— Ҳа, нима бўпти. Уғрилар келса кела қолсин, уймизда олишга арзийдиган ҳеч нарса йўқ. Мени ўғирлаб кетишса, пешонамдан кўраман, чунки зўр келса, боягдақа сўзларни эшитмайман-қўяман-да.

Йигитча серрайиб қолди. У нима деб ўйлашини билмасди. Нега қизнинг аччиғи келди? У: «Йўқ, йўқ, агар сизни ўғирлаб кетишса, мени ҳам қўшиб ўғирлашсин», демоқчи бўлди-ю, лекин айтмади, чурқ этмай эшикдан чиқди.

Унинг беҳосдан «синглим» деб айтган сўзидан Жалолат чинакам хафа бўлган эди. Мамлакат қонунига кўра, бегона йигит билан бундай гаплашиш ман этилганини қиз хаёлига ҳам келтирмай, йигитчага ўз норозилигини очиқ айтди.

Бу уйга она-бола келганининг иккинчи куни ёш йигитни биринчи марта кўриб, Жалолат юраги алланечук бўлаётганини сезди.

Қиз бу қандай ҳис эканини билмасди. У ўзига: «Эҳтимол, бу ажалнинг ваҳимасидир! Азроил ёнимдан учиб ўтдимми?» деди. Худди ана шу куни «равза» эшитишга борган эди, «равзахон»дан лаҳад, Азроил, кейин яна ўша маҳалдаги бош министрнинг буюк фазилатлари тўғрисида нималарнидир эшитганди. У чиндан ҳам Азроил ёнимдан ўтди, деб ўйлади.

Орадан икки ҳафта чамаси ўтгач, Жалолат йигит ҳар гал келганида ёки кетганида юрагида ғалати бир туйғу пайдо бўлаётганини пайқади. У ажабланиб:

«Нега Азроил мени ўз ҳолимга қўймайди? Одам қиёфасига кириб юргани-юрган», — деди ўзига.

Азроил билан учрашиш тўғрисидаги фикр унга даҳшат солиши керак эди, лекин унинг йигит билан учрашиши келадиган бўлиб қолди.

Йигитни кўриш қийин эмас эди, у ҳовлида юрганида бемалол қараш мумкин. Лекин, қиз у жилмайиб боқса деб орзу қиларди.

Қиз ўзининг бу орзуси сезилиб қолишидан чўчирди. Лекин, бизга маълумки, йигитча уни тўсатдан кўриб қолганида, ўзини панага тортишни қанчалик ихтиёр қилмасин, барибир, дарча ойнасидан кўриниб қолди.

Ўша куни кечқурун қиз қачон эшик тақиллар экан, деб йигитга узоқ кўз тутди...

Биз ўша куни кечқурун улар ўртасида нима бўлганини, эрталаб қиз йигитнинг муҳаббат илмидан тамоман беҳабар эканини тушунганини биламиз.

Ўртада бўлиб ўтган ўша гапдан кейин йигитча ихтиёрини йўқотди, қуёш ботмасдан икки соат олдин дўконтасини ёпиб, Техрон кўчаларида узоқ кезди.

Кечқурун уйга қайтганида, қизга яна рўбарў келишдан қўрқиб, эшикни зўрға тақиллатди. Қиз қаршисида турарди. У яна соддалик қилиб, хижолат бўлишига сал қолди. Ҳар қалай, ўзини босиб, энди унга «синглим» деб мурожаат этмай:

— Салом!— деди.

Жалолат ҳам «салом» деб жавоб берди. У чодра билан юзини бекитар экан:

— Шаҳарда нима янгиликлар бор?— деб сўради.

Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бунақанги савол-жавоблар ўзларига қиттак бўлсин лазат бахш этмаслигини яхши англади эдилар. Лекин, на униси ва на буниси бирор ёқимлироқ ва жиддийроқ масала ҳақида гапиришга юрак қилмасди. Уларнинг билим доиралари қалбларида пайдо бўлган ҳис-туйғуни баён этарлик бир йўлни кўрсатишга ожизлик қиларди. Улар нимани билишарди? «Қирқ тўти» ва «Искандарнома» китобини. Улар Шамсул-имора майдонидаги «жин», «пари» ва «Одил шоҳ» ҳақидагина ҳикоя қилиб, шундай пайтларда зарур бўладиган гапларни сира-сира ўргатмайдиган дарвешнинг эртақларидан ташқари нимани ҳам эшитибдилар дейсиз.

Йигитнинг онаси шу маҳаллада яшовчи, шимолий вилоятлардан бирининг собиқ ҳокими бўлган ва аввалги гуноҳларидан сал-пал фориг бўлиш, охундлар ва мусулмони комилларнинг кафолати билан янгитдан ҳокимлик лавозимига кўтарилиш учун замин ҳозирлаш мақсадида ўқиётган «равза»сига кетган эди. Жалолатнинг онаси эса, ҳовлининг нариги чеккасидаги хонада ўтирган бўлиб, буларнинг гапларини эшита олмасди.

Ёз фасли, осмонда ўн кунлик ой ёғду сочиб турарди.

— Ой жуда ҳам чиройли-а, тўғрими?— деди қиз.

Шунда йигитча юрагида дадиллик қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмай:

— Ҳа, ой жуда чиройли, лекин бу ерда ундан ҳам гўзалроқ ой бор,— деб юборди.

Қоронғида қизнинг қизариб кетгани кўринмасди, албатта.

— Бу ерда ундан ҳам гўзалроқ ой бор, дедингизми?— деб такрор сўраганида, қизнинг овози сал титради.

Йигитча дадилланди. Қиз бу гапларни эътирозсиз эшитганини кўрган йигит унинг онасига чақиши ёхуд қувиб юборишларидан чўчимай:

— Албатта, гоят гўзал ва дилрабо,— деб қўшиб қўйди.

Шу пайтда қиз яшириб турган юзининг ярмини оч-

ди. Қиз билан йигит худди эски қадрдонлардай гаплашар эди. Йигит онаси уйда йўқлиги учун ичкарига киришга шошилмасди. Улар ҳовли ўртасида гаплашиб туришарди.

— Ойдан кўра гўзалроқ ким экан?— деб ўсмоқчи-лаб сўради Жалолат.

Йигит жавоб бермади. Ниҳоят, юрак ютиб:

— Ойдан гўзалроқми? Сен ўзингсан-ку, ўзгинанг!— деди.

Бу сўзларни эшитган Жалолат Теҳроннинг одобли, шарм-ҳаёли қизлари сингари йигитни уришиб ташламоқчи бўлди-ю, лекин тили бормади. У юраги гурс-гурс уриб, ўз хонасига томон йўл олди.

Йигит, яъни бизга таниш бўлган Жавод, шу оқшомда қизнинг ҳуснига мафтун бўлиб, ҳовли ўртасида бир соатча туриб қолди.

У туриб-туриб ўзига:

«Шу қизга уйланишим керак!» деди.

VIII боб

ТАСОДИФИЯ КУЗ ЕШИ

Уша кундан кейин Жалолат билан Жавод бир-бирларига бўлган майлларини ва қалбларида нималар бўлаётганлигини тушуниб олдилар. Аста-секин қиз тортинмайдиган, уялмайдиган бўлиб қолди. Жавод эса дадиллашди. Жалолат энди ундан юзини яшириб, юрагини ўртамайдиган бўлди.

Улар кўп бахтиёр онларини бирга ўтказишди. Жавод ўртоқларидан узоқлашди. Дўкончасини ёпди дегунча уйга оқиқарди. Кўпинча севгилиси Жалолатга қурби етганча бирор нарса: баъзан мева, пишлоқ ёки ширинлик олиб келадиган бўлди. У бу нарсаларни аслида онасига келтирган бўлса-да, унга:

— Ҳадисларда агар киши бирор нарса олиб келса-ю, қўшнисига бермаса, гуноҳкори азим бўлади, дейилган,— дерди.

Шундан сўнг у Жалолатга совға-салом бердирарди, ўғлидан бошқа ҳеч кимсаси бўлмаган она эса унга монелик қилмасди.

Жалолатнинг яқинлигидан беҳад шод бўлган Жавод назмияда, қамоқда ётган оғир кунларини ҳам унутди,

ҳатто бир вақтлар бошдан кечиргани даҳшатларга ишонгиси ҳам келмасди.

Фаррух билан охирги марта учрашган кундан буён Жаводда айтарли ўзгариш бўлгани йўқ.

Қамоқда узоқ ётиши ва калтаклар Жаводнинг соғлиғига қаттиқ путур етказганидан хабаримиз бор. Даставвал, кўрган кишилар уни ногирон бўлиб қолади деб ўйлаган эди. Лекин, ундай бўлмади.

Фаррух Жавод билан хайрлашиб чиқиб кетаётганида унинг дори-дармон олиши ва ўзи тайинлаган докторга бериши учун тоқчада бир оз пул қолдирди. Бу Фаррухнинг ҳаммаҳалласи ўша таниш доктор эди. Унинг айниқса ичтерламага қарши ишлатадиган дорилари ҳатто Н. элчихонасига ҳам маълум эди.

Иссиқ сувга тушиш, мой дори Жаводнинг баданидаги жароҳатларни бир оз тузатди, полиция берадиган оби ёвғон ўрнига кучли овқат ейиши, айниқса, ёш бўлгани сабабли тез соғайиб кетди. Уч ойдан кейин аввалги ҳолига қайтди. Кўзининг хиралиги ҳам тузалди.

Айни шу пайтга келиб, Фаррух қолдирган ўттиз туманга яқин пул тугади, Жаводнинг оиласи яна муҳтожликда қоладиган бўлди.

Шу дамда Жавод биринчи марта уйдан чиқди. Унда қандайдир ишонч бор эди, шу сабабдан бўлса керак, ҳатто у жилмайиб ҳам қўйди. Лекин кўнгли ташвишда: энди нима қиламан?— деб ўзига савол берарди. Кўпдан буён Фаррухдан дарак йўқ. Мана шу уч ойдан бери бирор марта келиб хабар ҳам олмайди.

«Энди мени хизматкорликка олгиси келмаётгандир-да»,— дерди Жавод ўз-ўзига.

Фаррухдан бирор илтимос қилишни ўзига эп кўрма-са-да, Жавод унинг уйига борди.

Мўйсафид чол унга эшик очиб:

— Нима ишингиз бор?— деб сўради ғамгинлик билан.

— Ота, менинг исмим Жавод,— деди у одоб билан.— Оғом мени биладилар. У кишини кўрмоқчи эдим.

Чол ажабланиб сўради:

— Оғонгиз ким?

Жавод ҳам ҳайрон бўлиб:

«Мен бошқа жойга келиб қолдим, шекилли?» деди ўзига-ўзи. Лекин, яна бир марта дарвозага, боғ деворига разм солиб:

— Фаррух оғом-да,— деди.

Шу сўзни эшитгач, чолнинг кўзида ёш пайдо бўлди. У Жаводга Фаррухнинг дом-дараксиз йўқолганини айтди. Афтидан, чол шу топда Жаводни таниди.

— Оғо билан Қумга борган сен эмасмидинг?

— Ҳа, мен эдим. Ажабо, нега оғодан ҳеч қандай хабарингиз йўқ?

Чолнинг кўзлари жикқа ёшга тўлди, чол кўз ёшини тия олмай:

— Шундай... Уч ойдан бери ундан ҳеч қандай хабар эшитмадик,— деди.

— Бу қандоқ бўлди?— ҳамон тушунолмайд сўради Жавод.

Чол уни ичкарига таклиф қилди ва Фаррухнинг энагасини чақирди.

Улар Жаводга Фаррухнинг бехос ғойиб бўлганини, унинг кекса отаси ғам-аламдан вафот этганини айтиб беришди.

Жавод қариялар билан бир соатча Фаррух ҳақида сўзлашиб, ҳасратлашиб ўтирди, сўнг уйига кетмоқчи бўлиб ўрнидан туриб, улар билан энди хайрлашаман деганда, тўсатдан дарвоза қаттиқ тақиллаб қолди.

Бобоҳайдар дарвоза томон ўқдай учиб борди.

Аҳмадалихон кирди. Фаррухнинг содиқ дўсти ғамгин эди.

— Бугун ҳам хабар йўқми?— деб сўради у чолдан.

— Йўқ.

— Мен алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиқаяпман,— деди Аҳмадалихон.— Утган кечаси ҳам уни тушимда кўрдим. Аҳволи оғир эмиш, мендан ёрдам сўрармиш. Мен унга ёрдам бергани яқинлашсам, у бирдан: «Эртага кўришамиз», дермиш.

Фаррухнинг энагаси хўрсиниб:

— Эҳтимол, келиб қолар, бизни азоб-уқубатдан қутқарар?— деди.

— Ким билади,— деди Аҳмадалихон.

У «эртага кўришармиз» деб ўрнидан турди-да, эшик томон юрди.

— Ҳожи оғо нима қияпти? Ҳали ҳам ҳар куни келяптими?— деб сўради Аҳмадалихон.

— Эй, оғо,— деди чол,— бу Ҳожи оғонинг касридан тинчимизни йўқотдик. Эрталаб, бомдодни ўқимасданоқ етиб қелади. Ундан: «Нима керак?» деб сўрасанг, «Қилган байимиздан ташвишланяпман. Шубҳага тушиб қолдим. Ножўя ишга ўхшайди; борди-ю, бирданига ҳовлига ўт тушиб кетса, нима бўлади? Пулни қайтаринг, йўқса тегишимни олай, кўнглим тинчисин», дейди. Мен унга ҳар гал: «Ҳожи оғо, бизни ўз ҳолимизга қўйинг, пулни талаб қиладиган муддатингиз келгани йўқ-ку»,— дейман. Бунга қулоқ солгиси келмайди, тушгача шу ерда қимир этмай ўтиради.

— Қўяверинг!— деди Аҳмадалихон,— Арабистоннинг жазирама офтобида юриб, Ҳожининг мияси айниб қолган бўлса керак. Эндиги сафар эшикни тақиллатса, жавоб берманг.

У бошини чайқаб, секингина:

— Хизматкоримга ёрдам бераман деб, Фаррух уйи шундай хавф-хатар остида қолдирди!— деди.

Бу сўз ўзига тааллуқли эканини пайқаган Жавод қаттиқ хўрсинди.

Шу пайтгача унга эътибор бермай турган Аҳмадалихон уни таниди.

— Хўш, ҳозир сен нима иш қиляпсан? Тузалиб кетдингми?

— Худога шукур,— деди Жавод.— Қўз ва оёқларимнинг оғриғи қолди.

— Ишляяпсанми ёки бекормисан?

— Бекорман,— деди Жавод бошини қуйи солиб.

Аҳмадалихон Жаводнинг жавоби ва кўринишидан унинг қаттиқ қийналганини пайқади. Бир оз ўйлаб тургач, у Почта Бошқармасига хизматкорлар кераклигини эслади.

— Саводинг борми?

Жавод йўқ дегандай бош чайқади.

— Саводинг бўлганида, сенга тузукроқ иш ҳам топиларди,— деди Аҳмадалихон.— Ҳозир сени Почта Бошқармасига ишга жойлаб қўйишим мумкин. Эртага ишга чиқсанг бўлади.

Жавод Аҳмадалихонга миннатдорчилик билдириб, уйига югурди. У шодликдан кулар, Фаррухни эслаб, йиғлаб юборай дерди. У онаси, опасига энди муҳтожликдан қутулишини айтиб хурсанд қилиш, Фаррухнинг ғойиб бўлганини сўзлаб беришга ошиқарди.

— Шундай ёш йигит-а! Одам жуда ачинади унга!— дейишди онаси билан опаси хафа бўлиб.

Иш хусусига келганда онаси барча давлат маҳкамаларини хуш кўрмас, кўрқар, уларни кофирлар идораси деб биларди. Лекин, шунга қарамай, ўглининг бошқа иложи йўқлигидан ишлашига розилик билдирди ва ўзи ҳам яхши гап топиб қўйганини айтди.

Йигит нима гап эканини билишга ошиқди. Шу пайтда уйдан опаси чиқди. Она қизига қараб олгач, деди:

— Отангнинг ошнаси Машадий Муҳаммад Ҳасан пистафуруш бугун опанга совчи қилиб, синглисини юборипти. Мен унга тўғриси, опангнинг ҳеч вақоси йўқ эканини айтдим. У бўлса: «Бизга бировнинг нарсаси керак эмас. Акамга яхши, андишали, вазмин, маъқулгина хотин бўлса, бас», деди. Мен опангдан сўраган эдим, у рози бўлди. Уч кундан кейин уларни никоҳлаб қўямиз.

Жаводга ҳар томондан хушxabар кела бошлади, фақат Фаррухдангина ҳеч қандай дарак йўқ эди.

Шу кун ич кечқурун бечораҳол оила хурсанд овқатланишди. Эрталаб эса, Жавод Почта Бошқармасига жўнади.

Аҳмадалихон келганидан сўнг Жаводни расмий равишда почта хизматига қабул қилиб, унга бу ерда қиладиган ишларини тушунтириб беришди.

Уч кундан кейин опасининг никоҳи бўлди. Опа иккала боласи билан эриникига кетди. Эрнинг ҳам олдинги хотинидан иккита боласи бор эди. Болалар ҳаммаси энди ота-онали бўлиб қолишди.

Жавод астойдил яхши ишлай бошлади. Унинг ғайрати, ишга ўз вақтида келиб, вазифасини яхши адо этгани учун шу йили бир тумандан икки марта ойлигини оширишди. Она-бола тинч, бахтли кун кечири бошлашди. Лекин Жаводга бу иш унча маъқул эмасди, у доим бошқа бир дурустроқ иш топишни ўйларди.

У ойлигидан тежаб, бир йилда қирқ туманга яқин пул жамғарди. Йилнинг охирида Аҳмадалихон юқори мансабга ўтиб, шимолдаги шаҳарлардан бирида хизмат қилгани кетди. Ишидан кўнгли тўлмаган, бундан кўра юқорироққа кўтарилишига кўзи етмаган Жавод ишдан бўшади. Йиққан қирқ туман маблағи билан тамаки дўкон очмоқчи, папирос ясаб сотмоқчи бўлди. Аввал у бозорнинг бир четидан кичкина дўконча олди. Кейин

танишларидан бири Дарвозайи Қазвин маҳалласига ўт, у ерда харидор кўп бўлади, деб маслаҳат берди.

У Дарвозайи Қазвин маҳалласига кўчиб келди. Биз шу ерга яқин жойда унинг Жалолатга мафтун бўлганидан хабардормиз.

Улар сир тутган севги-муҳаббат қиссаси тез орада оналарига ҳам маълум бўлди.

Илгарилари кўпинча Жалолат онаси билан гаплашиб, унинг ёнида ўтирарди. Энди кун ботмасдан то кечки овқат пайтигача ҳовлида Жавод билан гаплашиб қоладиган бўлди.

Ойиси чақирса:

— Вой, тавба-эй, нега ҳадеб бақираверасиз! Боряпман дедим-ку, боряпман!— деб қўярди.

Хонага кирганидан кейин:

— Оҳ, ойижон, шаҳарда қандай ажойиб ишлар бўлаётганини билсангиз эди. Жавод оғомнинг гапларини эшитдингизми?

Қизнинг дарров кела қолмаганини онаси унутарди-да, ўзича: «Фаранглар кампирларни ёшартирадиган дори топмаганмикан, бир-икки шишасини сотиб олиб, ёшариб қолардим», деб ўйларди.

— Нима гап экан?— деб сўрарди она қизидан.

Бир сафар Жалолат норози тарзда, аччиғланиб жавоб берди:

— Ойижон, Жавод оғом айтишича, ҳукумат бошлиғи қизлар «Марварид тўп» тагидан эмаклаб ўтмасин, дебди. Яна битта янгилик,— деб қўшимча қилди у,— буршевиклар Раштга келяпти.

— Буршевик деганинг ким?— сўради ойиси.

— Билмадим, айтишларича... э, йўқ, айтгани тилим бормайди...— деди Жалолат.

Онаси қизиқиб қистай бошлади:

— Уялмасдан айтавер, нима гап ўзи?

Қизи қип-қизариб жавоб берди:

— Буршевиклар ҳамма нарса ўртада, ҳатто хотинлар ҳам ўртада бўлсин дейишармиш.

Онаси сапчиб ўрнидан туриб кетди:

— Қизгинам, бу нима деганинг ўзи? Демак, замона охир бўлипти-да? Шу бугундан бошлаб, тирноғингни олганигда уни эшикка ташла, шунда Дажжолнинг эшаги кўм-кўк кўкариб кетиб, жуда бўлмаганда, биз дўзахга тушишдан халос бўламиз.

Кўпинча бундай гаплар она-болани шу қадар эсанкиратиб қўярдики, улар ҳатто гапни нимадан бошлаганини, нима ҳақда гаплашаётганини ҳам унутиб юборишарди.

Жаводнинг ойиси ҳам, ўғлим Жалолатнинг жинглак сочларига банд бўлиб қолганга ўхшайди, деб гумонсирарди. Жалолатни гўзал ва муносиб келин бўлади деб ўғлига халал бермасди.

Бу уйда бошқа оила яшамагани учун ошиқ-маъшуқларнинг қўрқа-писа қиладиган суҳбатларига ҳеч ҳим халақит бермас эди. Лекин, икки соатгина ҳовлида қилинадиган суҳбат уларга кифоя қилмасди, албатта. Энг чатоғи шунда эдики, ҳаво совиб, ҳовлида узоқ туришнинг иложи бўлмай қолди.

Уларнинг ўртасида деярли ҳеч нима рўй берган бўлмаса-да, лекин шу кунлар давомида ўпишишмаганига ишониш қийин.

Жаводнинг фикри-зикри Жалолатнинг онасидан уни ўзига сўратиш эди. Лекин у тирикчиликни ва ўз аҳволини ўйлаганида, хотин олишга қурби етмаслигини эсларди. Унинг тўй бошлаш учун қилинадиган дастлабки харажатларга ҳам пули йўқ эди. Ҳар қанча ҳисобламасин, барибир энг кам деганда ўттиз туман керак эди. Бундай чиқим унинг «маблағи»га катта зиён етказарди. У охири тўй тўғрисида ўйламай қўйди. Жалолатга қанча мафтун бўлса, ташвиши ҳам шунча ортарди.

Жалолат бўлса, унинг уйланишига нима монелик қилаётганини сира тушуниб етмас, ойиси билан гаплашмаётганига ичида аччиғи қистарди. «Нега у бундай қилляпти?»— дерди у ўзига-ўзи.

Бора-бора Жалолат Жавод мени яхши кўрмайди, севаман деб пайғамбар ва авлиёлар номига ичган қасами ҳам бошқа қасамлар каби бебурд, деб ўйлай бошлади.

Шундай бўлса ҳам у ўзини бахтиёр сезарди.

Сафар ойининг йигирма саккизинчи куни кечқурун Жалолат «Наҳл» маросимидан қайтиб келгач, пайпоқ тўқиб, қўшиқ айтиб ўтирганини гапириб ўтган эдик.

Шу куни Жалолатни бир неча марта ваҳима босди. Унинг кўзлари одамлар тўпланган ўша жойда чақнаб турган суқ кўзга бир неча бор тушди. Шу пайтда унинг юраги ўйнаб кетди.

Нега бундай бўлганини ўзи тушунолмади. Лекин бу одамнинг унинг бошига мушкул ишлар солишини сезарди.

Маросим тугагач, Жалолат ойисига вагонда қайтажакларини эслатган эди. Аксига, ойиси ҳаменини уйда қолдирибди, иккаловлари Жалолобод хиёбонидан пиёда кетишди. Шунга кўра, шаҳзода уларни қайта кўролмади.

Йўлда Жалолат ойисига воқеани айтиб берди ҳамда нега юрагига ваҳима тушганини соддалик билан сўради. Лекин соддаликда қизидан қолишмайдиган онаси бунинг сабабини айтиб беролмади. У, маросим пайтида мияннга шубҳали фикрлар келгандир деди ва:

— Агар кекса онам дўзах ўтида куймасин десанг, бундай шубҳаларни хаёлингга келтирма,— деб қўшиб қўйди.

Уйга қайтгач, ойиси самовар қўйди, чой ичиб, ҳордигини чиқармоқчи бўлди. Йигирма стакан чой ичди. Жалолат бўлса, бошқа хонада ўтириб, маросимни томоша қилгани кетган Жаводни кутарди. Ниҳоят, эшик тақиллади. Жалолат эшикни очгани югурди ва шу онда ёқ ўзини Жаводнинг қучоғида кўрди. Бугун, «Шаҳидлар куни» ўпишиш гуноҳ бўлишига қарамай, Жавод уни одатдагидан қаттиқроқ ўпди. Буни ўпич деб ҳам бўлмасди, чунки ўпич бир лаҳзалик бўлади, бу жуда узоқ давом этди.

Буни нима деб аташни билмайман. Эҳтимол, вақти келиб, бундай узоқ ўпишишларга ҳам махсус исм топишар.

Бир неча дақиқадан сўнг улар Жалолатнинг хонасида гаплашиб ўтирардилар. Жавод унга маросимда нималарни кўрганини гапирарди.

— Бу йил жуда ғалати бўляпти, ҳамманинг фикри «мотам куни» да.

Жалолат унинг юзига қараб табассум қилди-да, бирдан:

— Кўрқяпман, кўрқяпман...— деди.

Жавод нима тўғрисида гап бораётганини англамай сўради:

— Нима бўлди? Сенга кимнинг кўзи тегди?

Унинг гапи қизнинг қулоғига кирмади.

— Жуда кўнглим ғаш, жуда кўнглим ғаш. Унинг кўзларидан кўрқаман,— деди у такрор.

Шаҳзодани ўйлаганида бечора қизнинг юрагини ваҳима босарди.

Ниҳоят, бир оз тинчлангач, Жаводга бўлган воқеани айтиб берди.

Жавод кулиб юборди:

— Шунга қўрқдингми? Ҳали жуда ёшсан-да! Афсуски, эркак эмассан, бўлмаса сени «зўрхона»га¹ бошлаб борардим, одамларнинг кўзи қанақа бўлишини аңа ўша ерда кўрардинг.

Жалолат тинчланди.

Жавод гапида давом этди:

— Уша жойда туравермасдан, бошқа ёққа ўтсанглар ҳам бўларди.

— Мен ўтмоқчи эдим, лекин жуда одам тирбанд эди...

Жавод турли сўзлар билан Жалолатни юпатди, у шаҳзоданинг ўқрайган кўзларини хаёлидан чиқарди. Жавод кўнгли очилиб, қизнинг юзидан яна бир ўпди. Севги шунча кучни қайдан оларкин? Бутун ташвишларга қарамай, Жалолат билан Жавод аввалгидек яна ўпишишди.

Шу оқшом уларнинг ўртасида ўтган янги гап шу бўлдики: Жалолат Жаводнинг кўксига бошини қўйиб:

— Агар мени севсангиз, нега оймга тўйдан гап очмайсиз?— деб сўради,— рози бўлмайдилар деб қўрқасизми? Рози бўладилар, албатта, хўп дейдилар.

Жавод қизариб кетди. Тўй, Жалолатга ўйланиш! Ахир, унинг оламдаги бирдан-бир орзуси шу-ку. Лекин бечоранинг тўй қилишга пули йўқ, буни Жалолатга айтишга истиҳола қиларди.

Муҳит унга камбағаллик айб деб ўргатган, унинг назарида, тўйга пули йўқ дейиш номус эди. У ҳам бошқалар каби, пулдорлар авлиёлар қаторига ўтади, уларнинг қўли ҳамма ерга етади, деб ўйларди.

— Кўрамиз,— деди Жавод ташвишланиб.

У қизни ҳайратда қолдириб ўрнидан турди-да, хонасига кириб кетди.

Жалолат ҳеч нарсага тушунолма-узоқ ўтирди. Унинг хаёлида мўнглаб содда фикрлар айланарди. Ниҳоят, у ўзига: «У мен билан ярамас хотинлардек муно-

---

¹ Зўрхона — Эрондаги қадимий спорт уйлари. У ерда эркаклар бадантарбия қилишади, кураш тушишади, тош кўтаришади.

сабатда бўлмоқчи. Мен унақалардан эмасман. У мени шу вақтгача алдаб келгани етар», деди.

Унинг қалбида ғазаб билан хафалик ва қайғу-ҳасрат кураш олиб борарди. Лекин, аёл киши бўлганидан қайғу-ҳасрат ғолиб келиб, бирдан йиғлаб юборди-да, то ярим кечагача кўз ёшини тия олмади.

Жавод хонасига югуриб кирди. Изтиробини онасига сездирмаслик учун зўр-базўр бир бурда нонни еди-да, дарҳол ўринга ётди. Лекин, уйқуси келмади. Жалолатнинг висолига етиш йўлидаги тўсиқни бартараф қилиш чорасини тополмай, у ҳам йиғлаб юборди.

IX БОБ

ПУЛ ОШИҚЛАРНИ ЯНА БИР-БИРИДАН ЖУДО ҚИЛАДИ

Ез тугади. Шамол қўзғалиб, Теҳрон кўчаларини чанг-тўзон қоплади.

Лекин, бу гал теҳронликлар чангга эътибор беришмасди, газеталарда ҳам шаҳар бошқармасига қарши ёзилган ҳеч нарса йўқ эди.

Ҳозир чанг ва ифлослик ташвишини чекишга теҳронликларнинг вақтлари етишмасди. Бу Теҳрон аҳолиси катта ташвишда қолган бир пайт бўлиб, ўзини бахтиёр ва мамнун ҳис этувчи айрим кишилардан бошқа ҳамма ваҳимада эди. Бу Эроннинг шимолида қўзғалган кучлар марказий ҳукуматни таҳлика остида қолдирган кунлар эди.

Газеталарда баҳс ва ғийбатлар тўхтади. Ҳамма газеталар қўзғолон туфайли рўй берган хавф-хатар тўғрисида жар солар ҳамда ҳукуматдан қўшин юборишни талаб қилар эди.

Бундан уч ой олдин «шартнома»¹нинг фойдасини

---

¹ Бу ерда гап, 1919 йили «ашрофлар», яъни Восқуддавла бошчилигидаги катта ер эгалари ва оқсуяклар ҳукуматининг Англия билан тузган шартномаси устида бораётир. Бу шартномага биноан Эрон эллик миллион фунт-стерлинг қарз оладиган, унинг ҳарбий кучлари ва молияси инглиз инструкторларининг назорати остига ўтадиган бўлган эди, амалда Англиянинг Эрон устидан протекторати ўрнатилди. Бу шартнома мамлакат аҳолисининг ғазабини қўзғатди, уни тузганларни халқ «ватанфурушлар» деб атади, бу шартнома кейинроқ юз берган воқеалар ва Эрон билан Совет Россияси ўртасидаги муносабатлар яхшиланиши натижасида бузилди. Расмий жиҳатдан уни «Учинчи ҳут ҳукумати» бекор қилди.

кўкларга кўтариб мақтаган газеталар, эндиликда ўша пайтдаги сиёсий арбобларни фош этиб, «Қашшоқлар ҳуқуқи» каби сарлавҳалар остида мақолалар ёзиб, ўзини «қўзғолончилар» деб атаётган исёнчиларга эътибор беришга чақирарди.

Техронликлар нимадан бунчалик қўрқишди? Бойлар мол-дунёсидан ажралиб қолишдан, баъзи бир лақма кишилар эса, хотин-қизлар ўртада бўлармиш деган фикрдан даҳшатга тушди. Улар ўзини ҳимоясиз ҳис этар, ғалаён кўтарганларга ўлим тилаб, ҳар кун тиловат қилишарди, чунки ҳукумат тайинли чора кўрмади, озодлик ҳаракати раҳбарларини қамаш ҳамда техронликларни бир оз хотиржам қилиш учун расмий газетада, аскарлар ёрдамга келаётгани ҳақида «ҳарбий министрликнинг ахбороти»ни босиб чиқаришдан нарига ўтмас эди.

Газетафурушлар «Қўзғолончиларнинг Мозандаронга келиши!» деб қичқириб юрган ана шундай кунларнинг бирида эски танишимиз Сиёвуш Мирзо уйдан чиқиб, Носирия хиёбонидан бозор томон аста йўл олди.

Шаҳзода жуда хафа эди. Шу вақт ичида у озиб, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, ранги сўлгин, ўзи ҳорғин кўринарди. Уни кўрган киши касал бўлса керак, деб ўйларди. У қора ҳассасига таяниб, битта-битта қадам ташларди.

Ярим соатча кўчада тентиб юрган Сиёвуш Мирзо Кўк бозорга бориб қолди, у ердан ғайришуурий равишда парранда растасига бурилди.

У аллақандай атторнинг дўконига етганида, Жабеҳона хиёбони яқинидан шовқин-сурон эшитилди.

Сиёвуш Мирзо нима гап бўлаётганини билишга қизиқиб, ўша ерга борди. Хиёбонда бир неча эркак ва аёл тўпланиб турарди.

Сиёвуш аллақандай бир аёлнинг орқасида туриб қолди. Воқеани билишга қизиққан кишилар ҳадеб ўртага қараб интилганидан у ўзини тутолмай, олдида турган аёлни қисиб қўйди. Аёл орқасига ўгирилди-да:

— Оғо, бегона аёлга бунчалик ўзингизни ташламанг,— деди жаҳл билан.

Шу пайт Сиёвуш аёлнинг юзини кўрди. У қичқириб юборди, аста бир четга чиқди-да бозор устунига суянди.

Сиёвуш Жалолатни биринчи бор кўриб, ошиқи шай-

до бўлгани ва бу ишда Муҳаммад Тақининг ёрдам беролмаслигини англаб йиғлаганига ўн ой бўлганди.

Ўша куннинг эртасига эрталаб Тақихон кўчасига яна бориб, узоқ вақт санқиб, ҳар бир эшикка, аттор ёки боққол олдида турган ҳар бир аёлга кўз югуртирганди. Лекин, унинг барча саъй-ҳаракати бекор кетган эди.

У умидсизланмади, қизни тинимсиз излади. Бунга жуда кўп вақти кетса ҳам ҳеч натижа чиқмади. Бу сафар у ўз ҳирсини-қондирганидан кейин кўчага қувиладиган суюқоёқ аёллар рўйхатиغا яна бир хотинни тиркай олмади.

Шундай бўлса ҳам у кўп вақтгача умидсизланмай, излашни давом эттирди. Орадан талай вақт ўтгач, уриши зое кетаётганини кўриб, у янглишганга ўхшайман, қиз бу маҳаллада турмаса керак, ўша кун улар бу ёққа бирор қариндошиникига келгандирлар, деб ўйлади.

Ниҳоят, у умидини тамоман узди.

Шундан бошлаб шаҳзоданинг ҳаёт тарзи ўзгарди. Қиз унинг юрагидан чуқур жой олди, у, қиз ёққан бу олов унинг висолига етганимдан кейингина ўчиши мумкин, деб ўйларди. Лекин, уни топиб бўлмасди.

Одатда, бирор аёлни севган киши уни ахтариб топишдан умидини тамоман узса, эсидан чиқаради, дейишади. Лекин, биз бошқача фикрдамиз, бизнинг фикримизни шаҳзода билан бўлган воқеа тасдиқлайди.

Шаҳзода жуда қийин аҳволга тушиб қолди. У уйқусизлик касалига мубтало бўлди, сал бўлса-да, севгилисини эсдан чиқариш учун ичкилик ичишга мажбур бўларди. Оддийгина кўйлак кийган ўша қизнинг сиймоси сира унинг кўз ўнгидан нари кетмасди.

Шу воқеадан кейин Сиёвуш бир неча марта Муҳаммад Тақи билан бирга «маълум уйларга» кўнгил очгани борди. Лекин, бу жойлар унга аввалгидек завқ бермас эди.

Муҳаммад Тақи ҳам оғосининг бутунлай ўзгарганлигини англади. Кекса шаҳзода камбағаллашиб, Сиёвушнинг эса ҳаётдан кўнгли совиганини кўриб, Муҳаммад Тақи бу ердан кетиш пайига тушди.

Ҳиссиётга ҳеч қандай эътибор бермайдиган «буларнинг ҳаммаси бекорчи нарсалар, пул олдида ҳамма тиз чўкади», деб ўйлаган Сиёвуш Мирзо энди худди ана шу ҳиссиёт азобини чекарди.

У муҳаббат дардига мубтало бўлган эди. Висолга стишга умиди бўлмаган ошиқлардан кўра ҳам унинг аҳволи оғирроқ эди, чунки улар севгилисининг турар жойини биледи. Бунинг севгилиси қаерда? Сиёвуш орзу ва хаёлга ошиқ бўлган эди.

Сиёвуш, уни қандай топсам экан, деб кечаю кундуз ўйларди. Лекин, аёллар чодра ёпиниб юрадиган бу шаҳарда уни топиб бўлармиди?

Шаҳзода хафалигини тарқатиш учун қиморга берилди. У кечаларни ошналари билан қиморхоналарда ўтказар ва улар қандай маслаҳат беришса, ўшани қилиб кўрарди. Муҳаббат, узлуксиз ўйлашлар, Жалолатни топиш йўлидаги умидсизлик натижасида овсарнамо бўлиб қолган йигит ким нима деса ўша ишни қиларди. «Вертушка» ўйнаб кўрди, кейин «Шмэн дефэр»га ўтди. Бу ўйинда аввал омади юришиб, бир неча марта қирқэллик тумандан ютди ҳам, ниҳоят, омади кетиб, бор пулини ютқазиб қўйди. Шундай пайтларда у бир четда тарёк чекиб ўтирарди.

У доимо ғамгин юрарди. Фаррухнинг хатини ўқиб, мазах қилиб кулгани учун табиат ундан қасос олаётганга ўхшарди.

Бугун Носирия хиёбонидан ўтиб, бозорга кетаётганида ҳам у ғамгин бўлиб, у ерда Жалолатни кўриб қолишни хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Биринчи дақиқа у янглишаётган бўлсам керак, бу аёл мен кўрган қизга жуда ўхшаб кетар экан, деб ўйлади.

Лекин ўзига гапирётганида аёлни титроқ босганини кўриб, ўша эканлигига ишонди.

Чиндан ҳам Жалолат титраб кетди. У Сиёвушни кўриб, даҳшатга тушди. Жалолат ўша кунни қандайдир дори сотиб олмоқчи эди. У ойисидан рухсат сўраб, Сабза майдонга борганди. Бу ерда бир маҳалда кўз қарашни юрагига ваҳима солган ўша йигит учраб қолишини хаёлига келтирибди дейсизми?

Унинг бу йигитни кўришга тоқати йўқ эди. Қиз, Сиёвушнинг кўзи тушган заҳоти, унинг бир қараш билан қаноатланиб қолмаяжagini, шу тоифадаги йигитлар каби таъқиб этажagini пайқади.

Қиз бу йигитдан халос бўлиш, энг муҳими, унга уйини кўрсатмаслик учун нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлай бошлади.

Йигитнинг бамайлихотир устунга суяниб турганини

кўрган Жалолат вақти ганиматда қочиб кетмоқчи бўлган эди, сотувчилардан бири қўққисдан!

— Синглим, қаёққа кетяпсан, доринг қолди-ку!— деб қичқирди.

Мияси гангиб турган Сиёвуш бу гапни эшитгач, бошини кўтариб, Жалолатга қаради. Шу маҳал қиз сотувчига авом халққа хос тилда: «Умрингиз узоқ бўлсин», деб миннатдорчилик билдириб, йўлга тушди. Сиёвуш унинг кетидан юрди.

Жалолобод хиёбонига бурилиб, уйига тезроқ етиб олиш учун Жалолат енгил, илдам юриб, Гулбандак бозорига кирди.

Лекин шу маҳал кимнингдир:

— Хоним, бунча тез юрмасангиз? Нозик оёқларингиз оғриб қолмасин деб қўрқаман!— деганини эшитди.

Жалолат бундай сўзларни умрида биринчи марта эшитар эди.

У уйдан камдан-кам чиқар, чиқса ҳам ойисидан ажралмас, фақат шу бугун ойисининг тоби қочиб тургани учун ёлғиз ўзи келишга мажбур бўлган эди.

Содда қиз унга нима деб жавоб беришни билмас, полиция ёки ўткинчиларни ёрдамга чақириш мумкин эканини ҳам хаёлига келтирмасди.

Қўрққанидан қадамини жадаллаштириб, уйига кетаверди.

Лекин у бир неча қадам юрмасданоқ кимдир яна:

— Ғалати экансиз-а, хоним!— деди. — Узингизга ачинмасангиз, мен шўрликка раҳмингиз келсин. Кетиб қолманг, менга жабр қилманг, сизни ўн ойдан бери кўрмаганим ҳам кифоя қилар.

Шунда аччиғи келган Жалолат ҳамма эркакларни «амакижон» деб атайдиган оддий қизлар каби зарда билан деди:

— Амакижон, гапларингизга тушунмаяпман. Мени ўз тинчимга қўйинг, уйда ойим кутиб ўтирибди.

Сиёвушнинг усталик билан қизга тегишишидан унинг бундай ишларга суяги йўқлиги сезилиб турарди. Уни ҳатто аёлларга тегишадиган йигитларнинг юзтасидан беш туману икки қирондан жарима олмасам полиция отимни бошқа қўйиб, ўқиган номозим ҳамда тутган рўзам худонинг наздида мустажоб бўлмасин деган қасами билан ҳаммага танилган Гулбандак маҳалласининг полициячиси ҳам пайқамай қолди.

Бора-бора қиз ваҳимага тушди, вужудини титроқ босди. У нотаниш йигитдан қутулишга қанчалик уринса ҳам, йигит соядек эргашиб келаверди. Жалолат Низом-Вазир чорраҳасида кўнкага чиқмоқчи бўлди. У бозордан жадал ўтиб, энди йўлга тушган вагонга чопиб чиқиб олди-да, аёллар бўлмасига кириб ўтирди. Лекин, Сиёвуш Мирзо ҳам шу заҳоти вагонга сакраб чиқди.

Аёллар бўлмасида, одатдагидек, турли-туман хотинлар бор эди. Бир хил шарм-ҳаёли аёллар Жалолатга ўхшаб, чодрага ўралиб, бошини эгиб ўтирарди. Лекин, энди ҳеч ким бизга зор эмас деб ўйловчи кампирлар юзларини яширмай, Мулла Ҳайдар охунд «равза»ни таъсирли ўқиши, шайх Жаъфар оғонинг нотиқлиги, кечаги «газет»ларда мнннстрлар бошлиғининг буйруғига биноан аёллар келгиндилар назаридан ўзларини сақлаш учун чагчуралга ўралиб-чирмалиб юришлари кераклиги ҳақида ёзишгани тўғрисида шанғиллаб гаплашиб ўтиришарди.

— Бу жуда маъқул гап, агар ана шу беш-ўнта тақводорлар ҳам ўлиб кетса, ҳолимизга вой. Дўзахда бўлса, ҳамма яланғоч юради!— деди бир хотин.

Аксинча, ҳасрат-надомат ва йўғи-сиғи билан яшашимиз керак деб ҳисобловчи бошқа художўй кампирлар эса, «равза» ва «равзахонлик»ка муккадан кетган одамларни мақташарди. Вагонда папирос чекиб ўтирган икки-учта «таниқли» аёллар ҳам бор эди. Улар тўхтовсиз кулишиб, таниш-билишлари ҳақида гаплашардилар.

— Ақдас, сен ҳали ҳам Шерозийнинг уйидамисан?— деб сўради бир аёл иккинчисидан. — Анови гўзал офицер Бакирхон ҳали ҳам сендан кўнгил узгани йўқми?

— Ҳа, шундай бўлиши сенга ёқмайдими?— деди иккинчиси. — Бакирхон менга сенсиз бир кун ҳам туролмайман, деб қасам ичган. Мен унинг гапига ишонаман.

Иккинчи хотин кулиб юборди.

— У кеча бизниқига келиб, Эстерхоним билан папирос чекишганини айтсам нима дейсан?

— Агар шундай бўлса, эркак зотини севмаслик керак экан-да?— деди буниси аччиғидан қизариб.

Шу пайтда вагонга «оби худойи» ташиб юрган киши кириб, текинга муз солинган сув улаша бошлади.

¹ Чагчурал — бир хил чодра. — (Ред.)

Иккала кампир билан «қувноқ» аёллар бир стакан-дан сув ичишди.

Вагон Шамсул-иморадаги биринчи бекатга келгани-да, чиптачи аёллар бўлими эшигига келиб:

— Опажонлар, кимнинг эркак ҳамроҳи бор эди?— деб сўради.

Бу ерда ўтирган аёлларнинг бирортасининг ҳам эр-каклар бўлимида ҳамроҳи йўқ экан. Аёллар индамай бир-бировларига қараб қўйишди.

Чиптачи такрор сўради:

— Опажонлар, нима гап ўзи? Эшитмаяпсизларми? Кимнинг эркак ҳамроҳи бор эди?

Яна жавоб бўлмади.

Чиптачи аччиғланиб, эркаклар бўлимига қайтди.

— У ерда ҳеч ким билетни олмаяпти,— деди у Жа-лолатга билет олган Сиёвуш Мирзога.

Сиёвуш ноқулай аҳволдан қутулиш учун:

— Эй йўғ-э?— деди.— У кўк ҳошияли чодра ёпинган.

Чиптачи яна аёллар бўлимига қайтди, уларнинг орасида Жалолатдан бошқа кўк ҳошияли чодра ёпин-гани йўқ эди, у Жалолатга бармоғи билан ишора қи-либ, унга билетни узатди.

— Синглим, гаранг эмасмисан? Ма, билетингни ол.

Жалолат дудуқланиб, қизариб-бўзариб жавоб берди:

— Мен ҳеч кимни танимайман. Ўзим билет оламан.

Бахтига, чодрасига ўралиб олган эди, хижолат торт-ганиня бошқа аёллар пайқашмади.

Мияси турли хаёллар билан банд бўлган аёллар қизга унча эътибор беришмади.

Чиптачи: «Менга бу ташвиш кам эди», деб тўнғил-лаб, яна Сиёвушнинг олдига қайтиб борди-да, қиз би-летни олмаганини айтди.

Вагон ўзининг антиқа тезлигида юриб, роса эллик дақиқадан сўнг Тақихон кўчасига етиб борди.

Одамлар туша бошлади. Қиз йигитни чалғитиб, ту-шиб кетмоқчи эди, яна бўлмади. У аёллар бўлимининг эшиги олдида қизни кутар, агар у тушмаса, яна вагон-га чиқиб олишни мўлжаллаб шайланиб турарди.

Жалолат ночор вагондан тушди.

У деворга қисилиб уйи томон илдам йўл олди. Сиё-вуш унга эргашди.

— Худога шукур, энди турар жойингни билиб ол-дим,— деди у.— Барибир сени қўлга тушираман. Агар

сен менинг кимлигимни, сенга бўлган умид-орзуларимни билганингда, менга бунчалик жабр қилмас эдинг. Мен бошқа йигитлардан эмасман, ниятим ҳам соф.

Шаҳзода бу сафар рост гапирди, чунки у бу қизга бошқа аёллар каби муносабатда бўла олмаслигини сезиб турарди.

Жалолат то уйига етгунча лом-лим деб оғиз очмади. Ниҳоят, етиб бориб, эшикни қаттиқ-қаттиқ тақиллата бошлади. Бахтга қарши, Жаводнинг онаси йўқ эди. Жалолатнинг бетоб онаси ўрнидан туриб, ивирсилаб келиб эшикни очгунча орадан уч-тўрт дақиқа вақт ўтди.

Қиз қўрққанидан юраги ёрилгудай бўларди. Шаҳзода эса унинг атрофида гирдикапалак бўлиб, ғалати ва келишмаган қилиқлар қиларди.

— Сени жонимдан ҳам яхши кўраман, сен меники бўласан, сен, албатта, меники бўлишинг керак,— дерди у.

Эшик сал очилиши билан қиз югуриб ичкарига кирди-ю, ўзини онасининг қучоғига отди.

— Ойижон... қўрқиб кетяпман... қандай балоларга гирифтор бўлганимни билсангиз эди...

Шундан кейин у эшикнинг орқасида «Шаҳиди Қарбало куни» учраган «ўтган йилги» йигит турганини, унинг Сабза майдондан эргашиб; бутун йўл бўйи ҳар хил бўлмағур гапларни сўзлаб келганини дудуқлана-дудуқлана гапириб берди.

Онаси эшикни очди. Девор ёнида нима қилишини билмай қотиб турган шаҳзодани кўриб, койий кетди:

— Бу нимаси, а? Шаҳар бедарвоза-ю, энди бегона қизларнинг орқасидан шилқимлик қилиб, эргашиб юра-верамиз деб ўйлаяпсанми? Йўқ, иним, ҳамма бизга хизмат қилади деб хомтама бўлмай қўя қол. Иккинчи марта келсанг, оёғингни уриб синдираман. Қизимга шундай гапларни айтишга қандай тилинг борди? Узи ҳеч кимда виждон ҳам, ор-номус ҳам қолмади. Шоҳи шаҳид даврида мана шундай нарсалар бўлармиди? Эрим шоҳнинг фарроши ким эканини сенга кўрсатиб кўярди.

Жанжал бошланишини сезиб, Сиёвуш Мирзо секингина тор кўчадан чиқиб кетди.

Орадан бир оз ўтгач, Жавод келди. Бўлиб ўтган воқеани эшитиб, ҳали ҳам юраги увушиб ўтирган Жалолатга шундай деди:

— Ҳечқиси йўқ. Техронда бунақа қўланса кишилар

жуда кўп. Одам ўзига эҳтиёт бўлиши керак. Қолгани эътибор беришга арзимайдиган нарса.

Ийги билан тулаган ана шу оқшомдан кейин Жавод билан Жалолат анча вақтгача бир-бирларидан аччиғланиб юришди. Лекин ошиқ-маъшуқларга одат бўлганидек, улар тезда иноқлашиб кетишди ва тўкилган ёшлар учун бир-бирини бўсалар билан мукофотлашди.

Уша куни Жавод унга ҳозир уйлана олмаслигини, лекин келаси йил баҳорда тўй қилиши мумкинлигини айтди.

Қиз унинг гапларига тушунди ва кейин бу ҳақда сира оғиз очмади. У энди келаси йил баҳоригача қолган кунларни санаш билан машғул бўлди. У Сиёвушнинг кўзларини ҳам унутиб юборди.

Лекин, ҳозир, ўн ойдан кейин тўсатдан яна ўша кўзлар намоён бўлди.

— Йўқ, йўқ, жонгинам,— деди қиз Жаводга,— мен алдаётганим йўқ. Агар унинг менга ўқрайиб тикилган кўзларини кўрганингда эди, ўзинг ҳам қўрқиб кетган бўлардинг. Унинг кўзларида оловли ўқ ёйлар чиқиб, юрагимга қадалаётгандай бўлди. О, қанчалик қўрққанимни билсанг эди! Ҳозир ҳам юрагим ўйнаб кетяпти. У бошимизга катта фалокат келтиради. Йўқ, энди мен, жуда зарур бўлганда чорраҳагача бормасам, сира-сира уйдан чиқмайман...

Жавод қизнинг қўрқувини босиш учун кечқурун алламаҳалгача ҳар хил воқеалар ҳақида гапириб уни овутиб ўтирди.

Жавод эрталаб кўчага чиқиб, уйқусизликдан кўзлари ич-ичига тушиб кетган «олифта» йигитни кўрди. Йигит эшик олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

Бу йигитнинг уларнинг эшигига қараб турганини кўриб, Жавод унинг ўз рақиби эканини англади.

Лекин Жавод ўзини билмаганга солди ва гўё унга эътибор бермаётгандек дўконига кетди.

Бу йигит шаҳзода эди. У кечаси хуфтондан кейин уйига кетди. Бугун бўлса, эрта тонгданоқ ҳатто наҳорлик қилмасдан яна шу ерда изғиб юрарди. У Жалолатни кўриш дардида эди.

У кечаси билан ухламай чиқди. Кечаси хуфтондан кейин извошда уйига қайтиб, Муҳаммад Тақини чақирди.

Муҳаммад Тақи бепарволик билан:

— Менга хизматлари борми?— деб сўради.

— Муҳаммад Тақи, мен жуда ҳам бахтиёрман,— деб хитоб қилди Сиёвуш,— уни топдим!

Муҳаммад Тақи ҳам ўзини бахтиёр қилиб кўрсатиш учун сохта илжайиб:

— Топдингизми? Жуда соз! Хўш, хоҳишингизни бажо келтирдими?— деб сўради.

Шаҳзода кулимсираб қўйди.

— Оҳҳо, сен жуда сабрсиз экансан-ку! Ахир, Теҳронда хотинларни шунчалик тез кўндириб бўладими? Бугун мен уни кўчада тасодифан кўриб қолдим, холос.

Муҳаммад Тақи қизнинг кимлигини, у билан оғо қандай алоқа қилмоқчи эканини, бу ишда қандай қийинчиликлар борлигини суриштирди. Сиёвуш бўлган воқеаларни батафсил сўзлаб берди.

Муҳаммад Тақи қотиб-қотиб кулди.

— Войбў, маъшуқангиз жуда ҳам содда экан-ку!

Ниҳоят сўради:

— Хўп, яхши. Эндиги мақсадингиз нима?

Хоҳиши башарасидан яққол кўриниб турган шаҳзода деди:

— Соддами, йўқми, барибир. Мен унинг висолига етишишим керак ёки энди ҳам менга ёрдам беришни истамайсанми?

Муҳаммад Тақи бир оз ўйлаб тургач:

— Олдин у ҳақда маълумот тўплаш керак,— деди.

* * *

Сиёвуш Тақихон кўчаси ёнидаги тор кўчага ўн беш кун қатнади. Кейин шартга қатнамай қўйди. Ниҳоят, у энди содда қиз Жалолат билан унинг ошиғи Жаводни ўз ҳолига қўйганга ўхшарди.

— Кўрдингми? — дерди Жавод. — Айтганим тўғри чиқдими? Шундай бўлишини олдиндан билган эдим. Жанжаллашганимда, ўзимиз уятга қолардик. Судга берганимизда ҳам фойдаси бўлмасди, ахир у фокол'ку, ҳамма судларни ҳам ҳозир фоколлар эгайлаб олишган, улар уни ёқлашарди, албатта.

Жавод ҳақ эканига Жалолат ҳам тан берди. Лекин, у ўзининг нима учун батамом хотиржам бўлолмаётгани,

¹ Европача кийинадиган одам.

шаҳзода ҳақидаги фикрлар доим ваҳимага солаётганини англай олмас эди.

Жалолат Сиёвуш билан учрашганидан икки ой ўтгач, уларнинг уйига бир кампир кириб келди. Кампир қулимсираб, Жалолатнинг онасини кўрмоқчи эканини айтди. Қиз кампирни онасининг хонасига бошлаб кирди.

Кампир кириб саломлашгач, ган бошлади:

— Сизнинг иккита ортиқча хонағиз борлигини биламан. Уларда ҳозир яхши кишилар турганини, улардан жуда курсанд эканлигингизни ҳам биламан. Бироқ, бизнинг шу маҳаллага, албатта, кўчиб ўтишимиз зарур бўлиб қолди. Бошқалардан ортиқроқ ҳақ тўлашга ҳам розимиз. Шу ҳақда сиз билан маслаҳатлашмоқчи бўлиб келувдим.

Жалолатнинг онаси унинг сўзини бўлиб: «Агар сиз шу ҳақда гапирмоқчи бўлсангиз, бефойда, мен уларни алмаштирмоқчи эмасман», демоқчи бўлди.

Лекин кампир унга навбат бермади.

— Биласизми... ўғлим бир инглизнинг уйида хизмат қилади. У инъомлардан ташқари, ойнага йигирма туман олади — ўша қуриб кеткур инглиз Америка мактаби ёнида яшайди. Ўғлим эрталаб барвақт ишда бўлиши керак. Шунинг учун биз Араб маҳалласидан, албатта, мана шу ерга кўчиб ўтишимиз зарур бўлиб қолди. Икки ойдан бери уй қидираман-у, ҳеч тополмайман. Икки хонали уйга ўн тумандан тўлашга рози бўлсак ҳам, барибир топилмаяпти.

«Ўн туман» сўзини эшитиб, уй эгасининг кўзлари ўйнаб кетди:

— Ун туман. Иккита хона учун-а?

— Нега энди бермайлик, — деди кампир, — ўғлим агар хизматига кечикса, инглиз бошқа кишини ишга олишидан қўрқяпти. Эллик тумандан айрилгандан кўра, ўн туман берган яхши-да. — Кейин кўшиб қўйди: — Сизларнинг олдингизга келганим шу ваъдан эди. Узларингизга ҳам, бошқаларга ҳам хайрли иш қилмайсизларми, яна...

Жалолатнинг онаси «ўн туман» деган ёқимли гапни эшитиб: «Ҳа, мумкин», демоқчи эди-ю, лекин шу пайт Жалолат билан Жавод ўртасидаги муносабат эсига тушиб қолди. Шунинг учун:

— Бугун сизга ҳеч нарса деёлмайман, агар малол келмаса, эртага яна қелиб хабар олинг-чи, шунда аниқ бир жавобини айтаман, — деди.

Кампир ноилож ўрнидан турди.

— Майли, бошқа гапга ўрин ҳам йўқ, ўғлим яна бир кеча ухламаса ухламас.

Кейин хайрлашиб чиқиб кетди.

Онаси Жалолатни чақирди. Жалолат аввало Жаводдан сира ҳам айрилмайман, деб туриб олди. Лекин, онаси уларнинг баҳоргача, беш ой туришини, бунинг учун эллик туман тўлашларини ва бу пулларнинг тўй учун сарфланажagini айтгандан кейин, Жалолат рози бўлди.

Жавод кечқурун келди ва у Жалолат билан гаплашиб тургандаёқ, икки она келишиб олишди.

— Биласизми, эгачи, — деди Жалолатнинг онаси, — сиз билан биз кексайиб қолдик. Бундан буёқ иккаламизнинг ҳам тезроқ болаларимизнинг тўйини кўринадан бўлак орзумиз йўқ. Ахир, улар бир-бирини яхши кўришади-ку, лекин пулимиз кам. Шу нарса ишнинг белига тепапти.

Жалолатнинг онаси Жаводнинг онасини шундай ишонтириб қўйдик, у кўчишга дарров рози бўлди.

Бўлган воқеани ўз навбатида Жалолат ҳам Жаводга гапириб берди. Бу тўйимизни тезлаштиради деб, эслатиб ҳам қўйди. Жавод ҳам бутун фикри-зикри фақат шу ҳақда бўлгани учун дарров кўнди ва эртадан бошлаб жой излашга киришажagini, иложи борича тезроқ кўчиб кетажagini айтди.

Эртасига эрталаб яна кечаги кампир келди. Жалолатнинг онаси унга аввалги ижарачилар бошқа жой топмагунча кўчиб келмаслигини писанда қилиб, розилик берди.

Уч кундан кейин Жавод Жалолобод хиёбоңидан иккита хона топди ва онаси билан ўша ерга кўчиб ўтишди. Бир кундан кейин эса, Жалолатларникига кампир билан унинг анча кексайиб қолган ўғли кўчиб келди.

Х 6 0 6

ЯНА БИР МАЖЛИС

Техронликлар, тўғрироғи, бутун Техрон ҳали ҳам кўрқинч ва ваҳимада яшарди.

Кечқурун соат олтилар чамаси. Қиш, яъни ҳут ойи бўлгани учун қош қорая бошлади. Техронликлар, яъни

шу кунларда бошига ташвиш тушмаганлар — «улуғ» отаси ёки «машҳур» акаси, ёхуд «муҳтарам» эри авахтага қамалмаганлар мажлислар биноси олдига тўплашишиб, вақтичоғлик қилишарди.

Бу кун — мажлис очилган куннинг йиллик байрами бўлганлиги ва яқинда чиққан эълонга кўра, казакларнинг фақат хоинларнигина жазолашни кўзда тутганликларидан хабардор бўлган техронликлар мамнун эдилар.

Фақат бадном бозор сиёсатчисидан олинган «бир энлик хати» ёрдамида эришган лавозимларидан ажраб қолишдан қўрқаётган баъзи бир амалдорларгина унча хурсанд эмасдилар.

Бу мажлис биноси ашрофларнинг халқ қони ва пешона тери ҳисобига сотиб олинган автомобиллар ва извошлари билан қуршалмаган ва полициячилар халқ оммасига ҳужум қилмаган биринчи кеча эди.

Музыка садолари янграрди. Атрофда оломоннинг ғовури. Кексалар ҳам, ёшлар ҳам ҳеч тортинмай гаплашар, кулишар эдилар. Кўпчилик қўлидаги кичик варақаларни ўқиб-ўқиб қўярди. Бу «дастхат» ёки бошқача қилиб айтганда, ҳукумат чекка вилоятларга телеграф билан хабар қилган манифест эди. Унда бош министрликка, яъни ҳукумат бошлиғи қилиб «салтана», «давла» унвони бўлмаган ёш бир йигит тайинлангани ҳақида гапириларди.

Ёшларнинг қувончи ичига сиғмасди.

Илгариги ҳукмдорларнинг қобилниятсиз ва яроқсизлиги таъкидланган бу манифест халққа ёрқин келажак ваъда қиларди. Манифестда, тараққиёт йўлига киришга қатъий аҳд қилган давлат бошлиғининг бундан буён ўз фароғати, ўз бойлигини ошириш ҳақида ўйлайдиган кишиларни бош министрликка тайинланмаслиги лозим эканини писанда қилгани ҳам кўрсатилган эди.

Эроннинг бахтсиз халқ оммаси энди бизга бахт ва тараққиёт йўли очилди, энди Эрон цивилизация йўлидан шахдам қадам ташлаб боради, деб ўйларди.

Чиндан ҳам тақдир эрон халқи ҳақиқий ҳаёт нима эканининг маъносига етиб, ўзини доимо йиғи-сиги ва мана шу ифлос шароитда яшаш учун яратилган деб ҳисоблашдан халос бўлишини истармиди?

Гарчи янги тайинланган бош министр ҳақида ҳар хил гаплар юрган бўлишига қарамай, илгариги ҳукм-

дорларнинг яна ҳукумат тепасига келишига рози бўлиш ақлга сиғмайдиган бир нарса бўлиб кўрингани сабабли ҳамма мамнунга ўхшар эди.

Мана шу томошабин оломон ичида, четроқда, Мажлис майдонининг ўнг томони бўйлаб кетган дарахтлар ёнида бир-бирига ўхшамаган икки киши оҳиста гаплашиб турарди. Уларнинг бири фокол эди. У қора пальтода, бўйнига гунафшаранг галстук тақиб, бошига япасқи қалпоқ кийиб олган. Қорачадан келган юзини икки энлик қилиб қўйилган соқол безаб турарди. Иккинчиси охунд эди. У наридан-бери ўралган катта саллали, эгнида кул ранг лаббода¹, оёғида сариқ туфли, кийимининг этаклари тагидан кўриниб турган «табаррук» тўпигини зўрға бекитиб турган қизил жун пайпоқ. Оғойи шайх тиймай тасбеҳ ўгирар, унинг суҳбатдоши эса, оғзининг четига қистириб олган папирোসини тўхтовсиз бурқситарди.

Қора пальтоли киши фақат шайхга эшитиларли қилиб жуда секин гапирарди:

— Ҳа! Ишларимиз чатоқ! Мени Н.га суд раиси қилиб тайинлаш ҳақидаги буйруққа қўл қўйишга министри кўндирдим дедингизми? Энди бўлса, барча уришиларимиз чиппакка чиқди. Саиднинг шу ерга келиб қолганини айтмайсизми, тавба! Энди, албатта, бошқа министр тайинланади, яна бошқатдан ҳаракат қилишга, яна замин ҳозирлашга тўғри келади.

— Ёмон бўлди, — деди шайх жаҳл билан. — Афтидан, бу йил онламнинг шаҳар ташқарисидаги боққа кўчиб борғанини худо хоҳламаганга ўхшайди. Бу воқеалардан кейин, вилоятга боролмаслигимиз аниқ, бинобарин, битишган нарсаларни менга юбора олмайсиз. Энди боғда дам олиш ҳақидаги орзулардан қўл силташга тўғри келади.

— Э, бунчалик ноумид бўлманг. Эҳтимол, янги министр ҳам бирор нарса қилиши мумкин дир. Лекин, тўғриси айтганда, бутунлай ишониб ҳам бўлмайди. Мен бунга умид қилаётганим йўқ. Энди иккаламиз бошқа йўллар ахтариб кўришимиз керак.

— Сизнинг нималар деяётганингизга тушунолмаяман, — деди оғойи-шайх. — Яна қандай йўллар бўлиши

---

¹ Ҳунармандлар, савдогар ва руҳонийларнинг қадимий уст кийими.

мумкин? Мана шундай хавфли вақтда-я. Ҳозир назмида жосусларнинг бир неча мърта кўпайгани ҳақидаги гапларни эшитмадингизми? Иккаламиз нима қилишимиз мумкин? Сиёсатга аралашгани учун одамларни тўдалаб ушлаб кетишаётганини кўрмаяпсизми?

— Айтгандай, — шайх тўсатдан сўраб қолди, — укангизни қутқариш учун бирор чора кўрдингизми?

Пальтоли киши ҳайрон бўлиб хитоб қилди:

— Укамни? Унга бирор нарса бўлибдими? Бундан уч кун бурун кечгача бирга эдик-ку.

Оғойи шайх ғамгин кулимсиради:

— Мана, кўрдингизми, сизнинг умуман ҳеч нарсадан хабарингиз йўқлиги кўриниб турибди. Укангизнинг қамалганига икки кун бўлди-ю, сиз унга бирор нарса бўлдим, деб сўраб ўтирибсиз.

Шайхнинг суҳбатдоши, ўқувчимиз эҳтимол пайқанган бўлса керак, Али Ризохоннинг ўзгинаси эди.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ... — деди у. — Укам икки кундан бери қамоқда ётибдими? Бу ҳолда мени судга раис қилишлари эмас, қамоқхонага тиқиб қўйишлари ҳеч гап эмас экан-да!

— Сиз нима деб ўйлаган эдингиз? Мумкин бўлмаган нарса йўқ. Улар сиздан кўрқишмайди, умуман олганда, укангиздан сизнинг ортиқлик жойингиз ҳам йўқ!

Али Ризохоннинг дўстлари шу кунларда жуда юрак олдириб қўйган бўлсалар ҳам, лекин унинг ўзи негадир бепарво эди. Ҳозир ҳам у оғойи шайхга босинқи товуш билан:

— Мана шуларнинг ҳаммасига қарамай, биз, боя айтганимдек, фурсатни қўлдан бой бермаслигимиз керак. Ҳаракат қилиб, вақти ғаниматдан фойдаланиб қолишимиз лозим, — деди.

Шайх яна эътироз билдирди:

— Сиз нима деб ўйлаяпсиз ўзи? Ҳатто, бир жойга йиғилиш ҳам тақиқланган бир пайтда-я! Нима, кечаги буйруқни ўқиганингиз йўқми? Унда ҳар қандай улфатчилик ва йиғинлар тақиқланади дейилган.

— Ҳаммасини ўқидим, ҳаммасини биламан, — деди Али Ризохон, — яна бунинг оқибати нима бўлишидан ҳам хабардорман. Лекин кўриб турибманки, кўплар — айниқса, дўстларимиз — бу аҳволдан норози, шунинг учун мен ишлашга жазм қилдим. Мен қандайдир ёш

хукмдорнинг Эрондаги барча ҳаёт тарзини поймол қилиб юборишга йўл қўя олмайман. — Кейин овозини янада пасайтириб деди: — Сизга, худога шукур, тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Биласиз-ку, муътабар кишиларсиз, ашрофларсиз давлат ишини бошқариб бўлмайди. Ворислик ҳам, тажриба ҳам, — ҳаммаси маҳв бўлади. Ахир, у одамлар давлат кемасини тутиб турувчи лангарлар-ку, мамлакатнинг ҳақиқий хўжайинлари ҳам ўшалар. Биз қандай йўл билан бўлмасин, уларни озод қилиш чорасини топишимиз керак. Уларнинг ўлими билан олти минг йиллик тарихга эга бўлган ватанимизнинг ҳалок бўлишига йўл қўйиб бўлмайди!

Али Ризохоннинг сўзлари шайхни даҳшатга, ҳаяжонга солди. У қалтирар эди.

— Йўқ, йўқ! Кўриб турибман, ақлдан озибсиз, — деди у. — Йўқ, мен сиз билан бирга бўлолмайман.

Али Ризохон шайхнинг енгидан ушлаб, ўзига тортди:

— Эй, қўрқоқлик қилмасангиз-чи!

Бу вақтда одамлар тарқала бошлади. Ҳамма уй-уйига шошилар эди. Чунки, ҳарбий ҳолат ҳақидаги буйруққа биноан, кўчада фақат соат саккизгача юриш мумкин эди.

Шайх Али Ризохоннинг қўлидан тутди:

— Менга қаранг, — деди у, — агар яна бирор нарса демоқчи бўлсангиз, каминанинг уйига ташриф буюринг ёки сизнинг муборак уйингиздан бошлана топишга рухсат этинг, бу ерда сиз билан ортиқ бир оғиз ҳам гаплаша олмайман.

Али Ризохон рози бўлди. Улар майдон четида турган извошлар томон йўл олишди ва бир извошни ёллаб Дарвозайи Қазвин томон жўнашди. Ярим соатдан кейин манзилга етиб боришди.

Али Ризохон хизматкорга ичкилик, тўғрироғи, патнусда ароқли графинни келтиришни буюрди. Улар орадан хиёл вақт ўтгач, бир-бирларининг соғлиғи учун бир неча қадаҳни бўшатишди.

— Бате. Гуноҳни ошириш ярамайди. Мен ҳозир оғзимни чайқаб, номоз ўқиб олишим керак, — деди шайх.

Али Ризохон шайхни гуноҳга тойилишдан тўхтатишга қанчалик уринмасин, агар гуноҳкор бўлишни хоҳламасангиз бутунлай ичмаслик керак, ҳолбуки ичкилик соғлигингиз учун зарар, модомики, ичган экансиз, энди оғиз чайқаш билан гуноҳдан фориф бўлиш мумкин

эмас деб қанчалик тушунтирмасин, ҳамма ҳаракати бекор кетди. Шайх унинг гапларини деярли эшитмас эди. Чунки, у ақл доирасининг торлиги сабабли Али Ризохон нималар деяётганини англашга қодир эмасди.

Хуллас, ярим соатлардан кейин, улар юзма-юз ўтириб олиб, жиддий суҳбатга тушиб кетишди.

Илгарилари гапириш ўрнига айюҳаннос тортадиган, ўзининг «вассалом»лари билан ҳамма ёқни ларзага келтирадиган оғойи шайх уч кун ичида шундай мулоҳим тортиб қолдики, бунга тасвирлаш ҳам мушкул. Улар ўтирган хона ҳар томондан шунга ўхшаш бўш хоналар билан қуршалган ҳамда Али Ризохоннинг ҳовлиси жуда кенг бўлиб, уларнинг гапини биров эшитиши мумкин эмасди, шунга қарамай, шайх шу қадар шивирлаб гапирар эдики, баъзан Али Ризохон ҳеч нарса эшитмай, қаттиқроқ гапиришини сўрарди.

Али Ризохон шундай деди:

— Мен муҳтарам аъёнларимиз узоқ вақт қамоқхонада ўтиришмайди деб ўйлайман. Саид уларни ўзи хоҳлаганича жазолай олмас керак. У ўзининг мавқен пасайиб кетиши ва улар борида қўлидан ҳеч иш келмаслигидан хавфсираб, уларни қамаб қўйган. Суд раиси бўлиб тайинланишим фақат орзудангина иборат бўлиб қолган ҳозирги пайтда бу вазиятдан бошқача фойдаланмоқчиман. Ўзимни муовин министр лавозимига, сизни Олий Суд раислиги лавозимига тайин эттиришга ҳаракат қиламан.

Бирдан оғойи шайхнинг пастки жағи титраб кетди. Али Ризохоннинг сўзлари шундай ёқимли эдики, унинг оғзидан сўлакайи оқа бошлади. У ютиниб:

— Ростданми? Олий Суд раислигига? Шундай бўлиши мумкинми? Мен раис бўламанми?— деб хитоб қилди.

— Нега мумкин бўлмасин? Министр муовини ёки Олий Суд раиси курсисидан ўтирганлардан қаеримиз кам? Жаҳду жадал ҳаракат қилинса, ҳамма нарсага эришиш мумкин. Бунга эришиш йўллари ҳам ўйлаб қўйганман. Ёки сиз буларни қуруқ сўзлар, деб ўйлапсизми?

Шайх жавоб берди:

— Эй, сиз нималар деяпсиз ўзингиз? Сизга бекорчи гапларни гапиряпсиз дейишга кимнинг ҳадди сиғади? Тўғриси айтсам, сизнинг истеъдодингизга етарли

Баҳо бермай, шу пайтгача терговчиликда қолдириб келишаётгани одамга жуда алам қилади!

Шайхни жуда қотириб жиловлаб олганидан мамнун бўлган Али Ризохон сўзида давом этди:

— Бунинг аҳамияти йўқ. Одамлар кўп вақтгача ўз камчиликларини бартараф қила олмайдилар. Ҳечқиси йўқ, вақти келиб, тушуниб оларлар! Лекин, афсуски, мен тамоман ишга яроқсиз бўлиб қолганимдагина тушунадилар.

У бир хўрсиниб қўйиб гапида давом этди:

— Хўп, майли, энди мен тузган режа ҳақида нима дейсиз?

— Менимча, уни муҳокама қилиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ,— деб жавоб берди шайх.— Сиз ҳеч бир ишни ўйламасдан қилмайсиз. Сиз кўзлаган мақсадлар, шубҳасиз, жуда тўғри ва уни амалга ошириш савоб.

Олий Суд раиси бўлиш фикри шундай лаззатли эдики, шайх Муҳаммад Ҳусайн тамоман ўзини йўқотиб қўйди ва ҳатто, мартабаси йўл қўймаслигини ҳам унутиб, ўрнидан ирғиб туриб, Эроннинг ғарбий қисмидаги ўз вилояти рақсини Али Ризохонга кўрсатмоқчи бўлди.

Али Ризохон мийиғида кулиб, уни жойига ўтқазди:

— Бас, бас! Худо хоҳласа, Олий Судга раис бўлганингиздан кейин, базми жамшид қилиб, ана ўшанда рақс этиб ҳам берасиз. Ҳозирча муҳимроқ иш бор.

Шу маҳал шайх учун Олий Суд раиси бўлишдан бошқа муҳим нарса йўқ эди. Бинобарин, бўлак ҳеч гап қулоғига ёқмасди, лекин шундай бўлишига қарамай, ўтиришга мажбур бўлди.

— Сиз ҳали ҳеч нарсадан хабардор бўлмайд туриб, менинг фикримни ёқлаган бўлсангиз-да, сизни тузган режамдан тўлароқ воқиф қилсам дуруст бўлар, деб ўйлайман. Менинг фикрим шундай: Олий Суд раиси бедарак йўқолган, бу ишда сизнинг хизматингиз ҳам оз бўлмади. Эсингиздами, сиз унга виждонсизлигингни фош қиламан, деб дўқ урган эдингиз, ҳозирги кунда сизнинг бекор юришингиз бўлмайди, маҳбусларни озод этишга ҳаракат қилиш керак. Бу эзгу ишни рўёбга чиқариш учун эса, тегишли тadbирлар кўрмоқ лозим. Майдачуйда тadbирлар иш бермайди. Ҳамма одамларимизни бош министрга қарши оёқлантирсак ва ўз одамларимизни халқнинг ҳақиқий вакиллари деб кўрсатсак, бош-

ги эзгу ишни амалга оширишда бизнинг бирдан-бир ёрдамимиз бўлади. Мана шу яхши натижа беради!

Оғойи шайх ҳушёр тортди.

— Бундоқ тушунтириб гапиринг,— деди у. — Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман.

— Жуда оддий гап,— деди Али Ризохон,— ҳамма таниш-билишларимизни ҳозирги ҳукуматга қарши қўтара олсак, марра бизники.

— Афв этасиз. Шу кеч қулоғимга шайтон жойлашиб олиб, миямга ҳам таъсир қилганга ўхшайди. Буни нимани назарда тутиб гапираётганингизни англамаяпман,— деди оғойи шайх.

Али Ризохоннинг аччиғи чиқди:

— Биласизми, ого, бундай вақтда ҳамма нарсани очиқ гаприб бўлмайди. Мен айтяпманки, агар мен бозорчи ошналарим билан гаплашсам, улар ўз навбатида ҳунармандларни бизни қўллаб-қувватлашга кўндиришса, сиз бўлсангиз, бир варақ қоғозни тўлдириб, унга шарият пешволарининг қўлини қўйдирсангиз, ишни яна ҳам жонлантириб юбориш учун ёрдам сўраб, олий мактаб талабаларига ҳам мурожаат қиламиз — бундай дақиқаларда яхши чора шу! Хуллас, одамларнинг миясини шу қадар гангитиб юборамизки, натижада бош министрнинг ҳам ўтақаси ёрилиб кетади. Натижада маҳбусларнинг озод қилинишига эришамиз ва уларга бу ишларни биз қилдик деймиз. Шунда мен муовини министру сиз Олий Суд раиси бўласиз!

Оғойи шайх яна бир ютиниб олди.

— Унда нимани кутиб ўтирибсиз?— деб хитоб қилди у.

Али Ризохон кулиб юборди:

— Хўш, ишнинг маъносига энди тушундингизми? Хўп, қани, энди ёрдам берасизми, йўқми?

— Эй сўраб ўтиришнинг ҳожати борми? Ёрдам бермай бўладими? Шундай савобли эзгу ишга ёрдам беришдан бош тортиш Язид ибн Муовия ҳамда Шумри Лаинга¹ ёрдам беришнинг айна ўзи бўлади-ку! Эртагаёқ ишга киришаман.

Али Ризохон мамнуният билан шайхнинг қўлини сиқди.

— Мен нима бўлса ҳам эртагаёқ ўзимнинг бозор-

¹ Имом Ҳусайннинг қотиллари. Шиа мазҳабидагилар уларни ҳзмиша лаънатлайдилар.

чиларим, жангари демократлар ва муътадиллар партияси аъзолари билан учрашиб, уларнинг вакилларини уч кундан кейин шу ерга таклиф этаман.

Ўз навбатида, оғойи шайх эртагаёқ, оёғига туфлисини илар-илмас, оқ ва қора саллаларнинг имзосини тўплашга киришишга ваъда берди. У ўз-ўзига: «Шундай алғов-далғов қилайки, бешикдаги болаларни қалтироқ босиб, уларнинг умри ҳам бир неча йилга қисқарсин», дерди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолгани учун шайх шу ерда ётиб қолишга мажбур бўлди. Бир соатлардан кейин овқат келтирилди. Улар устига товуқ гўшти ва янчилган ёнғоқ мағзидан тайёрланган қайла солинган паловни иштаҳа билан ейишди. Али Ризохон европача, яъни вилка билан, шайх эса охундларга хос усулда, яъни қўл билан еди-да, кейин ўринга кириб, келажакда қилинадиган ишлар ҳақида хаёл сура-сура ухлаб қолишди.

* * *

Ишлар оҳиста давом этарди. Ҳукумат муассасалари ишламасди. Газеталар, биттасини ҳисобга олмаганда, ҳаяжонланмас эди, чунки ҳар томондан умид шабадаси чиқмай қўйган эди. Бйроқ кишилар ташвишланмас, ҳаяжонланмас эди, чунки ҳар томондан умид шабадаси эсиб турарди.

Ашрофлар турмада ётишарди. Битта-яримта норизодар бўлса ҳам, лекин уларнинг овози эшитилмасди.

Шунга қарамай, яна ҳукумат ҳақида қандайдир миш-мишлар юрарди. Қимдир одамларга вазият қалқиб турибди, хавф тугиляпти, деб уқдирарди.

«Кудето»¹ кунидан бир ҳафта ўтди. Совуқ кеча эди. Бўралаб ёмғир аралаш қор ёғар, кўчаларда юриб бўлмасди. Тўпхона майдони бамисоли кўл бўлиб ётарди.

Шундай вақтларда эринчоқ эронлик учун сандалда ўтиришдан ҳам ҳузурлироқ нарса бўлиши мумкинми?

Худди шундай кечада бир неча киши иссиқ сандални ташлаб, Али Ризохоннинг уйи томон йўл олди.

Булар бир-бирига ўхшамайдиган турли тонфадаги одамлар эди: туфли, оқ чалвор ва калта пайпоқ кий-

¹ Давлат тўнтариши. (Ред.)

ган охунд, узун лаббода ва оппоқ пахтадай салла ўраган савдогар, катта мўйна қалпоқ кийган савдогар, кичкина кўкиш салла ўраган сайд, илғорлардан саналган кулранг кўзойнакли, қора сюртук, учи тўмтоқ шапка кийган адлия министрлиги амалдори, ним илғорлардан ҳисобланган, эгнига «арабча» ёқали сардорий, сариқ туфли кийган галстуксиз амалдор, солқа мўйловли, бошига мўйна телпак кийган, чўнтагига тўппонча солиб олган, асабий тусли студент.

Оғойи шайх ўз-ўзи билан гаплашиб борарди: «Мана, одам келажакни сақлаб қолиш учун қандай-қандай ташвишларни бошидан кечирмайди-я! Агар келажакни сақлаб қолиш зарур бўлмаса, шундай совуқда кўчага чиқармидим? Имомзода Яҳё маҳалласидан Дарвозайи Қазвин хиёбонига бориш ҳазил гапми?» Бир хўрсиниб олиб, кейин яна қўшимча қилди: «Нима бўлса ҳам, худон таоло, ўзингга минг қатла шукур! Агар ҳар хил тараққиётчиларга ўхшаб, буни ёмон ният билан қилганимда, бу дунёим ҳам, у дунёим ҳам куйиб кетарди. Энди, худо хоҳласа, муътабар зотларни, айниқса азиз биродарларимни халос этганим учун худо мени у дунёда ярлақайди».

Собиқ бош министрдан олинган пуллар ҳисобига извошда юрадиган оппоқ пахтадай салла ўраган «бозорчи» эса, киракаш арава суянчиғига ўзини ташлаб, ўтмишини эслаб борарди. «Йўқ,— дерди у,— ҳамма нарса партияга боғлиқ. Дунё мавжуд экан, партиялар, айниқса, демократлар партияси яшаши керак. Бундай қараганда, мен шу туфайли одам қаторига қўшилдим. Извошда юраман, министрларни алмаштираман, бош министрга қарши чиқмоқчиман. Энди бас, эски ишга қайтиш йўқ: соат тузатиб, парракчаларни ўрнатаман деб кўздан айрилишга кимнинг тоби бор». У қошини кериб деди: «Бир ҳафтадан кейин маълум бўлади: ё кабинет қулайди, ёки менинг ақлли бошим танидан жудо бўлади. Ҳамма улугъ ислоҳчиларнинг тақдири шундай бўлган».

Қатта мўйна қалпоқ кийган савдогарнинг ҳамени извошда юришга имкон бермасди. У кўнкада тасбеҳини ўгириб, хўрсиниб ва ўз-ўзича: «Ло илоҳа иллолоҳу...» ни ўқиб борарди.

Баъзан у шундай дерди: «Эй бори худоё худовандо, бу осий бандангни буюк маҳраматингдан бенасиб қил-

ма. Бу ишларга ақли қасирим дарҳол ета олмагани ва дастлабки вақтларда давлатмандларнинг қамалганига қувонганим ва кулганим учун мени кечир. Энди асло ундай қилмайман. Кеча ҳазрати ого минбарда туриб астагина: «Агар кимда-ким қамалганлар устидан кулса, гуноҳкори азим бўлади. Шундай қилган одамлар кофир ҳисобланади», дедилар.

Равзахоннинг уйдирма гаплари бу бечорага шундай таъсир қилган эдики, у ўзини ҳақиқатан ҳам салкам кофир ҳисоблаш даражасига етган ва ҳадеганда «астағфирулло, ўзинг сақла, худо!» деб такрорларди.

У бундан бу ёқ бозорнинг «улуғ кишилари!» сўзига сўзсиз қулоқ солишга ва «Челвори»га¹ имзо тўплаш ишида жонбозлик кўрсатишга ваъда берган эди.

Кулранг кўзойнакли «илғор» извошда кетар экан, вазиятни ўз-ўзича муҳокама қилиб борарди. Аслини олганда, у янги ҳукуматнинг программасини маъқуллар эди. Фақат ватанга бўлган муҳаббатигина уни бу йўлни танлашга ва чирик ашрофларнинг қамоқхонада чириб кетишларига йўл қўймасликка мажбур қилар эди.

У ҳақиқатан ватанини яхши кўрарди. Лекин, хизматни астойдил адо этиш ва сукут қилиш билан мансабга кўтарила олмагани уни йўлдан сал оздириб қўйган эди. Мўлжаллаган мансабига эришиш йўлида у ҳар қандай ишдан қайтмасди. У давлат кабинети ташкил топганда уни табриклайдиган ва ағдарилгандан кейин қаттиқ қайғурадиган одамлардан эди!

Абога ўралиб олий мактаб талабаси халлослаб борарди.

У шундай халлослар эдики, ҳатто кечки совуқни ҳам сезмасди. Шу пайтда биров ундан: «Қаерга шунчалик югуриб кетяпсиз? Нима бўлди?» деб сўраб қолса борми, у жаҳл билан: «Ахир, сен олий мактаб талабаларининг дунёда қандай роль ўйнашини билмайсанми? Тарихни ўқимас экансан-да. Эсингни йиғиб ол, ватанимиз хавф остида. Улуғ зотларни авахтага ташлашялтику, сен бўлсанг, анграйиб турибсан!»— деган бўларди.

У бечора шу қадар гўл эдики, Европадаги студентлар сиёсат билан шуғулланаётган бўлса, улар буни

¹ Бу ўринда минглаб бозор аҳлининг имзолари билан тўла маго парчаларига битилган сиёсий арзнома кўзда тутилади.

бутунлай бошқача йўл билан қилаётганини, студентларнинг охундлар, бозорчилар ва савдогарлар қўлида қурол бўлмаслигига ақли етмас эди.

Уйи шу яқин орада бўлган «ярим илғор» амалдор эса, деворлар тагидан эҳтиётлик билан ўтиб, шошилмай, ўзича шивирлаб борарди:

«Мен бу ҳамма гапларни биламан! Уларнинг ниятлари ҳам менга аён. Борибоқ масалани кўндаланг қўяман: «Олдин, оғолар, менга тегадиганини айтинглар. Тақри тоғангиз ўзини лақиллатишларига йўл қўймайди. Савэ вилояти ҳокимлигини берасизларми, йўқми? Хўп, десанглар, қолиб, қўлимдан келганча ёрдам бераман, йўқ десаңглар, унда сандалда ўтириб, «Минг бир кеча»ни ўқиганим минг марта яхши».

Партиянинг мўътабар аъзолари ана шундай фикрлар билан кун ботиш олдида Али Ризохоннинг уйига йиғилишди.

Али Ризохон ишни бошлашдан олдин муҳокама қилинадиган масалаларнинг жуда муҳим эканини ва эҳтимол, мажлиснинг чўзилиб кетишини, лекин бу уларни ташвишлантирмаслиги кераклигини, чунки улар шу ерда ётиб қолишлари мумкинлигини, яна овқатланиш учун нон ва пишлоқ ҳам топилишини эълон қилди.

— Бемалол ва қулайроқ бўлсин учун,— деди у,— меҳмонхонага ўрин солиб қўйишни тайинладим.

Бу таклиф бир овоздан қабул қилинди.

Али Ризохон айтган «нон ва пишлоқ»нинг аслида ёғлиқ палов ва унинг устига солинадиган қайладан иборат бўлишини ҳамма яхши биларди.

Чорак соатлардан кейин мажлис бошланди. Раис қўнғироқчани чалди.

Али Ризохон мажлисни бошлашдан олдин ўзи таклиф қилган резолюция лойиҳасини эълон қилди. «Мамлакатнинг аҳволи,— дейилганди унда, — кундан-кунга чигаллашиб кетяпти. Қамоққа олинганларнинг ҳар бири ўз вилоятларида катта эътиборга эга бўлган кишилар ва ҳозир ана шу вилоятларнинг аҳолиси Техронга юриш қилиш учун аскар тўплаётгани ҳақида хабарлар бор. Қон тўкилиш хавфи туғилмоқда. Бу бизнинг эътиқодимизга асло тўғри келмайди...»

— Иккинчи томондан,— деб қўшиб қўйди Али Ризохон,— мен мансуб бўлган юксак маҳкама адолат кошонаси — Адлия министрлиги бу ҳақда расман огоҳ-

лантирилган, гўё бу нуфузли маҳкамани истибдод маҳкамасига айлантирмоқчи эканлар...

Али Ризохон берган ахборот мажлис аҳлига шундай қаттиқ таъсир қилдики, баъзи илғорлар, ҳатто уни қарсак билан кутиб олдилар. Охундларнинг қарсак чалиши мумкин бўлмагани учун улар «салавот, салавот» деб қўйишди. Катта мўйна қалпоқли бозорчи ҳам «салавот» деди. Оппоқ пахтадай салла ўраган бозорчи эса, бир-икки бор чапак чалиб деди:

— Агар ноўрин ҳаракат қилиб қўйсам, мени кечиришларингизни сўрайман. Биз оталаримиз мерос қилиб ўргатган нарсадан бошқасини билмаймиз-да. Оғоларнинг чапак чалишлари ва оғойи Н... ашшарианинг «салавот» дейишлари ҳаммаси маъқул, ростини айтганда, бизлар ҳам сизлардан камроқ мамнун эмасмиз.

Мажлис ярим кечагача чўзилди.

Ниҳоят, соат бешда Али Ризохон таклиф этган резолюция қабул қилинди, қамоқдагилар ҳақида дуо ўқилиб, мажлис тугагач, мажлис аҳли овқатга ўтирди.

XXI боб

БИР ТУН ХОТИРАСИ

Биз Фаррухни, боласини шинелига ўраб, қоронғилик қўйнига кириб, кўздан ғойиб бўлган пайтда йўқотиб қўйган эди.

Уша вақтда Техронда Фаррухнинг уйи йўқ эди. Уни дўстларидан бири, Фаррух ўз саргузаштини айтиб беришга ваъда қилган ва Ф... уссалтанани қамоққа олиш учун юборилган дўсти уйига таклиф қилди.

Фаррух йўлда тўда-тўда учраб турган казаклардан ҳайиқмай, дўстининг уйи томон бамайлихотир борарди.

— Муҳим топшириқ билан шаҳарнинг нариги томонига ўтишим керак— дерди у казакларга.

Уни ўз одамларидан деб билган казаклар кўп тўхтатишмасди. Чорак кам бир соат деганда у дўсти яшайдиган кўчага етиб борди, унинг уйини топиб, эшикни тақиллатди.

Еш хизматкор ҳеч ваҳимага тушмай эшик олдига келди-да:

— Ким?— деб сўради.

— Мени уйнинг эгаси юборди, эшикни очинг,— деди Фаррух.

— Бирор белги айта оласизми?

— Бундан уч кун бурун у ўзининг келганидан сизларни хабардор қилиш учун Қазвндан кўк пакет юборган. Шунингдек, у бундан икки соат олдин уйига келиб, топиширқни бажариш учун яна қайтиб кетди,— деб жавоб берди Фаррух.

Буни эшитиб хизматкор эшикни очди-ю, ammo дарҳол яна бекитди.

— Кўрқма. Ахир, бу офицернинг уйи-ку, ҳеч гап бўлмайди.

— Ўзимдан кўрқаётганим йўқ, уйдагиларга бирор нарса бўлиб қолмасин деяпман, холос,— деб жавоб берди хизматкор.

Хизматкор Фаррухни кичикроқ, лекин шинам хонага олиб кирди. Хонадаги печкада олов ловиллаб ёниб турарди. Хизматкор чироқни ёқиб сўради:

— Қандай овқат буюрасиз?

— Овқат керак эмас,— деди Фаррух. — Менга ухлагани жой кўрсатсангиз бўлгани.

Хизматкор шу заҳотиёқ бошқа бир хонанинг эшигини очди. Унда икки ўрин тайёр бўлиб, улардан бири Фаррух учун, бошқаси уй эгасиники эди. Фаррух хизматкорга раҳмат айтиб, ичкари кирди-да, эндигина уй-гонган, лекин йиғламай, тинч турган болани ўрнига ётқизди.

Фаррух боланинг юзига боқиб, унинг жуда ҳам опасига ўхшаш эканини кўрди. Бир вақтнинг ўзида унинг хаёлида бир олам аччиқ ва ширин хотира жонланди. У беихтиёр бошини қуйи солди.

У ҳали ҳам Маҳиннинг оламдан ўтганига ишонгиси келмасди. Ҳозир у болага қанча кўп тикилса, юрак уриши шунчалик тезлашарди.

Шу кеча Фаррух учун жуда оғир бўлди. У тўрт йил мобайнида Маҳин билан учрашиш, унинг қалбга қувонч бахш этадиган ёқимли овозини эшитиш, уни қучоқлаб юзидан, қўлларидан, оёқларидан ўпиш, ўз юзидан унинг алангали нафасини ҳис қилиш дақиқалари ҳақида орзу қилар эди. У шунда бутун борлигини унутиб:

«Сен яна мен билан биргасан. Маҳин, шунинг ўзи бас, менга бошқа ҳеч нарса керакмас. Сен менинг жонимсан. Сени севдим, севаман, мангу севаман...» демоқ орзусида эди.

У нимани эшитди! Фаррух хаёлида мени ҳамон ку-гаётибди деб ўйлагани — Маҳин заҳарли ҳаёт билан видолашганига анча йил бўлган эди. Энди у Маҳинни бутунлай, бутунлай кўрмайди.

Бу фикр билан сира келиша олмасди, бунга ақли ҳам бовар қилмасди. Ғоятда даҳшатли, чидаб бўлмайдиган, киши ишонмайдиган бу бемаъниликка жавоб топишга урингандек, у ўз бошига қайта-қайта муштлади.

Кейин, бир оз ўзига келгач, у бу воқеанинг ҳақиқатан ҳам содир бўлгани, энди уни қайтариб бўлмаслигини, энди уни асло кўра олмаслигини англаб, бир дардига минг дард қўшилди. Унинг кўзларидан шашқатор ёш оқарди. Бола хотиржам, тинчгина ухлаб ётарди. Фаррух бўлса, унинг ёнида йиғлаб ўтирарди. Орадан бир неча соат ўтди. Унинг кўз ёшлари тўкилган сари фикри равшанлашиб борарди. Аста-секин бутун воқеани эсига туширди. Мана, унинг кўз олдида Эвин, ўша тун, ўшанда оғойи Ф... уссалтананинг келгани ва қучоғидан Маҳинни тортиб олгани, Жаводни қамашгани, ҳаммаси, ҳаммаси ёдида.

Бу хотираларда ҳеч қандай янгилик йўқ эди. Тўрт йил давомида бу воқеалар унинг кўз ўнгидан бирор зум бўлсин нари кетмаганди. Бироқ фарқи ҳам бор эди: илгари у Муҳин тирик деб ўйларди. У маҳалларда фикрининг маълум чеки бор эди. Энди-чи? Энди фикрининг интиҳоси йўқ эди...

Соат стрелкаси илгарилаб борар, лекин Фаррух боласининг бошида унинг майин қўнғир сочини ўйнаб, йиғлаб ўтирарди.

Бир вақтлари у ўч олиш ҳақида, шундай қайғусига сабабчи бўлганлардан аёвсиз ўч олиш ҳақида ўйлаган эди. Энди у ўч олишнинг кераксиз бир нарса эканлигини пайқади. Ўч олишнинг нима ҳожати бор?

Ахир, у Маҳиндан бутунлай айрилди-ку. Энди бошқаларни бахтсиз қилишдан фойда борми? Агар энди бутун дунёга ўт қўйиб юборганида ҳам, бундан на тинчийди ва на ҳаловат топади. Чунки, у йўқотган кимса ҳамма нарсадан ҳам қимматли эди.

Шундай бўлса ҳам у ўз-ўзига: бу кишиларни ўз ҳолига ташлаб қўймайман, дерди. Фикри чувалашиб кетган, у нима қилишни — ўч олишни ҳам ёки ўзи ҳақида ўйлашни, ўз ҳаётини яхшилашга ҳаракат қилишни ҳам билмасди.

Мана шу йиллар мобайнида Фаррух жуда қаттиқ азобланди. Лекин, Маҳинни кўриш орзусида яшагани сабабли бу азоблар уни мағлуб эта олмаган эди. Энди бўлса, содир бўлган воқеаларни ўйлар экан, у бошидан ўтган ҳамма нарсаларнинг ўз таъсирини энди кўрсатаётганини сезмоқда эди. Чиндан-да, Фаррух ўзгариб кетган эди. Пешонасини ажинлар босган, бир неча ёш улгайиб қолганга ўхшарди. У куч-қуввати барбод бўлгани, гўё ўн йилда ҳам киши шунчалик куч-қувватдан қолмаслигини сезиб турарди.

Муҳаббат зўр қудратга эга. У шу қадар зўр қудратга эгаки, ҳатто уни тасвир этишга қалам ожизлик қилади.

Фаррух болани оҳиста ўпиб шундай деди:

— Ҳозир мен сени иссиқ, юмшоққина ўрнингдан юлқиб олиб, бу ерга келтирдим. Бир вақтлари севгим туфайли ойингни ҳам онасининг кучоғидан худди шундай қилиб юлқиб олган эдим. У ишимнинг оқибати ёмон бўлганди. Лекин, сени олиб келганим ўшандай оқибатларга сабаб бўлмайди, чунки бу ишни ёш Фаррух эмас, сенинг кекса отанг, йигирма беш ёшида кексайиб қолган отанг қилди. У ҳар маҳал сенга ғамхўрлик қилади.

Қожория ва узоқдаги бошқа маҳаллалардан ўқтин-ўқтин отишма овозлари келиб турарди.

Фаррух бўлса, буни эшитиб ўзича гапирарди: «Ҳа, ҳамма нарсани поймол қиладиган бекорчи хўжалар шу бугун кечаси, шу тунда қамоққа олинади. Энди улардан бирортаси ҳам самимий муҳаббатдан бўлак гуноҳи бўлмаган бечораларни азоблай олмайди... Ҳа, одамни фақат севгани учун бахтсиз қилиш инсофданми!»

Шу дақиқада у ўрнидан ирғиб туриб, шаҳарнинг баъзи жойларида қурол ишлатишга мажбур бўлаётган казакларга ёрдам бериш учун отилгиси келди.

Бироқ, боласининг устига энгашиб пичирлади:

— Сени қандай қилиб ташлаб кетаман? Мендан сени ҳам тортиб олсалар-чи, сендан умрбод айрилиб қолсам-а?

Фаррух титраб кетди. «Наҳотки, улар шундай бағритош, шундай шафқатсиз бўлишса, наҳотки онасидан ягона ёдгорлик бўлиб қолган ўғлимни тортиб олиб, мени ҳалок қилишга журъат этишса?»

Гўё биров боласини тортиб олиш учун хонага кириб келаётгандек, у тўппончасини чиқарди:

— Майли, келишаверсин. Унга қўл тегизган одамнинг минг жонидан бир жонини қўймайман.

Шу пайтда хонага мабодо бирон одам кириб қолганда борми, Фаррухнинг унга ташланиши, эҳтимол, ярадор қилиши ёки ўлдириб қўйиши ҳам мумкин эди. Унинг кўзларидан ўт чақнарди.

Фаррух чорак соатча ана шундай ҳолатда ўтирди. Кейин ҳаяжонларининг бефойда эканини англаб, тинчланди.

Отишмалар ҳам тўхтади. Техронни яна сукунат қамраб олди.

Соат олтилар чамаси. Тонг ёриша бошлади. Фаррух бўлса, ҳали ҳам боласининг бошида, унга термулиб ўтирарди. Хонага тушиб турган тонгнинг ғира-шира ёруғида Фаррухнинг ранги қум-қув ўчиб, кўз ёшларидан хиралашиб қолган кўзларининг киртайиб қолгани сезилиб турарди. У бирор дақиқа ҳам кўз юммади, эҳтимол, у туннинг қандай ўтганини ва тонг отганини ҳам пайқамаган эди. Унинг учун ёруғ кун ўзининг қимматини йўқотган, унинг учун ҳамма нарса барбод урилган эди. У ҳеч нарса ҳақида ўйламас, ёруғ жаҳон эса, унга қоп-қоронғи зулмат бўлиб кўринарди.

Орадан яна анча вақт ўтди. Кимдир эшикни оҳиста тақиллатди.

— Ким у?— деб сўради Фаррух.

Келган одам кечаги хизматкор экан. У Фаррухдан нонуштага майли қандай эканини сўради.

— Соат неча бўлди?— деб сўради Фаррух.

— Ун яримга яқинлашиб қолди,— деди хизматкор.— Бевовта қилганим учун кечиринг, оғони ҳар кун эрта-лаб уйғотишга одатланиб қолганман. Ҳозир ҳам, эҳтимол, сиз бирор ёққа борадиган ишингиз бордир, деб ўйлаган эдим.

— Ҳақиқатан ишим бор,— деди Фаррух оҳиста.

Кейин хизматкор эшитмасин учун жуда секин қўшиб қўйди:

— Ҳа, лекин болани нима қилай? Бирдан уни олиб кетиб қолишса-я?— Фаррухнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб кетган, кўриниши ҳам ҳорғин эди. У нардан-бери юзини ювиб, хизматкорни чақирди-да, деди:

— Бола ҳозирча шу ерда қолади. Агар лозим бўлиб қолса, уни у-бу қилиб овутиб тургин, йиғламасин, мен иложи борича тезроқ қайтишга ҳаракат қиламан.

Хизматкор Фаррухнинг кўзидан, агар бирор нарса унинг айтганича бўлмаса, бутун шаҳарни остун-устун қилиб юборишга тайёр эканини пайқаб, ҳамма айтганини сўзсиз бажаришга ваъда берди.

Фаррух боланинг юзидан ўпиб, кўчага чиқди-да, хизмат билан овора бўлиб, тун бўйи ухламаган дўстини кўргани Казакхонага югурди.

— Қамоққа олинган ёдамни нима қилдиларингиз? — деб сўради Фаррух дўстидан.

— Ҳеч нима қилганимиз йўқ. Маҳсус юборилган офицерга топширдим. У ҳозир катта залда. Ухлаб ётибдими ёки уйғоқ ўтирибдими, билмайман.

— Энди сиз дам олинг. Уйга кетаверинг. Сувориларга бошчилик қилишни мен ўз зиммамга оламан. Лекин сиздан битта илтимос бор эди... — деди Фаррух.

— Қўлимдан келган ҳамма нарсани қиламан.

— Биласизми, менинг болам бор эди, — деди Фаррух, — ҳозир у сизнинг уйингизда...

Кейин бошқа оҳангда илова қилди:

— Борганингиздан кейин ундан хабар олинг, дўстим. У менинг бирдан-бир овунчоғим... Онасидан ёдгорлик... Тўғрисини айтсам, фақат ўша болани яхши парвариш қилиш учунгина яшашга мажбурман. Акс ҳолда аллақачон онаси кетидан лаҳадга жўнаган бўлардим.

Фаррухнинг хизматдоши унинг тарихини билмаса ҳам, бунга муҳаббат аралашгани ва шу кеча дўстининг ўз севгилисини топиш умиди тамоман барбод бўлганини англаб, ниҳоятда зўр меҳрибонлик билан деди:

— Хотиржам бўл! Уйга қайтганингда, ўғлингни сопа-соғ, вақти чоғ кўрасан.

Фаррух суюниб кетиб, дўстини ўпди, кейин казак жиловидан тутиб турган отга сакраб минди-да, олтига казакни бошлаб, Жалолобод хиёбонига чиқди.

Бизга маълумки, у пешинга яқин шаҳарнинг жануб томонидан қайтар экан, Жаводни учратиб қолган ва уни кечқурун дўстининг уйига таклиф қилган эди.

У ғамгин ва паришон ҳолда шаҳарнинг шимолий маҳаллалари томон борарди. Унинг фикри-зикри ўғли билан бўлгани учун бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламасди. Маҳиндан айрилгандан кейин, унинг ҳеч суянчиги қолмаганди, шунинг учун ҳам бирдан-бир истаги Маҳиндан ёдгорлик бўлган ўғлини тарбиялаш эди.

Фаррух ҳадеб соатига қарарди.

«Икки соатдан кейин уни кўраман,— деб ўйларди у.— Йўқ, уни мендан тортиб олишолмайди».

Унинг юзида ғазаб ўрнида ташвиш ва изтироб акс этарди. У боланинг келажаги учун жавобгар экани ва энди ҳар қандай хавф-хатарга ўзини ура бермаслиги кераклигини бутун вужуди билан ҳис қиларди. Маҳиннинг ўлимини ва шу фожиага сабаб бўлганларни ўйлаганда эса, ғазаби қайнаб кетиб, уларни жазолашга аҳд қиларди. Лекин, айти вақтда, болани ўйлаб яна бошини қуйи соларди. Маҳиннинг ўлими унинг фикрини бутунлай чалкаштириб юборган, уни қиладиган ишларини ҳам унутишга мажбур этган эди...

Тўрт йил мобайнида у илгариги душманларини ҳам, дўстларини ҳам кўз олдига келтириб юрди. У Техронга қайтган заҳоти уларни қидириб топишга аҳд қилиб қўйган эди. Фаррух Иффатни ҳам эслаб-эслаб қўяр ва унга берган ваъдасини бажара олмагани учун қийнаиб юрарди, у ўшанда Али Ашрафхонни қидириб топиб, Иффатнинг тортган азоблари учун ундан ўч олмоқчи, ўша пайтда Али Ашрофхонга нима деб дўқ урган бўлса, (у Фаррухни мазақ қилган эди) ҳаммасини амалга оширмоқчи, бекордан-бекорга киши номусини поймол этиш мумкин эмаслигини англатиб, кўзини мошдай очиб қўймоқчи эди.

Фаррух Сиёвуш Мирзога мазақ қилиш қандай бўлишини кўрсатиб қўйишга аҳд қилган эди. Бироқ Маҳиннинг ўлими ҳақидаги хабар унинг бутун фикрларини айқаш-уйқаш қилиб юборди.

Соат бирларга яқин Фаррух казаклар билан Юсуф-обод дарвозасига етиб борди. Энди шаҳар ташқарисига чиқиб, атрофни кўздан кечириш керак эди. Чунки, унинг зиммасига ҳеч қандай тартибсизликка йўл қўймаслик вазифаси юклатилган эди.

Бу ерларда ҳамма ёқ осойишта, халқнинг ё бирор иш қилишга юраги бетларди, ёки казакларнинг ҳаракати уларнинг истакларига мос эди. Хуллас, бирор ерда на норозилик бор эди-ю ва на ғалаён нишонаси.

Аббосий хиёбонига яқинлашганда Фаррух ўз-ўзига: «Кириб Иффатни, кўриб чиқсам-чи, у тирикмикин? У ҳам ўлган бўлса-я: ҳамма мени ташлаб кетяпти...» деди. Кейин у отини Аббосий хиёбонига бурди. Қазаклар унинг кетидан эргашдилар.

Дарвоза олдида илгаригидек озода кийинган хизматкор йўқ эди. Унинг ўзи ҳам қандайдир бефайз кўринарди. Уй қаровсиз қолгани ва биров келиб хабар олмай қўйгани сезилиб турарди.

Фаррух казакларнинг бирига отдан тушиб, эшикни тақиллатишни буюрди.

Орадан бир неча дақиқа ўтди. Ниҳоят, эшик очилиб, мункайган хизматкор чол кўринди. Офицерни ва казакларни кўриб, унинг ранги оқариб кетди.

— Нима керак?— деб сўради у тутила-тутила.

Унинг қўрқиб кетганини кўрган Фаррух:

— Қўрқманг, биз ҳеч кимни қамамоқчи эмасмиз, фақат сиздан баъзи нарсаларни сўрамоқчимиз, холос,— деди.

Чол ютиниб дарҳол жавоб берди:

— Агар бировни қамамоқчи бўлганингизда ҳам уйда мен билан Жаъфарқулидан бўлак эркак киши йўқ.

Фаррух чолнинг жавобидан норози бўлиб деди:

— Гапга тушунасизми, ўзи? Ҳеч кимни қамамоқчи эмасмиз, дедим-ку. Мен фақат оғойи Р... удавла ҳали ҳам шу ерда яшайдими, шуни билмоқчиман?

— Жойлари жаннатда бўлсин у кишининг, тирикликларида шу ерда яшардилар.

Фаррух ўзича: «Демак, у ҳам отамдан кейин вафот этган экан-да», деб ўйлади, кейин:

— Ҳозир бу ерда ким туради?— деб сўради.

— Ким турарди! Умрлари узоқ бўлсин, хоним билан қизлари туришади.

Фаррух отдан сакраб тушди. У казакларга Юсуфобод хиёбони муюлишида кутиб туришни буюрди, казаклар жўнаб кетишди.

— Сиз мени кўрган бўлсангиз керак-а, бир эслаб боқинг-чи,— деди Фаррух чолга.— Мен сизни танидим.

Чол унинг юзига тикилиб туриб, тўсатдан қичқириб юборди:

— Оғо, ҳа, бу сизсиз-ку, сиз!

Кейин кучи борица уйга қараб югуриб кетди.

— Хоним,— деб бақирди у,— суюнчи беринг, суюнчи! Сиз кутаётган оғо келди! Келди!

Ҳайрон қолган Фаррух унинг кетидан эргашди. Бирдан у эшик тирқишидан қора кийимли аёлни кўриб қолди. У Иффат эди. Севинганидан аёл шундай бўшашиб кетдики, сал бўлмаса ағдарилиб туша ёзди.

«Энди учрашганимда, бундан ҳам айрилиб қолай дедим-а!»— деб ўйлади Фаррух ва югуриб бориб, Иф-фатни кўтариб олди.

ХИ БОБ

ИККИ ЖАФОКАШ

Маҳиннинг энагаси Иффатга: «Болани отаси олиб кетди»,— деганда у, энага ҳазиллашяпти деб ўйлади, кейинроқ кексалик натижасида сал ақлдан озган бўлса керак, деган қарорга келди. Лекин энага имом Исмоил қабрини ўртага солиб, Фаррухни ўз кўзи билан кўргани ҳақида онт ичганидан кейин, Иффат югуриб бориб, унинг қўлини қаттиқ сиқди.

— Ростданми? Узингиз кўрдингизми? Ўз кўзингиз билан-а?

Кампирнинг аччиғи чиқди:

— Хоним, бу нима қилганингиз: суюнчи бериш ўрнига қариган чоғимда қўлимни синдирмоқчимисиз? Нега алдар эканман? Кўрдимми, кўрдим, бошқа гапга ўрин йўқ. У мен билан гаплашди, кейин ўглини олиб кетди.

— Агар ҳамма гап шу айтганингиздай бўлса,— деди Иффат,— мендан катта суюнчи оласиз.

Кампир Фаррухнинг келгани, шовқин солиб ҳамма-ни уйғотиб юборгани, ўглини талаб қилгани, ўзи уни қандай танигани ва боласини қандай олиб кетгани, оғойи Ф... уссалтананинг қамоққа олингани — ҳамма-сини батафсил гапириб берди. Иффат кампирдан унинг қаерда туришини сўраб, деди:

— Мен ҳозирнинг ўзида унинг олдига боришим керак, ҳозирнинг ўзида!

— Афсуски, билмайман. У шу бугун эрталаб уйини айтишга ваъда берган эди. Шунинг учун ҳам мен шу пайтгача бу ерга келолмадим, кутиб ўтирган эдим. Қарасам, келавермайдиган, ташвишланиб, сизнинг олдингизга маслаҳат сўрагани келдим: мабодо оғомизни қамоқдан бўшатиб юборишса, у киши бола қани, деб сўраса, нима деб жавоб берсамикин?

Иффатнинг миясига ғалати фикр келди: «Кампир умуман Фаррухни кўрмаган бўлса-чи, бунинг ҳаммаси болани ўғирлаб, кейин оғойи Ф... уссалтанадан бола

эвазига ҳақ талаб қилиб, шу орқали бойимоқчи бўлган шоввозларнинг иши эмасмикин?»

Лекин, кампир Фаррухнинг Маҳин ўлимини эшитиб, қандай аҳволга тушгани ҳақида гапиришга тушди:

— Сиз Фаррухнинг ўзини кўрганингизга имонингиз комилми?

Энага қаттиқ тутақиб кетди:

— Ие, нима деярсиз ўзингиз, кексайиб гаранг, оvsар бўлиб қолибманми? Фаррух менинг кўз олдимда ўсган-а: акамнинг хотини унинг энагаси эди. Қандай қилиб мен уни танимас эканман?

— Агар ундай бўлса, дарров уйингизга боринг. У сизга бирор кишидан адресини бериб юборади, телефон орқали менга айтасиз.

Кампир уйига кетди.

У қайтиб келганда, Ҳусайнқули дарвоза олдида туриб олиб, оғойи Ф... уссалтанани қамаганларни лаънатламоқда эди.

— Уларга маршрута камлик қилувди! Мана, энди қандай ишлар билан шуғулланишяпти!

— Ҳеч ким келмадими?— деб сўради кампир.

— Энди ким ҳам келарди? Бизни хўжайинсиз қолдириб, оғони олиб кетишди. Шошмай тур, бошларимиздан ҳам айрилмасак ҳали!

Кампир ҳеч кимнинг келмаганини билиб, сўради:

— Ҳақиқатан ҳам, нима қиламиз-а... оғонинг қамалишини?

— Нима қиламиз?— хитоб қилди Ҳусайнқули. — Бу маршрутчилар дастидан ҳатто шоҳнинг ўзи ҳам мамлакатдан қочиб кетди-ку, бизнинг қўлимиздан нима иш келарди? Ҳеч нарса қилолмаймиз. Кутиб турайлик-чи, эҳтимол, худойи таоло уларнинг кўнглига раҳм солиб, мендек чолни азоблашмас.

Энага ичкари ҳовлига кириб, Фаррухни ёки унинг одамини кута бошлади.

Шу маҳалда Ифбат уйда нима қилишини билмай, хонадан хонага ўтиб юрарди. Унинг оғойи Ф... уссалтанга уйига қилган телефонига Фаррухдан ҳали ҳеч қандай дарак йўқ, деб жавоб беришарди.

У гоҳо энага янглишган, бу, албатта, оғойи Ф...уссалтананинг бойлигига кўз олайтирган бирор жиноятчининг найранги, деб қатъий қарорга келар, гоҳо эса, яна умидвор бўлиб, ўзига: у янглишиши мумкин эмас, дерди.

Чошгоҳ бўлди, ундан ҳам ўтди. Иффат деярли ҳар дақиқада энагага телефон қиларди. Лекин, у ёқдан бирдек ҳеч қандай хабар йўқ, ҳеч ким келмади, деб жавоб беришарди. Ниҳоят, Иффат тақдирга тан бериб, нима бўлишини кута бошлади. Бу воқеадан хабардор бўлган онаси ҳам унинг ёнида ўтирар эди.

— У казак формасида экан,— дерди онаси,— демак, бугун иши жуда кўпайиб кетган ва шунинг учун шу пайтгача келолмаётган бўлиши мумкин.

Иффат ҳеч қандай жавоб бермасди.

Соат иккиларда Иффат тоқат қила олмай, яна телефон трубкасини қўлига олган эдики, тўсатдан ҳовлидан кекса хизматкорнинг: «суюнчи, суюнчи!» деган овози эшитилди.

У трубкани ташлаб, эшикка югурди ва казак мундири кийган, чанг-тўзонга беланган, кўзлари алам ва кўп ёш тўкканидан ич-ичига тушиб кетган Фаррухни кўрди.

Бир неча сониядан кейин Фаррух Иффатни кўтариб, ичкарига олиб кирди-да, диванга ётқизди. Яна бир неча дақиқадан кейин Иффат кўзини очиб, ёнида ўтирган Фаррухга тикилиб қолди.

Шу пайт хонага қувончи ичига сирмаган онаси югуриб кирди.

— Келдингизми! Демак, энди қизим шўрлик халос бўлибди!

Фаррух бу гапнинг маъносига тушунмай, Иффатнинг онасига одоб билан салом берди.

Фаррухнинг ҳайрон бўлаётганини кўриб, хоним унинг бедарак йўқолганидан сўнг Иффатнинг қандай азоблангани, дардга чалиниб қолгани ва докторларнинг у фақат кутаётган одамани кўргандан кейингина тузалади, деганларини гапириб берди.

Фаррух бошини қуйи солиб, ўйланиб қолди:

«Демак, ҳамма мушкул аҳволда, ҳамма азоб-уқубатда экан-да».

Хоним шу дақиқаларда ўзининг бу ерда ўтириши ортиқча эканлигини пайқаб, Фаррух учун бирор овқат тайёрлаш баҳонаси билан чиқиб кетди.

Иффат аста Фаррухнинг қўлидан ушлади.

— Хайрият, мени ташлаб бу дунёдан кетмабсан, мени мангу азобга солмабсан! Раҳмат.

Иффатнинг қўли иссиқ бўлиб, титрар эди. Фаррух буни сезиб, Иффатнинг илгари ўзига боғланиб юрганини эслаб, ўз-ўзидан сўради: «Наҳотки, у мени шу даражада севса?»

Иффатнинг очиқ, мулойим қарашлари, унинг бахт ва эркалик жилоланиб турган юзлари Фаррухга жуда ғалати таъсир қилмоқда эди. Шу дақиқада у Маҳиннинг мотами билан тўлиб-тошган, унинг юрагида бошқа бирор киши учун ўрин йўқ бўлса ҳам, у Иффатнинг жуда қаттиқ азоб тортганини, ҳозир унинг илиқ эркалатишларга муҳтож эканини сезиб турарди. У яна Иффатнинг қўлини олиб, силаб туриб деди:

— Сен мени шундай бўлишини хоҳлаган деб ўйларсан, балки?

— Йўқ, мен бу ҳақда ўйлаганим йўқ,— деб жавоб берди Иффат. — Мен сенга ўхшаганларнинг бахтли бўлиши мумкин эмаслигини билардим. Мен ўша кунлари сени катта фалокат кутаётганини сезган эдим. Эсингдами, сенинг Шимронга боришинга қаршилиқ қилган эдим? Лекин, сен бунга бошқача маъно берасан деб қўрқиб, оёқ тираб туриб олмагандим. Мен ҳаммасини билар эдим.

Фаррухнинг кўзлари ғазабдан чақнаб кетди:

— Билардим дейсанми?— сўради у Иффатнинг қўлини қаттиқ қисиб.— Менга мана шундай азоблар тайёрлашаётганини билганмидинг? Маҳинимни ҳалокат ёқасига судраётганларидан хабардормидинг? Била туриб бу ҳақда менга ҳеч нарса айтмадингми? Сен улар билан тил бириктирганмидинг?

— Жинни бўлдингми?— деб қичқирди Иффат.— Мен сенга, фақат сезган эдим, дедим. Менга қара, кўзларимга қара, Фаррух! Фаррух! Мен билан бундай гаплашма. Маҳинга қанча қайғурдим, қанча йиғладим. Сен бўлсанг, менинг тўғримда шундай хаёлларга борясан. О, йўқ! Йўқ!

У ортиқ гапира олмади. Кўзларидан тирқираб ёш қуйилди. Унинг овозида бутун руҳи типирчиларди. Бу овоз, бу ёшлар юракни шундай эзар эдики, Фаррухнинг аҳволи руҳияси дарров ўзгарди. У Иффатни ўзига тортиб, бошини кўкрагига босди.

— Йўқ, йўқ, кечир мени, — деди у, — кечир!

Иффат унга гўзал юзини ўгириб, кўзларига узоқ термулди.

— Йўқ, сенинг ҳеч гуноҳинг йўқ, мен сенинг ғамингга ғам қўшмаслигим керак.

Уларнинг иккаласи ҳам бир хилда бахтсиз эдилар. Иккаласи ҳам жуда кўп азоб тортган, иккаласи ҳам тақдирларини лаънатлашар эди. Чунки, уларнинг иккаласи ҳам тақдирнинг истеҳзоли ғазабига дучор бўлишган эди. Уларнинг иккаласи ҳам шодликнинг нима эканини унутиб, фақат азобнигина билар ва барабар курашиб, ҳамма нарсага қатъийлик билан бардош берардилар. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири шеригидаги азоб ва ғам юкининг жуда бўлмаса озроғини олиб ташлашни истар эди.

Ярим соатча вақт ўтди. Бир оз тинчлангач, Иффат шундай деди:

— Сен шу йиллар мобайнида нималарни бошингдан кечирдинг, айтиб бер.

— Нималарни бўларди? Сон-саноксиз қайғули воқеалар. Айтиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Фақат ғамингга ғам қўшилади, холос,— деб жавоб берди Фаррух.

— Йўқ, йўқ, мен ҳаммасини, энг майда икир-чикиригача билишни хоҳлайман. Сени қайтадан учратган бир пайтимда, сен мени яна ҳаётга қайтарган ва жон бахш этган бир пайтда менга ҳаммасини гапириб беришинг керак!

— Биласанми, бошимдан кечирганларимни жуда кўплар эшитишни хоҳлайди. Уларнинг ҳар бирига ўзим тўғримда алоҳида-алоҳида гапириб бера олмайман. Шунинг учун бирор кун уларнинг ҳаммаси бир жойга тўпланишса, мен ҳаммасини батафсил ҳикоя қилиб бераман!

Иффат бу таклифни маъқуллади.

— Хўш, Али Ашрафхон масаласи нима бўлди?— деб сўради Фаррух.

Иффат ғамгин жилмайиб деди:

— Шу пайтда топган гапингни қара-я. Мен у ҳақда эшитишни ҳам хоҳламайман. Бугунги кун ҳаётимнинг энг бахтли кунларидан бири, бугун мен сени кўрдим. Бошқалар нима бўлса, менга барибир.

— Мен бўлсам, ҳали ваъдамни унутганим йўқ. Ҳозир, қўлимдан бирор иш келадиган пайтда, мен уни ва муттаҳам акасини жазолайман!

Иффат унга қаради. Фаррухга унинг кўзларидан

қандайдир учқунлар чиқиб юрагига санчилаётгандек бўлиб кетди. Шу дақиқада Фаррухни жуда ғалати ҳолат қамраб олган эди. Унда чуқур ички кураш давом этарди. У ҳали Маҳинни севарди. Лекин, у Маҳин бундан тўрт йил муқаддам кўзларини абадий юмганини ўйлаб, Иффатнинг ўзига қандай муҳаббат билан боқишини кўрар экан, бошқа бир фикр унинг миясида яшиндек пайдо бўлди.

У бу фикрни ўзидан ҳайдар эди. У ўз-ўзига: «Маҳиндан кейин яна бошқани севиш қандай бўларкин?»— дерди.

Фаррух Иффатнинг севишини биларди. Лекин, бунчалик севишидан беҳабар эди! Шу тўрт йил ичида доим уни кутиш, фақат у ҳақда ўйлаш, унга мотам тутиш. Ахир Иффат шу тўрт йил ичида ҳаётдан воз кечиб яшаган-ку. Унинг ҳаёти ўлим билан ҳаётнинг ўртасидаги бир нарсага ўхшарди. У хурсандчиликни ҳам, ҳузур-ҳаловатни ҳам билмаган ва мана шу тўрт йил давомида ўз ҳаётига мотам тутган соқов дарвешдек яшаган.

Уй хизматкорлари унга ачинишиб:

— Бечора хоним, нега мунча азоб чекади-я? Унга нима бўлдийкин?— дейишарди.

Иффат учун ҳаётдаги ҳамма нарса фарқсиз эди. У яхши ёки ёмон овқатнинг, яхши ёки ёмон ҳавонинг нима эканлигини билмас, кимнинг яхши, кимнинг ёмон эканлигининг ҳам фарқига бормас эди. У доим дерди:

— Усиз менга ҳамма нарса барибир. Агар унга бирор нарса ёққанда, унда менга ҳам ёққан бўларди. Ҳозир, у мен билан бирга эмас экан, менга ҳеч нарса керак эмас...

Унинг севгиси ана шундай эди.

Фаррух билан учрашув бахти унинг сарғайиб кетган юзига аста-секин ранг киритди. Мана шу қисқа дақиқаларнинг ўзи гўё узоқ йиллар қайғусини енгиш ва ўтган йилларнинг ғамгин изларини унинг юзидан сидириб ташлаш учун шошилаётгандек туюларди. Фаррух буни кўриб, унинг ҳиссиётларини сеза бошлади. Лекин, у мана шу дақиқада унга ҳам шундай ҳиссиёт билан жавоб бериш ва унга бахт ҳада қилиши мумкинмиди?

Иффат уни бениҳоя изтироб ва ташвиш билан тикилар эди. Унинг кўзлари шунча узоқ азоб тортиш ва соғинишлар эвазига ундан «ҳа» деган жавоб сўзларини

кутмоқда эди. Бироқ, Фаррух бу сўзларни айта олар-
миди?

Шу пайт Фаррухнинг ёдига казаклар тушди.

— Бир соатдан бери улар мени муюлишда кутиб
туришибди,— деди у соатига қараб.

Иффат ҳаяжонланиб деди:

— Нима? Қаёққа борасан? Қанақа казаклар? Яна
қаёққадир қочмоқчимисан? У вафот этган бўлса, мен
сенга маҳкам ёпишиб оламан. Сени қўйиб юбормайман!

Сўнг титраб, қўшиб қўйди:

— Утмишим мендан шуни тақозо қилади!

Фаррух уни ўзига тортди, бошини бағрига босиб,
деди:

— Йўқ, ҳозир илгариги вақт эмас. Энди мени ҳеч
ким ушлаб ололмайди, мен қайтиб келаман. Лекин, ҳо-
зир боришим керак. Биласан-ку, мен ҳозир хизматда-
ман, ўз бурчимни адо этишим зарур. Соат тўртгача
соқчилик қиламан, тўртда эса, бир дўстимникига бори-
шим керак. Мен ўша ерда тураман, ўғлим ҳам ўша ер-
да. Эртага эрталаб яна келаман.

— Эртага эрталаб!— бир ирғиб тушди Иффат.—
Йўқ, бу жуда узоқ. Мен бунга чидай олмайман. Нега
ўша дўстингникига жойлашдинг ўзи? Сен шу ерда
яшашинг керак. Икки соатдан кейин ўғлингни олиб, шу
ерга кел. Отам раҳматликнинг вафотидан сўнг бўш хо-
наларимиз жуда ҳам кўп. Ташқаридаги ҳамма хоналар
жиҳозланган...

Фаррух бу таклифни рад этмоқчи эди, лекин таклиф
самимий бўлгани учун икки-уч соатдан кейин келаман,
деб ваъда беришга мажбур бўлди.

Иффат бахтиёр эди.

— Сен шу ерда турасан! Уғлинг билан шу ерда
яшайсан! Уғлинг мени жуда яхши кўради. Мени кичик
ойи деб атайди. Мен ҳам уни жуда яхши кўраман.

Фаррух юраги жуда қаттиқ ураётганини сизди: энди
у Иффатга бутунлай бошқача кўз билан боқмоқда эди.

Шу пайт Иффатнинг онаси қайтиб келди.

— Онажон,— деди Иффат,— мен Фаррухга бизлар-
никига кўчиб келишини ва ҳозирча ташқари ҳовлида
яшаб туришини таклиф этдим. Бола ҳам у билан туради.

Фаррухнинг келиши Иффатни азоб-уқубатдан халос
этганини кўрган онанинг бирдан-бир истаги фақат қи-
зининг кўнглини топиш эди. У хурсанд бўлиб деди:

— Албатта, албатта. Бизнинг уйимиз — сизнинг уйингиз. Сиз менинг ўғлимдек бўлиб қолдингиз. Хоналарни дарров тайёрлаб қўямиз.

Фаррух уларга миқатдорчилик билдириб, хайрлашди. Иффат уни эшиккача кузатиб қўйди. Фаррух кўчага чиқиб кетгандан кейин Иффат ўзига ўзи деди:

— У мени, албатта, севажак! Қўлимдан ушлаганда, кўли титраб кетди.

Ҳақиқатан ҳам шундай эди. У билан хайрлашар экан, Фаррух титраб кетди ва Иффат бутун қалби билан унинг севажагини сизди.

У узоқ йўқ бўлиб кетганидан ташвишланиб, кетма-кет папирос чека бошлаган ҳамроҳларини топиб, Фаррух отига қамчи босди-да:

— Олга!— деб команда берди.

У энгашиб, ўйланиб борарди. Энди нима қилсин? Маҳиндан мангуга айрилди, у ҳақда ўйлаган сари дардига дард қўшилади. Яна бу ерда бошқа бир кимса ҳам бор. У эса Фаррухни деб шунча азоб тортган. Ўзи туфайли бировнинг изтироб чекишига, азобланишига ҳеч қачон чидай олмайдиган Фаррух Иффатнинг уни севишини, мана шу севги туфайли азобланаётганини кўриб турибди.

У ўз ўйлари билан бўлиб, соқчилик муддати тамом бўлганини ҳам сезмай қолди. Казакхонага қайтиб, у казакларга дам олишга рухсат берди-да, ўзи офицер дўстининг уйи томон от чоптириб кетди.

Ҳовлига кириб, копток ўйнаётган ўғлини кўрди ва уни даст кўтариб, юзларидан ўпди. Кейин деди:

— Мен ҳозир бу ердан кетишим керак. Эски дўстларим мени жуда ёлвориб уйларига таклиф қилишди, боришга ваъда бердим. Хуллас, энди сизларни хижолат қилиб юрмайман. Кейин, уй масаласини тез орада ҳал қилиб, у ёққа кўчиб ўтаман.

Дўсти уни олиб қолмоқчи эди. Лекин Фаррух кўнмади.

— Сиз доим менга жуда меҳрибон эдингиз, ҳозир ҳам шундай илтифот қиляпсиз... Мен кетмоқчи ҳам эмасдим, лекин илож қанча. Эҳтимол, шунда болага яхши бўлар, у ерда бунга қарайдиган одам бор. Сизнинг кечқурун ўша ерга боришингизни илтимос қиламан, у ерда ваъдамни бажараман — ўз ҳақимда гапириб бераман.

Офицер ортиқча қистамади: у Фаррухнинг ўзида ҳам у ерга бориш иштиёқини кўриб турарди.

— Ишонаманки, меникида ўзингизни яхши ҳис қилгандирсиз, хафа бўлмагандирсиз?— деб сўради у.

Фаррух, унинг қилган яхшилигини сира ҳам унутмаслигини айтиб, кечқурун боринг, деган таклифини яна такрорлади.

— Саргузаштимни билиб оласиз, кейин сиз билан бирга бир одамни тутишимиз керак, сиз уни танийсиз...

Офицер боришга ваъда бериб, унинг янги адресини олди. Фаррух болани қўлига олиб, ўпди-да:

— Мен билан ойига борасанми?— деб сўради.

Бола бу сўзларни эшитиб, суюниб кетди:

— Бораман! Мен бугун уни кўрганим йўқ. У ҳар куни менга конфет беради.

Фаррух болани етаклаб, дарвоза томон йўналди.

Қиракашлар извошлари мусодара бўлишидан қўрқиб, шу кунларда ташқарига чиқишмасди. Шунинг учун Фаррух яна от минишга мажбур бўлди. Олдига болани ўтқазиб олди-да, отни болага қўрқмайдиган даражада чоптириб кетди.

Иффат Фаррух кетгандан бери уни ичкари уйнинг эшиги олдида кутар эди. Уларни кўриб, хурсандчилигидан қичқириб юборди ва пешайвон зинапоясидан югуриб тушиб, биров кўриб қолади-ку, деб ўйлаб ҳам ўтирмай, Фаррухнинг қўлидан болани олди-да, унинг юз-кўзларидан чўлп-чўлп ўпиб, сўрай бошлади:

— Нега бугун келмадинг? Нега мени шунча ташвишга қўйдинг?

Бола унга тушунтирмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини йўқотиб, нима дейишини билмай қолди. У фақат:

— Мен отамга сизнинг ҳар куни конфет беришингизни айтдим,— дея олди, холос.

Фаррух билан Иффатнинг юзига табассум югурди. Кейин боланинг қўлидан етаклаб, уйга олиб киришди.

XIII боб

ТАШҚИ ҚИЕФА ҚИШИНИ АЛДАЙДИ

Дарвозайи Қазвиндаги уйда хилма-хил мижозлар тўпланишиб, қимор авжига минган маҳалда Иффатнинг уйда ҳам меҳмонлар йиғилишди. Бу меҳмонлар ора-

сида Фаррухнинг офицер дўсти, Фаррух бир кеча тунаган уйнинг эгаси, кийимига қараганда ўртача табақага мансуб бўлган, афтидан давлат маҳкамаларидан бирининг амалдори, «илғорлар» тоифасига мансуб ёш йигит, майда савдогарга ўхшаш бир йигит ва ниҳоят, бир чол билан бир кампир бор эди.

Бобоҳайдар билан Фаррухнинг энагаси унинг келганини Иффатнинг хизматкори Жаъфарқулидан ўша куниёқ билиб олган эдилар. Бечора чол билан кампир жуда хурсанд бўлиб кетишди! Улар Фаррух тўсатдан ғойиб бўлгандан кейин бир йил ўтгунича Фаррухнинг уйида турдилар, гарчи Ҳожи ого ҳар куни эрталаб келиб, «шубҳалари» ҳақида гапиравериб, жуда безори жон қилди-ю, лекин кўлидан шундан ортиқ ҳеч иш келмади. Бир йиллик муҳлатдан бир ҳафта ўтар-ўтмас Ҳожи ого:

— Энди бошқа гап: ёки пул беринглар, ёки менинг икки донг жойимни таг-туғи билан менга ўтказинглар,— деди.

Бечора қариялар Ҳожи огодан қандай қилиб қутулишни билмасдилар. Шу вақтларда оғойи Ф... уссалтана депутат бўлишга тайёрланиб юрганди, балки у бирор йўл-йўриқ кўрсатар, деб умид қилдилар-да, Фаррухнинг энагаси ўша куниёқ Маликтож хонимнинг уйига бориб, ҳамма воқеани гапириб берди.

Маликтож хоним қизининг вафотидан кейин ҳамма нарсага бепарво бўлса ҳамки, уйнинг ижарага қўйилганини эшитиб, хафа бўлди.

— Нега Фаррух бу ишни қилди?— деб сўради у.

— Билмадим,— деб жавоб берди энага. — Нега пул шошилиш керак бўлиб қолганидан хабарим йўқ, ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, уйни ижарага қўйганига ўзим ҳам ҳайронман.

Маликтож хоним кечагача эри билан гаплашиб, Ҳожи оғонинг уйга киришига йўл қўймаслик учун бирор тадбир кўришни ундан илтимос қилишга ваъда берди. Лекин оғойи Ф... уссалтана депутат бўлиш ташвиши билан шу қадар банд эдики, ҳатто хотинининг илтимосига эътибор ҳам бермади. У Фаррухга шунча ёмонлик қилган бўлишга қарамай, унга озгина ёрдам бергиси ҳам келмади, Ҳожи оғога бир хат ёзиб, уйни тортиб оламан деб хомтама бўлманг, деса кифоя эди. У шуни ҳам қилмади. Шундан кейин Бобоҳайдар ва энага яна

бир неча марта Маликтож хонимга ёрдам сўраб илтимос қилишган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай натижа чиқмади. Ҳожи оғо эса ўз рақибининг ожизлигини пайқаб, дадилланди.

Кунларнинг бирида қўлига қуръон ва кўзойнак ушлаган Ҳожи оғо адлия маҳкамасидан келган бир вакил билан Фаррухлар дарвозасини қоқди. Бобоҳайдар дарвозани очиши билан адлия вакили кекирдагини чўзиб, унга бақира кетди:

— Хўш, амаки! Сен нима қиялсан ўзинг, шу қадар сурбетлашиб кетибсанки, ҳатто шарият пешволари фармойишини ҳам бажармаслик даражасига етибсан? Уйни эгаллашга Ҳожи оғонинг ҳаққи борлигини ҳазрати оғонинг ўзлари тасдиқ этганларини билмайсанми? Нега уни ҳовлига киритмаяпсан? Ҳовлининг олтидан тўрт қисми сизларники бўлса, икки бўлаги бу кишиники. Мен бу кишининг ҳовлига киришига ёрдам бергани адлиядан келдим, ҳукумат қарорини ҳурматларсан, деган умиддаман. Агар қаршилиқ қилаверсанг, куч ишлатишга тўғри келади. Биродар, адлия деган маҳкама адолат билан иш кўради, гап уқмасанг, халқ лаънатига гирифтор бўласан...

Бобоҳайдар адлия вакилининг яшил формасини кўриши биланоқ ўтакаси ёрилиб, дуо ўқий бошлади:

— Э худо, бизларни шу кофирларнинг қўлига топширма!

Кейин у дарвоза ортида туриб, адлия вакилига: «Рухсат этинг, мен ҳозир келаман»,— деб хотинининг ёнига югурди.

— Нима қилсак экан? Ҳожи оғо адлия вакилини бошлаб келди. Агар икки донгни бермасак, адлия вакили бизни жавобгарликка тортмоқчи.

Энага Фаррух ғойиб бўлгандан кейин ҳамма эркаклардан қўрқадиган бўлиб қолиб, уларнинг ҳаммасини бадарғага маҳкум этилган деб ҳисобларди, қариган чоғида Бобоҳайдардан ҳам ажралиб қолмай тагин, деб ваҳима босиб, деди:

— Нима иложимиз бор? Бориб айт, эртага икки уйни бўшатиб қўямиз, кўчиб келаверсин. Оғойи Ф... усалтана ёрдам бермади, бошқа танишимиз бўлмаса...

Ваҳимага тушган Бобоҳайдар дарвозага бориб, бетиним тасбеҳ ўгириб, дуо ўқиб турган Ҳожи оғога қичқирди:

— Эртага икки уйни бўшатиб қўямиз, кўчиб келаверишг.

Ҳожи оғо истеҳзо билан кулиб деди:

— Худога шукурки, у ҳақ йўлга бошлаб, дўзах ўтидан сени халос қилибди. Менинг ҳақимга жабр қилганингда икки дунёда ҳам қўлим ёқангда бўларди.

Кейинги қуни Ҳожи оғо уйга қўлида қуръон ва кўз-ойнак таққан ҳолда ёш хотини билан келди.

— Бу менинг энг покиза рафиқам,— деб таништирди у.— Бу уйга энди ёш йигитлар кирмаслиги керак. Мен ҳафтада бир неча кун келиб ётиб кетаман.

Шундай бўлди ҳам. Ҳожи оғо ҳафтада бир неча кун бу хотиннинг ёнида ётишни одат қилиб олди. Бу жувон илгари фоҳиша эди. Кунларнинг бирида у Ҳожи оғонинг дўкони олдида тасодифан тўхталиб, унинг диққатини тортди ва тузоғига илинди. Жувон ўз касбини ташламаганлиги сезилар, у ҳар куни эрталаб кўчага чиқиб кетиб, кечқурун қайтарди. Унинг қаёққа, нима учун боришини ҳеч ким билмас, фақат тахминлаш мумкин эди, холос.

Ҳожи оғо эса, ҳар гал унинг олдида келганида, уйга кўз югуртиб, озодалиқдан, ҳовлининг кўркидан хурсанд бўлар, Маликобод маҳалласининг қоронғи, тор жинкўчаларидан бирида яшовчи Ҳожи оғо учун бу уй муҳташам бўлиб кўринарди. Хуллас, у ҳамма вақт мамнун бўларди.

Ҳожи оғода шу ҳовлини бутунлай эгаллаб олиш иштиёқи туғилди. Қандай қилиб уйни бутунлай қўлга киритиш мумкин? Оғойи шайх Муҳаммад Карим билан учрашса, у ҳазрати оғони мажбур этса... шундай қилиб, унинг бирдан-бир хўжайини бўлиб олиб, Бобоҳайдар билан энагани ҳовлидан ҳайдаб чиқариш мумкин бўларди.

Ҳожи оғо уйга келиб, хўжакўрсинга дуо ўқиш билан машғул бўларкан, уни кўрган Бобоҳайдар билан энага бу тақводор, инсофли одам фақат ўз ҳақинигина ундирди, унинг бошқа ёмон нияти бўлиши мумкин эмас, деган фикрга келдилар. Ундан ҳеч қандай гайри қонуний иш кутмасдилар. У ростдан ҳам қонуний яшашга уста эди. У рўзғорга керак бўладиган ҳамма нарса-ни келтирганди. Фаррухнинг уйидаги офтобадан фойдаланишни ҳам ўзига эп кўрмас, шариятга ишора қилиб:

— Бировларнинг нарсасидан фойдаланишим ҳаром,— дерди.

Бунақа гаплар туфайли қариялар унга кўпроқ ихлос қўйишди.

Кунлардан бир кун Ҳожи оғо Бобоҳайдарни чақирди-да, узоқ вақт қироат билан дуо ўқигандан кейин шундай деди:

— Бир гапим бор, биродар. Биз мусулмонларга бир неча хотин олиш фарз. Бу фалсафани яхши англаганим учун мен ҳам ундан яхши истифода қилдим. Йигирма беш марта уйланиб, талоқ қилдим. Кейинги марта икки хотин олгандим, ажралишга келганда, ажралолмаяпман. Хотинларим яхши кўришимни билиб, ҳозирги замон услубида қурилган уй-жой беришимни талаб қилишяпти. Ўз уйим нобпроқ, бу ердаги уйим эса кам — фақат икки хона, холос. Ўйлаб-ўйлаб, сендан бир нарсани сўрашга аҳд қилдим: уйларингизни менга ижарага қўймайсизларми?

Бобоҳайдар ўйлаб, кейин сўради:

— Майли. Лекин ашёларимизни нима қиламиз?

Ҳожи оғо кулди:

— Э, шу ҳам гапми? Ашёларингиз тураверади-да, мен унга тегармидим?

— Мен бу ёғидан хавфсираётганим йўқ,— деди Бобоҳайдар.— Сизнинг бировнинг мулкига кўз олайтирмайдиган, бировнинг ҳақини емайдиган кишилигингизни яхши биламан. Фақат хотиним билан ҳам бир маслаҳатлашиб кўрай.

Ҳожи оғога бу фикр маъқул тушди.

Уша кечаси Бобоҳайдар хотини билан маслаҳатлашди.

— Биз бу ердан бировнинг уйига кўчиб ўтсак,— деди чол,— бизга кўп жиҳатдан дуруст бўлади. Уйни ижарага қўйиб, мўмайгина ижара ҳақи оламиз, тирикчилигимиз ҳам ўтади, Фаррухга ҳам бир оз орттирамиз: у ҳам бир кунмас-бир кун келади-да! Иккинчидан, Ҳожи оғодек инсофли бир мусулмоннинг ҳожатини чиқариб, савобга қоламиз. Ашёларимиз шу ерда тураверса, Ҳожи оғо инсофли одам, фақат унинг нарсаларига қўшилиб кетмаслиги учун бир рўйхат тузиб қўйсак, кифоя.

Фаррухнинг энагаси эридан ҳам соддароқ бўлганидан бунга розилик билдирди. Кейинги куни эрталаб

улар ижара ҳақиға қанча пул беражагини Ҳожи оғодан сўрашди. У инсоф билан ўзларингиз бирор нарса денглар, мен розиман,— деди. Қиммат бўлмасин деб, йигирма туман берсангиз кифоя, дейишди. Ҳожи оғобунга дарҳол кўна қолди. Ҳожи оғо уларга миннатдорчилик билдирди, ичида эса, уларнинг нодонликларидан кулди.

Бир неча кундан кейин Бобоҳайдар хотини билан Ғарибон кўчасидаги кичик хонага кўчиб кетишди. Кейинги куни Фаррухнинг уйига Ҳожи оғонинг хотинлари кўчиб келди, ҳамма вақт осойишта, тинч бўлган хонадон ғала-ғовур бўлди-қолди.

Дастлабки ой мобайнида Ҳожи оғо бир неча марта оғойи шайх Муҳаммад Қарим билан маслаҳатлашди, шайх ҳазрати оғога пора бериб, аллақандай қоғозларга қўл қўйдириб олди.

Орадан бир ой ўтгач, Бобоҳайдар Ҳожи оғоникига ижара пулини олишга борди.

Дарвоза тақиллагач, ичкаридан аёл кишининг товуши эшитилди:

— Амаки, ким керак сизга?

— Синглим, малол келмаса, Ҳожи оғога Бобоҳайдар ижара ҳақиға келибди денг,— деди мулойимлик билан Бобоҳайдар.

— Ҳожи оғо йўқлар, дўкондалар. Келсалар айтаман. Эртага шу маҳалда келинг,— деди аёл.

Этасига Бобоҳайдар дарвозани яна тақиллатди.

Яна бир аёл чиқди. У «Бобоҳайдар» сўзини эшитиши биланоқ ҳеч қандай жавоб қайтармай, уйга қайтиб кириб кетди.

Бобоҳайдар узоқ кутди. Ҳовлининг ичкарисидан жанжаллашаётган аёлларнинг товуши, пештахам сўзлар эшитиларди.

«Ҳожи оғога ўзим айтаман, шу бугун кечқуруноқ айтаман!»— деб дўқ уришарди жанжаллашаётганлар бир-бирларига.

Бобоҳайдар Ҳожи оғонинг хотинлари ўртасида англашилмовчилик содир бўлганини пайқади. Ҳожи навбатни бузиб, Фотима хоним билан ётиш ўрнига, Сугро хоним билан ётибди.

Шу жанжал туфайли менга жавоб беришмади, шекилли деб ўйлади Бобоҳайдар. Лекин жанжал тугади. Хотинлар ярашиб, уларни йўлдан оздирган шайтонни

қарғаб-қарғаб чилим чекишди. Ҳатто ўпишишди ҳам. Барибир Бобоҳайдарга ҳеч ким жавоб беравермади. Бобоҳайдарнинг сабри тугаб, яна дарвозани тақиллатди.

Уша аёл келиб, дарвозанинг нарёғидан туриб кимлигини сўради.

— Синглим, нега мени куттириб қўйдингиз, жавоб бермадингиз?— дея сўради чол.

Аёл тутақиб кетиб бақирди:

— Ақлдан озганмисиз, амаки? Мен Ҳожи огага айтдим, у: «Мен унақа кишини танитайман, мен ижарага уй олганим йўқ», деди-ку.

Кутилмаган бу жавобни эшитиб, Бобоҳайдарнинг эти жимирлашиб кетди.

— Синглим, балки менинг номимни янглиш айтгандирсиз? Менинг отим Бобоҳайдар. «Бобоҳайдар» дег.

— Мен ҳам Бобоҳайдар, дедим. Билмайман, деди. Наҳотки, Ҳожи оғо Бобоҳайдарни танимаса?

Бобоҳайдар жаҳли чиқиб қичқирди:

— Мени танимас эмишми? Ижара ҳақини тўламасмишми? Бу нима деган гап? Шаҳар бедарвоза деб ўйлаятими у? Унинг кутгани бўлмайди. Ҳақимни бермагунича бу ердан кетмайман.

Лекин, у бир соат кутиб, ноилож уйига қайтди. Энага унга:

— Бу Ҳожи бошимизга бало бўлишини юрагим биринчи кунисёқ сезган эди. Мана энди! Нима қилиб қўйдик? Фаррух уйга қайтса, нима дейсиз? Фақат уйдангина эмас, бутун мол-мулкимиздан ҳам айрилиб қолдик!..— деди-ю, куйиниб юм-юм йиғлади.

— Йўғ-э,— уни юпатди Бобоҳайдар,— бунақа бўлмайди. Кечқурун унинг олдига бораман, гаплашаман.

Бобоҳайдар бир бурда нон еб, яна бориб, дарвозани тақиллатди, яна ўша хотин чиқиб, унинг кимлигини сўради.

— Синглим, Ҳожи оғо келдими?

Балки бу воқеадан хабарсиз бўлган, Ҳожи оғо ростдан ҳам уйни сотиб олган, деб ишонган бу аёл ранжиди, лекин унга раҳми келиб деди:

— Мен сизга Ҳожи оғо уйда йўқлар, дедим-ку ахир. У киши дўконда. Кун ботгандан кейин келинг, ўшанда келадилар.

Ҳожи оғо ҳовлига киргандан кейин дарвозани очтир-

майди деб шубҳаланган чол унинг келишини кутиб, дарвоза олдидаги скамейкада ўтирди.

Бир неча соат ўтди. Бобоҳайдар бир неча бор трубка чекди. Ниҳоят, кечқурун соат олтига яқин хиёбоннинг бурчагидан Ҳожи оғонинг қизғиш соқолли башараси кўринди. Афтидан, у жуда чарчаган кўринарди. Унг қўлида оқ рўмолчага тугулган алланима бор эди. Дарвозага яқинлашгач, сўл қўлидаги телеграммадан кўз узиб, Бобоҳайдарни кўриб қолди. Унинг башарасида на таажжуб ва на бошқа бирор ифода акс этди.

Бобоҳайдар Ҳожи оғонинг қўлидаги тугунда нима борлигини пайқаб ичида деди: «Бу нимаси? Думбелонни¹ нима қилади у, ахир, номоз ўқийди, кейин, у Ҳожи-ку. Наҳотки шу макруҳ нарсани еса? Нега бунақа ишларни қилиб юрибди?»

Ростдан ҳам Ҳожи оғо уйга қайтиб туриб, Лолазор билан Тўпхона майдони муюлишида «оқ гўшт» сотилаётганини кўриб, ўзига ўзи: «Ҳар куни тухум еб, қатиқ ичавериш жонга тегди. Бир оз «оқ гўшт» харид қила қолай, уйда ҳам жаз ҳиди чиқмаганига кўп вақт бўлди»,— деб, «оқ гўшт» сотиб олганди. Албатта, Ҳожи хотинларига бу нарсанинг макруҳлигини билдирмасди.

Ҳожи оғо чолга бошдан-оёқ разм солиб деди:

— Нима керак сизга? Пул керак бўлса пулим йўқ. Очарчилик йилида одамларга кўп ёрдам бердим, ҳеч нарсам қолмади. Халққа мол думидан ош қилиб берганларида мен ҳам ҳисса қўшганман.

Шундай деди-да, бамайлихотир дарвозага ўгирилиб, уни тақиллатди.

Бобоҳайдар унинг ёнига югуриб борди-да, қичқирди:

— Ҳожи оғо! Мен сиздан садақа сўраб келганим йўқ. Танимаяпсизми мени? Сизга ўхшаш кишиларнинг хотири паришонроқ бўлади деб эшитгандиму, лекин бу даражада овсар бўлишини билмасдим... Утган ойнанинг ижара ҳақини тўлашингиз керак.

Ҳожи оғо паришонлик ҳақидаги гапдан бирор хулоса чиқаргандек, тўсатдан бақира кетди:

— Бу қанақа қилиқ, чол? Шундай гапларни гапиршига қандай журъат қилдинг? Бу гадолар жуда жон-

¹ Думбелон — сўйилган мол ё қўйнинг гўшт, калла-поча ва ичак-чавагидан ташқари яна айрим жойлари.— (Ред.)

га тегди-ку: туппа-тузук кишиларга ўшқириб, сўкишдан ҳам тойишмайди тагин! Амаки, мен сенга: пулим йўқ, ёрдам беролмайман, дедим-ку. Атрофимда кўру шоллар етарли, улардан ортадиган пулим йўқ.

Шу пайтда кимдир дарвозани очди.

Бобоҳайдарнинг ғазаби қайнаб кетди. У «илғорлар»га мансуб бўлмагани сабабли Ҳожи оғога муносиб жавоб қайтаролмай, унинг этагига ёпишганча қичқирди:

— Қаёққа кетяпсан? Худо ҳақи, гапир-чи, бировнинг уйини ўзингники қилиб олишга нима ҳақнинг бор? Уйимни ижарага олиб, берадиган пулим йўқ дейсанми?

Ҳангоматалаб бир неча савдогар уларнинг атрофини ўраб олди. Бобоҳайдар уларга мурожаат қилди:

— Уйимизни ижарага олганди, энди ижара ҳақига келсам, тулкилик қиялпти.

Бобоҳайдарни яхши билган савдогарлар унинг тарафини олдилар.

— Рост, рост. Биз биламиз уни. Бу уй уники. Ҳожи оғо, бечорани нега қийнайсан? Ҳажга боргансан-а? Одамларга яхшилик қилиш учун ҳаж қилганмидинг ёинки кишиларни қариган чоғида қийнаб, ўзингни дўзах ўтида куйдириш учунми? Мусулмонларнинг лаънатига қолмоқчимисан?

Иш чатоқлашганини фаҳмлаган Ҳожи оғо уйга кириб қутулмоқчи бўлди. Дарвозани очган ола-була чодрала аёлга секингина деди:

— Бор, уйга кир, номаҳрамларнинг кўзи тушмасин.

Кейин у йиғилганларга қараб, деди:

— Нега бекордан-бекорга менга ёпишиб олдиларинг? Уйни сотиб олмаган бўлсам, бу ерда нима қилардим? Уйни сотиб олганман, ўзимники. Сотиб олганимга гувоҳлик берувчи васиқанинг сиёҳи ҳам қуригани йўқ ҳали. Тўғри, бу чол шу ҳовлининг эгаси эди, аммо бундан бир ой муқаддам у ўз улушини ҳам сотди. Орамизда ҳеч қанақа гап йўқ эди, тўсатдан ижара ҳақи талаб қилиб қолди. Бу қанақа гап ўзи? Шариат алдамайди-ку, ахир.

Бобоҳайдар нима қилишини, нима дейишини билмас, ғазабдан туюқиб кетганди. Фақат куйиниб бетўхтов:

— Одамлар, мен ақлдан озганим йўқ. Ҳожи оғо ёлғон гапиряпти. Уйни ҳеч ким унга сотгани йўқ, уйни ижарага қўйган эдим,— дерди.

Ҳожи оғо қулай пайт келди, деб ўйлади шекилли:
— Агар шу гапи рост бўлса, шартнома қани деб сўранглар-чи,— деди. У бу гапни жуда ишонарли қилиб айтди, ҳамма Бобоҳайдарга қаради:

— Ҳа, рост-да, Бобоҳайдар, шартноманг қани?

Бобоҳайдарнинг аъзойи бадани бўшашиб кетди. Унда ҳеч қанақа шартнома йўқ эди, у ўзини нобуд бўлган ҳис эта бошлади.

Лекин аллақандай куч уни дадиллантирди, ўзига келиб, қичқирди:

— Эй, яхшилар! Ҳожи оғодан икки донг қарздор эдик, кейин бутун ҳовлини ижарага олиб, хотинларини кўчириб келмоқчи бўлди... Хотинлари...

Ҳожи оғо қизариб кетиб, унинг гапини бўлди:

— Ярамас! Мусулмон банданинг хотинлари ҳақида бегоналар олдида гапириб бўлмайди... Рамазонда Р... охунднинг ваъзини эшитганингда, сал-пал ақл ўрганган бўлардинг...

Лекин Бобоҳайдар унга эътибор бермай, гапини давом эттирди:

— Мендан ҳовлини ижарага қўйишни илтимос қилди. Мен яхши одам деб ўйлаб, рози бўлдим, шартнома тузиб ўтирмадим, уйни бўшатиб бердим. Афтидан, Ҳожи оғо буларни унутганга ўхшайди, у уйни ўзиники ҳисоблаяпти. Уй уники бўлса, васиқасини кўрсатсин-чи.

Бобоҳайдарнинг самимий гаплари ҳаммани ишонтирди, ҳамма Ҳожи оғога еб қўйгудек тикилди, шунда Ҳожи оғо Бобоҳайдарга ўшқирди:

— Васиқа керакми? Мана, васиқа! Мана, ҳазрати оғонинг муҳри...

У қўйнидан катта муҳр босилган қоғозни олиб, одамларга кўрсатди.

Сал-пал саводи бўлган Аҳмад қассоб васиқани яхши тушунмаса ҳамки, васиқалигининг ростакам эканини эътироф этди.

— Ҳа, бу муҳр— ҳазрат оғонинг муҳри,— деди у.

Масала ҳал бўлди, ҳазрат оғонинг номини эшитиб, ҳамма тарқала бошлади. Бир киши муҳрни ўпиб, дуо қилди.

Бобоҳайдар мағлуб бўлгач, одамлар унга ачинишдан бошқа ҳеч қандай кўмак беролмадилар.

— Бечора чол, яхши одам деб... Худонинг ўзи мадад

берсин. Қариганда ақлдан озибди-да, қариганда ақлдан озганин даволаб бўлмайди,— дейишди.

Бобоҳайдар эса хуноб эди.

— Ўғри бу,— дерди у,— Елгон гапиряпти, ҳазрат оғонинг номини сотяпти. Бу уйнинг васиқаси менда.

Ҳожи оғо эса бамайлихотир деди:

— Рост, сотаётганингда уйнинг васиқасини бермаган эдинг. Эртага келтириб бераман деб, ҳалига қадар олиб келганинги йўқ. Мен адлияга шикоят қилганман. Эртага қамаб қўйишса, қайси биримиз ўғри эканимизни биласан.

Бобоҳайдар дод деб юбораёзди, шунда Машҳадий Аҳмад қассоб унинг олдига келиб деди:

— Васиқани мен ўз кўзим билан ўқиб кўрдим-ку, нега у сени алдаркан? «Тўрт доғ ҳовлини бир минг саккиз юз туманга сотди», деб ёзилган-ку. Нега алдаяпти дейсан? Сотибсан, қариган чоғингда катта-катта еб-ичиб юравер-да. Ишлагинг келаётган бўлса, менинги қушхонамга бор. Биргалашиб баҳорда бир гала қўй сотиб оламиз...

Машҳади, Аҳмад васиқани тўғри ҳисоблар, шунинг учун ҳам Бобоҳайдарни чалғитиб олиб кетиш ниятида эди.

Ҳамма уй-уйига тарқалди. Ҳожи оғо Бобоҳайдарни сўнги марта огоҳлантирди:

— Агар эртагача васиқани келтириб бермасанг, қамоққа олинасан. Билиб қўй. Ҳукумат сен билан кенгашиб ўтирадиган бўлса, бутун бозор иш ташлайди, ҳамма сени лаънатлайди, ҳамманинги қарғишига қоласан.

Бобоҳайдар ростдан ҳам ақлдан озаёзди. Ҳожи оғо эса, ҳовлига кириб, ичкаридан дарвозани занжирлаб олди.

Бобоҳайдарнинг олдида икки-уч бекорчи қолиб, унга тикилиб турардилар.

Бобоҳайдар турган жойида қотиб қолди, кейин бошидаги тухумсимон телпагига бир мушт уриб, бақирди:

— Бу бало қаерда қараб турувди! Ҳожи оғо ҳовлини тортиб олди-ку!

Ниҳоят, у уйига қайтди.

Чолу кампир нима қилишларини билмай, бош қотиришди, ҳеч қанақа натижага келолмай, ночор йиғлашди, холос.

Оғойи Ф... уссалтанадан умид йўқ эди. Хотинидан бу ишнинг тафсилотини эшитиб, деди:

— Хоним, мен бу ишга аралашмаслигим керак, чунки бу ишга ҳазрати оғо аралашганлар... Менга зарари тегиши мумкин: депутат бўлиб сайланишимга йўл қўймаслиги мумкин.

Бу вақтларда Аҳмадалихон Техронда эмасди. Хайриятки, у бир ойдан кейин келди. Бобоҳайдар ҳамма гапни унга гапириб берди. У ғазабланиб, адлиядан Ҳожи оғога қарши иш кўзғади, адвокат усталик билан ҳаракат қилиб, ишни Бобоҳайдар фойдасига ҳал қилишига сал қолди. Лекин, бир куни чошгоҳда адвокат ҳам, Аҳмадалихон ҳам хат олди. Бу хатларда агар ҳазрати оғо муҳрининг обрўсига футур етказадиган бўлсалар... улар, биринчидан, шариятдан қайтган деб эълон қилинадилар, иккинчидан, уларнинг бири Қошонга, иккинчиси Яздга бадарға қилинадилар деб кўрқитилганди.

Шуниси қизиқки, ўша вақтдаги адлия министри ҳазрати оғонинг «огоҳлантириши»га илова қилиб, узундан-узоқ хат ёзиб, бу ишни ортиқ чўзиб ўтирмасликни маслаҳат берган эди.

Аҳмадалихон аввалига бўш келмади. Лекин, адвокатнинг чекинганини кўргач, бу мамлакатда ҳақиқатни талаб қилиш ёмон оқибатларга олиб боришига кўзи стиб, жим қолди. Бобоҳайдарни чақириб, Ҳожи оғо шайх Муҳаммад Каримнинг ёрдами билан Бобоҳайдарнинг соддалигидан фойдаланиб, ҳовлини бутунлай ўзиники қилиб олганини, энди ундан қайтариб олиб бўлмаслигини айтди. Ёмонга худодан қайтсин, шундан бошқа илож йўқ, деди у.

Бобоҳайдар ва энага тирикчилик манбаидан ажралиб қолдилар, Аҳмадалихон уларга ғамхўрлик қила бошлади, уларга ҳар ой олти тумандан пул бериб турди. Бу пул уларнинг овқатларига зўрға етарди.

Содда қариялар қўлдан кетган ҳовли ва бедарак йўқолган Фаррухга ачиниб, кунларни ўтказа бошладилар. Баъзан кампир Иффатнинг олдига борар, у билан дардлашиб, йиғлашарди. Иффат ҳам уларга пул билан ёрдам бериб турди.

Фаррух келган оқшом ҳам энага, одатдагича, хуноб бўлиб йиғлаб, чилим чекиб ўтирган эди. Тўсатдан эшикни биров тақиллатиб қолди. Кимдир:

— Энага хола шу ерда турадимиз?— деб сўради.

Бу ҳовлида фақат ўзинигина энага хола деб аташларини яхши билган энага сакраб ўрнидан туриб, эшикка югурди. Эшикда Жаъфарқули турар эди.

— Суюнчи! Суюнчи!

Кампир уйимиз ўзимизга қайтарилибди шекилли, деб ўйлаган эди чоғи:

— Наҳотки? Ҳожи оғодан тортиб олишибдими-а?— деб сўради.

Аммо Жаъфарқули бирданига:

— Оғо келдилар!— деб юборди, қувончи ичига сиймай.

Шўрлик кампир қаттиқ ҳаяжонга тушганидан гурс этиб йиқилди, кейин сал ўзига келгач, ирғиб ўрнидан туриб:

— Келгани ростми?— деб сўради.

— Ҳа, келди,— деди Жаъфарқули.— Хоним сизни ва Бобоҳайдарни олиб кел, деб мени юборди.

Бобоҳайдар уйда йўқ эди. Орадан ўн дақиқа ўтгач, у ҳам келиб қолди, Фаррух қайтганини эшитиб, хурсандчилигидан йиғлаб юборди. Улар Ифбатларнинг уйига жўнашди.

XIV боб

ФАРРУХНИНГ САРГУЗАШТИ

Ифбат эиёфатга ҳозирлик кўриб, икки хонани ясадди, бир қанча чироқлар ёқди, столларга ширинликлар ва мевалар қўйди.

Ён хонада Ифбат, унинг онаси, Маҳиннинг энагаси ва Фаррухни чорак соат бағрига босиб йиғлагандан кейин сал ўзига келган энагаси ўтиришарди. Қатта хонада Фаррух, унинг янги офицер дўсти, Аҳмадалихон ва Бобоҳайдар ўтиришди. Қўп ўтмай, Жавод ҳам кириб келди. У Фаррухнинг қистови билан Бобоҳайдарнинг ёнига ўтирди.

Аҳмадалихоннинг қувончи ичига сиймасди. У Фаррух билан учрашаркан, бедарак кетган, оламда борлигидан умиди узилган бир дўсти ногаҳон пайдо бўлганидан ўзини йўқотаёзганди. Ўтган тўрт йил ичида Фаррухнинг қанча машаққатлар тортганини тасаввур этиб, у асабийлашди, лекин бошидан нималар кечганини сўраб, дўстининг дардини янгиламаслик учун нуқул:

— Қизиқ! Жуда ҳам таажжубланарли!— дерди.

Бобоҳайдар эса, қайғу-ҳасратдан киртайиб қолган ёшли кўзини Фаррухдан узолмай:

— Энаганг билан бошимизга қанчалик кулфатлар тушганини билсанг эди. Ҳожи ого бизни қийнади, уйимиздан ҳайдаб чиқарди...— дерди.

Жавод қувонган, ҳеч нарса демай, Фаррухдан кўз узолмай ўтирарди. Ким билади дейсиз, балки унинг хаёллари бирор нарса билан бандлигидан гапирмай ўтиргандир.

Фаррухнинг офицер дўсти эса кулиб, бошқаларни тинчлантирарди:

— Энди қайғуришнинг нима ҳожати бор? Ого келди. Йиғлаш ўрнига кулиш керак...

Бир хонадан иккинчисига бетиним югуриб, гоҳ Иф-фатга эркаланиб, гоҳ отасининг тиззасига чиқиб, қувончи ичига сиғмай юрган тўрт яшар бола ҳамманинг диққатини ўзига тортарди.

Фаррухнинг энагаси аёллар ўтиришган уйдан чиқиб, Бобоҳайдарга:

— Боламнинг юрагини эзиб, нега энди бунча куюнасан,— деди-да, Фаррухни бағрига босди.

— Рухсат эт, азизим, отанг хотирасига мен сени яна бир ўпай,— деди.

— Отам бечора мен қайтгунимча оламдан ўтибди-да...

— Қайғу-ҳасрат уни гўрга тикди, болам, қайғу-ҳасрат!

Париги хонадан туриб Иф-фат гапга аралашди.

— Камроқ йиғлашсаларинг-чи! Улим ҳақида гапиришга зап пайтини топдиларингиз-да. Йиғлайдиган вақтми ҳозир?

Аҳмадалихон унинг гапини маъқуллади. Энага хи-жолат бўлиб, аёллар хонасига кириб кетди.

Бир зум жимжитлик чўкди. Ниҳоят, Фаррух бошини кўтариб, сўради:

— Тўрт йил ичида нималарни бошдан кечирганимни, қандай қилиб яна Техронга қайтганимни билмоқчимисизлар?

Ҳамма бош силкиди.

Фаррух папирос тутатди, ўғлини қучоқлаб ўпди-да, ҳикоясини бошлади.

Бу ҳикояни муаллиф ўз сўзлари билан ифодалайди.

Кун жуда ҳам совуқ эди. Ҳамиша қор ёғишидан хабар берадиган изғирин қора совуқ эсарди. Тўрт кун сурункасига ёққан ёмғир ерни кўпчитиб юборган. Осмонни қора булутлар қоплаб олган, қор ёғиши кутиларди.

Сахро зимзиё, ҳеч қаерда йилт этган ёруғлик кўринмайди. Фақат йўлда икки хира фонус ёғдуси кўзга ташланарди, бири олдинда, иккинчиси бир гуруҳ одамлар ортида.

Ғалати товуш қулоққа чалинарди: совқотган кишиларнинг тишлари безгак тутгандек такилларди. Аҳён-аҳёнда кимдир нолиш қиларди.

— Шунақа аёз кечада ҳам бизга тинчлик беришмайди-я, юрганимиз-юрган!— деди аллаким.

Тўда олдида бир отлиқ йўл бошлаб борар, у иссиқ кийинган, эғнида пахтали қалин пальто, бошига ва бўйнига шарф ўраб олган.

Одамларнинг шикоятларига у:

— Мен нима қилай? Келгуси ҳафтагача Келот қалъасига¹ етиб боришимиз керак. Буйруқ шунақа. Агар ҳар куни ярим кечагача йўл босмасак, қандай қилиб етамиз?

Булар кимлар эди ўзи? Булар ҳам печкали уйларда ёки сандалларда ўтирадиган одамларга ўхшаган одамлар эди.

Аста-секин қор ёға бошлади. Йўловчилар деярли яланғоч эди, шунинг учун ҳам улар совуқда қалтирарди. Нима ҳам қилиб бўларди? Йўлга яқин атрофда уй йўқ. Қор ва шамолдан қочиб, дам олишлари учун бир қаҳвахона учрайди. Энг яқин қаҳвахонагача камда икки фарсах йўл босиш керак.

Қор йўловчиларнинг юзларига, кўзларига, ёқаларига, ичига кириб безори жон қилар ва текинхўр мансабдорларга қарши уларнинг нафрат-ғазабларини оширарди.

Бечоралар ўз ўтмишларини ўйлаб, бу машаққатларга гирифтор бўлишга лойиқ нима жиноят қилганликларини ўйлаб, ҳаётларида бирорта жиддий нуқсон тополмасдилар. Уларнинг бирдан-бир айби камбағал

¹ XVIII асрда Нодиршоҳ томонидан Ҳуросонда — Эрон билан Афғонистон чегарасида қурилган қалъа. Бу қалъага кўпроқ сўсий маҳбуслар қамаларди.

ликлари, фақирликлари эди. Улар қалами кўйлак, бўз иштон кийганлар, соқол босган юзлари кир, оёқлари тиззаларигача лой.

Шунга қарамай, улар нолимасдилар. Лекин, тоқат қилиб бўлмайдиган изғирин туриб, қор ёға бошлаган кун кечасигина ғазаблари қайнаб, тақдирларини лаънатладилар.

Маҳбусларнинг икки томонида арқон тортилган бўлиб, бу арқонларнинг учини олдинда ва орқада соқчилик қилиб бораётган тўрт отлиқ полициячи ушлаб борарди. Қочишнинг иложи йўқ. Арқон қимирлаб кетса, полициячилар маҳбуслардан шубҳаланиб, сўқинишга бошларди. Полициячилар бечора маҳбусларни бир онаю қирқ отадан туғилганлар, деб ҳақорат қилардилар. Арпа нонни ҳам тўйиб емаган маҳбуслар тинкаматорлари қуриган бўлишига қарамай, ҳамон йўл босишар, мислсиз сабот-матонат билан юрганлари-юрган эди.

Қор борган сари қалинроқ ташлай бошлади. Маҳбусларнинг енгил кийимлари шилтаи шалаббо бўлди. Иккиталаб боғланганлари сабабли эгниларидаги қорларни қоқишнинг иложи йўқ эди. Елкаларини қоқиб, қорни туширишга уринардилар, аммо бунда қор кўпинча ёқадан ичларига тушиб, бешбаттар совқоттирарди.

Маҳбусларнинг бахтига қарши, йўл ёмон, ўйдим-чуқур эди. Каттароқ чуқурлар ҳам учраб турарди. Биров сирганиб чуқурга йиқилгудай бўлса, унинг кетидан бошқалар ҳам йиқилар, полициячилар тутиб кетаётган арқон қимирлаб кетар, шунда полициячилар ғазабланиб, маҳбусларни қамчи билан савалар эдилар.

Ҳамма ёқда нола-фигон осмонга ўрларди. Аммо фигон қилаётганлар жуда заиф бўлиб, улар жамиятга қарши бирор гап айтишдан ожиз эдилар. Уларнинг ноласига ҳеч ким қулоқ солмасди. Шу кезларда бадавлат хонадонларда муътабар зотлар, хонимлар соғлиғига коньяк ва шампань винолари тўлатилган қадаҳларни уриштираётгандирлар.

Совуқ тобора кучаяётгани учун офицер маҳбусларга исиниш учун тезроқ юришни буюрди. Ҳоли-қудрат ва бўй-бастларининг хилма-хиллигини унутиб, маҳбуслар офицердан кўрққанларидан югуриша бошлашди.

Аммо, узоқ югуриша олмади, кўпгина маҳбуслар

йиқилиб қолди, бошқалар судрашди, машаққат устига машаққат қўшилди, яралари, оғриқлари ортиди.

Нола-фигонларни эшитиб, офицер маҳбусларни тўхтатишга буюрди. Фонус билан қарашди: бир неча кишининг боши ва қўллари яраланганди. Яралардан оқаётган қон қорни бўяб, из қолдирарди.

Афтидан, офицернинг раҳми кела бошлади. Йигирма ёшлардаги, яраланган бир йигитга қараб, ичида: «Булар-ку исёнкорлар, лекин манови йигит нега жабр кўряпти. Шундай изғиринда, йиртиқ, юпқа костюмда йўл юриши керак. Бунинг устига устак яраланган ҳам»,— деб қўйди.

Яралардан оқаётган қонни тўхтатадиган дори-дармон йўқ эди. Бирдан-бир чора — навбатдаги дам олинадиган жойгача етиб, сув билан ювиш эди.

Офицер қараб, раҳми қелган йигит жуда осойишта эди. У на нолиш қиларди, на гапирарди. Нуқул хаёл суларди. Боши ва товони яралангандан кейин ҳам хаёл суришни қўймади, гўё яраларига парво қилмаётгандек. Уртоқларига ҳам ҳеч нарса демасди. Офицер уни «ажина асар қилган» «индамас жинни» деб таништирганди. Ростдан ҳам у камгап, вазмин йигит эди.

У совуқдан дағ-дағ титрар, тишлари такилларди, оёғидаги яраси тошларга тегиб, зирқираб оғирди. Аммо у шунда ҳам тишини тишига қўйиб:

«Кўрамиз, энди нима бўларкин»,— деб қўярди.

Қорли йўлда қонли из қолдириб, маҳбуслар бир соат йўл босганларидан кейин пастликка туша бошладилар. Чап томондан тоғ тизмалари кўзга ташланди. Анча пастликка юриб тушишгач, ниҳоят олисдан милтиллаб хира чироқ кўринди. Бунини кўриб, маҳбуслар беихтиёр «хайрият» дейишди.

— Худога шукур, қаҳвахонага етдик.

Ҳалиги ёш йигит шунда ҳам ҳеч нарса демади, ҳатто бошини кўтариб қарамади ҳам.

— Ҳа, бу Аҳмадобод қаҳвахонаси бўлса керак,— деди офицер,— бу ҳақда гапиришганди бизга.

Қор кучайгандан кучайиб борарди. Шамол қарши томондан эсиб, лайлак қор юз-кўзларга уриларди. Бир соат йўл босишса, қаҳвахонага етиб, дам олишлари мумкинлигини ўйлаган маҳбуслар ўзларини анча тутиб олишди.

Ростдан ҳам бир соатча йўл босганларидан кейин

қаҳвахонага етиб боришди. Торгина эшик олдида тўхтадилар. Эшик устига қоғоз билан елимланган ойнадан хира ёруғлик чиқиб турар, ичкаридан бир неча кишининг товуши эшитиларди.

Офицер полициячига эшикни тақиллатишни буюрди.

Қаҳвахонани сукунат қоплади. Ичкаридан кимдир секингина:

— Қароқчилар бўлса керак. Бошқа ким бўларди булар? Бемаҳалда ким келади бу ерга?— деди.

Шундан кейин аллакимнинг йиғламсираган овози эшитилди.

— Шўр пешонам қурсин! Бор-йўғимизни текинга ебичишади-да, шир яланғоч қилиб кўчага ҳайдашади!

Қаҳвахонадагилардан бири, афтидан, у ерда қимор ўйпашаётган бўлса керак, қаҳвахона эгасини тинчитди:

— Йўқ, ота, ҳар ҳолда, қароқчилар эмасдир-ов. Қароқчига нима бор бу ерда? Қароқчи ҳам билади, ерларимиз камҳосил, деҳқонда пул йўқ... Қишлоқдан келатган йўловчи бўлса керак...

Қаҳвахона хўжайини титраб-қақшаб эшик олдига келди-да, сўради:

— Ким бу? Бемаҳалда нима керак сизларга?

Офицер жавоб қайтарди:

— Қўрқма. Ҳукуматнинг фармойиши билан қамоққа олинганларни Келотга олиб кетяпмиз. Ҳеч нарсангга тегмаймиз. Сал исиниб, дам олсак бўлгани, сўнг яна йўлга тушамиз.

Қаҳвахоначи уларни шу яқин орадаги карвонсаройга олиб бормоқчи эди, аммо «ҳукумат» сўзини эшитгач, ваҳимага тушиб эшикни очди.

Қор аралаш изғирин шамол қаҳвахона эшигидан ёпирилиб кирди. Қартабозлар шу қадар ўйинга берилиб кетган эдиларки, улар ҳатто хўжайин билан офицер ўртасида бўлган гаплардан ҳам беҳабар қолдилар, кейин сал ўзларига келгач, қаҳвахоначидан:

— Ҳа, нима гап? Нима бўлибди?— деб сўрадилар.

Офицер отдан сакраб тушиб, қаҳвахонага кирди, унинг орқасидан полициячилар ва маҳбуслар ҳам кирди. Бошқа қаҳвахоналарга ўхшаш бу қаҳвахона ҳам кичкина, тор, паҳса девор тагида икки қатор супа бўлиб, унга тўзиган кир шолчалар ташлаб қўйилганли. Бурчакда чети учган стаканлар, иркит сариқ лаганлар, банди синиб кетган чойнаклар кўзга ташланарди.

Тамаки тутуни билан тумандек қопланган қаҳвахона ичи қоп-қоронғи эди.

Қаҳвахона Хуросон йўлида бўлиб, чорвадорлар бу ерга чилим чеккани келар, қаҳвахона хўжайини ҳам ҳар куни наяки қилиб турар, тўрдаги манқалда олов, унинг ёнида иккита чилим турар эди. Қаҳвахоначи буларни йўловчилар ҳожатини чиқариш учун қўйиб қўйибман, деб мақтанди.

— Отларимизни нима қиламиз? Отхона қаерда?— деб сўради офицер.

Қаҳвахоначи чол ҳарбий формани кўриб, қароқчилардан кўркмай қўйди, у энди мени талашса ҳам, гувоҳларим бор, деб дадилланиб полициячилардан бирини ташқарига бошлаб чиқиб, унга отхонани кўрсатди. Тезда отларнинг эгарларини олиб қўйишди. Маҳбуслар офицернинг рухсати билан супаларга чўзилишди.

Қартабозлар, ташқи қиёфаларидан, шу атрофлардан келган деҳқонларга ўхшардилар. Улар жуда берилиб ўйнашар, лекин уларнинг ўйини оламдаги бирор қиморхонанинг қарта ўйинига ўхшамаслиги таажжубланарли эди.

Аслида эса, улар умуман қарта ўйинини мутлақо билмасдилар. Бундан бир ой муқаддам шаҳардан заминдорнинг ўғли ўз ошнаси билан бирга деҳқонларни «тафтиш» қилгани келганида, деҳқонлар навбатма-навбат унга хизмат қилгандилар.

Кунлардан бир куни бойваччани қишлоқ ҳаёти ниҳоятда зериктирганда у йўл сумкасидан қарта олиб ошнаси билан ўйнади.

Ранго-ранг қарталар деҳқон болаларга жуда ёқиб қолди, чунки улар умрларида бунақа нарсани сира кўрмагандилар. Уларга ҳаммадан ҳам ёққан нарса ўртадаги пулларнинг гоҳ бойваччага, гоҳ ошнасига ўтиб туриши бўлди. Шу маҳал улар кулиб, ўйинни томоша қилар ва хаёлларида пул топиш учун қўлга қарта олишнинг ўзи кифоядай туюларди.

Иигирма кундан кейин бойвачча кетиш тараддудига тушди, қарталар титилиб кетгани учун бойвачча узоқ ўйлаб ўтирмай, қишлоқ йигитларига совға қилди. Қарта ўйнаш қоидасини унча билиб олмаган бўлсалар ҳам, ўзларича пул тикиб ўйнайдиган бир хил ўйинни ўйлаб топишди. Бу ўйин қоидасига кўра, қарталар тенг бара-

вар тақсимланар, кимга суратли қарталар кўпроқ тушса, ўша ютган ҳисобланарди.

Шундай қилиб, улар кечқурунлари қаҳвахонага тўпланадиган бўлиб қолишди. Бугун кечаси ҳам улар қартабозлик билан машғул эдилар.

Офицер уларга яқинлашиб, мени ҳам ўйинга қўшасизларми, деб сўради.

Офицерни кўриб, уч қишлоқи йигит ўртадаги майда чақаларини йигиб олишиб, дудуқлана-дудуқлана дедилар:

— Қимор ўйнаётганимиз йўқ... Ўйнаётганимиз йўқ... Фақат, зерикканимиздан...

Уларнинг офицерни кўриб, қўрқиб кетганликлари ва аъзойи баданларини титроқ босгани сезилиб турарди.

Уларнинг ниҳоятда аянч аҳволларини кўриб офицернинг раҳми келиб деди:

— Қўрқманглар. Мен сизларни қамамайман. Маҳбусларни кечаси дам олдириб, эрталаб яна-йўлга тушаман,— деди.

Қартабозлар шундан кейингина бошларини кўтариб, ухлаш тараддудида бўлган маҳбусларни кўришди.

Лекин улар жуда қўрқиб кетганлари учун ўйин илгаригидек қизимади. Йигитлардан бири қарталарни йигиб, чўнтагига солди. Бошқа бир йигит трубкага тамаки босиб, офицерга узатди, учинчи йигит рухсат олиб, полициячиларни трубка билан меҳмон қилди.

Бирор соатлардан кейин жимжитлик бошланди. Маҳбуслар хуррак отишар, супанинг четида ётиб офицер ҳам уйқуга кетди. Полициячилар тўғри келган жойда ётишди. Қаҳвахоначи томга чиқиладиган зинапоя тагига жой солиб ётди. Фақат уч йигитгина ухламай, секин гаплашиб ётишарди. Қаттиқ чарчаган бўлишларига қарамай, маҳбуслар орасида ҳам уйғоқлар борга ўхшарди.

XV боб

ҚОЧИШ

Саводсиз, софдил, кўнгилчан уч қишлоқи йигит: Қурбонали, Кердорали, Худойдод ҳукумат ва ҳокимиятни ёмон кўрардилар. Улар ҳозирги ҳокимият билан собиқ ҳокимият, ҳозирги тузум билан Насриддиншоҳ

замонидаги тузум ўртасидаги фарқни билмас, барча министрларни, барча бош министрлар, уларга қўшиб маршрутчиларни ҳам сўкар ва уларни кофирлар деб ҳисобларди. Бирор сабаб бўлиб, вақтида ёмғир ёгмаса, ўсимликларга ҳашарот тушиб кетса, хуллас, ҳар қандай воқеа юз берса ҳам, ҳукуматнинг касофатидан бу, деб уни сўкарди.

Уларнинг сўкиниши асоссиз деб бўлмасди, албатта; чунки янги тузум деҳқонларга нима ҳам берди? Деҳқон бетиним меҳнат қилади, заминдорлар эса, мухташам қасрларда айш-ишрат билан машғул бўладилар. Деҳқонлар қаҳратон қишда қор ишида, ёзда жазирама офтоб остида ишлайдилар, заминдорлар бўлса, қишда шаҳардаги данғиллама саройларда, ёзда шаҳар ташқарисидаги боғларда ҳузур қилиб яшайдилар. Деҳқонларни тавбасига таянтирадиган нарса қишлоққа келадиган ҳукумат вакиллариدير. Булар деҳқонларни қорақон қақшатади.

Кейинги йилларда бошга яна бир бало ортди: депутат сайланадиган бўлди. Сайлов пайтларида баъзи деҳқонларни дарралаш ва қишлоқдан бадарға қилиш билан қўрқитиш ҳоллари учраб туради.

Бечора деҳқонлар «депутат» нималигини тушунмас, нега сайлов пайтларида дарралаш билан қўрқитишлари сабабини билмасди. Деҳқонлар бир-бирларига:

— Қогозга истаган номларини ёзавермайдиларми, бизга нима-я,— дер эди.

Лекин, ана шу «қогоз»ларга уларнинг ўзлари ёзишларини талаб қилиб, дўқ қилардилар. Қишлоқ оқсоқоли аҳолини йиғиб, дин ва шариятни қаттиқ ҳимоя этадиган одамни депутатликка сайлашлари лозим эканини маълум қилди. У ўз томонидан мусулмони комил, барча ҳадисларни ёддан билладиган Н... улмулк¹ номзодини тавсия қилди. Хуллас, қишлоқ аҳолисига Н... улмулкни эрон халқининг вакили деган тантанали унвон билан депутат қилиб сайлашдан бошқа илож қолмади.

Бу янгилик ҳаммани чўчитарди. Ҳамма марказий ҳукумат,— адолатсиз ва мустабид ҳукумат,— бу эса қиёмат яқинлашаётганининг аломатидир, деб ҳисоблар эди. Хулоса — ҳукуматнинг барча ҳаракатлари ғайри

---

¹ ... улмулк — Эрон шоҳлиги даврида ер-мулк ишлари билан шуғулланувчи арбобларга берилладиган унвон.—(Ред.)

қонуний, ношаръий ишлардир, ғайри қонуний ва ношаръий ишларга қаршилик кўрсатиш керак, бўйсунмаслик лозим.

Кўнгилчан йигитлар аянч ҳолда бўлган бир гуруҳ маҳбусларни ҳарбийларнинг панжаларида кўргач, уларни шундай азоб-уқубатларга гирифтор этганларга қарши ғазаб ва нафратлари зиёда бўлди, жафоқашларга ёрдам бергилари келди.

Лекин уларнинг қўлидан нима иш келади? Уларнинг учта белкуракларидан бошқа ҳеч нарсалари йўқ эди, бу билан қуролланган полициячиларга қарши уришиб ҳам, маҳбусларни ҳалос қилиб ҳам бўлмайди. Йигитлар ўзларини заиф ҳис этиб, маҳбусларга ёрдам бера олмасликларидан руҳан азобланиб, бир бурчакда мунғайиб ўтиришарди.

Яна бир соат ўтди. Офицер донг қотиб ухлаб қолди, полициячилар ҳам, маҳбуслар ҳам қаттиқ уйқуда. Ҳамма ёқдан хуррак товуши эшитилади. Қаҳвахонанинг чироғи ҳам ўчиб қолди, деҳқон йигитларнинг ёнида қўл фонаргина ёниб турар, унинг хира ёғдусида маҳбуслар кўринмасди. Қурбонали бешинчи марта трубка чекди. У сўнгги марта трубкани қаттиқ тортди. Шунда трубка ҳосил қилган ёруғликда унинг кўзлари ўзига ва дўстларига ғалати бўлиб тикилиб турган бир жуфт чақноқ кўз билан тўқнашди. Йигит бу кўзлар ҳаммадан олдин шолчага чўзилган маҳбус йигитники бўлса керак, деб ўйлади. У чақноқ кўзлар бамисоли оҳанрабо сингари Қурбоналини ўзига тортар эди.

— Қаранглар, қаранглар унга,— деди у Кердорали билан Худойдодга,— нега у менга бунақа тикиляпти? Нима иши бор экан менда? Қўлимдан нима ҳам келарди?

Кердорали билан Худойдод Қурбонали кўрсатган кишига қараб, қоронғиликда чўгдай ёниб ўзларига тикилаётган бир жуфт кўзни кўрдилар.

Энди учаласи ҳам унга термулишарди. Уларнинг кўзлари қоронғиликка ўрганиб, энди у кишининг чеҳрасини аниқ кўрдилар.

У йигирма-йигирма икки ёшлардаги йигит бўлиб, чеҳраси азоб-уқубат, қуёш ва шамолдан қорайган эди. Унинг юзи бошқа маҳбусларникига ўхшамасди, афтидан, у тасодифан маҳбуслар орасига тушиб қолганга ўхшарди. Юзида қон излари бор эди. У чалқанчасига

ётар, унинг деҳқонларга томон чўзилган қўллари ҳам яраланган эди.

Бугун тунда ўзини қамраб олган ғалати аҳвол йигитнинг ўзини ҳам таажжубга солаётганга ўхшарди. Маҳбуслар орасида улар тортган машаққатларга шерик бўлди, ҳозир унда пайдо бўлган фикрлар илгарилари ҳеч қачон унинг хаёлига ҳам келмаганди.

Мана, энди у беихтиёр равишда деҳқон йигитларга томон қўл чўзиб ётаркан, ўз саргузаштини уларга ҳикоя қилишга тайёрдай кўринар, ҳатто мен айбсизман, деб бақирмоқчига ўхшарди.

Деҳқон йигитлар уни яхшилаб кўришгандан кейин Қурбонали унга яқин борди, яраланган бошини қўли билан сал кўтариб, хайрихоҳлик билан сўради:

— Сенга нима бўлди, оғайни? Бу имонсизлар берган азобидан қийналиб кетдингми?

Маҳбус йигит йирик кўзларини бир зум юмиб, бошини чайқаб секингина деди:

— Йўқ, мен улардан хафа эмасман... Ҳаётим бунчалик машаққатли бўлганига таажжубдаман.

У ғамгинлик билан гапирди, унинг бу гапи деҳқон йигитларнинг раҳмини келтирди, Қурбоналининг юраги алланечук бўлиб кетди. У йигитни имлаб, ўзларига яқинроқ ётишини сўради.

— Қани, ўзинг тўғрингда бизларга гапириб бер.

Кечаси маҳбуслар қўлини ечганлари учун унинг қўли арқон кишандан озод эди. Маҳбус йигит эҳтиёткорлик билан шериклари ёнидан судралиб, Қурбоналиларга яқинлашди.

Унинг кийимлари йиртилиб кетган, шу кечаси йўлда йиқилганида яна бир неча ери ёмон йиртилганди. Сочлари чигил, кир, бошидаги кичкина қалпоғи ҳам ирkit эди. Шимариб қўйилган ўнг енгидан қўлидаги арқоннинг ботиб кетган изи ҳалқасимон бўлиб, қизариб кўришиб турарди.

Оёғидаги йиртиқ кавуши лойда юраверганидан қопқорайиб кетган бўлиб, йиртиғидан бош бармоқлари чиқиб турарди.

Деҳқон йигитларнинг аҳволи ундан яхши бўлмаса ҳамки, уни кўриб раҳмлари келди, ғаддорларга қарши қаҳр-ғазаблари қайнади.

Маҳбус йигит янги танишларининг ҳақиқатан ҳам хайрихоҳликларини пайқаб, қўлга олинганидан бери

биринчи марта ўзининг қандай қилиб маҳбуслар орасига тушиб қолганини ҳикоя қилишга киришди.

Қанча азоб-уқубатларга дучор бўлганига қарамай, улардан бирор кўмак сўрашни ўзига эп кўрмади. У фақат оламда қанақа машаққатлар борлигини сўзлади, холос. Деҳқон йигитлар узоқ таажжубланишди, узоқ ўйлашди, ниҳоят Қурбонали ўз ўртоқларига секингина энгашиб, деди:

— Биз уни қутқазимиз керак. Бу жуда савобли иш бўлади.

Бу таклиф уларга маъқул тушди, лекин мабодо қўлга тушгудек бўлсалар, жавобгарликдан қўрқишар, бундан ташқари, маҳбусни қандай қилиб қутқазшни билмасдилар.

Йигит уларга, умрида биринчи марта инсоний сифатлардан маҳрум бўлмаган одамларга дуч келганини кўз қарашлари билан ифодалади.

Ўртоқлари тараддусланаётганини кўрган Қурбонали уларга деди:

— Борди-ю, менга ёрдам бермасангиз ҳам, ўзим уни қутқазаман. Мен шу ишга жазм қилдим. Фақат ҳеч кимга айтмасликка қасамёд этинглар.

Лекин Кердорали билан Худойдод бу ишни Қурбоналининг ёлғиз ўзи бажараверсин, деб қараб тура олмасдилар. Ёрдам беришга тайёрликларини изҳор қилдилар.

Маҳбус йигит бошини икки кафти орасига олиб, уларнинг қандай қарорга келишларини кутиб ётди. Бир неча дақиқадан кейин Худойдод бошини кўтариб деди:

— Мен бир иложини топдим. Лекин агар уни тутиб олишса, қишлоғимиз аҳолисига жуда жабр бўлади.

— Гапир, гапир, қандай тadbирни ўйлаб топдинг. Мен ҳар қанча ўйласам ҳам, ҳеч қандай чора тополмадим. Ахир, эшик тагида икки полициячи ухлаб ётибди, уйғониб қолишса, маҳбус йигит бу ердан қочиб қутула олмайди,— деди Қурбонали.

— Эшикдан олиб чиқиб кетиб бўлмайди,— деб пичирлади Худойдод.— Манови дарчадан...— қўли билан қаҳвахонанинг чап томонига ишора қилди.— Менингча, у ердан бемалол чиқиб кетиши мумкин.

Худойдод кўрсатган томонга қараган Қурбонали билан Кердоралининг кичкина бир дарчага кўзлари тушди, бу дарча берк турган бўлиб, офицер билан поли-

циячилар уни пайқашмаган, шунинг учун у ерга соқчи қўймаган эдилар.

Вақт зиқ ва хатарли эди. Маслаҳатни пишириб олишнинг ҳам иложи йўқ, чунки полициячилар эшитиб, уйғониб кетишлари мумкин эди. Лекин маҳбуслар ва полициячилар хуррак отиб ухлаб ётганларини кўриб, йигитлар ўзларини босиб олдилар.

— Хўп, яхши, хўш, ўзимиз нима қиламиз? Ўзимиз ҳам кетамизми, ёки унинг ёлғиз ўзини чиқариб юборамизми?

Кердорали билан Худойдод, ҳаммамиз Фаррух билан бирга қочиб, қишлоққа боришимиз керак, деган фикрда эдилар.

— Агар полициячилар уни ушлаб олиб, бизни қувишса, муштлашамиз,— дейишди улар.

Қурбонали бу режанинг яроқсизлигини исботлаб берди:

— Бундай қилиш бутун қишлоқ учун хавфли. Барча қишлоқ аҳолисини балога қўямиз,— деди у.

Яна софдил йигитлар режа қура бошладилар. Қурбоналининг хаёлига яхши бир фикр келди. У деди:

— Нима қилиш кераклигини яхши биламан, мен уни секингина бу ердан чиқариб юбораман-да, қаёққа бориб, нима қилиш кераклигини тушунтираман, учаламиз шу ерда ухлаймиз, ўзимизни ҳеч нарсадан хабарсиз қилиб кўрсатамиз.

Бу фикр ҳаммаларига маъқул тушди.

Қурбонали Фаррухнинг елкасига қўлини қўйиб:

— Ошналаримиз билан бирга биз сени қутқармоқчимиз. Шунга нима дейсан?— деди.

Йигитнинг йирик кўзларида қувонч нурлари чақнади. У ҳеч нарса демади, аммо кўз қарашидан унинг бутун фикри-зикри аён бўлди. Бу унинг айни муддаоси эди.

Йигитнинг розилигини олгач, Қурбонали Худойдодга деди:

— Дарчани оч, унга мен унга ҳамма гапни тушунтириб қўяман.

Худойдод секингина дарча сари эмаклади. Қурбонали йигитга нима қилиши кераклигини тушунтирди:

— Дарчадан тушасан... Биз қоламиз, шундай бўлгани яхши, ўзимизни ҳеч нарсани билмаганга соламиз...

Қаҳвахона олдида йўл бор — у тўғри қишлоққа олиб боради. Йўл ҳозир қоронғи, лекин сен қўрқма, текис, тўғри. Ярим соат юргач, қишлоққа етиб борасан. Қишлоққа кириш билан чап томонда катта боғнинг деворини кўрасан, деворнинг охиригача бор, девор тугагач, чапга бурилиб, яна тўғрига юр. Минг қадамча йўл босганингдан кейин, олдиндан майдонча чиқади, ўнг томонда кесак деворли уй бор. У уйда ҳеч кимса яшмайди, сени ҳеч ким пайқамайди ҳам. Уйда сомон бор, ўша сомоннинг ичига кириб, бир неча соат ухлашинг мумкин. Полициячилар сени тополмасликларига кўзи етгач, кетишади. Шундан кейин олдинга бориб, сени у ердан олиб чиқаман.

Маҳбус йигит йўлда адашиб кетмасин деб, Қурбонали унга ҳатто бир қути гугурт ҳам берди.

— Йўлда бирор нарсани кўзинг илғамаса, гугурт чертиб қара.

Дарча очилди. Маҳбус ўрнидан туриб, дарчадан ошаётиб, йигитларга миннатдорлик билан тикилди, маҳбусларга ҳам ғамгин бир нигоҳ ташлагач, тушиб кетди.

Қор ҳамон бўралаб ёғмоқда. Совуқ жуда-қаттиқ эди. Аммо эркинлик нашъаси маҳбус йигитни шу қадар иситдики, у совуқни ҳам сезмайдиган даражага етди. Ярим соатдан кейин қишлоққа етиб борди. Қурбоналининг маслаҳатига кўра, боғнинг девори тагидан бориб, кейин чапга бурилди, майдончадаги уйни ҳам топди, гугурт чақиб, ичкарига киргач, кейинги вақтда биринчи марта эркин нафас олди.

Сомонхонанинг эшиги пастаккина эди, у ичкаридан эшикни беркитиб, сомоннинг орасига кириб олди.

Бир зумдан кейин баданига иссиқ ўтгач, бошидан кечирган саргузаштларини, яъни қамоққа олинишини, машаққатларини хотирлади...

— Ишқ йўлида шунақа балоларга гирифтор бўлдим,— деб пичирлади у.— Қошки эди, бошимга нималар тушганини Маҳин билса! Балки, у мен тўғримда ўйламас ҳам?

Қаттиқ хорғинлик уни беихтиёр уйқу оғушига торғиди. Сомонхона ҳавоси илиди, сомон ораси унга иссиқкина ётоқ бўлди.

Маҳбуснинг кўзлари аста-секин юмилиб, у қаттиқ ухлаб қолди.

Қаҳвахонада ҳамон хуррак отишарди. Қурбонали ўртоқлари билан дарчани бекитиб, қочошнинг барча аломатларини йўқотгач, ётишди, орадан кўп ўтмай, уйқуга кетишди. Фonusнинг мойи тугаб, милт-милт қилиб турди-да, кейин ўчиб қолди. Ҳамма уйқуда...

Қаҳвахоначи, одатига кўра, тонг ёриша бошлагач, эрталаб соат еттиларда уйғонди, атрофга назар ташлади-да, ўрнидан туриб, исқирт-увада тўшагини йиғиб қўйди. Кейин йўталиб, кўзларини уқалади, самоварга олов солиш тараддудига тушди. Мойли латтани ёндириб, унинг устига ичига кўмир солинган самоварни қўйди, кейин ташқарига чиқмоқчи бўлди.

— Ҳой амаки,— деди у эшик ёнида ухлаб ётган полициячига,— қани йўл бер, мен ташқарига чиқай.

Ҳар иккала полициячи сакраб ўринларидан турдилар. Улар, афтидан, уни маҳбуслардан, деб ўйлаган бўлсалар керак, милтиқ қўндоғи билан урмоқчи бўлиб, сўкинишга оғиз ростлаган эдиларки, қаҳвахоначи эканини пайқаб, бир-икки стакан аччиқ чой ундиришларини ўйладилар-да, шаштиларидан қайтдилар. Миқ этмай, унга йўл бердилар.

Бирин-кетин маҳбуслар уйқудан уйғониб, кўзларини уқалаб, ярим қоронғиликда атрофга қарарди. Шинелини устига ёпиниб ётган офицер ҳам уйғонди. Энди маҳбусларга ётиш мумкин эмасди, полициячилар уйқудан тургиси келмаётган маҳбусларни милтиқ қўндоғи билан туртиб-туртиб уйғотишди.

Қурбонали, Худойдод ва Кердорали ҳам керишишиб, ўриндан туриш тараддудига тушишди.

Қаҳвахоначи ичкарига кирди, самовар қайнаб қолганини кўриб, чой дамлади.

Кечаси билан ёққан қор тинган эди. Осмон беғубор, қуёш ҳам чарақлаб кўтарила бошлади.

Шу пайт ўз саройида ловуллаб ёниб турган печка олдида деразадан ташқарига боқиб томоша қилиб ўтирган ашроф бу ажойиб қиш манзарасидан беҳад лаззатланган бўларди. Албатта, ярим яланғоч, деярли оёқ яланг, оч маҳбусларга табиатнинг бу ажойиб кўриниши — совуқ қорда ярқираб турган олам, тафти йўқ қуёш нурлари ҳузур бахш этмасди.

Бир неча дақиқадан кейин барча маҳбусларнинг кўзларидан уйқу қочди, улар бир-бирларига қарай бошладилар. Фаррух билан бирга боғланган маҳбус шери-

ги йўқлигини пайқаб қолди. Аввалига у шеригим бошқа маҳбуслар билан бирга ташқарига чиққандир, келар, деб ўйлаб ҳеч нима демади. Лекин ҳамма чой ичгани тўпланган маҳалда ҳам келмаганини кўргач:

— Қани у?— деб сўради.

Ҳамма бир-бировига аланглаб қаради.

— Овсар йигит қани?— деб сўради маҳбуслар.

Бу гапни офицер ҳам эшитди.

— Уни кўрмадиларингизми?— деб сўради у полициячилардан.— Ҳовлига сизлар билан бирга чиқмадимми?

Чойларини ерга қўйиб, полициячилар ҳовлиқиб ташқарига югуришди. Ҳеч қанақа изни ҳам топишолмай, қайтиб киришгач, энди офицердан балога қолишларини сезиб, қўрққанларидан қалтираган ҳолда қочқинни топа олмаганларини маълум қилдилар.

Маҳбуслар ўртасида шов-шув бошланди. Баъзи бировлар: «Бахтли экан, қочиб қутулибди-да»,— дерди, кўплар ўзларининг қочмаганларига лушаймон эдилар. Қурбонали ўртоқлари билан улар олдига бориб, ўзларини содаликка солиб, нима тўғрисида ташвишланаётганликларини сўрадилар.

— Биз ухлаб ётганда, маҳбуслардан бири қочиб кетибди,— деди офицер.

Фаррух қочганидан кейин ҳам қор ёғишда давом этгани учун унинг изи қорда босилиб кетганди. Қаҳвахона кичкинагина бўлиб, уни тинтиш кўп вақт олмади. Орадан чорак соат ўтгандан кейин офицер қочган маҳбусни излаб топиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилди. Шунда у ўзига-ўзи деди:

«Қочишга ҳақи бор эди, лекин шундай қаттиқ совуқда бирор жойда музлаб ўлиб қолмаса яхши эди. Ўлган бўлса, ҳақиқатан ҳам бу азоб-уқубатдан халос бўларди».

У полициячиларга қичқирди:

— Маҳбусларга шунақа соқчилик қиласизларми-а? Биттасини қочириб юборибсизлар. Яна шунақа воқеа такрорланмасин учун бундан кейин эҳтиётроқ бўлинглар.

Қочиш ҳақида ўйлаб турган маҳбуслар бу гапни эшитиб, ичларида: «Энди полициячилар бизларни ҳолу жонимизга қўймайди»,— деб қўйдилар.

— Қочган маҳбус барибир узоққа кетолмайди,— деди офицер.— Чўлда ўлиб қолгандир ҳам, ўлигининг эса кераги йўқ.

Офицер овқатланди, маҳбуслар чой ичиб олишди, ярим соатдан кейин ҳаммаси яна йўлга тушишди. Полициячилар маҳбусларни иккита-иккитасини бир қилиб, илгаригидан ҳам маҳкамроқ маташтириб боғладилар. Шерини қочган маҳбусни эса, маҳбусларнинг ўртасига турғизиб, йўлга тушишди.

Улар кетгандан кейин уч деҳқон йигит эркин нафас олди. Қурбонали Кердорали ва Худойдодга қараб:

— Худога шукурки, излашмади. Қани, энди тезроқ унинг олдига борайлик. Елғиз ўзини қолдириб бўлмайди. Бундай қаттиқ совуқда ўлиб қолмасин шўрлик.

XVI боб

ҚИШЛОҚДА

Қор билан қопланган бепоён далага аста-секин нур сепиб, қуёш кўтарила бошлади. Худойдод, Кердорали ва Қурбоналилар қаҳвахонадан чиқиб, қишлоққа йўл олдилар. Бир неча дақиқадан кейин Қурбонали майдондаги сомонхонанинг эшигини тикиллатди. Эшикни ҳеч ким очавермагач, ўзлари эшикни очиб, товуш чиқармай ичкарига кирдилар.

Фаррух сомоннинг ичига кириб, қаттиқ ухлаб ётарди. Бу янги ўриндиқ ниҳоятда юмшоқ бўлганидан маҳбус ғужанак бўлиб ётиши биланоқ, донг қотиб ухлаганди.

Қурбонали уни безовта қилгиси келмади. Лекин, барибир Фаррух уйғониб кетди. Уйғонишининг сабаби тушига полициячилар кириб, уни қувишга бошлаганди.

— Яна мени олиб кетмоқчимисизлар?— деди у уйқу аралаш,— қаршилиқ кўрсатишга ҳушим йўқ, мажолсизман, таслим бўламан, олиб кетаверинглар,— деди-да, уйғониб кетди.

Унга гўё сомонхонага полициячилар бостириб киргандай туюлган эди.

Қурбонали жилмайиб, ҳар вақтдаги кўнгилчанлиги билан деди:

— Йўқ, биродар, бизлар полициячилар эмасмиз, худо ёрлақаб, улар сени излаб ҳам ўтирмади. Полициячилар ҳозир узоқда, сен озодсан.

Фаррухнинг кўзлари қувончдан чақнади. Лекин, у иккинчи бор ишонқирамай сўради:

— Қайтадан уларнинг қўлига тушмасмикинман, хавф-хатар батамом бартараф бўлдимикин?

Йигитлар баб-баравар жавоб беришди:

— Полициячилар жўнашди. Қочганиннга унча эътибор ҳам беришгани йўқ.

Агар у яна шубҳаланадиган бўлса, йигитлар қасам ичишга ҳам тайёр эдилар.

Ниҳоят, ўзининг азоб-уқубатдан халос бўлганига ишонч ҳосил қилган Фаррух деди:

— Миннатдорман сизлардан. Лекин нима қилиб яхшиликларингизни қайтарсамикин?

— Биз сендан ҳеч нарса кутмаганмиз, кутмаймиз ҳам,— деди унга қўлини бериб Қурбонали.— Истасанг, бизлар билан юр.

Йигитлар уни суяб турғизишди, икки ёнидан қўлтиқлашиб, қишлоққа бошлаб киришди.

Қишлоқ уйғонган эди. Деҳқонлар бирин-кетин ҳовлиларидан чиқишарди. Фаррухни ва йигитларни кўриб, нима гап бўлганини улардан сўрадилар.

— Бу йигит совуққа қотиб ўлай деб йўлда ётган экан, уйимизга олиб келяпмиз,— деб жавоб қайтаришди йигитлар.

Бир неча дақиқадан кейин Фаррух ҳамроҳлари билан бирга Қурбоналининг уйига кирди.

Икки хонадан иборат кичкинагина уй тепалик тагига жойлашган эди. Қурбонали ҳали бўйдоқ бўлиб, кампир онаси билан бирга турарди. У Фаррухни орқа уйга олиб кириб, дам олинг деди. Онасини чақириб, сув келтиришни илтимос қилди.

Кердорали билан Худойдод ўз ишларига кетишди, Қурбонали онасининг ёрдами билан Фаррухнинг ярачақаларини ювиб, уни қишлоқ ҳаммомига олиб борди.

У Фаррухга ўзининг кўйлак-иштонини берди, лекин ортиқча чопони йўқлигидан чакмонини тақдим этди.

Бу йигитнинг қилаётган ишларини кўриб, бошқа одамлар билан муқояса қиларкан, Фаррух ҳайрон бўлар эди. У дунёга қандай назар билан қарашни билмасди: умид билан қарасинми, ёки ноумид бўлсинми?

Тушга Қурбоналининг онаси мазалигина қилиб шўрва пиширди, Фаррух кейинги вақтда биринчи марта одамга ўхшаб овқатланди.

Овқадан кейин Қурбонали яна бир оз дам олтишни, кейин ўз саргузаштини гапириб беришни илтимос қил-

ди. Фаррух бошдан кечирганларини ҳеч қандай ёлгон қўшмай ҳикоя қилса ҳам, гапимга ишонмайдилар, деб ўйлади. Шунинг учун бўлган воқеаларни гапиргиси келмади, у Қурбоналидан узр сўради, фақат ҳеч қанақа гуноҳи йўқлигини, тасодифан маҳбуслар орасига тушиб қолганини айтди.

Қурбонали Фаррухнинг софдил йигит эканини сезиб тургани учун саргузаштингни гапириб бер, деб қистамади-ю, фақат деди:

— Бошингга қандай фалокатлар тушганининг мен учун аҳамияти йўқ. Айбсизлигингни кўнглим сезиб турибди. Анови лаънатилар сени бегуноҳдан-бегуноҳ қўлга олишганига имоним комил. Энди озод экансан, хоҳлаган ишингни қил, мен бўлсам, сенга қўлимдан келган ҳар қандай ёрдамни аямайман.

Фаррух Қурбоналига олижаноблиги, меҳрибонлиги учун яна миннатдорчилик изҳор этиб, ўзининг қарда турганлигини, чегаранинг узоқми-яқинлигини сўради.

— Бу ер Аҳмадобод,— деди Қурбонали.— Бу ердан Россия чегарасигача яёв юрганда икки кунлик йўл. Машҳад эса, камида ўн-ўн икки кунлик йўл. Лекин ҳозирда, қаҳратон қишда, ҳеч ким пиёда юриб у ёқларга боришга журъат этмайди.

Фаррух деди:

— Маҳбус ўртоқларимни Келотга олиб кетишаётган эди. Келот узоқми?

Қурбонали бармоқлари билан санаб кўриб, жавоб қайтарди:

— Ҳа, узоқ, олти кунлик йўл бўлса керак. Ҳозир қор кўп ёғди, олти кунда ҳам етиб боролмасалар керак.

Фаррух хўрсинди. Унинг гамгин чеҳрасидан маҳбусларга қандай ачинаётгани яққол сезилиб турарди.

Сухбатлашиб ўтиришди. Гапга берилиб, Фаррух ўз қайғуси ва тортган жабру жафоларини аста-секин унутиб, анча ўзига келиб қолди.

Баъзан у жилмайиб қўярди, лекин бу жилмайишда ҳам алам ифодаланарди.

Ҳозир, оғойи Ф... уссалтана ва унинг югурдаклари тайёрлаган азоб-уқубатлардан халос бўлган, тамоман озодликка чиққан чоғида, Фаррух нима қилишини билмас эди. Техронга қайтсамикин? Бунинг иложи йўқ эди. Шунча масофани пайи-пиёда босиб ўтиши мумкин эмас.

Улов билан бориш керакми? Отдами, эшакдами? Хўш, улов сотиб олишга пулнинг ўзи қани?

Шунча одамгарчилик қилган Қурбонали унга пул билан ёрдам беролмасди. Унинг ўзида ҳам пул бўлмаса керак, бор бўлса ҳам бир-икки тумандан ортиқ эмасдир.

— Хўш, ёрдам қилиб-ку мени озод қилдиларинг, — деди у Қурбоналига. — Озод бўлганимдан кейин нима қилишим кераклиги ҳақида ўйлаб кўрдиларингми?

Қурбонали меҳрибонлиқ билан деди:

— Хўш, нима десак экан? Бизларникида қолавер, вассалом. Худога шукур, ёшсан, ишлайсан. Ишимизга ёрдам берасан, хизмат ҳақингга улушингни берамиз. Агар ишлолмасанг ҳам, ҳечқиси йўқ, менинг меҳмонимсан, боримизни бирга баҳам кўрамиз.

Софдил деҳқон йигит Фаррухга ғоятда меҳрибон бўлиб, уни ўз ака-укасидек кўриб, ҳозир рўзғорида бор қора арпа нонини ҳам у билан бирга баҳам кўришга тайёр эканини изҳор этарди.

Фаррух фикран Қурбоналининг олижаноблигига қойил бўлиб деди:

— Кетишинг иложи бўлмаса, қолишга тўғри келади. Қолсам, ишлайман, албатта. Лекин, деҳқончиликдан тамоман беҳабарман... Эҳтимол, бир оз ишлагандан кейин ўрганиб оларман.

— Ҳа, бўлмасам-чи, — деди Қурбонали. — Бизнинг ишимиз жуда ҳам қийин, ақл етмайдиган иш эмас. Ишлаб, тер тўкилса, бас. Ҳамманинг ҳам қўлидан келади. Худо хоҳласа, бир-икки кундан кейин тузалиб, дармонга кирасан, бирга ишлаймиз, тез орада ўрганиб оласан.

Ортиқ бу ҳақда гапиришмади. Қурбонали Фаррух бирор соат ухласин, деб бошқа хонага чиқиб кетди. Фаррух ёстиққа ёнбошлаб, хаёлга чўмди. У бошидан кечирганларини эслади, бундан кейин ҳам нималар бўлиши мумкинлигини ўйлади. Тортган жабру жафолари кўз олдига келиб, чеҳрасида гоҳ алам, гоҳ ғазаб ифодаси пайдо бўларди. У гоҳ севиқли Маҳинни эслар, гоҳ кўз ўнгида бегуноҳдан-бегуноҳ жафо чеккан Иффат гавдаланарди, Иффат учун қасос олишга ожизлик қилганини ҳис этиб, яна хафа бўларди. Гоҳ Жавод эсига тушарди, унинг авахтада олти ой ётганини, дарраланганини эслаб, уни азоблаганларни лаънатларди. Гоҳ отаси, меҳрибон энагаси, дўсти Аҳмадалихон кўз олдига намоён бўларди.

— Бошимга қанақа кунлар тушганини улар билишса эди!— дерди у.

Гоҳо тўсатдан қаршисида оғойи Ф... уссалтананинг баджаҳл қиёфаси ёки яна Али Ашрафхон, инсон қиёфасини йўқотган худбин Сиёвуш Мирзо намоён бўлар, шунда унинг қаҳр-ғазаби жўшга келарди. Ҳазрати эшоннинг айёрликлари эсига тушганида эса, ғазаби янада авжига минарди. Шунда овозини барала қўйиб:

— Майли, қасос куни, албатта, келади!— деб юборарди.

Қаттиқ чарчоқ ёлиб келиб, уни уйқу элтди.

Қурбонали уни уйқотгиси келмади. Онасига Фаррухга қарашни, кечқурун эса, уч кишига мўлжаллаб овқат пиширишни буюриб, Қурбонали қишлоққа — оқсоқолни кига чиқиб кетди. У ерда оқсоқолга Фаррухнинг аҳволини гапириб берди. Оқсоқол яхши одам бўлиб, Қурбоналининг тоғаси эди. Қурбонали, оқсоқол Фаррухнинг қишлоқда қолишига рухсат беришига ишончи комил эди. У рухсат берибгина қолмай, ҳатто Фаррухга бир оз ер ажратиб беришга ҳам рози бўлди, унинг қаерга бориб ишлашини Қурбоналига тушунтирди.

Қурбонали уйига хурсанд бўлиб қайтди, Фаррух ҳамон ухлаб ётарди, уни безовта қилгиси келмади.

Бир неча соат ўтди. Қош қорайгач, Қурбонали эшикни қия очди. Эшикнинг ёғирлаши Фаррухни уйқотиб юборди. Қурбонали уни овқатга чақирди.

Иштаҳа билан овқатланишди, сут, нон, пишлоқ ейишди. Қурбонали Фаррухга ер ажратиб берилганини, сал ҳавойи жаҳон тузалиб, ўзи ҳам ишга бошлашга қурби етадиган бўлгач, деҳқончилик билан шуғулланиши мумкин эканини айтиб, уни хурсанд қилди.

Фаррух миннатдорчилик билдирди. Ичида: «Пешонамда бор экан-да, майли. Кўрамиз, бундан кейин яна нималар насиб бўларкин», деб қўйди.

Фаррух уч-тўрт кундан кейин шу қишлоқнинг ўзида тўқилган матодан тикилган кийим-кечакда Қурбонали билан бирга ишга чиқди. Бу энгил-бош ва наमत кулоҳда у чинакам қишлоқ йигитига ўхшаб қолганди.

Уч ой ўтди. Маҳиннинг фикру ёди хаёлидан нари кетмасди. У қишлоқда доимо қолиб кетолмасди. У ҳаминша иложи борича тезроқ Маҳинни, дўстларни кўриш, душманлардан қасос олиш ҳақида ўйларди. Аммо Теҳронга қайтганда ҳам худди аввалгидай ночор аҳволда

қолсам-а, деган фикр хаёлига келганда ваҳима босиб, титраб кетарди. Шунда ўзига-ўзи: «Йўқ, йўқ, Техронга қайтадиган бўлсам, қасос олишни эплайдиган ҳолатда боришим керак»,— деб қўярди.

Унинг ҳозирги аҳволида — у аянч ва қашшоқ бир деҳқон йигит эди — Техрон ҳақида ўйлаш ҳам кулгили эди.

Аммо аллақандай бир ички овоз ҳамма вақт шу ҳолича қолиб кетиши мумкин эмаслигини уқдириб турарди. Ҳозир унга узоқ туюлса ҳамки, бу қора кунлар кетидан бахтиёр кунлар келиб, ҳаётида ўзгариш юз беражани сезарди.

Шундай бўлди ҳам.

Фаррух қишлоқда яшай бошлаганидан олти ой кейин заминдор Саид Ҳусайн Алихон ишларни текшириш учун қишлоққа келди. У Фаррухни кўриб, унга яқин жойда ишлаб турган Қурбоналидан сўради:

— Бу ким? Уни бу ерларда ҳеч кўрмагандим.

Қурбонали ёлғонлашга оғиз ростлади-ю, лекин тили бормай, ростини айтиб қўя қолди:

— Бу йигит маҳбуслар билан бирга келганди. Биз унинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ эканини сезиб, озод қилдик.

Деҳқонларнинг бунақа журъатидан чўчиб, Ҳусайн Алихон аввалига титраб кетди, деҳқонлари ҳукумат фармойишига қарши бориб, маҳбусларни озод қилиши уни ваҳимага солганди. Лекин, у Фаррухни яхшироқ билиш учун юмшаб, Фаррухга:

— Кечқурун меникига бор,— деди.

Фаррух таъзим қилди.

Кечқурун у заминдорнинг уйига борди. Қишлоқ оқсоқоли ҳам ўша ерда экан, Ҳусайн Алихон оқсоқолни жўнатиб юборгач, Фаррухга бир неча савол берди.

Ҳусайн Алихон саводи йўқ даражада бўлишига қарамай, Фаррухнинг жавобларидан ўқимишли йигит эканлигини пайқаб олди. Шу пайтларда Ҳусайн Алихон маҳаллий депутат ёрдамида Техронда Асхободдаги элчихонадан ўзига иш топмоқчи ва дипломат бўлиб олгач, рус аёллари билан маншат қилиш тараддуида эди. Элчихонада ишлаш учун маълумоти бўлмагани сабабли Фаррухни ўзига котиб қилиб олса, унинг иш беришига кўзи етди. У қишлоқда ўзини Муҳаммад Ризо деб атаб юрган Фаррухга:

— Ёзувни ҳам пухта биласанми?— деб сўради.

— Биламан,— деб жавоб берди Фаррух.

Заминдорнинг таклифи билан бир неча сатр хат ёзиб, унга тутқазди.

Заминдор хатга қараб, бир неча марта «мошолло, мошолло!» деди, Фаррухнинг ўзига нисбатан гап-сўзда ҳам, ёзувда ҳам тенглаштириб бўлмайдиган даражада устунлигини билди ва дўстлари Техронда Асхободдаги элчихонадан унга иш топиб бериш учун ҳаракат қилишаётгани, яқинда узил-кесил жавоб келажагини ва хулласи калом, ўзига Фаррухга ўхшаган бир йигит зарурлигини тушунтирди.

Фаррух бир неча йил деҳқончилик қилганимда ҳам Техрон у ёқда турсин, Машҳадгача етиб бора оладиган пул жамғара олмайман, бунинг қўлида ишласам, ҳеч бўлмаса, Техронга қайтиш учун пул топишим мумкин-ку, деган умидда дарҳол розилик билдирди.

— Бу ишни ўзим учун шараф деб биламан,— деди ўзининг чаласавод оғосига.

Ҳар иккаласи бу тасодифий учрашувдан мамнун ҳолда хайрлашдилар.

Кечаси Фаррух яхши тушлар кўрди. Уйғониб кетган вақтларида ўз-ўзига дерди:

— Қутулдим энди. Қишлоқдан кетаман. Не-не жафоларни кўрмадим! Мен Маҳинни кўришим керак, болам туғилган бўлса керак, уни бағримга босиб, ўпишим керак.

Ёш заминдор эса Асхободдаги элчихонага ишга киргани, рус хотинлари орасида яйраб ўтирганини туш кўриб чиқди.

Эрталаб ёш заминдор яна Фаррухни чақиртириб, унга:

— Энди деҳқончилигингни йиғиштириб қўй. Менин ёнимда бўл,— деди.

От дупури эшитилди. Кимдир отда қишлоққа кириб келарди. Сал ўтмай, қишлоқ оқсоқоли келиб, заминдорга:

— Шаҳардан чопар сизга хат олиб келди,— деди.

— Ишга тайинланганим ҳақидаги буйруқни олиб келгандир,— деди хурсанд бўлиб Ҳусайн Алихон.

Чопар — унинг шаҳардаги хизматкорларидан бири — Ҳусайн Алихонга пакет тутқазди. Заминдор хатни овоз чиқариб ўқиди — хатда уни ташқи ишлар министр-

лиги Асхободдаги элчихонага котиб қилиб тайинлаганини хабар қилар эди. Мояна ойига юз туман.

Қувончидан Ҳусайн Алихон нима қилишини билмасди. Иложи борича тезроқ жўнаб кетгиси келарди. У Фаррухга:

— Ҳозирлан. Бугун йўлга чиқамиз,— деди.

Фаррух Қурбоналининг уйига бориб, уни воқеадан хабардор қилиб, жўнаш тараддудида эканини айтди. Бечора Қурбонали жуда қаттиқ хафа бўлди. У Фаррухга ўрганиб қолганди, ундан айрилиш мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Фаррухнинг юз берган воқеадан мамнунлигини кўриб:

— Узинг биласан. Тангри мададкор бўлсин. Бизларни эсдан чиқарма,— деди.

Бир соатдан кейин Фаррух Қурбонали билан хайрлаша туриб, барча яхшиликлари учун унга миннатдорчилик изҳор қилди, уни дўстона бағрига босиб, бир неча марта ўпди.

Ҳусайн Алихоннинг буйруғига биноан Фаррухга оқсоқолнинг қирчанғи оти тайёрлаб қўйилганди. Фаррух отга миниб, қишлоқ билан хайрлашди.

Фаррух то қишлоқ кўздан ғойиб бўлгунча орқасига қайрилиб қараб-қараб борди, ўзини кузатгани чиққан Қурбоналига, олти ой истиқомат қилган уйига такрор-такрор тикилди. Фаррух: «Қурбонали менга кўп яхшиликлар қилди. Унинг яхшилигини қайтара олармиканман?» деб ўйларди.

Бир дақиқадан кейин йўл тоғдан пастга қараб кетди. Қишлоқ кўздан ғойиб бўлди. Фаррух ўзича: «Янги ҳаёт бошланяпти. Мақсадга яқинлашармиканман, узоқлашармиканман?» дерди.

XVII БОБ

ҒУРБАТДА

Бир ойдан кейин Эрон элчихонасининг янги котиби ёш хизматкори билан бирга Асхободга, ўз хизмат жойига келди.

Бу котиб илгари ташқи ишлар маҳкамаси юмушлари ҳақида бирон тушунчага эга бўлиш у ёқда турсин, ҳатто бу тўғрида бирер сўз эшитмаган ҳам эди. Лекин, у ўз вазифасини адо этишга ғайрат билан киришди. Элчи-

хонада бунчалик серғайрат котибни шу пайтгача кўришмаган эди.

У одамлар билан камдан-кам учрашарди. Унинг ишдан бўш вақтларида бутун дунёда тинчлик ўрнатиш ва унга эришиш йўллари тўғрисида китоб ёзиш билан машғул эканлиги маълум эди.

Оғойи котибнинг бирдан-бир камчилиги чет тиллардан бирортасини билмаслигида эди. Русларни у негандир «ўрус» деб атарди. Географик билимига келганда, у машхур бир депутат сингари Германияни Европага ҳеч қандай алоқаси йўқ, ҳарқалай, Европадан ташқарида жойлашган, деб ўйларди. Аллақайси тарих ўқитувчиси Семурғ қуши ҳозир ҳам ер курраси чеккасидаги Кўҳи Қофда уя қуради, деб ўйлагани сингари у ҳам Яъжуж-Маъжужнинг борлигига ишонар эди.

У Техронда ва Россияда чиқадиган барча йирик газеталарга обуна бўлиб, хонасини газеталарга тўлдириб ташлаган эди. Афтидан, у газеталарни ўқиш билангина машғул бўлиб, бутун дунёда тинчлик ўрнатиш режасини тузишга шайланган бошқа одамларнинг фикрларини ўрганиш билан бандга ўхшарди.

У ўз ҳукумати обрўсини сақлаш йўлида хизматини аямасди ва ватан шарафи учун ҳатто жон фидо қилишга ҳам тайёр эди, хайриятки, унинг фидокорлигига зарурат йўқ эди. У кўп маҳал ўз хизматкори билан бирга хонага кириб олиб, узоқ-узоқ суҳбатлашар, чамаси, унга ўз тадқиқотларининг самараларини сўзлаб берарди. Бу пайтда жаҳон уруши давом этаётгани сабабли кўпинча уни халқаро сиёсат қизиқтирарди. У оғойи шайх Жаъфар Дамғонийнинг кофирлар узоқ йиллар давомида яратган бойликларни ўз қўллари билан батамом вайрон қилгач, ёритиш учун қора чироққа, юк ташиш учун эшакка муҳтож бўлганларида, бизнинг юртимизга қўлларини чўзадилар деган фикрини маъқул кўрар эди.

— Ҳазрати шайх Жаъфарнинг заковатига қойилман!— дерди у.

«Рейтер» агентлиги «Лузитания»га ўхшаш океан пароходининг фарқ бўлгани, ёки аэроплан ҳалокатга учрагани тўғрисида хабар қилгудай бўлса:

— Мана, бизга томон яна бир қадам босишди,— дерди у.— Йўқ, йўқ, биз юртимизни ҳеч кимга бермаслигимиз керак.

Фаррух ана шундай бир оғонинг қўлида ишларди. У фақат бир умид билан: бир озгина пул жамғариш, сўнгра бу хизматдан бўшаб, Техронга кетиш умиди билан яшарди.

Бу давр ичида Фаррух уйига жуда кўп хат ёзди, бироқ, ҳарбий цензуранинг таъқиби туфайли хатлар чегарада йўқолиб кетаётганга ўхшарди. Яна бир тахминга кўра, уйда яшаб турган Ҳожи оғо хат ташувчига «Эгаси номаълум ёққа кетиб қолган» дейиши ҳам мумкин эди. Қанақа бўлганида ҳам, Фаррух ёзган хатларига жавоб олмасди. Ахири, тоқати-тоқ бўлгач, кетганимдан сўнг ота-оналаримни ҳам тинч қўйишмаган, уларнинг бошига оғир кунлар тушган, деган фикрга келди...

Бахтга қарши, Саид Ҳусайн Алихон сўзамолликда ва ваъдабозликда қанчалик эпчил бўлса, пул тўплашда шунчалик сусткаш эди. У Фаррухга уч ойдан буён маош тўламасди.

Ҳар сафар Фаррух ўз ҳақини талаб қилганида, элчихона котиби ҳали ўзи ҳам маош олмаганини, ҳукумат маблағсиз қолганини баҳона қиларди. Ҳар хил калтабин ҳукмдорларни, муттаҳам, жинойтчи бош министрларни, бир тўда шафқатсиз назоратчиларни боқишга, улуг зот, мулла-нимоларнинг арзандаларини тарбиялашга, шахзодаларнинг нафақаю маҳрига чакана пул кетмайди, кетганда ҳам асло кечикмайди, қолган ҳукумат мансабдорларининг маошига эса ҳеч бало қолмайди. Техрондаги кирдикорлар ва қароқчиларнинг хатти-ҳаракатларини элчихона котибидан кўра яхшироқ билган бечора Фаррух сукут сақлашдан бошқа илож топа олмасди.

Аммо, олти ой ўтгач, элчихонага пул келганини, оғо эса маош тўлашни пайсалга солаётганини пайқаган Фаррух, ишдан кетаман, деб унга пўписа қилди.

Саид Ҳусайн Алихоннинг эҳсонаси ўйнаб кетди. Мабодо Фаррух кетиб қолса борми, унинг обрўси уч пул бўларди, чунки, ҳатто дурустроқ хат ёзишнинг ҳам уддасидан чиқолмасди-да. Унинг қозонган обрў-эътибори фақат Фаррух туфайли эди.

Агар Фаррух унинг ўрнига хатлар ёзмаганида ва у ёки бу вазиятда нималар дейиш кераклигини айтиб турмаганида чет элликлар олдида у ўзининг ҳеч балода йўқлигини минг карра намойиш қилган, уларга ўзини

бу мансабга ўтқазиб қўйган ҳурматли депутатнинг ўз ватанига ва унинг обрўсига қанчалик иснод келтирганини кўрсатган бўларди.

У қўрқанидан Фаррухга олти ойлик маошини тўлаш билан бирга ундан узр ҳам сўради.

Фаррухнинг пули ҳам кам бўлиб, хизматни давом эттириши лозим эди.

Бу давр ичида оғойи котиб билан номдор депутат орасида алоқа узилмади. Депутат, ҳали парламент иш бошлагани йўқ, деб ёзарди.

«Аммо, очилганида менинг иккинчи дафъа сайланишимни унутманг ва ўз мулкингиздагиларга менинг депутатликка қайта сайланишим масаласида тегишли кўрсатма беринг. Мен бу хизматингизни унутмайман. Агар менга қарши ҳатто бутун дунё курашса ҳам, сизга ўхшаш ақли расо ёшларимизнинг мансабларга минишлари учун ҳаракат қиламан! Бироқ, сиз ҳам қўл қовуштириб ўтирманг. У ердагилардан бирини қистанг: гоҳ-гоҳ номингиз тилга олинган мақолалар ёзиб, газеталарга жўнатиб турсин».

Ҳусайн Алихон депутат айтганидек иш тутди. Уша кунларда газеталар саҳифаларида Асхободдаги элчихонанинг котиби мақталган хабарларни тез-тез ўқиб туриш мумкин эди.

Газеталарнинг ижобий баҳоси ва депутатнинг уриши ўз самарасини берди.

Бу орада Бокудаги элчихонанинг секретари Оға Саид истеъфо берди ва бир йил Асхободда ишлаган Ҳусайн Алихон даражаси оширилиб, Бокудаги элчихонага ўтказилди.

Фаррух бундан ғоят мамнун эди.

— У ердан Техронга етиб олиш ўнғайроқ,— дерди у.

Бу пайтда улуг Россия революцияси бошланди. Озарбайжон, Грузия, Арманистонда мустақил ҳукуматлар тузилди. У ерда ҳам революция бошланди дейишди, аммо бу Ҳусайн Алихонни тўхтата олмади, у Фаррух билан бирга Бокуга жўнади.

Фаррух вақтини кўпинча элчихонада ўтказарди, у ҳамиша ғамгин эди. Маҳин ҳақидаги ва бошига шу кунларни солганлар ҳақидаги ўйлар билан банд бўларди. Революция унга бевосита бирор янгилик бермаган ва ундан ҳеч нима кутмас ҳам эди.

Озарбайжон ҳукумати ағдарилган эди. Давлатманд-

лар ғойиб бўлган: баъзилари қочиб кетган, бошқалари эса бирор тadbир билан ўзларини танитмаслик йўлини топган эдилар.

Шу тарзда олти ой ўтди.

Бир куни Фаррух элчихонадаги ўз хужрасида ўтирган эди, унинг ёнига элчихона ходимларидан бири келди-да, ҳеч кимга айтмаслик шarti билан Фаррухга Бокуда эронликлардан иборат бир ташкилот тузилгани ва шу ташкилотга ўзи ҳам аъзо бўлиб кирганини айтди. У сўзининг охирида Фаррухдан бу ташкилотга кириш-кирмаслигини сўради.

Ҳамма ерда нажот йўлини ахтарган Фаррух бунга қизиқиб қолди. Бу, ҳарқалай, фойдадан холи бўлмаса керак, деб ўйлаб, ташкилотнинг мақсад ва программаси билан танишиш истагини билдирди. Элчихона ходими аввал Фаррухни ташкилотнинг актив аъзоларидан бири билан учраштиражагини айтди.

— Бугун мен ўшалардан бирини кўришим керак, эртага сиз у билан кўчада учраша оласиз.

Шунга келишилди. Эртаси Фаррух элчихонадан чиққанида, унга бир одам дуч келди, шунда у Фаррухдан туркчалаб:

— Форсмисан?— деб сўради.

Фаррух бошини кўтариб, рўпарасида баланд бўйли, бурни муштдек, қисқагина қўйилган қора соқолли, Боку извошчилари киядиган ён ёқали қора кўйлақ кийиб, белига камар боғлаган кишини кўрди. Унинг оёғида баланд пошнали этиги бор эди.

Фаррух иккиланмай жавоб берди:

— Ҳа, мен эронликман, элчихонада хизмат қиламан. У одам ғамгин жилмайиб, деди:

— Менинг мақсадим нималигини пайқаетгандирсан? У ҳолда истасанг, меникига борамиз.

Фаррух ёнида пули йўқлиги, кийим-боши эса, арзигулик бўлмаганидан, ундан ҳайиқмай кўна қолди. Улар кетишди. Бир неча кўчадан ўтиб, кўп қаватли уй рўпарасидан чиқиб қолишди. Шалогни чиққан вивеска бу ер илгари меҳмонхона бўлганидан дарак берарди.

Улар қия очиқ эшикдан киришиб, учинчи қаватга кўтарилишди. Фаррухнинг ҳамроҳи бу ердаги эшиклардан бирига калит солиб очди-да, уни ичкарига таклиф этди.

Хона жуда ифлос эди, деворларни ниҳоятда чанг

босган, унга яқин орада киши қўли тегмагани кўриниб турарди.

Бурчакка усти ўртилмаган матрац тўшалган каравот қўйилган эди. Мезбон Фаррухни стулга таклиф этиб, хонада бошқа стул йўқлигидан ўзи каравотга ўтирди.

У Фаррухга узоқ разм солди. Сўнг бу гал форсча гапирди:

— Ҳозир қўрқоқлик қиладиган вақт эмас. Нега биз сусткашлик қиляпмиз? Ахир, улуғ қасос кунлари келганини, энди ҳеч ким халқ оммасини оёқости қилолмаслигини, унинг қонини сувдай оқизолмаслигини ҳар бир одам кўриб турибди-ку! Бутун бир халқнинг ҳаёт-мамоти, орзу-умиди ҳийла-найранглар билан бойлик ортирадиган бир гуруҳ олчоқлар ихтиёрида қолиши мумкин эмаслигини энди ҳамма билади-ку!

Мен ҳам эронликман, бироқ кўпдан бери Кавказда яшайман. Эрон ва унинг ҳозирги аҳволига ачинаман, номус қиламан. Ахир, Кавказ турклари биздан ўзиб кетишди, тараққиёт йўлига қадам қўйишди. Мен қатъий қарорга келдим. Мен бу революция алангасини Эронга олиб ўтаман, таҳқирланган ватанимизни ҳозирги оғир аҳволдан халос эта оламан.

Мен бу ерлик революционерлар қарашларининг ҳаммасига қўшилавермайман. Бироқ, шу йўл билан биз, ҳеч бўлмаганда, ашрофларни ва руҳонийларни — маърифат душманларини йўқота оламиз, тўхтовсиз давом этаётган бошбошдоқликни абадий тугатамиз, деб ўйлайман. Халқ бундан кейин ашрофларнинг қули ва жоҳил муллаларнинг қароли бўлмайди.

Курашиш керак деб ҳисоблайман. Аввало шу ердаги эронликлар ёрдамини уюштириш зарур. Бу соҳада мен баъзи тadbирларни кўриб қўйдим.

Мен сенинг ақл-идрокли, онгли эканингни эшитдим, шунинг учун ҳам ташкилотимиз ҳақида сенга хабар беришларини сўраган эдим.

Фаррух бу одамнинг қон тўлган кўзларига тикилди, унинг ҳақиқатан рост гапираётганини, бемор ватан ҳақида чиндан ҳам ташвиш тортаётганини ва уни қутқариш йўлини астойдил қидираётганини унинг қалбидан ўқиб олмоқчи бўларди.

Кейин у деди:

— Мени бу ишга жалб этиш ҳаракатида бўлиб, эҳ-

тимол, унчалик янглишмагандирсиз. Мамлакатимиз қандай аҳволда қолганини мен яхши биламан. Ҳа, номус қиласан, киши. Биласиз, мен элчихонада хизматкорман, холос. Мен ашрофлар ва руҳонийларнинг касофатидан шу аҳволга тушиб қолганман. Уч йилдан буён азоб-уқубатда кун кечиряпман. Ростини айтсам, мен ночорман, кўп иш қўлимдан келмайди, аммо сизга кўмаклашишга тайёрман. Азиз ватанимизни хоинлар, маърифат ва тараққиёт душманлари зулмидан халос этиш учун сўнги томчи қоним қолгунча курашишга тайёрман. Ҳалол фикр ва покиза истаклар менга таянч экан, ғалабадан умидворман.

Фаррухнинг суҳбатдоши ўрnidан туриб, унга яқинлашди ва қўлини маҳкам қисди:

— Демак, розисан? Бу катта қувонч. Мен шу қисқа вақт ичида қанча эронликни учратган бўлсам, уларнинг ҳаммаси кўмаклашиш истагини билдирмоқда. Агар уларнинг ҳаммаси шу гоё учун жон-дилдан курашадиган, душманга қарши жанг қиладиган бўлса, биз ўз мақсадимизга эришамиз.

Фаррух гумонсираб бош чайқади.

— Қандай қилиб?— Деди у истехзо билан кулиб.— Ҳар кимнинг гапига ишониб бўладими? Улар сизнинг таклифларингизни қай тарзда ва қайси ният билан қабул этаётганини қаёқдан биласиз?

Фаррухнинг суҳбатдоши — биз уни бундан буён ўртоқ Ж... деб атаймиз — унинг айтаётган гапларини ичдан маъқуллаб:

— Рост айтасан,— деди,— баъзилар шаҳарни талаш... бойиш истагидагина розилик берганликларини ўзим ҳам билиб турибман. Лекин кўпчилик маълум маслакдаги кишилар тарафида бўлгач, ёмон ниятли одамларни тийиб қўя оладилар. Кўпчилик ишни зарур томонга буради, тўғри бошқаради, натижада халқ оммасининг хайрихоҳлигини таъмин этади.

Суҳбат тагин бир неча дақиқа давом этди, Фаррух ўртоқ Ж... сиймосида комил ишончли, софдил одамни кўрди. Бу учрашувдан руҳан мамнун бўлди, ўзини фикран табриклади. Унга, тақдир ниҳоят уни орзу-умиди сари етаклаётгандек бўлиб туюлди.

Ўртоқ Ж... Фаррухни ҳозиргача қилинган ишлар билан таништирди-да:

— Яқин келажакда, эҳтимол, икки ҳафталардан ке-

Йин режамизни бажаришга киришамиз,— деб қўшиб қўйди.

Сўнгра у Фаррухга ташкилотнинг фаол қатнашчилари билан уч кундан кейин учрашадиган жойни тайинлади. Фаррух хайрлашиб, жўнади.

Уйга кетаётганида ва ундан кейинги уч кун давомида Фаррухнинг мясида бир-бирига зид фикрлар тинмай курашарди. Гоҳ униси, гоҳ буниси голиб келарди. Аммо, кураш тинмас, устун фикр мағлуб бўларди. Сўнгра голиб чиқарди.

Қиссамиз қаҳрамони рус революционерлари яратган вазиятни тўла маъқуллай олмасди. Унинг орзуси текинхўрларни тугатиш ва чинакам тенглик ўрнатишдан иборат эди.

У халқни таҳқирлашга барҳам берадиган революциянигина зарур деб ҳисобларди. Ҳеч бўлмаганда, эронликлар европаликлар олдида қизармасинлар, ҳеч ким, эронда хотин-қизларни калтаклашади, у ерда аёллар ҳеч қанақа инсоний ҳуқуққа эга эмас, уларни «ақли паст махлуқ» деб аташади, дея олмасин дерди.

У ашрофлар ва руҳонийлар «насли» бахти қаро халқ пулини совуриб, Европада айш-ишрат қилишини ва халқ орасидан чиққанларни тентаклардан кулгандай масхаралашни тақиқлайдиган революциянинг, ҳаёти тамомилла муҳтожлик ва қайғу-аламдан иборат бўлган меҳнаткаш халқни иззат-ҳурмат қилишга ўргатадиган революциянинг тарафдори эди.

У революциянинг Эронда тараққиёт қуроли бўлиб хизмат этишини истарди. Бинобарин, мамлакат илғор давлатлар қаторига қўшилиб олсин, европаликлар ҳеч қачон: Эрон — «бу даҳшатли ўрта аср», у ерда ҳанузгача ҳар хил жоҳил «оғойи шайх» ўлим жазоси, саводсиз мулла «кофир» деган фатво бера олади, дея олмасинлар... дерди.

Фаррух ҳали ҳозир кимлар билан ишляяганини билмасди. Шунинг учун ҳам агар у бу режани амалга оширишда ёрдам кўрсатадиган бўлса, оқибат нима бўлишини аниқлай олмасди: яъни, бу чиндан ҳам ватанга хизмат қилиш бўладими ёки унга хоинликми?

Бироқ Фаррухнинг бошига инсон тоб беролмайдиган азоб-уқубат тушганини, унинг бағри тилка-пора бўлганини, қалбидаги нафрат ўтини фақат қон билангина ювиш мумкинлигини унутмаслик керак.

Фаррух гарчи бу одамларга ёрдам бериш билан ўз мақсадига яқинлаша олмаслигини, ватан душманлари янчиб ташланмаслигини, мабодо душман қирилгудек бўлса, бошқалар ҳам янчилажагини, бинобарин, унинг иштироки зарар келтиришини сезарди. Лекин маълум бир тўда одамларга нисбатан бўлган нафрати уни ташкилотда иштирок этишга даъват этар, ундар эди.

Дарвоқе, бунинг асоси бор эди. Йўқса, нега уни маҳбуслар қаторига қўшиб қўйишди? Нима учун бунчалар шармандаю шармисор қилдилар? Унинг айби нимада? Қандай жиноят қилган? Бировни ўлдириптими? Бировни зино қилдими? Нима бўпти?

Айби шу эдики, у севарди!

Уч кун ўтгач, Фаррух иккиланмади. У бугунга белгиланган мажлисга ҳозирлик кўрди.

XVIII БОБ

ИНҚИЛОБ АЛАНГАСИ

Эрон шаҳарларини — биринчи навбатда, иқлими Англия кишиларига маъқул келадиганларини инглиз қўшинлари эгаллаб олиб, улар шаҳар ишлари билан зўр бериб шуғулланардилар. Шошилинч равишда қандайдир бинолар қуришарди, назмия ва махсус полиция тузишарди, уларда хизмат қилишга қазвинлик Ч... уддавалага ўхшаган ватанга бефарқ қаровчи шахслардан қабиҳ жосуслар танлаб, уларга икки юз-уч юз тумандан маош белгилашарди. Бу ерга келган бечораларни ўз мамлакатада чет элликлар ёки уларга алоқадор кишилар тинтув қилишарди. Сургун ва қамоқ одат тусига кириб қолганди. Лондоннинг бевосита малайи, ноиби бўлмиш бош министр бу аҳволдан гоят мамнун эди; яқиндагина, бу лавозимга чиқмасидан олдин, у қарзга ботиб кетган эди, энди бўлса дала ҳовли, боғ-роғ қуриб, Довил ҳамда Монте-Карлода қиморга тикиш учун пул жамғарарди.

Деярли ҳамма газеталар ёпилган бўлиб, фақат иккитагина газета чиқиб турар, улардан бири, «қўшимча садақа» олган кичкина газета, бош министрни мамлакатда энг билимдон одам, деб талқин эта бошлади. Баъзилари уни ҳатто «дохий», у бошчилик қилган ҳукуматни эса, «Эронни халос этувчи давлат кабинети» дея улуғларди. Эронда чет элликлар ҳукмронлик қи-

лаётган ва улар мамлакатнинг ҳиқилдоғида бўғиб олганини кўрган халқ зорланарди, лекин унинг оху-зори кимнинг ҳам қулоғига киради, дейсиз?

«Шижоатли» бош министр эса бу шикоятларга ҳеч бир эътибор қилмасди.

Омма орасига ташвиқотчилар юборилган эди, агар биров ҳукумат аъзоларини хонлар деб атаганини эшитгудай бўлса, улар Ноиб Хусайн билан Мошоллохон¹ қатл этилганини эслатишар, «шартнома»нинг зарур эканлигини исботлашарди. Айниқса, кўк салла ўраган сайд ҳар маъракада «шартнома»нинг фазилати, ундан кўриладиган нафни зўр бериб ташвиқ қилар, бебахт, соддадил савдогарларга «шартнома»ни буюк бош министр эришган ютуқлардан бири деб тушунтирарди.

Озодлик ҳаракати арбоблари ойлаб қамоқда ётиб, полициячилар берадиган атала-умочни ичиб, қоронғи камераларнинг бадбўй ҳавосида нафаси бўғиларди.

Ҳамма ерда ҳарбий ҳолат жорий қилинган эди. Ҳар кунни тўда-тўда қилиб одамларни қамоққа жўнатишарди. Бунинг сабабини ҳеч ким билмасди. Кўпинча бирор жойда, жамоат орасида «шартнома»га эътироз билдирганлар, инглиз қўшинларининг нотўғри хатти-ҳаракати тўғрисида бирон гап айтганлар ёки қазвинликлардан кўпгина кишини суд қилмай-нетмай қамаб қўйганларини истибдод деб атаганлар қамоққа тушар эди. Бошқа шаҳарларда ҳам аҳвол шундай эди. Бир маҳаллар, чор режими даврида руслар ҳам очиқдан-очиқ зулм ва ваҳшийликлар қилишган. Руслардан мерос олган маърифатли инглизлар эса расвогарчилик ва қабиҳлик бобида улардан асло қолишмас эдилар. Лекин, инглизлар «дўстона» тарзда, ўз садоқатини минг карра таъкидлаган ҳолда силлиқ амалга оширарди. «Рейтер» агентлиги ҳар кунни лорд Керзоннинг Эрон ҳақидаги таассуфини оламга хабар қилиб турар, гўё бу билан истибдодга қарши бош кўтарган ватанпарварларни тинчитмоқчи бўларди.

Бу давр шундай бир давр эдики, агар биров иккинчи одамни кўрқитмоқчи бўлса, унга: «Сени қараб тур, «шартнома»га қаршисан, биламан, хабар бергудай бўлсам, дарров авахтага тиқишади»,— деса, бас эди.

Агар у бечоранинг қарамоғида хотин, бола-чақаси

¹ Биринчи жаҳон уруши йилларида бош кўтарган «қароқчилар»нинг бошлиқлари.

бор бўлса, бирор кори ҳол бўлмаслиги учун жим юриши, тавба қилиши зарур эди.

Давлат кабинети икки йилча сақланиб турди. Шу муддат охирига келибгина халқаро сиёсатдаги ўзгаришлар ва рус инқилобининг муваффақиятлари одамларда агар бу занжирдан ўзларини халос этмасалар, уларни тақдирнинг ўзи халос этажагига умид пайдо қилди.

Шундай бўлади ҳам.

Фаррух ҳозирлик кўрган ўша тун Бокуда инқилобий комитет тузилди. Уни тузишда Фаррух ҳам қатнашди. Аъзолар бор-йўғи олти киши эди, ҳаммаси кавказча кийинган, маузер ва тўппонча таққан эди. Фаррух кириб келганида, ўртоқ Ж... йиғилганларга мурожаат қилди:

— Ўртоқлар, танишинглар... бу мен уч кун аввал гаплашган ўша одам. У бизга хайрихоҳ.

Ҳозир бўлганлар Фаррухга бошдан-оёқ разм солишди. Фаррух бурчакка бориб ўтирди.

Шундан кейин ўртоқ Ж... ўрнидан турди-да, форсчага туркчани аралаштириб, Эроннинг ҳозирги аҳволини тасвирлади ҳамда сўнги маълумотларни баён қилди. Кейин у:

— Тез орада қуролланиб, Эронга жўнаймиз. Бироқ, иш бошлашдан олдин мен бир нарсани аниқлаб олмоқчиман: биз ҳаммамиз яқдилмизми?— деб сўради.

Орага сукунат чўкди. Сўнг ҳозир бўлганлар орасидан йигирма етти-йигирма саккиз ёшлардаги бир йигит ўрнидан турди ва ғазабдан тутила-тутилга сўзлади:

— Ҳурматли ўртоғимизнинг саволига ҳайрон бўляпман. Орамизда бу ишга қарши чиқадиган одамнинг топилишига асло ишонмайман. Эроннинг аҳволи ҳаммамизга маълум, ҳаммамиз ҳам у ердаги тузумдан нафратланамиз, уни ўзгартириш керак деймиз, шу йўл билан ватанини халос қилмоқчимиз.

Ўртоқ Ж... хотиржамлик билан деди:

— Мен фақат шуни кўзда тутган эдим. Ҳозир эса ихтилоф йўқлигини кўриб турибман. Аммо, Эрондаги аҳвол билан бошқа мамлакатлардаги аҳволни солиштирганимизда бошқа мамлакатларда тарқалаётган ғояларнинг эронликлар орасида ҳанузгача омма орасига кириб бормаётгани кўзга ташланади. Шу сабабли мен бу ердаги ўртоқлардан мақсади зўрлик эмас, балки маърифат ва халқ эрки душманларига қарши кураш

бўлган инқилобга хайрихоҳлик билдиришга қасамёд қилишларини сўрайман.

Утирганлар орасида шов-шув бошланди. Ҳар ким ўз ёнидагиси билан фикрлашарди. Ҳар қалай, улар орасида икки кишининг бунга рози эмаслиги аён бўлиб қолди. Бироқ шу топда улар ҳеч нарса дейишмади. Бирин-кетин ҳамма ўрнидан туриб, жўшқинлик билан умумий ишга ўз хайрихоҳлигини изҳор этди. Фақат мазкур икки кишигина тараддудда экани сабабли қасамёд қиларкан, товуши титраётгани сезиларди. Уртоқ Ж...нинг таклифига мувофиқ, Фаррух ҳам ўрнидан турди. У олдинга чиқди-да, столга зарб билан бир мушт уриб деди:

— Мен ҳам бор кучимни ватанни қутқаришга, унинг душманлари ва золимларидан ўч олишга бағишлашга қасамёд этаман.

Унинг ёш чеҳрасидан қатъий қарорга келгани билиниб турарди. У қасамёд қиларкан, шу қисқа бир дақиқада ўтмишда тортган барча азоб-уқубатларини қайтадан ҳис қилгандек бўлди.

Бир соатдан сўнг мажлис ёпилди. Уч кундан кейин яна тўпланиб, кўрилган амалий тадбирлар тўғрисида ўртоқ Ж...нинг ахборотини тинглашга қарор қилинди.

Шу куни Фаррух уйига бошқача фикрлар билан қайтди. У шу ўтган икки ярим йил давомида ўзини жуда заиф ҳисоблаб келар эди. У ўзини вақти келганда қасос олишга ҳам ноқобил биларди, ҳамма нарсадан умидини узиб қўйган эди.

Фаррух кўз олдида ҳамиша севгилиси Маҳин турар, Эвинда уни оғушига босиб турган кечасини, боғ деворида ўтказган ширин дамларни хотирларди. У энди буларнинг ҳеч бири такрорланмаслигини биларди. Наҳотки, у келажакда Маҳин билан янада ширинроқ онларни кечира олмаса? Бечора йигит, Маҳин тирик, у мени кутяпти деб ўйларди. У Маҳин билан қайта учрашганида қиз ё уни, ё отасини дейишини эсласа, юраги беихтиёр типирчиларди. Борди-ю, қиз отасини деса-чи? Йўқ, Маҳин оғойи Ф... уссалтананинг қандай разилликлар қилишга қодир эканлигини билгач, ундай отанинг номини аташдан воз кечажагини юраги сезиб турарди.

Уч кундан кейин яна мажлис бўлди, унда ўртоқ Ж... амалий ишнинг ривожланаётганини, тез орада ҳаракат

бошлаш мумкинлигини маълум қилди. Унинг ихтиёрида учта катта кема ва олти минг киши бор эди. Уртоқ Ж... ҳужум бошланадиган кунни аниқ белгилашни таклиф қилди, узоқ чўзилмаган музокаралардан сўнг уч кундан кейин, яъни шаъбон ойининг йигирма еттигида иш бошлашга, Анзали портига боришга қарор қилинди.

Олдинги кемада комитет аъзолари ва кўнгиллилар орасидан сайланган офицерлар борарди. Улар бош штаб ташкил этиб, тадбир-чораларни муҳокама қилардилар.

Йигирма тўққизинчи кун эрталаб кемалар Анзали ва Қазян яқинида ўқ етгудай масофада тўхтади-да, шу заҳотиёқ ҳарбий ҳаракатни бошлаш учун Қазяни бомбардимон қила бошлади.

Бу жойдаги инглиз қўшинлари саросимага тушиб қолди. Кўп ўтмай, музокара олиб бориш учун соҳилдан кема томон оқ байроқли қайиқ кела бошлади. Қайиқда ўтирганлар билан инқилобчилар орасида қанақа музокаралар бўлгани бизга маълум эмас, лекин қайиқ қайтиб боргач, инглиз генерали чекиниш ҳақида буйруқ бергани ва инглиз қўшинлари Анзали ва Қазяни бўшатиб кетгани аниқ. Марказий ҳукуматнинг Анзали ва Қазянда қўшинлари бўлмагани сабабли, инқилобчилар кемадан тушдилар ва ҳеч қандай қаршиликсиз бу ерни эгаллаб, ишга киришдилар. «Шижоатли» бош министр бунақасини кутмаган эди, рўй берган воқеадан у тамомила ўзини йўқотиб қўйди. Воқеалар ўзбошимчалик ва халқ иродасига қарши бориш қандай оқибатларга олиб келишини унга кўрсатиб турарди.

Бу воқеа ҳақидаги хабар пойтахтга етиб, у ерда бир вақтнинг ўзида ҳам қувонч, ҳам ташвиш туғдирди. Бош министрнинг бошбошдоқлигига хотима бериладиган кун келганини тушуниб, ҳамма қувонди, инқилобчилар ҳаракати натижасида туғилган хавф ташвишга солиб қўйди. Марказдан пайдар-пай келган телеграммалар инқилобчиларни бу йўлдан қайтаролмади, талвасада қолган ҳукумат улардан ҳеч қандай жавоб ололмади. Инқилобчилар Анзалини ишғол қилгач, Раштга йўл олди. Инглиз қўшинлари ўз генералининг буйруғига биноан ўқ-дорилар ва қурол-аслаҳаларини аллақерга яшириб, чекиндилар.

Аҳолини ваҳима босди. Марказий ҳукумат қаршилик кўрсатолмасди. Айни пайтда Эронни муҳофаза этишни ўз зиммасига олган инглизларнинг нега чекинаётгани-

ни, чекинганда ҳам инқилобчиларнинг олға эркин силжиши учун бунчалик «дўстона» йўл очиб бераётганини тушуниб бўлмасди.

Инқилобчилар Раштга киргач, янги ҳукуматни эълон қилдилар. Кўп одамлар қамоққа олинди. Кўплар ҳукуматнинг таклифи билан аскарликка ёзилди.

Ниҳоят, «шижоатли» бош министр қулади. Марказий ҳукумат ҳарбий кучларни тўплашга киришиб, ҳар куни Рашт томон эшелонлар жўната бошлади.

Теҳрон аҳолиси инқилобчилар Теҳронни олиб, хоинларни жазолайди ва ниҳоят, халқни фирибгарлардан халос қилади, инглиз қўшинлари Эрон тупроғидан «яхшилик билан» жўнаб қолишади ва «шартнома»дан ҳам «биродарона» ёз кечишади, деб умидвор бўлиб, қувонарди. Бироқ, худди шу сабаблар туфайли изтироб чекаётган ва ташвишланаётганлар ҳам бор эди. Назмия одамларни яна инқилобчилар билан алоқадор гумон қилиб қўлга олар, авахтага қамар эди. «Войзлар» йиғинларда ашроф ва амалдорлар шаънига дуо ўқир, оломоннинг «омин» деган шовқин-сурони остида «софдил оғолар»га узоқ умр тилашиб, бошларидан салла ва дўппиларини олиб, худойи таолодан кофир инқилобчиларни жазолашни илтижо қилишарди.

Инқилобчилар эса марказга эътибор қилмай, Раштда ўз ишлари билан машғул эдилар, декретлар чиқарардилар. Улар бундай қилишга тўла ҳақли эмасмидилар? Уларнинг марказий ҳукумат аъзоларидан қандай камчиликлари бор эди?

Булар, ҳеч бўлмаганда, маърифатни динга зид қўядиган саводсиз мулланинг бошига бир мушт тушириб, унга: «Агар сен чин мусулмон бўлсанг, бундай демас эдинг», дейишга журъат қила олар эдилар.

Марказий ҳукумат министрлари эса, ҳатто шундай қилишга ҳам журъат этолмасдилар. Аксинча, руҳоний оғо «амрини» итоаткорона ижро этар ва «унинг» югурдакларини министрликка хизматга қабул қилардилар.

XIX 606

ФАРРУХ ҲУКУМАТ ҚУШИНЛАРИ ТАРИФИГА УТАДИ

Фаррухга комитетга киришни ва комиссарлардан бирининг лавозимини олишни таклиф қилишди. Фаррух бу таклифни рад этди, лекин расмий бўлмаса ҳам про-

граммада белгиланган тадбирларни амалга оширишда ғайрат билан кўмаклашишга ваъда берди, холос. Қанча уринишмасин, Фаррух кўнмади, шундан сўнг уни ўз ҳолига қўйишди.

У комитет мажлисларида қатнашар ва ўз фикрларини баён қиларди.

Инқилобнинг дастлабки кунларида Фаррух тез орада инқилоб қўшинлари Теҳронни эгаллайди, халқ хоинларини жавобгарликка тортади, ана шунда Маҳинни кўраман, деган хаёлда ўзини бахтиёр ҳис этарди.

Комитет фаолиятининг дастлабки кезларида содир бўлган анча-мунча хатоликларга Фаррух у қадар эътироз билдирмади.

— Келажакни, гўзал, бахтли келажакни ўйлаш керак,— дерди у.

Бироқ, у комиссарлар орасида одатда эрон ташкилотлари ва жамиятларининг ҳаммасида ҳамиша бўлиб турадиган ихтилофлар бошланганини кўргач, беҳуда қон тўкилаётганини ва бегуноҳ кишиларнинг мол-мулки талон-торож қилинаётганини кўргач, аста-секин ўйлай бошлади, ғамга чўмди.

Марказий ҳукумат аввал инқилобчиларнинг соқчи постларини тор-мор келтиришга муваффақ бўлди ва ватан хоинларининг ташвиши бир қадар босилгандай бўлди. Аммо, ҳукумат қўшинларининг мағлубияти тўғрисидаги хабар Теҳронга етиб келганида сотқинлар типирчилаб қолди. Афтидан, улар ўз жирканч ёвузликлари, машъум қилмишларини эслаб, виждон азобига, талвасага тушган эдилар.

Ўртоқ Ж... энг самимий ва ҳалол икки-уч комиссар билан биргаликда иш билан машғул бўлди. Лекин, Фаррух Ж...нинг ҳам пушаймон бўлаётганига, баъзи тутуруқсиз ўртоқларининг хатти-ҳаракатини маъқулламаётганлигига ишонч ҳосил қила бошлади.

Инқилобчилар Мозандаронга қўшин юборди, у ерда ҳам қаршиликка дуч келишмади. Энди улар Теҳронни ишғол қилиш мумкинлигига ишонган эдилар.

Бир куни кечқурун комиссарлар ўртасида ихтилоф чиққанида, ўртоқ Ж... Фаррухга:

— Мажлисдан кейин қол, баъзи бир нарсалар тўғрисида гаплашиб оламиз,— деди.

Улар ёлғиз қолишгач:

— Ҳарқалай, нима демоқчи эканлигимни пайқаб тур-

гандирсан?— деди у Фаррухга.— Ҳаммаси бит тахмин қилгандай бўлиб чиқди: қарашларимизда яқинлик йўқ, бу эса, муваффақият қозонишимизга халақит беради, чамамда тез орада ғалабага бўлган барча умидимиз чиппакка чиқса керак. Қандай фикрлар билан иш бошлаганимизни биласан. Мана, энди иш чаппасига кетяпти. Комитет аъзоларининг ҳар бири ўз фойдасини кўзлаш, дилга туккан ниятини амалга ошириш йўлларини қидириш билан банд — улар фақат шунинг учунгина ишлаяпти. Мамлакат бахт-саодати тўғрисида эса ҳеч кимса бош қотирмай қўйди. Бокуда менга, кўпчилик бизнинг маслакдошларимиз тарафида тургандек туюлган эди, уларнинг ҳаммасини жиловлай оламиз, деб ўйлагандим. Бироқ, янглишганимни ҳозир кўриб турибман: душманларим ғолиб келяпти. Нима қилишни билмай қолдим. Лекин, ҳар ҳолда, бўлар иш бўлди, бир илож қилиб уларни бу бебошликдан тўхтатиш керак, халқ бошига азоб-уқубат тушишига йўл қўймаслик лозим.

Уртоқ Ж...нинг азобланаётганини жуда яхши сезган Фаррух ғамгин бош чайқади:

— Уларни тия оламан, деб ўйлаяпсизми? Уларнинг қабиҳ хатти-ҳаракати инқилобчилар шаънига доғ бўлмасин деяпсизми?

Уртоқ Ж... сукут қиларди. Фаррух ҳам ҳеч нарса демади. Бечора Ж... соф ният билан бу эзгу ишга киришган эди, мана, энди кутилмаганда шахсий манфаат биринчи ўринга чиқиб, ижтимоий бахт-саодат эса унутилгани аниқ бўлиб қолди.

Ниҳоят ўртоқ Ж... бошини кўтарди-да, деди:

— Навбатдаги мажлисдаёқ уларнинг бу шармандали ишларини юзларига соламан, ичган онтларини эслатаман, бунингдек ножўя хатти-ҳаракатни бас қилишни талаб этаман.

Фаррух бунини маъқуллади, сўнг иккиси уй-уйига кетди. Уч кундан кейин комитет мажлиси бўлди. Уртоқ Ж... кун тартибини эълон қилиш олдидан Бокуда қасамёд қилинаётган пайтда тараддудланган икки ўртоқнинг номини тилга олди:

— Мен бугун ўртоқларга ўз программамизни қайта эслатиб қўйишга ва тутган йўлимиздан амалда жуда ҳам узоқлашиб кетганимизни, бу аҳволда, афтидан, тез орада ундан тамомила воз кечажагимизни билдириб қў-

йиш эҳтиёжи туғилди, деб ўйлайман. Бокуда мен ўз фикримни айтган эдим. Мен сизларга Эронни бошқа мамлакатлар билан тенглаштириб бўлмайди, деган эдим. Бошқа жойларда мумкин бўлган нарса бизнинг шароит учун тўғри келмайди. Ана шу ўзига хос шарт-шароитни ҳисобга олган ҳолда мавжуд тартибни ўзгартиришга отланганмиз. Илғор ғоялар йўлида бир гуруҳ бетайин мансабпарастларни йўқотмоқчи бўлган эдик. Эндиликда эса, аксинча бўлиб чиқяпти: инқилобнинг олдинги сафида туриб, муқаддас программамизни амалга оширишда бошқаларга нисбатан кўпроқ зиммасига масъулият юкланган кишилар ўз қиёфаларини йўқотиб қўйишяпти.

Ўртоқ Ж... қизишиб кескин гапирди. Утирганлар орасида шов-шув, норозилик бошланди:

— У кимни кўзда тутяпти? Бу қанақа қочириқ бўлди?

Ўртоқ Ж... жавоб қилди:

— Бу қочириқ эмас. Бу огоҳлантириш. Бундан кейин бунақанги танбеҳга ўрин бўлмаса керак деб ўйлайман.

Ҳамма ўзининг программага содиқлигини, хоинларнинг таъзирини беришга тайёрлигини кўрсатишга жоҳ ҳаҳди билан уринди. Шу куни мажлис узоқ чўзилди.

Ўртоқ Ж... қаноат ҳосил қилгандай бўлди.

— Улар эҳтиёткорликка чақирганимдан, огоҳлантирганимдан чўчиб қолишди,— деди у Фаррухга.— Улар аҳволимиз оғирлигини тушундилар. Энди ўзларини бошқача тутадилар, албатта.

Фаррух бошқача фикрда эди. У муҳолифлар ахбороти сохталлигини пайқаган эди. Шунинг учун у ўртоқ Ж...ни олиб қолиб, унга ўз мулоҳазаларини, уларнинг авзойидан нималарни сезганини гапириб берди.

Ўртоқ Ж... унинг фикрига қўшилди, лекин:

— Майли, шундай бўлсин. Улар бизнинг устимиздан кулаётган бўлишлари ҳам мумкин. Аммо, бунинг ҳечқиси йўқ. Агар биз ғалабага эришсак, улар ҳам жазодан қутулолмайдилар. Огоҳлантиришим фақат ишнинг бошланиши, агар яқин орада шунақа ҳодиса яна такрорланадиган бўлса, уларга қарши очиқ курашга ўтаман,— деб қўшиб қўйди у.

Фаррух тунни дилгирлик ва саросимада ўтказди. У инқилобчилар орасида бошланган ихтилоф туфайли

энди қасос олиш имкони бўлмаслигини ва севгилиси Маҳинга етиша олмаслигини ҳис этарди. Дастлабки муваффақиятларни кўргач, бечора йигит интиқом соати бошланди, энди амалгашиб боряпти, деб ишонган эди. Инқилобчиларнинг ахлоқи, хатти-ҳаракати ўзгаргач, ғалабага умид қилиш беҳуда гап эканлигини пайқади.

Комитетдаги ихтилофдан хабардор бўлиб қолган қўшинлар икки тенгсиз қисмга бўлинишди. Бу хабар Теҳрондаги қаллоб ва хоинларни нақадар қувонтирганини тасаввур этиб кўринг.

Уртоқ Ж... ҳамон комитет аъзоси ҳисобланса-да, у ерда унинг эътибори бўлмай, барча ишлар унинг иштирокисиз қилинаётган бўлса ҳам, Фаррух у билан учрашиб турди. Уртоқ Ж...нинг ҳатто комитет ишида қатнашиб туришини ҳам бошқалар хуш кўришмасди. Қандай қилиб бўлса-да, ундан мумкин қадар тезроқ қутулмоқчи бўлаётганлари сезилиб турарди.

Инқилобчи қўшинлар билан рус офицерлари бошчилигидаги казаклар ўртасида уруш давом этарди. Казаклар бир марта Раштни ишғол қилдилар, аммо кейинча тагин Манжилга чекинишга мажбур бўлдилар. Яна бир ой ўтди. Инқилобчилар билан казаклар ўртасида қаттиқ жанглар бошланди. Инқилобчилар енгилди. Казаклар шаҳарга яқинлашдилар. Қичқириқ эшитилди:

— Чекинамиз! Шаҳарга ҳукумат қўшинлари кирапти!

Фаррух инқилобчилар билан бирга шаҳардан кетмоқчи эди, лекин қандайдир ички куч унга нидо қилди: «Қол! Казакларга қўшил! Шундагина мақсадга эришишга ишонсанг бўлади».

У ҳеч нарсадан тап тортмай шаҳарда қолди.

Инқилобчилар кетишди, ҳукумат қўшинлари эса қаршиликсиз шаҳарга кириб келди. Фаррух шу заҳотиёқ кўлга олиниб, қўшинлар қўмондони ҳузурига жўнатилди. Қўмондон унинг қочишга уринмаганига ва ҳайиқмасдан уларга асир тушганига ҳайрон бўлди. Шундай бўлса ҳам уни ўлим жазосига ҳукм этиш керак, деб қўйди.

Аммо инқилоб бошланганидан буён Фаррухнинг ҳеч кимга ёмонлик қилмагани, унинг устидан бирор шикоят тушмагани маълум бўлгач, қўмондон бу йигитдан маълумот олиш билан кўпроқ фойда кўриши мумкин.

лигини ўйлаб қолди. Фаррух унга инқилобчилар орасидаги ихтилоф тўғрисида сўзлаб берди.

Фаррух бундай деди:

— Ҳозиргача улар билан бирга бўлганимнинг боиси мен уларни ҳақ, соф маслакдаги кишилар деб ўйлаган эдим. Энди бўлса, уларга қарши жон-жаҳдим билан курашишга тайёрман.

Фаррухни синаб кўрмоқчи бўлиб, учинчи разрядли подпоручик лавозимига тайинлашди ва олдинги, соқчи қисмга юборишди.

У чиндан ҳам инқилобчиларга қарши эканлигини исботламоқ учун инқилобчиларнинг қурол-аслаҳа сақланаётган катта омбори жойлашган ерни кўрсатиб берди. Бу билан у командирнинг унга бўлган эътимодина янада оширди.

Уч кундан кейин Фаррух ҳукумат қўшинлари сафига қўшилди.

XX боб

Учинчи ҳут тунтарилиши олдидан

Яна олти ой ўтди. Қиш яқинлашмоқда эди. Қазаклар Раштни яна ташлаб чиқдилар. Шу олти ой давомида руҳонийларга ва ҳукуматнинг бошқа турли хил текинхўрларига жуда кўп маош тўлангани ҳолда казаклар бир пулсиз ўтиришди. Рус офицер-инструкторлари хизматдан кетажакларини маълум қилдилар, оқибат-натияда уларнинг ўрнини бошқа чет элликлар эгаллади.

Гарчи инқилобчилар Раштни ишғол қилган бўлсалар-да, ички маълумотга қараганда, уларда аввалги шашт қолмаган эди, марказий ҳукумат уларга Гилонни бериб қўйган бўлишига қарамай, энди Техрон ҳақида ташвишланмаса ҳам бўлаверарди.

Совуқ тушди. Юпун, оч, пулсиз казаклар оғир кунларни бошдан кечирмоқда эдилар. Уларнинг оҳ-зори тоқатни тоқ қилиб юборарди. Илгарилари ашрофларнинг боғ-роғларини садоқат билан қўриқлаган бу одамлар энди тўққиз ойдан буён жанговар фронтнинг олдинги маррасида туришарди, бунинг устига-устак уларнинг ойига беш-олти тумандан иборат арзимас маошини ҳам бермай қўйишган эди.

Аҳвол ўзгариб кетди. Инглиз қўшинлари бирин кел-

тин тўдалашиб, Эрондан чиқиб кета бошлади. Эндиликда фақат Қазвин билан Манжилдагина уларнинг бир қисм аскарлари турар эди, холос.

Турли тоифа кишилардан ташкил топган ва ҳатто шаънига шоирлар мадҳия ўқиган марказий ҳукумат бу таъғликни бартараф қилишдан ўзини мустаснодек туртарди. Инглиз ва ҳукумат қўшинлари бўлса, Манжилда говдек турар, у ё орқага, ё олдинга силжимас эди.

Ниҳоят, яқин орада муҳим ўзгариш бўлишига умид боғлаш ва аҳволнинг ўзгариши мумкинлиги тўғрисида бирин-сирин миш-мишлар тарқала бошлади.

Шу кунларда, Эрон календари бўйича 1299 йил далв ойининг совуқ тунларидан бирида, Қазвинда Сипоҳсолор тўғонига чиқиладиган хиёбондаги уйларнинг бирида, девор орасига қурилган печка ёнида икки киши гаплашиб ўтирарди. Уларнинг бири подпоручик погонини тақиб олган, оҳорсиз казак мундири кийган, бошқаси эгнига қора сардорий ва бошига чўққи бўрк кийган эди.

Ҳаво очиқ бўлса-да, аммо ниҳоятда совуқ эди. Улар ўтирган хона уйнинг шимол қанотида бўлиб, қўшни ҳовли иморатларига туташган эди. Печка ўтининг унча мазаси бўлмаса-да, лекин хона жуда иссиқ эди, бу икки киши диванда бемалол ёнбошлаб, баҳузур ҳордиқ чиқарарди. Столда бир шиша қазвин шароби ва бир неча дона пўртаҳол турарди.

Улар, афтидан, қизиқ нарсалар ҳақида гаплашардилар. Бўркли ёш йигит ҳарбий кишидан сўрарди:

— Ростдан-а? Уларнинг шундай ниятлари бормиди? Мен бундай деб ўйламаган эдим.

Ҳарбий киши папиросини бурқситган ҳолда жавоб қиларди:

— Ҳа, шундай, лекин эронликлар шу қатъиятсизлик, жанжалкашликка ўчлигидан кечмас экан, ҳар қанақа ташаббус ҳам шу тарзда беоқибат қолиб кетаверади.

Улар ўқтин-ўқтин узоқ сукут қилишарди. Офицер бирдан суҳбатдошига боқаркан, ундан сўради:

— Ташқари совуқ, печкага бўлса, ўт қалаганинг йўқ, хонанг нега бунча иссиқ? Сабабини билолмай қолдим.

Суҳбатдоши, яъни мезбон жавоб берди:

— Дарҳақиқат, анча иссиқ. Агар биз сен билан шароб ичганимизда эди, буни шаробдан десак бўларди. Менимча, бу қўшнимизнинг печкасидан, унга ўт қалаш-япти.

— Ажабо, қўшнининг печкасига ўт қаланса, сизларнинг хоналарингиз ҳам исийверар экан-да?— деб сўради офицер қизиқсиниб.

— Яна сен буларда юксалиш зўр, уйларни бир тармоқдан сув билан иситиладиган қилинган, шу сабабли ҳамманинг хонаси барварига исийди, қойил, деб ўйлама. Йўқ, биродар, ҳали бунақа нарса айтишга осон, холос. Бу иккала уй бир одамга қарайди, у бу иморатни қураётганида тежамини ўйлаб, ҳар икки печка мўрисиини бир жойдан чиқарган. Бирига ўт ёқилса, иккинчи хона ҳам исийди. Хоналар бир-бирига туташ қурилган, агар у ёқда қаттиқроқ сўзлашсалар, бу ерда бизга эшитилади.

— Бу полковник Н. турадиган ўша уйми?— деб сўради офицер.

— Ҳа,— тасдиқлади мезбон,— мен ташқари ҳовлини, унга каттароқ хона керак бўлганидан, у ичкари ҳовлини ижарага олганмиз. Бизнинг ҳовлимиздан у ёққа чиқиладиган эшик бор.

Яна нималар ҳақидадир гаплашиб ўтиришди, сўнг бир стакандан шароб ичишди.

Офицер аста-секин хаёлга чўмди. Унинг кўзлари аллақайси нуқтага тикилган эди. Уни хаёлдан қутқариш мақсадида мезбон гап қотди:

— Тағинми? Нима бўлди? Ахир, сен бундан буён ўтмишни эсламасликка, бугун мен билан биргаликда бирор соат бўлса ҳам чақчақлашишга ваъда берган эдинг-ку.

— Йўқ, иложи йўқ,— деди офицер,— кечир, янглишган эканман: хушвақт бўлолмайман. Мен билан ўтириш зерикарли бўлса, унда мен кетаман.

Меҳмонни хафа қилиб қўйдим, деб хижолат тортган мезбон шошиб қолди:

— Қаёққа, қаёққа? Нима деб ўйласанг, ўйла, аммо, марҳамат қилиб, ҳеч бўлмаганда кечки овқатга турасан.

Подпоручик индамади. Афтидан, унинг унчалик кетгиси йўқ эди. Эрон ҳисоби бўйича соат уч яримга яқинлашган эди, лекин қиш бўлгани сабабли кечки овқат маҳалига анча бор эди. Суҳбатдошлар ҳар ким ўз ўйи билан бўлиб, сукут қилардилар.

Бирдан оёқ товушлари эшитилиб қолди: уйга бир неча одам кириб келаётгандай туюлди.

— Шу ёққа келишяптими?— сўради офицер.

— Йўқ,— деди бунақа гала-говурга кўникиб қолган

мезбон.— Қўшниникида. Полковникни кига тез-тез меҳмон келиб туради. Бугун ҳам меҳмонлар бўлса керак: Шунинг учун хонани яхшилаб иситганлар чоғи.

Оёқ товушини аниқ эшитаётган офицер ҳайрон бўлди.

— Демак, агар биз ҳам қаттиқроқ гаплашсак, улар ҳаммасини эшитаркан-да?

— Худди шундай. Лекин менда махфий гап бўлмайди. Хотин-халаж келса, бошқа гап. Унда нариги хонада ўтирамиз.

Подпоручик ошнасининг бу очиққўнгиллигидан кулди. Сўнгра бирдан «жим бўл!» дегандай ишора қилди.

— Тўхта, бугун полковникнинг уйида нималар бўлишини билиб олмақчиман.

Жим бўлишди. Қўшни хонада нималарнидир гаплашишарди. Лекин бирон нарсани англаш ҳар қалай қийин эди. Иккови қизиқсиниб, қўшни хонада нималар бўлаётганини билгилари келди. Қулоқ солмоқчи бўлишди.

Бунчалик қизиқишнинг боиси ҳар икки йигитнинг ёшлиги ва полковникнинг бўйдоқ бўлгани эди. Булар келган меҳмонлар орасида хонимлардан ҳам бўлса керак, деб қизиқишарди.

Анча вақтгача диққат билан қулоқ солдилар, лекин на кулги ва на нозик бирор товуш эшитолмаганларидан кейин ҳафсалалари пир бўлди. Бунинг устига, хизматкор кириб, кечки таом тайёрлигини айтди. Улар тамадди қила бошладилар. Офицер аввалгидай ўйчан эди. Мезбон таом ер экан, кутилмаганда у ёққа ишора қилиб:

— Эшитдингми? Нима деяётганини эшитдингми?— деб сўради.

— Йўқ,— деди офицер.— Менинг хаёлим бошқа ёқда эди.

— Биласанми,— деди мезбон,— менимча, бугун полковникни кига аллақандай жиддий гап бўляпти. Теҳронни эгаллаш ҳақида гаплашишяпти.

Подпоручик ўз хатти-ҳаракати оқибатига эътибор бермай, ўрнидан туриб, печкага яқинлашди-да, деворга қулоқ тутди.

Биз унинг нима эшитганини билмаймиз, аммо ғамгин чехраси бирдан қувончдан очилиб кетди. У секингина:

— Бу ерда ҳам уларни ағдариш ҳақида маслаҳатлашяптилар,— деди, Сўнг ошнасига:— Айт, печканинг оловини ўчиришсин,— деб мурожаат қилди.— Иложи бўл-

са, нариги хонадаги ту누ка печканинг карнайини олиб чиқсин. У ерда нима гап бўлаётганини, албатта, билмоқчиман.

Хизматкор кириб, печкадаги оловни олиб кетди, кейин тирсакли ту누ка карнай келтирди. Мезбон офицернинг нима қилмоқчи эканини тушунмай, кутиб турарди.

Подпоручик карнайни олди-да, шовқин чиқармаслик учун оҳиста уни печканинг мўрисига тикди, карнайни қўшни печканинг мўриси қўшилган жойгача суриб борди. У қурумга беланишига қарамай, қулоғини тутди.

Мақсадга тушунган мезбон сўради:

— Хўш, бирон муҳимроқ гап бўляптими?

Офицер жим бўлишни илтимос қилгандай бош қимирлатди. Сўнг:

— Ниҳоятда муҳим гап,— деди.

У узоқ тинглади. Унинг ҳамма гапни эшитаётгани кўришиб турарди. У ўзини қандайдир мажлисда қатнашаётган кишидай ҳис қилар, баъзи сўзларни маъқуллар, бошқаларидан ғазабга келарди: у гоҳ қувонарди, гоҳ аччиқланарди. Яқин бир соат вақт ўтди. Бирдан у ўз ўзи билан гаплашаётгандай деди:

— Агар улар мени ҳам қўшишса, бу сафар мен чинакамига қасос ололаман ва ниҳоят, Маҳинга етишаман, уни қучаман.

* * *

Фаррух рус офицерининг буйруғи билан армия хизматида олинганидан кейин ўзларини исёнчилар деб атаган инқилобчилар ўртасида бўлаётган ихтилофлар тўғрисида ҳар куни маълумот берар, уларнинг энди хавф туғдира олмаслигини ҳарбий ҳукмдорларга уқдирар эди.

Бироқ, казаклар ўша командирнинг буйруғи билан шаҳарни тагин қўлдан бериб, Манжилга чекинганларида, ишлар чаппасига кетди. Рус офицерлари истеъфо бердилар, казаклар оғир аҳволда қолишди. Ҳатто ҳаётни қийинчиликсиз, азоб-уқубатсиз тасаввур этиш ётдек бўлиб қолган Фаррух ҳам чор-атрофга қанчалик аланг-ламасин, барибир, бирор нажот йўлини кўрмади. Ишлар тобора ёмонлашиб борарди.

Казаклар тарқала бошлагач, уларнинг бир қисми Қазвинга қайтди. Фаррух ҳам шу ёққа келди. Гарчи бу ердан Техрон унча узоқ бўлмаса-да, лекин у Техронга

бориш тараддудиди эмасди. Оғойи Ф... уссалтана ҳали ҳаёт, шунинг ўзи унга ҳозирча кифоя эди. Фаррух ҳозир аввалгидан кўра ҳам ночорроқ бир аҳволда эди. Шу ҳолда Техронга қайтиб бора олармиди? Бунақанги боришдан нима фойда? Тўрт йиллик сарсон-саргардонликдан кейин шу аҳволда борадими? Йўқ, у бундай бўлишига йўл қўймайди. У ўз қайғу-алами билан яхши кунга умидвор бўлиб кун кечирар, ҳеч ким билан дардлаша олмас, ҳатто бирор кимсадан на Маҳинни ва на бошқасини суриштирар эди.

Иттифоқо, у Қазвинда аввалги дўстларидан бирини учратиб қолди. У дўстини дарҳол таниди. Аммо, у Фаррухнинг қорайиб кетган юзига ҳар қанча тикилмасин, барибир ёшликдаги дўстини таний олмади. Фаррух бошқа ошналари билан учрашганда ўзини билмасликка олиб кетар эди, худди шунга ўхшаш бу гал ҳам дўстига ўзини танитмоқчи эмас эди, лекин негадир ўзини тутолмади ва беихтиёр унга яқин бориб:

— Салом!— деди.

Ошнаси унга узоқ тикилди, ҳатто у «хўш, хизмат?» деб сўрашга оғиз ҳам ростлади, лекин шу заҳоти ғамгин қиёфа унинг кўзидан узоқлаша бошлаб, орадан гўё парда кўтарилди-да, Фаррухнинг асл сиймоси намоён бўлди.

— Бу сенми? Қазаклик қиляпсанми?— деб қичқариб юборди, ошнаси.

Фаррух унга жим бўл ишорасини қилди. Ярим соатдан сўнг бу дўстлар Рашт хиёбонидаги кичик кафеда ўтиришарди. Ошнаси Фаррухга Техронда уни аллақачон унутиб юборишгани, бирон бахтсиз ҳодиса юз берган-у ҳалок бўлган, деб ҳисоблаётганларини айтиб берди. У, шунингдек, Аҳмадалихон ҳаёт ва сиҳат-саломат эканлигини маълум қилди. Лекин, у Фаррухга отаси билан Маҳиннинг вафоти тўғрисида лом-мим демади. Фаррух ўз саргузаштини айтгиси келмасди, шунинг учун дўстидан ҳеч нима суриштирмасликни ва ҳозирча дийдор кўришганларига шукур қилиш билан қаноатланишни илтимос қилди. Ошнаси қистамади ва Фаррух пайтини топиб, уникага кирадиган бўлди, сўнг улар хайрлашишди.

Фаррухнинг аҳволи оғир кечарди. Гарчи унинг ҳар замон гаплашиб турадиган ўртоғи бўлса ҳам, у аввалгидай маънос ва ғамгин эди. У энди қасос олишдан ва

Қачон бўлмасин бир бор Маҳинни кўра олишдан умидини узгани сабабли дунёга ва ҳамма одамларга, нафрат кўзи билан қарарди. Ундаги ёшликка хос жўшқинлик, йигитлик ғайрат-шижоати қолмаган ва бу бирдамликдан абадий маҳрум бўладигандай юрарди.

У ўта бахтсиз одам эди. Бунинг устига, унинг бошига ғалати бахти қаролик тушган эди: бунақа ноҳақ бадбахт бўлган одамлар дунёда кам учрайди.

У нима ҳам қила оларди? У фақат ҳозирги жамиятда кимки яхшилик изласа ва яхшилик учун яқсаса, унинг ўзи ҳаммаша энг бечора, энг бахтсиз, энг мазлум киши бўлиб қолади... дерди, холос.

Мана, бугун у ўша ошнасаникига кечки дастурхонга таклиф қилиниб, шунчаки бир қизиқсиниб, полковник уйида нималар бўлаётганини тасодифан билиб олди.

Қушни хонада бўлаётган суҳбат уни ўзига жалб этаётганини чеҳрасидан билан олиш мумкин эди. У умидсизлик, тушкунлик гирдобидан яна ишонч-умид соқилига чиқаётгандек кўринарди.

У гарчи кимнинг овози эканлигини билолмаса ҳам, лекин айтилаётган сўзларни зўр эътибор билан тинглар, печкага ўрнатган тирсақли карнайдан қулоғини узмасди. У карнайга қаттиқ ёпишганча зўр диққат билан тинглаётган бир пайтда бирдан ғазаби қайнаб хитоб қилди:

— Эй, кўрқоқ!

Унинг чеҳрасидаги қувонч аломати аста-секин йўқола бошлади. У ҳамон «кўрқоқ, кўрқоқ», дерди. Яна чорак соат вақт ўтгач, карнайни охишта ерга қўйди-да, ўрнидан тураркан, ғамгин бўлиб деди:

— Йўқ, бу дунёда ёвуз, ғаламсларнинг жазосини бера оладиган бирор мард топилмайдиганга ўхшайди. Самовий кучлардан бошқасига умид боғлаб бўлмайди.

Фаррухга унчалик эътибор бермай, нарироқда ўтирган мезбон ундан сўраб қолди:

— Тагин нега кайфинг бузилди? Нима бўлди ўзи? Қизиқ одам экансан-да, полковникникида бўлаётган гаплар билан сенинг нима ишинг бор?!

Фаррух жавоб бермоқчи эди, аммо бирдан ниманидир эслаб, сапчиб ўрнидан турди:

— Ҳозирча сўрама, яхшиси, аввал менга полковник ҳовлисининг эшиги қайси томонда эканини айт.

Мезбон унга полковникнинг эшиги хиёбон ёнидаги кўчада экани ва зангори рангга бўялганини уқдирди.

Фаррух шоша-пиша чалвори чўнтагига қўл солди, гугурт ёнида эканлигига ишонч ҳосил қилгач, хонадан чопганича чиқиб, зинапоядан тушди. Эшикка чиқди-да, хиёбонга ўтиб, дарҳол ўнгдаги тор кўчага бурилди, сўнгра ёнма-ён хиёбонга чиқиб олди. Гугурт чақиб, кўж эшикни топгач, ўз-ўзига:

«Бу одамларнинг кимлигини қандай бўлмасин билишим керак»,— деди.

XXI боб

ТЕҲРОНГА

Ҳаво совуқ. Бу ер Теҳрон эмас, балки Қазвин эканлиги сезилиб турарди, чунки бу ернинг кечалари анча совуқ бўлади. Чор-атрофга қоронғилик чўккан. Бу хиёбонда ҳам, дарвоқе, Қазвиннинг ҳамма бошқа хиёбонларидаги каби у маҳалларда чироқ ёқилмасди.

Эрон ҳисобига кўра соат олти бўлиб қолгани туфайли хиёбонда ҳеч қанақа ҳаракат йўқ эди. Фаррух шошилинчда шинелини қолдириб чиққани учун совқотиб титрарди, лекин кириб, қийиниб чиқишни истамасди: бу ердан жилсам, полковникникидаги одамлар чиқиб кетиб қолиши мумкин, деган хавотирда эди. Уларни яхшироқ кўриб олиш учун Фаррух уй рўпарасидаги марказий кўчалар томонга қараган эшик ёнига яшиниб олди, улар уйдан чиққанда, албатта, унинг ёнидан ўтишлари лозим эди.

Чорак соатча вақт ўтди. Гарчи Фаррух қаҳратон совуққа кўникиб кетган бўлса-да, лекин салқин ҳаво ҳозир унга таъсир қила бошлади. Эшик эса, ҳамон очилмас эди. Унинг сабр-тоқати тугаёзган вақтда бирдан эшикнинг бир табақаси қия очилди-да, кимдир бошини чиқарди, қоронғи бўлишига қарамай, Фаррух унинг полициячи эканлигини билиб олди.

Бошини чиқарган одам у ёқ-бу ёққа қаради-да, афтидан, ҳамма ёқ сув қуйгандек тинч деб ўйлади шекилли, бўйиб бўлди.

Фаррух «энди чиқишга отланишяпти» деган қарорга келди. У пана тортиб турган эшик ёнидаги супачага биқиниб олди. Шу вақт рўпарадаги уй эшиги яна очил-

ди-да, ундан бир неча киши чиқди. Фаррух бу ерда чорак соатдан зиёд тургани сабабли кўзлари қоронғига ўрганиб қолган эди, бунинг устига ҳаво ниҳоятда тоза ва тиниқ бўлиб, одамларни, ҳатто уларнинг юзларини ҳам аниқ фарқлай оларди.

«Қандай қурама- одамлар. Наҳотки, шу одамларни ягона маслак бирлаштира? Наҳотки, салладорлар ҳам мавжуд тузумдан норози бўлса?»— деди ўзига ўзи.

Уйдан чиққанлар бир неча дақиқадан кейин икков-икков бўлишиб, Қазвин маркази томон кетишди. Фаррух эса, ошнасаникига қайтди. Фаррухнинг хатти-ҳаракатини яхши тушунмаган, лекин қўшни уйда бўлган воқеа унинг тўрт йилги саргардонлигига ҳар қалай алоқаси бўлиши керак, дея тахмин қилган ошнаси анчадан бери уни сабрсизлик билан кутмоқда эди. Ошнаси юз берган воқеани билгиси келиб, сабри чидамай сўради:

— Хўш, нималарни кўрдинг?

Фаррух жавоб берди:

— Махфий иш, лекин мени орзу-умидим сари етаклаши мумкин бўлган иш. Бахтга қарши, мажлис қатнашчиларидан бирининг қўрқоқлиги ишнинг белига тепди, энди умид қиладиган ҳеч нарса қолмади, дейиш мумкин.

Ўртоғи бу чигал тафсилотдан ҳеч нарсани тушунмай, ундан нима гаплигини дурустроқ айтиб беришни илтимос қилди.

Фаррух шундай деди:

— Узун гапнинг қисқаси, бу одамлар ҳукуматни ағдариб ташлаш мақсадида фитна тайёрлашди. Аммо ишнинг муҳим қисмини адо этиши лозим бўлган фаол аъзолардан бири катта саллаю узун соқоллардан ваҳимага тушиб, бу вазифани ўз зиммасига олишдан бош тортди.

Фаррух бунини ҳозирча сир тутишни ошнасидан илтимос қилди. Эртасига Фаррухнинг кайфияти ўзгарди, у ўзида курашни яна давом эттиришга куч борлигини ҳис қилди. У мавжуд аҳвол бошқаларнинг ҳам жонига текканини ва ундан қутулишга интилаётганини англагач, беихтиёр кучига куч қўшилди, анча дадилланди. Гарчи полковник Н.нинг эътирози планни деярли барбод этса-да, лекин Фаррух бошқа бирон йўл топилади ва

ҳар қалай улар кураш бошлайдилар, деб ўйларди. Тақдир унга яна йўл кўрсатди.

Ўша кечадан йигирма беш кун ўтгач, Фаррух:

— Казаклар эртага Қазвиндан жўнайдилар, улар Техронга борадилар,— деган шов-шувни эшитиб қолди.

Кутилмаган ва илгари асло кўрилмаган бунақа буйруқни эшитиб, ҳайратда қолган Фаррух ўзига жуда яқин ўртоқларининг биридан:

— Нима гап ўзи, биласанми? Нимага эртага Техронга жўнаяпмиз?— деб сўради.

— Мен ҳам нима бўлаётганини тушунмаяпман,— деб жавоб берди у.

Фаррух ўз нарсаларини йиғиштирар экан, ниҳоят, Техронга борадиган кун келганига суюнди, шу онда у бирдан молияда ишлайдиган дўстиникида ўтказган кечани эслади.

«Бу ерда ўша тун билан алоқадор бирор нарса йўқмикан?— деб сўради у ўзидан.

У суриштиришга тушди. Ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Ҳар қалай Техронга юриш ҳақидаги буйруқнинг полк маҳкамасидан берилганини аниқлади. Шундан кейингина у йўлга чиқиш ўша тундаги воқеага боғлиқ эканлигига тамомила ишонди, чунки ўша тунда полковник Н. га худди шу план таклиф этилган эди.

У севиниб, мамнуният билан сафарга ҳозирлана бошлади.

Ўша кунёқ кечки пайт казаклар Техронга жўнадилар, эрталаб эса, бу ҳақда ярим расмий Техрон газеталаридан бирида оддий хабарга ўхшаш ахборот босилиб чиқди.

Техронга яқинлашган сайин Фаррухда қайғу, ғам-алам ортаверди. Бечора ўзини ўраб олган бу ҳиссиётни нима деб аташни ҳам билмасди.

Ахир, у севгилиси ҳузурига, унинг шаҳрига боряптику? Бунчалик ғам-ғуссага нима ҳожат бор? Лекин, ҳатто икки кундан кейин унинг Техронда бўлиши, ҳеч бўлмаганда, Маҳиннинг сиҳат-саломатлигини билиш мумкинлиги ҳам уни қувонтира олмасди.

— Нега соат сайин қайғу-аламинг ортяпти?— деб сўради ундан бир офицер ошнаси.

Фаррух сабабини айтмади, лекин Техронга боргач, унга ўз саргузаштини батафсил сўзлаб беришни ваъда қилди.

Ҳозиргача Фаррух Теҳронга борганда кимникида туришини ўйламаган эди. У отам ғам-аламдан ўлиб кетган ёки таянчсиз қолиб уйдан айрилган, деб ўйларди. Ўртоғи унинг ташвишланаётганини пайқаб, менинг уйимда турасан, деб таклиф қилди.

— Мен келаётганимни уйдагиларга хабар қилиб қўйганман. Мабодо бу буйруқ берилмаганида ҳам, барибир, Теҳронга бормоқчи эдим.

Фаррух розилик билдиришга мажбур бўлди.

У тагин хаёлчан бўлиб қолди. Бунга ўзи ҳам ҳайрон, ҳатто буни бахтиёрликнинг шавқ-завқидан бўлса керак, дейишга ҳам тайёр эди. Бироқ, унинг юраги бежо урар, кўнгли ғаш бўлар, бу ҳолатдан жуда ҳам таажжубланарди.

Эртаси кун кечки пайт Кирожга кириб келишди. Кирождан Теҳронгача атиги олти фарсах йўл бўлиб, уни пиёда олти-етти соатда босиб ўтиш мумкин эди. Фаррух Теҳронга борганда ишни нимадан бошлашни, ўзини қандай тутишни ҳали ўйламаган эди, лекин у фурсатдан фойдаланиш зарурлигини биларди, у Теҳронга юриш ўша кеча Қазвинда эшитгани музокаралар билан алоқадор эканлигига амин бўлганидан сўнг ўртоғи билан хайрлашиб, отряд командири жойлашган карвонсаройга борди.

Фаррух командирнинг қайси қисмдансан, деган саволига жавоб бергач, ҳеч тортинмай-нетмай командирга чақноқ кўзларини тикиб деди:

— Мен фитнес ҳақидаги ҳамма нарсадан хабардорман. Бу юришдан кўзда тутилган мақсадни биламан. Сиз истаган заҳотингиз мени йўқ қилиб юборишингиз мумкин, бундан қўрқмайман. Лекин шу муҳим ишга киришаётганингизда, мен сиздан мендек аламдийда бир кишига қамоққа олинадиган бир неча одам номини айтишни, агар имкони бўлса, буйруқ ижросини ҳам ўзимга топширишингизни ўтиниб сўрайман.

Орага бир лаҳза сукут чўкди. Командир сўзларидан алам, ўкинч сезилиб турган бу ёш офицер қалбида нималар туғён ураётганини пайқагандай, ўйланиб қолди. Сўнг унинг аزمи-шижоатига дилдан таҳсин ўқиб, сўради:

— Кимларни кўзда тутяпсан, уларни нима қилмоқчисан?

Фаррух ҳарбийларча ғоз туриб деди:

— Менинг талабим унча катта эмас! Фақат узоқ йиллар чеккан азоб-уқубатларим учунгина қасос оламан, холос. Хоинлар рўйхатига менинг ҳаётимни поймол қилган, уни заҳарлаган кишининг номини тирқаб қўйишингизни сўрайман.

Бир дақиқа сукут қилгач, яна сўзида давом этди:

— Ҳозир у парламент депутати, исми оғойи Ф... ус-салтана. Ундан ташқари, мени таҳқирлашда яна бир неча киши қатнашган. Улар у қадар кўзга кўринган шахслар бўлмаса-да, лекин ўзига етгунча кишилар, хатти-ҳаракатига келганда ўз валинеъматларидан қолйш-майдилар.

Командир бир оз ўйланиб тургач, Фаррухга оғойи Ф... уссалтана номи рўйхатда борлигини ва уни қамашни мумкинлигини айтди. Сўнгра стол ёнига келиб, тез-тез ёза бошлади:

«Подпоручик Муҳаммад Ризоҳон қамоқхона маъмур-ларига топширадиган шахсларни энг хавфли жиноятчи-лар қаторида қаттиқ режимда сақлансин».

Фаррухнинг чехраси ёришиб кетди. У буйруқни олиб:

— Энди мен интиқом йўлидаман, дея олишим мум-кин, — деди.

Орадан ярим соат ўтгач, қуёш ботгандан бир соатча кейин казаклар Техронга йўл олишди. Буйруқни чўнтак-ка солиб олган Фаррух Маҳин яшаб турган жойга яқин-лашаётгани ва тез орада у севгилиснинг висолига ети-шини ўйлар экан, ўзини бахтиёр ҳис этарди. Лекин уни безовта қилаётган кўнглидаги ташвиш ҳеч аримас эди.

Улар Техронга яқинлашганларида Фаррух ўртоғига шундай деди:

— Агар Техронни олиш насиб бўлиб, оғойи Ф... ус-салтанани қамашга борадиган бўлсак, катта дарвозадан кириш ноқулай, шовқин-сурон бошланиши мумкин. Ях-шиси, хилватроқ кўчага қараган эшикдан кирамиз, у ерда бирон қаршиликка дуч келмаслигимиз ҳам мум-кин.

Соат етиларда Техронга етиб бордилар. Техрон бри-гадасининг унча катта бўлмаган отряди Дарвозайи Қазвин яқинида казакларга дуч келди, лекин ҳеч қандай қаршилик кўрсатмай, казаклар билан бирга шаҳарга

қайтди. Қазаклар тезда Қазакхонага етиб боришди, у ердан назмия томон юриб, нари-бери тўқнашувдан сўнг у ерни ишғол қилишди. Сўнгра улар полициянинг бошқа комиссариатларига ҳам ўз отрядларини юбордилар.

Фаррух офицер ўртоғини ва уч казакни ёнига олиб, извошлар турадиган бир саройдан олинган файтонда оғойи Ф... уссалтана уйига жўнади. Олдиндан ўйлаб қўйилганидек, Фаррух хилват кўчадаги эшикни ўнгайгина очиб, ҳовлига кирди. У извошчига — у ҳам казаклардан эди — катта дарвоза олдида кутиб туришни буюрди. У ҳовлини яхши билганидан уй томон оҳиста юриб борди. Унинг юраги чирпинар эди. У ўз-ўзига:

«Агар Маҳни ҳануз отасиникида яшаётган бўлса, мен чолни эҳтиётлик билан, қизига сездирмасдан қамашим керак»,— дерди.

Ўйга кираётганда Фаррух ўртоғига: мен олдин кирайин, у ерда айтмоқчи бўлган гапларим бор, деди. Хуллас, у ишора бергунга қадар казаклар пойлаб туриши ҳақида келишиб олинди.

Биз Фаррухнинг оғойи Ф... уссалтана ётоқхонасига кирганини, хонада бахтиёр кулган киши ўрнида хотини ва қизининг дарди фироқида адо бўлган, ўлар ҳолатга етган бебахт мўйсафидни кўрганини биламиз.

Фаррух шундагина уни бутун йўл давомида нималар қийнаб келганини, Техронга яқинлашган сари нега унинг ташвиши орта борганини энди тушунди. У шу ўтган тўрт йил ичида умид бағишлаган, хаёлини банд этган, юрагига далда берган нарсадан айрилган эди. Мана, энди унинг юраги ҳам, мияси ҳам бўм-бўш — у ақлдан озиш даражасига етган эди.

* * *

Фаррух ҳикоясини тугатди. Ҳамма сукут қиларди. Бу ерда ўтирганлар ҳам кўп азоб-уқубат чеккан ва бахтсизлик нималигини билган кишилар бўлсалар-да, лекин уларнинг дарди Фаррух тортган азоб-уқубат олдида ҳеч гап эмас эди.

Фаррух ҳам бошини қуйи солганича сукут қиларди. Унинг юзидан ёш оқиб тушарди. Даврадагилар ҳам унинг кўнглини кўтариш, юпатиш ўрнига ҳамон жим ўтиришарди.

Сукунатнинг узоқ давом этиши мумкин эмас эди; албатта. Иффат сўз бошлади:

— Бўлар иш бўлди. Энди кўз ёши қилиб ўтиришдан бирор фойда бўлармиди. Тақдир экан, нима ҳам қила олардик.

Кўп ўтмай, кечки дастурхон ёзилди. Шу ҳолда кимнинг ҳам томоғидан таом ўтарди, дейсиз?

Фаррухнинг кўз ёшлари тўхтаган эди, лекин у ҳамон бошини қуйи солганча чуқур ўйга толиб ўтирарди. Нималар ҳақида ўйлаётганини ўзи ҳам билмасди. Авваллари унинг хаёлини банд қилган нарсалар энди йўқ, абадий сўнган эди. У ҳақда энди хаёл суриш фойдасиз. Лекин у бечора ўйламай тура олармиди?

Фаррухнинг ҳикояси чуқур таъсир этганидан ҳамон шу ҳақда ўйлаб ўтирган Бобоҳайдар деди:

— Бу ёғи қанақа бўлди? Вой-вуй... оғом шунчалик ошиқ бўлган экан-у, мен беҳабар эканман. Мен буни шунчаки бир болалик, хаёл деб ўйлаган эдим.

Фаррухнинг энагаси гина аралаш деди:

— Мен бошдаёқ болагинамнинг ошиқи шайдолигини билган эдим. Мен ҳатто Саид Исмоилдан ишқ дориси топдириб келган эдим, лекин кор қилмади шекилли, у тинчимади...

Аҳмадалихон билан Фаррухнинг офицер ўртоғи ҳайрон бўлишди:

— Қанча уқубат, хўрлик кўрган... Ажабо, бунинг сабр-бардошини қаранг-а!

Даврада фақат Жаводгина ўз оғосининг дард-аламини эшитса ҳам индамасди: у ўз олдида Жалолатнинг жавдираган кўзларини кўрарди.

Фаррух хаёлдан бош кўтариб деди:

— Мен, бахтга қарши, бундан ортиқ ўтиролмайман. Кетишим керак.

Кечалари ҳарбийлардан ташқари ҳаммани қамоққа олаётганлари учун Жавод билан Бобоҳайдарга казакни қўшиб юбордилар, Фаррух эса Аҳмадалихонни кузатиб қўймоқчи бўлди.

Иффат Фаррухни олиб қолмоқчи бўлди, лекин эплай олмади:

— Мен шу кеча бир кишини қамоққа олишим керак,— деди у.

Бир соатдан кейин уй жимиб қолди. Меҳмонлар кетишди. Иффат ҳам хонасига кирди, болани ёнига ётқи-

зишларини буюриб, ўринга кирди-да, Фаррух саргузаштларини бир чеккадан икир-чикиригача ўйлаб, уйқуга кетди.

XII боб

АФЮННИНГ ҚАСОФАТИ

Бундан тўрт йил муқаддам оғойи Ф... уссалтана, Али Ашрафхон ва Сиёвуш Мирзо бир офицерга Фаррухни қамаш ва уни Келотга сургун қилишни буюрган эдилар. Уша офицер Айвонакдан уларга хат юбориб, Фаррухнинг қўлга олингани ва белгиланган жойга кетаётгани ҳақида хабар қилган эди.

Ушанда Али Ашрафхон биринчи бёр хотиржам нафас олган эди.

— Худога шукур, хотиржам бўлдик,— деган эди у.

Фаррух билан ширахонада учрашганидан кейин у катта ташвишда қолди. У қилмишларининг ошкор бўлгани ва бундан бошқалар хабардор бўлганлигини билиб, ҳатто уйқусини ҳам йўқотиб қўйди.

У бу гап бир кун эмас-бир кун Ифбатнинг ота-онасига етиб боришини илгари ҳам биларди, албатта. Аммо у Ифбат уларга эридан бахти очилмагани, охири эри уни талоқ қилганинигина айтади-да, шарманда бўлишдан чўчиб, бошқа гапларни яширади, деб ўйларди.

Бирдан ҳамма сири ошкора бўлганини, қилган равиллиги учун жазога тортилишини билиб, ўтакаси ёрилди.. Худди мана шў ваҳимада у ўшанда Фаррухни қамашни маъқуллаб, бу машъум иш учун масъулиятнинг бир қисмини ўз зиммасига олишга мажбур бўлган эди.

Офицернинг хати уни тинчитгандай бўлди. Лекин барибир шу кундан бошлаб у даҳшатли тушлар кўрар, безовта бўлиб юрарди. Уни ҳар кеча уйқуда ваҳима босарди: қуролланган аллақандай одамлар уни қуршаб олиб, жазолашга шайланардилар. Бу даҳшатдан у чўчиб уйғониб кетарди. У неча бор Р... уддавла ҳузурига бориб, қизининг бошига туширган ноҳақ ситамларини очиқ айтмоқчи ва узр сўрамоқчи бўлди. Лекин, аҳмоқона манманлиги уни бу йўлдан қайтарарди ва у, аслини олганда, ҳеч қанақа ножўя иш қилганим йўқ-ку, деган

фикр билан ўзини юпатарди: европаликлар мақсадга эришиш учун бундан ҳам бешбаттар разолатлардан қайтмайдилар-ку, дерди.

Исфаҳондан келганига олти ой бўлса-да, лекин Али Ашрафхон ҳамон ишсиз юрарди. Министрликдаги ҳамма ҳомийлари ҳар қаёққа тўзиб кетишган эди, уни ҳеч ким йўқламасди. Бунинг устига, янги министрлар жуда кекса бўлганларидан унга аввалги министрлар қиладиган илтимос билан мурожаат этмас эди. Ҳозир бошқа амалдорлар уни турли йўллар билан орқада қолдирар, у эса, бирон мансабга мишидан умид узиб, уйда ўтирарди. Партиявий фитналарни, ҳар қандай тўполон ва жанжалларни пулга сотиб оладиган акасининг аксича ўлароқ, у бошқача, ишқ-муҳаббат ва эҳтирос бўйи келадиган нозик-нафис ишларни кўпроқ ёқтирарди. У шу йўл билан министрлар иштаҳасини қимматбаҳо гиламлар ва нақд пуллардан чалғитиш осонроқ, деб ҳисобларди.

Афюн чекиши уни хоҳ бамаъни, хоҳ бемаъни, барибир, бирор жамоат иши билан шуғулланишдан, ҳар қандай лаёқатдан маҳрум қилиб қўйган, энди унда бирор ишнинг бошини тутишга сабр-тоқат йўқ эди. Гарчанд у «мамлакат ишончи» деб аталадиган ёшларга мансуб бўлса-да, лекин ҳозирги вазият ҳақида ҳеч қандай фикр айтмас, нуқул шундай дерди:

— Тўғри, вазият ёмон, бундай бўлмаслиги керак, лекин нима ҳам қилиш мумкин? Ахир, биз эронликлармиз, демак тақдиримизнинг ўзи шундай, бош министрларимиз ўғри ва сотқин бўлишлари, ўғри ва сотқин бўлмаганларида ҳам, қўлларидан ҳеч иш келмайдиган кишилар бўлишлари керак..

У баъзан аламига чидаёлмай хизматкорини чақириб, ундан манқал билан трубкани олиб келишни талаб қиларди. Бир неча бор наяки қилгач, ухлаб қоларди.

Тарёкка берилиб кетгани сабабли ўзи билан Ифбат ўртасида юз берган ҳамма воқеалар унга бир тушдек туюла бошлади. У шу қадар хароб бўлиб қолган эдики, шунча жиноятлар қилиш қўлидан келганини ҳатто ўзи ҳам тасаввур эта олмасди.

Акаси юқори мартабага мишиш йўлида унинг ташвиқотчилигига муҳтож эди, у таназзулга кетаётган министрликни суяб қолиш, зарур бўлган тақдирда Со-

ҳибқирония¹ га бориб, халқнинг министрликни сақлаб қолишни талаб қилаётганини айтадиган, бозорма-бозор дайдиб, бир тўда нодонни лақиллата оладиган кишиларга эга бўлиш учун ўз атрофига бир гуруҳ одам тўплаши керак эди. Акаси унинг ёнига тез-тез келиб турар, уни ана шу ишда иштирок этишга кўндирмоқчи бўларди. Бироқ, у нуқул тарёк чеккани-чеккан эди.

Али Ашрафхон яккаш:

— Эртага бораман, эртага бошлайман,— деб жавоб берарди.

Аммо у ваъдадан нарига ўтмасди.

Ҳар гал акасининг илтимос ва ваъдаларидан эриб кетар ва ҳар сафар ўзи ҳам эртага, албатта, боришни қатъий қилиб кўнглига тугиб қўярди. Наҳотки, тарёк бангисининг қўлидан бирор ишни амалга ошириш келса?

Баъзан қиморхонада ҳам, у ерда тарёксиз қолмаслигини билгани учун кўриниб қўярди.

Фаррух қўлга олинган кундан буён орадан тўрт йил ўтган, буни Али Ашрафхон аллақачон унутиб юборганди. Акаси билан бирга Дарвозайи Қазвинга борган кун кечаси Сиёвуш Мирзо билан учрашиб, ҳаммасини эслади. Бироқ, ўйинга берилиб кетиб, яна унутиб юборди, ўйин тугагандан кейин уйига хотиржам қайтиб келди.

Али Ашрафхон иродаси кучли одамлардан эмас эди. У қилаётган ишларининг ҳаммаси ҳам мақбул деб ҳисоблайдиган, ўз хатти-ҳаракатларининг ҳаққонийлигини турли софизм ёрдамида ўзига ҳам, бошқаларга ҳам исботлашни биладиган довурак ёвузлар тоифасига кирмасди. Аксинча, у заиф ва юраксиз эди, худбинлиги туфайлигина бўлса керак, у ўзининг ёмонлик қилмаганига ишонар, бошқалар бундан ҳам ярамас ишлар қилдилар, деб ўйларди.

У уйда казакларни кўрганида ҳангу манг бўлиб қолди.

Кейинги вақтларда у чиндан ҳам ҳеч қандай жиноят қилмаган, тарёк чекишдан нарига ўтмаганди. Ҳатто ўз уйининг энг ичкари хилват жойида ҳам бош министрнинг номига «ҳазрати ашроф» сўзини қўшмай атамасди.

¹ Аҳмадшоҳнинг шаҳар ташқарисидаги саройи.

Кутилмаганда ўз хонасида у ёқдан-бу ёққа юриб турган казак офицерига кўзи тушди.

Фаррухни таниб, дағ-дағ титраб, ўзини девор панасига олди-да, тарракдай қотиб қолди.

Фаррух ҳамон юришда давом этарди. Шу юришда у Али Ашрафхоннинг тепасига келди-да:

— Қалайсиз? Энди ҳам куласизми?— деди.

Али Ашрафхон жавоб бермади. Бир оғиз сўз айтишга ҳам мажоли қолмаган эди. У бирор даҳшатли воқеа юз беришинигина сезарди, холос. Дор қуриб бўлингани ва яқин орада унга барча хоинлар осилажаги ҳақидаги миш-мишлар ўша кунни шаҳар бўйлаб тарқалгани учун ўзини бўйнига сиртмоқ солингандай ҳис қилди.

Офицер яна деди:

— Утган тўрт йил ичида ҳам жуда кўп кулган бўлсангиз керак. Ҳа, майли, кулсангиз кулаверинг. Аммо, менимча, бу сафарги кулгингиз сал бошқачароқ бўлади.

Кейин гап оҳангини ўзгартириб, қўшиб қўйди:

— Ҳали ҳам акангизга таянарсиз? Қилган ишларининг ҳаммаси қонуний деб ўйларсиз?

Ҳамон Али Ашрафхон лом-мим деёлмас, оёқлари титрарди, холос. Афтидан, агар жавоб беришга мадори етганида эди, бутун жиноятларига иқроқ бўларди.

Фаррух у билан пачакилашиб ўтиришни истамагани учун уни қамоққа олгани келганини маълум қилиб қўя қолди.

Али Ашрафхон миқ этмасди. У нима ҳам қила оларди? Қаршилик кўрсата олармиди? Ўзидан каттароқ ва кучлироқ кишиларни ҳам ушлаб кетишди-ку. Энди у кўз олдида ўлимни кўрар ва сукут қиларди.

Фаррух яна Али Ашрафхоннинг олдига келди-да, бирор жойига тегиб кетишдан ҳазар қилгандай, жирканиб деди:

— Айтадиган гапларингиз бўлмаса, олдимга тушинг... кетдик.

Али Ашрафхон зўр бериб ўзини тутишга уриниб, узук-юлуқ титроқ товуш билан:

— Нима қилсангиз ҳам майли... мен тайёрман,— деб жавоб берди.

«Энди Маҳин ҳалок бўлган, ҳамма нарса барбод бўлган маҳалда барча жиноятчилар итоаткорона бош эгмоқдалар. Нима қилсам экан? Наҳотки, унинг ташқи қиёфасига алдансам-ку, қасос онларини бой бериб, уни

жазолашдан воз кечсам? Йўқ, асло бундай бўлмайди!» деб ўйлади Фаррух.

У йўлакда турган икки казакни чақириб, Али Ашрафхонни ушлашни буюрди.

Ҳамон Али Ашрафхонда гапиришга мажол йўқ эди. Оёқлари шундай титрардики, қимирлашга ҳам қуввати етмасди. Казаклар унинг икки ёнига ўтиб, қўлларидан ушлаб олишди-да, ташқарига бошлашди.

Одатда, Али Ашрафхоннинг уйида тунаб қоладиган хизматкори ўз хўжайинини қамоққа олаётганларини кўриб, чурқ этиб оғиз очишга журъат этолмай, ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб қараб турарди, казаклар кўча муюлишидан бурилиб, ғойиб бўлгунга қадар бир жойда қаққайиб туриб қолди. Шундан кейингина ўзига келиб, қичқирганича ичкари ҳовлига югурди. Қичқиргани Али Ашрафхоннинг уйидагиларини, жумладан, унинг сийғаси ҳисобланувчи анча ёшга борган хотинни уйғотиб юборди. Хотин чодрасини ҳам ёпинмай, рўмол ҳам ўрамай, югуриб чиқди-да, хизматкордан бўлган воқеани бирма-бир суриштира бошлади. Бунга ичкари ҳовлидаги хотинлар ҳангу манг бўлишди, ҳатто бир-иккиталари кўз ёши ҳам қилиб олишди. Улар нима гап-лигини ҳам, оғонинг нимага қамоққа олинганини ҳам тушунмасдан, шу ишни қилган одамни ҳаромидан олиб, ҳаромига солиб, роса қарғашди. Бироқ бундан бошқа иложлари ҳам йўқ эди. Ого қутулиб келгунча қаноат қилишга, қутулиб келганидан кейин гадойларга бўтқа пишириб беришга, зиёратгоҳга қирқта шам ёқиб, равза буюришга қарор қилдилар.

* * *

Ҳали қиш ва кунлар қисқа бўлгани учун кечқурун соат беш яримлардаёқ қоронғи тушди. Бундай вақтда назмиянинг қоронғи камерасида нақадар даҳшатли зулмат ҳукм суришини тасаввур қилиш қийин эмас.

Фаррухнинг назмия раисига тақдим этган буйруғига мувофиқ, Али Ашрафхон қоронғи камерага ташлангандан буён орадан ўн икки соат ўтди. Ана шу соатларни у худди тушдай бошидан кечирди. Фаррухнинг кутилмаганда пайдо бўлиши уни шундай эсанкиратиб қўйган эдики, энди у бу воқеаларнинг ўнгида бўлаётганини ҳам, тушида бўлаётганини ҳам аниқлай олмасди.

Юқорида баён этганимиздек, у Фаррухни ҳам, бўлиб ўтган воқеаларни ҳам аллақачон унутиб юборган эди. Шундай кунларда, кутилмаганда, у билан бўлган учрашув... Ҳарбий кийим кийиб олган Фаррух... Али Ашрафхоннинг тарёк билан қорадоридан хиралашиб кетган фикри энди тамоман ишдан чиққан эди. Фақат у бир нарсага — бунинг туш эмаслигига, уни чиндан ҳам Фаррух қаматтирганига, қуёш ҳам ботиб, тарёк чекадиган вақти аллақачон ўтиб кетганига, ҳолидан хабар олишни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаётганига ишонди.

Зах камеранинг қўланса ҳиди ҳам уни ўзига келтира олмади, бироқ тарёк йўқлиги қаттиқ таъсир қилди. Али Ашрафхон тарёк топилмаган тақдирда ўзини қандай мушукул аҳволга тушишини аста-секин ҳис қила бошлади. Дунёда пулдан ҳам зўрроқ кучлар борлигига, ҳеч нарсаси йўқ одамлар ҳам пулдорларнинг бошига кулфат соладиган вақтлар бўлишига оз-оздан ишонди.

У қорни очганини сезмади, пешинда олдига олиб келиб қўйишган арпа нондан ҳам, товоқчадаги ошдан ҳам татиб кўрмади. Ҳатто ўзининг қамалиш сабабларини ҳам қўнглидан ўтказмади. У фақат бир нарсани, тарёк чекмай тура олмаслигини ўйларди. Афтидан, агар бу ифлос жойда қорадори билан таъминлаб туришни ваъда қилишса, ҳатто қамалганига ҳам шикоят қилмас ва тақдирга тан беришга ўрганиб қолган ҳақиқий эронликдек «менга шу ер ҳам жуда соз» деб қўя қолган бўларди.

Соат тўққизга яқинлашиб қолганига қарамай, ҳеч ким ундан хабар олмади, тарёк келтирмади. Унинг кўзларидан ёш, бурнидан сув оқа бошлади. Бу ўта хумориликдан карахт бўлиб қолганликнинг аломати эди. У ўқтин-ўқтин ўзини уқалар, бошини деворга урар, бурнини ерга ишқар, аммо тинчий олмас, тарёкка хумориси тарқамасди. У дармонсизланганича эшикнинг тагига судралиб борди-да, унга бошини қаттиқ урди. Бироқ полициянинг кечқурунги айланиб чиқишига ҳали вақт бор эди, бундан қатъи назар, бу ерда бунақанги воқеалар ажабланарли эмасди, унга эътибор ҳам беришмасди.

Ниҳоят, эшик ғижирлади. Али Ашрафхон қувониб кетди: кимдир келяпти, ундан тарёк сўраш мумкин.

Полициячи фонус кўтариб ичкари кирди. Товоқчадаги тегилмаган овқатни кўриб:

— Нима, ёқмадими? Бугун маҳбусларнинг ҳаммаси ҳам овқатдан хурсанд бўлишди-ку,— деди.

У товоқни олиб, ўрнига бошқасини қўйди-да, эшикка қараб юрди.

Али Ашрафхон юрак ютиб:

— Бир илтимос билан мурожаат қилишга рухсат этсангиз,— деди.

— Хўш, нима демоқчисан?— қўполлик билан сўради полициячи.

Али Ашрафхон қўрқа-писа, оҳиста гапирди:

— Агар маҳбус тарёкка ўрганган бўлса, тарёк бериладими ёки йўқми? Шунни билмоқчи эдим.

Полициячи кулиб юборди.

— Вой сени қара-ю. Оббо омон бўлгурнинг боласи-ей. Ҳали мамлакатдаги аҳволдан хабаринг йўққа ўхшайди. Ҳукумат мана шу нон билан ошни ҳам сизларга қарзга олиб берапти. Ўйлаб топган гапингни қара-ю, вой омон бўлгурнинг боласи-ей. Бош министрлар қўрқадиган сиёсий маҳбус бўлганинда ҳам гўрга эди, унда қамоқхона бошлиғи сени ўз ҳисобидан тарёк билан таъминлаб турган бўларди. Чамамда, сенинг ҳақингда бундай буйруқ берилгани йўқ, шекилли. Шундай бўлганидан кейин бу ҳақда оғиз ҳам очмай қўя қол, хўпми? Маслаҳатимни уқдингми?

Полициячи камерадан чиқиб, эшикни қаттиқ ёпди-да, шарақлатиб қулфлади. Қадам товуши узоқлашди.

Қамоқхона назоратчисининг жавоби Али Ашрафхонни ҳангу манг қилиб қўйди. У ҳамма нарсага ҳам чидарди-ю, лекин тарёксиз яшашга мажбур эканини англаб, юраги ёрилаёзди.

Бангининг тарёкдан маҳрум бўлиши чидаб бўлмайдиган ҳолдир. Али Ашрафхон соат сайин қийналар ва ўзини жон бераётгандай, жон бераётиб яна тириляётгандай ҳис қилар, аъзойи бадани зирқирар, боши, оёқлари, қорни оғирди. У фақат тарёк сўрар, унга фақат тарёк етишмасди. Бошқаларнинг бегуноҳдан-бегуноҳ қанчадан-қанча азоб-уқубатлар чеккани, қандай оғир мусибатли дақиқаларни бошларидан кечирганларига энди ақли етди.

Анча вақтгача у бошини деворга уриб, анча вақтгача яланг инграб, войвойлаб ётди. Қани энди унга,

майли, чекишга ҳам эмас, ютиб юборига мошдеккина тарёк беришганида эди, эвазига бор пулини ҳадя қилишга тайёр эди. Бироқ, унга ҳеч ким жавоб қилмади.

Шундан кейин у ифлос полга бошини қўйганича аччиқ-аччиқ йиғлади.

XXIII боб

ЯНА БИР УЧРАШУВ

Казаклар Техронга келгандан кейин бешинчи кун кечқурун Техроннинг шимоли-ғарб томонидаги кўчалардан бирида, француз элчихонаси яқинидаги шинам қилиб безатилган кичкина хонада икки киши суҳбатлашиб ўтирарди. Бу маҳалла жуда сокин ва осойишта бўлиб, уйлар ҳам, аҳоли ҳам сийрак, камқатнов эди. Техронда бундан тинчроқ маҳалла йўқ деса бўларди.

Бу ҳовли кичкинагина бўлиб, унинг чап томонидагина болохона борлигини кечқурунги қоронғиликда ҳам кўриш мумкин эди. Хонанинг жиҳози ёзув столи, яшил қалпоқли чироқ, иккита кресло ва икки ёнига иккита стул қўйилган столчадан иборат бўлиб, кўпроқ иш кабинетига ўхшаб кетарди.

Суҳбатлашаётганлардан бири, оқ юзли ёш йигит креслода ўтирар, иккинчиси кўринишидан хизматкор бўлса керак, унинг қаршисида, эшик олдида одоб сақлаб, тик турарди.

Ёш оғо хизматкорга юзланиб, деди:

— Хўш, Ҳасанқули, меҳмон келишига ҳамма нарса ни тайёрлаб қўйдингми? Ёки бирор камчилик борми?

— Нимаики буюрган бўлсангиз, ҳаммаси тахт. Ошпаз хотин бутун ҳунарини ишга солиб, таомни мазалик қилиб пиширажагини айтди.

Йигит жилмайиб:

— Ҳа, бугун энг қадрли меҳмоним келади...— деди. Кейин суҳбат жilовини бошқа ёққа буриб сўради:

— Менга қара, боя нимани гапирётган эдинг? Умрингда иккинчи марта ярамас ишга дуч келганингни айтибмидинг? Гапингни тушунмадим, у қанақа ярамас иш эди?

Хизматкор бир йўталиб олди-да, гапга киришди:

— Илгари кимнинг қўлида ишлаганимни ҳали сизга айтганим йўқ, чоғи. Мана, уйингизда яшаётганимга уч

йилча бўлиб қолди, дастлабки кундан бошлабоқ менга меҳрибонлик кўрсатиб, бу ерга келгунча кимнинг уйида яшаганимни бир марта ҳам сўрамадингиз.

Йигит кулиб юборди:

— Ҳа, нима бўпти, сени биринчи кўришимдаёқ яхши одам экан деган эдим, бахтимизга, таассуротим тўғри чиқди. Мен чиндан ҳам сендан мамнунман.

Ҳасанқули миннатдорлик билан бош эгиб қўйди:

— Мен оғойи Ф... уссалтананинг уйида хизмат қилардим.

Бу номни эшитиб, йигит бир сесканиб қўйди.

— Сен ўша одамда хизмат қилганмисан?— деди ва чеҳрасида ғазаб аломати пайдо бўлди, аммо ўзини босди.

Лекин бу ўзгариш хизматкорнинг зийрак кўзидан қочмади:

— Сиз у билан танишмисиз?— деб сўради.

— Ҳа, майли, уни қўявер. Қани, айт-чи, бугун сенга нима бўлди?— деди йигит нафрат билан.

Лекин Ҳасанқули яна аввалги гапни бошлади:

— Агар зериктириб қўймасам, унинг уйида бўлган воқеаларни, у ердан кетиб қолишим сабабларини айтиб бераман.

Йигит эшитиш истагини билдирган эди, Ҳасанқули гапида давом этди:

— Бундан тахминан тўрт йил илгари оғойи Ф... уссалтананинг уйига икки киши келди, улар келганда, оғойи Ф... уссалтанага куёв бўлмоқчи бўлган йигит ҳам бор эди. Келганлар ака-ука эди. Мен уларнинг башараларини кўриб, қабиҳ ва жиноятчи шахслар эканликларига қаноат ҳосил қилдим. Шундан кейин оғом билан нималар тўғрисида гапиришишларига қизиқдим. Ўшанда умримда биринчи марта бошқалар гапини яширинча эшитиб олишга аҳд қилдим. Қўшни хонага кириб, гапларига яхшилаб қулоқ солдим. Улар оғом билан бирга унинг қариндошларидан бирини қамаш ҳақида режа тузишаётганини билиб олдим.

— Ўша қариндошларининг номини биласанми?— деб дафъатан қизиқиб сўради йигит.

— Ҳа, биладан, оғонинг жияни Фаррух,— деди Ҳасанқули.

Йигит яна сесканиб кетди. Энди у бўлган воқеани батафсил сўзлаб беришни илтимос қилди.

Хасанқули сўзида давом этди:

— Ушанда эшитганларим умр бўйи эсимдан чиқмайди. Улар ўзаро гаплашиб олганларидан кейин Фаррухни қаматмоқчи бўлганларини пайқадим. Фаррухни жуда кичик ёшидан таниганим, яхши йигитлигини билганим учун уларнинг ниятини шу куни кечқуруноқ Фаррухга хабар қилмоқчи бўлдим. Аммо, бахтга қарши, кутилмаган воқеа юз берса бўладими; меҳмонлар жўнаши билан ого мени чақириб олди-да; «Хизматкорларнинг ҳаммаси тарқалиб кетгани учун тунаб қолишингга тўғри келади», деди. Хизматкорлардан биронтасини ўрнимга тунаб қолишга кўндирмоқчи эдим-у, лекин ҳеч қайсисини топа олмадим, тунашга тўғри келди. Эртага, албатта, вақт топиб, ҳамма гапни Фаррухга бориб айтаман, деган фикрни хаёлимдан ўтказдим. Аксига олиб, эртасига кечқурунгача ҳам сира бўш вақт топа олмадим. Уша куни улар яна йиғилишди, қандайдир полиция офицери ҳам келди. Мен яна яширинча қулоқ солиб, ҳамма гапни эшитиб олдим. Қарасам, Фаррухнинг бошида катта хавф пайдо бўлган. Кечқурун бир амаллаб бўш вақт топдим-да, уни огоҳлантириб қўяман ва бир неча кунга шаҳардан чиқиб кетишини маслаҳат бераман, деган ниятда уйига югурдим. Бу кўргулик пешонасида аввалдан бор экан. Уйда йўқ, қаёққа кетганини ҳам билмаймиз, дейишди.

Нима қилишимни билмай, уйимга жўнадим. Йўлда борар эканман, унинг кетиб қолгани балки яхши бўлгандир, ҳар ҳолда уни топиша олмайди, уларнинг панжаларига тушишдан қутулиб қолади-ку, деб ўйладим. Ташвишланганимдан анча вақтгача ухлаёлмай ётдим. Эрталаб борган эдим: «Фаррух ого уйда тунагани йўқ», деб жавоб беришди. Гапларидан унча ташвишланишмаганлари сезилиб турарди. Шундан кейин уйга бахтиёр бўлиб қайтдим. Қарасам, оғойи Ф... уссалтана жуда хушчақчақ, хурсанд кўринади, юриши ҳам бошқача, илгари жуда ғамгин юрарди.

Унинг хурсандлигини кўришим билан: «Энди йигитнинг иши чатоқ, бечорани қамоққа олишган», деб юрагим шиф этиб кетди. Уша куни Фаррухнинг уйига бориб хабар олишга вақт тополмадим, учинчи куни энди бораман, деб турган эдим, почтальон қўлимга откритка тутқазди. Айвонакдан юборилган экан. Болалигимда мулланинг қўлида унча-мунча таълим олганим учун

откриткада нималар ёзилганини бир амаллаб ўқиб чиқдим. Бундай ўйлаб қарасам, унда оғога аллақандай имо-ишоралар билан қандайдир аристон ҳақида ёзилган экан. Фаррухни қамашганига ишондим.

Шу воқеадан кейин кўзимга оғойи Ф... уссалтана та-моман бошқача одам бўлиб кўрина бошлади: унинг ба-шарасига ҳам, кўзига ҳам қарагим келмай қўйди. Нуқул нима қилиш кераклигини ўйлардим, бундан буён унинг қўлида хизмат қилиш жуда оғир бўлишини сездим, хиз-матдан кетмоқчи эканлигимни айтдим. У жуда ажаб-ланди: «Нега кетасан? Яқинда депутат, кейин эса ми-нистр бўламан, яхши ишга жойлаштириб қўяман», деди. Аммо ваъдаларига учмадим, кетиб қолдим. Илгари ўзингизга айтганимдек, сизнинг хизматингизга келгунга қадар олти ой бекор юрдим.

Йигитча ўйчан ва ғамгин сўради:

— Ушандан буён Фаррухни кўрдингми?

— Йўқ, кейин кўрганим йўқ, ахир, уни қаматишди-ку, жуда яхши кўрардим, роса куюндим.

Оғо хотиржамлик билан:

— Агар сен уни яна кўрсанг, танирмидинг?— деб сўради.

Хизматкор ажабланиб жавоб берди:

— Бўлмаса-чи, ахир, мени ким деб ўйлаяпсиз? Анча қариб қолдим, албатта. Бироқ, худога шукур, ҳали кў-зим ўткир. Аммо, уни яна қайтиб кўрмасман.

Йигит жилмайиб сўради:

— Ака-ука деганинг кимлар эди?

— Аниқ эслаёлмайман, аммо келишганида, наза-римда, Ашраф чақиряпти, деб хабар қилишимни бую-ришганди.

— Шундай деб ўйлаган эдим,— деди ўзини тута олмай ёш оғо.

— Нима, сиз уларни танийсизми?— ажабланиб сў-ради Ҳасанқули.

— Танийман,— деди у,— ўша кунни йиғилганларнинг ҳаммасини танийман, Фаррух билан ҳам жуда яхши та-нишман, бугун уни меҳмонга айтганман.

Ҳасанқули кўзларини қатта-қатта очди:

— Нима дейсиз? Фаррухни кутяпман дейсизми? Бугун-а?

— Бунинг нимасига ажабланасан? Фаррух энг яқин

дўстим, шундай бўлгач, тўрт йилдан кейин ҳам меҳмон бўлмасинми?

Ёш оғо Ҳасанқулини хотиржам қилиш учун унга ўзининг Фаррух билан қанчалик дўстлигини, Фаррухнинг тўрт йил йўқ бўлиб кетганидан кейин яна қандай қилиб тўсатдан казак офицери бўлиб, Техронга қайтиб келганини айтиб берди.

Шундан кейин Ҳасанқули оғонинг гапларидан ортиқ шубҳаланмай қўйди.

— Ёшлигига худонинг раҳми келган,— деди у.

Уй эгаси бир оз сукутдан сўнг:

— Бугун умрингда иккинчи марта қабиҳ ишга дуч келганигни айтган эдинг. Нима гап бўлган эди, ўзи?

Бироқ хизматкор ҳали ҳам ўзини босиб ололмаган эди.

— Мени роса хурсанд қилдингиз. Негаки, менинг хаёлим нуқул қамоқхонада бўлиб, хафақонликдан ёрилиш даражасига етган эдим. Худога шукур, энди устимдан тоғ ағдарилгандай бўлди.

Кейин гапни бундай бошлади:

— Бугун эрталаб ҳовлини супураётганимда, қўшнимиз Машадий Ризо боғбоннинг эшиги тагига файтон келиб тўхтади. Қарасам, извошчиннинг ёнида хизматкор ўтирибди. Машадий Ризоникида файтон нима қилади, деб жуда ҳайрон бўлдим. Бисотида иккита хонаси бўлса, ўзи гул билан сабзавот сотса... Бундай танишларни қачон орттирган экан? Шуларни ўйлаб улгурмасимданок, хизматкор файтондан тушди-да, шишалар, мевалар ва пўртаҳол солинган катта корзинкани кўтариб, хўжайин билан бирга уйга кириб кетди, ёш хўжайиннинг башарасини кўра олмадим. Қизиқиб, ким эканлигини билмоқчи бўлдим. «Машадий Ризонинг бу одамларда нима иши бор экан?— дедим ичимда.— Уларга гул сотмоқчи бўлса бошқа гап, ундай десам, нега уникага корзинкада ичкилик ва мевалар олиб келишди?!» Югуриб орқа хонага ўтдим-да, уларнинг боғи томонга қурилган деразадан қарадим. Машадий Ризо хонасининг ойнаси очиқ, ойна олдида ёш хўжайин ўз хизматкори билан нима ҳақдаир гаплашар эди.

Теварак-атрофга қанча алангламай, Машадий Ризо кўринмади, уйи ҳам тамоман бошқача жиҳозланган. Уйдаги чурук кўрпа-ёстиқ, ранги айнаб кетган эски

шолча ҳамда чети учган сопол товоқлар ўрнига гиламлар тушалган, стуллар қўйилган.

Улар менинг қараб турганимдан беҳабар гаплашаверишди.

— Сенингча, бугун ниятимга етармиканман ёки йўқми?— деди хўжайин.

Хизматкор унга жавоб қайтарди:

— Ҳозиргача ҳамма иш жойида бўлди. Агар бирор монелик чиқиб қолмаса, у бугун қучоғингизда бўлади.

— Оҳ, кутишга асло тоқатим қолмади,— деди хўжайин ва теварақ-атрофга қараб:— Бу ерда ҳамма ишни бошлабсан, уй хўжайинини қандай қилиб кўндирдинг?

Хизматкор жавоб берди:

— Кечирасиз, ахир, ўзингиз бир ўйлаб кўринг. Пул билан нималарни қилиб бўлмайди, дейсиз. Бир-икки кечага ўн туман берса, ҳамма ҳам рози бўлса керак. Шартимизга мувофиқ, улар бор мол-мулкларини ертўлага яшириб, икки кунга Шоҳ Абдулазимга кетишмоқчи.

— Баракалла, ақлинг жойида. Бу ер тинч ва қулай экан. Менга икки кечадан ортиғи керак эмас. Борди-ю, у бугун мен билан тунаса, эртасига ўзи қолмоқчи бўлади.

Китобхон, эҳтимол, таниб олган бўлса керак, уй эгаси деганимиз — Аҳмадалихон қизиқиш билан суради:

— Кейин нима бўлди?

— Кейин,— деди Ҳасанқули,— хизматкор корзинкани уйга қўйди-да, хўжайинга қаради: «Агар ижозат берсангиз, ҳозир кетсак, кечқурун кун ботгандан кейин орадан икки соатлар чамаси ўтгач, қайтиб келамиз. Сиз ниятингизга эришасиз». Кейин кўчага чиқишди-да, файтонга тушиб, жўнаб кетишди. Уша хўжайинни яхшилаб таниб олай, деб ташқарига югурдим. Бироқ улгуролмадим, файтон жуда тез жўнаб кетди.

Аҳмадалихон бамайлихотир деди:

— Ҳар куни Техронда юзлаб бундай ҳодисалар бўлиб туради, бизнинг вазифамиз — қўшниларнинг ишига аралашмасдан, уйда тинчгина ўтириш.

Бу ҳақда Ҳасанқули кейин сира гап очмади. Аҳмадалихон папиросини чекиб бўлгач, соатига қаради-да:

— У ҳозир келиб қолиши керак,— деди.

Бир неча дақиқадан кейин эшик тақдлади. Фаррух-ни ўз кўзи билан кўриб, оғонинг гапи ростлигига қаноат ҳосил қилиш учун Ҳасанқули эшик очгани шошилди.

У эшикни очганида, қаршисида казак формаси қийган киши турарди. Ҳасанқули девордаги чироғ ёруғида уни бошдан-оёқ кўздан кечирди-да:

— О, оғонинг гапи рост экан,— деди.

Фаррух уни таниб, жаҳл билан сўради:

— Бу Аҳмадалихоннинг уйи эмасми?

— Уша кишининг уйлари, марҳамат, ого кутиб ўтирибдилар,— деб жавоб берди Ҳасанқули.

Фаррух: «Бўлмаса сен бу ерда нима қилиб юрибсан?» Яна: «Қаерга бормай, ҳамма ерда Маҳин билан унинг жиноятчи отасини эслатадиган бирор нарсага рўпара келаверар эканман-да», демоқчи эди, лекин шу пайтда етиб келган Аҳмадалихон Фаррух билан ҳолаҳвол сўрашгач, уни уйга бошлади.

— Ҳар ҳолда ўша мусибатларни кўрганингдан буён ўзинг ҳам жуда бадгумон бўлиб қолибсан,— деди кулиб Аҳмадалихон.— Унинг айби нима?

Аҳмадалихон Фаррух келишидан хабардор бўлган Ҳасанқулининг оғойи Ф... уссалтана билан шериклари ўртасида бўлган гапларни бундай ярим соат бурун сўзлаб берганини айтди.

— Бўлмаса, нега ўшанда менга бир оғиз шипшитиб қўймади?— деди ғазабланиб Фаррух ва шу пайтда ошпаз хотинга кўрсатма бераётган Ҳасанқулини чақирди.

Ҳасанқули ҳам севинч ёшлари аралаш воқеани унга қисқача шарҳлаб берди.

Фарруҳ ўйланиб қолди. Кейин:

— Бу ишларнинг ҳаммаси қандай юз берганини энди фаҳмладим,— деди.— Ҳаммаси тушунарли. Шаҳзода уларга менинг хатимни кўрсатиб, менга ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ мана бу мактубни юборибди деганида ҳар ким ҳам мени жинни деб ўйлаши мумкин эди.

Аҳмадалихон Фаррухни бир соатга келиб гапиришиб ўтиришга уйига таклиф қилиб, уни зўрға кўндирган эди. Энди эса, Ҳасанқули билан бўлган бу учрашув, унинг ўзига қарши фитнада Сиёвуш Мирзо билан Али Ашрафхоннинг қатнашганлиги ҳақида берган хабари Фаррухни яна ўйлантириб қўйди. Аҳмадалихон уни тинч-

лантириб, юрагининг чигилини ёзишга шунча уришиб кўрса ҳам, барибир ҳаммаси бекор кетди. Фаррух яна бошини кафтлари орасига олди.

Бир неча дақиқадан кейин у Ҳасанқулидан:

— Ҳозир Сиёвуш Мирзо нима иш қиляпти?— деб сўради.

Ҳасанқули хўжайини оғойи Ф.. уссалтананинг уйдан кетганига уч йил бўлганини ва шундан бери Сиёвушни кўрмай қўйганини айтиб беришга энди оғиз ростлаган эдики, тўсатдан қаердадир, яқин орада хотин кишининг:

— Ердам беринглар! Қутқаринглар мени!— деган қичқириғи эшитилди-ю, дарҳол жим бўлди.

Ҳамма ўрнидан ирғиб турди. Ҳасанқули эшикни очди. Аммо, қичқириқ шу заҳотиёқ тингани сабабли қайси томондан эшитилганини пайқаб бўлмади.

Уларнинг шубҳалари тарқай деган маҳалда ҳалиги қичқириқ яна такрорланди. Бу гал фақат: «Ердам беринг!» деган сўзгина аниқ эшитилди.

Қичқириқ қаёқдан келганини энди ҳамма пайқади.

— Машадий Ризо боғбоннинг уйдан эшитилди,— деди Ҳасанқули.

Фаррух билан Аҳмадалихон кўз очиб юмгунча бир ирғиб ҳовлига тушишди-да, қўшни боғнинг пастак девори олдига етиб боришди. Фаррух ўйланиб ўтирмай, қўшни боққа ошиб тушди. Аҳмадалихон ҳам девордан ошди.

Шундан кейин қичқириқ қайта такрорланмади. Машадий Ризонинг уйда чироқ ўчирилган, лекин эшик очиқ бўлиб, ичкарига қаралса, уй ўртасида кимнингдир турганини кўриш мумкин эди.

Фаррух тўппончасини қўлига олди-да, кетида келаётган қурол-яроқсиз Аҳмадалихон билан бирга уйга бостириб борди. Шу пайтда ташқари эшикнинг қаттиқ ёпилгани эшитилди.

— Биттаси қочди!— деб хитоб қилди Фаррух.— Иккинчисини ушласак керак.

Аммо улар энди айвонга етишганда, кимдир айвондан сакраб тушиб боққа қочмоқчи бўлган жойида бирдан йиқилиб, қаттиқ войвойлаб юборди.

Фаррух тўппончасини дарров Аҳмадалихонга тутқазиб, уни пойлаб туришни буюрди-да, ханжарини яланғочлаб, уйга кирди. Уйнинг ўртасида аллакимнинг зўр-

га-зўрға нафас олаётгани эшитиларди. Фаррух бу ерда бирорта одамни ўлдиришибди, деган хаёлда гугурт чақди, кўзлари ярим юмуқ, оғзига оқ рўмол тиқилган бир қизнинг ерда ётганини кўрди.

Фаррух дарҳол унинг оғзидан рўмолни олиб ташлади-да, овозини барала қўйиб Аҳмадалихонга деди:

— Худога шукурки, ҳеч ким ўлмабди, уни қўйиб юборма, мен ҳозир бораман.

Фаррух ҳовлига чиқиб гугурт чаққан эди, ерда ҳушсиз ётган, оёғи билан манглайдан қон оқаётган, қорачадан келган бир йигитга кўзи тушди.

Фаррух йигитнинг аҳволи ёмонлигини пайқаб, энгашди. Бошини ердан олиб, юзини ўзига қаратди.

Бирдан қўйиб юборган эди, бош тақ этиб ерга тушди. Фаррух:

— Э, бу ўша... Шаҳзода!— деб қичқариб юборди.

XXIV боб

ЖАЛОЛАТ СОҲИБНИНГ РАФИҚАСИ ҲУЗУРИГА БОРАДИ

Жалолат ва унинг кекса онаси ойига ўн туман ижара ҳақи олишга қизиқиб, тўйга пул йиғиш иштиёқида Жаводнинг жойини инглиз соҳибининг хизматкорига бериб, бошқа жойга кўчишга кўндиришган вақтида улар билан ажралишган эдик.

Янги кўчиб келганларнинг ҳеч вақоси йўқ эди. Хизматкорнинг онаси:

— Биз бу ерда вақтинча яшаяпмиз. Ўғлим, албатта, уй сотиб олмоқчи. Шунинг учун буюмларимизни аввал турган жойимизда қолдириб келдик,— дерди.

Уй эгалари ҳам уларни вақтинча ижарага ўтиришибди, деб ўйлашгани сабабли бунга унчалик эътибор берилмади.

Жавод Жалолобод хиёбони орқасидаги кўчада онаси билан бирга яшар, у ҳар куни Дарвозайи Қазвиндаги дўконига кетаётиб, «холаси»нинг уйига кириб, Жалолат билан икки оғиз гаплашишга муваффақ бўларди. Жалолатнинг онаси қизининг шаънига доғ тушмасин деб, ўзини Жаводнинг холаси қилиб танитганди.

Янги кўчиб келган ижарачилар вазмин, мулойим одамлар эди. Инглиз соҳибнинг хизматкори кўпинча уйда тунамасди. Бундай вақтларда онаси:

— Соҳибнинг уйига келган меҳмонлар кўпинча ал-

ламаҳалгача қолиб кетишади. Шунинг учун ўғлим у ерда тунаб қолишга мажбур бўлади,— дерди.

Гап орасида у уй эгаларига соҳибларнинг шампань винолари ҳамда коньяк шишаларини кўкларга кўтариб тавсиф қилар, озода яшашларини мақтарди.

Тўғрисини айтсам, бу фарангларнинг биздан минг марта озода яшашларини кўриб, ҳайрон бўлиб қолдим,— деди у.

Шайхи Жаъфар Оний панд-насиҳатлари асосида Жалолатнинг онаси ижарачи кампирнинг гапларини шаккокликка чиқармоқчи эди, бироқ кампир унинг гапини оғзидан олди.

— Гапимга ишонинг, мен воизлар гапига сиздан кўра кўпроқ қулоқ солганман, фарангларнинг кофирлигига сиздан кўпроқ амин эдим. Ўғлим билан икки марта уларникига бориб келгач, шу ақли қасирим билан ҳам уларнинг биздан озодароқ яшашларини англадим.

Жалолатнинг онаси аччиқланди:

— Бу нима деганингиз? Фаранглар! Фаранглар бизга ўхшаб таҳорат қилишармиди? Фарангларда бизникига ўхшаш ҳаммом борми? Фаранглар «равза»хонлик қилишармиди? Асло, уларда шу айтганларимнинг бирортаси ҳам йўқ. Сиз ҳам бунақанги гапларни қўйингда, оғзингизни чайиб ташланг.

Жалолатнинг онаси бу хотинни нопок, даҳрий ҳисоблаб, ундан тамоман юз ўгириб, чилимидан чекмаслик учун оғзига сўз олмоқчи бўлган эди-ку, лекин у кампир саросимага тушиб, деди:

— Тагин сиз мени кофир деб ўйламанг, эгачижон, худо сақласин, покиза мусулмонман. Истасангиз, ҳозир кўз олдингизда Макка томонга етти қадам қўйиб, мўмин мусулмон аёл эканимга калима келтираман. Мен сизга ўз кўзим билан кўрганларимни ҳикоя қилиб бердим, холос.

Жалолатнинг онаси тинчланиб, унга: «астағфирулло» денг, деди.

— Бундан буён унақанги гапларни қўйинг, тавба қилиб, тилингизни тийинг, бўлмаса нақ дўзахга тушасиз.

Кампир «астағфирулло» айтгач, бундан кейин ундай нарсалар ҳақида гапирмасликка онт ичди.

Бироқ, бу кампир ўша куни айтган гаплар Жалолат-

нинг онасининг ёдидан аста-секин кўтарила бошлади. Жалолатнинг онаси бу кампирнинг нуқул тасбеҳ кўтариб юришини, ибодат қилишини, чилим чекишга чақиришганда, «аввал номоз ўқиб олай», деб жавоб беришни кўриб, у ҳали диндан қайтмаган, шайтонга қул бўлиб, ақлидан озмаган деган қарорга келди.

Орадан икки ой ўтди. Кўчиб келганлар ижара ҳақини ўз вақтида тўлашарди. Шу ойнанинг уч-тўрт куни ўтиши биланоқ келгуси ойнанинг ҳақини беришарди, Жалолатнинг онаси ҳатто:

— Нега пулни олдиндан тўлаяписизлар?— деб сўради ажабланиб.

— Фарангларнинг одати шунақа, соҳиб хизматкорларига маошни олдиндан тўлайди,— деб жавоб беришди улар.

Бундан мамнун бўлган Жалолатнинг онаси: «Фаранглар пулни яхши тўлашганларидан кейин, қандай қилиб ярамас бўлишсин!» дейишига сал қолди.

Пуллар чинакамига ажойиб таъсир кўрсата бошлади. Жалолатнинг онаси тамоман ўзгариб кетди. Кампир фарангларни мақтаса, энди унинг диққати ошмайдиган, аччиқланмайдиган, ҳатто баъзан ундан фарангникида нималарни кўрганини ўзи сўрайдиган бўлиб қолди.

Ҳар гал у кампир ҳам Жалолатнинг онасига ҳамма гапларни батафсил ҳикоя қилар, бу жоҳил хотинга, мусулмон бўлишлари ва мусулмонликларича қолишлари кераклигига қарамай, европаликлардан улар маданиятини ўрганишлари лозимлиги, ҳеч бўлмаса, бир неча кунда бир марта тишларини чўтка билан ювишлари кераклигини исботларди.

Жалолат ёш бўлганлиги учун бундай нарсаларга кўпроқ мойиллиги табиий эди. Ана шундай суҳбатларда тез-тез иштирок этар, фарангларнинг қандай яшаётганини ҳар томонлама билиб олишни истарди. Уни, айниқса, фарангларнинг нега қурбақа билан қисқичбақа ейишлари, қисқичбақа томоқларидан қандай ўтиши қизиқтирарди. Гарчанд кейинги вақтларда кампир кўпинча ҳеч қаёққа чиқмай қўйган бўлишига қарамай, яқинда соҳибнинг жуда кўп аломат эрон фотосуратларини сотиб олгани, уларни Европанинг расмий журналларига юбориб, бостириш ниятида юрганини уй эгаларига айтиб ўтирарди. Жалолатнинг онаси эса:

— Агар ўша суратлар орасида хотинларнинг суратлари ҳам бўлса, уларни фаранглар номаҳрам кўзлари билан кўрадилар, шундан худо асрасин,— дерди.

Бу суҳбатлар Жалолат билан онасида шундай қизиқиш уйғотдики, ниҳоят уларнинг вужудини фарангларнинг аслида қандай яшашларини кўриш истаги қамраб олди.

— Хўш, нима қилибди? Соҳибнинг хотини жуда олижаноб аёл, бунинг устига, ҳозир форс тилини ҳам ўрганиб олган, бу тилда гапиришни машқ қилишга ҳаммиша мойил. Агар истасангиз, вақт топиб бир бориб келиш мумкин. Аммо у ер узоқ, кўнка ҳам бормайди, бу тўғрида сизларни огоҳлантириб қўйишим керак.

Она йўл узоқлиги туфайли «соҳиб хоним» билан ташишиш фикридан қайтди. Жалолат эса, нима қилиб бўлса ҳам, уни бориб кўришга қатъий бел боғлади.

Жавод уларникига келиб туришни тарқэтмади. Инглиз соҳиб хизматкорининг уйга кам келишидан хабардор бўлгани учун у ўзининг ёш Жалолатига ҳеч ким тузоқ қўймаётганига тўла ишонч ҳосил қилди.

Жалолат ижарачиларни икки ойдан кейин кўчириб, тўй ҳақида ўйлаш кераклигини ҳаммиша онасига имо-ишора билан эслатиб турарди. Онаси унга жўрттага «хўп» деб ваъда берар, ўзи эса тўйни бир-икки йил кечиктирсам, қизим қариб қолмайди, мен бўлсам, унга мол-мулк орттираман,— деган хаёлда эди.

Ахири, Жалолат кампир билан бирга фаранглар уйини кўришга борадиган бўлиб, келишиб қўйишди. Боришни учинчи ҳут, душанбага белгилашди.

Жалолатнинг онаси кампирга шундай мойил бўлиб қолдики, ҳатто қизини бегона аёл билан ёлғиз юбораётганини хаёлига ҳам келтирмади. Фақат қизнинг Юсуф-ободгача пиёда боришидан ташвишланар, аммо йўл кира бергиси келмасди.

Бироқ, баъзи воқеалар сабаб бўлиб, учинчи ҳутда боришнинг иложи бўлмади.

Ҳутнинг олтинчи куни кампир Жалолатларнинг хонасига кирди.

— Худога шукур,— деди у,— энди ҳеч кимни ушлаб кетишмаяпти, шаҳарда осойишталик. Уғлимнинг айтишича, соҳиб хоним бугун уйда бизни кўришга муштоқ бўлиб ўтирган эмиш.

Жалолат бахтиёр эди. Онаси жавраб ўтирмай, рози бўла қолди. Қизига фақат шуни уқдирди:

— Эҳтиёт бўл, ёлгонга учиб, соҳибга юзингни оча кўрма, тагин мен сендан нафратланиб, маъмурлар ҳам таёқ олиб қувиб юришмасин! Айтгандай, у ерда ҳеч нарса еб-ичма. Дарров изингга қайт.

Қиз буларнинг ҳаммасини қулогига қуйиб олди.

— Эгачижон,— деди кампир,— бундай сўзларни қўйинг. Нима, менга ишонмайсизми? «Ўзим кўрмасам ҳам, ота-онам кўрган», деган гап бор, худо ўзимга қиз бермаган бўлса ҳам, қизларни эҳтиёт қилишдан бебаҳра қилмаган, соҳибга мен оппоқ сочимни кўрсатмайман-у, кизингизга нима бўларди? Жалолатни ўзимнинг қизимдай кўриб қолганман.

Жалолатнинг онаси кечирим сўради:

— У ҳали ёш, қулогини пиштиб қўймасам бўлади-ми. Тагин соҳибнинг олдида юзини очгиси келиб қолмасин деб кўрқаман. Жалолат ўз қизингиздай бўлиб қолганини, уни эҳтиёт қилишингизни биламан.

Соат тўртлар чамасида, яъни қуёш ботишга яқин улар йўлга тушишди, она уларни эшиккача кузатиб қўйгач, қизим бир томоша қилиб ўйнаб келади, деб мамнун бўлиб, уйга қайтиб кирди. Бироқ, уйга кириши биланоқ ўзини бошқача ҳис қила бошлади.

— Вой, энди ҳолим нима кечади? Қизимни қаёққа юбордим!

У югуриб бориб, эшикни очганида, улар кўздан ғойиб бўлишган эди. Она қичқариб юборди:

— Борди-ю, қизимнинг бошига бирор фалокат тушса, нима қиламан? Соҳибни танисам ҳам гўрга эди. Турадиган жойини ҳам билмайман.

У кампирга ишонса ҳам, соҳибдан чўчирди. Баъзан томга чиққан пайтларида аэропланга кўзи тушар эди. «Яна қизимни аэропланга тушириб, ўз юртига олиб қошиб, бир нарса қилиб қўйса-я!» деди ўзича она.

Бироқ, қўлидан бирор иш келишига кўзи етмаганидан кейин у ўзининг доимий дуосини ўқиб, овунди. Бу дуо қизининг баданига ҳатто минглаб ўқ қадалганда ҳам пўлат совут бўлиб уни ҳамма балодан асрашига ишонарди.

Кейин чилимга тамаки солди, самоварни қайнатиб келиб, чой дамлаб ичди, чилим чекди, шундан сўнг сал тинчлангандай бўлди.

Жалолат ҳам хиёбонга чиққанидан кейин хавотирланиб, кампирга: «Фарангникига бормаи қўя қоламан», демоқчи бўлди-ю, лекин соҳибнинг хотини кутиб ўтиргани эсига тушиб, индамади.

Ҳасанобод чорсусига етганда, хотин тўсатдан:

— Мана бу тасодифни қара, ўғлим ҳов анови бурчакда турибди-ку, бориб нима гаплигини билиб келай,— деди.

У Жалолатни қолдириб, хиёбондаги дарвозалардан бирининг олдида турган ўғлининг ёнига бориб гаплашиб, мамнун бўлиб қайтди.

— Соҳиб хонимнинг қилган ишидан хабаринг борми? Уғлимга уларни фойтонда олиб кел, деб буюрибди. Уғлим уйга бориб, бизни тополмагач, шу ерга келибди. Фойтон ҳам шу ерда экан, кетаверишимиз мумкин.

— Қани? Қаерда?

Кампир ўғлига ишора қилган эди, у мазорнинг дарвозаси олдида турган извошчини чақирди. Жалолат кампирга сиз олдин чиқинг, деб бир оз такаллуф қилгач, фойтонга минди. Хизматкор аравакашга пичирлаб, жой номини айтди, улар жўнаб кетишди.

Жалолат икки-уч дақиқа фойтонда ҳузур қилгач, яна хавотирлана бошлади:

— Икки аёл эркак кишисиз ёлғиз кетаверамизми?— деб сўради у кампирдан.— Тагин извошчи бизни бошқа ёққа олиб кетса-я? Тагин нияти бузуқ бўлса-я?!

Кампир шунча далда берса ҳам, барибир Жалолат тинчлана олмади. Кўнглида фарангнинг уйига бориб, турли фаройиботларни кўриш фикри бўлганига қарамай, қаттиқ изтиробда қолди.

Фойтон анча йўл босиб, Боғи шоҳ хиёбонининг ярмига етгач, ўннга бурилди, Шайхи Ҳожи хиёбонининг охиригача борди-да, чапга бурилди. Яна бир неча бурилишлардан кейин бир уйнинг эшиги олдида тўхтади. Уйнинг деворлари пастак бўлиб, полиз атрофидаги ихотани эслатарди.

Бу ердаги ҳамма нарса Жалолатга янги ва ғалати гуюлди. Бу ер ўзи ўсган, деворлари баланд-баланд маҳалласига сира ўхшамасди.

Икковлари шоша-пиша фойтондан тушдилар. Извошчи улардан пул ҳам сўрамай, отларини бурди-да,

қайтиб кетди. Кампир олдинга қараб юрди. Кўча эшикни уч марта тақиллатиб, жавоб кута бошлади. Бир дақиқадан кейин ёш хизматкор эшикни очди:

— Сизлар хонимнинг ҳузурига меҳмонга келганми-дингиз?

Кампир жавоб қилди:

— Ҳа, нима эди, хоним уйда йўқмилар?

— Сизлардан ярим соат олдин бир европалик дугоналари келиб, хонимдан отда сайр қилишни сўраб туриб олганидан кейин, хоним йўқ дея олмадилар. Сизлардан кутиб туришларингизни илтимос қилдилар.

— Ҳа бўпти, зарари йўқ!— жавоб қилди кампир.— Келгунича кутиб ўтирамыз. Юр, қизалогим.

Улар ичкарига киришди.

Жалолат оддий ва қашшоқона уйни кўриб, тааж-жубланганидан ўзига-ўзи: «Соҳибнинг шунча мақташган уйи шуми ҳали», деди.

Кампир унинг фикрини фаҳмлагандек, деди:

— Сен бёр-йўқ уйлари шу экан-да, деб ўйлама. Улар мусулмонлар мамлакатида яшаб туришгани учун ҳам уйлари мусулмончасига ташқари ва ичкари ҳовлига ажратишган. Бу уларнинг ташқари ҳовлилари, яшайдиган хоналари ҳов ичкарида.

Жалолат: «ундай бўлса, нега бизларни ичкари ҳовлида кутиб олишмади?» деб сўрамоқчи эди, лекин хотин буни ҳам айтишга қўймай, гапида давом этди:

— Уларга ташқари ҳовли ҳам, ичкари ҳовли ҳам барибир, бунинг устига, ҳозир хонимнинг ўзи уйда йўқлиги учун бизнинг шу ерда кутиб туришимизни айтган.

Жалолат индамади. Хонага киришди, Жалолат хонанинг чиройли қилиб безатиб қўйилганини кўриб, кампирнинг сўзига ишонди, бироқ шу пайт онаси эсига тушиб:

— Қуёш ботяпти. Ҳадемай қоронғи тушади. Шундай узоқ йўлдан қандай қайтиб кетамиз?— деб сўради.

— Ҳавотир бўлмай қўя қол,— деди кампир.— Уғлим бизни файтонда юборишга ваъда қилди. Тезда етиб оламиз.

Уйнинг ўртасидаги столга Техроннинг «европа ширинликлари» деб аталадиган энг яхши навли печенье-лари, шоколадли пирожноелар, майизли пирожноелар қўйилган эди. Жалолат фарангларнинг уйида ширинлик

ейишдан ҳазар қилишига қарамай, уларга қизиқиб қолди.

— Сен ҳали ёш, гўдак бўлганинг учун воизларнинг сўзини эшитмагансан,— деди кампир.— Нималарни ейишдан ҳазар қилишимиз кераклигини мен яхши биламан-ку. Кейин оғизни чайқаб ташлаш керак, вассалом.

Шундан кейин у пирожное олиб еди. Жалолат ҳам журъат қилиб, пирожноелардан бирини олди. У ҳалигача бунақа нарсани сира татиб кўрмаган эди. Пирожное шундай ширин эдики, Жалолат: «Кофир фарангларни қара-я, шунақанги лаззатли таомлар ейишар экан», деган гапни кўнглидан кечирди.

Бир неча дақиқадан кейин хизматкор йигит кампирнинг олдига чилим келтириб қўйди.

— Наҳотки, фаранглар ҳам чилим чекишса,— деб хайрон бўлди Жалолат.

— Кўряпсанми, меҳмонларни улар қандай қадрлашади,— деди кампир.— Аввалги сафар келганимда, чилим бўлмагани учун хуморим тарқамаган эди.

Шу тариқа орадан бир соатча вақт ўтди. Жалолат инглиз соҳибнинг уйида ўтирибман, соҳибнинг қардадир отда сайр қилиб юрган рафиқаси ҳозир келиб қолади, деб ишонгани учун бежавотир ўтириб кутарди.

Бироқ, қоронғи туша бошлаганига қарамай, ҳамон хонимдан дарак йўқ эди. Жалолат яна безовталаниб сўради:

— Бувижон, балки соҳиб хоним келмас? Қоронғи тушиб қолди, йўл олис. Ойим ҳам ёлғиз қолиб, хавотирланаётган бўлсалар керак. Яхшиси, кета қолайлик, худо хоҳласа, бошқа сафар ойим билан бирга келармиз.

Хотин кулиб юборди:

— Биринчидан, хоним ҳозир келади, иккинчидан, ҳадеб бизни қабул қилишга унинг вақти бор, извошчига тўлашга ўғлимнинг пули бор деб ўйлайсанми? Шошмай тур, хоним келгач, бирор соат ўтирамиз-да, дарҳол файтонда уйга қайтамыз.

Орадан яна ярим соат ўтди. Хоним келмади. Ҳамма ёқни қоронғилик қоплаб олди. Жалолат нима дейишини билмасди. Афтидан, энди кампир ҳам ташвишлана бошлаганга ўхшарди.

— Худонинг ўзи асрасин-да, тагин хоним бирор фалокатга учраган бўлса-я— деди у.— Бориб бир хабар олиб келай-чи.

— Шундан кейин Жалолатга хавотирланмай ўтиришини тайинлаб, чиқиб кетди. Жалолат ўн дақиқа чамаси ёлғиз ўтирди. Кутилмаганда, кампир эсанкираган ҳолда уйга югуриб кирди:

— Ҳеч гапдан хабаринг борми? Соҳиб хоним отдан йиқилибди! Уни касалхонага юборишибди. Уғлимга, тезроқ извош топ, уйга кетамиз, дедим.

— Извош топилмаса, нима қиламиз?— деб юборди Жалолат жон ҳолатда.

— Нега топилмас экан!— унга далда берди кампир. Орадан яна ўн дақиқа ўтди. Кимдир эшикни чертди. Кампир эшик олдига борди. Жалолат кимнингдир:

— Извош топиб бўлмайди. Бугун ҳамма файтонлар мусодара қилинган,— деганини эшитди.

Жалолат сапчиб ўршидан туриб кетди:

— Бувижон, майли, яхшиси пиёда кетаверамиз.

— Ана шу пиёда юришининг иложи йўқ-да! Уғлимнинг айтишича, шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон қилинганмиш, ҳар қандай ҳаракат тўхтатилганмиш.

Жалолат иккала қўли билан бошига муштлаб:

— Вой шўрим қурсин-а! Энди нима қиламан?!— деб бақариб юборди.

— Пиёда кетиб бўлмайди,— деди кампир,— шундай бўлгач, бугун шу ерда тунашга тўғри келади, эртага саҳарлаб жўнаймиз.

— Йўқ, йўқ, бундай қилмаймиз, ойим хавотир оладилар,— деди йиғлаб Жалолат.— Бир амаллаб кетамиз.

Бироқ кампир деди:

— Йўқ, қизгинам, кетишнинг иложи бўлмаганидан кейин қўлимиздан нима ҳам келарди, бош министрнинг ўзи ҳарбий ҳолат эълон қилган. Агар йўлга чиқсак, албатта, ушлаб олишади. Бундай қила қолайлик: ўғлим дарров бориб, онангга хабар бериб қўйсин. Онанг сочларимнинг оқи ҳурматига сеңи менга ишонар. Қизи бир кеча бошқа жойда мен билан тунаб қолса, хавотир олмас.

Жалолат ҳар қанча куйинса ҳам розилик беришга мажбур бўлди. Бир оздан кейин хотин шундай деди:

— Менга қара, сен номоз ўқимайсан, шу ерда

ўтириб тур, мен таҳорат олиб, номоз ўқиб келаман.

— Бувижон, қўрқяпман, яна кечикиб қолманг,— деди ўтиниб Жалолат.

— Қўрқиш нимаси, мен ҳозир келаман-ку,— деб кампир чиқиб кетди.

Жалолатнинг хаёлидан аралаш-қуралаш даҳшатли фикрлар ўта бошлади. Юраги ваҳимадан гоҳ тўхтаб қолаётганга, гоҳо эса, қинидан чиқиб кетай деб, хатардан хабар бераётганга ўхшарди.

— Нима қилсам экан?— деб пичирлади у.

Чорак соат вақт ана шундай ўтди.

Кампир ҳамон қайтмасди. Онасининг таҳорат олишдан хабардор бўлган Жалолат, «Наҳотки, бу кампир шунча узоқ таҳорат олса», деб ҳайрон бўлди. Тўсатдан эшик очилди: Жалолатнинг:

«Худога шукур-эй, бувижон, бормисиз?» деб юборишига сал қолди.

Қўққисдан рўпарасида ўт чақнаб турган бир жуфт кўзни, кунлардан бирида уни шундай изтиробга дучор қилган кўзларни кўрди: у бўғиқ овоз билан қичқирганича стулдан ағдарилиб тушди.

XXV боб

ЖАЛОЛАТ ВА СИЁВУШ

Сабзавот бозорда Сиёвуш Мирзо Жалолатни учратгани ва ўша куни кечқурун ёрдам сўраб, Муҳаммад Тақиға мурожаат қилганини, Муҳаммад Тақининг Сиёвушга аввал қизнинг кимлигини билиш керак, шундан кейин бирор тadbир қўллаш мумкин деганини, эҳтимолки, китобхон ҳали унутмагандир.

Эрталаб оқсоч хотин Сиёвушга Муҳаммад Тақи «уни кўриш шарафига муяссар бўлиш истагида эканини» маълум қилди.

Сиёвуш тезда кийиниб, ташқари ҳовлида кутаётган Муҳаммад Тақининг олдиға чиқди.

— Хўш, нима?— сўради у.— Умид қилиш мумкинми? Муҳаммад Тақи илжайди:

— Ҳазратим, ҳаддан зиёда шошилаётганингизни айтиб қўйишга журъат этаман. Кеча уйға борганимдан ке-

Йин икки соатча ана шу иш ҳақида бош қотирдим. Ниҳоят, шу қарорга келдимки, агар ҳазратим ўз ниятларига етиш орзусида бўлсалар, энг аввало, бундан буён сира унинг уйи яқинига бормасликка сўз беришлари керак.

Шаҳзода таажжубда қолди:

— Бу қанақаси? Бунинг сира иложи йўқ! Мен уни аҳён-аҳёнда, чодрага ўралган ҳолда бўлса ҳам, кўриб туришим керак.

Муҳаммад Тақи истехзо билан кулиб жавоб берди:

— Бу ҳақда бир нарса деяётганим йўқ, лекин эсингиздами, у эркаклар билан танишишдан қўрқадиган, шундай қилган хотин-қизлар дўзахга тушиши мумкин деб ўйлайдиганлар тоифасидан деган эдингиз. Демак, унга илгари бошқаларга, анча етилган, ақл-ҳушини таниган хонимларга ёндошганимиздан кўра бошқачароқ йўл тутишимиз керак.

Сиёвуш ўйланиб қолди. Муҳаммад Тақини бунақанги ишларга суяги йўқ деб ҳисоблагани учун Сиёвуш ўйлаб-ўйлаб, унга шундай деди:

— Хўп, мен унинг уйи атрофига бормасликка сўз бераман. Сен ҳам шу ишни эплаштиришга сўз берасанми?

— Сиз сўз беришингиз керак,— деди у,— мен бўлсам, бу сафар сиз барча ниятингизга эришишингиз, Муҳаммад Тақига ўхшаганларни икки қоп олтинга ҳам алиштириш мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилишингиз учун қўлимдан келган ҳамма ҳунаримни ишга соламан.

Шаҳзода кулиб юборди, ўрнидан туриб, Муҳаммад Тақининг елкасига қоқди-да, шундай деди:

— Майли, мен сени яхши биламан, хўп, сен айтганиндай бўлсин. Менга қанча оғир бўлишига қарамай, уйининг яқинига тугул, ҳатто маҳалласига қадам босмасликка ҳам ваъда бераман.

Сўнгра Муҳаммад Тақи гап бошлади:

— Қай йўл билан бўлса ҳам унинг қандай тирикчилик ўтказишидан хабардор бўлиш, ота-онаси кимлиги, қаллиғи борми ё йўқлиги, ҳуллас, ҳаммасини билиб олиш керак. Ана шу маълумотлар тўпланганидан кейин мақсадга олиб борадиган энг оддий тадбирни танлаш зарур.

Сиёвуш гарчанд Муҳаммад Тақига сўз берган бўлса-

да, лекин ниҳоятда ошиқ бўлиб қолгани учун ўзини тиёлмамай, Жалолат яшайдиган маҳаллага бир неча марта ўгринча бориб келди. Муҳаммад Тақи буни сезиб, қаттиқ аччиқланди ва бу ишдан бош тортажагини айтди, Сиёвуш ҳам, ниҳоят, Жалолатлар маҳалласида санқиб юришни тўхтатишга сўз берди. Унинг бутун вужудини ишқибозлик ва сабрсизлик ўти қамраб олганди. Бир куни кечқурун Муҳаммад Тақи кириб келди-да:

— Ҳамма маълумотларни тўпладим. Энди режа тўзиб чиқаман,— деди.

Хурсанд бўлиб кетган шаҳзода ундан нималарни билиб олганини айтиб беришни сўради. Муҳаммад Тақи Сиёвушни қийнашни истамай, унга Жалолатнинг кимлигини, қандай тирикчилик қилишини, Жаводнинг у билан қандай алоқада эканини гапириб берди-да, сўнгра қўшиб қўйди:

— Шуларнинг ҳаммаси иккита ўн туманлик қоғоз пулга тушди,— деди.

Сиёвуш бепарвогина:

— Арзимаган пул, ҳисобга киритиб қўявер,— деди.— Лекин қайси йўл билан уни менинг қўйнимга солиб қўймоқчи эканингни билишни истардим,— деди.

Муҳаммад Тақи бир оз тарадудланиб гапирди:

— Бир неча хил йўли бор. Ҳаммасини бир-бир синаб кўраман. Шулардан бирортаси мақсадга етказди-да.

Шаҳзода ана шу йўлларнинг нимадан иборатлигини билмоқчи бўлган эди, бироқ Муҳаммад Тақи айтишни истамади.

— Ҳозир бирор нарса деёлмайман,— деди у.

Бир неча кундан кейин Муҳаммад Тақи яна келди:

— Баъзи ишлар амалга оширилди,— деди у шаҳзодага.

Шаҳзода бахтиёр эди, ҳамёнининг бир бурчагида ётган ягона олти «ашрофий»ни унга совға қилди.

Муҳаммад Тақи Сиёвушга қандай қилиб Сокина хола деган далла хотинни онаси ниқоби остида Жалолатларнинг уйига киритгани, қай йўсинда ойига ўн туман ижара ҳақи тўлаш шарти билан Жалолатнинг оқасининг бошини айлантириб, у ердан Жаводни кўчиртириб юборганини ҳикоя қилиб берди.

Шаҳзода Муҳаммад Тақининг ақл-идрокига таҳсин-офаринлар айтди, унинг шайтонга дарс бера олишига энди сира шубҳаси қолмади.

Муҳаммад Тақи топган йўл билан Жалолатнинг қандай яшашини осонгина билиб олиш мумкин эди, албатта.

Ҳар куни Сиёвуш Мирзо Муҳаммад Тақини ўз олдига чақиртирар, Жалолатга ишқибозлигининг ипиданигнасигача унга сўзлаб берар, ундан қизни топиб беришни талаб қиларди. Бироқ, Муҳаммад Тақи уни сабр қилишга ундарди.

— Шу кунгача ҳамма иш яхши кетяпти,— дерди у.— Марҳамат қилиб, озроқ шошмасангиз, албатта, мақсадингизга эришасиз.

У шаҳзодани шу тариқа уч ой қийнади, «кудето» юз берган куни эрталаб Муҳаммад Тақи Сиёвушга шундай деди:

— Эртага ё индинга ўша қизни махсус тайёрланган хилват уйда қучоқлаб ётишингиз мумкин.

Шаҳзоданинг қувончи оламга сиғмайди. Ичкари ҳовлига кириб, онасига Муҳаммад Тақининг садоқати, унинг кўрсатган ажойиб хизматларини батафсил сўзлаб бергач:

— Энди у қарий бошлаганда дадам унга ҳеч қандай топшириқ беришни хоҳламаётир,— деди.

Шаҳзоданинг Муҳаммад Тақига ҳаддан ташқари кўнгил қўйиб қолганининг ҳақиқий сабабларидан беҳабар онаси Муҳаммад Тақи ҳақида дадаси билан гаплашиб, унинг мавқеини яхшилашга ваъда берди.

Аввалдан билганимиздек, кечаси давлат тўнтарилиши бошланиб кетди, эртасига шаҳзода К. қўлга олинди. Бу воқеалар Муҳаммад Тақининг режаларини барбод қилиб юбораёзди. Аммо, орадан яна икки кун ўтиб, ҳеч қандай воқеа юз бермаганди, бунинг устига шаҳзода К. ҳибсга олингач, Сиёвуш оила бошлиғи бўлиб, Муҳаммад Тақидан ўз режасини амалга оширишини талаб қилиб туриб олди.

Шунда Муҳаммад Тақи ўзининг эски таниши Машадий Ризо боғбондан Теҳроннинг шимоли-ғарб томонида жойлашган боғини ижарага беришини илтимос қилди. Жалолатнинг синчковлигидан Муҳаммад Тақи қандай фойдалангани, қизни далла Сокина хола қандай қилиб бу ерга бошлаб келгани, соҳиб хоним ҳақида Муҳаммад Тақи қандай кисса тўқиб чиқарганини аввалдан биламиз.

Сиёвуш ҳушидан кетиб қолган Жалолатга эҳтиёткорлик билан яқинлашди-да, уни уйнинг бурчагидаги гилам тўшалган каравотга олиб ётқизди. Сўнгра бош томонига ўтириб олиб, аста-секин бошини силай бошлади. Бир неча дақиқа шундай ўтди. Тўсатдан шаҳзода эҳтирос билан қизнинг боши ва юзидан бир неча марта ўпди. Қиз ҳушига келиб, кўзларини очди-да, атрофга қаради. У бақирмади, фақат:

— Бу нима? Тушимми, ўнгимми? Қим бу? Мендан нима талабингиз бор?— деб сўради заиф товуш билан.

Шаҳзода эҳтирос билан:

— Бу тушингмас, ўнгинг, жоним, Бу менман, сени севаман, сидқидилдан севаман,— деб пичирлади.

Жалолат бу сўзларни эшитиб, қичқирришга энди оғиз ростлаган ҳам эдики, шаҳзода унинг оғзини қўли билан ёпди.

— Бақирма, аввал сўзимни эшит. Ёмон гап айтсам-у, сенга ёқмаса, унда майли, хоҳлаганингча бақиравер.

Қиз сал тинчланди, шаҳзода ҳам уни яна-да тинчлантириш ва ўтмишни эсига тушириш ниятида шундай деди:

— Мен сени биринчи марта Носирия хиёбонида кўрганман. Ушандан буён юрагимни сенга ҳадя қилганман. Ўзим шаҳзодаман. Нима истасанг, муҳайё қиламан. Аммо, сенга нисбатан ҳеч қандай ёмон ниятим йўқ. Ҳозир ҳеч нарса қилмайман, фақат эртага домла-имомни чақиртиришимизга, менга сийға бўлишга сўз бер. Шунда сенга тегмайман.

Бениҳоя изтироб чекиб, кўрқиб кетган Жалолат олдинги жумлани унча тушуна олмади. Бироқ, «менга сийға бўлишга сўз бер» деган жумлани эшитиб, у шундай дона-дона қилиб: «Вой, худо кўрсатмасин» дедики, бундан шаҳзоданинг нияти рўёбга чиқмаслигини ҳар ким ҳам пайқай оларди.

Бироқ шаҳзода уялмай-нетмай сўзида давом этди:

— Сен ким билан гаплашаётганингни билмаётганга ўхшайсан. Менинг айтганимга кўнсанг, қандай фойда кўришингни айтган эдим, шунга ҳам ҳўп демайсанми, жуда катта зарар кўрасан. Ҳозир сени зўрлик билан қўлга оламан, эртага эса, сенга кўнгили қўйишга журъат этган ўша ялангоёқни ушлаб қамашни назмига айта-

ман. Дадам бир энлик қоғоз ёзиб берса бас, ўша яланг-оёқ Тўпхона майдонида икки юз дарра ёйди.

Илгари Жаводни дарра билан урганларидан хабардор бўлган Жалолат беихтиёр:

— Йўқ, йўқ, у энди даррага ортиқ бардош бера олмайди. Унга тегма!— деб қичқириб юборди.

Шаҳзода ажабланиб деди:

— Нима деяпсан ўзинг? Уни ҳали дарралашгани йўқ, гапимга кўнсанг, унга ҳеч ким тегмайди.

Жалолат ёлворувчан товуш билан сўзида давом этди.

— Биламан, уни бир марта дарралашган, қамоқда ҳам ётиб чиққан.

Шаҳзода зарда билан:

— Унинг исми нима?— деб сўради.

— Жавод,— жавоб берди қиз.

Сиёвуш бир неча дақиқа жим қолди.

Жаводни дарра билан қандай жазолалашганини эслади. Сўнгра ғазабига чидаёлмай:

— Қаерга борма, ўша одам ёки унинг шериклари йўлимга чиқади-я,— деб тўнғиллади.

Жалолат Сиёвушнинг нима деб тўнғиллаётганини тушунмай, қаттиқ хавотирда деди:

— Унда гуноҳ йўқ, уни қийнаманг!

Шаҳзода қулай фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди:

— Агар уни қийнашларини истамасанг, сўзимга кир,— деди ва қизни қучоқламоқчи бўлиб энгашди.

Жалолат қўрққанидан қаттиқ қичқириб юборди. Фаррух билан Аҳмадалихон ана шу қичқириқни эшитишган эди.

Жанжалнинг олдини олиш мақсадида Сиёвуш дарров унинг оғзини қўли билан беркитди-да, қўрқитиш ниятида юзларига даҳшатли тус бериб деди:

— Хўш, нима бўлди? Беҳудадан-беҳудага қичқираётганингни энди тушундингми? Ҳеч ким ёрдам бергани келмади-ку. Қани, дарров хўп деб айтганимга уна. Ахир, сени қўлимдан келганча аяшга уриняпман. Ҳамма ишни яхшилиқча битирмоқчиман.

Дарҳақиқат, Сиёвуш Мирзо бир соатдан буён ўзини зўравонликдан тийиб турарди, у Жалолат ўз ихтиёри билан рози бўлишини, қизнинг ҳам кўнгли тўлишини истарди. Сиёвуш бугун кечаси Жалолатга ҳатто қўл текизмасликка ҳам тайёр эди.

Бироқ, Жалолат унга лом-мим демади. Сиёвушнинг

сўзларидан ҳеч нарса тушунмаган қиз Сиёвушнинг бир нарсани ўйлаб қўйганини сезиб турарди. Жалолат унга на жавоб беришга, на унинг қўлидан қутулишга қодир эди. Шаҳзода қизнинг оғзидан қўлини олганида, у пайтда фойдаланиб, бор кучи билан:

— Ёрдам беринг!— деб қичқирди.

Фаррух билан Аҳмадалихон воқеанинг қаерда содир бўлаётганини ана шу қичқирқидан билиб олишди.

Шаҳзода эса бир қўли билан типирчилаётган Жалолатни кучоқлаб олди, бир қўли билан оғзини маҳкам беркитди. Қиз зўрға нафас оларди. Худди шу пайтда Сиёвуш югуриб келаётган одамларнинг дукур-дукурини эшитди. Қулайгина қочиб яшириниш мақсадида у дастрўмолини деярли ҳушсиз ётган қизнинг оғзига тикди. Шундан кейин чироқни ўчирди-да, одамлар келиши билан ён деразадан ўзини боққа ташлаб, қочишга тайёр ҳолда қоронғи уйнинг ўртасида туриб олди. Бироқ, айвондан сакраётганида йўлкадаги тошлардан бирига қоқилиб кетди-да, ерга қаттиқ йиқилиб, бошини тошга уриб олди. Боши тошга жуда қаттиқ теккани сабабли шу заҳоти ҳушидан кетди, аввалига Фаррухнинг ҳатто унга юраги ҳам ачиди.

Бизга маълум бўлганидек, Фаррух уни таниб, ўзининг эски рақиби Сиёвуш Мирзо эканини билганидан кейин ташлаб юборган боши яна тошга тегди. Фаррух бир дақиқа ўйланиб қолди. Сўнгра Аҳмадалихоннинг қўлидан етаклаб уйга бошлар экан:

— У билан ишимиз йўқ. Қизга ёрдам бериш керак,— деди.

Сиёвушнинг қўлидан қутулиш ниятида типирчилай бериб ҳолдан тойган Жалолат ҳамон ерда ётарди. У совуқ сувдан дарҳол ўзига келди. Бироқ, кўзини очиб, қаршисида казак турганини кўргач, яна қўрқиб кетди.

— У қани? У кетдими?— деб сўради қиз титраб.

— Қўрқма, у энди сени ҳеч нарса қилолмайди,— деди оҳиста Фаррух.

Жалолат хавфдан қутулганини англаб, йиғламай қўйди.

— Ойим хавотир олаётгандирлар,— деди у,— уйга боришим керак. Раҳм қилиб, мени ойимларнинг ёнларига юборинглар.

Фаррух билан дўсти қизга ич-ичларидан ачиниб туришарди. Кейин уни овути бошлашди.

— Кўй, бунақа қайғурма. Қаерда турасан, айт. Ҳозир онангининг олдига олиб бораман,— деди Фаррух.

Жалолат нима воқеа бўлганини айтгач, уйнинг адресини берди.

— Хўп, энди мен уни уйига олиб бораман,— деди Фаррух Аҳмадалихонга. Аҳмадалихон Фаррухнинг эътиборини оғир аҳволда ётган шаҳзодага жалб этмоқчи бўлди.

— Унинг билан ҳеч қандай ишим йўқ,— деб дўстининг гапини чўрт кесди Фаррух.

Бошқа гаплари ҳам қолмаганди. Жалолат дарҳол чодрасини ёпинди. Унинг кўнгли бу йигитга ишониш мумкинлигини сезиб турарди. Онасини кўришига қувониб, сира чўчимай, биргалашиб ташқарига чиқди. Шу ерда Фаррух Аҳмадалихон билан хайрлашди-да, Жалолат билан биргаликда шаҳар марказига қараб жўнади.

* * *

Шаҳзода ярим соатча ҳушсиз ётди. Бошининг ёрилган жойидан қон оқарди. Бироқ, совуқ кўп қон оқишига кўймади.

Муҳаммад Тақи ҳарбий ҳолат эълон этилганлиги сабабли бу маҳалладан қочиб кета олмаслигини билиб, Машадий Ризо уйи рўпарасидаги атрофи деворлар билан ўралган харобазорга яширинди. У ҳалиги икки кишининг Жалолат билан бирга кетганини кўрганидан кейин хўжайинига нима бўлганини билиш мақсадида эшиги очиқ қолган ҳовлига қайтишга журъат қилди.

У жуда эҳтиёткорлик билан аста-секин уйга йўл олди. Тўсатдан Сиёвуш Мирзога қоқилиб кетиб, йиқилиб тушишига сал қолди. Гугурт чаққан эди, яраланиб ҳушсиз ётган оғосига кўзи тушди.

— Омадини қаранг,— деди Муҳаммад Тақи хўрсиниб,— шунақанги ишлари учун уни ҳамма ерда ярадор қилишади-я. Афтидан, буларнинг ҳаммаси тақдирида бор экан-да.

Шу пайт шаҳзода кўзларини очиб:

— Бошим жуда оғир,— деб ингради-да, яна ҳушидан кетди.

Муҳаммад Тақи уни кўтариб уйга олиб кирди-да, ишрат қилиш учун тўшалган ўринга ётқизди.

Сиёвуш Мирзонинг рангида ранг қолмаганди, аммо

энди қон тўхтаган эди. Муҳаммад Тақи шаҳзоданинг ўлар ҳолатда эканини кўриб, қўрқиб кетганидан нима қилишини билмай, ҳангу манг бўлиб қолди. Чиндан ҳам ҳеч нарса қилишнинг иложи бўлмаганидан кейин у хўжайинини ўз ҳолига ташлаб, чироқни ўчирди-да, тонг отишини кута бошлади.

XXVI боб

ҲОЖИ ОҒОНИ УИДАН КУЧИРИШАДИ

Деворлари сидирға оқланган, ноёб гилам ёзилган ва савдогарларникидай жиҳозланган уйдаги иссиқ сандал ёнига тўшалган қалин ўринда сочлари қиртишлаб олинган ва соқоли хинага бўялган бир одам чиройли ёш жувон билан қучоқлашиб ётарди. Қуёш чиққанига анча бўлганига ва унинг шуълалари деразаларнинг ойналаридан уйни ёритиб юборганига қарамай, бу танбал мусулмон ўрнидан туришни ҳам, номоз ўқишни ҳам хаёлига келтирмасди. У гоҳ хуррақ отар, гоҳ кўрпага бурканиб олар, гоҳ хотинга қаттиқроқ ёпишарди. Бир неча қадаҳ ароқдан кейинги бўладиган кўп ухлашдан совуқ, кепчикдай башараси кўпчиб, шилпиқ, хира кўзлари шишиб кетган, умрида бирор марта тиш чўтка билан ювилмаган тишлари ирkit эди. Бу ўз уйида хотини билан яшовчи Ҳожи эди. Аслида эса, уйи ўзининг хусусий уйи бўлмаганидек, хотини ҳам ўзининг хотини эмас эди.

Савдоси барор топиб кетган Ҳожи ого уч йил ичида анчагина жамғарма тўплаган, энди эса, ҳузур-ҳаловатда яшарди. Унинг бир миқдор пули шу уйдаги темир сандиққа, хотинлари билан болаларини вақтинча Шоҳ Абдулазимга жўнатиб, содиқ гумаштаси ёрдамида шу ерга келтирган сандиққа солиб қўйилган эди. Шу кунларда ҳамма бойлар қамоққа олинади, деган миш-миш тарқалгани учун у жуда юрак олдириб қолган эди. «Ҳалоллик билан топилган пуллар ўз эгаларида қолади», деб ўзини юпатса-да, бошидан ташвишли хаёллар аримасди.

Эски уйини ташлаб, бу ерга кўчиб келганига уч йил бўлди. Ҳамма ҳақиқий Ҳожи оғоларга одат бўлганидек, у дарвешдан, мулла Иброҳим Яҳудийдан ва бошқа аза-

Йимхонлардан турли туморлар ёздириб, дарвозалари ва эшиклари тепасига осиб ташлаганди. Томнинг устига эса икки дона ҳўкиз шохи ўрнатган эди. Пайшанба кунлари равзахонларни чақириб, ҳар қайсисига ўн шоҳидан бериб турарди. Имом Ҳусайн шарафига ўз уйини «Ҳусайний» деб атай бошлади. Кўп ўтмай, қўшни новвой Машадий Аббоснинг онаси ва Қарбалойи Жаъфарнинг хотини мўъжизадор мадад тилаб, равзахонларнинг курсисига сиғина бошлашди. Улардан бири кўз оғригидан сиҳат топишини, иккинчиси эса қариганида ўзига яхшигина эр учрашини тиларди. Ҳожи ого уларни ўз уйида қабул қилар экан, уйим табаррук бўлиб кетди, деб ҳисоблай бошлади.

Ҳожи ого муҳаррам, яъни шаҳиди Қарбало ойида атайлаб ижарага минбар олар, гул ва шамга озроқ пул сарфлар, шамларни диндорларга сотиб, йиллик даромадига яна бир неча туман фойда қўшарди.

Ҳожи оғонинг болалари уйининг ҳамма деворлари ва эшикларига расм чизишар, мактабга қатнаб, ўз исмини ёзишни билиб олган тўнғич ўғли Фулом Али эса ҳамма ерга: «Фулом ого хотирасига», «Фулом Али хотирасига» деб ёзиб ташлаган эди. Бу ёзувларни кўрган Ҳожи ого меҳри товланиб:

«Ақлли ва зеҳли одам Мозандарондан чиқади деганлари ҳақ-да», дерди.

Ҳожи ого асли мозандаронлик бўлиб, Нур қишлоғида туғилган эди. Бир вақтларда ўтинчилик қилгани ҳали ҳам ёдида. Бир куни унинг мозандаронликларга хос тийрак ақлига соддадил одамларнинг кўзини бўйаш учун энг яхши тадбир охунд ёхуд Ҳожи бўлиб олиш деган фикр келди. Шундан сўнг жиндаккина пул топиб, Теҳронга кўчиб борди-да, мен савдогар Меҳди Мозандаронийман, деб гап тарқатди. Савдогар Меҳди муттаҳамлик ва товламачилик йўли билан катта пул жамғаргач, Меҳди оғодан «аҳли савдонинг зийнати» Ҳожи ого Меҳдига айланди.

Ҳожи ого болаларини жуда яхши кўрарди. Бироқ, Фулом Алининг ўз исмини ёзаётганини кўрганида илжайиб:

— Йўқ, қўзичоғим, бу ишинг ярамайди, сен отаннинг номини ёзишни ўрганиб ол, ҳамма ёққа менинг номимни ёз,— дерди.

Бола куларди; Ҳожи ого эса унга қора чақа берар

ва: «Агар хўрозқанд учраса, албатта, унга сотиб олиб бериш керак, ёки муюлишга бошлаб бориб, гулобга тўйдириш керак», деган фикрни қўнглидан ўтказарди.

Сиз билан бизнинг ўртамизда ҳеч қандай сир йўқ, китобхон: биз Ҳожи оғонинг кимлигини яхши биламиз, у фақат пулгагина қаттиқ эътиқод қиларди. Пулга, ҳа, у пулга жуда қаттиқ ишонарди. У пулнинг нима эканини аллақачон фаҳмлаб олган эди. Ҳожи Раҳим Буширий ўтакетган бадбашаралигига қарамай, пул туфайли А... уддавлянинг ўқимишли гўзал қизига уйланиб олди ва уни эл кўзидан шундай яширдик, ҳатто шўрлик итлар ҳам келиннинг оёғини кўришдан бенасиб бўлдилар. (Чунки у бош министрға фармон чиқартириб, хотинқизларни чагчура ёпиниб юришга мажбур қилди). Ана ўшандан буён Ҳожи ого-пулнинг аҳамияти ва қиммати ни тушунди. Буни у очарчилик йиллари пулсизлар қандай қирилиб кетганини, айна вақтда эса бойларнинг ебичиб айш-ишрат қилиб юрганини кўрганида яна-да яққолроқ англади.

Техронда автомобиллар пайдо бўлиб, Европа билан алоқа осонлашганидан кейин ҳамма бойлар ва «ватанфурушлик» қилиб, пул орттирганлар ҳам автомобиллар сотиб олганини, саройлар ва боғлар қурганини, Европага қатнай бошлаганини кўрганида у пулнинг нақадар қудратли эканини англаган эди.

Ушанда у ўз-ўзига:

«Ё олло, дадам раҳматлик «Бахтиёр бўлиш учун пул, пул ва яна пул керак» деб тўғри айтган эканлар», деди.

У ўзининг ёшлигини ва кексалигини қайта-қайта таққослаб кўрар, ёшлигида келишган йигит бўлса ҳам, кам пул бўлгани учун унга ҳатто айтдириб қўйилган қариндошининг қизини ҳам беришмаганини эсларди. Ҳозир эса бир-биридан кўҳлик учта хотини бор, агар истаса, булардан ташқари яна хоҳлаганини олишга қурби етади. Шундай бўлганидан кейин пулнинг улуғворлигини қандай қилиб тушунмаслиги мумкин?

У пулни қадрлар, илм-фандан эса нафрат қиларди, чунки Техронда, умуман, бутун Эронда пулдор одамнинг ҳамма нарсага қодирлиги, олим одамнинг эса бир бурчакда очдан ўлаётганини кўрарди. Шунинг учун ҳам «Агар болаларингизнинг диндан чиқиб кетишларини хоҳламасангиз, уларни янги мактабларга юборманг», дей-

диган жоҳил «рахнамолар»нинг таълимотига амал қилиб, Гулом Алини мактабни битирганидан кейин бошқа ўқишга беришни хаёлига ҳам келтирмасди.

Бугун биз Ҳожи оғонинг уйига назар ташлаганимизда «кудето»дан саккиз кун ўтган эди. Ҳожи оғо шу вақт мобайнида ҳеч қандай воқеа юз бермагани учун сандиғидан хотиржам бўлди. Лекин бир неча кундан буён уйи атрофида қандайдир таниш қиёфали киши айланишиб-юргани уни анча безовта қилиб қўйди. Бироқ, бу казак офицерининг қачон уйига келганини қанча ҳаракат қилса ҳам эслай олмади.

Казак офицери бир неча бор унинг олдига келиб, алланима демоқчи бўлди-ю, лекин негадир ҳеч нарса демади.

Бугун кечаси Ҳожи оғо аллақандай алғов-далғов тушлар кўриб чиқди, тушига, айниқса ўша офицер кўпроқ кирди. Ҳожи оғонинг тушида, шоирлар иборасича, булбуллар чаҳ-чаҳ уриб сайрайдиган баҳор палласида уни бутун оиласи, болалари ва мол-мулклари билан кўчага чиқариб ташлашган эмиш. Бунинг устига-устак, Гулом Али чизиб ташлаган деворларни тузатиш учун пул беришга мажбур қилишганмиш.

Ҳожи оғо ўтакаси ёрилиб, чўчиб уйғонди. Бутун вужудини совуқ тер босган эди. Бироқ, ўзининг хусусий уйига ҳеч қаерда ҳеч ким даъво қилолмаслигига қатъий ишонгани учун нега бундай туш кўрганига асло тушунолмай, ичида:

«Угра оши билан лавлагини қўшиб ейиш ярамайди», — деди.

Илгари шарҳлаб ўтганимиздек, аллақачон қуёш чиқиб, уйни ёритиб юборганига қарамасдан, Ҳожи оғо ҳамон ўрнидан турмай, ёнида ётган ёш жувоннинг лабларидан шапиллатиб ўпар ва у ёқдан-бу ёққа ағдариларди.

Эшик тўсатдан қаттиқ тақиллаб қолди. Ҳожи оғо сесканиб тушди.

— Буни қара, жоним, — деди у. — Бирор кун ҳам тинчгина дам олдиргани қўйишмайди-я. Яна хат ташувчи ёки телеграфчи келган бўлса керак.

Ҳожи оғо шунча бадавлатлигига қарамай, хизматкор сақламасди (у кечқурун уйда нон билан пишлоқ еб, эртасига одамларга қўзи гўшtidан тайёрланган таом роса ширин бўлади-да, дейдиган савдогарлар то-

ифасидан эди). Шунинг учун эшикни Ҳожи оғонинг хотинларидан бирининг кенжа синглиси очди. Ҳожи оғо баъзи вақтда унга ҳам тегишиб юрарди.

— Ким у?— деб сўради қизча майин товуш билан.— Нега бундай каллай саҳарлаб эшикни тақиллатасизлар? Нима гап ўзи?

Ҳожи оғонинг қайинсинглиси, эшикни тақиллатган одам узр сўрайди, агар борди-ю, хат ташувчи бўлса, инъом бермайман, деб ўйлаган эди, аммо бошқача бўлиб чиқди. Дарвоза ортидан:

— Қани, дарров эшикни очиб, қурооларни топширинг,— деган зарда аралаш дўқ эшитилди.

Ҳожи оғо ич кийимида ўрнидан туриб, нажаф тўнини елкасига ташлади, эшик олдига бориб, бир йўталиб олди-да:

— Оғо, назаримда, янглишганга ўхшайсиз: бу Ҳожи Меҳдининг уйи,— деди.

Эшикни тақиллатган киши яна-да баландроқ товуш билан:

— Ҳа, худди шу Ҳожи Меҳдининг қуроли бор, уни топшириши керак!— деди.

Ҳожи оғо бу одамни бир амаллаб тинчитай деган ниятда эшикни очган эди, тўсатдан кўзи кечаси тушида кўргани казак офицерига ва унинг ёнида турган икки казакка тушди. Ҳожининг ранги ўчиб кетди. Шу кунларда казакларнинг фикрига қарши чиқиш нималигини билгани учун у ўта итоаткорлик билан:

— Саркор, ўзим ичак-чавақфурушлик қилсам, менда қурол нима қилади?— деди.

Офицернинг аччиғи чиқиб, деди:

— Бўпти, гап тамом. Мен уйни тинтув қилиш учун юборилганман. Ишни бошлай олишимиз учун дарров аёлларингизга айтинг, чодраларини ёпинишин.

Ҳожи оғо, улар менинг пулимни кўриб қолиб тортиб олишмасин, деб қўрққанидан ўзини овсарликка солди, бироқ бу ҳам ёрдам бермаганидан кейин уй томонга ўгирилиб, аламига чидаёлмай:

— Азиз, Сокина, чодраларингни ёпининглар. Қандайдир бир кофир менинг устимдан чақибди!— деб қичқирди.

Азиз ва Сокина дарров кийинишганидан кейин офицер билан казаклар ҳовлига киришди. Афтидан, офицерга уйнинг ипидан-игнасигача маълум эди. Бу эса

Ҳожи оғони ҳаммадан кўп ҳайратга солди. Офицер ҳеч кимдан сўраб ўтирмай, тўғри омборхонага йўл олди.

Ҳожи оғо: «Лайнати чақимчи ҳамма гапни етказибди», деган фикрни хаёлидан ўтказди-да, ранги бадтар бўзарганча офицернинг кетидан югурди.

— Менда қурол йўқ. Мана, кўрасиз, тинтувдан кейин бир мўмин мусулмонни бекорга хафа қилганингиз маълум бўлиб қолади.

Офицер унга эътибор бермади, юқори хонага, Ҳожи оғонинг ётоқхонасига кўтарилди. Ҳожи оғонинг пайта-васига қурт тушиб қолди. У ишрат қилиб ётган ўрни-мизга номаҳрамнинг кўзи тушиб, хотинимнинг номуси барбод бўлади деган фикрда:

— У ёққа кирманг. У ер номаҳрам кирадиган жой эмас. Мусулмонмисиз, ахир, ё йўқми? Мусулмончилигимиз қаёқда қолди-а!— деб бақариб юборди.

Офицер унга ўгирилди-да, ғазаб билан:

— Овозингни ўчир!— деди.

Унинг ғазабдан чақнаб турган кўзларини кўрган Ҳожи кўрқиб кетганидан ғиқ этмай, йўл бўшатди. Офицер ён хонага кирди-да, казакларга ўзини Ҳожи оғо билан ёлғиз қолдириб, пастга тушишни буюрди.

Шундан кейин Ҳожи оғога деди:

— Ҳали сен мусулмонмисан? Мусулмончилик йўлида жон куйдирияпсанми?

— Астаффирулло,— деди Ҳожи,— нима деяпсиз? Менинг мусулмонлигимга шак келтирияпсизми?

Йигит ҳамон ғазабидан тушмай, сўзида давом этди:

— Сен мени ҳалигача танимаганга ўхшайсан-а?

— Мен ҳам бирор жойда... учрашганимизни ўйлаяпман-ку, лекин қаердалигини эслаёлмаяпман. Зотан, қаерда сизни кўриш шарафига муяссар бўлганман?— деди Ҳожи оғо.

Офицернинг унга сайин қаҳри келиб, деди:

— Бас қил найрангбозлигингни! Иккаламиз таниш-миз.

Бу гал Ҳожи офицерга синчиклаб разм солди. Қўқ-қисдан бу офицернинг сиймосида бир маҳаллар ҳазрати эшоннинг уйда ўзи билан қаршима-қарши ўтирган Фаррухни кўрди...

Ҳожининг юраги шир этиб кетди. Орадан тўрт йил ўтгач, устига-устак, ана шундай бесаранжом кунларда қаршисида шу уйнинг эгаси казак кийимида турарди.

Бироқ, у бундай мушкул аҳволларни кўравериб, териси қалин бўлиб кетгани учун бўш келмади. Қўлидаги ҳазрати эшон имзоси бўлган васиқа — пўлат қўрғоннинг мағлуб бўлмаслигига ишониб, даядилланди:

— Ҳа, бўлди-бўлди. Энди танидим. Оламнинг ишларини қаранг-а! Шунча вақтдан буён қаерда эдингиз? Эҳ аттанг, аттанг. Келишингизни аввалдан хабар қилганингизда бирор нарса тайёрлаб қўярдик-а.

Фаррух, Ҳожи оғо совуққонлик билан ўзини гўлликка солиб, ҳақиқатни яширмақчи бўлаётганини кўриб, унинг гапини чўрт кесди:

— Ҳожи, риёкорлик билан муттаҳамлигингни қўй. Мени лақиллата олмайсан.

Бу гаплар Ҳожи оғонинг зардасини қайнатиб юборди. «Ё пайғамбар!» деб қичқирди-да:

— Имон қаёқда қолди-ю, виждон қаёқда қолди? Ҳожи бўлсам-у, она сути оғзидан кетмаган ҳар бир нодон мени «риёкор, муттаҳам» деб ўтирса...— деди.

У шундай деб югуриб ҳовлига қочиб чиқмоқчи бўлди, лекин Фаррух унинг ёқасидан ушлаб олди.

— Ҳожи,— деди у хотиржамлик билан,— риёкорлигинг билан муттаҳамлигингни қўй деяпман сенга!

Бироқ Ҳожи тинчий демасди. У ҳамон бақирар ва ҳатто Фаррухнинг томоғидан бўғмоқчи ҳам бўларди, Аммо, Фаррух унинг кўкрагига маузернинг оғзини тўғрилаган эди, Ҳожининг нафаси ичига тушиб кетди.

Энди у жони кўзига кўриниб, йиглаб юборди.

— Менга қара,— деди Фаррух,— бундан уч йил илгари икки юз туман бериб уйимни эгаллаб, Бобоҳайдар билан энагамни ҳайдаб юборгансан.

Ҳожи оғо унинг гапини бўлиб:

— Сизга нотўғри айтишибди. Уйни сотишган, бу ҳақда ҳазрати эшон муҳрлаган васиқам бор,— деди.

— Менга васиқангни пеш қилма. Уни қандай қилиб олганингни ўзинг ҳам биласан.

— Ҳазрат эшон ким бўлишидан қатъи назар, муслмони комил одам, сиз уни ҳақорат қилманг,— деб жавоб берди Ҳожи.

Фаррух яна:

— Ҳожи! Риёкорлигинг билан муттаҳамлигингни қўй деяпман!— деб қичқирди. Ҳожи жим бўлиб қолди.

— Қани, ҳозир ашқол-дашқолларингни кўтариб, уйдан жўнаб қол!— деди Фаррух сўзида давом этиб.

Ҳожи оғо бу сўзларни эшитаркан, уйга сарфланган пулларни эслаб, ўзига-ўзи:

«Уйимни бировга бериб қўйиб, қараб тураверар эканман-да. Жуда ҳам унчалик бўлмаса керак», деди-да, кўкрагига маузер тиралиб турганини ҳам унутиб, бақирди:

— Ростини айтсам, на номус, на виждонингиз бор экан. Нима, казак бўлдим деб энди мусулмонларнинг жонига ҳам, молига ҳам хўжайинлик қилмоқчимисиз? Нима, мени ўз уйимдан ҳайдаб чиқармоқчимисиз?

Бақириқларни аллақачон эшитган Ҳожи оғонинг уй ичилари, офицер ҳожи оғони ўлдиряпти шекилли, деб юқори хонага ёпирилишди.

Ҳожи оғо зорланиб:

— Бу қандай замон бўлди! Эшитяпсанларми? Мана бу жаноб уйимизга бостириб кириб, бизни ҳовлимиздан қувяпти!— деб додлаб юборди. Хотинлар бараварига:

— Бу қанақаси?!— деб чуввос солиб қичқиришди.

Фаррух Ҳожи оғонинг қилиқларидан ич-ичидан кулса-да, аччиқланган кишидай бир жойда қимирламай тураверди, айти вақтда Фаррухнинг ниятидан хабар топган хотинлар сочларига тўғнайдиған қисқичларни унга тикмоқчи бўлдилар. Бироқ, маузернинг даҳшатли оғзи уларнинг ҳам эсини жойига келтириб қўйди.

Шунда Фаррух казакларни чақирди, улар Ҳожи оғони қўлтиқлаб олишди. Ҳожи чинқириб юборди. Куч билан қутулиб бўлмаслигини билиб, энди у ҳам, хотинлар ҳам йиғлай бошлашди. Нима гаплигини тушунмаган Фулом Али ҳам ариллаб бақирди.

Ҳожи оғо Фаррухга:

— Бизга раҳм қилмасанг ҳам бегуноҳ гўдакларга раҳм қил!— деди.

Ниҳоят, аста-секин Ҳожи оғо ўзи билан ҳазил қилишмаётганини тушунди. Фаррухнинг ҳозирги қарашидан у ўзининг уйдан воз кечишга мажбур бўлажagini уқиб олди. Аммо, бунга қандай қилиб рози бўлсин? Бу уйни у жонидан ҳам яхши кўради. У ўн олти ёшга тўлиши билан Фулом Алини уйлантирмоқчи, келинни худди шу ерга туширишни мўлжаллаб қўйган эди, шу билан бирга, ўзи ҳам доктор Н... улмулкнинг қизини никоҳлаб олиб, оиласини кўпайтиришга аҳд қилган эди.

Кутилмаганда режаларининг ҳаммаси барбод бўлди.

Бироқ, ҳамон Ҳожи бир фикрга келолмасди.

— Гапимни тушунмаяпсан, шекилли?— деди Фаррух. — Ҳозироқ уйни тозалаб, жўнаб қол.

Ҳожи ого хўнграб йиғлаб юборди. Бу қанақаси бўлди? Ана шу ажойиб гўзал ҳовлини ташлаб, яна Малиқободдаги кўҳна ҳовлига кўчиб борадими? Бундан ташқари, у ўзини бу ҳовлининг ҳақиқий эгаси деб ҳисобларди: ахир, қўлида васиқаси бор, адлия ҳукм чиқариб, даъвогарни жазолаган, шундай бўлганидан кейин ҳовли ўзиники бўлмай, кимники бўлсин? Ахир, буни ҳазрати эшон ҳам тасдиқлаган, адлия ҳам барча даъволарни тўла асослар билан рад этган. Минг қилса ҳам ҳовлининг ўзиникилигига Ҳожининг имони комил эди. У ўзининг бу хом хаёлига ишонар, баъзан ўзича:

— Гарчанд бу уй меники бўлмаса-да, лекин бир вақтлар мазандаронлик уруғ-аймоқларимдан бирортасининг маҳрига ўтади,— дерди.

Ҳожи сўнгги кучини тўплаб:

— Хўп, майли, сиз кучлисиз. Аммо, барибир уй меники,— деёлди.

Фаррухнинг ғазаби қайнаб кетди:

— Уят-э... Нима, қўлингда адлия қоғози бўлганидан кейин ўзингни ҳақ деб ўйлайсанми? Яхшиси кўр, кўзларинг билан мана буни ўқиб чиқ.

Фаррух ҳозиргина олиб келган суднинг бошқа ҳукмини чўнтагидан чиқарди-да, Ҳожининг кўзига рўпара қилди.

Ҳожи ого ўқиб чиқиб:

— Бу қалбаки ҳукм,— деди.

Фаррух ачиқланганидан бир мушт билан дунёни ана шу муттаҳамдан халос қилмоқчи бўлди-ю, аммо ўзини тутиб, шундай деди:

— Гапимга кириб, яхшиликча жўнаб қол. Яхшиликча жўнамасанг, нақ шарманданг чиқади, адлия вакилини юбораман. Агар қўлингдан келса, ўшанда унга ҳазрати эшон васиқасини кўрсат. Ҳазрати эшон билан сен қандай қонуншунос ва шарият пешволари эканликларингни ҳаммага исботла.

Ҳожи Фаррухга ҳамма нарса аён эканини пайқади. Дарҳақиқат, у билан олишадиган бўлса, ўзининг шармандаси чиқиши, ҳалокатга учраши мумкин, борди-ю,

ўз розилиги билан чиқиб кетса, унда ҳеч бўлмаганда бозорда орттирган обрўсини сақлаб қолади.

Фаррух Ҳожининг бўшашаётганини сезиб деди:

— Шунни билиб қўй, менга уйимни тозалаб берганингни ўзи кифоя қилмайди. Уғлинг ёзиб ташлаган деворларни ремонт қилиш учун пул беришинг, шартга мувофиқ, уч йиллик ижара ҳақини тўлашинг керак.

Бунисига Ҳожи асло чидаёлмади, у уйдан кўчаётиб Фаррухдан ҳеч бўлмаганда икки юз туманимни қайтариб оламан, деб ўйлаган эди.

Ҳожи яна ҳўнграб юборди. Аммо, кўз ёши фойда бермади: ёш бўлишига қарамай, Фаррух бундай беҳуда кўз ёшларни кўп тўккан эди.

Вақт ўтарди. Фаррух Ҳожига энди ўзининг ортиқча кута олмаслигини маълум қилиб, унга ҳаммол чақиртириб, уйни бўшатишни айтди. Ҳожи ҳозир эшикдан чиқа солиб, дод-фарёд қилиб йиғлашни, ҳазрати эшоннинг муҳрини биринчи бўлиб таниган Машадий Ризони чақиритишни, хуллас, руҳонийлар билан савдогарларнинг одатига кўра, роса тўполон кўтаришни кўнглидан ўтказди.

Бироқ Фаррух унинг фикрини фаҳмлаб қолди.

— Демак,— деди у,— ҳаммолларни чақириб келиш учун казакларни юборишга рухсат берасиз, шундайми?

Ҳожининг деярли ҳеч нарсаси йўқ эди, ҳовлидаги буюмларнинг кўнчилиги Фаррухга тегишли бўлиб, Ҳожи ўзи билан баъзи бир майда-чуйдаларни, жумладан, машҳур офтобани олиб келган эди, холос.

Бир неча дақиқадан кейин казаклар ҳаммолларни бошлаб киришди. Фаррух Ҳожи оғони аввал хотинларини жўнатиб, кейин буюмларини ортишга мажбур қилди.

Ҳожи шу ерда ҳам муттаҳамлигини ташламай, ўзиники бўлмаган буюмларни ҳам олиб кетмоқчи бўлди, лекин Фаррух бунга йўл қўймади.

Ҳожи ўзи яшириб қўйган пулларининг нима бўлишини билмасди, Фаррух хабар топганидан кейин, албатта, олиб қўяди деб қўрқарди. Бу дард устига чипқон эди. У нима қилишини билмай:

— Мана, уйингизни бўшатиб бердим, энди ҳеч бўлмаса озроқ маблағимни олиб кетишга рухсат этинг,— деб ялинишга тушди.

— Мен сенга айтдим-ку,— деб жавоб берди Фар-

рух,— уйни созлаш учун, ижара ҳақи ва ишдан чиққан буюмлар эвазига етарли пул берсанг, қолган нарсаларни олиб кетаверишинг мумкин.

Ана шу гапдан кейин Ҳожи оғо деворларни ёзувларга тўлдирган ўғлини хурсанд қилиш учун унга сотиб олиб берган хўрозқандларининг қанчалик қимматга тушганига ақли етди. Аммо, бошқа илож йўқ эди. Ҳожи «ҳозир бу золимдан қутулинса бас, кейин ҳазрати эшоннинг олдига бориб, роса тўполон кўтаришни» дилдан ўтказди. Сўнгра уч юз туманни санаб берди-да, пул солинган қопчиқни олиб, ҳаммоллар билан бирга чиқиб кетди.

XXVII боб

МАҲБУСЛАР

«Кудето» кунидан буён орадан бир ҳафта ўтди. Янги бош министрнинг фаолияти кишиларда энг яхши умидлар уйғотарди. Ёшлар ва тараққийпарвар кишилар ўзларининг барча орзулари амалга ошаётганини кўриб, бир-бирларини табриклардилар. Руҳонийларнинг давлат ишларига аралашувига барҳам берилган, сиёсатдон санидлар ҳибс этилган, ашрофларни қамаш давом этарди.

Тавсияномалар ёзиб бериб, нодон мансабдорларнинг ўғиллари ва турли-туман васиқаси йўқларни ишга жойлаштириб қўядиган ашрофларнинг қаламлари қоғоз устида йўрғалашдан тўхтади, энди тавсияномалар ба-рибир фойдасиз эди. Бу тоифадаги кишиларнинг ҳаммасини қамоқ ёки бошқа бирор жазо кутарди.

Аҳоли мамнун эди. Фақат бир нарсани: янги бош министрни маҳбусларни жазолашдан тўхтатиб турган нарса нима эканини тушуниб бўлмасди. Илғор доиралар халқ бахт-саодати тўғрисида сира қайғурмаган ва пўпанак босиб кетган ана шу ҳамма ашрофларни янчиб ташлашни орзу қилишарди. Бироқ, бунга илғор доиралар вакилларининг ўзлари ҳам ожиз эдилар: ашрофларни жазолаш иши кундан-кунга орқага суриларди.

Шундай кунларнинг бирида кечқурун Қазакхона биносининг юқори залига разолат ва муттаҳамлик бобида бир-бирларидан қолишмайдиган бир гуруҳ киши олиб келинган эди. Ораларида оқ ва қора салла ўраган

хамда кемтик ва чўққи қулоҳли одамлар ҳам бўлган бу шахслар «кудето»нинг биринчи куни қўлга олинганларнинг худди ўзи эди.

Залнинг бурчагида қандайдир сайд нуқул дуо ўқиб, астаффирулло дер ва бош министрнинг хонлигига онт ичарди. У оқ саллалик кишига қараб шундай деди:

— Бу шаҳзодаларнинг ҳаммаси шу қадар гуноҳкори азим бўлганларки, улардан бирортасига ҳам жаннатга тушиш насиб бўлмайди. У ердан фақат сизу бизгагина жой ато қилгай. Тақдирдан жафокаш авлиёларга ўхшаб кетамиз. Шунинг учун ҳозир ибодат қилиш, калима келтириш лозим.

Улар икковлашиб кўнгилларига таскин бериш учун дуо ўқий бошладилар. Бунга баъзилар кулиб юборди, сайднинг эса, жаҳли чиқиб кетди.

Бироқ дуо жуда қироатга олиб ўқиладигани учун уни бузиб бўлмасди, сайд бўлса ичида, ўлимдан чинакам қутулиб қолса, инсофсиз мурдорларга қарши ҳужум бошлашга ва келгуси наслнинг ҳам бирон олимнинг касофати билан хавф-хатарга тушиб қолмаслиги учун эронликларни яна орқага, калтабинлик ва нодонлик ботқоғига судраши ҳақида қатъий онт ичарди.

Залнинг бошқа бир бурчагида пакана шаҳзода бир тўда кишини ёнига йиғиб олиб, қимор ўйнади. У шунча уринса ҳам омади юришмасди. У қўлида ошиқни тутиб турар экан, бир вақтлар Лондонда Эроннинг мустақиллиги учун шароб тўла қадаҳни қандай кўтарганини эслади-да:

— Ҳаётнинг авраси ва астари бўлади деб ҳақ гапни айтишган экан. Мана, авраси-ю, мана астари,— деди.

Боднинг оғриғига чидай олмай инқиллаётган бошқа бир кекса шаҳзода дақиқа сайин:

— Ҳой, ҳой одамлар!— деб қичқирар, бироқ «одамлар»дан дарак йўқ эди. Ҳадеб қичқиравергани бошқаларнинг жонига теккани учун аллақандай депутат унга қараб:

— Афтидан, аъло ҳазрат, ўзларини муҳташам қасрларда эмас, балки дорнинг остида турганларини унутиб қўйганга ўхшайдилар,— деди.

Кекса шаҳзоданинг ранги паға бўлиб кетди:

— Шундай дейишга қандай тилингиз борди, уят эмасми?— деди хўрсиниб ва кейинидан қўшиб қўйди,— Мана, узоқ йиллар қилган хизматларим эвазига берил-

ган мукофот. Ҳақиқатан ҳам бу одамларда олижанобликдан асар қолмаган.

Бир неча бор вилоят ҳокими бўлган ашаддий ашрофлардан бири биқиниб олган бурчагидан йўгон овоз билан гўнғиллади:

— Бу кўргиликларимизнинг ҳаммасига ўзимиз айбдормиз. Мен бошиданоқ: «Тўғри келмаган нарса билан шуғулланманг, европаликлар билан танишманг, эски ҳаётдан кўз юманг, қўйинг, илгари қандай бўлсак, шундайича қолайлик», деб айтган эдим. Буни хоҳламадингиз! Европаликларни қабул қилдингиз, ароғу шампань виноларини шимирдингиз, газеталарга ёзилдингиз, дипломатиялар ўйлаб топдингиз, оёғу қўлларингизни қирқиш учун гражданлик судини ишга солдингиз. Бизнинг кесишимиз сизга ёқмади, ҳазрати эшонни ифлосликда айбладингиз, парламентга тарафдорлик қилдингиз, маршрутлар тўқиб чиқардингиз. Сувни қайнатиб ичдингиз, европаликларга тақлид қилиб, эмлатдингиз— оқибатда расвойи радди маърака бўлдингиз. Нега бақиряпсиз? Албатта, барчасига сизлар айбдорсизлар!

Ҳамма уялиб, бошини қуйи солди.

Жимликни саид бузди:

— Сен ҳақиқатни гапиряпсан. Лекин, худонинг: «У дунёда ярлақайдиган бандаларимнинг бошига азобуқубат соламан», деганини унутма. Авлиёлар биздан камроқ азоб чекишган, камроқ зиндонларда ўтиришган дейсанми?

Сўнгги жумлаларни эшитиб, ҳамма кўзига ёш олди, баъзилар эса:

— Ого, бу авахта азоблари эвазига бизлар жаннатдан муҳаққақ жой олишимизга ваъда беринг!— деб хитоб қилди.

Саид ваъда беришдан бош тортди-ю, лекин у кишини севинтирадиган бир қанча ҳадис келтириб, уларда бир қадар ишонч ҳосил қилди.

Бу кишилар ниҳоятда тегма нозик бўлиб кетишган эди. Улардан бири зорланди:

— Ярамаслар, мени ҳатто болалар хонасига кириб чиқишимга ҳам қўймадилар. Шундай қаттиқ совуқда хизматкорлар болаларни шамоллатиб қўйишса, нима бўлади?

«Бош министр номзоди» деган лақаб билан шуҳратланган бошқа бир чол унинг фикрига қўшилди. Бу чол

ҳар сафар ҳукумат емирилганда бош министрлик лавозими ҳақида тиниб-тинчимай шов-шув кўтарар, у лавозимни олишга сазовор ҳам бўлар, бироқ ўша заҳоти вазифасидан бекор қилиниб, тағин номзод бўлиб қолаверарди.

У шундай деди:

— Нима, улар миннатдор бўлишни биладими? Улар ҳатто сарфланган шунча меҳнатлару ғамхўрликларни ҳам унутиб юборган...

Пакана шаҳзода унинг ҳолига ачиниб, бошини чайқаб қўйди. Аммо, бу хайрихоҳлик «бош министр номзоди»нинг зардасини қайнатиб юборди.

— Хўш, сен ўзинг ким бўлибсан? Сен ҳали ғўрсан, биродар, ғўр узумни ҳеч ким узум демайди. Мен ишлаган чоғларимда сен орқа этагингни тугиб юрардинг, бурнингни ҳам эплай олмасдинг.

Бу таҳқирли сўзлар пакана шаҳзоданинг кекса отасининг нарёқ-берёғидан ўтиб кетди. Чунончи, «бош министр номзоди»га ғазабли кўзларини тикиб деди:

— Сен жуда ҳаддингдан ошиб кетяпсан. Менинг ўғлимни ҳақорат қилма. У Кермон ҳокими бўлган давриданоқ пишиб етилган эди, сен эсанг...

Шаҳзоданинг ўзи, отасининг ёқлаб чиқишига қарамай, фақат «шартнома» давридан бошлаб обрў орттирганини тан олди.

«Бош министр номзоди» сўзини давом эттирди:

— Мен улкан ишлар қилдим, маршрутани қўлга киритдим, бу йўлда отамнинг жамики пулларини совурдим, ҳаммасига бу одамларнинг миннатдорлиги шу бўлди.

Саид унга далда бериб, бундай деди:

— Нега қайғурасан? «Сен етмиш икки жафокаш авлиё қаторига қўшиласан», деяпман-ку.

Бу маҳбуслар тўдаси ўзига хос инсоний бўтқадан иборат эди: булар орасида тараққийпарварлар ва эскилик тарафдорлари ҳам, маршрута мухлислари ва монархистлар ҳам бор эди. Бир хиллари ифлос ва дағал бўлса, бошқалари покиза эди. Улар орасида «мўмин» мусулмонлар ҳам бўлиб, бу тоифадагилар умрбод ҳеч кимга ҳеч қандай зулм ўтказмаганлари, деҳқонларни ранжитмаганлари, етим-есирларга ғамхўрлик қилганлари ҳамда ватанга ҳар қандай йўл билан хонлик қилишни гуноҳ деб билганликларини пеш қилиб, мақтани...

шар эди. Улар кўпинча саиддан кечқурунлари равза ўқиб беришни илтимос қилардилар. Чунки, равза эшитиб, роса йиғлашса, жафокаш авлиёлардан бири кечаси тушларига кириб, нима учун худонинг ғазабига дучор бўлаётганларини тушунтириб беради, деган умидда эдилар.

Ҳар гал саид рози бўлиб, равза ўқирди. «Мўмин» мусулмонлар уни тинглаб, йиғлашар ва ўзларининг бошларига муштлардилар.

Саид «етмиш икки жафокаш авлиё» тўғрисида эслатганида, шаҳзода инглиз фунт стерлингларини қандай тез санаган бўлса, ривоят эшитувчиларни ҳам шундай тез санади-да, ғамгинлик билан:

— Афсуски, бизларни жафокаш авлиёларга тенглаштириб бўлмайди: биз атиги эллик саккиз кишимиз, — деди.

Уларда ўзларининг хуросонлик ва кермоншоҳлик шериклари келиб, қаторлари тўла бошлагани туфайли сон жиҳатдан етмиш иккига етиш умиди ҳам бор эди.

Айтишларига қараганда, бир вақтлар Музаффариддин саройида аллақандай махсус лавозимни эгаллаган ва вилоятлардан бирининг ҳокими бўлиб келган маҳбус китоб қилди:

— Менинг қандай гуноҳим бор? Мен барча собиқ бош министрларни йиғиб, кабинет тузмоқчи, шу билан мамлакат ҳаётини турғунлик ҳолатидан қўзғатмоқчи эдим. Мени нега қамадилар?

Бечора ҳар сафар кабинет қулаганда ва янгисини тузиш керак бўлганда шоҳга ўртоқлари орқали ўттиз минг туман пул беришни ваъда қилар ва ўз номзодини илгари сурарди.

Ҳа! Ёшлар маълумот олишдан жирканадиган, мансаб, хушомад ва лаганбардорлик билан қўлга киритиладиган бу мамлакатда ҳар қандай жоҳил буюк сиёсатдон ҳисобланади.

Маҳбуслар кўп эди, аммо уларнинг касофатидан қашшоқлашган халқ, ҳали уларнинг ҳаммаси қўлга олиниб бўлганича йўқ, деб ҳисобларди. Дарвоқе, улар орасида ҳали кўпгина киши етишмасди. Энг ашаддий ялқовлар ва уччига чиққан нодонлар ҳамда бадарға қилиниши лозим бўлган ҳокимлар кўринмас эди. Шунингдек, уларга маорифни маъқулламаган депутатлар, бозордаги товламачилар ва турли-туман хазина ўғрилари қўшилмаган эди.

Бироқ, нима қилиш керак? Халқни озод қилиш каби ишни ўз зиммасига олган бош министр халқнинг ўз ёрдамига суянди. Ахир, бизнинг олижаноб олти минг йиллик халқимиз бир дақиқагина бўлса-да, устидан дангалик ва турғунликни улоқтириб ташлашга қодирми?

Хуллас, қамоқдаги «ватандош дўстларимиз»нинг димоғлари чоғ эмас эди.

Уларнинг ҳар бири бу ерда қандайдир ҳузур-ҳаловатдан маҳрум қилинган эди. Бир хилларига кечалари алламаҳалгача қийнашга одатланган сийғаси етишмасди, бошқаси тарёк чекиш имкониятидан маҳрум бўлгани, «нима учундир тиши оғриб қолгани»ни айтар, учинчиси ўзининг дуо китоби йўқлигидан нолир, саид устига ўтириб, халқ кўзини бўяйдиган эчки тери пўстагини қўмсарди. Ёш шаҳзода эса қўлида Лондон банкасининг счётлари йўқлиги туфайли ўша банкага қўйган фунт стерлингларининг неча фойиз кўпаяётганини ҳисоблаб туриш имкониятига эга эмаслигига ачинар, гумашта ҳаммасини тартибга солиб туради, деб ўзини юпатарди.

Ўша куни кечқурун биз «муҳтарам» маҳбусларни кўргани кирганимизда улар жуда кўп кўз ёши қилдилар. Ўша кеча саид равзани шу қадар тўлқинланиб, таъсирли қилиб ўқидики, натижада эшитувчиларнинг ҳар бири ўзини беихтиёр жафокаш авлиёлардан бирортасига таққослади.

Ҳаммалари дилхаста бўлиб қолишганди. Роса йиғлашди. Бўлмасам-чи, айбсиз ҳалок бўлиш осонми?

Жаҳон уруши вақтидаги очарчилик йилларида¹ ҳам одамларнинг кўз ёшлари дарё бўлиб оққан эди. Ушанда улар кўчаларда очдан ўлаётган қашшоқларни кўрмаслик учун кулранг кўзойнак тақиб олардилар.

Уларнинг ҳарбий вайроналик, Урмиядаги талон-торож қурбонлари ва Амолядаги уйига ўт тушган одамларга қилган ғамхўрликларини айтмайсизми? Улар ўз ғайратларини шундай намойиш қилдиларки, оқибатда йиққан хайр-садақалари шу ерда, Техрондаёқ ўзаро тақсимланиб кетди. Шундай бўлганидан кейин бу халқ ғамхўрларини ташвиш босмай, кимни боссин? Яна келиб-келиб, шулар қамалса-я. Қанақасига? Нега? Нимага асосланиб қамашди? Уларни ким бу аҳволга солди?

¹ 1916—1917 йиллари Эронда қаттиқ очарчилик бўлган эди.

Қандайдир арзимас, ҳароми, беватан, шуҳратпараст сайд уларга шундай зулм ўтказди.

Шундай мулоҳаза юришиб, ўзларини жафокаш авлиёлар билан тенглаштириш каби шаккоклик даражасига етиш мумкин эди.

Қариб қолган «улуғ» шаҳзода ўзининг иккала ўғлини бағрига босиб:

— Наҳотки, худойи таоло Муслимни икки ўғлидан айирганидай, мени ҳам сизлардан жудо қилса?—деди.

Равза ўқиб ўтирган сайд эса уни тинчлантиришга уринар экан, деди:

— Уларни менга топшир, ўзим билан жаннатга олиб кираман...

Шаҳзода эса гоҳ йиғлаб сайднинг қўлини ўпар, гоҳ бирдан тутақиб кетарди. Оқшом қора чойшабини ёза бошлади. Қоронғилик ғуссага ғусса қўшди. Маҳбуслар бошларини деворга тираб, ҳар ким ўз тақдирини ўйлаб кетди, уларнинг ҳар қайсиси ўзининг сўнгги дамлари ва дор ёғочини кўз олдига келтирарди. Жимлик ҳукм сурарди. Фақат аҳён-аҳёнда кимнингдир ҳўнграши эшитиларди.

— Кечки овқат, кечки овқат!— деб қичқирди бирдан кириб келган офицер. У маҳбуслар кўзидаги ёшни кўриб, тиржайиб шундай деди:

— Оғойи сайд равза ўқишга чунонам устаки!

Сайд дарҳол жавоб берди:

— Бу ерда менинг руҳсиз ва қироатини ўрнига қўя олмай ўқишимнинг нима дахли бор? Одамлар азоб чекаётганини кўриб...

Гарчанд ҳазрати ашрофларнинг ўзлари қамоқда бўлсалар-да, уй ишлари аввалгидек юришиб турарди. Уни гумашталар ва уй бошқарувчилар эплаштирарди. Муғомбир уй бошқарувчилари хонадондагиларни усталик билан тинчлантирарди ва ашрофларнинг хизматкорларида хўжаларини «худонинг ўзи» паноҳида асрашига, бинобарин, уларни бир ҳовуч казакларга эга бўлган қандайдир мансабпараст сайд ҳеч нарса қилолмаслигига қатъий ишонч туғдира олган эдилар. Маҳрамларга, қаролларга «сиёсий янгиликлар» мунтазам етказиб туриларди: гоҳо бош министр — сайднинг ўзи Қазакхонадаги «оғолар» ҳузурига бориб, номуносиб қилиғи учун улардан узр сўрабди, фақат динни ёқлаш заруратидан

шундай қилганлигини айтибди, гоҳо икки-уч кундан кейин улар иззат-икром билан уй-уйларига жўнатилди, деб эълон қилинарди.

Ашрофларнинг ошхоналари аввалгидай ишларди. Ҳар куни кечқурун хизматкорлар лазиз таомлар сузилган катта-катта баркашларни бошларига қўйиб, Қазакхонага — қамалганлар ёнига жўнарди. Бу кеча ҳам худди шундай бўлди. Офицёр кириб, кечки овқат келганини айтгандан кейин катта-катта баркашлардаги таомлар келтирилди ва бир неча казак лазиз таомларни қамоқ залининг ўртасига келтириб қўйди, таомларнинг хушбўй ҳиди иштаҳани очиб юборди.

Ҳа, иштаҳа очилиб кетди. Ҳали офицернинг қадам товуши тинмасданоқ сайд аламли кўз ёшларини енги учи билан артиб, бурнини тортиб қўйди-да, дастурхонга назар ташлаб:

— Сизлар келиб ўтиргунингизча мен дуо ўқиб, таомларга дам солиб қўяй,— деди.

У баркашдаги паловнинг ўртасига чанг солиб, ўз товоғига сергўшт жойидан бир талайини солиб олди-да, устига шаҳзода Н. уйдан келтирилган мазали қайлани идиши билан ағдариб, иштаҳа билан овқатланишга киришди. Дуо китоби йўқлигидан зорланиб ўтирган маҳбус тагида яна озгинагина ёғи қолган, оғойи сайднинг «табаррук» қўллари теккан қайла идишни биров олиб қўйишидан кўрқиб, бир сиқим ошни шоша-пиша ўшанга солди-да, бисмиллони такрор-такрор айтиб ея бошлади.

Бошқалар ҳам аста-секин даврага келиб ўтирди. Гарчи уларнинг юраклари ғам-ғуссага тўла бўлса-да, таом ниҳоятда лаззатли қилиб пиширилгани учун емасдан иложи йўқ эди.

Шимолӣ маҳаллада яшовчи аллақандай шаҳзодага катта идишда палов келтиришди. Сайд ва баъзи бировлар идишнинг бир чеккасидаги ошдан озроқ чўқилашди ҳам. Аммо ошнинг ўртасига ҳамон қўл урилмаганди. Шаҳзода ўзига ош солиб олмоқчи бўлганида қошиғига илашиб чиққан бир нарса тақ этиб тарелкасига тушди.

Ҳайратда қолган шаҳзода уни қўлига олган эди, кичкина картон қоғоз қутича эканини кўрди. Ҳамма овқатланиш билан банд бўлган вақтда шаҳзода ўйлаб-нетиб ўтирмай, қутичани очди. Унинг ичидан хат чиқди.

Айни чоғда қутичани тасодифан кўриб қолган кичик шаҳзода:

— Ҳазрати ашроф, ҳабдори ичмоқчимисиз?— деб сўради.

Ҳамма маҳбус шимолий маҳаллалик шаҳзодага қаради.

У қутичадан мактубни олар экан, тиржайиб:

— Ие, нажот шамоли эсаётганга ўхшайди!— деди.

Ҳамма қимир этмай сукутга кетди. Саиднинг олхўри қайлани олиш учун чўзилган қўли қайла идишда ҳаракатсиз тўхтади, «бош министрликка номзод» кишининг томоғида эса ҳали ютиб улгурмаган таоми туриб қолди.

Бу қанақа хат экан-а?

XXVIII боб

ҲАТТО ЕТМИШ ИККИДАН ҲАМ ОШИБ КЕТДИ

Яна тонг отиб, яна қуёш чиқмоқда, яна биз одамлар ухлаётган уйга кирамиз. Бироқ, бу сафар кирган уйда ухлаётганлар Ҳожи оғо билан Сокина хонимга ўхшаган эр-хотинлар эмас.

Биз кирган уй сандал атрофида ётган бир гуруҳ кишиларнинг хурраги билан қопланган эди. Булар турли-туман одамлар эди: бири сочини устарада қирдирган, иккинчиси қалин сочли, бошқа бирининг соқоли олинган, яна бошқасининг сочи текисланган эди. Улар ҳам ўша тонготарда. Ҳожи сингари номоз ўқишни истамасдилар: фақат улардан бири бундан бир соатлар чамаси илгари ўрнидан туриб, номознинг бир-икки сурасини ўқиб, яна кўрпага ўралиб ётди. У бошқаларни ҳам намоз ўқишга таклиф қилганида:

— Ҳечқиси йўқ, бир сафар канда қилсак, қилибмизда, бизга бирор нарса бўлармиди, — деган жавобни эшитди.

Жавобни маъқулламай, у ўзича: «Булар ҳам ҳеч нарсага ишонмай қўйди. Ватанимизнинг ҳоли не кечадир?» деб қўйди.

Бу аввалига ашрофларнинг қамалганига сеvingан, кейинчалик эса бунинг учун ўзини ўзи койиган ўша бозорчи эди.

Ниҳоят, эрталаб соат ўн бирларда ичкаридан мез-

бон чиқди. У меҳмонларнинг узоқ ухлаб қолганини кўриб, андиша қилиб ўтирмасдан бундай деди:

— Оғойи Мирзо, қаттиқ ухлашингизга тан бериш керак! Ҳа, агар шундай ноз уйқуда ётаверсангиз, ҳаракат қилиш вақти келганда бизни ғалаба билан табрик-лашса бўлади.

Оғойи Мирзо кўрпа остидан бошини чиқариб, кўзларини уқалаб жавоб берди:

— Мени ҳали яхши билмас экансиз. «Шартнома кабинетни» қулаганда мен икки соат ичида олтмиш тўрт кишини йиғдим, Соҳибқиронияга бориб, кабинетни сақлаб қолишни халқ номидан ҳазрати олийларидан илтимос қилиш учун ўттизта извош ёлладим.

— Бундан хабарим бор, кабинетни қўллаб-қўлтиқлаш ёки ағдаришда сизнинг иштирокингиз қанчалик фойдали эканини биламан. Фақат борди-ю, худо кўрсатмасин, сиз айни бизга қўшилган ҳозирги пайтда ишни бўшаштириб юбориб, қаттиқ ухлаб қолсангиз, дурустроқ ҳисса қўшолмайсизми деб қўрқаман?

Оғойи Мирзо жилмайиб, гап қотди:

— Йўқ, асло йўқ, азизим, оғойи Мирзо соатсоз — ҳар маҳал оғойи Мирзо соатсозлигича қолади.

Мезбон, яъни Али Ризохон тинчланди:

— Ҳа, яхши, худо ёр бўлсин! Сендан кутадиганим ҳам шу-да.

Уйқу бузилди. Меҳмонлар номоз ўқимаганликлари учун бир-бирлари олдида ўзларини оқлаб, ўринларидан тура бошладилар. Яширишнинг нима кераги бор: улар бу билан бир-бирлари олдида риёкорлик қилардилар.

Чой келтирилган вақтда Али Ризохон уларга шундай деб мурожаат қилди:

— Кечаси яхши тушлар кўрдим: гўё барча маҳбуслар озод қилинган эмиш, биз қандайдир катта бир саройга йиғилишиб, тантана қилармишмиз ва уларга гулдасталар ташлар эмишмиз.

У умуман айтганда, камдан-кам туш кўришини, борди-ю, кўрадиган бўлса, ҳаммаси тўғри келишини қўшиб қўйди.

Р.. ашшариа деб номланувчи оғойи Мирзо шайх Муҳаммад Ҳусайн унинг фикрини исботлаб, ҳадис келтирди. Ҳадисга кўра, жума кунига ўтар кечаси кўрилган тушлар ҳамиша тўғри келар эмиш.

Нонушта қилишди. Али Ризохон ўртага гап ташлади:
— Оғолар, кеча биз муҳтарам маҳбусларимизни озод қилиш тўғрисидаги масалани муҳокама қилишда бир хил фикрда эканимизни намойиш қилдик. Имоним комилки, энди биз бу ишни пайсалга солмасдан худди шундай зўр ғайрат билан амалга оширишга киришамиз.

Оғойи Мирзо шайх Муҳаммад Хусайн Али Ризохоннинг олий судга раис қилиш ҳақидаги ваъдасини эслаб, уни қувватлади. Бу ҳаракатларнинг ниҳоятда муҳимлигини диний нуқтаи назардан тушунтирди. Шайхга ишонган бечора бозорчи ҳам унга қўшилди. Студент бу ҳақда бирор мустақил фикрга эга эмас эди. Тақи тоға эса, Саве вилоятига ҳоким бўлгач, ҳузур-ҳаловатларини кўз олдига келтирди.

Ҳеч ким қарши чиқмаганидан кейин бу мажлис тўғрисида маҳбусларга хабар етказишни Али Ризохонга топширилди. Бу иш маҳбусларнинг қамоқда ўтадиган бир неча кунларида уларга далда бериш учун қилинади. Ахир, ташвишда адо бўлишдан ҳам ёмони борми?

Али Ризохон қаламни қўлига олиб, бир неча сатр хат ёзди-да, ўқиб берди:

«Олий ҳазратлар! Зоти олийлари! Мана, бир неча кундирки, биз, қулларингиз, сизларнинг қуёшингиз нурларидан бебаҳрамиз. Бир неча кундан буён биз бебахтлар муқаддас сояларингиздан маҳруммиз. Ҳақиқатан ҳам саид унвонли қаллоб саргузаштжўй давлатнинг энг юқорқ мансабини зулм-таадди билан эгаллаб олганидан буён биз учун барча бахт-саодат эшиклари ёпилиб қолди.

Сиз танидаги жони ва томиридаги қони ҳисобланувчи бечора халқнинг ҳаёти чидаб бўлмайдиган даражада оғирлашиб кетдики, бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ.

Балки ўзларингиз ҳам хабардор қилингандирсизлар, сизларнинг аҳволингиз туфайли аҳоли мотам кийимига ўралиб, иккинчи «ашуро»¹ уюштирмақчи эди, бироқ, нима ҳам қилайликки, муттаҳам саид олти минг йиллик халқимизни ҳар томонлама исканжага солиб, қимирлатмай қўйди.

Шунга қарамай, сиз зоти муҳтарамларга ғам-ғуссада

¹ Ашуро — Муҳаррам ойининг сўнгги ўн кун; бунда шиа мазҳабида бўлган мусулмонлар имом Ҳасан билан имом Хусайнни хотирлаб, ўзларини азоблайдилар. (Ред.)

куйиб кул бўлган биз содиқ қулларингиз ватанга хизмат қилишга шай бўлиб, сиз улуг сиймоларни қутқариш, эрон халқининг ор-номусини ҳамда дини исломни ҳимоя қилиш учун йиғилиб, ташкилот туздик.

Мана, ниҳоят умид шамоли эса бошлади. Бу йўлда ҳаммамиз жонимизни фидо қилишга тайёрмиз. Ҳозир бўлиб туринг, буни амалга ошириладиган кунга яқин қолди.

(Имзо чекилди) Қўрғошин қуювчилар партияси».

Али Ризохоннинг услуби ҳаммага маъқул тушди. Ҳеч ким қарши чиқмагани учун текст қабул қилинди. Али Ризохон қандай қилиб бўлса ҳам бу мактубни маҳбусларга стказиб беришга ваъда бериб, йиғилганларни ғайрат ва жадал ҳаракат қилишга яна бир бор даъват этди.

Бошқа кўриладиган масала қолмагани, иккинчи томондан эса, «курашчилар» хотин, бола-чақаларига ризқи рўз топгани ишга боришлари зарур бўлгани сабабли, улар мезбонга меҳмондўстлик учун минатдорчилик билдириб, бирин-кетин тарқала бошладилар. Равза ўқиш палласи бўлмагани учун бекор қолган оғойи Р... ашшариа кетмади.

— Кўрдингми?— деди унга Али Ризохон. — Ҳамма ёрдамлашишга тайёр. Бунинг учун уларнинг кўпчилиги, албатта, ҳеч нарса ололмаса ҳам, лекин сен билан мен иккаламиз оламиз.

Шундан кейин ишонч билан қўшиб қўйди:

— Мен уларнинг кўз ўнгида бу хатга имзо чекишни истамаганим учун жамият номидан қўл қўйишни лозим кўрдим. Бироқ, ким кўп жон куйдиргани ва кимни мукофотлаш кераклиги аниқ англашиб турсин учун бу ерга номларимизни ёзиб қўйишимиз зарур деб ҳисоблайман.

Али Ризохон билан келишиб олиб, оғойи шайх Р... ашшариа ҳам оққа кўчирилган номага қўл қўйди.

— Фақат сиздан уни жўнатишда эҳтиёт бўлишингизни илтимос қиламан, — деди у. — Негаки, Шимрондаги боғдан бебаҳра бўлган уй ичларим яна боқувчисиз ҳам қолишмасин.

Али Ризохон унга жавоб бериш ўрнига ўз имзосини кўрсатди.

Оғойи шайх ўридан туриб, кавушини кийди-да, жўнаб кетди.

«Али Ризохон ёлғиз қолиб, хаёлга чўмди. Бошқарувчилар ва ашрофларнинг эътимодли кишиларининг кўпчилиги билан унинг алоқаси яхши эди. Ашрофлар министр ёки бош министр лавозимига тайинланган кун у ҳамиша уларни биринчи бўлиб табриклашга борарди. Эндиликда эса Али Ризохонга улар орасидан энг «ишончлиси» керак бўлиб қолди. Ниҳоят, у Ш. маҳалласида яшовчи шаҳзоданинг бошқарувчисини танлади. У ташқарига чиқиб, извош кира қилди-да, ўша бошқарувчининг олдига жўнаб кетди.

Бахтини қарангки, кўзлаган манзилга етганида бошқарувчи ҳам тасодифан дарвоза ёнида турган экан. У Али Ризохонни ўша заҳотиёқ таниди-ю, лекин келиш сабабини сира тушунолмади.

«Шу кунларда бунга ўхшаш лаганбардорлар маҳбусларнинг уйларидан минг қадам наридан қочаётирлар-ку», деб ўйлади бошқарувчи.

— Мен муҳим иш билан келдим,— деб шипшиди Али Ризохон, унинг фикрини англаб,— сиз билан гаплашиб олишим керак. — Сал ҳайрон бўлган бошқарувчи уни кираверишдаги ўз хонасига бошлади.

Али Ризохон бошқарувчини яхши танирди. Борди-ю, барча энг одил судлар унинг хўжайини бўлган ҳазрати шаҳзодани бутун мол-мулки меҳнаткашларни талаш, эзиш, пора олиш ҳисобига қўлга киритилган деб ҳукм чиқарганда ҳам, бу бошқарувчи у ҳукмнинг тўғри эканига ишонмаслигини, валинеъматни бўлган ҳазрати шаҳзоданинг ўзини қандай эҳтиётласа, унинг мол-дунёсини ҳам худди шундай асрашини Али Ризохон биларди. Бунақанги одам билан рўйи рост гаплашиш мумкин эди.

Шунинг учун ҳам у фикрини дангал айтди; ҳозирги аҳволдан ранжиган, ғазабланган ва маҳбусларни қутқаришга аҳд қилган бир гуруҳ кишилар бор. Улар маҳбусларга хабар юборишга, уларга ўз кайфиятлари ва ҳис-туйғуларини етказишга қарор қилдилар. Улар сиздан бу хабарчани топширишни ўз зиммангизга олишолмаслигингизни билишни истайдилар.

Бошқарувчи бир йўталиб олиб деди:

— Шундай бўлишини билган эдим! Эронликларнинг ношукурлик қилмасликларини, улар давлат арбобларининг хизматларини қадрлайдиган ва қамоққа олишлар бутун ислом дунёси учун қанчалик ҳақорат бўлиб тушишини тушунадиган кун келишини билардим. Худо-

га шукурки, ҳақли эканман, энди Эрон ҳам чет элликлар олдида уятга қолмайдиган бўлди. Бироқ, ҳамма бало маҳбуслар билан гаплашишнинг иложи йўқлигида: улар билан фақат офицерлар ҳузурда учрашишга рухсат этилади.

— Бундан хабардорман,— жавоб берди Али Ризохон. — Аммо, сўз суҳбат тўғрисида бораётгани йўқ. Хат топшириш керак.

— Сўзлашишнинг иложи бўлмаганидан кейин унда хатни қандай қилиб бериш мумкин?

Али Ризохон кулди.

— Гапнингиздан романлар ўқимаслигингиз яққол маълум бўлиб турибди. Бундай нарсалар дунёнинг ҳамма томонларида юз беради, чет элларда ҳам маҳбуслар билан ҳаммаша хат орқали алоқа олиб борилади. Тасаввур қилингки, худди Бастилияда маҳбусларга торт орасига пичоқ ва эговчаларни солиб киритишганидек, биз ҳам хатни, айтайлик, паловнинг ичига жойлаб киритамиз.

Бошқарувчи Али Ризохоннинг идрокидан ҳайратда қолиб:

— Ҳа, албатта. Биз ҳазрати шаҳзодага кунда кечқурун палов юборамиз. Хатни унинг ичига солиб жўнатамиз,— деди.

Али Ризохон севишиб кетди. Ҳазрати шаҳзода озод қилиниши билан ўзининг шундай ҳам талайгина бўлган шахсий бойлигини икки ҳисса оширишга муваффақ бўлишини ўйлаб, бошқарувчи ҳам севишиб кетди. Энди ҳамма нарса равшан эди. Али Ризохон билан шайх имзо чеккан хат бошқарувчининг қўлига ўтди. Бошқарувчи хатни ўқиб, тагига имзо чеккан «Қўрғошин қуювчилар партияси» аъзоларининг олиҳимматлигидан эриб кетиб, шу куни кечқурун уни маҳбусларга юборишга ваъда берди. Али Ризохон кетишга қўзғалар экан, ўзлари ҳам қўлга тушиб қолмасликлари, бунинг устига, яна ашрофларнинг қамоқ муддати номаълум узоқ муддатга чўзилиб кетиб, ишлар чатоқ бўлмаслиги учун хатни жўнатишда ниҳоятда эҳтиёткор бўлишни маслаҳат берди.

Кечга яқин бошқарувчи ошпазни чақириб, ҳазрати шаҳзоданинг йўқлигидан бебош бўлиб кетиб, овқатларни бемаза пишираётгани ҳақида миш-миш гаплар эшитила бошлаганини айтди. Ошпаз бу гапнинг ноҳақли-

гига қасам ичди. Бошқарувчи ошни Казакхонага юборишдан олдин таъмини татиб кўриш учун менинг олдимга олиб кир деб буюрди. Кечқурун паловни олиб киришди, бошқарувчи хат солинган қутичани паловнинг ичига шундай эҳтиёткорлик билан жойлаштирдик, буни ҳеч ким, ҳатто уни олиб борувчи хизматкор ҳам пайқамади.

Биз бу қутичанинг шаҳзода ликобчасига қандай тушгани, унинг «Ие, нажот шамоли эсаётганга ўхшайди» деган сўзи, сайднинг олхўри қайлани олиш учун чўзилган қўли қайла идишида ҳаракатсиз тўхтагани ва «бош министрликка номзод» кишининг ҳам ҳали ютишга улгурмаган овқати томоғида қолганини аввалдан биламиз.

Ниҳоят, сайд жимликни бузди:

— Қани, менга беринглар, бир кўрай-чи, нима гап экан.

У чап қўли билан хатни олиб овоз чиқариб ўқиди.

Маҳбусларнинг хатнинг хушомад билан битилган ҳар бир ибораси, ҳар бир жумласини эшитаркан, ўз назарларида улканлашиб борардилар. Айниқса, қамоққа олинганга қадар ашрофлар қаторида ҳисобланмаган икки маҳбус ўзини ниҳоятда буюк ҳис қилди. Улар ўзларига-ўзлари:

— Бизларни бекордан-бекорга қамашди, албатта, лекин бунинг фойдали томони лоақал бизларнинг ашрофлар қаторига қўшилиб қолганимизда бўлди,— дердилар.

Дуо китоби йўқлигидан нолиган кимса ёнида ўтирган маҳбусга:

— Мен бу одамлар билан неча йилардан буён муносабатда бўлиб келаман! Ҳаммаларини биламан! Улар «тузини ичиб, тузлигига тупурадиган»лардан эмас. Улар яхшиликни биладиган одамлар. Ҳа, бундан ташқари, улар бизга ўхшаш кишиларсиз ишлари битмаслигини тушунадилар,— деди.

Унинг ёнидаги «қўрғошин қуювчилар» сўзи қулоғига чалинган маҳбус ҳам гапга аралашди:

— Исми қандайлигини эшитдингми? А? Бунинг бирор маъноси бор чиқар. Эронда исм ҳамма вақт бирор маънони билдиради...

Хат ўқиб бўлинганидан кейиноқ маҳбуслар орасида тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада шовқин-сурон

кўтарилди. Биров чапак чалар, биров хахолаб кулар, яна биров ўзини эркин сезиб, гердайганча қиқирлаб кулар ва айюҳаннос солиб қичқирарди.

Маҳбуслардан бири:

— Мана, кўрдиларингми? Биз ҳам жафокаш авлиёлар сингари ўлиб кетмадик! Ахир, эронликлар бизни ўлдиришга журъат этишармиди?

Бошқаси буларнинг барини илгаритдан билганлигини ҳаммага исбот қилишга уринарди:

— Ҳазрати ашроф, сиз ҳар акса, урганингизда шамолладим дердингиз, аслида бу бежиз эмас эди, ўшанда айтган гапларим эсингизда борми? Аксирганда бирор хабар келади деган эдим-ку.

У таъзим қилиб ерни ўпар экан, шундай деди:

— Худога шукурки, сенинг қулларинг йўлдан озмади ва ноҳақ қон тўкилмади.

Маҳбуслар орасидаги шовқин-сурон қўшни хонада алмашинмай навбатчилик қилаётган казак офицерини ҳайратга солди.

«Нима гап?— деб ўз-ўзига савол берди у. — То шу кунгача йиги ва ҳўнграшдан бўлак ҳеч нарса эшитилмасди. Демак, у ерда бирор ҳодиса юз берган».

Бирор шубҳа туғилса ёки ичкарида жанжал бўлса, маҳбуслар хонасига киришга рухсат берилгани учун у беҳосдан эшикни очди-да, икки нафар казак билан бирга ичкари кирди.

Қўлдан қўлга ўтиб юрган хат худди шу пайтда катта шапкали, соқол-мўйловни ўсиб кетган бир маҳбус қўлига ётиб борганди.

Офицер кирган заҳоти ғовур-ғувур таққа тўхтади. У маҳбуслар кайфиятига разм солар экан, хатни кўриб қолиб, катта шапкали киши олдига югурди ва ундан:

— Бу нима?— деб сўради.

Маҳбус хатни яширмоқчи бўлди-ю, лекин уддасидан чиқолмай, қўллари қалтираган ҳолда уни офицерга узатди.

Офицер ўқиб чиқди.

— Ие, ҳали шундайми? Демак, сизлар ташқи дунё билан хат орқали алоқа қилар экансиз-да?

Шаҳзода жаҳл аралаш жавоб берди:

— Тирноқ остидан кир излама. Биз ҳеч қандай алоқа ўрнатган эмасмиз. Буни бизга уларнинг ўзлари

юборишибди. Мана, кўрдингми? Бечора халқ аҳволимизга қандай йиғлаяпти, партия тузиб, исён кўтаришга тайёрланаяпти.

Офицер масхаралаб гапирди:

— Жаноб олийлари, шахсан ўзлари тузган тўдани назарда тутяптиларми? Унда ҳаммаси бўлиб тўрт-беш киши борлиги гўё бизга маълум эмасдай.

Еш шаҳзода бу сўзларни эшитиб, ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ жаҳли чиқди ва қизарди. Чунки, худди ўша доимо партиялар тузиш ва халқ номидан ҳар хил баёнотномалар ёзилган шошилиш иловалар тарқатиш билан шуғулланарди. У бу ҳаракати билан Эронда ҳам сиёсий партиялар борлигини ва айрим ҳолларда эрон халқи ўзининг ҳис-туйғуларини айтишдан бош тортишини бошқа миллатларга кўз-кўз қилишга интиларди.

Умуман, маҳбуслар хатнинг офицер қўлига тушиб қолганидан у қадар ташвишланмадилар. Улар бу хат тўғрисидаги хабарни шаҳарга тарқатиш билан халқ ғазабини тезроқ қўзғатиш мумкин, деб ўйлардилар.

Фақат ўтакетган кўрқоқ бир маҳбус деди:

— Сиз нима дейсиз, бу хат бизни қатл этиладиган кунимизни яқинлаштирмасмикан?

Бу гапни эшитиб, маҳбусларнинг аъзойи баданлари жимирлаб кетди, гўё дорнинг сиртмоғи бўғинларига тушгандай бўлди.

Ўша кун ичкерун хатдан хабардор бўлган бош ми-нистр буйруқ чиқариб, маҳбусларнинг яқинлари билан кўришишларини ман қилиб қўйди. Назмияга эса, Али-Ризохон билан Р... ашшариани қамоққа олишга буйруқ берди.

Эртасига эрталаб уйқудан уйғонган Али Ризохон бугун кечаси кўрган тушларини Р. ашшарианга сўзлаб, таъбирини айтиб беришини илтимос қилишни ўзига ўзи гапириб турганида хизматкор ичкари ҳовлига кириб, оқсоч хотинга:

— Офицер билан икки полициячи оғони кўришмоқчи, бориб айт!— деб қичқирди.

Али Ризохон жингалак сочларини тараётганида оқсоч хотин хона эшигига келиб, унга бу янгиликни маълум қилди.

Али Ризохон бўзариб кетди. У пардоз столи ёнидан тисарилиб, креслога йиқилиб тушди. Кўз олди қоронғи-

лашиб кетди: у қамоққа олинганлигини сезган эди! Бўл-масам-чи! Еруғлик ҳам, тонг ҳам ёғдусини сочмаган бундай кунларда полициячиларнинг келиши бирдан унинг кўзини мошдек очди, шуҳратпарастлик ва юқори лавозим кетидан қувиш уни қандай балога гирифтор қилганини сезди. Уларга бўйсунидан бошқа иложи қолмаганлигини билгач, ўзини тетик туттишга ҳаракат қилди, шапкасини омонатгина кийди-да, уйдагиларга: «Ҳечқиси йўқ, аҳамиятсиз», деб далда бериб, дарвозага қараб югурди.

— Биз билан бирга назмияга борсалар,— деди офицер.

Улар Дарвозайи Қазвин хиёбонига чиқиб, фйтон кира қилишди. Офицер Али Ризохон ёнига, полициячилардан бири олдинги ўриндиққа, иккинчиси эса, извошчи ёнига ўтирди. Али Ризохон чорак соатдан кейин назмия хоналаридан бирида ўтириб, терговчи сўроқларига жавоб қайтарарди. У ҳамма саволларга рад жавобини берад, шундай қилсам, терговчи ҳеч қандай далил тополмайди, деб ўйларди. Уни олиб чиқиб кетишди. Бироқ, ярим соатдан кейин яна бошлаб киришди. Терговчи Али Ризохоннинг ёлгон гапирганини, шериги эса, ҳамма айбни бўйнига олиб, тамоман тескари маълумотлар берганлигини айтди.

— Қандай шеригим?— ҳайратланиб сўради Али Ризохон.

— Оғойи Р... ашшариа.

Али Ризохон яна ўз сўзидан тонмоқчи эди-ю, бироқ бунинг иложи бўлмади. Чунки, оғойи шайх терговда ўз калтабинлиги ва нодонлигини тўла намойиш қилиб, Али Ризохон ва бошқа барча шерикларининг оёқ-қўлларини боғлаб берган эди.

Оғойи шайхни эрта билан барвақт қўлга олишган эди. У шундай қўрқиб кетган эдики, назмияга ҳатто чўлтоқ пайпоғини киймасданоқ йўл олган эди. Утакаси ёрилиб кетган оғойи шайх ўша заҳотиёқ мажлис бўлгани ҳақидаги ҳамма яширин хабарни оқизмай-томизмай айтиб бериб, бир сафарнинг ўзидаёқ Али Ризохон қурган мураккаб бинонинг барини вайрон-талқон қилиб ташлаганди. У гуноҳини кечиритишни ўтиниб сўрар, айбига иқрор бўлар, қасам ичар, бундай ишларга бош суқишни ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган бўлса-да, бироқ Али Ризохон унга олий судда раислик лавозими-

ни ваъда қилиб, уни йўлдан оздириб, бу ишга тортганлигини айтар эди.

Овсар шайхнинг ярқироқ башарасидан самимият ёғилиб турарди. Бош министр Али Ризохонни ҳибсга олишга буйруқ берди. Уни назмияга қамаб қўйишди. Қолганларни ҳам қамоққа олиб, Казакхона ва бошқа авахталарга жўнатишди.

Оғойи шайх Казакхонага жойлаштирилди. Шундай қилиб, у «зоти олийлар»ни кўриб туриш ва ўзининг руҳоний мансабидаги ўртоқлари билан учрашиб туриш «шарафига» муяссар бўлди. Бироқ, бу ҳам унга камлик қилди. Оиласи Шимронда мусаффо ҳаво билан нафас олишдан маҳрум бўлиб қолгани учун равза ўқиб юрагимни бўшатаман, деб маҳбусларнинг юракларини сув қилиб юбора ёзди.

Ниҳоят, ҳукумат бошлиғи ҳушёр тортди. Режаларини амалга оширишга айрим гуруҳларнинг халақит бераётганликларини кўриб, ҳукумат уларни қамоққа олди ва шаҳар ташқарисига машҳур боғлардан бирига қамаб қўйди. Уларнинг ҳаммаси бир гуруҳга мансуб эмасдилар, бунинг устига, баъзи бирлари унча айталик жиноят ҳам қилмаган эдилар. Нима ҳам дейиш мумкин? Ахир, амалга ошириш керак бўлган буюк ишлар олдида турган давлат бошлиғи айрим жоҳил граждандар билан ади-бади айтишиб ўтирармиди. Бозорма-бозор санқиб юрадиган бирор жоҳил шайхга, ҳеч нарсага фаҳми етмайдиган бирор Машадий Аҳмадга яхши турмушнинг фазилатларини фақат куч ишлатиб тушунтириш мумкин. Нотиқлик ва фалсафий йўл тутиладиган бўлса, то эронликлар озодлик, айниқса, ижтимоий озодлик фазилатлари қадрини билиб олгунларича жуда кўп йиллар ўтиб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас.

XXIX БОБ

ФАРРУХ ВА ИФФАТ

Учинчи ҳутдан буён орадан икки ой ўтди. Баҳорнинг иккинчи оғи бошланди ва ҳавода кўклам нафаси кеза бошлади.

Ана шундай кунлардан бирида, кечки пайт, деразалари ҳовлига қараган шинамгина уйда диванда бошини икки кафти орасига олиб, қиссамиз қаҳрамони Фарруҳ,

ундан икки қадам нарида илгаригидек ҳамон гўзал Иф-фат ўтирарди. Иффат ҳам хаёлга чўмган. У ўқтин-ўқ-тин уйнинг ўртасида ўйнаётган Фаррухнинг ўғлига қа-раб қўяди.

Икки ойдирки, Фаррух ўзи тўрт йил давомида орзу қилган ўша Техронда яшайпти. Бироқ, энди унга Тех-рон жозибали кўринармиди?

Маҳиннинг ўлимидан кейин ўзининг бахтсизлигига сабабчи бўлган гуноҳкорларни таъқиб остига олиш ав-валгидай маъно касб этмаса-да, ҳар ҳолда Фаррух уларни жазолаб, турмушнинг аччиқ-чучукларини татиб кўришга мажбур қилди. Чунки, Техроннинг муттаҳам-ларга қулай бузуқ муҳити ана шуни тақозо қиларди.

Мана, икки ойдирки, оғойи Ф... уссалтана нотобли-гига қарамай, қамоқда ётибди. Аҳволига кўра, у фақат ёлғиз ва осойишта яшаганидагина ўлимдан халос топи-ши мумкин бўлса-да, айюҳаннос солиб қичқирувчи са-ид ва шаҳзодаларнинг шовқин-суронли даврасида ўти-ришга мажбур эди. У азоб чеккан сари ўлими яқинла-шарди.

Мана, икки ойдирки, бир қизнинг ҳаётини поймол қилган, сўнгра эса ўзининг ярамас кирдикорини хас-пўшлаш ниятида бир бахтсиз йигитни даҳшатли азоб-уқубатларга дучор қилиб, уни Техрондан ситиб чиқар-ган Али Ашрафхон ўзининг даҳшатли аҳволи ва тарёк йўқлигидан азобланиб, «биринчи сонли қамоқхона»нинг қоронғи камерасида ағанаб ётибди.

Шаҳзода Сиёвушга келганда шуни айтиш керакки, Фаррух ундан ниҳоятда нафратланарди. Тунов куни кечқурун уни Машаддий Ризонинг уйида шундай аянч-ли аҳволда кўрганида ўзига ўзи:

«Бу ҳатто курашиб ўтиришга ҳам арзимайди. Тақ-дирнинг ўзи уни мулла қилиб қўяди», деди.

Душманлар жазога тортилган ва азоб-уқубат чека-ётган ҳозирги пайтда Фаррух: «Бундай ишларни қил-гандан нима фойда бор?» деб ўзига ўзи тез-тез савол берарди.

Бундай ишлар унга Маҳинни қайтариб бера олмас, унинг юрак ярасига малҳам бўлолмасди.

Ҳожи оғо уйдан чиқиб кетгани маълум. Бироқ Фар-рух кўз олдида ёрқин келажаги жилваланган ўша кун-ларда бахтиёр бўлиб яшагани бу уйни энди ёқтирмасди. Энди бу уйдаги ҳамма нарса унга бефайз, совуқ тую-

ларди. Ифбат шуни тушунгани учун Фаррухни ўз уйида яшашни таклиф қилди. Бироқ, бу Техрон муҳитида, аёлларга нисбатан ғийбат ва разил шубҳа-гумонлар авж олган муҳитда Фаррух унинг уйига кўчиб бориб яшай олармиди?

Жалолатни Сиёвушнинг чангалидан юлиб олиб, уни ташвиш ва умидсизлик ўтида нақ жинни бўлаётган ўз онаси бағрига узатгани, ўша уйда Жаводни кўриб қолгани, Жавод: «Менинг Жалолатимни сиз қутқариб қолдингиз!» деб оёғига ўзини ташлаган кунидаги оқшом — ҳаётининг кейинги кунларидаги ягона бахтиёр палласи бўлди.

Фаррух уни кўриб ҳайрон бўлди. Бироқ, шундай пайтда ундан бирор нарсани суриштиришни ўзига эп билмай, уйига қайтиб кетди.

Қоронғи кеча қучоғида ҳамма ёқ жимжит эди. У шу қизни қутқазганидан беҳад хурсанд эди. Ҳа, у яна ёқдиқ дўсти Жавод севган қизни озод қилганди. Бироқ, у ўздан шундай сўрарди:

«Тақдир менга ҳам худди шундай фурсат, шундай учрашувни ато қилиб, Маҳинни менга қайтариб бера олмасмиди?»

У беғубор осмонга узоқ тикилиб қолди, чексиз бўшлиқларга кўз югуртди.

«Борди-ю, мен бахтли кишилардан бўлганимда, — деб ўйлади у, — Маҳин мени ташлаб кетмаган бўларди».

Эрталаб у Жавод билан Жалолат ўртасидаги муносабатни, қизнинг номусини барбод уриш мақсадида Сиёвушнинг Муҳаммад Тақи бошчилигида ишга солган ҳийла-найранглари билиб олди. Жавод миннатдорчилик билдириб, унинг қўл-оёқларини ўпмоқчи бўлди. Фаррух уни ўздан четлатиб:

— Агар уч ойлик қамалишингга ва дарра азобларига дучор бўлишингга мени гуноҳкор деб ўйламасанг, шунинг ўзи менга билдирадиган миннатдорчилигининг энг яхши ифодаси бўлади, — деди.

Жавод ўзининг бутун нотиклик кучини тўплаб, бу ҳақда бирор марта ҳам ўйламаганига ва бундан кейин ҳам ўйламаслигига Фаррухни ишонтирди.

Фаррухнинг бошқа ташвишлари ҳам бор эди. У энедилликда Маҳиндан айрилган бўлса-да, севгилисидан ёдгорлик бўлиб ўғли қолганди. Бироқ, қандай хотира,

қандай бола денг! Бундай болага Техрон муҳитида «ношаръий бола» деб ном берилади. Муҳит уни «ҳароми бола», балки, «жиноят фарзанди», «бўлажак қароқчи» деб атайди. Ҳа майли, бу унга ёқимтой, ажойиб ўғиллигича қолаверсин, бироқ унинг шу қўрқинчли Техронда техронликлар ва эронликлар билан бирга яшашига тўғри келади-ку. Уғлининг ҳар қандай истеъдоди, унга ўхшаш юзлаб кишиларнинг истеъдоди сингари, бу хурофотни жамият миясидан бир йўла тозалай олмайди. Ким билади, эҳтимол, уни эмизган энагаси ҳам болани ҳар қанча севса-да, ўзича уни «ношаръий бола», ҳатто «ҳароми бола» деб ҳисоблагандир.

Ҳа, ўзи билан Маҳин ўртасидаги муҳаббат, самимий муҳаббат, том маъноси билан ана шу сўзга лойиқ бўлган муҳаббат ёруғ дунёга «ношаръий бола»ни тақдим этди. Айни вақтда одамларга бахтсизликдан бошқа ҳеч қандай нафи тегмайдиган, Эронни насл айнаш касалига дучор қилувчи никоҳлар «шаръий» болаларни инъом қиларди.

Нега бундай? Бу ҳақда келажак авлод ўйлаб кўрсин.

У Иффат тўғрисида ҳам ташвишланарди. Унинг меҳр-муҳаббатини сезиб турарди. Иффат бошидан кечирган азоб-уқубатлар ва саргардонликларни Фаррух бутун тўрт йил мобайнида ўйлаб юрди. Улар учрашган кунларда Иффатнинг юраги қандай дукиллаб уриб турганини, Иффатнинг бутун вужуди қандай титраганини, кафтига олганида унинг қўли қандай иссиқ бўлганини Фаррух унутмаган эди. У ўз-ўзига: «у азоб чекапти», дерди.

Фаррух Иффатни самимий севарди, гоҳо унга ўзининг яхши, ёқимтой рафиқасига қарагандай қарарди. Бироқ, шунча азоб-уқубатлардан кейин шундай қилиш унга мушкул эди.

Шунингдек, ўзини босиш ҳам осон эмасди. Ҳар сафар унинг қўлларини кафтлари орасига олганида, муҳаббат билан тўлиб-тошган оддий сўзларини эшитганида, ўз юраги тез-тез ураётганини, қандайдир, ғалати кайфиятни ҳис қилаётганини сезарди.

Фаррухга ким бўлишидан қатъи назар Маҳиндан бошқа ҳеч кимни севиши мумкин эмасдай, ҳеч кимнинг ҳам унга яқинлашуви худди Маҳин яқинлашганда қалбида титроқ аралаш содир бўладиган ажиб ҳис-туйғуни

қўзгата олмайдиганга ўхшарди. Бироқ, нима учундир, ҳар сафар у Иффатларниқида бўлганида ва узоқ суҳбатдан сўнг у билан танҳо қолиб, ёнида ўтирганида, Иффат Фаррухнинг бошини ўз кўксига босиб, юмшоқ қўллари билан силаб, «сен шўрлик қанча-қанча азоб чекдинг!» деб эркалаганида у аллақачонлар олдин Маҳин билан учрашганида содир бўладиган туйғулар тугёнини сезарди.

У кўзларини очиб, пешонасидаги терни артар экан, Иффатни оҳистагина ўзидан узоқлаштирарди. Худди уйғониб кетгандай бўларди.

Улар жуда кўп марта шундай ўтиришар ва ҳар гал Фаррух: «Менга нима бўлди?» деб ўз-ўзидан сўрар ва Иффатни ўзидан узоқлаштирарди.

Эндиликда у севгилисидан жудо бўлгач, қалбида илгариги ёниб ўчган тотли севги учқунлари бошқа қиз олдида қайта ловуллашини кўриб, бағри қайғу-ҳасратларга тўлиб кетарди. У ўзини тутиб олишга ҳаракат қилиб, Маҳинни эслар, Эвинда ўтказган кечани хаёлига келтирар, онгида ўтмишнинг барча ширин хотираларини жонлантиришга ва у билан ўзини босиб олиш, голиб чиқишга уринар, бироқ истагининг акси бўлиб чиқарди. Бу хотиралар уни яна-да кўпроқ тўлқинлантириб юборарди. Гўё унинг ўтмиши шу ерда, олдида, ён-верида тургандай туюларди.

Иффат бўлса, унинг бошини ўпар ва баъзан ўзини унутаёзиб, пешонасига лаблари тегиб кетарди. Шунда Фаррух сесканиб тушар, бўса бутун вужудини ёндириб юборар, юрагига ўт соларди. У Иффатнинг бошини бағрига босиб қаттиқ қучгиси, ўпгиси келарди, лекин куч билан ўзини босарди.

У изтироб чекар, ўзига нима бўлаётганига ақли етмас, ҳолдан тояётганини сезарди.

Иффат ҳам қийналар, нега бунчалик ўзини унутаёзганига, нега бунчалик сингилга хос бўлмаган даражада беодоблик қилиб, юзиңи Фаррухнинг юзига яқинлаштираётганига ўзи ҳам тушуна олмасди. Бир вақтлар Фаррухга ўзининг халоскори сифатида боқарди. Энди бўлса...

Баъзан Фаррух тўсатдан ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетар, миясига қаттиқ ўрнашиб қолган бу ўйларни тарқатиш ниятида узоқ жойларга бориб, анча вақтгача тентираб юрарди. Бунга у эришарди ҳам. У

Иффатдан узоқ бўлган пайтларида бундай фикрлар уни ўз гирдобига қамроқ тортарди.

Аммо Фаррух тинчланиб, ўзини тутишга аҳд қилгач, яна Иффат ҳузурига қайтар ва яна ўз олдида унинг жозибадор кўзларини кўрар, муаттар сочларининг кўркамлигини ҳис қилар, унга яна бошқача кўз билан қарай бошларди. Бунда Маҳин ҳақидаги хотиралари унга монелик қилолмасди. Маҳин... У билан учрашганидан буён орадан анча вақтлар ўтган. У аллақачон кетган ва ана шу йиллар мобайнида унинг ёқимтой чеҳраси Фаррухнинг хотирасидан аста-секин кўтарилиб, ноаниқ шаклигина қолганди, холос.

Гоҳо Иффат Фаррухнинг қийналаётганлигини кўрар ва унга далда бериш ниятида олдига келиб шундай дерди:

— Азизим, акажоним, хафа бўлманг: ахир, хафа бўлганингиз билан мусибатни енгиллаштиролмайсан, киши. Ҳаёт шундай экан, нима ҳам қила олардик. Мен ҳам азоб чекканман, оғир кунларни бошимдан кечирганман. Ҳаммасига бардош бериш ва тақдирдан унинг барча «ярамасликларидан» жирканиш керак экан, унга сира парво қилмаслик лозим экан. Бунчалик диққат бўлиб, умидсизликка тушаверманг. Сизга қанчалик оғир эканлигини биламан, лекин бу кўз ёшларингиз билан Маҳинни қайтара олармидингиз? Албатта, қайтара олмайсиз. Бу оламда ҳеч кимингиз йўқлигини биламан. Бироқ... мenden умид қилсангиз бўлади. Ахир, мен сизнинг бахтиёр бўлишингиз учун ҳамма нарсага тайёрман. Яна бағрингизда ўғлингиз ҳам бор. Ахир, у Маҳиндан ёдгорлик-ку. Маҳин ана шу ўғилчангиз сиймосида яшайди. Ҳар икковларини ҳам унутманг, ўғлингизга ғамхўрлик қилиб, ундан ўз бахтингизни топинг. Мен уни тарбиялаб, вояга етказишда сизга ёрдам бераман.

У Фаррухнинг шикастланган юрагига шундай далда берарди. Фаррух эсанкираш кайфиятидан қутулиб, унга:

— Ҳа, сен ҳақлисан, Маҳин кетди, энди уни чақирган билан фойдаси йўқ. Аммо, бахтимга сен борсан. Сенга, фақат биргина сенга дарду ҳасратимни айта оламан. Уқубатли кунларимда мени ёдингда тутдинг. Танҳо сенгина... Гапинг ҳақ, энди азоб чекишга хотима бериш вақти етди. Ўтган гапга салават. Ўғлим ҳақида

ўйлашим ва уни ҳалол киши қилиб тарбиялашим, Техрон муҳитининг чирик шароитида уни ахлоқий бузилиб кетишдан сақлаб қолишим керак,— деб жавоб қиларди.

Фаррух Иффатнинг бошини бағрига босиб, сочларидан ўпарди. У шу бўса билан Иффатга миннатдорчилик билдириб, унга бўлган меҳрини изҳор қилмоқчи бўларди.

Бироқ, нима учундир бўса узоқ давом этарди. Фаррух унинг бошини қўйиб юборгиси келмаётганини пайқарди. Иффатни бағридан бўшатганида юраги ўтдай ёнарди.

Фаррух бу сезги гулханини ўчиришга интижиб кўрарди, шартта ўрнидан туриб, қочиб кетмоқчи бўларди-ю, лекин бунга ожизлик қиларди ва тўсатдан нима қилаётганлигини хаёлига ҳам келтирмай, Иффатнинг қўлига энгашиб, қайноқ бўсалар ола бошларди.

Иффат бўлса, унинг бошини қучоғига олиб, ўз юрагининг бежо ураётганини Фаррухга эшиттириш учун унинг юзларини кўкрагига босарди. Ана шунда Фаррух унинг бадани ҳароратини сезар, бу эса, уни янада тўлқинлантириб юборарди.

Фаррух ақлини йўқотиб қўйиш даражасига борар, ҳеч нарсани англамасди. «Фақат Иффатга яқинлиги унда бундай туйғулар қўзғатяптими ёки бошқа аёллар билан ҳам шундай ҳиссиётга тушармиди?» У ўзига ўзи ана шундай савол берарди.

У Иффатга сир бермай, ўз кайфиятини маълум қилмай, ўрнидан туриб, чиқиб кетарди. Бундай пайтларда Иффат ёлғиз мунғайиб қолаверарди. У ҳар сафар ўзини ҳадемай тўла бахтиёр бўладигандай ҳис қиларди. Ҳар гал Фаррух қочиб чиқиб кетганида, у ўзига келарди-да, ичида: «Фаррухнинг хаёли ҳаминша Маҳинда, ҳамон уни ўйлайди», дерди.

Қанча-қанча соатларни, Фаррух билан бирга бўлган ана шу ширин дақиқаларни эслар ва шу яқинликни фикран яна бошидан кечира бошларди.

Иффат узоқ касалликдан энди қутулган, онаси ҳам қизини соғлом кўриб қувонарди. Бироқ, у Иффатнинг маънос бўлиб юрганини сезар, Фаррухни севишидан хабардор эди. Гоҳо Фаррухнинг Иффат ёнида қизариб ўтиришини кўриб, йигит ҳам уни севиб қолган деб гумон қиларди. Шунинг учун ҳам уйларига Фаррух келганида ҳар сафар она икки юракнинг бахтига тўғаноқ бўлмаслик учун уларни танҳо қолдирарди.

Ҳозир Фаррух Иффатнинг ёнида хаёл сурар, Иффат унинг фикрларини чалғитмаслик учун жим ўтирарди. Худди шу пайтда Иффатнинг онаси болани чақириб:

— Машадий Мустафонинг ўғли сен билан ўйнагани келди!— деди. Фаррух ўғлини ўпиб, ҳовлига чиқариб юборди. Шунда Иффат унинг олдига келди-да:

— Бугун яна хафамисиз?— деб сўради.

Фаррух индамади.

— Нега жавоб бермайсиз?— яқинроқ келиб сўради Иффат.— Хафа бўлсангиз, мен ҳам хафа бўламан, деб сизга неча марта айтганман. Ахир, сиз менга... ака... халоскор... дўст эканлигингизни, наҳотки, тушунмасангиз, чеҳрангизнинг ғамгинлигини кўриб, қалбим тилка пора бўлиб кетяпти. Наҳотки, сиз бу ташвишли фикрларингиздан ҳеч қачон қутулмасангиз, ўзингизни ҳам, ҳеч бўлмаса, бир дақиқагина хушнуд яшашга қўймайсиз-а? Ахир, сизнинг севинчингиз менинг ҳам севинчим эканлигини биласиз-ку. Бизни қандай меҳр бирлаштириб турганидан хабардорсиз-ку. Эҳтимол, сиз буни билишни истамасиз... чунки мен... чунки мен бахтсизман... номуси барбод этилганман, ахлоқсизлар сирасига қўшилганман, сиз бўлсангиз, покizasиз. Менга яқинлашиб, шаънингизга доғ туширишни истамасиз! Покиза юрагингизнинг бир чеккасини менга бахш этмайсиз!

Иффатнинг бу сўзлари ниҳоятда ғам билан тўлиб-тошган эди. Овози қалбларни ларзага келтирарди. Кўзларидан йирик-йирик ёш томчилари думалаб тушарди.

Фаррух ўзини тутолмай, уни маҳкам бағрига босди.

— Йўқ, йўқ,— деди у.— Нега йиғлаяпсан? Нималар деяпсан? Янглишяпсан, бегуноҳсан. Сени ахлоқсиз деб аташга журъат қилган жамиятнинг ўзи ахлоқсиздир. Ундан ҳазар қиламан, ўғлимни «ҳароми бола» деб атагани учун уни жирканч жамият деб биламан!

Иффат секингина йиғларди. Фаррух уни биринчи марта юзидан ўпиб, бошини силади-да, шундай деди:

— Йиғлама! Кўз ёшларингни кўрсам, тоқатим тоқ бўлади. Ўзим ҳам ҳаддан ташқари кўп йиғлаганман. Бир неча йиллар азоб чекдим. Етар! Энди бўлса, сен йиғлаяпсан! Йўқ, йўқ! Агар юрагимдаги ҳисларимни сенга сўз билан айтишимни истасанг, айтаман... айта оламан... Тоби тоқатим қолмади, аъзойи баданим ўт

бўлиб ёнмоқда, энди бунга ортиқ бардош беролмайман, йўқ, сен менга сингил эмассан, йўқ, сен менинг севгилимсан... Сен рафиқам бўласан, ўғлим эса, сенинг ҳам ўғлинг бўлади! Тушундингми, ўғлим — ўғлинг бўлади!

Иффатнинг кўз ёшлари яна-да қайнаб кела бошлади: у ҳаддан зиёда бахтиёр эди. Фаррух ўзини йўқотиб қўйганди. Иффатни бағрига тобора маҳкамроқ босарди. Уларнинг нафаслари бир-бирига тутшиб кетди, ҳис-туйғуларига қалблари торлик қиларди.

Иффат секингина сўради:

— Шу гапингиз тўғрими? Ростми? Сиз мени севасизми? Мени оласизми? Утмишимни унутасизми? Унутдингизми? Уша даҳшатли кечани унутдингизми?.. Уйлаб кўринг! Шу гапингиз ростми?

— Ҳеч нарсани ёдимдан чиқарганим йўқ, барини эслайман ва биламан. Сен айбдор эмассан, улар айбдор, эндиликда эса, улар жазоландилар. Улар азоб чекаптилар, майли, азоб чексинлар. Биз улардан кўпроқ йиллар мобайнида қийналдик. Бўлмаса, сен айбдормисан? Сенга айтяпман, сени севаман. Менга хотин ва ўғлимга она бўласан!..

Иффатда энди шубҳа қолмаган эди. У Фаррухнинг пинжига тиқилиб, унга маҳкам ёпишиб олди. Йигит ўзини тутолмади. У хотин кишининг эркалашига ҳаддан ташқари зориққан эди. Бундай болдай лазиз сўзларни қанча йиллардан бери биринчи марта эшитаётган Иффатнинг аъзойи бадани титрар, сийнаси ва бошидан кетма-кет олинаётган иссиқ бўсалардан вужуди ўт бўлиб ёнар эди.

Теварак-атрофда кимса йўқ. Ҳеч ким уларнинг муҳаббатига халал бермасди.

Фаррух тамоман ўзгариб кетганга ўхшарди. Ана шу ўтган йиллар давомида у Иффатни ҳаддан ташқари севгандай, узоқ йиллар юрагида яшаб келган шу ҳис-туйғуси сиртга тепгандай эди. Иффат ҳам қаршилик кўрсатмасди. Ўз муҳаббатининг бутун ҳарорати билан Фаррухга ўзини топширганди. Фаррух унинг лабларига лабларини босиб, узоқ-узоқ бўса олди.

Иффат астагина шивирлади:

— Севгилим, эрим!

Бўсалар тобора қаттиқ, узоқроқ, узлуксиз бўлиб борарди..

Бир соатдан кейин улар креслода хижолатомиз жимгина ўтиришар экан, ҳис-туйғулари ошиб-тошиб кетганлигига ачингандай бўлишди. Бироқ, бўлар иш бўлган, афсусланишга ўрин қолмаган эди. Улар энди муҳаббат иплари билан чамбарчас боғлангандилар. Улар ҳақиқий эр-хотин бўлган эдилар.

Фаррух ўйланиб қолди. Лекин, унинг бу ўй суриши узоққа чўзилмади. У эшик олдига бориб, ўғлини чақирди ва у хонага кириши билан қўлига олди-да, Иффатнинг тиззасига ўтқазиб:

— Сен шу соатдан бошлаб боламга она бўласан. Меҳрибон она бўлишингга ишонаман,— деди.

Иффат бу «ишонаман» сўзини эшитиб, аразламоқчи бўлди-ю, аммо индамади. У болани оналарга хос меҳр билан қаттиқ қучоқлаб ўпди, бу бўсада бутун муҳаббатининг ёлқини акс этди. Шундан кейин Фаррух Иффатнинг онасини чақириб, ундан, агар қарши бўлмаса, қизини шаръий хотинликка сўрамоқчи эканини айтди.

Ҳамма нарсага Иффатнинг кўзи билан қарашга одатланган она қизининг сўзсиз ҳам қип-қизариб кетган юзларига боқиб, унинг шундай бўлишига хоҳиши қанчалик зўр эканлигини ва буни узоқ йиллар орзиқиб кутганлигини сезиб, уларни қутлади.

Она икковларини яна ёлғиз қолдириб, чиқиб кетди.

Тўйни даранг-дурунгсиз енг ичида ўтказишга келишиб олинди. Фаррух ҳамон ўз ўйлари билан банд, Маҳин билан отасидан ажралганини унута олмасди. Лекин, у бирор нарса қилиш мумкин эмаслигини, умрбод мотам тутганида ҳам барибир Маҳинни қайтара олмаслигини биларди.

Машаққатли кунлар ўтиб кетди-ю, лекин машаққатли хотиралар тезда ўчиб кетолмасди. Бироқ, албатта, яшаш керак. Унинг зиммасига ўғлини ўстириш мажбурияти юкланганди. У Иффатдан бошқа кимни ҳам топа олар, ким ҳам уни ва ўғлини Иффатдан ортиқ сева оларди? Шу ҳамма йиллар мобайнидаги сарсонлик-саргардонлик ва азоб-уқубат унинг муҳаббатига кафил бўлди. Уч олишнинг иложи бўлмади; жиноятчиларни жазолаш учун улар ниҳоятда ожиз эдилар. Ҳар икковлари ҳам ўзларини юпатиш учун осойишта ҳаёт кечирришга эришувлари керак эди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, баҳор кунларидан бирида кечқурун уларнинг тўйи бўлди.

Фаррух шундай бир кечада ҳам ғамгин эди, у ҳатто йиғлаб ҳам олди. Бироқ, Ифбатнинг эркалалари унга ором бағишлади. У шу билан бир қаторда, кетиб қолган севгили ёр ҳақидаги таассурот янги ҳаётни бузмаслиги лозимлигини эрига эслатди.

Лекин, Маҳиннинг сиймоси унинг хотирасидан абадий ўчиб кетади, деб ким айта оларди!..

XXX 606

УЧИНЧИ ҲУТ КУНИДАН УЧ ОЙ УТГАЧ

«Кудето» кунидан буён орадан уч ой ўтди. Уч ойдирки, бу бахтсиз мамлакатдаги ишлар янгичасига юришиб кетди.

Рамазон ойи эди. Ҳар қандай мажлисларни ўтказиш қатъий манъ қилинганди. Фақат ашаддий қартабозларгина кечалари йиғилишар, аммо улар ҳам қўрққанларидан қалтирашарди. Эшик биринчи марта тақиллагандаёқ қарталарини яшириб, аввалдан тайёрлаб қўйилган дуо китобини қўлларига олишарди, бирорта мусулмони «комил» креслога ўтириб, раваз ўқимашга бошларди. Агар кирган киши ўз одамлари бўлса, нега эшикни тақиллатиб, бизни қўрқитиб юбординг, деб таъна-маломат қилишарди. Борди-ю, полициячи кирган бўлса, хўжа-кўрсинга йиғлаб, дод-фарёд қила бошлашарди. Бундай воқеалар жуда кўп такрорланиб турар ва ҳар сафар полициячилар ҳам нима гаплигини яхши билсалар-да, бунга панжа орасидан қарар эдилар. Улар, борди-ю, бу «ибодат қилувчиларни» олиб кетишса, унда равазхонлар ва муллалар янги ҳукуматни бидъатчи деб эълон қилишларини ва лаънатлашларини билардилар.

Шаҳардан ташқаридаги боғлардан бирида тўпланишган ўша маҳбуслар деярли ҳар куни кечқурун кабинетнинг истеъфо беришини ва ўзларининг озод этилишларини талаб қилишарди: уларни қатл этиш ва Эронни бир йўла бу офатдан қутқазиб қўя қолишга ҳукуматда қатъият етишмаётганлигини маҳбуслар аста-секин тушуна бордилар. Аввалига келажакнинг яхши бўлишига ишонган халқ маҳбусларга жазо берилишини ҳамма талаб қилишига қарамай, бош министрнинг ҳеч қандай

чора кўрмаётганлигини англаб, аста-секин ҳамма нарсадан ихлоси қайтди.

Рамазон кунларидан бирида кечқурун ифтордан — яъни тўп отилиб, рўзани очишга рухсат берилганидан ярим соат кейин биз Сиёвуш Мирзони деразалари ҳовлига қараган ўз хонасидаги диванда ётган ерида учратамиз. Пешонасининг ўнг томонида, кўзидан баландроқда каттагина чандиқ кўриниб турарди. Унг кўзи шикастланган эди. Шаҳзода икки ярим ой дард тортиб ётгандан сўнг шу оқшом биринчи марта ўрнидан турганди. Энди бўлса, нима учундир тўсатдан маҳбус отасини кўргиси келиб, унда бирданига ўғиллик муҳаббати жўш уриб кетди.

Уша кечаси Сиёвуш Машадий Ризонинг уйида айвондан йиқилиб, ўзидан кетиб қолгани бизга маълум. Аммо Фаррухнинг унга раҳми келиб, бошини кўтарганида у кўзини очди-ю, Фаррухнинг «Менинг унда ишим йўқ» деганини эшитди. У ҳатто Фаррухнинг овозини ҳам таниди.

Эртасига эрталаб кўзини очган заҳотиёқ:

— Мен Фаррухни тушимда кўрдимми ёки ҳақиқатан у бу ерга келганми?— деб сўради.

Муҳаммад Тақи ўша кеча хонага кирган кишиларни қоронғида таний олмагани учун унга бир нима деёлмади. Фаррухнинг товуши эканлигига Сиёвуш тўла ишонган эди.

Қуёш чиқиши билан Муҳаммад Тақи извош топди, Сиёвушнинг бошини катта оқ рўмол билан боғлади-да, аста-секин фойтонга олиб чиқди.

Муҳаммад Тақи йўлда:

— Уйда хоним қандай воқеа содир бўлганлигини сўраб қолса, нима деб жавоб қиласиз?— деб сўради.

Сиёвуш ғурур билан:

— Қўрқма, айбни сенинг устингга ағдармайман,— деб жавоб берди.

— Ҳар ҳолда мендан сўрашганда гапимиз бир хил чиқиши учун нима дейишингизни билишим керак, акс ҳолда ёлғончи бўлиб қоласиз.

— Мен шоҳ Абдулазим боғидаги айвонлардан бирида ўтирган эдим. Маст бўлиб, йиқилиб тушибман дейман.

Извош чорак соатдан кейин шаҳзода дарвозаси олдида тўхтади. Дарвоза ёнида турган хизматкор хўжа-

лар ғойиб бўлган: баъзилари қочиб кетган, бошқалари эса бирор тadbир билан ўзларини танитмаслик йўлини топган эдилар.

Шу тарзда олти ой ўтди.

Бир куни Фаррух элчихонадаги ўз хужрасида ўтирган эди, унинг ёнига элчихона ходимларидан бири келди-да, ҳеч кимга айтмаслик шarti билан Фаррухга Бокуда эронликлардан иборат бир ташкилот тузилгани ва шу ташкилотга ўзи ҳам аъзо бўлиб кирганини айтди. У сўзининг охирида Фаррухдан бу ташкилотга кириш-кирмаслигини сўради.

Ҳамма ерда нажот йўлини ахтарган Фаррух бунга қизиқиб қолди. Бу, ҳарқалай, фойдадан холи бўлмаса керак, деб ўйлаб, ташкилотнинг мақсад ва программаси билан танишиш истагини билдирди. Элчихона ходими аввал Фаррухни ташкилотнинг актив аъзоларидан бири билан учраштиражagini айтди.

— Бугун мен ўшалардан бирини кўришим керак, эртага сиз у билан кўчада учраша оласиз.

Шунга келишилди. Эртаси Фаррух элчихонадан чиққанида, унга бир одам дуч келди, шунда у Фаррухдан туркчалаб:

— Форсмисан?— деб сўради.

Фаррух бошини кўтариб, рўпарасида баланд бўйли, бурни муштдек, қисқагина қўйилган қора соқолли, Боку извошчилари киядиган ён ёқали қора кўйлак кийиб, белига камар боғлаган кишини кўрди. Унинг оёғида баланд пошналар этиги бор эди.

Фаррух иккиланмай жавоб берди:

— Ҳа, мен эронликман, элчихонада хизмат қиламан.

У одам ғамгин жилмайиб, деди:

— Менинг мақсадим нималигини пайқаетгандирсан? У ҳолда истасанг, меникига борамиз.

Фаррух ёнида пули йўқлиги, кийим-боши эса, арзи гулик бўлмаганидан, ундан ҳайиқмай кўна қолди. Улар кетишди. Бир неча кўчадан ўтиб, кўп қаватли уй рўпарасидан чиқиб қолишди. Шалоғи чиққан вивеска бу ер илгари меҳмонхона бўлганидан дарак берарди.

Улар қия очиқ эшикдан киришиб, учинчи қаватга кўтарилишди. Фаррухнинг ҳамроҳи бу ердаги эшиклардан бирига калит солиб очди-да, уни ичкарига таклиф этди.

Хона жуда ифлос эди, деворларни ниҳоятда чанг

босган, унга яқин орада киши қўли тегмагани кўришиб турарди.

Бурчакка усти ўртилмаган матрац тўшалган каравот қўйилган эди. Мезбон Фаррухни стулга таклиф этиб, хонада бошқа стул йўқлигидан ўзи каравотга ўтирди.

У Фаррухга узоқ разм солди. Сўнг бу гал форсча гапирди:

— Ҳозир қўрқоқлик қиладиган вақт эмас. Нега биз сусткашлик қиляпмиз? Ахир, улуғ қасос кунлари келганини, энди ҳеч ким халқ оммасини оёқости қилолмаслигини, унинг қонини сувдай оқизолмаслигини ҳар бир одам кўриб турибди-ку! Бутун бир халқнинг ҳаёт-мамоти, орзу-умиди ҳийла-найранглар билан бойлик ортирадиган бир гуруҳ олчоқлар ихтиёрида қолиши мумкин эмаслигини энди ҳамма билади-ку!

Мен ҳам эронликман, бироқ кўпдан бери Кавказда яшайман. Эрон ва унинг ҳозирги аҳволига ачинаман, номус қиламан. Ахир, Кавказ турклари биздан ўзиб кетишди, тараққиёт йўлига қадам қўйишди. Мен қатъий қарорга келдим. Мен бу революция алангасини Эронга олиб ўтаман, таҳқирланган ватанимизни ҳозирги оғир аҳволдан халос эта оламан.

Мен бу ерлик революционерлар қарашларининг ҳаммасига қўшилавермайман. Бироқ, шу йўл билан биз, ҳеч бўлмаганда, ашрофларни ва руҳонийларни — маърифат душманларини йўқота оламиз, тўхтовсиз давом этаётган бошбошдоқликни абадий тугатамиз, деб ўйлайман. Халқ бундан кейин ашрофларнинг қули ва жоҳил муллаларнинг қароли бўлмайди.

Курашиш керак деб ҳисоблайман. Аввало шу ердаги эронликлар ёрдамини уюштириш зарур. Бу соҳада мен баъзи тadbирларни кўриб қўйдим.

Мен сенинг ақл-идрокли, онгли эканингни эшитдим, шунинг учун ҳам ташкилотимиз ҳақида сенга хабар беришларини сўраган эдим.

Фаррух бу одамнинг қон тўлган кўзларига тикилди, унинг ҳақиқатан рост гапираётганини, бемор ватан ҳақида чиндан ҳам ташвиш тортаётганини ва уни қутқариш йўлини астойдил қидираётганини унинг қалбидан ўқиб олмоқчи бўларди.

Кейин у деди:

— Мени бу ишга жалб этиш ҳаракатида бўлиб, эҳ-

тимол, унчалик янглишмагандирсиз. Мамлакатимиз қандай аҳволда қолганини мен яхши биламан. Ҳа, номус қиласан, киши. Биласиз, мен элчихонада хизматқорман, холос. Мен ашрофлар ва руҳонийларнинг касофатидан шу аҳволга тушиб қолганман. Уч йилдан буён азоб-уқубатда кун кечиряпман. Ростини айтсам, мен ночорман, кўп иш қўлимдан келмайди, аммо сизга кўмаклашишга тайёрман. Азиз ватанимизни хоинлар, маърифат ва тараққиёт душманлари зулмидан халос этиш учун сўнгги томчи қоним қолгунча курашишга тайёрман. Ҳалол фикр ва покиза истаклар менга таянч экан, ғалабадан умидворман.

Фаррухнинг суҳбатдоши ўрнидан туриб, унга яқинлашди ва қўлини маҳкам қисди:

— Демак, розисан? Бу катта қувонч. Мен шу қисқа вақт ичида қанча эронликни учратган бўлсам, уларнинг ҳаммаси кўмаклашиш истагини билдирмоқда. Агар уларнинг ҳаммаси шу ғоя учун жон-дилдан курашадиган, душманга қарши жанг қиладиган бўлса, биз ўз мақсадимизга эришамиз.

Фаррух гумонсираб бош чайқади.

— Қандай қилиб?— Деди у истеҳзо билан кулиб.— Ҳар кимнинг гапига ишониб бўладими? Улар сизнинг таклифларингизни қай тарзда ва қайси ният билан қабул этаётганини қаёқдан биласиз?

Фаррухнинг суҳбатдоши — биз уни бундан буён ўртоқ Ж... деб атаймиз — унинг айтаётган гапларини ичдан маъқуллаб:

— Рост айтасан,— деди,— баъзилар шаҳарни талаш... бойиш истагидагина розилик берганликларини ўзим ҳам билиб турибман. Лекин кўпчилик маълум маслакдаги кишилар тарафида бўлгач, ёмон ниятли одамларни тийиб қўя оладилар. Кўпчилик ишни зарур томонга буради, тўғри бошқаради, натижада халқ оммасининг хайрихоҳлигини таъмин этади.

Суҳбат тагин бир неча дақиқа давом этди, Фаррух ўртоқ Ж... сиймосида комил ишончли, софдил одамни кўрди. Бу учрашувдан руҳан мамнун бўлди, ўзини фикран табриклади. Унга, тақдир ниҳоят уни орзу-умиди сари етаклаётгандек бўлиб туюлди.

Ўртоқ Ж... Фаррухни ҳозиргача қилинган ишлар билан таништирди-да:

— Яқин келажакда, эҳтимол, икки ҳафталардан ке-

Йин режамизни бажаришга киришамиз,— деб қўшиб қўйди.

Сўнгра у Фаррухга ташкилотнинг фаол қатнашчилари билан уч кундан кейин учрашадиган жойни тайинлади. Фаррух хайлашиб, жўнади.

Уйга кетаётганида ва ундап кейинги уч кун давомида Фаррухнинг мясида бир-бирига зид фикрлар тинмай курашарди. Гоҳ униси, гоҳ бушиси голиб келарди. Аммо, кураш тинмас, устун фикр мағлуб бўларди. Сўнгра голиб чиқарди.

Қиссамиз қаҳрамони рус революционерлари яратган вазиятни тўла маъқуллай олмасди. Унинг орзуси текинхўрларни тугатиш ва чинакам тенглик ўрнатишдан иборат эди.

У халқни таҳқирлашга барҳам берадиган революциянигина зарур деб ҳисобларди. Ҳеч бўлмаганда, эронликлар европаликлар олдида қизармасинлар, ҳеч ким, эронда хотин-қизларни калтаклашади, у ерда аёллар ҳеч қанақа инсоний ҳуқуққа эга эмас, уларни «ақли паст махлуқ» деб аташади, дея олмасин дерди.

У ашрофлар ва руҳонийлар «насли» бахти қаро халқ пулини совуриб, Европада айш-ишрат қилишини ва халқ орасидан чиққанларни тентаклардан кулгандай масхара-ралашни тақиқлайдиган революциянинг, ҳаёти тамомила муҳтожлик ва қайғу-аламдан иборат бўлган меҳнаткаш халқни иззат-ҳурмат қилишга ўргатадиган революциянинг тарафдори эди.

У революциянинг Эронда тараққиёт қуроли бўлиб хизмат этишини истарди. Бинобарин, мамлакат илғор давлатлар қаторига қўшилиб олсин, европаликлар ҳеч қачон: Эрон — «бу даҳшатли ўрта аср», у ерда ҳанузгача ҳар хил жоҳил «огойи шайх» ўлим жазоси, саводсиз мулла «кофир» деган фатво бера олади, дея олмасинлар... дерди.

Фаррух ҳали ҳозир кимлар билан ишляяжagini билмасди. Шунинг учун ҳам агар у бу режани амалга оширишда ёрдам кўрсатадиган бўлса, оқибат нима бўлишини аниқлай олмасди: яъни, бу чиндан ҳам ватанга хизмат қилиш бўладими ёки унга хоинликми?

Бироқ Фаррухнинг бошига инсон тоб беролмайдиган азоб-уқубат тушганини, унинг бағри тилка-пора бўлганини, қалбидаги нафрат ўтини фақат қон билангина ювиш мумкинлигини унутмаслик керак.

— Хўш, ундай бўлса, яна қандай гапинг бор?— деб сўради онаси.

— Унга уйланмоқчиман,— деб қатъий жавоб берди шаҳзода.

Онаси ҳам ўғлим телба бўлаёзибди деган қарорга келди, лекин Сиёвуш сўзида давом этиб:

— Розилигингни олгани атайлаб кирдим,— деди.

Онаси ўғлининг ақлдан озмаганини ва қатъий бир қарорда эканини кўриб, деди:

— Нима деяётганингни биласанми? Узинг шаҳзода бўлатуриб, бир хизматкорнинг қизига уйланмоқчиман? Яна шаръий никоҳ ҳам ўқитмоқчисан-а? Агар сийга қилиб олмоқчи бўлсанг, ҳозироқ энагани уларникига совчиликка юбораман. Шаръий никоҳ қилиб оламан деса, асло иложи йўқ.

— Ниятим сийга қилиб олиш бўлганида, сиздан сўраб ўтирармидим?— деб жавоб берди шаҳзода.

— Ҳозирча, ҳеч бўлмаса, отанг қамоқдан қутулиб чиққунча сабр қилиб тур,— деди онаси,— чиққанидан кейин у билан маслаҳатлаш. Отасиз мен сенга розилик беролмайман. Одамлар менга: «Отаси қамоқда ётибди-ю, онаси унга куйиб йиғлаш ўрнига, ўғлини уйлантириб юрибди», деб таъна қилади.

Шаҳзода яхшиси ҳозирча онасини қистамасликни, кейинчалик қатъий бир қарорга келгач, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам унинг розилигини олишни лозим кўрди.

У кечгача маъюсланиб юрди. Унга кун ботишидан олдин Муҳаммад Тақи келганини ва шаҳзодани кўришга муштоқ эканини маълум қилишди. Шаҳзода ирғиб ўрнидан турди-да, ташқари ҳовлига югурди:

— Ҳа, қандай хабар олиб келдинг?— деб сўради у шошилиб.— Хўш?

Муҳаммад Тақи қовоғи солиниб кетганидан хуш хабар олиб келмагани кўриниб турарди.

— У Теҳронда экан,— деб секин гап бошлади Муҳаммад Тақи,— лекин...

— Хўш, «лекин»инг нимаси, нима деганинг, қани, тезроқ гапирсанг-чи.

— Сизга нима дейишимни ҳам билмайман... Жалолат эрга тегибди,— деди Муҳаммад Тақи.

Шаҳзода ўзини худди яшин ургандай ҳис қилди. У ҳеч нарса демади. Бирданига орқасига ўгирилиб, югур-

гайича хонасига кирди-да, ўзини диванга отиб, ҳўнгриб йиғлаб юборди. Уша куни ўғли билан бошқа гап лашмасликка сўз берган онаси унинг аҳволини кўриб, чидай олмай, олдига келди. Сиёвуш юм-юм йиғларди.

Муҳаммад Тақи бор гапни айтди. Жалолат эрга чиққан эди. Жаводнинг уч ой қамалганини кўнглидан чиқаришга ҳаракат қилиб юрган Фаррух унинг Жалолатни севишидан хабардор бўлгач, тўй бошлашларига ёрдамлашди. Ҳовлининг барча хоналари яна банд бўлди. Бироқ, энди унга бадахлоқ охунд ҳам, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланган озарбайжонлик ҳам ижарага ўтирмади. Энди у ерда одамлардан ўзини олиб қочган, саллалик эркакларга ҳам, художўй тақводор хотинларга ҳам ишонмасликка, уларга қўшилиб, ҳеч қаёққа бормасликка аҳд қилган Жавод билан Жалолат яшар эди.

Муҳаммад Тақи ана шу уй яқинида пайдо бўлди. У Жавод дўконда бўлган тушки пайтдан фойдаланиб, қўрқа-писа қўшни дўкондор ёнига келди. Боққол унинг «ҳунари»дан беҳабар кулиб деди:

— Ие, ҳали ҳеч нарсадан хабарим йўқ дегин? Қойил-э, Жавод оғонинг уйланганига бир ҳафтача бўлиб қолди. Мен ҳам тўйига бордим, ноз-неъматлардан татидим.

Жалолатнинг эрга текканига шубҳа қолмаган эди. Муҳаммад Тақи аввалига Сиёвушнинг газабланиб кетишидан қўрқиб, унга бошқа бирор ёлғон баҳона кўрсатмоқчи бўлди-ю, лекин унинг жаҳли чиқишига, ҳатто ўзини хизматдан қувишлари мумкинлигига ҳам кўзи етиб, «бор-е» деди-да, тўғриси айтди-қўйди.

Шаҳзода яна ётиб қолди. Бу сафар у жисмоний касаликка эмас, балки руҳий дардга чалинган эди. Онасини яна ташвиш босди, яна доктор чақаришди. Доктор беморни кўрар экан, уни йиқитган иситманинг тездан пасайишини, аммо анча толиққанини, бундан эса, яқин орада қутула олмаслигини, шунинг учун, яхшиси, саёҳатга чиқса маъқул бўлишини айтди.

Шаҳзоданинг касали ўн бир кунга чўзилди. Лекин, ёстиқдан бош кўтарганидан кейин ҳам саёҳатга жўнай олмади, чунки отаси ҳали қамоқдан чиқмаган, онаси эса ўғлининг ташлаб кетишини сира истамасди.

Биз тасвирлаётган шу рамазон кечаларидан бирида

шаҳзода ўз хонасидаги диванда ётганча Жалолат тўғрисида ўйлаб кетди.

Бу ерга тўсатдан Муҳаммад Тақи кириб келди. У шошганидан ҳаллослаб, зўрға нафас оларди. У шаҳзоданинг олдига келди-да:

— Зоти олий, хушхабар, хушхабар, суюнчи,— деди.

— Ўзи нима гап? Нима бўлди?— сўради шаҳзода.

— Ҳукумат қулади, саид қочиб кетди.

Сиёвуш севиниб кетганидан жилмайиб сўради:

— Ростдан айтяпсанми? Кимдан эшитдинг?

Муҳаммад Тақи ҳозиргина кўчада икки кишини кўрганини, улар ҳукуматнинг қулагини ҳақида гаплашиб бораётганини, улар бу тўғрида маҳбусларнинг оилаларига хабар бергани кетишаётганини ҳикоя қилиб берди.

Шаҳзода Муҳаммад Тақи келтирган хабарнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлаш ниятида унинг ёрдамида бир амаллаб уйдан чиқди-да, извош кира қилиб, Тўпхона майдонига жўнади. У ерда кимни кўрманг, ҳамма ҳукуматнинг қулагани тўғрисида гапирарди. Сиёвуш севинган, энди отасининг тезда қамоқдан чиқиши, ўзини эса, чет эл сафарига жўнаш имкониятига эга бўлишига ишонган ҳолда уйга қайтди.

У ерда аллақачон тантана бошланиб кетган эди. Уйдагилар шаҳзода К.нинг хизматлари ва хайрли ишларини бирма-бир эслаб, нақ тонгга қадар базм қуришди.

ХОТИМА

Ҳукуматнинг қулаганлиги тўғрисидаги хабар тасдиқланди. Яна ўша рамазон кунларининг бирида кечқурун аъло ҳазратнинг манифести чиқди. Унда бундан уч ой илгари манифест билан бўлмағур одамлар деб эълон қилинган ва авахтага қамалган ўша шахсларнинг олижаноб фазилатлари ҳақида сўз борарди. Маҳбуслар ҳам рўй берган воқеаларни эшитдилар. Энди қамоқдан қутулиш пайти етган эди. Уларни талай извош ва файтонларда мажлисга олиб кетишди.

У ерга оломон тўпланган эди. Оломон қамоқдан қутулганларни табрикларди, қамоқдан чиққанлар бир-бирларини муборакбод қилишарди, бу кунни байрам деб аташарди. «Ватанпарвар» деб ном олган аллақандай бир ёш йигитнинг уларнинг қўлини ўпиб:

— Оллоҳи таолога минг қатла шукур!— деб хитоб қилганини кўрган киши жирканмай қолмасди.

Жанжал ва келишмовчиликлар ахийри ўз ишини қилди. Оқибатда озодлик душманлари қутқариб қолинди.

Эрон яна жар ёқасига келтириб қўйилди. Ҳеч нарса қилиб бўлмасди: фақатгина худо томонидан юбориладиган жазога ишонишдан бошқа чора қолмаган эди. Одамларнинг бу текинхўрлардан қутулиш йўлидаги интилишлари зое кетди. Иккинчи кундан бошлаб, эронликлар бундан уч ой илгари қандай яшаган бўлсалар, худди шундай ҳаёт кечира бошладилар.

* * *

Ҳожи ого ҳазрати эшоннинг ёрдамида уйни яна тортиб олишга уриниб кўрди. Бироқ, нима ҳодиса рўй берганлигини билиб қолган ҳазрати эшон койиб берди:

— Казак билди бахслашганинда менинг номимни нега тилга олдинг? Нима учун мени хавф-хатар остида қолдирдинг? Васиқани бу ёққа бер: унда имзом бор, бу эса ҳозирги кунда қимматга тушиши мумкин.

Ҳожи ого васиқани унга узатди. Ҳазрати эшон ўша заҳотиёқ васиқадан ўз муҳрини ўчириб ташлади.

— Энди бундай ишлар билан шуғулланадиган замон эмас. Менга муҳлат бер, вақти келиб, худо хоҳласа сенга янги васиқа қилиб бераман.

Ҳожи ого:

— Нима қилиб қўйдингиз! Мен уни адлияга топшириб, суд иши бошламоқчи эдим,— деб ташвишландида, икки юз туманини ўйлаб, йиглаб юборди.

Шу кунларда ўз уйида камроқ шовқин-сурон бўлишига ҳар томонлама ҳаракат қилиб юрган ҳазрати эшон бир вақтлар унга Ҳожи ого тўлаган миқдордаги пулни ичкари ҳовлидан олиб чиқишни хизматкорлардан бирига буюрди. Ҳожи ого пулни олса ҳам кўнгли жойига тушмай, қичқирмоқчи бўлди. Бироқ, ҳазрати эшон ҳарчанд ўзи қариб қолгани сабабли заиф бўлса ҳам, Ҳожининг адабини бериб қўйишга хизматкорлари қодир эканини унга тушунтириб қўйди. Шундан кейин Ҳожи ого лом-мим демай чиқиб кетди. Аммо ҳазрати эшон яна илгариги даражасига қайтганидан кейин ҳам Ҳожининг рақиби казак офицери бўлгани учун унинг уйини тортиб олиб беришга аралашишдан бош тортди. Бу уйга эга бўлишдан умидини узган Ҳожи эса бошқа бирор камбағални чув тушириш йўллариини излай бошлади.

Саёҳатга чиқиб, яхшиси Европага бориш тавсия қилинган Сиёвуш отаси қамоқдан чиқиши биланоқ чет элга жўнаб кетди. У «эркин» француз таннозлари даврасида ўзининг Жалолатга бўлган ишқибозлигини унутиб юборди деса бўлади.

Оғойи Ф... уссалтана қамоқдан шу қадар бемажол бўлиб чиққан эдики, орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас ўзининг фитна тўла ҳаёти билан видолашиб, жоҳил хотини ва жафокаш қизи ортидан у дунёга йўл олди.

Қамоқда роса машаққат чеккан Али Ашрафхон ҳам эзилиб, касал бўлиб, тамоман ишга яроқсиз бўлиб чиқди.

Фақат Али Ризохон ҳали бардам эди, у озодликка чиқиши билан ишга киришиб кетди. У Р... ашшариага

Ўзларининг қамалишлари бутунлай тасодифий бир воқеа бўлганини исботлаб, яна «партия» тузишга уни кўндириб, «юксак мансаблар»га эриша бошлади. Ўз-ўзидан маълумки, собиқ маҳбуслар миннатдорлик юзасидан уларни муҳим ўринларга жойлаштириб қўйишди.

Жавод Жалолат билан яшашни давом эттираверди, Фаррухнинг ёрдами туфайли «ҳамёни» бир мунча қаппайиб, у ўзининг папирос дўконини кенгайтириб, Дарвозайи Қазвин хиёбонидан Носирия хиёбонига кўчириб олиб ўтди.

Фаррух Иффат билан яшарди. У ўз уйини ёқтирмагани учун рафиқасининг уйига кўчиб ўтди. Маҳбусларнинг озод қилингани уни қаттиқ ташвишга солиб қўйди, шунинг учун ҳам у кунларни Эроннинг шармандали аҳволини ўйлаб ўтказарди. Аммо, у бир ўзи ҳар қанча куйинганида ҳам, ҳар қандай тадбирни амалга оширганида ҳам халқни қутқариб қола олармиди? У қайғуриши ва уйда ўтириб, Эроннинг тақдирига йиғлаши мумкин эди, ҳолос.

Ҳақиқий халқнинг ўзи, ана шу халқнинг ҳар бир фуқароси ўзгаришлар бўлишига интилган вақтда халқнинг ўзигина халқни асоратдан халос эта олади. Бир одамга бутун олам қарши турганда у одам нима ҳам қила оларди?

Фаррух ҳақиқий қасоскор бўлган тақдир, озодлик ва ислохотга қарши бўлган ёвлардан бечора халқни қутқарадиган бирор одамни юборишига ишонарди.

У ўзига-ўзи:

«Менга келганда шуни айтиш керакки, агар мен ўғлимни тарбиялай олсам ва уни мана шу муҳитда бузилиб кетишдан сақлаб қола олсам, агар унинг ўз замондошларидай ватан тақдирига бефарқ қаровчи, танбал бўлиб қолишига йўл қўймасам — унда қурбим етганича ўз бурчимни адо этган бўламан», дерди.